

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BOBUR NOMLI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, **SHODI KARIMOV**

VATAN TARIXI

(O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida)

U CH I N C H I K I T O B

TO‘LDIRILGAN, QAYTA ISHLANGAN IKKINCHI NASHRI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus
ta‘lim vazirligi tomonidan universitetlar,
pedagogika institutlari tarix fakulteti talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya qilingan

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2010

Mas'ul muharrir:

Anvar Yaxshiyev, tarix fanlari nomzodi.

Taqri zchilar:

Hamdam Sodiqov, tarix fanlari doktori, professor.

Nazira Abduazizova, tarix fanlari doktori, professor.

Mazkur kitob 1997-yilda nashr etilgan «Vatan tarixi» (Birinchi kitob) o'quv qo'llanmasi va 2003-yilda nashr qilingan «Vatan tarixi» (XVI–XX asr boshlari) (Ikkinchi kitob)ning davomi bo'lib, unda o'zbek va jahon tarixshunosligining hozirgi bosqichdagi yutuqlariga hamda milliy istiqlol mafkurasi g'oyalariiga asoslangan holda O'zbekistonning 1917-yil fevral inqilobidan to 1991-yil 31-avgust – O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishgan davriga qadar sodir bo'lgan muhim tarixiy voqealari yoritilgan. Kitobda sovet mustamlakachiligining o'rnatilishi va unga qarshi o'lkamiz xalqlarining milliy ozodlik kurashlari, O'zbekistonning sovet rejimi sharoitidagi ahvoli, xalqning tortgan zahmatlari, ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki, sovetlar istibdodining kuchayishi va unga qarshi milliy uyg'onish va uning bosqichlari, istiqlol uchun kurash keng ko'lamdagi, xilma-xil hujjatli manbalar asosida aks ettirilgan.

Kitobdan universitetlar, oliy o'quv yurtlari tarix fakultetlari talabalari, shuningdek keng kitobxonlar ommasi foydalanishlari mumkin.

Shamsutdinov R. va boshq.

Vatan tarixi (Uchinchi kitob); R.Shamsutdinov, Sh.Karimov. – T.: «Sharq», 2010. – 496-b.

Sarlavhada: O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Bobur nomli Andijon Davlat universiteti.

ISBN 978-9943-00-584-6

BBK 63.3(50')ya721

Настоящее учебное пособие является продолжением учебных пособий «Ватан тарихи» – «Отечественная история». Книга первая и книга вторая были изданы соответственно в 1997 и 2003 годах. В них, на основе современных достижений зарубежной и отечественной историографии, а также с учетом национальной идеологии независимости, освещаются наиболее важные для Узбекистана события со времен Февральской революции вплоть до 31 августа 1991 года – обретения государственной независимости.

В книге показывается утверждение советского колониализма в Узбекистане, прослеживается национально-освободительная борьба народов страны, направленная против советского тоталитарного режима, различных форм национального гнета, анализируются трагические последствия так называемого Большого террора, отмечено участие узбекистанцев во Второй мировой войне.

На основе значительного документального материала показывается национальное движение и его основные этапы, анализируется борьба за национальную независимость.

Пособие предназначено студентам исторических факультетов высших учебных заведений и всем тем, кто интересуется отечественной историей.

This manual is continuation of the manuals «VATAN TARIXI» (The history of fatherland). The first book, published in 1997 and «VATAN TARIXI» («The history of fatherland»). The book second, published in 2003, which on the basis of achievements foreign and national historiography and also national ideology of independence the history of the most important events of Uzbekistan from February revolution up to August 31, 1991, gaining the independence of the republic of Uzbekistan have been describes.

In the book the statements of Soviet colonialism in Uzbekistan, the struggle of the people of the country against the Soviet regime the formation and improving of the various forms of national totalitarian regime are describes and analyzed the tragic result of the participation Second world war.

On the basis of a wide circle and various documentary materials and sources are the national awakening and its basic stages are described and the struggle for national independence is analyzed.

This manual is intended to the students of historical faculties a higher educational institutions and also for these who are interest in the history of the fatherland.

Muqaddima

Aziz va muhtaram kitobxon!

Buyuk istiqlolimiz sharofati ila «biz tariximiz, madaniyatimizni o‘zimiz va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan»¹ hozirgi o‘tish bosqichida O‘zbekiston tarixi fani va uning milliy istiqlol mafkurasini, milliy g‘oya ruhida tadqiq etish va o‘qitish davlat siyosati darajasiga olib chiqildi. Ta’lim tizimi barcha bosqichlarida Vatan tarixi o‘qitilmoqda.

Davlatimiz, shaxsan Prezidentimiz Islom Karimovning sa’y-harakatlari, tashabbusi bilan Vatanimiz tarixiga bo‘lgan mehr-muruvati tufayli Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi huzurida O‘zbekistonning yangi tarixi markazi tashkil etildi. Bu markaz endilikda respublikamizdagi yirik ilmiy muassasalardan biri bo‘lib qoldi va bu ilmiy jamoa 1996–2000-yillar mobaynida ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, uch jildlik «O‘zbekistonning yangi tarixi»ni yaratishga muvaffaq bo‘ldi.

Prezident imzosi bilan faqat 1996–1998-yillarda uchta farmon va qarorlar (1996-yil 18-sentabrdagi «O‘zbekistonning yangi tarixi markazini tashkil etish to‘g‘risida», 1996-yil 16-dekabrdagi «O‘zbekistonning yangi tarixi»ni tayyorlash va nashr qilish to‘g‘risida» va 1998-yil 27-iyuldagi «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida») qabul qilindi. Tarix institutiga yangi maqom berilib, u yangidan tashkil etildi.

Islom Abdug‘aniyevich Karimov Mustaqil O‘zbekistonning birinchi rahbari sifatida ilk qadamlaridan boshlab o‘zining ko‘pdan ko‘p nutq va ma’ruzalarida, suhbatlarida, maqola va asarlarida Vatan tarixining dolzarb vazifalari, kontseptual muammolarini ilgari surib kelmoqda.

1998-yil 26-iyunda Prezidentimizning bir guruh tarixchi olimlar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bilan uchrashuvi va muloqoti o‘zbek ta-

¹ *Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. 1998. 308-бет.*

rixnavisligi va tarixshunosligida katta voqea bo'ldi. Mazkur suhbatda davlatimiz rahbari favqulodda boy va betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb mavzulari, muammolari haqida kontseptual xarakterdagi fikr va g'oyalarni bildirdi. Bu suhbat mazmuni «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli risolada o'z aksini topdi. Mazkur asar hozirgi o'zbek tarixshunosligining ahvoli, bundan keyingi rivojlanish yo'nalishlari, vazifalari va ahamiyatini ko'rsatib berdi. Shuningdek, asarda Ona tariximizning ma'naviyatimizda tutgan o'rni va ahamiyati haqida qimmatli, ilhombaxsh g'oyalar ilgari surildi.

Vatan tarixidan yaratilayotgan barcha ilmiy tadqiqotlar, o'quv qo'llanma, darsliklar, risola, maqola va boshqa o'quv materiallari, tarix fanidan nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari uchun «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «Yuksak ma'naviyat – yengilmnas kuch» kabi asarlari asosiy dasturilamal, metodologik-nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Sizning e'tiboringizga taqdim qilinayotgan «Vatan tarixi» ham xuddi ana shu asoslarda yaratildi.

O'zbekiston yangi tarixining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan Vatanimizning sovet mustamlakachiligi davri tarixi ham imkon boricha jahon va o'zbek tarixshunosligining hozirgi taraqqiyoti bosqichi nuqtayi nazaridan turib tahlil qilingan.

Eski kommunistik siyosat va mafkura aqidalaridan tamomila xoli ravishda voqea-jarayonlar mohiyatini ochib berishga harakat qilindi.

«Tarix xotirasi, – deb ta'kidlaydi I.A.Karimov, – xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi.

Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmoqda. Axloqiy tarbiya va ibrat manbayiga aylanmoqda»¹.

Yurtboshimiz Islom Karimov istiqbolimizga tashqaridan, ichkari-dan mafkuraviy tahdid solayotgan vositalardan biri tariximizni soxtalashtirish, buzish ekaniga bir necha bor alohida e'tibor qaratdi. Hozirgi kundagi mafkuraviy tahdidlardan biri – «bu o'zbek millatining tarixini

¹Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т. «Ўзбекистон», 1997. – 140-бет.

soxtalashtirish, turli xil g‘ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan bizni tariximizdan, sharaflı o‘tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo‘lmoqda. Xorijdagi ba‘zi bir siyosiy arboblار va olimlarning da‘volariga ko‘ra, alohida o‘zbek degan millat yo‘q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, boshqird, tatar, uyg‘ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish»¹. Bunday qarashlarga Islom Karimov munosib javob berib, har bir xalq kabi o‘zbek xalqining ham tarixi barqarorligini zo‘r kuch bilan ta‘kidlab kelmoqda.

«Turkiston» gazetasi muxbirining savoliga javob berarkan, yo‘lboshchimiz shunday deydi: «Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo‘lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko‘hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo‘lgan zamonlardan buyon o‘z hayoti, o‘z madaniyati, o‘z tarixi bilan yashab keladi. O‘zbek millati O‘zbekxon nomidan tarqagan emas, balki O‘zbekxon o‘zbek millati nomini o‘ziga nom qilib olgan bo‘lsa ajab emas»².

Ayni vaqtda yo‘lboshchimiz o‘zbekning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlar va madaniyatda namoyon bo‘lganini e‘tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz, deb aytdi.

«Lekin, – deb ko‘rsatadi I.A.Karimov, – biz o‘zimizni hamisha mustaqil millat – o‘zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Bugun dunyo hamjamiyati bizning buyuk tariximiz va muvaffaqiyatimizni e‘tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi»³.

Mazkur savol-javobda sovetlar davrida Vatanimiz tarixini o‘rganish, qariyb 75 yillik hayotimizni xolisona baholash, mushohada qilish bo‘yicha ham Prezidentimiz I.A.Karimov qator metodologik, nazariy, ilmiy g‘oyalarni ilgari surdi.

Yangidan barpo etilgan «Xotira» maydoni xususida to‘xtalib, Islom Karimov bu maydon xalqimizni tarixiy xotira sifatida birlashtirishiga xizmat qilishini alohida ta‘kidlab o‘tgan. O‘sha musta-

¹ Karimov I.A. Ўз келажакимизни ўз кўлимиз билан курмоқдамиз. «Туркистон» газетаси мухбирининг берган саволларига жавоблари. «Туркистон» газетаси, 1999 йил, 2

² O‘sha joyda.

³ O‘sha joyda.

bid sovet tuzumi, «qattol zamon» taqozosi bilan xalqimiz o‘z davrida biri «qizil askar», biri «bosmachi», biri «quloq», biri «komissar», yana biri «mushtumzo‘r», yana biri «yo‘qsil» deb guruhlarga ajratib tashlanganini qayd etib, yo‘lboshchimiz sovet hukumati «bo‘lib tashlab, hukmronlik qilish» uchun eng makkor usullarni ishga solgan, bir millat vakillarini bir-biriga qarshi qayrab, adovat va nizo urug‘ini sochganini ham ko‘rsatib beradi. «Lekin, – deb aytdi u, – aslida ularning barchasi bitta xalq farzandlari, bir millat vakillari edi. Endi oradan shuncha yillar o‘tib ketgach, biz uchun na bosmachi, na qizil askar bor.

Shu bois ota-bobolarimizga ana shunday ranglar bilan ajratib baho bermasligimiz, balki ularning hayotini, ular yashagan davr mohiyatini to‘g‘ri tushunishga harakat qilishimiz lozim»¹.

Islom Abdug‘aniyevich Karimovning Toshkent viloyati kengashida so‘zlagan nutqida metodologik asoslardan muhimi bo‘lib xizmat qiladigan mana bu fikri ham g‘oyat qimmatlidir: «Ona yurtimiz Turkistonga yov bostirib kelganda ham, «bosmachilik» degan uydirmalar chiqqan paytda ham, so‘nggi yillar davomida «O‘zbek ishi», «paxta ishi» degan malomat va bo‘htonlar avj olgan, desantchilar kelib xonadonlarimizning boshiga yog‘ilgan balo-ofatlarning barchasining sababi va ildizini yurtimizda adolat mezoni buzilganidan ko‘rish kerak. O‘ylaymanki, qachonki shu ko‘z bilan tariximizning alamli sahifalariga to‘g‘ri baho – izoh bersak, ko‘p narsani joy-joyiga qo‘yishimiz mumkin. Shunday vazifani avvalambor olimlarimiz, tarixchilarimiz, adabiyotchilarimiz, el-yurtimizning haqiqiy vatanparvarlari o‘z zimmasiga olishi darkor»².

Bu kabi fikr-mulohazalar, metodologik, kontseptual qarashlar ham ushbu «Vatan tarixi»ga asos qilib olindi.

Mazkur qo‘llanmada mamlakatimiz tarixining 1917-yil fevral inqilobi, oktabr to‘ntarishi – sovetlar istibdodining o‘rnatilishi davridan to 1991-yil 31-avgust – O‘zbekiston Respublikasining mustaqil taraqqiyot yo‘liga kirgan davriga qadar bo‘lgan juda katta davrni o‘z ichiga qamrab olgan. Mualliflar «Vatan tarixi» materiallarini yoritishda mustaqillik va milliy istiqloq mafkurasini asosiy mezon qilib oldilar,

¹ O‘sha joyda.

² *Islom Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. T. «Ўзбекистон» 1996. – 349-бет.*

ilmiylik, xolislik, tarixiylik, xronologik izchillik, tarix haqiqatining ustuvorligi kabi tamoyillarga mumkin qadar amal qilishga intildilar.

Ana shu jihatdan mazkur kitob kommunistik mafkuraviylik asosida sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan O‘zbekiston tarixiga oid adabiyotlardan keskin farq qiladi.

Mualliflar kitobni tayyorlashda o‘zlariga qadar matbuotda e‘lon qilingan O‘zbekiston tarixiga oid tarixiy-ilmiy, badiiy-publitsistik va ommabop asarlar va adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari materiallaridan mustaqillik va milliy istiqloq mafkurasi talablari asosida ijodiy foydalandilar. Ayniqsa, bu o‘rinda «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида»* fundamental ilmiy tadqiqot kitobidan keng va samarali foydalanildi. Ishni tayyorlash jarayonida O‘zbekiston davlat arxivi va uning viloyatlardagi bo‘limlari, Respublika Milliy Xavfsizlik Xizmati arxivlaridan mamlakatimiz tarixining tahlil qilinayotgan davriga oid yangi qo‘shimcha materiallar o‘rganilib, ilmiy-amaliy muomalaga kiritildi. Bulardan tashqari mualliflar bir qator xorijiy mamlakatlarda – Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Qozog‘iston, AQSH, Turkiya, Angliya, Germaniya, Fransiyada bo‘lib chiqqan, vatanimiz tarixiga oid yangi manba asarlarini, arxiv hujjatlarini o‘rgandilar, xorijdagi vatandoshlar bilan jonli muloqotda bo‘lib g‘oyat qimmatli materiallar bilan qaytdilar. Bu materiallar mazkur kitobga yangi mazmun va ruh baxsh etdi.

«Vatan tarixi»da ba‘zi kamchiliklar, munozarali fikr-xulosalar bo‘lishi mumkin. Kitobxonlarning mazkur qo‘llanma bo‘yicha fikr-mulohazalarini mualliflar samimiyat bilan qabul qiladilar.

Qo‘llanmaning birinchi bob 3-fasli, uchinchi bobining «Yosh Xivalik»lar faoliyati, «Yosh Buxorolik»lar harakati, «Yosh Buxorolik»lardagi bo‘linish, Buxoro kompartiyasining tashkil etilishi, Milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiya va tashkilotlar faoliyatlarini yoritishda tarix fanlari nomzodi, dotsent Sotimjon Xolboyevning materiallaridan foydalanildi.

* «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси. Бош таҳририяти. Тошкент, 2000. – 687-бет.

O'RGANILAYOTGAN DAVRNING QISQACHA MOHIYATI

1917-yil Oktabr to'ntarishi Turkiston xalqlari tarixida Rossiya mustamlakachiligining yangi davrini boshlab berdi. Bu davr sovetlar saltanati mustamlakachiligi davri bo'lib, u to 1991-yil avgustga qadar davom etdi. Sovetlar davrida amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati chor Rossiyasi yurgizgan mustamlakachilik siyosatidan quyidagilar bilan farqlanadi.

Birinchidan, chor Rossiyasi mustamlakachilik, buyuk davlatchilik, millatchilik va shovinistik siyosatini hech kimdan, xalqdan, jahon afgor ommasidan yashirmasdan ochiq-oydin olib borgan bo'lsa, sovetlar esa mustamlakachilik, shovinistik va «buyuk davlat shovinizmi» siyosatini riyokorona sur'atda xaspo'shlab, ayyorlik va tilyog'lamalik bilan balandparvoz, havoyi va amalga oshmaydigan shiorlar va saroblar pardasiga o'rab olib bordi. Masalan: «sovetlar davlati – umumxalq davlati», «proletar internatsionalizmi va xalqlar do'stligi», «sotsializm va kommunistik g'alabasi ishiga sadoqat», «kompartiya – umumxalq firqasi», «bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» «Sovet xalqi – kishilarning yangi tarixiy birligi», kabilar ana shular jumlasidandir.

Ikkinchidan, chor Rossiyasi ma'lum ma'noda mustamlakachilik, bosqinchilik siyosatini yon atrofiga qarab, xalqaro maydondagi vaziyatni hisobga olib andak bo'lsa-da, ehtiyotkorlik bilan olib borgandi. Axir chor Rossiyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'ziga qaram, vassal davlatga aylantirgan bo'lsa-da, ammo ularning siyosiy mustaqilligini batamom yo'q qilishga jur'at eta olmagan edi. Sovetlar esa Buxoro va Xiva davlati hududlarini dahshatli qirg'inlar evaziga bosib oldi va mustamlaka asoratiga soldi.

Uchinchidan, chor Rossiyasi Turkiston o'lkasida qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik zulmi siyosatini olib borgan bo'lsa-da, tub yerli aholining tarixi, tili, dini, urf-odati, madaniyati kabilarga sovetlardek xuruj va tazyiq o'tkazmagan edi. Sovetlar esa qisqa muddat ichida Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligiga barham berdi, tarixidan mahrum qildi, dinini taqiqlab qo'ydi, tiliga kishan soldi, madaniyat va ma'naviyatini g'orat qildi. Xullas, sovetlar davrida O'rta Osiyoning yirik millatlaridan biri bo'lgan o'zbeklar millat sifatida halokat yoqasiga kelib qolgan edilar.

I b o b**TURKISTONDA SOVETLAR MUSTAMLAKACHILIGI.
O'LKA XALQLARINING MILLIY ISTIQLOL
VA OZODLIK KURASHLARI****1-§. TURKISTONDA SOVETLAR ISTIBDODINING
O'RNATILISHI ARAFASIDAGI TARIXIY VAZIYAT**

1916-yilning oxirlari va 1917-yilning boshlarida Rossiyaning mustamlakasi bo'lgan Turkistonda ham inqilobiy tanglikning barcha alomatlari har tomonlama pishib yetildi.

Bu inqilobiy tanglik 1917-yil 27-fevralda Petrogradda chor monarxiya tuzumining ag'darilishiga olib keldi. Mamlakatda ikki hokimiyatchilik vujudga keldi. Bir tomonda knyaz Lvov boshchiligida burjua-pomeshchiklar hukumati – muvaqqat hukumat, ikkinchi tomondan esa, ishchi va dehqonlarning demokratik diktatura organi bo'lgan ishchi, dehqon va askarlar deputatlari soveti ish boshladi. Ishchi, dehqon va askarlar sovetiga mensheviklar, kadetlar va eserlar boshchilik qildilar.

Rossiyada qariyb 300 yildan ziyod hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan ag'darilishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga jiddiy ta'sir qildi.

Inqilob g'alabasini Rossiya fuqarolari zo'r shodu hurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi asrlar osha Rossiyaning barcha mehnatkash va mazlum xalqlariga baxt-saodat yo'lini ko'rsatdi, katta-kichik millatlarga o'z taqdirini o'zi hal qilishiga imkoniyat yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy bevosita teng va maxfiy ovoz berishni yo'lga qo'ydi. Muvaqqat hukumat mahalliy xalq vakillaridan front orqasidagi ishlarga mardikorlikka olishga chek qo'ydi, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar barcha xalqlarning istak-orzulariga javob berar edi. Rossiyadagi barcha o'n bitta partiya erkin suratda o'z faoliyatini olib bora boshladi. Xullas qisqa muddat ichida fevral inqilobi g'alabasi

tufayli Rossiya harbiy feodal monarxistik davlatdan dunyoda eng ilg'or demokratik davlatga aylandi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoriga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob sharofati tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketishi va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi. Umuman aytganda fevral inqilobi jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishi qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat bo'lib, u chinakam xalq inqilobi edi. Shu bois fevral inqilobining bu g'alabasini Turkiston xalqi ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28-fevralda kechasi yetib keldi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3-martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma matbuotda bosilgach, uning siri fosh bo'ldi. Bu inqilobga nisbatan mamlakatimiz jadidchilari ham xayrixohlik hissi bilan qarab baho beradilar. Jumladan, endigina 19 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789–1793-yillardagi buyuk fransuz respublikasiga o'xshatgan edi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida Turkiston o'lkasida ommaviy milliy ozodlik harakatlari avj olib ketdi. O'lkaning yirik shaharlari: Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Andijon, Kogon, Namangan, Qo'qon, Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l) va boshqa joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'ldi. Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta miting va namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (hozirgi Amir Temur xiyoboni) va Soborniy (hozirgi mustaqillik) maydonlari tomon ko'chalar bo'ylab bayroqlar ko'tarib, qo'shiqlar aytib yurish qildilar. 5-martda Samarqand shahrida ko'p ming kishilik miting uyushtirildi. Kogon (Buxoro)dagi namoyishchilar soni 6 ming kishiga yetdi. 7-martda Petro-Aleksandrovskda bo'lgan ommaviy mitingda Amudaryo garnizoni askarlari ham qatnashdilar. Amudaryo bo'limining boshlig'i va shahar pristavi mitingni tarqatishga harakat qildi. Bunga javoban miting qatnashchilari ularni qurolsizlantirib, qamab qo'ydilar.

Askarlarning namoyishkorona chiqishlari 10-martda Samarqand shahrida ham bo'ldi. Unda 12 mingga yaqin kishi qatnashdi. Xullas mehnatkashlar ommasi va qo'shinlarning ommaviy miting va namo-

**Munavvarqori
Abdurashidxonov**

yishlari Turkiston o'lkasining boshqa hududlarida butun mart oyi va undan keyin ham to'xtamadi. Albatta, bu miting va namoyishlarning tashabbuskorlari va faol qatnashchilari asosan Rossiyadan Turkistonga kelgan o'zga millatlarning vakillari edilar. Ammo bundan tub yerli mahalliy xalqlar bunday miting va namoyishlardan chetda turdilar degan xulosa chiqmaydi. Turkiston o'lkasining bir qator uyezd va shaharlarida jadidlar va ulamolar rahbarligida tub yerli aholi qatnashgan miting va namoyishlar bo'lib o'tdi. Jumladan, 6-, 9- va 13-mart kunlarida Toshkentning Eski Juva, Shayxontohur va boshqa mavzellarida jadidlar tashabbusi bilan musulmon ahlining ko'p ming kishilik miting va namoyishlari uyushtirildi. Demokratik inqilob va uning maqsad-vazifalariga katta umidvorlik bilan qaragan jadidlar, mehnatkashlar ommasini milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun milliy birlik, jipslik va ahillikka chaqirdilar. Ana shunday mitinglardan biri 1917-yilning 9-martida Toshkentning Chorsu maydonida bo'lib o'tdi. Jome masjidi oldida to'plangan 20 ming kishilik mitingni jadidlarning «Turon» jamiyati uyushtirdi va unga Munavvarqori Abdurashidxonov, Islombek Xudoyorxonov va boshqa jadidlar rahnamolik qildilar. Ana shunday miting Andijonda, Jome masjidi oldida bo'ldi. Unda «Taraqqiyparvar»chi 27 yoshli Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev nutq so'zlab fevral inqilobi mohiyatini tushuntirib berdi.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzofotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasidagi ana shu ommaviy chiqishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida sovetlar birin-ketin vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarining birinchi soveti Toshkentda 1917-yil 2-martda O'rta Osiyo temiryo'li Bosh ustaxonasi (Hozirgi Temiryo'llar teplovoz vagon ta'mirlash zavodi)da rus ishchilari tashabbusida tashkil etildi. Sovet tarkibiga shu kuni bo'lib o'tgan mitingda 12 kishi saylandi. Bunday sovetlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalar va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. Zavod-

lar, ustaxonalar, korxonalar va jamoat tashkilotlaridan saylangan vakillardan 3-martda Toshkent ishchi deputatlari soveti tuzildi. 4-martda soldat deputatlarining Toshkent soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari soveti bilan askar deputatlari soveti o'zaro birlashib, «Наша газета»sini chiqarishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917-yilning 2-aprelida bosmadan chiqdi.

Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va soldat deputatlari sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda vujudga keldilar. Faqat mart oyining o'zida 75 ishchi va soldat deputatlari sovetlari Turkistonda faoliyat ko'rsata boshladi. Ammo bu sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan yevropalik aholi vakillaridan bo'lib, uning rahbariyatida yerli tub millatlarning vakillari umuman yo'q edi. Buni Toshkent soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent soveti rahbarligiga I.I.Belkov, A.Ya.Pershin, A.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kaluginlar saylandilar. 6-martda saylangan Andijon ishchi va askar deputatlari soveti hay'atiga V.A.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosidan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi Yevropa millatiga mansub kishilar edilar¹.

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda ham sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917-yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyati soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyat soveti va may oyida Samarqand viloyat soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan Yevropa millati vakillari egallab oldilar. Jumladan, Turkiston o'lkasi sovetining raisi menshevik M.Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broydo, Farg'ona viloyati sovetiga eserlardan V.A.Chaykin, V.D.Doriomedov, L.A.Mayevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu vaziyat bo'lganligi haqida yuqorida ta'kidlandi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistonda sonda ham hisobda ham sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edi.

¹ «Туркестанский голос», 1917, 20 марта, № 27.

Mahalliy tub yerli aholi tili, dini, urf-odati, maqsad-muddaosi boshqa bo'lgan Yevropa millati vakillari bosh bo'lgan mazkur sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi va kofirlar deya begonasirab qaradi. Mahalliy aholi asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi va rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar sovetlariga ergashdilar va ularni qo'llab-quvvatladilar. Bunday sovetlar Toshkentning Eski shaharida, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topdi. Musulmon ishchi-dehqon sovetlari o'z majlislarida harakat birligini ta'minlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdilar. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Sho'royi Islomiya» edi. 1917-yil 14-martda «Sho'royi Islomiya»ning majlisi Toshkentda bo'ldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosatni jadidlarning rahbarlaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov¹ boshqardi. Rayosat a'zolariga shoir Fitrat, II Davlat dumasining a'zolari Abdulvohid Qori, Mirkomilboy Mirmo'minboyev, Ahmadbek Hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Salimxon Tillaxonovlar saylandilar. «Sho'royi Islomiya» va uning markaziy rayosati Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'rin tutdi. Turkistonning turli shahar va qishloqlarida «Sho'royi Islomiya»ning quyi shu'balari tashkil topdi.

«Sho'royi Islomiya» va viloyatlardagi boshqa tashkilot va jamiyatlar ham o'z matbuot organlarini tashkil qildilar. Mazkur omaviy axborot vositalari sahifalarida milliy istiqlol vazifalari omma o'rtasida keng muhokama qilindi, tag'ribot etildi. Bu dasturiy vazifalarning asosiy yo'nalishlari «Sho'royi Islomiya» tashkilotining tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlarining birinchi qurultoyida ishlab chiqildi. Unda Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi.

Qurultoy hay'ati tarkibida Mustafo Cho'qayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lyapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattarov, Islom Shoahmedov, Serikboy Akayev, Ahmadbek Qo'yoqarov, Abdurahmon O'razayev, Mulla Abduljabbor

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов. – Т.: Фан, 1971. – 53-бет.

Mahmudovlar a'zo edi. Qurultoy ishida muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishboyevlar ham ishtirok etdilar¹. Kun tartibiga: Muvaqqat hukumatga munosabat, Rossiyada boshqaruv shakli, Butunrossiya Ta'sis majlisiga tayyorgarlik, Turkistonda mahalliy fuqarolik muassasalari, o'lkadagi diniy muassasalar, moliyaviy ishlar, oziq-ovqat masalasi, urushga mardikorlar munosabati masalasi, o'lka «Sho'royi Islomiya»sini tashkil etish, umumrossiya musulmonlari qurultoyiga vakillar saylash, yer va suv ishlari, maktab, madrasa va vaqf ishlari masalalari qo'yilgandi.

Qurultoy Rossiyada boshqarishning bo'lajak shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala haqida so'zga chiqqan Ahmad Zaki Validiy federatsiya g'oyasini ilgari surdi. Bu g'oyani taniqli jadidlar Mahmudxo'ja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Muhamadjon Tinishboyev va sotsialist inqilobchi Vadim Chaykinlar qo'lladilar. Jadidlardan Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa «Demokratik Rossiya Respublikasi» g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani Munavvarqori Abdurashidxonov va Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlar quvvatladilar.

Qurultoy Turkistonning bo'lajak davlat qurilishi masalalariga ham katta e'tibor berdi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Mustaf Cho'qayev va Sadri Maqsudiylar milliy-hududiy boshqarish g'oyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha musulmonlar yer-suv ishlarini boshqarishni o'zlari uddalay olmaydi. Shu bois hozircha madaniy-ma'rifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning o'zi yetarlidir. Umuman ushbu masalada yakdillik bo'lmadi: Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari bo'ldilar. Shu boisdan ular o'zlarini «federalistlar»² deb atadilar. Volga bo'yi musulmonlari vakillari esa unitar, ya'ni yagona bir butun qo'shni respublika tarafdori bo'lganliklaridan ular tarixda «unitaristlar»³ nomini oldilar.

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон Мухторияти. Тошкент. «Маънавият». 2000. – 66–67-бетлар.

² «Федералистлар» – айрим мустақил давлатларнинг бирлашувидан ташкил топган ялит бир давлат.

³ «Унитаристлар» – фақат маъмурий-худудий қисмларга бўлинадиган ягона давлат тузилмаси.

V.A.Chaykin

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning bo‘lajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur Konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston o‘lkasiga ham muxtoriyat huquqini beradigan Rossiya federativ Demokratik Respublikasi g‘oyasini ilgari surdilar. Bu g‘oyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga ittifoq, hamkorlik va birlik kerakligini qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston o‘lkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi, markaziy rahbar organ – Turkiston o‘lka musulmonlari sovetini tashkil etish to‘g‘risida g‘oyatda muhim

qaror qabul qildi.

Markaziy sovet zimmasiga o‘lkadagi barcha tarqoq, bir-biri bilan bog‘lanmagan, nizom va dasturga ega bo‘lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo‘yilgan. Bunday jamiyat va tashkilotlar Turkiston o‘lkasida juda ko‘p bo‘lib, har biri o‘zicha mustaqil faoliyat ko‘rsatar edi. Zaki Validiy To‘g‘on faqat Toshkent shahrining o‘zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo‘lganligini ko‘rsatgan edi. Andijonda shunday jamiyatlar soni 47 taga yetgan. Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshini qovushtirishga qurultoy qaroriga asosan markaziy sovetning joylardagi shu‘ba (bo‘lim) larining tashkil etilishi g‘oyat muhim o‘rin tutdi. Samarqand shu‘basini M.Behbudiy, Farg‘ona shu‘basini Nosirxon To‘ra, Toshkent shu‘basini Munavvarqori Abdurashidxonov boshqardi.

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga tushuntirdilarki, musulmonlarning kuch-qudrati siyosiy tashkilotidadir. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar o‘z maqsad-muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bo‘lishi mumkin¹. Bu borada Zaki Validiy To‘g‘onning quyidagi fikrlari g‘oyatda qimmatlidir: «Ma‘lumki, hozir dunyoda xalq o‘z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagina erishadi. Buning uchun tash-

¹ «Кенгаш» газетаси, 1917 йил, 19 июндаги сони.

kilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'ladi... Turkiston musulmonlari, qo'lni qo'lga bering. Va hammamiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni ro'yobga chiqaraylik. Birlikda quvvat degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang»¹.

Umuman olganda qurultoy 1917-yil fevral inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlash shiori ostida o'tdi. Tatar jadidlarining faollaridan bo'lgan Sadri Maqsudiy qurultoyda so'zlagan nutqida muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlari birligi g'oyasini ilgari surdi. Turkiston o'lkasi qurultoyida qatnashgan muvaqqat hukumatning Turkistondagi vakili kadet N.Shchepkin qurultoyini va uning qatnashchilarini tabrikladi. U o'z nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga to'la muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat hukumat sizga va sizning qo'llab-quvvatlashingizga ishonadi, – dedi.

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumatga to'la ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Turkistonda voqealarning bu taxlitda rivojlanib borishi kadetlarning mehnatkash omma o'rtasida ta'sir doirasining kuchayib borayotganligidan darak berar edi. O'lkasi musulmonlari soveti borgan sayin harakat faoliyatini jadallashtirdi. 1917-yil 12-iyunda uning majlisi bo'ldi va hukumat nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga ko'ra «Sho'royi Islomiy», «Ravnaqul islom», «Mirvaj ul-islom», «Muallimlar jamiyati», «Talabalar jamiyati» kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy va sinfiy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uyezd musulmon deputatlari soveti bo'limlari (Markaziy soveti)ga bo'linishlari kerak edi.

Shunday qilib Turkiston milliy istiqloli uchun o'lkadagi barcha musulmonlarning yagona jabha va yakdil qadami qo'yildi. Tarixda ilk bor Turkiston o'lkasi musulmonlari qurultoyi chaqirildi va unda muhim qarorlar qabul qilindi. Qurultoyda asoslangan maqsad va harakatlarning ifodasi o'laroq Turkiston musulmonlari markaziy soveti paydo bo'ldi. Bu tashkilot umum Turkiston jamoatchiligi, ayniqsa milliy istiqlol uchun kurashning oldingi safida boruvchi, uning ilg'or qismi, xususan, jadidlar tomonidan milliy markaz sifatida tushunildi. Albatta bu katta muvaffaqiyat edi.

¹ «Кенгаш» газетаси, 1917 йил, 19 июндаги сони.

Rossiya muvaqqat hukumati Turkistonda mustamlaka tizimini saqlab qolish niyatida dastlab bu yerda eski chor amaldorlarini o'zgartirishga oshiqcha harakat qilmadi. Muvaqqat hukumat adliya vazirligida ishlagan, keyinchalik bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy hali 1915-yildayoq Davlat dumasida majlisida so'zlagan nutqida: «Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga nisbatan ingliz va fransuzlar o'z mustamlakalariga qaragandek muomalada bo'lish»¹ kerakligi to'g'risida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan bo'lgan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ularni Rossiyaga batamom «qo'shib» olishni taklif etdi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat rezidenti va Xivada Rossiya harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi.

Muvaqqat hukumat faqat 1917-yil 31-martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7-aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki, Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, tub yerli «musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi» degan mish-mishlarni tarqatib amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida maxfiy buyruq beradi. Bu sir ochilib qolgach, 1917-yil 31-martda Kuropatkin qamoqqa olinadi va Sankt-Peterburgga jo'natiladi.

Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining raisligiga kadetlar (Konstitutsion demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga Muvaqqat hukumatga sadoqatli bo'lgan musulmon vakillaridan 4 kishi kiritildi. Bular: general-mayor Abdulaziz Davlatshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov), Muhammad Tinishboyev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari)lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga a'zo edilar. Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada markaziy hokimyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uyezdlarda o'zining mahalliy boshqaruv idoralarini shakllantirdi.

¹ Содиқов.Х. Хурриятдан мухториятгача – «Фан ва турмуш», 1993, 2-сон, 18-бет.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, 1917-yil fevral inqilobi g'alabasi-dan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimyatchilik qaror topdi.

Birinchisi, Turkiston musulmonlarining markaziy soveti, uning joylardagi shu'balari edi.

Ikkinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili – Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Uchinchisi, Ishchi-dehqon va askar deputatlarning Turkiston o'lkasi soveti va joylardagi sovetlar. Ularning tarkibi aksariyat ruslardan iborat bo'lgan. Kuchlarning bu xildagi taqsimoti O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish nomilliy yo'nalish bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'i nazar uning asl va bosh maqsadi bir edi, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsa-da turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib, Turkistonni Rossiya mustamlakachiligi asoratida saqlab qolish, o'lkada buyuk rus millatchiligi siyosatini olib borishdan iborat edi. Bu yo'nalish muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi hamda ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lkasi soveti shaklida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish milliy demokratik, milliy-ozodlik, milliy mustaqillik harakati ko'rinishida sodir bo'ldi. Bu yo'lni Turkiston musulmonlari soveti atrofida uyushgan Turkiston o'lkasining ilg'or va progressiv qarashdagi vatanparvar, istiqlolchi ziyolilari va islom dini ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat o'lkasi musulmonlari markaziy soveti tomonida bo'lib, uni mahalliy xalqning ko'pchiligi qo'llayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy xalqning talab-ehhtiyojlari va qiziqishlariga to'la javob berar edi. Birinchi yo'nalishdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashmadi, ularni chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa kofirlar deb qaradi. Ayniqsa ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lkasi sovetlari ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy tub yerli aholi uchun tushunarsiz va begona edi. Unda musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatga ishonch bildirib, qabul qilgan qarorini qanday baholamoq kerak? Buni vaqtinchalik ishlatilgan, uzoq kelajakdagi maqsadni ko'zlab ilgari surilgan oqilona taktik yo'l deb hisoblash mumkin va u quyidagi holatlar bilan o'lchanadi: birinchidan, bir vaqtning o'zida ikki jabhada: muvaqqat hukumat va ishchi, dehqon hamda

askar deputatlari sovetlariga qarshi turish katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. Ikkinchidan, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng muvaqqat hukumat ilgari surgan dasturiy talablar Turkiston xalqlarining o'sha davrdagi talab-ehtiyojlariga mos bo'lib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida dahshatli azoblaridan qalbi tilka-pora bo'lgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat misolida ma'lum ma'noda bo'lsa-da, o'z ezgu orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar qurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yo'l to'g'ri bo'lib chiqdi.

Biroq Turkiston musulmonlari markaziy soveti o'lkada mustamlakachilik tartib-qoidalarini saqlab qolishga jon-jahdlari bilan astoydil harakat qiliyotgan kelgindi kuchlarga nisbatan umumiy maqsad yo'lida sust harakat qildilar, «mo'tadil» faoliyat ko'rsatdilar. Tarixchi olim Saidakbar A'zamxo'jayevning xulosasiga ko'ra: «Mo'tadillik o'lka musulmon soveti faoliyatiga xos xususiyat edi... Biroq voqealarning rivojlanish jarayoni markazning ish shaklida va usullarida ko'p safarbarlikni, qat'iylikni dasturni va taktik o'zgarishlarni talab etardi»¹. Biroq ular 1917-yilning dastlabki oylarida Turkistonning muxtor qurilishiga oid biror-bir tadbirni yoki amaliy faoliyatni o'rta qo'ymadi, tashabbuskorlik va ijodkorlik yetishmadi.

O'lka musulmon soveti faoliyatining talab darajasida rivojlanmaganligining yana bir sababi tashkilot qatnashchilarida harakat birligining bo'lmaganligidir. Bularning hammasi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasining nochorligi bilan xarakterlanadi.

Butunrossiya musulmonlarining qurultoylari. Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining qurultoylari ma'lum darajada iz qoldirdi. **Birinchi qurultoy 1917-yil 1–2-mayda Moskvada bo'lib o'tdi.**

Qurultoyda bir qator muhim qarorlar qabul qilindi. Ana shulardan biri davom etib turgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Yevropa imperializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida darhol anneksiya² va kontribu-

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркiston бирлиги учун. Т.: «Фан», 1995. – 6-бет.

² Anneksiya – bosib olish.

tsiyasiz¹ sulh tuzish talabi qo'yildi. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon soveti tuzish, Yettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xtatish va yerlarni tortib olishni bas qilish, ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy ehtiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosatida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa, yer va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qilindi. Qurultoy musulmon xotin-qizlar masalasida maxsus qaror qabul qildi. Unda shariat bo'yicha ayollar teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar², deyildi.

Barcha mintaqaviy partiya va tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish va Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya ta'ris majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmonlar soveti (milliy sovet)ni sayladi. Uning ijroiya qo'mitasi tarkibiga Turkistondan o'lkalar musulmonlar soveti a'zolari Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiyada milliy davlat qurilishi masalasida qizg'in bahslar bo'ldi. Ushbu masalada qurultoy qatnashchilari ikkiga bo'linib ketdilar. Ulardan biri markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida hududiy-madaniy muxtoriyat huquqi tarafdori edi. Ikkinchi guruh vakillar esa Rossiya federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildiradi.

Qurultoyda keskin va davomli bahs-munozaralardan so'ng quyidagi qaror qabul qilinadi:

«Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini ko'proq ta'minlovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin: muayyan hududga ega bo'lmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi»³. Bundan ko'rinadiki jadidlar sovet tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilganlaridek, «Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni», «Buyuk Turkistonni

¹ Kontributsiya – tovon to'lash.

² Диманштейн С. «Революция и национальный вопрос», III. М. 1930, стр. 16–17.

³ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920). – Оксфорд. 1985 г.

barpo qilishni» o‘z oldilariga bosh maqsad qilib qo‘ymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoriyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Haqiqatning bayoni» maqolasidagi quyidagi jumalari, yanada aniqroq va ravshanroq ifodalaydi: «Biz istaymizki bugun Rossiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar... Rusiyadan ajralmagan holda muxtoriyatli maishatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari al-xusus, biz Turkiston musulmonlariga lozimki avvalo qadim¹ va jadid nizo lafzisini qo‘yib o‘zaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi Rusiya, yahudiy va boshqalar qo‘shilgan holda o‘z boshlariga Rusiyaning bir parchasi hisoblana turg‘on Turkiston hukumini (hukumatini) ta‘sis etsak, o‘zimiz majlis muborovatimiz (parlamentlarimiz) bo‘lsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, o‘z qonun va dinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston, yahudiy, nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e‘tiborga olaturg‘on qonunlar tuzilsin»².

Mahmudxo‘ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxtoriyat tarafdori bo‘lgan. U 1917-yil aprel oyida Turkiston o‘lkasi ijroiya qo‘mitasi qurultoyida rus shovinisti Geodakovning «...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa,... (qirg‘iz, sartlarga), madaniyatga ega bo‘lishlari sayin muxtoriyat berilishi» haqidagi fikriga norozilik bildirib bunday degan edi: «Yerlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g‘arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosining madaniy qoloqligida fuqaro emas, o‘lkani tish-tirnog‘i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir»³.

Turkiston o‘lkasi xalqlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining 1917-yil 21–31-iyullarda Qozon shahrida o‘z ishini olib borgan II Qurultoyi qabul qilgan qarorlar katta o‘rin tutar edi. Jumladan qurultoyning qarorida Turkiston, Qirg‘iziston, Kavkaz va Qrimda boshqaruv shaklini mazkur o‘lkalar aholisining o‘zi hal qilsin deyiladi.

¹ Истиклол учун кураш тарафдорларининг бир гуруҳи ўзларини «қадимийлар» деб аташар эди. Улар рухоният тарафдорлари бўлиб майдонга чиқдилар ва мухториятга қарши ягона ва мустақил Туркистон ғоясини илгари сурдилар. Қадимийлар 1917 йил июндан бошлаб жадиждлардан ажралиб чиқдилар ва «Шўрои уламо» номи билан ўз мустақил ташкилотларини туздилар.

² «Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йил, 12 июн сони.

³ «Туркестанский курьер», 1917 г., 14 апреля.

Ichki Rossiya va Sibir musulmonlari uchun esa keng milliy madaniy muxtoriyat talabi qo'yiladi.

Qurultoyning qabul qilgan eng muhim qarorlaridan biri musulmon qo'shinini yaratish haqidagi qarori edi. Bu ishni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish uchun Butunrossiya Markaziy harbiy Sovetini tashkil qilishga qaror qilindi.

Qurultoy kun tartibida agrar masala yetakchi o'rinlardan birini egalladi. Ushbu masalada so'zga chiqqan Turkiston vakili Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev o'lkadagi xalq ommasining og'ir ahvolini ochib tashladi. Gap shundaki, chor Rossiyasi davrida ham, muvaqqat hukumat davrida ham mustamlakachilarning mahalliy xalqqa nisbatan munosabatida o'zgarish bo'lmadi, ularni ezish, kamsitish va qirg'in qilish davom etdi. General Kuropatkin mustamlakachi shovinistlarga qirg'in qurollari tarqatganligi oqibatida 1917-yil aprel oyiga qadar o'lkadagi qirg'iz va qozoq millatlariga mansub xalqlardan 50 ming aholi xunrezlik qurboni bo'ldi. Bu jinoyat uchun Turkiston musulmonlari Kuropatkinni sudga berdilar. Ammo bundan hech qanday natija chiqmadi. Na muvaqqat hukumat, na ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlari mahalliy ommaning arz-dodiga quloq solmadi. Yerning xalq mulki ekanligini qayd qilgan qurultoy agrar masalani uzil-kesil hal qilishni ta'sis majlisi chaqirilguncha qoldirib turishga qaror qildi.

Turkiston o'lkasidagi taraqqiyparvarlar, jadidlar bilan diniy arboblar o'rtasida yuz bergan bo'linish boshqa masalalarda bo'lgani singari mazkur qurultoyda ham yagona maqsad bilan harakat qilishga imkon bermadi.

Xususan qurultoyda xotin-qizlarga munosabat masalasi ko'rilganda bu yaqqol ko'zga tashlandi. Taraqqiyparvarlar ayollarning siyosiy huquqlarini erkaklar bilan baravarlashtirish tarafdori edilar. Diniy arboblar esa bunday qarorning qabul qilinishiga qarshi turdilar. Ammo qurultoyda taraqqiyparvarlar ustun keldilar.

Jadidlar bilan qadimiychilar o'rtasidagi bo'linishning asl mohiyati va sabablari nimalardan iborat va u qachon yuz beradi? Ikki o'rtadagi bo'linishning asosiy sababi Turkiston o'lkasining mustaqilligini ta'minlash masalasi va unga erishishning taktik yo'llaridagi ikki xil yondashuv edi. Ruhoniyat vakillari nasroniylarga, Rossiya mustamlakachilariga qarshi g'azovot yo'li bilan mustaqillikni qo'lga kiritishga chorlar edilar. Ilg'or ziyolilar, jadidlar esa bu yo'lga qarshi chiqdilar.

Ular g‘azovot yo‘li xalqni og‘ir ahvolga solib qo‘yishi mumkin, deb hisobladilar. Natijada 1917-yil iyun oyining o‘rtalarida milliy mustaqillik jabhasidagi yagona kuch bo‘lib maydonga chiqish imkoniyatidan mahrum bo‘ldilar va ular bo‘linib ketdilar. Bundan Turkiston o‘lkasi zarar ko‘rdi.

Turkiston o‘lkasi milliy mustaqilligining dushmani bo‘lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona milliy jabhaning bo‘linishi tobora chuqurlashib borib, ular endi bir-birlariga yovuz dushmanlardek munosabatda bo‘la bo‘shladilar. 1917-yilning o‘rtalarida ruhoniychilar «Sho‘royi Is-lomiya»dan chiqib, «Sho‘royi ulamo» jamiyatini tuzdilar. O‘z g‘oya va qarashlarini tashviqot va targ‘ibot qilish maqsadida ular «Al-izoh» jurnalini ta‘sis etdilar. Jurnalning muharrirligini Abdumalik Xoji Nabiyeov olib bordi. Uning birinchi soni 1917-yil 19-iyunda chiqdi. Jami bo‘lib jurnalning 31-soni nashr yuzini ko‘rdi va 1918-yil may oyida Turkiston sovet respublikasi xalq komissarlari kengashi buyrug‘i bilan yopib qo‘yildi. Uning sahifalarida ulamochilar Qur‘oni karimdan oyatlar keltirib, eski turmush tarzi va o‘rta asrchilik munosabatlarini himoya qildilar, taraqqiyot yo‘lidagi har qanday yangi fikrni tanqid qildilar, ayollarning erkaklar bilan teng huquqli bo‘lolmasliklarini, ko‘p xotinlikni yoqlaydigan xarakterdagi maqola va chiqishlarga keng o‘rin berdilar. O‘sha paytda jadidlar bosh bo‘lgan «Turon» gazetasi, ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ‘ib qilayotgan edi. Bunga javoban «Al-Izoh» jurnali «Turon» sahifalarida maqolalar bilan chiqqan mualliflarni «xudo yo‘lidan toygan»likda ayblaydi. Saidakbar A‘zamxo‘jayevning yozishicha: «Jurnal ayol kishi ayollicha qolishi kerak va uni erkakka tenglashtirish aqlsizlikdir deb yozadi».¹ Jadidchilarning yirik vakillaridan bo‘lgan Mirmuhsin Shermuhammedov «Turon» gazetasida mutaassib ulamochilarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayblanadi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham yetmagandek uni o‘lim jazosiga hukm qiladilar, so‘ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtiriladi. Gazeta muharriri A.Avloniy «Shakkoklik» qilib bu xildagi maqolani bosganligi uchun «Turon»ning 3-sonida «e’tiroz» mavzusida maqola bilan chiqib, ulamochilar va jamoatchilikdan uzr

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун. Т.: «Фан», 1995.– 22–23-бет.

so'rashga majbur bo'ldi. Gazeta 20-sonidan so'ng umuman yopib qo'yildi.

Vatan va millat taqdiri hal bo'layotgan g'oyatda murakkab sharoitda jadidlar yana tashabbus ko'rsatdilar. Ular Turkiston, milliy istiqlol manfaatlarini yo'lida xalqni birlashishga, ahillikka chaqirdilar. Bu esa o'z navbatida «Sho'royi Islomiya» bilan «Sho'royi ulamo» jamiyatlarining birgalikda harakat qilishiga imkoniyat yaratardi. Jadidchi shoir A.Fitrat bunday deb yozgan edi: «Ey Turkiston xalqi, musulmonlari, Tangri uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling, birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortishmalar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumaylik. Islom dinining birinchi bo'lgan – qardoshlik va ittihad bog'lari bilan bog'lanaylik. Qo'lni qo'lga beraylik. Haq yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida jadidimiz, qadimmiz, mul-lomiz, boymiz, bir yerda to'planaylik»¹. Bunday fikrlarni jadidlardan M.Cho'qayev, M.Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqalar ham ilgari surdilar.

Xullas, Turkiston o'lkasidagi milliy istiqlol uchun olib borilgan umumxalq harakatiga jadid taraqqiyparvarlar va islom dini ruhoniylari boshchilik qildilar. Ularning shiori Munavvarqori ta'kidlaganidek «Ozodlik», «Tenglik» va «Adolat» edi. Bu ezgu shiorlar o'lkaxalqlarining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan edi.

«Sho'royi Islomiya» va «Sho'royi ulamo» jamiyatlarining milliy istiqlol uchun olib borgan kurashlariga «Ittihad» tashkiloti ham xayrixoh edi. Bu tashkilotning rahbarlari Rossiyaga asir tushgan sobiq turkofitserlari Afandizoda, Rizo afandi, Doniyorbek va boshqalar bo'lib, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Turkistondan borgan mardikorlar bilan birga o'lkamizga kelgan edilar. «Ittihadchi»larning Turkistonda o'z qardoshlari bo'lgan tub yerli mahalliy aholi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatishlari armanlarning 1917-yil yozida tiklangan «Dashnaqsutyun» va «Gichak» firqalari a'zolarining g'ashini keltirgan edi. «Dashnaqsutyun» va «Gichak» armanlarning milliy burjua partiyasi bo'lib, Buyuk Armaniston uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan. «Dashnaqsutyun» 1890-yilda Tbilisida tashkil topgan. 1892-yilda bu partiyaning birinchi qurultoyi bo'ldi, unda Nizom va Dastur qabul qilindi. Firqa «Drashak» («Bayroq») nomi bilan gazeta ta'sis etdi.

¹ O'sha manba.

«Dashnaqsutyun»ning asosiy kurash uslubi terror bo‘lgan. O‘z ezgu maqsadiga yetishish yo‘lida bu firqa barcha turkiylarni va so‘ngra musulmonlarni ham asosiy raqib deb bilganlar va o‘z farzandlariga turkiylarni o‘ldirish va qirg‘in qilishni vasiyat qilib qoldirganlar. Ana shu dastur va kurash uslubi asosida dashnoqlar Turkiya mamlakati hududida bir necha bor terroristik qo‘poruvchilik chiqishlari uyushtirganlar. Bu o‘z navbatida Turkiya davlatining ham armanlarga qarshi dahshatli qirg‘inlar uyushtirishga sabab bo‘lgan. Bunday qirg‘inlar 1895, 1909 va eng kattasi 1915-yilda sodir bo‘lgan. Arman Dashnaqsutyun partiyasining a‘zolari terroristik qo‘poruvchilik chiqishlarni Kavkaz orti o‘lkalarida, avvalo, Ozor yurtida ham amalga oshirganlar. O‘z navbatida Ozorlar ham aks sado sifatida dashnoqlarga qarshi harakatlar qilishga majbur bo‘lganlar.

Armanlar ana shu qirg‘inlar davrida dunyoning turli mamlakatlari qochib, tarqalib ketganlar. Ularning kattagina qismi Turkiston o‘lkasining Toshkent, Qo‘qon, Andijon, Samarqand, Marv, Ashxobod kabi shaharlaridan o‘zlariga issiq boshpana topganlar. Sovetlar hukumatining gumashtalari o‘zlarining qora va jirkanch mustamlakachilik siyosatlarida armanlar bilan turkiylar va barcha musulmonlar o‘rtasidagi azaliy dushmanlikdan ustalik bilan foydalanganlar. 1917-yil fevral inqilobi va undan keyingi oylarda ham yuqorida ta‘kidlangani singari Turkistonda kommunistik bolsheviklar partiyasi hali to‘laroq shakllanmagan, hatto o‘zlarining kichik-kichik guruh va yacheykalariga ham ega emas edilar, sotsial-demokratik tashkilotlar ishchi, dehqon va askar sovetlarida hech qanday o‘ringa ham, ta‘sirga ham ega emas edilar. O‘lkada bolsheviklarning faoliyati 1917-yil aprelda V.I.Leninning «Hozirgi inqilobda proletariatning vazifalari» tezislari tashviqotidan so‘ng jonlandi. «Aprel tezislari» nomi bilan tarixda ma‘lum bo‘lgan bu hujjatda «xalqlar dohiysi» jamiyat taraqqiyotiga mutlaqo qarama-qarshi va zid o‘laroq fevral inqilobni sotsialistik inqilobga aylantirishni vazifa qilib qo‘ydi, muvaqqat hukumatga ishonmaslik va uni qo‘llab-quvvatlamaslikka chaqirdi. Leninning «Aprel tezislari»ni «Rossiya tarixi» kitobining mualliflari M.Giller, A.Nekrich «... bir vaqtning o‘zida aniq va xayoliy dastur edi»¹, deb hisoblaydilar. Aslida Rossiyada g‘alaba qozongan fevral inqilobi

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая «Социализм в одной стране». М., «МИИ», «Агар», 1996, стр. 27.

jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishi qonuniyatiga javob berar edi, sotsialistik inqilob uchun esa Rossiyada hech qanday na obyektiv va na subyektiv sharoitlar yetilmagan edi. V.I.Leninning «Aprel tezis-lari»dagi alahsirashi marksizm nazariyasini ham inkor etardi. Tarix fanlari doktori, professor V.Sogrin «Marksizm aybdormi?» maqolasida juda to'g'ri fikr yuritadi. K.Marks tovar-bozor munosabatlari obyektiv suratda o'z imkoniyatlarini yo'qotgan taqdirdagina kommunistik kapitalizm o'rnini egallay oladi va ular tabiiy suratda halokatga uchraydilar, deb xulosa chiqargan edi. U kapitalizm rivojlanmagan va kam taraqqiy etgan bir mamlakatda sotsialistik inqilob g'alaba qozonadi, deb xulosa qilmagan edi¹. Demak, V.I. Leninning sotsialistik inqilob, bir necha, hatto alohida olingan bir kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin, deb chiqargan xulosasi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga zid edi. Sotsialistik inqilobda mabodo ishchilar sinfi rahbar, gegemon va asosiy kuch bo'ladigan bo'lsa, proletariat diktaturasining moddiy asosini hozirgi zamon industriyasi tashkil etadigan bo'lsa, 1917-yildagi Rossiyadek «yarim yovvoyi», iqtisodiy jihatdan qoloq va kam taraqqiy etgan «mujiklar mamlakati»da qanday qilib, sotsialistik inqilob qonuniy g'alaba qozonishi mumkin? Chunki, 1913-yilgi ma'lumotlarga qaraganda Rossiyadagi jami 159 million 153 ming aholining faqat 3 million 900 ming nafari, sanoat korxonalarini ishchilari bo'lganlar, xolos. Bu obyektiv holat V.I.Leninni kam qiziqtirardi, u fanatlar singari davr-sharoit va qonuniyat bilan hisoblashmasdan faqat hokimiyatni qo'lga kiritishga intilar edi. Leninning 1905-yilda Rossiyada bir necha hafta bo'lganligini hisobga olmaganda, u 1900-yildan beri mamlakatda bo'lmagan, bu yerdagi vaziyatni o'z ko'zi bilan ko'rmagan va uni atroflicha bilmas edi. 1917-yil aprelda Petrogradga qaytishda «poyezdda menga faqat bitta ishchi yo'liqdi»², deb o'zi tan olgan edi bolshevistik firqa dohiysi. Ana shu bitta ishchi bilan bo'lgan uchrashuv V.I.Leninga butun Rossiya bo'yicha ishchilarning barcha xalq ommasining istak-xohishlari to'g'risida «xulosa» chiqarishga yetarli bo'ldi va bu xulosa «Aprel tezislari»da o'z ifodasini topdi. Fevral inqilobini tinch yo'l bilan sotsialistik inqilobga aylantirish to'g'risidagi Lenincha dastur bol-

¹ «Аргументы и факты». – М., 1990, 2. № 90.

² Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая. стр. 27.

sheviklarning VII (Aprel) Butunrossiya konferensiyasi (1917-yil 24–29-aprel) qarorlari uchun asos qilib olindi. Ana shu dastur asosida bolsheviklar mehnatkashlar ommasini o‘z tomonlariga og‘dirib olish uchun siyosiy targ‘ibot va tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ana shu davrdan e‘tiboran bolsheviklarning faoliyati va omma orasidagi (asosan yevropa millatiga mansub aholi o‘rtasidagi) ta‘siri ham jonlanish davriga kirdi, bolsheviklar o‘lkadagi RSDRP tashkilotlarida guruh va guruhchalar o‘laroq shakllana boshladilar. 1917-yilning aprelida RSDRPning Toshkent tashkiloti ichida bolsheviklar guruhi tuzildi (holbuki bolsheviklar mustaqil siyosiy firqa va guruh o‘laroq Rossiyada 1903-yildan beri faoliyat ko‘rsatganlar. Bu guruh tarkibida: N.V.Shumilov, V.S.Lyapin, A.A.Kazakov, V.P.Bauman, A.F.Solkin, M.P.Sorokina, F.Ya.Sirul, G.M.Sviling, I.N.Gusanov, S.Z.Rubsov, M.P.Kafanov, F.D.Dunayev, F.L.Jelezov, A.L.Gudovich, A.Gavrilov va boshqalar bor edilar. May-iyun oylarida yangi Buxoro (Kogon), Qo‘qon, Samarqand, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarida ham bolshevistik guruhlar paydo bo‘ldi. Bolsheviklarning Qo‘qon guruhi (iyunda 17 kishi edi xolos)ga E.A.Babushkin, Kogon guruhiga P.G. Poltoratskiy, Samarqand guruhiga A.I.Fralov, Andijon guruhiga D.S.Uryupin va boshqalar boshchilik qildilar.

Bolsheviklar Turkistonning shahar va uyezdlarida tashviqot va targ‘ibot ishlari olib bordilar, o‘z firqalari nizomi va dasturini tarqatdilar. Ular ishchilar ommasiga o‘z ta‘sir doiralarini kuchaytirish maqsadida kasaba uyushmalaridan foydalandilar va ularga a‘zo bo‘lib kirdilar. Birinchi kasaba uyushmasi 1917-yil martda Toshkentda tuzilgan edi va uning tarkibida 2350 kishi bor edi. Toshkentda birinchi musulmonlar kasaba uyushmasi 1917-yil bahorida eski shaharda «Ustalar jamiyati» nomi bilan tashkil topgan edi. Uning tarkibida Bahrom Nurmuhammedov, Ochil Bobojonov, Sultonxo‘ja Qosimxo‘jayev va boshqalar bor edilar.

Yuqorida bayon etilgan fikr-xulosalardan ko‘rinadiki, 1917-yil fevral inqilobidan so‘ng to iyul oyiga qadar Turkistondagi uchta asosiy siyosiy raqiblashgan kuch: Muvaqqat hukumatning Turkiston qo‘mitasi, Turkiston o‘lka musulmonlar soveti va ishchi, dehqon va askar vakillari shoveti tinch kurash vositalari bilan o‘lka mehnatkashlari o‘rtasida o‘z ta‘sir doiralarini kengaytirish va ularni o‘z orqalaridan ergashtirish yo‘li bilan hokimiyatni qo‘lga olish uchun bor imkoniyatini ishga soldilar. 1917-yil iyul oyidan boshlab bolsheviklar

firqasining Petrograd, Moskva va boshqa shaharlarida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan egallash sari tutgan taktikasi Turkistondagi siyosiy kuchlarning mavqeyi va taktik yo'lga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

2-§. OKTABR TO'NTARISHI.

TURKISTON O'LKASIDA SOVETLAR ISTIBDODINING O'RNATILISHI

1917-yil Petrograddagi iyul voqealari (3–4-iyulda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi) bolsheviklar firqasining V.I.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan kuch ishlatib, qon to'kish asosida egallashga azm-u qaror qilganligini ko'rsatdi. Ammo iyuldagi «repititsiya» (mashq) muvaffaqiyat qozonmadi. Bolshevistik partiya qurolli qo'zg'olonni tayyorlash uchun yashirin faoliyat ko'rsatishga o'tdi. Bu faoliyat 1917-yil iyul-oktabr oylarini o'z ichiga oladi. Ana shu muddat davomida V.I.Lenin va bolshevistik firqa Kayzer Germaniyasidan katta moddiy yordam olib, omma orasida inqilobiy harakatni kuchaytirib yubordi va hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan qo'lga olishga intildi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.I.Leninni «Vatan xoini», «nemis agenti» deb bekorga harbiy tribunal sudiga bermagan edi. Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmat» deb talqin qilinadi. Ammo «oyni etak bilan yopib bo'lmaganidek», dalillardan ham qochib bo'lmaydi. 1992-yilda «Аргументы и факты» haftanomasining 29-, 30-sonida V.Miloserdovning «Oktabr inqilobi qanchaga tushgan edi?» maqolasi bosildi. Unda Germaniyaning V.I.Lenin va oktabr to'ntarilishini moliyaviy jihatdan ta'minlanganligi aniqlanganligi qayd etiladi. Mana ulardan ba'zi birlari: «*Telegramma*»: «1917-yil 27-aprel, Bosh shtab... Tashqi ishlar vazirligida Bosh qo'mondonlik shtabi Berlingdagi bosh shtabning siyosiy bo'limiga quyidagi ma'lumotni beradi... 1917-yil aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi: V.I.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlandi. U batamom bizning xohishimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun».

«Berlin, 1G'4, 1917, Tezda! Maxfiy!

...Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5-bobi, 6-abzasiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9-noyabr 1917-yil. Bugun.

...Tashqi ishlar vazirligiga bosh vazir Shryoder bilan keli-shuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak. Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1918-yil 18-may-dagi telegrammasida Leninning tartib-qoidalari mamlakat ichi-da qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo‘tadil sotsial-in-qilobiy kuchlar bilan qo‘llab-quvvatlanishi lozimligini ta’kidlaydi.

Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1918-yil 12-iyunda Rossiya uchun so‘ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qi-ladi. Xullas, Germaniya hukumati Rossiyada Oktabr to‘ntarishini amalga oshirish va bolsheviklar hukmronligini mustahkamlash maq-sadlari uchun jami bo‘lib Leninga 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag‘ ajratdi.

Bu fikrni «История России» kitobi mualliflari¹ ham asosli dalil-lar bilan tasdiqlaydilar.

Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni ag‘darishda moddiy yordam berdi, degan qonuniy savol tug‘ilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, birinchi jahon uru-shida uchlik ittifoqida (Italiya, Avstro-Vengriya, Germaniya) turib jang qilayotgan Germaniya hukumati Antantaning (Angliya, Fransiya, Rossiya) asosiy kuchlaridan bo‘lgan Rossiyani safidan chiqarishda Lenin boshliq bolsheviklar timsolida o‘zining ishonchli ittifoqchisini ko‘rdi. Chunki bolsheviklar imperialistik urushda Rossiyaning yengilishini yoqlashdan iborat Lenincha taktikani maydonga otgan edilar. Rossiyaning urushdagi mag‘lubiyati inqlobiy kuchlar g‘alaba-sini ta‘minlar va Rossiyaning Antanta ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. O‘z navbatida Rossiyaning urushdan chiqib ketishi esa uchlik ittifoqining Antanta kuchlari ustidan g‘alaba qozonishiga ko‘maklashardi.

Xullas, 1917-yil iyuldan oktabrga qadar Muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimyatni o‘z qo‘liga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar firqasi esa qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan hokimyatni muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil ki-rishdi. «Butun hokimyat sovetlarga!» shiori ostida bolsheviklar Tur-

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая, стр. 26.

kistonda ham ommani qurolli qo'zg'olonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917-yil iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon) Qo'qon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan yevropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari bo'ldi.

Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiori qo'llab-quvvatlandi va ilgari surildi. Muvaqqat hukumat asosiy diqqat-e'tiborini Rossiyaning markaziga qaratdi, Turkiston o'lkasidan esa ko'ngli to'q edi, bu yerda hukumatga qarshi biror-bir jiddiy harakat bo'lishiga ko'zi yetmadi. Ilgari Turkistonda bo'lgan Kerenskiy Muvaqqat hukumat tepasiga kelgach Turkiston o'lkasiga o'z-o'zini boshqarish huquqini berish talabini umuman tan olishdan bosh tortdi. U juda katta ishonch va qat'iyatlilik bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq bo'lib qoladilar. Turkistonda Rossiyaga qarshi qo'zg'olon tayyorlanmoqda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng qattiq choralar qo'llanilishi kerak»¹.

Turkistonda bunday «besaranjomlik»lardan xavotirlanish uchun esa barcha asoslar bor edi. Buni 1917-yil sentabrdagi o'lkaning Toshkent va boshqa shaharlaridagi tanglik voqealari ochiq-oydin ko'rsatadi. Bu tanglikning tashkilotchilari bolsheviklar edilar. Ular Turkiston o'lkasida oziq-ovqat ta'minotidagi tanqislik tufayli ommaning kuchayib ketgan norozilik miting va namoyishlaridan foydalanib hokimiyatni egallab olishga intildilar. Armiyaning bir qismi ham ular tomoniga o'tdi. Jumladan, 1917-yil 12-sentabrda Toshkentdagi Aleksandrovskiy bog'ida (hozirgi Temiryo'lchilar xiyoboni) 7 mingga yaqin namoyishchilar mitingga to'plandilar. Ular asosan yevropa millatiga mansub bo'lib, Toshkent temiryo'l va boshqa korxonalarining ishchilari, birinchi va ikkinchi Sibir polklarining askarlari edilar. Turkiston Okrugiga qo'mondoni Cherkes mitingni tarqatishga buyruq berdi. Ammo askarlar bu buyruqni bajarmadilar. Miting qatnashchilari 13 kishidan iborat Muvaqqat inqilobiy qo'mita sayladilar. Uning tarkibida mahalliy millat vakillaridan hech kim yo'q edi. Qo'mita tarkibiga 3 bolshevik: A.T.Shmakov, S.D.Jevakin, Belozyorov; 5 kishi so'l eser: Perfilev, Kotelnikov, Bikov, Futkovskiy, Sevsov; 3 kishi menshevik baynalmilalchi va 2 kishi anarxist kirdi. General Cherkes buyrug'iga

¹ «Янги Шарк» журналининг (Берлин), 1917 йил, 2-сон, 69-бет.

asosan «Ozodlik uyi»da Inqilobiy qo‘mita a‘zolari qamoqqa olindi. Bu uyda inqilobiy qo‘mita va Toshkent sovetining qo‘shma majlisi bo‘lishi kerak edi. Bu hodisa ishchilar va birinchi-ikkinchi Sibir o‘qchi polklari askarlarining «Ozodlik uyi» bog‘ida uyushtirgan norozilik mitingiga sabab bo‘ldi. Miting qatnashchilarining talabi bilan qamoqqa olingan inqilobiy qo‘mita a‘zolari ozod qilindilar.

12-sentabrda Toshkent soveti ijroiya qo‘mitasi qayta saylandi. So‘l eser rais bo‘lgan mazkur qo‘mita tarkibiga 16 so‘l eser, 10 ta men-shevik baynalmilalchi va 9 ta bolshevik kirdi. Uning tarkibida mahalliy yerli millat vakillaridan birorta ham vakil kirmagan edi.

Muvaqqat inqilobiy qo‘mita 13-sentabrga o‘tar kechasi yangi ijroiya qo‘mita bilan birga majlis o‘tkazib, general Cherkesni qo‘mondonlikdan chetlashtirish to‘g‘risida qaror qabul qildi.

Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan **Turkiston o‘lka soveti** Inqilobiy qo‘mitasi va Toshkent soveti ijroiya qo‘mitasini tan olmadi, o‘lka mehnatkashlariga murojaat qilib, Toshkentda to‘ntarish uyushtirmoqchi bo‘lgan kuchlarga nisbatan norozilik tadbirlarini uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston o‘lka soveti va o‘lka muvaqqat hukumat qo‘mitasining raisi **V.Nalivkin** Toshkentda halokatli vaziyatni vujudga kelganligini hisobga olib Kerenskiy hukumatidan yordam so‘radi. Muvaqqat hukumat general **Korovichenkoni** «Turkiston o‘lkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24-sentabrda Toshkentga yetib keldi, ammo u Toshkentda ma‘lum ma‘noda tartib-intizom o‘rnatgan bo‘lsa-da, ishchi va askar deputatlari sovetining bolsheviklashuv jarayonini to‘xtata olmadi. 1917-yil Toshkentda 30-sentabrdan 10-oktabrgacha o‘z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sovetlarining II o‘lka qurultoyi shundan dalolat beradi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko‘rinadiki, Turkiston ishchi va askar deputatlari soveti bilan o‘lka umummusulmon soveti umumiy maqsad birligi yo‘lida bir-biri bilan aloqada bo‘lmagan, mahalliy xalq kelgindi Yevropalik aholiga begonasirab ergashmagan.

1917-yil sentabr-oktabr oylarida hokimiyatni qo‘lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo‘yilgan kezlarda Turkiston umum-musulmon soveti o‘zining mustaqil dasturi asosida faoliyat ko‘rsatdi. Bu davrda vujudga kelgan murakkab vaziyat «Sho‘royi Islomchi»lar bilan ulamochilarni o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lishga chaqirdi.

Buni Turkiston o'lkasi musulmonlarining II va III qurultoylarining chaqirilishi va ular qabul qilgan qarorlardan ham bilsa bo'ladi.

Turkiston musulmonlarining ikkinchi qurultoyi ulamochilar tashabbusi bilan 1917-yil 17–20-sentabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Sho'royi Islomiya», «Turon», «Sho'royi ulamo» – barchasi xalq jamiyatlari bo'lib, birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rish vaqti kelgani¹ maxsus qayd etiladi. Kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab, qurultoy Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtirish yagona siyosiy tashkilot – «Ittifoqi musulmin» («Musulmonlar ittifoqi») partiyasini tuzishga qaror qildi.

Qurultoyda Turkiston o'lkasi milliy davlatchiligi va uning taqdiri masalasi bo'yicha g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat to'g'risidagi qarorida jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Turkiston o'lkasining 98 foiz nu-fuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e'lon qilgan hurriyat, tinchlik, birodarlik asoslarida milliy-madaniy muxtoriyat huquqiga mutlaq ravishda ega bo'lgan mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma'lum miqdorda o'zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib, ta'sis etilishi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va yerli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvi amri maholdir». Shu bois qurultoy nodemokratik va mustamlaka xarakteridagi ishchi va askar deputatlari soveti o'rniga Rossiya respublikasi tarkibida hududiy muxtor federatsiya tuzish g'oyasini asosladi. Qurultoy qarorida bu g'oya quyidagicha ilgari surildi:

1. Rossiya federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ Respublikasini tashkil etish.

2. Toshkentda o'lkasi fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston o'lkasi qo'mitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishchi, askar va dehqon deputatlari soveti qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqo'mi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan qatnashishi rejalashtirilgan.

3. Besh yillik muddat bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan oliy organ «Mahkama-i Shariya» (qo-

¹ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 30 сентябр.

nunlar palatasi, parlament) va uning «Shayxul-islomi» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi askar va dehqonlar qurultoyidan, 24 kishi o'lka musulmonlari qurultoyidan qatnashishi belgilangan.

4. Turkiston parlamenti – «Mahkamai Sharia» o'z amaliy faoliyatini shariat asosida Rossiya respublikasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos suratda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiy orti viloyatlari xalq xohishi-irodasiga ko'ra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqiga ega bo'lishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi ko'rsatiladi. Qurultoy qarorida Rossiya hukumatining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham aniq ko'rsatib o'tiladi: o'z bojxonasiga, xazinasiga, federativ bankiga ega bo'lish, chegaradosh davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli xalqaro anjuman va konferensiyalarga o'z vakillarini yuborib turish kabilar ana shular jumlasidandir.

Qurultoy o'z diqqat-e'tiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilinadi. Jumladan, aholi o'rtasida kuchayib borayotgan ocharchilik balosini oldini olish uchun Turkiston o'lkasida paxta ekishni to'xtatib, faqat bug'doy va boshqa boshqoqli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq deb topdi.

500 kishi vakil bo'lib qatnashgan mazkur qurultoyning yana bir katta ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashqari O'rol va To'rg'ay viloyatlarining vakillari ham ishtirok etdilar. Ular qurultoyda so'zga chiqib bu viloyatlarni ham Turkiston federatsiyasi tarkibiga kiritilishini iltimos qildilar.

Xullas, Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi o'lka qurultoyi milliy istiqlol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kirdi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy g'oya va qarorlar «Turk odami markaziyat (federalist) firqasi»ning 1917-yil sentabrda e'lon qilingan Dasturi va Nizomida ham o'z aksini topdi. Dasturning kirish qismida muxtoriyatga ega bo'lmoq uchun birdan bir to'g'ri tadbir-chora va yo'l «Turk odami markaziyat firqasi»ni tashkil etmoqdan iborat ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyat tuzilishini istagan har bir kimsa ana shu firqaga kirishi, qo'lidan kelgan har qanday yordamni berib, xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Firqa dasturida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lishi bilan bir qatorda, o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini iqtisod va moliya,

shariat, madaniyat, maorif, adliya, mulkchilik, saylov o'tkazish tartib qoidalari, yerga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi lozimligi ilgari suriladi. Bulardan tashqari firqa dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, 24 soat ichida hibsga olingan mahbusning aybnomasini e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofazalash, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlarini tartibga solish kabi g'oyat muhim masalalar ham o'z aksini topgan edi.

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki, 1917-yil sentabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Shoislom Shoahmedov Turkiston muxtoriyati konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab, chop ettirgan edi. Bu fikr va mulohazalar shundan dalolat beradiki, Turkiston o'lkasi istiqlol fidoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir qator amaliy tadbirlarni ilgari surgan edilar.

Ular vatan va millat taqdiri to'g'risida qayg'urdilar va bosh qotirdilar. Ammo Turkiston milliy mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-siyosiy, nazariy-g'oyaviy dunyoqarashlarining cheklanganligi va torligi, inqilobiy kurash tajribalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi oqibatida hokimiyatni qo'lga olishda faollik va dadillik ko'rsatmadilar. Bu milliy istiqlolchilarning xatosi emas, balki fojiasi edi. Chunki bu fojia Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqligi, eng asosiysi esa o'lkaning uzoq yillardan beri chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib kelayotganligida edi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun raqiblashayotgan kuchlar o'zaro bir maromda ustunlik uchun kurash olib borayotgan paytda 1917-yil 25–27-oktabrda Petrogradga bolsheviklar harbiy to'ntarishni amalga oshirdilar, muvaqqat hukumatni zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashladilar. Albatta bu voqea Rossiya fuqarolari uchun kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu boisdan oktabr to'ntarishiga qarshi Rossiyaning turli muzofotlarida qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Hatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham Oktabrga nisbatan salbiy munosabatini bildirdi. «Туркестанские ведомости» gazetasini uning «Новая жизнь»da e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojaatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Lenin, Trotskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatni chuqur zaqqumi ila zaharlab bo'ldilar. Ularning so'z erkinligi, demokratiyaga erishgan shaxs huquqlariga bo'lgan sharmisor munosabati bunga shahodatdir. So'qir,

mutaassib, vasvasaga uchragan jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» tomon bormoqdalar, aslida esa bu yo'l – o'zboshimchalik yo'li, inqilobning va yo'qsillarning o'lim yo'lidir.

Mazkur yo'lda Lenin va uning safdoshlari Peterburg atrofidagi xunrezlik, Moskvani yemirish, so'z erkinligini puchga chiqarish, be'mani hibsga oluvchilar singari o'z vaqtida Pleve va Stolipin qo'llagan qabihlik va jinoyatlarga qodirligini namoyon qildilar»¹.

Bolsheviklar markazda erishgan o'z g'alabalarini mustahkamlash maqsadida ayyorlik ishlatib 27-oktabrda sovetlarning II syezdida yer va sulh to'g'risida dekret qabul qildilar. N.K.Krupskaya yer to'g'risidagi dekret g'oyasini V.I.Lenin eserlardan olgan edi², deb eslagandi. Biroq mamlakat sotsialistik o'zgarishlarni xohlamasdi. Shu bois bolsheviklar hokimiyatni o'z qo'llarida uzoq saqlab qola olmasliklari aniq edi. Ikkinchi tomondan esa hokimiyat masalasini uzil-kesil Ta'sis majlisi hal qilishi lozim edi. Ta'sis majlisini chaqirish to'g'risidagi qarorni Muvaqqat hukumat qabul qilgan edi. Lenin va bolsheviklar Ta'sis majlisiga qarshi chiqa olmasdilar. Chunki M.Gorkiy aytgani singari «sara rus kishilari qariyb yuz yil Ta'sis majlisi g'oyasi bilan yashadilar»³.

Demokratik asosda o'tgan Ta'sis majlisiga saylovlar oktabr to'ntarishidan so'ng bo'lib o'tdi. Saylov natijalariga ko'ra sotsialistik partiyalar jami **59,6 foiz** (shu jumladan **eserlar 40,4 foiz**, **men-sheviklar 2,7 foiz**), **bolsheviklar 24 foiz**, **burjua partiyalari 16,4 foiz vakillik nomzodiga ega bo'ldilar**. 1918-yil 5-yanvarda, Ta'sis majlisi chaqirildi. V.I.Leninning buyrug'iga binoan 200 moryak Ta'sis majlisini o'rab turdi, bu hokimiyatning kimni qo'lida ekanligini ko'rsatar edi. Shunga qaramasdan Ta'sis majlisi hokimiyatni bolsheviklar qo'lga topshirmadi. Lenin boshliq bolsheviklar mag'lubiyatga uchradilar. Lenin Ta'sis majlisini tashlab chiqib ketdi va o'z kabinetidan turib Ta'sis majlisini tarqatib yuborish to'g'risida buyruq berdi.

V.I.Lenin imzo chekkan dekret asosida kadetlar partiyasi qonundan tashqari deb e'lon qilindi va faoliyati taqiqlandi. Ta'sis majlisining deputati bo'lgan bu partiyaning ikki rahbari: A.I.Shingaryov va

¹ «Туркестанские ведомости», 1917 г., 16 ноября.

² Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая, стр. 42.

³ O'sha manba.

F.F.Kokoshkin kasalxonada o'ldirildi.

Ta'sis majlisining tarqatilishiga qarshi Petrogradning Obuxov, Patron va boshqa zavodlarining ishchilari namoyish uyushtirdilar. Qizil gvardiyachilar namoyishchilarni vaxshiylarcha qirg'in qildi. «Pravda» har qancha aldmasin, bu sharmandali voqeani yashira olmaydi¹, degan edi M.Gorkiy. Ana shu tariqa Lenin va bolsheviklar o'z hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlash maqsadida mamlakatda qizil terrorni boshlab yubordi. Xalq ommasining ko'pchiligi oktabr to'ntarishiga qarshi kurashga otlandi. 1918-yilda bolshevik Uritskiy o'ldirildi, V.I.Lenin yarador qilindi. Bu voqealar bahonasi o'laroq ming-minglab begunoh kishilar, chollar, kampirilar va yosh bolalar «burjua ayg'oqchilari» degan soxta aybnoma bilan otib tashlandi. 1918–1920-yillarni o'z ichiga olgan fuqarolar urushi boshlandi. Mamlakatda harbiy kommunistik siyosat joriy qilindi. Oppozitsiyachi partiyalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Zo'rlik, behisob qon to'kish yo'li bilan bolsheviklar mamlakatda, yolg'iz va hukmron partiyaga aylandilar. V.I.Lenin zo'rlikni, otish, qirg'in qilishni hokimiyatni qo'lga olish va mustahkamlashning birdan bir vositasi deb bilgan. 1917-yil 25-oktabrda sovetlarning II syezdi Kamenevning taklifi bilan Rossiyada o'lim hukmini bekor qilganda Lenin dahshatga tushgan: «Nodonlik, ... Ular otishlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkin, deb o'ylaydirlarmi?» V.I.Lenin inqilobiy zo'rlik, qon to'kish va qirg'inlar vositasi bilan sotsialistik tartibotlarni o'rnatish lozimligini ilgari surgan edi. U 1917-yil 24–27-dekabrda yozgan «Musobaqani qanday tashkil etish kerak?» degan maqolasida bunday deb yozadi: «Katta-yu kichik ishlarda, mahalliy xususiyatlarda ishga qanday munosabatda bo'lish usullarida, nazoratni amalga oshirish usullarida, parazitlarni (boylar bilan muttahamlarni, intelligensiyadan chiqqan noshudlar bilan shal-laqilarni, hokazo va shunga o'xshashlarni) qirib bitirish va zarari tegmaydigan qilish yo'llarida xilma-xil vositalarni qo'llash asosiy muhim bo'lgan birlikni buzmaydi, balki bu birlikni ta'minlaydi»² V.I.Lenin maqsadga erishish yo'lida turli va xilma-xil usullardan foydalanishni maslahat beradi. «Rossiya tuprog'ini har qanday zararli hasharotlardan, burgalardan – muttahamlardan, kanalardan – boylardan va hoka-

¹ Геллер М., Некрич А. История России. «Утопия у власти», книга первая, стр. 47.

² Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 224-бет.

zolardan tozalash muvaffaqiyat qozonishining garovidir»,¹ deb yozgan edi u.

Maqsad-muddaoga erishishning zoʻrlik yoʻli, qirgʻin yoʻli markscha-lenincha mafkuraning sinflar oʻrtasidagi antogonistik kurash toʻgʻrisidagi gʻoyasidan kelib chiqadi. Chunki, deb isbot qiladi V.I.Lenin «sinfy jamiyat shunday bir prinsipga asoslanganki,...yo sen birovni talaysan, yoki seni birov talaydi, yo sen birovga ishlaysan, yoki birov senga ishlaydi, yo sen quldor boʻlasan, yoki oʻzing qul boʻlasan»².

V.I.Lenin «...bostirishda haddan tashqari rahmsizlik, yirtqichlik kerak, juda koʻp qon toʻkish kerak, insoniyat oʻz yoʻlini qullik, krepostnoylik, yollanuvchilik holatida ana shu qon dengizlari orqali bosib oʻtib kelmoqda»³ deydi. Ushbu satrlarni oʻqib beixtiyor pioner boʻyinbogʻlaridan tortib to davlat bayroqlarigacha bekorga qizil rangda emas ekan-da, degan fikr paydo boʻldi. Qizil rang – qon ramzi zoʻrlik ramzidir.

Petrogradda harbiy toʻntarish yoʻli bilan Muvaqqat hukumatning agʻdarib tashlanganligi va hokimyatning bolsheviklar qoʻliga oʻtganligi haqidagi xabar Toshkentga 27-oktabrda yetib keldi. Bu xabarni Butunrossiya Sovetlarining II qurultoyida Turkiston nomidan vakil boʻlib qatnashgan A.Frolov va D.Dekanov (Samarqand) yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham oʻlkaga uzatilgan edi. Shu kunyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining Ijroiya qoʻmitasi A.Kojevnikovni Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam soʻrab joʻnatdi va qurolli qoʻzgʻolonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktabr harbiy toʻntarishini Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar. Oktabr toʻntarishi allanechuk tasodif, noxush hodisa jamiyat va Vatan oldidagi jinoiy voqea sifatida hatto uzoq Turkistondagi rus roʻznomalarida ham oʻz aksini topdi.

Toshkentda qurolli qoʻzgʻolonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar topgan bosh komissar Korovichenko 27-oktabrda quyidagi mazmunda buyruq berdi: «Bolsheviklar Petrogradda qurolli qoʻzgʻolon koʻtarganliklari bilan bir vaqtda ishchi va askar deputatlari Toshkent sovetining Ijroiya qoʻmitasi Toshkent garnizoni qoʻshinla-

¹ Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 225-бет.

² Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 348-бет.

³ Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – 105-бет.

riga murojaat qilib, ularni mening buyruqlarimni askar, ishchi va dehqon deputatlarining o'lkaxalq soveti tasdiqlamay turib, bajarmaslikka chaqirdi.

Bolsheviklardan iborat bo'lgan ishchi va askar deputatlari Toshkent soveti ijroiya qo'mitasining bu chaqirig'ini Petrograd bolsheviklarini quvvatlash maqsadida hokimiyatni bosib olish uchun qilinayotgan yangi urinish deb hisoblab, Toshkent shahrini va Sirdaryo viloyatining Toshkent uyezdini qonunda ko'rsatilgan hamma oqibatlar bilan birga harbiy holatda deb e'lon qilaman»¹. Ammo bu ishdan foyda chiqmadi. 28-oktabrda Toshkentda qurolli qo'zg'olon boshlandi va 1-noyabrda Muvaqqat hukumatning shahardagi so'ngi istehkomi – Tuproqqo'rg'on (hozirgi prezident devoni yonidagi bino) egallandi. Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan to'ntarilish amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnavodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlarda harbiy qismlarning bergan madadi katta bo'ldi. Toshkentda qurolli qo'zg'olonning g'alaba qilganligi munosabati bilan ishchi va askar deputatlari O'lkaxalq va Toshkent sovetlarining va Harbiy Kengashining aholiga xitobnomasi e'lon qilindi. Unda bunday deyilgan edi: «Butun hokimiyatni sovet qabul qilib oldi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga oling!».

2-noyabrda Turkiston butun o'lkaxalq demokratik tashkilotlarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda Butun Rossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha Muvaqqat o'lkaxalq hokimiyatini tashkil etish muammosi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda O'lkaxalq soveti, Toshkent soveti ijroqo'mi, musulmon vakillari O'lkaxalq soveti faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar, xolos.

Turkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi

Albatta bundan mahalliy sovet vakillari norozi bo'ldilar va 12–15-noyabrda ulamochilar tashabbusi bilan Turkiston o'lkaxalq musulmonlarining uchinchi qurultoyiga to'plandilar. Unda ko'rilgan bosh mavzu hokimiyat masalasi bo'ldi. Ushbu maslada qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid bo'lgan begona va o'tkinchi, tasodifiy kishilar guruhi – harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qo'lida bo'lishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, учинчи жилд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов, 102-бет.

xalqlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash asosida to‘g‘ri hayot qurishiga kafolat berolmaydi»¹. Musulmonlarning III o‘lka qurultoyi millatlarining o‘z taqdirini o‘zlari belgilashlari va ularning umuminsoniy taraqqiyotga erishishlari Qur‘oni karimda aytilganidek va shariatda ko‘rsatilganidek bo‘lmog‘i kerakligini qayd etdi. Shu bois o‘lka musulmonlarining III qurultoyi o‘lka xalqlari o‘z taqdirini o‘zlari hal qilishi asosida tezroq qat‘iy bir to‘xtamga kelishini maqsadga muvofiq deb topadi. Hokimiyat masalasida musulmonlarning III o‘lka qurultoyi II o‘lka qurultoy qarorlarini ma‘qullab, yana takror qaror qiladi: **«Hokimiyatning askar, ishchi va dehqonlar deputatlari sovetlarining qo‘liga o‘tganligi munosabati bilan Turkiston aholisining 98 foizini tashkil etgan va umumiy soni 10 million kishidan iborat bo‘lgan musulmonlar Rossiya inqilobi ko‘tarib chiqqan «Ozodlik, tenglik, birodarlik» shiorlariga muvofiq milliy, madaniy muxtoriyat huquqiga egadirlar»².**

Ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetining III syezdi, 1917-yil 15–22-noyabrda bo‘lib o‘tdi. 114 vakil qatnashgan mazkur qurultoyda o‘lka musulmonlarining vakillari maslahat ovozi bilan qatnashdilar. Qurultoyda muhokama qilingan masalalar markazida o‘lka hokimiyatining siyosiy xarakteri va tuzilmasi turdi. Ushbu masala bo‘yicha Turkiston musulmonlari soveti nomidan Sherali Lyapin so‘z olib, «O‘lkada faqat bitta inqilobiy demokratiya» hukmronligi o‘rnatilishiga qarshi gapirdi. U o‘z so‘zida shu narsani ta’kidladiki, musulmonlar o‘lkada hokimiyatni yolg‘iz o‘z qo‘llariga olishni talab qila olsalarda, kelgindi unsurlar manfaatini hisobga olib, ularga biroz bo‘lsa-da, yon bosadilar va hokimiyatga yo‘l beradilar. Sherali Lyapin musulmonlar Qur‘oni karim va shariat qoidalari asosida ish tutadilar, ularning yo‘li mustaqildir, deya ta’kidladi. Ammo Turkiston ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetining III syezdi shovinistik va millatchilik ruhi bilan sug‘orilgan qarorlar qabul qildi. Turkiston o‘lka xalq komissarlar soveti raisi etib F.I.Kolesov, uning o‘rinbosari qilib Zelesskiy va kotiblikka Kotelnikov saylandi. Komissarlik lavozimlari quyidagicha taqsimlandi: 1. Temiryo‘llar, pochta va telegraf komissari – Kolesov; 2. Xalq maorifi komissari – Permezskiy; 3. Oziq-ovqat ishlari komissari – Kazakov; 4. Adliya komissari – Zelesskiy; 5. Suvdan foydalanish ishlari komissari – Shevsov; 6. Fuqarolik-

¹ *Аъзамхўжа С. Туркистон мухторияти, 26-бет.*

² O‘sha manba.

ma'muriy ishlar komissari – Agapov; 7. Tashqi ishlar komissari – Dmogatskiy; 8. Harbiy ishlar komissarlari – Perfilov va Stasikov; 9. Savdo va sanoat komissari – Lyapin; 10. Moliya komissari – Kotelnikov; 11. Mehnat komissari – Poltaratskiy; 12. Dehqonchilik komissari – Chegodayev; 13. Sog'liqni saqlash komissari – Barankin; 14. Maxsus topshiriqlar bo'yicha komissar – Uspenskiy. Hukumat tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham kishi saylanmadi, ularning hammasi yuz foiz Turkistonga Rossiyadan yuborilgan yevropalik shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqning na tilini, na dinini, na madaniyatini, na milliy urf-odatini, na bu yerda asrlar osha tarkib topgan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarini bilmas edilar. Bu hol keyinchalik o'lkada sovet hokimiyati «tartib-qoidalari»ni o'rnatish chog'ida o'zining asl qiyofasini ko'rsatdi. Chunki bu tasodifiy rahbar unsurlar mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmadilar, chor Rossiya-sining bosib olgan mustamlakasi bo'lgan Turkistonda buyuk rus shovinizmi siyosatini zo'rlik yo'li bilan davom ettirdilar. Bu narsa hatto Turkiston o'lkasi sovetlarining III qurultoyi qabul qilgan qarorida ham o'z aksini topdi. Jumladan, qurultoy qarorida «Mahalliy aholi o'rtasida proletar sinfiy tashkilotlar bo'lmaganligi sababli» vakillarining o'lkadagi hokimiyat organlarida ishlashlariga yo'l qo'ymaslik kerakligi ta'kidlanadi. Bunday buyuk davlatchilik – shovinistik siyosat keyinchalik ham doimiy sur'atda o'lka mehnatkashlari o'rtasida oddiy bir qoida tariqasida olib borildi. Mahalliy tub yerli Turkiston xalqlariga muxtoriyat huquqi u yoqda tursin, hatto vakillarini sovetlar hukumati tarkibida qatnashishiga ham imkon berilmadi.

Bu masalaga alohida urg'u berilayotganligining sababi shundaki, shovinizm, buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining o'zagi va tayanchi markazda edi. V.I.Lenin boshliq sovetlar hukumati Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib borayotganligini bilmasligi mumkin emas edi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrograddagi hukmron doiralar o'rtasida keng va oshkor qo'yildi. Muvaqqat hukumatning bosh vaziri A.F. Kerenskiy quyidagi so'zlari bilan buni yaqqol isbotlaydi: «Muvaqqat hukumat Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar ta'sis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga to'g'ri keladi»¹.

¹ *Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти, 28-бет.*

Bundan tashqari Mustafo Cho‘qayev xarakterli bir voqeani xotirlaydi. U aprel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari soveti raisligiga saylangan N.S.Chxeidze bilan Turkiston to‘g‘risida bo‘lgan suhbat chog‘ida: «Biz Turkiston uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yo‘lida boradi», deb tushuntirganda Chxeidze Mustafo Cho‘qayevning bu so‘zlaridan cho‘chib ketganday bo‘lib: – «Xudo haqqi, siz mamlakatda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqida so‘zlamang. Birinchidan, hozir bu to‘g‘risida so‘zlashga erta. Ikkinchidan, sizning Turkiston kabi bir mamlakatda muxtoriyat darhol istiqlol va ayrilish tomon otilgan odim bo‘ladi»¹, deydi. Yana shu narsani alohida ta’kidlash kerakki, V.I.Leninning shaxsan o‘zi milliy masala bo‘yicha bir qator asarlar yozib oktabr to‘ntarishidan so‘ng matbuotda e‘lon qilgan edi. Ularda millatlarning to milliy mustaqil davlat bo‘lib ajralib chiqishga qadar o‘z taqdirini o‘zi belgilashi g‘oyasi ilgari surilgan edi. Ana shunday hujjatlardan biri 1917-yil 22-noyabrda V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga»² murojaatnomadir. Unda shunday jummalarni o‘qiy-miz... **«Bundan buyon sizlarning urf-odatlarinigiz, sizlarning milliy va madaniy muassasalaringiz ozod va daxlsiz deb e‘lon qilinadi. O‘z milliy hayotlarinigizni erkin va bemalol uyushtira beringiz, sizlarning bunga haqqinigiz bor.**

...Sizlar o‘zlarinigiz o‘z vataninigizning hokimlari bo‘lishinigiz lozim. O‘z rasm-rusuminigizga binoan hayotinigizni uyushtirishinigiz lozim. Sizning bunga haqqinigiz bor, chunki sizlarning taqdirinigiz – o‘zinginigizning qo‘llarinigizda».

Ammo shunga qaramasdan sovetlar hukumati va bolsheviklar firqasi Turkiston musulmon xalqlariga muxtoriyat huquqini berish emas, hatto vakillarining sovetlar hukumati tarkibida qatnashishi uchun ham nega yo‘l bermadi, degan qonuniy savol tug‘iladi. Chunki Turkistonda o‘rnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi sovetlar hukumati tashqi ko‘rinishi jihatidan ilgari chor Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubernatorligidan farq qilganday ko‘rinsa-da, o‘z ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qan-

¹ *Mustafo Chўqay ўgʻli. Istiqloq jalldlari (1917 yil xotiralari) – T: Fofur Fuloq nomidaqi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992. – 45-bet.*

² *Ўрта Осиё Коммунистик ташкилотларининг тарихи. – T: Ўзбекистон, 1969, 202-бет.*

day farq qilmas edi. Boz ustiga sovetlar hukumronligi yillaridagi o'ta noziklik va ayyorlik bilan amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, mamlakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'inbarot va qatag'onliklar Vatanimiz tarixida chor Rossiyasi davridagiga qaraganda yanada dahshatli iz qoldirdi.

Turkiston sovetlarining III syezdidan O'lkalar xalq komissarlari sovetining raisi F.I.Kolesov V.I.Leninga telegramma yubordi.

Telegrammada muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining ag'darib tashlanganligi, III O'lkalar sovetlar syezdining chaqirilganligi, o'lkada sovetlar hokimiyatining o'rnatilganligi va Turkistondagi umumiy vaziyat bayon qilingan edi. Kolesov telegrammada yangi Turkiston hukumati markaziy hokimiyatni batamom qo'llab-quvvatlaydi, deb ishontirdi¹. Ammo bunday telegrammani berishdan oldin F.I.Kolesov mahalliy tub yerli aholining istak-xohish va qiziqishlari bilan umuman qiziqib ko'rmadi va buni istamas ham edi. 1917-yil 1-noyabrdan to 1920-yilga qadar Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlaridan bo'lak hozirgi O'zbekistonning barcha viloyat va muzofotlarida zo'rlik yo'li bilan sovetlar hokimiyati o'rnatildi. Jumladan, 1 noyabrda Termizda, 13-dekabrda Samarqand viloyatida, 6-, 7-dekabrda Farg'onada, dekabr oyida Qo'qonda, Andijonda hokimiyat tepasiga sovetlar keldi. 11-, 12-dekabrda Qoraqalpog'istonning Petro-Aleksandrovska (To'rtko'l), Sho'raxon, Shobboz va boshqa shaharlarida sovetlar hokimiyati o'rnatildi. Chimboy va Nukus shaharlarida sovet hokimiyatining o'rnatilishi 1918-yil yanvariga qadar cho'zildi.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda ham sovetlar hukumatini shakllantirishda Turkiston o'lkalar sovetining qurultoyi qarorlariga amal qilindi. Nopisandalik va shovinistik munosabat tufayli mahalliy sovetlar hukumati tarkibiga tub yerli aholi vakillari kiritilmadi. Jumladan, 1917-yil 6, 7-dekabrda bo'lib o'tgan Farg'ona viloyati sovetlarining VI qurultoyida qatnashgan 60 deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakili edi. Ammo qurultoy hay'atiga ulardan birorta vakil saylanmadi, hay'atning barcha a'zolari boshqa millatlarga mansub edilar: G.I.Pavlyuchenko, M.G.Brizgaylov, P.D.Krutikov, M.I.Padelik, I.F.Grigoryev, G.M.Mixaylov.

Viloyatning Andijon, Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, O'sh uyezdlari sovetlarining raislari ham faqat yevropalik aholi vakillaridan, bol-

¹ «Туркестанские ведомости», 1917 г., 19 декабря.

sheviklardan edi. Bunday holatni o'lkaning boshqa viloyatlarida ham ko'rish mumkin edi.

Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan harbiy to'ntarishga nisbatan mahalliy xalq va uning ilg'or ziyolilari, musulmon ulamolarning munosabatlari qanday bo'ldi, degan savol albatta tug'ildi.

Yuqorida Turkiston o'lkasi musulmonlar sovetining bu boradagi tutgan yo'li haqida fikr yuritildi. Ana shu fikr-mulohazalarni hisobga olganda oktabr harbiy to'ntarishini mahalliy xalq o'ta sovuqqonlik bilan qarshi oldi. Chunki Oktabr ilgari surgan g'oyalar tub yerli mahalliy aholiga tushunarsiz va begona edi. Buni o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy, milliy, diniy, tarixiy, sharoit bilan bog'liq deb qarash mumkin. Oktabr to'ntarishi amalga oshirilgan paytda Turkiston o'lkasida o'rta asrlarga xos ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron edi.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari hali yetarlicha taraqqiy topmagan edi. Turkiston o'lkasida endigina ba'zi bir kichik-kichik sanoat korxonalari (paxta tozalash korxonalari, temirchilik ustaxonalari kabi) vujudga kelayotgan edi, xolos. Shu boisdan bu o'lkada sotsialistik inqilobni amalga oshirishda asosiy kuch bo'lgan yo'qsillar (proletariat) sinfining o'zi hali sinf sifatida shakllanib ulgurmagan edi. 1913-yilda Turkistondagi jami 5,5 million aholining faqat 1 foizdan kamrog'ini ishchilar tashkil etgan, xolos. Bu davrda Buxoro amirligida 2,5 million, Xiva xonligidir 500–600 ming aholi yashagan.

Yolanma ishchilar soni Turkistonda 60 ming kishi atrofida bo'lib, Buxoro amirligida 3 mingga yaqin, Xiva xonligida 2 mingga yaqin ishchi yashar edi¹.

Oktabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelindi va zo'rlik bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy millat vakillari qo'llab-quvvatlamadi. Ular qo'llab-quvvatlamadigina emas, balki oktabr to'ntarishiga qarshi qo'llariga qurol olib kurashdilar. Buni tarixiy hujjatlar tasdiqlaydi. Bu haqda o'z vaqtida mahalliy millat vakillari orasidan chiqqan milliy arboblardan Mustafo Cho'qayev, Turor Risqulov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Ahmad Boytursunov va boshqalar ham aytgan edilar. Afsuski bularning adolatli fikr va xulosalari inobatga olinmadi. Aksincha ular keyinchalik birin-ketin hibsga olinib, qata-

¹ *Алимова Д.* ва бошқалар. *История Узбекистана (1917–1991 гг.)*. Ташкент. – «Шарк», 2005. – С. 12.

g'on qilindilar. Mana ulardan ba'zi bir namunalar: T.Risqulov, 1919-yil iyun oyida bo'lib o'tgan Turkiston kompartiyasi III syezdning milliy kommunistik seksiyasida qilgan ma'ruzasida **«agar biz Turkistondagi haqiqiy vaziyatga e'tibor bersak ham ko'chmanchi, ham o'troq aholi shu paytga qadar ham o'rta asrchilik sharoitidadir»¹**, degan edi.

Mustafo Cho'qayev o'zining **«Turkiston sovetlar hokimiyati ostida» deb nomlangan kitobida 1917-yilgi fevral inqilobi buyuk umidlar tug'dirgan bo'lsa, «oktabr to'ntarishi bularning hammasini yo'qqa chiqargani»ni yozadi.**

Ahmad Boytursunov «Inqilob va qirg'izlar» maqolasida quydagicha yozadi: «Birinchi inqilob qirg'izlar tomonidan (bu yerda «qirg'iz-qozoqlar» ma'nosida ishlatiladi) to'g'ri tushunilgan va xursandchilik bilan kutib olingan edi, chunki, birinchidan, inqilob ularni chor hukumati zulmi va zo'rligidan ozod qildi, ikkinchidan, mustaqil boshqarishdan iborat tub maqsadlarining ro'yobga chiqishiga umid-ishonchni mustahkamladi. Uchinchidan, inqilobning qirg'izlar uchun tushunarli bo'lmaganligi aniq va soddadir: qirg'izlarda kapitalizm ham sinfiy tafovut ham yo'qdir...

Oktabr inqilobi o'zining tashqi ko'rinishlari bilan qirg'izlarga dahshat soldi. Rossiyaning markaziy qismlarida bolshevistik harakatning qanday amalga oshganligi qirg'izlarga noma'lum edi. Chekka o'lkalarda esa hamma yerda zo'rlik, talonchilik, suiiste'molchilik va o'ziga xos diktatorlik hokimiyati shaklida amalga oshdi»².

Hali Oktabr to'ntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh Andijonlik jadidchilar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi o'zlariga singdirib, qabul qila olmasliklarini bayon qilgan edilar. **«Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-birlariga sira to'g'ri kelmaydi, – deyiladi o'sha xatda. – Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotni birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu yerda qo'llab bo'lmaydi... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar ham yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy**

¹ Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. – Оксфорд, 1985, стр. 73.

² O'sha asar, 109–110-betlar.

qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo‘lmagan. U doimo katta-kichik mulkdor oqsuyaklarga hech qachon qaram bo‘lmagan, erkin mulkdor bo‘lib kelgan. Muqaddas Islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo‘lmagan, shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo‘qdir. Zotan, barcha musulmonlar ular xoh fuqaro, yo mulkdor bo‘lishidan qat’i nazar teng huquqlidirlar»¹.

«Oktabr to‘ntarishi o‘zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi, – deb yozgandi Rahim Inog‘omov, – va unga o‘zbek mehnatkashlari hozirlik ko‘rmagan edilar. Chunki o‘zbek orasida o‘zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O‘zbek orasidagi Oktabrgacha bo‘lgan harakatning eng kuchli yo‘li yolg‘iz ruslarga va rus istibdod hukumatiga qarshi bo‘lib, mustaqillikka intilish edi».

Keyinchalik sovet hokimiyati vakillarining o‘zlari ham Turkiston xalqlari oktabr to‘ntarishi va sovet hokimiyati prinsiplarini tan olmaganliklarini ro‘yirost aytgan edilar. Jumladan, 1920-yil iyunda Biryushev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy ijroiya qo‘mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu yerda sanoat yo‘qsillari shu darajada kamki, sovet hokimiyati prinsiplarini yetarli darajada qabul qilishmaydi va o‘zida mustamlakachilik qoldiqlarini to‘la saqlagan juda oz sonli yo‘qsillar sinfi diktaturasini amalda qo‘llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin. G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920-yil 20-iyunda bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir» deb juda to‘g‘ri yozgan edi.

Xullas, oktabr to‘ntarishi Turkiston o‘lkasining obyektiv taraqqiyot qonunlariga zid suratda o‘lkaga chetdan – Rossiyadan kelgan bir guruh shaxslar tomonidan zo‘rluk bilan amalga oshirildi, ya’ni zo‘rluk yo‘li bilan eksport qilindi. Uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

3-§. TURKISTON MUXTORIYATINING TASHKIL TOPISHI, FAOLIYATI, BOLSHEVIKLAR TOMONIDAN TUGATILISHI

Turkiston o‘lkasi ishchi, askar va dehqonlar soveti III qurultoyining buyuk davlatchilik va shovinistik ruhda qabul qilgan qarori albatta mahalliy tub yerli aholining talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga mutlaqo javob bermas edi. Shu bois Turkiston o‘lkasidagi «Sho‘royi

¹ «Ўзбекистон овози», 1996 йил, 26 февраль.

Islomiya» «Sho'royi ulamo» va boshqa shuning singari demokratik tashkilotlar milliy masalani hal qilish bo'yicha sovetlar hukumati, shaxsan bolshevikar dohiysi V.I.Leninning o'zi e'lon qilgan «**Rossiya xalqlari huquqlari deklaratsiya**»si (1917-yil, 2-noyabr) va «**Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga**» (1917-yil, 22-noyabr) murojaatnomasi kabi hujjatlariga asoslanib milliy istiqlol muammosini o'zlari mustaqil hal qilishga kirishdilar. Bu borada 1917-yil, 26–29-noyabrda Qo'qonda o'z ishini olib borgan Turkiston o'lkasining musulmonlari favquloddagi IV qurultoyi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda 200 dan ortiq vakillar qatnashdi. Ular o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, rus, tatar, yahudiy va boshqa millatlarning vakillari edilar. Qurultoy ishida Farg'ona viloyatidan 150, Sirdaryo viloyatidan 22, Samarqand viloyatidan 21, Kaspiyorti viloyatidan 1, Buxorodan 4 vakil qatnashdi. Keyinchalik qurultoy ishtiroqchilari soni 250 kishiga yetgan¹. Unda «Sho'royi Islomiya», «Sho'royi ulamo», «O'lka musulmon soveti», Harbiy musulmon soveti, O'lka yahudiylari hamda mahalliy yahudiylar tashkilotlaridan vakillar ishtirok etganlar.

O'z-o'zidan ma'lumki, qurultoyda qatnashgan vakillar tarkibi «Qo'qon muxtoriyati» millatchilik negizida maydonga kelgan, degan uydirma va tuhmatning hech qanday asosga ega emasligini mutlaqo tasdiqlaydi.

Qurultoyda milliy ziyolilarning demokratik ruhdagi bir qator vakillari shunday fikrlar bilan chiqdilar, ularning bu fikrlari haqiqiy baynalmilalchilikning namunasi edi.

Jumladan, taniqli o'zbek ma'rifatchisi, jadidlar harakatining sardori, Mahmudxo'ja Behbudiy qurultoy vakolati masalasida so'zlab: «Qurultoyda Turkiston yevropa aholisi vakillari ishtirok etayotganligining o'ziyoq qurultoy qabul etgan qarorlar obro'lir o'q bo'lishini ta'minlaydi», – degan edi. Shu sababdan, M.Behbudiy qurultoy hay'ati shunday shakllanishi kerakki, unda turli nomusulmon guruhlardan tashqari, ruslar, yahudiylar va boshqalar ham bo'lsin, deb hisoblaydi. Bu taklifni Andijon va Qo'qon vakillari qo'llab-quvvatladilar. Qo'qon vakillari qurultoy hay'atini diniy va milliy belgilarga qarab emas, balki bilimdonligiga, ijodkorligiga, ishbilarmonligiga qarab saylanishini taklif qildilar. Xullas, ochiq ovoz berish yo'li bilan qurultoy hay'atiga Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Mustaf o Cho'qayev, Obidjon Mah-

¹ *Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Т.: Маънавият. – 2000. – 126-бет.*

mudov, Yurg'uli (Yurali) Og'ayev, Salomon Abramovich Gersfeld, Islom Shoahmedov, Kamolqori, S.Akayev, Kishchinboyev, Abdurahmonbek O'razayev, Abdul Badin Tiliyev, Karimboyev, Mahmudxo'ja Behbudiy saylandi.

Qurultoy kun tartibiga 1. O'lkani boshqarish shakli; 2. Turkistonning «Kazak askarlari, Kazak tog'liklari va erkin cho'l odamlarining Janubiy-Sharqiy Ittifoqi (YVS)»ga kirish masalasi; 3. Ijroiya qo'mitani saylash, unga beriladigan topshiriq (nakaz)lar; 4. Turkiston Markaziy musulmonlar sovetini qayta saylash; 5. Bugungi ahvol; 6. Turkiston ta'sis majlisi; 7. Militsiya; 8. Moliya va boshqa masalalar qo'yildi.

Kun tartibidagi birinchi masala: Turkiston o'lkasining bo'lg'usi siyosiy tuzimi juda katta bahs va tortishuvlar bilan muhokama qilindi. Ushbu masalada qurultoyda so'zga chiqqan notiqlar turlicha fikr va qarashlarni o'rta ta'lim tashladilar. Jumladan, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markazkomining a'zosi, noib Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshkentdagi sentabr voqealari qatnashchisi, 1917-yil mayida bolsheviklar firqasi safiga kirgan Sobir Yusupov, andijonlik vakil Latibjon Sodiqboyev, Noib Olimxon To'ra, Mufti M.Behbudiy va boshqalarning nutqlari qurultoy qatnashchilarida katta qiziqish uyg'otdi. Masalan, Ubaydulla Asadullaxo'jayev o'z ma'ruzasida «Rossiyada hozir haqiqiy hukumat yo'q». Rossiya saltanati muzofotida hamma millatlar bolsheviklarga qarshi kurashga bel bog'ladilar. «Butunrossiya ta'sis majlisining chaqirilishiga hech qanday umid yo'q...», dedi. U.Asadullaxo'jayev o'z chiqishida zudlik bilan Turkistonni muxtoriyat boshqaruviga o'tishiga, deputatlarni esa bolsheviklarga qarshi kurashga chaqirdi.

Sobir Yusupov o'zi bolsheviklar firqasiga mansub bo'lganiga qaramay Rossiyadagi va Turkistondagi voqealar to'g'risida, ayniqsa bolsheviklarning noqonuniy xatti-harakatlari, zo'rovonliklari haqida alohida to'xtalib o'tdi. S.Yusupov qurultoyga qarata Turkiston muxtoriyat huquqini olishga hozir tayyormi, degan savolni o'rta ta'lim tashladi va o'zi javob qaytardi: albatta, tayyor emas, lekin bundan muxtoriyat e'lon qilishimiz kerakmas, degan xulosaga bormaslik lozim. Ozod yashashni xohlaysizmi, demak, Turkiston muxtor jumhuriyat deb e'lon qilinmog'i kerak.

L.Sodiqboyev shunday deydi: «Bolsheviklar Turkistonni muxtor jamiyat deb e'lon etmas ekanlar, unda muxtor jumhuriyat deb e'lon

qilishimizga qarshilik ko'rsatmasinlar. Chunki Islom dini davlatni demokratik tarzda boshqarishga qarshi emas-ku»¹.

Olimxon To'ra esa: «Turkiston 50 yildan buyon Rossiya hukumati qo'li ostida. Ruslar bosib olgach yerli aholining diniy, milliy sud ishlariga darrov aralashmasa-da, asta-sekin o'lkahayotining hamma jabhalariga qo'l cho'za boshladilar.

Fevral inqilobidan so'ng Turkiston xalqi, ozodlikka erishdik, deb xursand bo'lgandi. Bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng, zudlik bilan muxtoriyat e'lon qilarmish. Mayli, lekin ular turkiy musulmonlar diniy, milliy huquqlarni himoya qilish uchun o'limdan qo'rqmasligini unutmasinlar», dedi. Xullas, Qurultoyda so'zga chiqqanlarning aksariyat ko'pchiligi Turkistonga muxtoriyat maqomi berilishiga qarshilik ko'rsatayotgan bolsheviklarning siyosatiga qarshi keskin tanqidiy fikrlar bildirib, muxtoriyat va mustaqillikni himoya qilib chiqdilar.

Qurultoy muhokama qilingan masala yuzasidan Turkiston taraqqiyoti va istiqbolini belgilab beruvchi tarixiy hujjatni qabul qildi. Deyarlik yakdillik bilan qabul qilingan rezolyutsiyada (2 kishi qarshi) shunday deyilgan edi: «O'lkamusulmonlarining favquloddagi IV qurultoyi Turkistonda yashab turgan elatlarning Buyuk Rossiya inqilobi e'lon qilgan asoslarda o'z-o'zini belgilashga bo'lgan istak-irodasini ifodalab, Turkistonni Rossiya federativ demokratik respublikasiga birlashgan hududiy muxtoriyat deb e'lon qiladi va muxtoriyat shaklini belgilashni eng yaqin muddatda chaqirilishi kerak bo'lgan Turkiston ta'sis majlisiga havola etadi, hamda tantanali suratda shuni ma'lum qiladiki, Turkistonda yashab turgan mayda millatlarning huquqlari har qanday yo'llar bilan himoya etiladi».

Qurultoyning 28-noyabrdagi majlisida tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi «Turkiston muxtoriyati»²dir, degan qat'iy fikrga kelindi. Turkiston o'lkaxalqlari ta'sis qurultoyi chaqirilgunga qadar hokimiyat batamom Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston xalq (milliy) majlisi qo'lida bo'ladi, degan g'oya ilgari surildi.

¹ Qarang: *Шамсутдинов Р.* Истиқлол йўлида шахид кетганлар. «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Тошкент–2001. 31–46-бетлар.

² «Улуғ Туркистон» 1917 йил, 8 декабр, «Туркестанский вестник», 1917 йил, 1 декабр.

Qurultoy Muvaqqat Kengash a'zolaridan hukumat tuzilishi va uning tarkibi 12 kishidan iborat bo'lishini belgilab berdi. Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolarining soni esa, ilgari Butunrossiya ta'sis majlisiga Turkiston o'lkasidan saylangan nomzodlar soniga qarab (32 kishi) belgilandi. Xalq majlisi tarkibi 54 nomzoddan iborat bo'lishi ko'rsatildi. Uning tarkibiga shaharlarning mahalliy boshqarmalaridan ham 4 vakil kiritiladigan bo'ldi. Xalq majlisidagi o'rinlarning uchdan bir qismi – 18 kishi yevropa millatiga mansub xalq vakillariga ajratildi. Bu hol muxtoriyatchilarning insof, diyonat va imon asosida haqiqat, adolat va demokratiyaning yuksak cho'qqisida turib faoliyat ko'rsatganliklarining yorqin namunasidir. Chunki o'sha davrda yevropa millatlariga mansub aholi Turkiston o'lkasidagi umumiy aholi soniga nisbatan 4,5–5 foizni tashkil etgani holda Xalq majlisi ularga 1/3 o'rin ajratgan edi. Darvoqe, Turkiston o'lkasi ta'sis majlisiga saylovlar haqidagi Nizom loyihasida ham nomzodlar umumiy soni 234 o'rin bo'lgani holda, uni ikki guruhga – musulmonlar va nomusulmonlar guruhiga ajratilishi ham ana shu o'lchov va andozadan kelib chiqqan edi. Yevropa millatiga mansub xalq vakillariga bu yerda ham 1/3 o'rin ajratilganligi diqqatga molikdir. Nihoyat uzoq va bahsli tortishuvlardan so'ng qurultoyda Muvaqqat hukumat saylandi. Uning tarkibiga 8 kishi kiritildi:

1. Muhammadjon Tinishboyev. Bosh vazir, ichki ishlar vaziri, 2-chaqiriq Davlat Dumasining a'zosi, Muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining a'zosi, temiryo'l muhandisi.

2. Islom Sulton o'g'li Shoahmedov (Shagiahmedov) – Bosh vazir o'rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

3. Mustafu Cho'qayev – Tashqi ishlar vaziri, Muvaqqat Hukumat Turkiston Komitetining a'zosi, Turkiston Musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev – harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

5. Hidoyatbek Yurg'uli (Yurali) Agayev – yer va suv boylklari vaziri, agranom.

6. Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Qo'qon shahar dumasining rais o'rinbosari, jamoat arbobi, tog'-kon sanoati mutaxassi.

7. Abdurahmon O'razayev – ichki ishlar vazirining o'rinbosari, huquqshunos.

8. Solomon Abramovich Gersfeld – moliya vaziri, huquqshunos.

Turkiston Muvaqqat hukumati tarkibi nega 12 ta emas-u, 8 kishi degan haqli savol tug'ilishi tabiiydir. Chunki hukumat tarkibidagi 4 kishi yevropa millatlariga mansub aholi safidan ko'rsatilgach to'ldirilishi lozim edi. Bu esa Turkiston Muxtoriyati qanchalik demokratik va xalqchil hukumat ekanligini ko'rsatuvchi bir dalildir.

Turkiston musulmonlarining IV qurultoyi Muvaqqat hukumat kengashi (milliy majlis)ni ham sayladi. Uning tarkibiga quydagi kishilar kirdi: Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Mustafo Cho'qayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sadriddinxon Sharifxo'jayev, Qo'ng'irxo'ja Xojiyev, Ismat Ubaydullin, Saidnosir Mirjalilov, Said Ja'farboy Saidov, Islom Sulton o'g'li Shoahmedov, Abdurahmonbek O'razayev, Hidoyatbek Yurg'uli Agayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'rayev, Mirodil Mirahmedov, Toshxo'ja Ashurxo'jayev, Abduqodir Qushbegiyev, Obidjon Mahmudov, Jamshidboy Qorabekov, Solomon Abramovich Gersfeld (Gershveld) Abdusamad Abdusalimov, Ubaydulla Dorbisalin, Muso Akchurin, Mustafo Mansurov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ibrohim Davletshin, Muhammadjon Tinishboyev, Xalil Shirinskiy, Tolibjon Musaboyev, Olimxonto'ra Shokirxonto'rayev, Sobirjon Yusupov va Odiljon Umarovlar¹. «Sho'royi ulamo»ning rahbari Sherali Lyapin Kengash tarkibiga rais sifatida kiritildi. Ammo u bu taklifni rad etdi.

Qurultoy iqtisodiy masalalarga ham katta e'tibor berdi. Muxtor jumhuriyat Angliya hukumatidan harbiy yordam bilan bir qatorda iqtisodiy yordam olishi ham ta'kidlandi. Bu holni o'lkada hukm surayotgan ochlik taqozo etar edi. Non mahsulotlarini paxta va junga almashtirish masalasida bir fikrga kelindi². Shu munosabat bilan «O'lkani Janubiy-Sharqiy ittifoqqa qo'shilishi» to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Chunki o'lkada Shimoliy Kavkaz va Orenburgdan g'alla mahsulotlari olardi. Ayni chog'da Turkiston o'z paxtasini ularga sotishi ham mumkin edi. Qolaversa, «Janubiy-Sharqiy Ittifoq» hududi aholisining katta qismi musulmonlardan iborat edi. Ammo qurultoyda ba'zi noiblar Turkistonni yana mustamlaka bo'lib qolishidan xavotirga tushadilar. Ulardan biri bu xususda o'z fikrini shunday bayon

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон Мухторияти. 130-бет.

² *Хасанов М.* Кокандская автономия и некоторые ее уроки. Общественные науки в Узбекистане. 1990. № 2.

etdi: «Kazaklar azaldan Samoderjaviyaning suyanchig‘i bo‘lib kelgan. Ular xalqimizni qanchalik azob-uqubatga duchor qilmadi. Kazaklar doimo inqilobga qarshi chiqqan. Hozir ham kazaklar tepasida podsho tuzumini qayta tiklamoqchi bo‘lgan Krasnovlar, Paraulovlar, Kaledinlar turibdi-ku?

Ular Olmoniya bilan urushni g‘alabagacha davom ettirmoqchi. Istambulni zabt etib, Oq-Sofiya cherkovini qayta tiklamoqchilar. Ularning bizdan yordam so‘rab murojaat qilishiga yagona sabab – o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanishdir. Biz ular bilan birlasha olmaymiz». Mazkur masala shu qadar bahsli o‘tdiki, Qurultoyning 27-noyabr kuniidagi majlisida ham munozara davom etdi. Nihoyat, bo‘lg‘usi davlatning iqtisodiy holatini e‘tiborga olib Ittifoqqa kirish haqida qaror qabul qilindi.¹

Turkiston muxtor Respublikasi mafkurasining negizini islom dini g‘oyalari tashkil etishi qurultoyda maxsus ko‘rsatildi. Bu o‘lka musulmonlarining II va III qurultoylarida ham ta‘kidlangan edi.

Qurultoy o‘z ishini yakunlashi oldidan yana bir bor Turkiston Muxtor respublika deb e‘lon qilinganini tantanali ravishda takrorladi. Noiblar bu so‘zlarni tik turib tingladilar, xudoga shukronalar bildirib, Qur‘oni karim suralaridan tilovat qildilar.²

Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumat nomidan uning a‘zolari: M.Tinishboyev, M.Cho‘qayev, U.Xo‘jayev, Y.Og‘ayev, O.Mahmudov, A.O‘razayev, I.Shoahmedov, S.Gersfeld imzosi ostida xalqqa qarata dekabr kuni murojaat e‘lon qilindi. Murojaatnoma «Ulug‘ Turkiston»da (1917-yil, 8-dekabr) e‘lon qilindi.

Murojaatda ko‘p millatli Turkiston xalqining istagiga muvofiq demokratik inqilobning buyuk asoslari bo‘lmish xalqlarning ozodligi, millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilashini amalga oshirish maqsadida Turkiston umummusulmonlarining favqulodda O‘lka qurultoyi Turkistonni Rossiya Federatsiyasi Respublikasi tarkibidagi muxtor respublika, deb e‘lon qilgani qayd etildi.

O‘lkadagi jamiki uyushmalar oldida turgan muhim va mas‘uliyatli masalalarni e‘tiborga olib, Turkistonda yashayotgan turli millatlar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot darajalarini hisobga olib, ular o‘rtasida do‘stlikni ta‘minlash uchun, o‘lkaning hamma joylarida tartib

¹ Дониёров Ш. Мухторият қисмати. – «Шарқ юлдузи», 1991, 12-сон, 160-бет.

² Дониёров Ш. Мухторият қисмати... 161-бет.

va intizom o'rnatish maqsadida o'lkalar musulmonlar qurultoyi Muvaqqat Turkiston xalqi soveti (Millat majlisi)ni sayladi. Mazkur sovet hay'ati Turkiston muxtoriyatining Muvaqqat hukumatini tashkil qildi, deyiladi unda.

Shuningdek, bu hukumat zimmasiga mumkin qadar tezroq Turkiston ta'sis majlisini chaqirish, Turkiston xalqini oziq-ovqat bilan ta'minlash choralarini ko'rish, shu maqsadda «Sharqiy-Janubiy Ittifoq» bilan aloqa o'rnatish, o'lkalar muxtoriyati moliya ishlarini ta'sis qilishga kirishish, xalq militsiyasini tashkil qilish, mahalliy millatlar huquqlarini himoya qiluvchi tadbirlar belgilash, askar tashkil qilish va boshqa vazifalar yuklatilganligi murojaatda ta'kidlandi.

Umummusulmonlar o'lkalar qurultoyi, birlik, hurriyat, tenglik asoslarini tasdiq etdi. Turkistonning barcha fuqarolarini, musulmonlarini, rus yahudiylarini, ishchi, askar va yevropalik dehqonlarni, o'lkada yashovchi hamma elat, xalqlarni, shahar va zemstvo idoralarini, barcha davlat mahkamalarini, umumiy va xususiy muassasalarini e'tirof etib, ularga o'z zimmalariga olgan og'ir vazifalarini hal etishda yordam berish ham shu murojaatda ko'rsatildi.

Hurriyatga erishgan Turkiston o'z hududida, o'z joyiga o'zi xo'jayin bo'lishi, o'z tarixini o'zi vujudga keltirish davrini boshlab berganini murojaatda uqtirib o'tdi.

«Biz, oldimizda turgan masalalarning muhimlig'ini va ulug'lig'ini komil suratda anglab, ham ishlagan ishlarimizning haqligiga ishonib, xudodan madad tilab ishni boshlaymiz».

Murojaat o'lkalar xalqlari, ayniqsa musulmon aholisi tomonidan zo'r quvonch bilan tantanavor qabul qilindi.

Xalq ko'pdan beri orzu qilib kelgan milliy davlatga ega bo'lganidan behad shod-u xurram edi.

Muxtoriyat e'lon qilingan kundan boshlab omma o'rtasida o'zining siyosiy faoliyatini avj oldirdi. Eng avvalo musulmon siyosiy tashkilotlari targ'ibot ishlarini kuchaytirdi. Taraqqiyparvarlar, ma'rifatparvar milliy yoshlar guruhi va uyushmalari ham muxtoriyatni keng targ'ib etdilar. Toshkentda «Ishchilar to'dasi», Andijonda «Ma'rif havaskorlari» uyushma va jamiyatlari Muxtoriyat manfaati yo'lida ish olib bordi. Ularning faoliyatida Toshkentda Akmal Ikromov, Andijonda Usmonxon Eshonxo'jayev va boshqalarning o'rni katta bo'ldi. Muxtoriyat o'zbek, rus va qozoq tillarida gazetalar chiqara boshladi. Bu «El bayrog'i», «Свободный Туркестан» va 1917-yil 13-dekabrda

rus tilida chiqa boshlagan «Известия Временного Правительства автономного Туркестана» shular jumlasidandir. Obidjon Mahmudovning bosmaxonasi ham muxtoriyat hukumati hisobiga o‘tdi.

Qo‘qon shahridan Muxtoriyat hukumati nomidan uyezdlar komissarlariga va mansabdor shaxslarga farmoyishlar, telegrammalar va turli ko‘rsatmalar yo‘llanib, ular orqali joylarda Muxtor Hukumatning birdan bir qonuniy hukumat ekanligi va shu bois faqat uning ko‘rsatmalarini tan olish lozimligi ta’kidlandi. Shunday hollar ham bo‘ldiki, joylardagi ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari muxtoriyatni tan olmay uning farmoyishlarini ham yo‘qqa chiqarishga harakat qildilar. Jumladan, Kattaqo‘rg‘on soveti 1918-yil 11-yanvarda shunday yo‘l tutdi. Muxtor Hukumat bunday urinishlarni daf etish choralarini ko‘rdi.

Muxtor hukumat shoshilinch ravishda 30 million so‘mlik zayom chiqaradi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad hukumatni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash va milliy armiya tuzish edi. Milliy qo‘shin tuzish harakati boshlab yuborildi. Avval boshda hukumat ixtiyorida 60 yollanma askar bo‘lgan bo‘lsa, qisqa fursatda Muxtoriyat ixtiyorida 2 ming kishilik qo‘shin hozir bo‘ldi. Milliy armiyada xorijdan chaqirilgan harbiy kishilar, aksariyat holda turk zobitlari yo‘riqchilik ishlarini olib bordilar. Ayni vaqtda militsiya qismlarini tuzishga ham kirishildi.

Bu borada Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev bosh bo‘lgan ichki ishlar vazirligi xalq militsiyasining tashkil bo‘lishi katta voqea bo‘ldi. Pul islohoti o‘tkazishga kirishildi. Muxtoriyat o‘z bayrog‘i va madhiyasini yaratdi. Shunisi e’tiborliki, Muxtoriyatni bir qator xorijiy mamlakatlar ham tan oldi. Shu bois Muxtoriyat hukumati yordam so‘rab xorijiy mamalakatlarga murojaat qildi, ulardan ham moddiy, ham harbiy yordamlar olishga muvaffaq bo‘ldi.

1918-yil yanvarida Toshkent Jome masjididagi yig‘inda nutq so‘zlagan Shukurxon Hazratlari «... Muxtoriyatchilar yolg‘iz emaslar. Ularni Angliya himoya qilayotir» degan edi. Muxtoriyatni Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlar qo‘llab-quvvatlagan edilar¹.

Xullas, Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi o‘lka xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk burilish ahamiyatiga ega

¹ Қосимов Й. Қора кўзойнак билан ёзилган тарих. – Наманган, 1993, 28-бет.

bo'lgan qarorlarni qabul qildi. Bu ulkan ahamiyatli voqea «Ulug' Turkiston» gazetasida o'z davrida odilona baholandi. Gazeta bu haqda quyidagi jummalarni yozdi: «Bolsheviklar hukumatining boshlig'i Lenin ham so'nggi farmonida Rossiyada yashagan millatlarga va shu jumladan qozoqlar ila Turkiston musulmonlariga muxtoriyat e'lon qilib, o'z ishlarini qo'llariga olurg'a mumkin bo'lg'anlig'ini bayon etdi. Shunlikdan bukun Turkiston qurultoyining Turkiston Muxtoriyatini e'lon qilishi ham xalq, ham markaz hukumatining tilagiga xilof tuguldir. Zotan, so'nggi vaqtda mayda millatlar hammasi Muxtoriyat e'lon qilib etalar. Nufuzlari boshqalarga qaraganda yuzdan yetmish besh bo'lg'on (75 foiz) millatlar yerli muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli edilar. So'nggi qoidalarga ko'ra yuzdan oltmish tashkil qilg'on (60 foiz) millatlarda muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli sanala boshladilar. Hol shu ila yuzga tashkil qilg'an (95 foiz) Turkiston musulmonlarining Muxtoriyat e'lon qilishiga haqlari borlig'in hech kim inkor qila olmasa kerak. Bizdan vakil chaqirg'an edi va yoxud biz bu ishni ertaroq ko'ramiz deb ko'rishurda o'rinsiz, ham musulmon manfaatiga xilofdir. Sakkiz oydan beri yerli Turkistonning Muxtoriyati haqinda so'ylab kelib, kelubda bugun muxtoriyatga qarshi chig'alar va yohud tasdiq etmasdan mone' bo'lurg'a ekan, bu ish musulmonlarning butun orig'a imon va e'tiqodlarig'a qarshi bolta chopadig'on so'z bo'lajakdur. Musulmonlar bu kun muxtoriyat e'lon qilar ekan, buning ila hech kimning huquqiga tegmaslar, bu bilan Turkiston Rossiyadan aslo ayrilmay, balki uning bir mustaqil a'zosi bo'lib qoladi. Turkistonda yashagan rus, yahudiy, armani va boshqa har millatga o'zining haqi berilar. Ular ham Turkiston muxtoriyatining teng huquqli bir a'zosi bo'lib yashajaklar.

Turkistonliklar... qon to'kilishidan saqlanub, mumkin qadar sabr qilurlar. Faqat shuni xotiradan chiqarurg'a yaramaydirki, Samarqanddan kelgan bir vakil qurultoyda aytdi: «Turkistonning yeri – bizning tanimiz, suvi – qonimizdir... Kimda-kim bu ikkisiga tegadurg'on bo'lsa, bizning tanimiz bilan qonimizga tuqulg'on bo'lajak», – dedi.

Shu boisdan Turkiston xalqining huquqiga tajovuz qilinaversa, buning oxirida shunday ko'ngilsiz voqealar bo'lurg'a mumkindurki, bu voqealar oldinda so'ng'g'i Toshkent voqealarining (Toshkentdagi 1917-yil, 13-dekabr voqealari nazarda tutilmoqda, mualliflar) bir kichkina bir ko'lanka bo'lib qoluvchi ehtimollarida yo'q tuguldir»¹.

¹ «Улуг Туркстон», 1917 йил, 8 декабр.

Kun tartibidagi endigi bosh muammo Turkiston musulmonlari IV qurultoyi qabul qilgan va ilgari surgan g'oyalarning hayotga tatbiq etilishida, o'lkadagi keng mehnatkashlar ommasining bu qaror va g'oyalarni qo'llab-quvvatlashida, Turkiston muxtoriyati atrofida birlashib uning orqasidan faol ergashuvida qolgan edi.

Turkiston Muxtoriyatining omma tomonidan qo'llab-quvvatlanishi

Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tganligi va unda Turkiston muxtoriyatining tashkil etilganligi to'g'risidagi xabar tezda butun o'lka mehnatkashlar ommasi o'rtasida keng tarqaldi va katta qiziqish uyg'otdi. Turli shaharlar va tumanlarda Turkiston muxtoriyati baland va ko'tarinki ruh va shod-u xurramlik bilan kutib olindi, Muxtoriyatni qo'llab-quvvatlab, joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar uyushtirildi. Jumladan, 1917-yil, 6-dekabrda Toshkent shahridagi Eski Juva Beklarbegi jome' masjidida uyushtirilgan miting bu xususda xarakterlidir. Unda 60 ming shaharlik fuqarolar qatnashdilar. Mazkur miting tashkilotchilari «Sho'royi Islomchi»lar va «Sho'royi ulamochi»lar edilar. «Ulug' Turkiston» gazetasining bergan xabariga qaraganda: «Masjidning ichki sahni va tomlari odam bilan liq to'lgan». Miting Saidg'ani Mahmud raisligida o'tgan. (Munavvarqori Abdurashidxonov, Mulla Odil, Sherali Lyapin va boshqalar uning o'rinbosarlari edilar). Gazeta miting qatnashchilari Turkiston muxtoriyatini batamom qo'llab-quvvatlaganliklarini yozadi. Miting Turkiston muxtoriyatidan boshqa hukumatni tan olmaslik to'g'risida qaror qabul qildi. Miting ishtirokchilari «Omin, ollohu akbar!» deb yuzlariga fотиha tortib, Xalq kengashiga sodiq qolishga qasamyod qildilar.

Qabul qilingan qarorda jumladan, quyidagi satrlar bor edi: «Biz musulmonlar sinf ayirmalarga qaramasdan, Turkiston muxtoriyatini olqishlagan holda, Qo'qondagi favqulodda qurultoy tarafidan e'lon etilgan Turkistonda xalq hukumatini vujudga keltiruv haqidagi qarorga butun vujudimiz birla qo'shib, ishonamizki, buyuk Rossiya inqilobi tarafidan e'lon etilgan hokimiyat asoslarining suyunchi haqini Rossiyaning birlashgan demokratiyasi Turkiston xalqining tarafidan bir og'izdan bayon etilgan tilagiga qo'shilar va o'z kunimizni o'zimiz qura boshlashda yordam etar.

Shunga imon etgan holda biz o'lkadagi hamma musulmonlarni

Muxtoriyatli Turkiston hukumati atrofida jipslashib, hozirgi o'lkaxidoboshida bo'lib turgan muvaqqat tashkilotlar bilan qanday bo'lmashin dushmanlarcha muomala qiluvdan saqlanishga da'vat qilamiz.

Turkiston Muxtoriyati amaliy suratda tezroq vujudga kelishi uchun tinch va totuvlikni saqlashimiz kerak. Toki shuning orqasida o'zaro so'g'ish¹ va bugundan e'tiboran hur bo'lgan Turkistonning bir to'g'on kabi xalqlarimiz orasida gunohsiz qon to'kilmasin».

«Yashasin Muxtoriyatli Turkiston»²

Miting qatnashchilari Sovet hukumatiga nisbatan ham o'z munosabatlarini bildirdilar. «Ulug' Turkiston» gazetasi tarqatgan xabarlarga qaraganda mitingda hozir bo'lganlar «Xalq komissarlari sovetining «Davlat dumasini tarqatib yuborish to'g'risida»gi buyrug'ini «... bugungi kunda mutlaqo mumkin bo'lmagan hodisa» deb qoralaganlar. Chunki: «300 ming kishi nomidan demokratik yo'l bilan to'rt bosqichli saylov haqidagi qonunga muvofiq saylangan Toshkent Dumasi a'zolari o'rniga 700–800 askar va ishchilar Aleksandrov parkida saylagan 4–5 komissar bilan almashtirilgan xolos»³.

Xullas, Toshkentda 6-dekabrda tashkil etilgan miting Turkiston muxtoriyatini himoya qilish bayrog'i ostida o'tdi va mehnatkashlar ommasining faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash va unga xayrixohlik harakatlari o'lkaxshahar va qishloqlarda ham bo'ldi. Bu haqda o'z vaqtida Turkiston o'lkasida chiqadigan ommaviy axborot vositalari keng ma'lumotlar berdilar.

1917-yil 1-dekabrda Namangan uyezdida 10 mingga yaqin kishi qatnashgan ommaviy xalq namoyishi bo'ldi. Unda namoyish qatnashchilari «Yashasin Muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!» degan shiorlar yozilgan da'vatlarini ko'tarib bordilar.⁴

Bunday harakatlar 6-dekabrda Andijon uyezdi Jalolobod rayoniga qarashli Xonobod qishlog'ida ham bo'ldi. Bu yerda bo'lgan bir necha ming kishilik namoyish qatnashchilari Fozilmon ota mozoridan

¹ Сўғиш – (уруш – муаллифлар).

² «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 10 декабр.

³ О'sha manba, 1917-yil, 8-dekabr.

⁴ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 13 декабр.

to bozorga qadar yig'ilib turdi. Abdulla Eshon va Huseyn Validi namoyishchilar oldida so'zga chiqib, xalqqa Muxtoriyatning tashkil etilishi va uning maqsadlari haqida gapirib berdilar. Namoyish qatnashchilari Turkiston Muxtoriyatini moddiy tomondan qo'llab-quvvatlash maqsadida 500 so'm mablag' to'plagan edilar¹.

Turkiston Muxtoriyatini qo'llab-quvvatlagan tabriklar 7-dekabrda Qo'qon shahrida bo'lib o'tgan 42 jamoat tashkilotlarining qo'shma majlisiga ham yuborildi. Bulardan tashqari Samarqand viloyati sovetlari, Kaspiyorti viloyati qurultoyi va boshqalar Turkiston Muxtoriyatini tabriklab, u bilan birga qo'shilajaklarini izhor etdilar².

Milliy matbuot sahifalarida Turkiston o'lkasining taniqli ziyolilari, ma'rifatparvarlari, siyosiy va jamoat arboblari maqola va xabarlar bilan chiqib, ularni muxtoriyatning tashkil topishi bilan tabrikladilar va xalq ommasini uning atrofida bir yoqadan bosh chiqarib birlashishga chaqirdilar. Bunda milliy istiqlolchi vatanparvar ma'rifatparvarlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mirmuhsin Shermuhammad o'g'li, Islom Shoahmedov, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Hamza Xakimzoda Niyoziy va boshqalar edilar. Abdurauf Fitrat «Muxtoriyat» maqolasida dunyoga yangi kelgan muxtoriyatga nisbatan otashin mehr his va hayajon tuyg'usini quyidagi so'zlarda ifodalaydi: «Turkiston muxtoriyati... Temir xoqonning chin bolalari yonida turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan ug'urli, mundan muqaddas, mundan suyunchli, bir so'zni borligiga ishonmayman. Turkiston turkning qonini qaynatuvchi, imonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa yolg'uz shu so'zda bordir: Turkiston muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qopondi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yumurildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz ayog'lar ostig'a olindi, tuzumli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har buyrug'a bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, imonlarimizma avrab saqladik: Turkiston muxtoriyati!

Mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yorug'siz turmalarda yotganda, yirtg'uvchi jandarmaning ketgusi bilan yiqilganda, yurt-

¹ O'sha manba, 1917-yil, 20-dekabr.

² *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти, 33-бет.

larimiz yondirilg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yorug'siz qoldi, biror narsani ko'rolmadik. Shul chog'da, tushgun ruhimizni ko'tarmak uchun shul qop-qoronu dunyoning bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmagan ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!

...Biz ishongan edik kim rus demokratiyasi, haqga tayang'an bir inqilob chiqarib, har millatning o'z xaqlarini qaytarur:

Inqilob bo'ldi. Rossiyaning «qo'shma xalq jumhuriyati» usuli bilan idora etiluri jarlandi (e'lon qilindi). Shul e'lon uzra yasalg'on Ukraina, tatar va boshqa millatlar muxtoriyatlari tasdiq etildi. Ko'nuk (navbat) Turkistonniki edi. Turkistonning tarixan poytaxtlaridan ikkinchisi bo'lgan Xo'qand shahrinda to'plangan Turkiston qurultoyi 27-noyabrning (milliy laylatulqadrimiz bo'lgan) yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi.

Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg'uz bir qurultoyning e'loni bilan tamom bo'lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidur. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bularni millat hozir qilsun».¹

Endigina 20 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon 1918-yilda Turkiston Muxtoriyatini tabriklab «Ollohu akbar» va «Ozod Turk bayrami» kabi she'rlarni bitdi. Uning «Ozod Turk bayrami» degan she'ri madhiya sifatida qabul qilingan edi. Jadidchi shoir o'z quvonchini quydagi o'tli satrlarda bayon etdi...

*Ko'z oching boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to'lar jahon!
Fido bu kunlarga jon!*

Naqorat:

*Turkistonli – shonimiz, Turkistonli – unvonimiz.
Vatan – bizni jonimiz, fido o'lsin qonimiz!*

*Bizlar temir jonlimiz!
Shavkatlimiz-shonlimiz!*

¹ «Хуррият», 1917 йил, 5 декабр.

*Nomusli, vijdonimiz!
Qaynagan turk qonimiz!
Muxtoriyat olindi,
Ishlar yo'lga solindi.
Milliy marshlar chalindi,
Dushman o'rtandi endi!*

Yuqorida qayd etilgan barcha fikr-mulohazalar Turkiston o'lkasi fuqarolarining ijtimoiy-siyosiy faolligi va istiqloqlolchilik harakati tobora kuchayib yangi mazmun sari rivojlanib borayotganligini ko'rsatar edi.

Turkiston o'lkasi xalqlarining muxtoriyat uchun kurashi tarixida ayniqsa 1917-yil 13-dekabrda Toshkent shahrida sodir etilgan qonli fojialar ayniqsa ayanchli va dahshatli iz qoldirdi, mustamlakachi sovetlar hukumatining asl jallodlik va qonxo'rlik qiyofasini ochib tashladi. Chunki xuddi shu kuni Toshkent shahar sovetining buyrug'i bilan qizil gvardiyachi askarlar muxtoriyat talab qilib chiqqan Toshkent shahar musulmon aholisini beayov qirg'in qildi, gunohsiz aholining qutlug' qonlari shahar ko'chalarida ariqdek oqdi. Turkiston xalqlarining istiqloqlolchilik harakati tarixida bu kunning o'rni katta ekanligiga e'tibor berib, 1959-yil 17-iyulda AQSH kongressi mazlum xalqlar haftaligini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilganda, 13-dekabrni Turkiston kuni deb belgiladi.

Bu dahshatli voqea shunday sodir bo'lgandi.

1917-yil 6-dekabrda Toshkentning Eski Juva masjidida bo'lgan mitingda 13-dekabrda navbatdagi mitingni o'tkazishga qaror qilingan edi. Bu kun musulmonlar uchun muqaddas – Mavludi sharif bayram kuni edi. Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumati 13-dekabrni «Turkiston muxtoriyatining milliy jamg'armasiga pul yig'ish kuni» deb e'lon qildi va to'planadigan mablag'ni mustaqillik va ozodlikni mustahkamlashga xizmat qilajagini bildirdi.

Muxtor hukumat a'zolaridan M.Tinishboyev, S.Gersfeld, I.Shohmedov, A.O'razayev va boshqalar imzo chekkan «Murojaatnoma»da Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda bo'lib o'tgan IV qurultoyining qisqacha ish yakunlari, Muxtor hukumat oldida turgan vazifalardan tashqari Turkiston o'lkasi xalqlariga qaratilgan chaqiriqlar ham bor edi. Bu chaqiriqda biz quyidagilarni o'qiymiz: «Turkistonning barcha fuqarolari – musulmonlar, ruslar, yahudiylar, ishchilar, askarlar va dehqonlar, o'lkada yashab turgan barcha elatlar

va xalqlar, shahar va zemstvo boshqarmalari, siyosiy, ijtimoiy va kasaba uyushmalari, barcha davlat, jamoat va xususiy muassasalar, Turkiston xalq hokimiyati atrofida birlashib, uning zimmasiga yuklangan vazifalarni hayotga joriy etishda ko'mak berishga chaqiradi. Ko'z ko'rib, quloq eshitmagan darajada vahimali urushlar guldiragi ostida butun jahonga o't ketay deb turgan bir mahalda dunyo xalqlari o'z ozodliklariga zamin yaratadilar. Inson qoni bilan to'yingan yer ko'klarga qarab oh chekadi va horigan inson kuchsizlanib qonli qilichini quyi soladi. Odamzodning aqlsizligi ilohiy ong oldida tan beradi va shunday kun yaqinlashadirki, butun yer yuzida tinchlik barqaror bo'lib dunyo xalqlari mavjud kuch ila buzilgan hayotni qayta barpo etishga kirishadilar... Mana endi, zanjirlardan xalos bo'lgan Turkiston o'z yeriga o'zi xo'jayin bo'lib, tarixini o'zi yaratajak vaqti keldi. Bizlarning oldimizga qo'yilgan masalalarni nihoyatda mas'uliyatli va ulug'vorligini anglagan holda, o'z ishimizning haqligiga juda chuqur ishongan holda biz Ollohu taolodan o'z mehnatlarimizga rivoj so'raymiz va ishga kirishamiz»¹.

Xuddi shu kunlarda Toshkent shahar sovetiga Eski shahar aholisidan miting va namoyish o'tkazishni so'rab ariza beriladi. Toshkent shahar soveti arizani ijobiy hal qiladi va Eski shaharda miting va namoyish o'tkazilishiga ruxsat beriladi. Ammo yangi shaharda bunday tadbirlarga ijozat etilmaydi.

Miting 13-dekabrda Shayxontohur masjidi oldida soat 12 00 da boshlandi. Ko'p ming kishilik mazkur mitingda turli siyosiy partiyalarning rahbarlari va sovetlar xalq komissarlari qo'mitalari a'zolari qatnashdilar. Har qancha taqiqlarga qaramasdan miting va namoyishda musulmonlardan tashqari ruslar, armanlar, yahudiylar, xullas bolsheviklardan boshqa barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarining vakillari ishtirok etdilar.

Jadidchilik harakatining atoqli va yirik vakillaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov mitingni ochar ekan, yig'ilganlarni muborak bayram ayyomi bilan tabriklaydi. Mitingda Toshpo'latbek Norbo'tabekov va Sadridin Maxdumlar kotiblikka saylandilar. Bu yerda hozir bo'lgan islom ulamolari Qur'oni karimdan suralar o'qiydilar. Turli siyosiy va ijtimoiy tashkilotlarning vakillari mitingda so'zga chiqib mehnatkash ommani muxtoriyat uchun kurashga chaqirdilar,

¹ *Аъзамхўжев С. Туркистон мухторияти* 134-бет.

ular o'zlarini Xalq komissarlari atab xalq manfaatiga, millat manfaatiga qarshi bo'lgan bolsheviklarni keskin tanqid qildilar. Mitingda Munavvarqori Abdurashidxonovdan tashqari Said G'anixon, Sherali Lyapin, Mullo Odil muftiy va boshqalar otashin nutq so'zlaganlar. Rus fuqarolari nomidan mitingda doktor Shors faol qatnashdi va u miting vakilligiga saylandi.

Qora kuchlar har doim ommaviy xalq harakati rivojlanib borayotgan paytda uni barbod qilish va payini qirqish maqsadida ayg'oqchilarni ishga soladilar va g'alamisliklarni amalga oshiradilar. Bu safar ham xuddi shunday bo'ldi. Shayxontohur masjidi maydonida miting qizib turgan bir paytda bir guruh ayg'oqchilar shumlik niyatida to'planganlarga qamoqxonaga borib sobiq muvaqqat hukumat a'zolaridan komissar G.I.Dorrer va boshqalarni tezlik bilan ozod qilish va so'ngra hokimiyatni qo'lga olish kerak, degan taklifni ilgari surdilar. Qoni qaynab turgan bir guruh miting qatnashchilariga bu chaqiriq o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ular darhol umumiy ommadan ajralib, O'rda ko'prigidan o'tib yangi shaharga – qamoqxonaga tomonga yurdilar. Ana shu tariqa ayg'oqchilarning ig'vogarlik harakati tufayli birinchidan, umumxalq yagona ommaviy mitingi ikkiga bo'linib ketdi va kuchsizlandi. Ikkinchidan esa uyushgan, ongli va maqsadli kurash usuli o'rniga olomon kurashi, stixiyali boshboshdoqlik kurashi yo'lga o'tildi. Bunday kurash usuli bolsheviklar bosh bo'lgan Toshkent sovetlar hukumatiga qo'l kelar edi, ular bu ig'vogarlik va boshboshdoqlik harkatidan o'zlarining razil maqsadlarida bahona sifatida foydalanishlari mumkin edi. Shunday bo'ldi ham. Buni voqealarning so'nggi rivojlanib borishi ochiq-oydin ko'rsatdi.

Yangi shahar tomon yurgan namoyishchilarning bir guruhi shahar soqchilari boshlig'i Gurovichni garovga qo'lga oldilar. So'ngra ular qamoqxonaga tomon yurib Muvaqqat hukumat a'zolarini ozod etishni talab qildilar. Qamoqxonadan Dorrer va Ivanov ozod etildilar. Namoyishchilar ularni avtomobilga o'tqazib Kaufman bog'i (Hozirgi Amir Temur xiyoboni) tomon yurdilar. Qizil gvardiyachilar mashinani to'xtatmoqchi bo'lganlarida yana ig'vogarlik bilan olomon ichidan o'q otila boshladi. Bu askarlarga javob o'ti ochishga bahona bo'ldi. Dastlab miltiqlardan, so'ngra pulemyotlardan bebosh olomon namoyishchilari to'dasi ustiga do'ldek o'q yog'dirildi. Ana shu to'sto'polonda Eski shaharlik musulmonlardan 16 kishi qurbon bo'ldi. Bolsheviklar Dorrer va Ivanovni qo'lga olib otib tashladilar. Mazkur

fojia munosabati bilan Turkiston muxtoriyati rahbariyati xalqqa qarata murojaat qildilar.

Unda bunday deyilgan edi: «Biz xalq majlisi va Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatining a'zolari chin yurakdan taassuf bildiramiz va turkistonlik musulmonlarning ezgu his-tuyg'ularini haqoratlovchi bu voqealarga qarshi chiqamiz. Ana shu munosabat bilan bizlar mamlakatda tartib va osoyishtalik o'rnatilishi uchun zaruriy choralar ko'rilishi yo'lida barcha kuchlarimizni ishga solamiz. Hozircha esa Turkiston xalqidan sobitlik va xotirjamlik ko'rsatishlarini so'raymiz. Bu eng og'ir kunlarda musulmonlarning tinchlikni saqlab qolishlari nihoyatda zarurdir».¹

Qonli fojia sodir etilgan zahotiy oq Toshkentdan Petrogradga Xalq komissarlari Sovetiga quyidagi mazmunda telegramma jo'natiladi: «Qo'qonda reaksiyon burjuaziya tomonidan tayyorlangan musulmonlar qurultoyi Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi, endi vujudga kelgan muxtoriyat hukumati Turkiston proletar ommasini tomonidan tan olingani holda, bor kuchi bilan o'lkani ayrim shaharlarida muxtoriyatni e'lon qilishga tayyorlanmoqda. Shu yil 13-dekabrda Muhammad payg'ambar tug'ilgan kunda Toshkentda muxtoriyat e'lon qilindi»². Mazkur telegrammaga javoban Petrogradan «Joylarda hokimiyat siz, o'zingiz, demak, siz o'zingiz buyruqlarni ishlab chiqing» degan mazmunda telegramma Toshkentga jo'natildi.

Ana shundan so'ng, Turkiston xalq komissarlar soveti Muxtoriyat masalasida maxsus qaror qabul qildi va ijroiya qo'mita tasdiqladi. Mazkur qaror deyarlik bolsheviklarning nashriga aylanib qolgan «Наша газета»da e'lon qilindi. Unda jumladan bunday deyilgan: «Turkiston ta'sis qurultoyi chaqiriladi. Faqat uning o'zigina Turkiston o'lkasi Muxtoriyatini e'lon qilishga haqlidir». Bizningcha bu qaror ortiqcha izohga muhtoj emas. Bolsheviklar Turkiston musulmonlarining favqulodda chaqirilgan IV qurultoyi tomonidan e'lon qilingan Turkiston Muxtoriyatini tan olmadilar. Ular Turkiston o'lkasi ta'sis majlisini o'z tashabbuslari bilan chaqirib o'zlariga ma'qul va o'zlariga yoqadigan muxtoriyatni kelajakda tashkil etishni rejalashtirgan edilar. Oqibatda shunday bo'ldi ham.

Shu narsaga alohida e'tibor berish joizki, Turkiston o'lkasidagi siyosiy guruhlarining Turkiston Muxtoriyatiga bo'lgan munosabati

¹ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти... 138-бет.

² «Наша газета», 1917 г., 15 декабря.

turlicha bo'ldi. Bu tabiiydir, albatta. Bolsheviklarning Turkiston Muxtoriyatiga salbiy munosabati yuqorida ta'kidlandi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Chunki mustamlaka o'lkasi bo'lgan Turkistonda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'liga olishga intilayotgan bolsheviklarni bu borada pozitsiyasini to'g'ri tushunsa bo'ladi.

Fevral inqilobidan so'ng Turkistonda qaror topgan muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, kadetlar, eserlar va mensheviklar partiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyat huquqi berilishi tarafdori bo'lgan. Ammo eng afsuslanadigan va nadomad chekadigan joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub yerli musulmon xalqlarning istiqloqlilik harakati fidoyilari saflarida muvaffaqiyat va yutuqning eng zarur sharti – o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmadi. Taqqoslash ma'nosida quyida xarakterli bir misolni keltirish ibratli saboqdir. Turkiston eserlari 1918-yilning 8–10-yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoylarida Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar.

Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Sho'royi ulamo»chilar esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi Jome masjidi maydonidagi miting davomida Turkiston umummusulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aksini topdi. Jome masjididagi mitingda ulamochilarning vakillari so'zga chiqib Muvaqqat hukumatni tanqid qildilar, «...ular shu vaqtgacha bizning manfaatimiz uchun hech narsa qilolgan yo'q», dedilar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ommasini gangitib, boshi berk ko'chaga kiritib qo'yar edi.

«Ulug' Turkiston» gazetasi muxbirining qayd etishicha ulamochilarning tutgan yo'li musulmonlar o'rtasida keng tarqalib, fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilari hayron bo'lib: «bu qanaqasi?! Avvaliga «Ulamo» bizni muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?»

Darvoqe mazkur mitingda bundan buyon Toshkentda alohida muxtoriyat e'lon qilinib, uning nomidan ish ko'rilishiga qaror qilinadi¹.

Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida parokandalikka sabab bo'ldi. Hatto «Ulamo»chilar safida ham tushunmovchiliklarni keltirib

¹ «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 10 январ.

chiqardi. Jumladan, Toshkent «Ulamo»chilarning Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshqa bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni tashkil etish borasidagi xabar farg'onalik ulamochilar qulog'iga yetib borgach, ular to'planishib darhol bu masalani muhokama qildilar. Toshkentlik ulamochilarning bunday xatti-harakatidan norozi bo'lgan farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib, Toshkent «Sho'royi ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaatnomani Toshkentga qo'qonlik ulamochi Mulla Kamol Qozi va marg'ilonlik domullo Qosimxon qozi olib kelgan edi. Murojaatnomada farg'onalik ulamochilar o'z maslakdoshlarining umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka da'vat etdilar. Unda quyidagi jummalarni o'qiydiz: «Rus zolimlaridan xalos bo'lmoqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat e'lon qildilar. Shunday muhim va mas'uliyatli vaziyatda biz ixtilof holatida bo'lishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimiz va dinimizni salomatligi ittifoq va ittihoddadur»¹. Farg'ona ulamochilari o'z murojaatlarida «Hadis»dan musulmon ummati birligi to'g'risida aytilgan so'zlarni namuna tariqasida keltirib, umummusulmonlar birligini mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atrofida yanada kuchliroq jipslashishga da'vat etdilar.

Turkiston muxtoriyatini himoya qilishda Qo'qon shahrida o'z ishini boshlagan musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda qurultoyi qabul qilgan qarorlarning ahamiyati katta bo'ldi. Mazkur qurultoyda 200 ga yaqin vakil qatnashdi: 93 kishi Farg'ona viloyatidan, 40 kishi Samarqand viloyatidan, 30 kishi Sirdaryo viloyatidan, 5 kishi Kaspiyortidan, 4 kishi Buxorodan va hokazo. Qurultoy ishida turli guruh va tashkilotlarning vakillari qatnashdilar. Mazkur qurultoy o'z tarkibiga ko'ra uning mohiyati va xarakterini ochiq-oydin ifoda etsa-da, bolsheviklar qurultoyini tan olmasliklari aniq edi. Lekin shunga qaramasdan, o'z vaqtida «Ulug' Turkiston» gazetasi bu haqda shunday yozgan edi: «**Bolsheviklar bunga qadar Qo'qonda bo'lg'on 4-favqulodda musulmonlar syezdini boylar ila mullalar (burjuylar) qurultoyi deb qaradilar va shul bahona ila idorani muxtoriyat hukumatiga bermiylar edi. Endi bu bahonag'a joy qolmag'on bo'lsa kerak. Chunki hozir Turkiston muxtoriyati ishchi, dehqon va ular tarafidan buyuk bir miqdorda vakillar saylanib, muxtoriyat idorasi tamomila demo-**

¹ «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 26 январь.

kratiya asosina qo'yildi. Bundan so'ng bolsheviklar qanday bir bahona topib muxtoriyatga qarshi turarlar ekan?»¹

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan munosabat Qo'qonda ochilgan qurultoyning bosh vazifasi hisoblanar edi. Musulmonlarning ishchi, askar va dehqon deputatlari I qurultoyining ochilishini Turkiston harbiy soveti rahbari Orif Klevleyev, Qozon musulmonlari harbiy soveti vakili askar Ismat Ubaydullin, Kavkaz musulmonlaridan piri Mursilzoda, Samarqand ishchi va askar deputatlari soveti vakili Ponomaryov, Qo'qon uyezd komissari Akayev, Toshkent harbiy soveti a'zosi Sultonov, Qo'qon shahar hokimi o'rinbosari O.Mahmudov va boshqalar qo'llashdi. Qurultoyda Muvaqqat xalq majlisi nomidan Islom Shoahmedov va eserlarning vakili Miller nutq so'zlab tabrikladilar.

Qurultoy ishtirokchilari 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda bo'lib o'tgan xunrezlik va fojialar munosabati bilan qurbon bo'lganlar xotirasini yodga oldilar va Qur'onu karimdan tilovatlar o'qidilar. Shundan so'ng qurultoy hay'ati saylandi. Uning tarkibiga Abdulla Avloniy, Sanjar Asfandiyorov² va boshqalar kiritildi.

Qurultoy kun tartibidagi bosh masala – Turkiston muxtoriyatiga munosabat, keskin bahs, munozaralar va tortishuvlar bilan bir necha kun muhokama qilindi. Nihoyat qurultoy Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qildi. Qurultoy qabul qilgan qarorda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari anjuman vakillarini Turkiston muxtoriyati muvaqqat hukumati tarkibiga kiritishni maqsadga muvofiq deb topdilar.

Qurultoyda Petrogradga, Xalq komissarlari soveti raisi V.I.Lenin nomiga telegramma yuborishga qaror qilindi. 1917-yil 27-dekabrda jo'natilgan teleqrammada bunday deyilgan edi: «Xalq Komissarlari soveti e'lon qilgan shiorlar Turkistonda joriy etilmoqda. Butun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkiston muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi. Barcha shahar va qishloqlarning turli tashkilotlari namoyishlar va qarorlarida muxtoriyatning e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlayaptilar. Saylangan Xalq sovetida ruslar va ovrupoliklar shahar va qishloq aholisining 2 foizini tashkil etsada, biz

¹ «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 4 январ.

² O'sha manba.

tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan, xalqlarning urushga chek qo'yilishi, anneksiya va kontributsiyasiz sulh tuzilishiga bir ovozdan qo'shilamiz.

Musulmon proletariyatining favqulodda Qurultoyi Xalq komissarlari Soveti tomonidan Turkiston muxtoriyatining mustahkamlanishi uchun haqiqiy choralar ko'riladi, shu bilan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilashi to'g'risidagi shiorining qat'iyiligi va bunga chin dildan intilayotganligini namoyish etadi, deb ishonadi. Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda qurultoyida qabul qilingan qarorlar haqida ma'lumot berib, sizlardan Rossiya demokratik respublikasining oliy hokimiyati sifatida Toshkent Xalq komissarlari sovetiga hokimiyatni Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lur edingiz»¹.

Mazkur telegrammaga 1918-yil 5-yanvarda sovetlar hukumati-ning millatlar ishlari bo'yicha komissari I.V.Stalindan quyidagi mazmunda javob jo'natiladi: «Toshkentdagi sovet komissariatini yo'q etish haqida Petrogradga murojaat qilishning ehtiyoji yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota olasiz.² Butunrossiya ta'sis majlisiga Farg'onadan saylangan eser Vadim Chaykinning Qo'qonda tashkil topgan Muxtor jumhuriyatni saqlab qolishda yordam so'rab, I.V.Stalinga telegraf orqali murojaatiga kelgan javobi ham xuddi shu telegramma ruhida yozilgan edi. Bu telegramma o'z mazmuni-mohiyatiga ko'ra sovetlar hukumati zo'rlikka tayanuvchi mustamlakachilik siyosatining yorqin ko'rinishi edi. Chunki uning mazmuniga ko'ra sovetlar Turkiston o'lkasidagi tub yerli musulmon aholi istak-xohishi bilan hisoblashmas, o'z taqdirini o'zi belgilamoqchi bo'lgan o'lkalarini sovetlar Rossiyasi bilan to'g'ridan to'g'ri qon to'kishga, urushga chorlar edi. Petrogradga o'tirgan mustamlakachi bolshevik korchalonlar bu urushda albatta g'alaba qozonajaklarini yaxshi bilar edilar. Turkiston muxtoriyatida kuch yo'q edi, u hali hokimiyat o'laroq batamom shakllanib ulgurmagan edi.

Toshkent sovetlar hukumati Turkiston muxtoriyati timsolida o'zining asosiy raqibini ko'rди va uni yo'q qilish uchun tayyorgarlikni

¹ «Ишчилар дунёси», 1918 йил, 2-сон, 22–23-бетлар.

² *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти... 141-бет.

boshlab yubordi. Buni Toshkentdagi sovet komissari bolshevik P.G.Poltoratskiyning musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining favqulodda I qurultoyida soʻzlagan nutqi mazmunidan ham payqab olish mumkin.

U bunday degan edi: «Biz kambagʻallarning muxtoriyatiga qarshi emasmiz, ammo biz boylarning muxtoriyatiga qarshimiz. Biz muxtoriyat uchun kurashar ekanmiz, burjuaziya qoʻlidagi hokimiyatni oʻzimiz uchun tortib olganimiz yoʻq, biz ishchi sinf va kambagʻallar uchun tortib oldik. Biz hokimiyatni rus burjuaziyasi qoʻliga topshirish uchun tortib olganimiz yoʻq. Hokimiyatni biz ishchi va askar deputatlari soveti uchun oldik. Biz musulmon mehnatkashlarini oʻz tarafimizga qoʻshilishlari uchun ishlab keldik va ishlayveramiz»¹. P.G.Poltoratskiyning nutqi munosabati bilan qurultoy qatnashchilari unga oʻz munosabatlarini bildirdilar. Jumladan, Mustafo Choʻqayev shunday degan: «Biroq Poltoratskiyning soʻzlariga hech kim ishonmadi, chunki Turkistonda sovet hokimiyati asosga ega emasligi ochiq-ravshan boʻldi».² Ushbu masalada maxsus qaror qabul qilindi. Mazkur qarorda quyidagilarni oʻqiymiz: «27-noyabrda boʻlib oʻtgan umum-musulmon syezdida Turkistonning muxtoriyat deb eʼlon qilinishi munosabati bilan oʻlkada vujudga kelgan vaziyatni muhokama qilib, oʻlka qurultoyi shuni bayon qiladiki, bu qurultoy burjuaziya qurultoyi boʻldi, degan gaplarni baʼzi guruhlar tomonidan tarqalishi haqiqatga toʻgʻri kelmaydi, zero, 27-noyabrdagi qurultoy umum-musulmonlar qurultoyi boʻlib, unda butun aholi vakillari qatnashdi.

«Mazkur qurultoy mavjud sovetga va Turkiston muxtoriyati hukumatiga toʻla ishonchdadir, uning tarkibi ishchi va dehqonlar manfaati uchun xizmat qiluvchi taraqqiyparvar ziyolilarimiz hamda diniy tarbiyachilarimiz – Qurʼoni karimni oʻrgatuvchi inqilobiy domlalarimizdan iborat». Ichki ishlarga aralashishlarni nomaqbul deb bilgan qurultoy «rus demokratlarini» «Sharq xalqlariga murojaatnoma»dagi shiorlarni amalda koʻrsatish va ularga rioya etishga chaqiradi»³.

Qurultoyda Turkiston muxtoriyatini qoʻllab-quvvatlash toʻgʻrisida qaror qabul qilingach P.G.Poltoratskiy va unga qoʻshilganlar guruhi qurultoyni tashlab chiqib ketdilar.

¹ Oʻsha asar, oʻsha joy.

² *Mustafо Чўқаев*. Истиклол жаллодлари. – Тошкент, 1993, 48-бет.

³ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти. Тошкент: «Фан», 1996. – 47–48-бет.

Bundan tashqari «Ulug' Turkiston» gazetasi yozishicha Yet-tisuv qirg'izlari (qozoqlari) Milliy tashkilotining ba'zi bir vakillari Tur-kiston muxtoriyatiga qo'shilishni istamadilar va o'z vakillarini Semipalatinskda o'tishni mo'ljallangan «Alash o'rda» firqasini qurul-toyiga yuborishga qaror qildilar. Albatta Yettisuv musulmonlarining tutgan bu yo'li Turkiston muxtoriyati kuchlariga ta'sir ko'rsatdi. Bun-dan Toshkent sovetidagi qizil saltanat mustamlakachi ustaliki bilan foydalandilar. Ular Turkiston muxtoriyatini tan olmasdan, o'z-la-rining butun diqqat-e'tiborlarini uni yo'qotishga qaratdilar. Toshkent sovetlari o'z tashviqot-targ'ibotlarida Turkiston muxtoriyatini keng ommaga aksilinqilobchi, burjua millatchi hukumat deya tushuntirdi-lar. Bu borada ular «Наша газета»dan ustalik bilan foydalandilar.

Turkiston Muxtoriyatining bolsheviklar tomonidan tugatilishi

Toshkent sovetlari Turkiston muxtoriyatini yakkalab qo'yish maqsadlarini ko'zlab, o'z qo'lidagi barcha imkoniyatlarini ishga soldi. Toshkent shahar Dumasini tarqatdi, «Туркестанский вестник» gaze-tasini yopdi va hokazo. Sovetlarning bu va shunga o'xshash ko'rgan tadbirlari Turkiston muxtoriyatiga nisbatan amaliy va rejali hujum boshlanganligidan dalolat berar edi.

1918-yil yanvaridan O'lkaxalq soveti Turkiston muxtoriyatini tugatish maqsadida ochiqdan ochiq amaliy harakatlarni boshlab yubordi. Uni o'sha yili 19–26-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi sovetlarining IV qurultoyida qabul qilgan qarorlar yaqqol ko'rsatdi. Qurultoyda so'zga chiqqan Toshkent soveti raisi bolshevik I.O.Tobolin bunday degan edi: «Biz nafaqat Rossiya haqida, balki mehnatkashlar haqida qayg'uryapmiz, agar xalq xohish irodasi bu o'lkaning Rossiyadan ajralib chiqishini referendum orqali hal etishni istasa, uning ajralib chiqish huquqini saqlab qolamiz»¹.

U Turkiston muxtoriyatiga qarshi fikrini yashirib ham o'tirmadi. «Biroq, – dedi u, – muxtoriyatni hozir zudlik bilan amalga oshirish to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Zero muxtoriyatning eng birinchi shartiga ko'ra bu o'lkadan harbiy qo'shinlar olib chiqib keti-lishi kerak. Agar biz muxtoriyat tushunchasidan kelib chiqadigan ana shu asosiy holatni amalga oshiradigan bo'lsak, unda inqilob biqiniga

¹ Аъзамхўжаев С. Туркiston мухторияти. Т.: «Фан», 1993. – 50-бет.

zarba bergan bo‘lur edik, o‘lkada esa yana aksilingqilobchilar hokimiyati qaror topar edi». Shuning uchun «Mamlakatning urush holatida ekanligini nazarga olgan holda, bizlar muxtoriyat holatidagi va hatto mustaqil davlatni tashkil etish uchun tayyorgarlik ishlarini boshlab yuboramiz».

I.O.Tobolin o‘z so‘zining oxirida qurultoy qatnashchilari e‘tiboriga muhokama etilayotgan masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi qarori matnini o‘qib berdi:

«Inqilobchi sotsial-demokratlar partiyasi proletariat muxtoriyatini tashkil etish uchun harakat qiladi», Shu bois «deputatlarning kasaba sovet (soyuz)lariga jalb etib, musulmon proletariatining sinfiy ongini ko‘tarish» bo‘yicha proletariat ommasini tayyorlash asosiy masala etib e‘lon qilinadi. Muxtoriyatni e‘lon qilish masalasi esa noaniq muddatga kechiktirib qoldiriladi.

Turkiston sovetlari IV qurultoyi Turkiston muxtoriyatiga munosabat masalasini qizg‘in muhokama qilib turgan paytda Turkiston muxtoriyati hukumati qurultoy nomiga telegramma yuboradi. Telegrammada 1918-yil, 20-martda «umumiy, to‘g‘ridan to‘g‘ri, teng va yashirin ovoz berish asosida» Turkistonda ta‘sis majlisi chaqirish tadorigi borligi ma‘lum qilinadi. Telegrammada yana shu narsa ta‘kidlanadiki: «Turkiston ta‘sis majlisi xalqlarning barcha orzu-istaklarini amalga oshirishga da‘vat etilgan bo‘lib, Turkiston muxtoriyatida o‘lkaning oz sonli aholisi va mehnatkash xalq huquqlarini himoya qilib, Rossiya inqilobi tomonidan oldinga demokratik qonun-qoidalar bilan to‘la kelishgan holda demokratiyani tashkil etadi»¹.

Ana shu munosabat bilan muxtor Turkistonning xalq majlisi (milliy majlis) yana bir marta Turkiston xalqlariga «Xalq majlisi tomonidan mazkur holatning (moddaning) ishlab chiqilayotgani, hayotga tatbiq etilishi yuzasidan choralar ko‘rilayotganini baralla ma‘lum qilishni o‘z vasifasi deb biladi».²

Ammo shunga qaramasdan Turkiston o‘lkasi sovetlarining IV qurultoyi Turkiston muxtoriyati hukumatini tan olishdan bosh tortdi, uning a‘zolarini qonundan tashqari deb e‘lon qildi va hatto ularning boshliqlarini qamoqqa olish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Xususan, masalani yanada chuqurlashtirgan holat baynalmilal ishchi va askar

¹ O‘sha asar, 49–50-betlar.

² O‘sha asar.

deputatlari sovetining «... boylar tomonidan e'lon qilingan Qo'qon hukumati tan olinmasin, uning a'zolari esa qonundan tashqari deb topilsin, boshliqlari qamoqqa olinsin!», degan talabidan so'ng kuchaydi. Qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Inqilobiy sotsial-demokratlar partiyasi bir to'lda rus va musulmon reaksionerlari boshchiligidagi burjua muxtoriyatiga qarshi shafqatsiz kurash e'lon qiladi va o'lkada proletar muxtoriyatni tuzishga intiladi».¹

Turkiston muxtoriyatiga qarshi boshlangan siyosiy xuruj va qirg'in-barotning otashin va faol tashkilotchilari I.O.Tobolin, F.Kolesov, E.Babushkin, Turkiston harbiy komissari E.Perfilev va boshqalar bo'ldilar. Ular o'z faoliyatlarida qonxo'r bolsheviklar firqasi va qizil mustamlakachi saltanat – sovetlar hukumatining yo'l boshchilari V.I.Lenin, I.V.Stalin va boshqa arboblarning to'g'ridan to'g'ri buyruqlarini ado etdilar.

Turkiston muxtoriyati rahbarlari 1918-yil boshlarida Toshkentda o'zlariga qarshi katta fojiviy qirg'inga tayyorgarlik ketayotganda zo'r matonat va irodani ishga solib, muxtoriyatni mustahkamlash yo'lidagi qiyinchiliklarga qarshi sabr-toqat bilan ishlayotgan edilar. Bu qiyinchiliklar nimalardan iborat edi? Eng asosiy qiyinchilik birinchidan, mahalliy tub yerli aholi siyosiy saviyasining milliy istiqlol talablari darajasida rivojlanmaganligi edi. Bu Turkiston muxtoriyatini himoya qilish, uni qo'llab-quvvatlashda istiqlolchi kuchlarning yagona jabha, yakka musht bo'la olmaganligida ko'rindi. Ikkinchidan, yanada kattaroq ahamiyatli qiyinchilik Turkiston muxtor hukumatining yashab qolishining sharti bo'lgan moddiy qiyinchilik edi. Bu ham, albatta, yana birinchi qiyinchilikka borib taqaladi.

Bolsheviklar oktabr to'ntarishini Germaniya hukumatining bergan bir milliard nemis markasi evaziga amalga oshirganlari yuqorida ta'kidlandi. Turkiston muxtoriyatida bunday imkoniyat yo'q edi. Moddiy mablag'siz esa hech narsa qilib bo'lmasdi. «Ulug' Turkiston» gazetasida 1918-yil 4-yanvarda Potelyaxovning yozganiga qaraganda Turkiston muxtoriyatiga yahudiylar yarim million so'm yordam tariqasida berishgan. Namangan va Andijon banklari juda katta qiyinchiliklar bilan 500 ming so'mdan pul ajratganlar. Albatta, bu mablag'lar muxtor hukumat sarf qilishi lozim bo'lgan xarajatlar oldida arzi-

¹ Ўзбекистон тарихи. (1917–1993 йиллар). Илмий муҳаррир Аскарлов А. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 32-бет.

mas edi. Chunki birgina «Birlik tug‘i» gazetasini moliyaviy qo‘llab turish uchun 5 ming so‘m, «Свободный Туркестан» uchun esa 50 ming so‘m xarajat qilinar edi. Qo‘shinni ta‘minlash uchun ketadigan moliyaviy xarajat to‘g‘risida gapirma ham bo‘ladi. Bu davrda qo‘shinlar sonining xalq militsiyasidan tashqari 2 mingga yetganligi yuqorida aytili.

Uchinchidan, eng muhim qiyinchilik Turkiston muxtoriyatini ko‘krak kerib himoya qila oladigan milliy qo‘shinning yo‘qligi edi. 2 ming askar, buning ustiga yomon qurollangan, ular asosan tayoq, bolta, ketmon, oshpichoq, qilich, ayrimlari pilta miltiq bilan qurollangan qo‘shin bilan uzoqqa borib bo‘lmas edi. Chunki tish-tirnog‘igacha zamonaviy qurollar: bronepoyezdlar, nayzali beshotar miltiqlar, pulemyotlar bilan qurollangan qizil kallakesarlarga qarshi turishning o‘zi bo‘lmas edi. Buning ustiga 1918-yil 19-yanvarda qizil qo‘shinlar Orenburgni qo‘lga kiritgach, Moskva bilan Toshkent o‘rtasida uzilib qolgan aloqa tiklandi. Natijada Markazdan Turkistonga qo‘shimcha qo‘shin kuchlari va qurol-aslaha yuborish imkoniyati tug‘ildi. Bu hol o‘z navbatida milliy istiqloq jabhasi kurashchilarining vaziyatini yanada og‘irlashtirdi.

Toshkent sovetlar hukumati Turkiston muxtor hukumatini keng mehnatkashlar ommasi o‘rtasida chuqur tomir otishiga imkon bermaslik va uni beshikligidayoq bo‘g‘ib o‘ldirish maqsadida 1918-yil yanvarning oxirlaridan boshlab qurolli hujumga tayyorlandi va ig‘vogarlik bilan turli bahonalar izlay boshladi. Qo‘qon sovetlar hukumati ixtiyoriga eng ashaddiy qizil gvardiyachilarni, avstro-venger harbiy asirlar va asosan dashnoqlardan tashkil topgan kallakesar qismlarni yubordi.

29–30-yanvarda Qo‘qonda favqulodda vaziyat mislsiz darajada keskinlashdi. Bu vaziyat arziyas bir bahona bilan portlab ketishi mumkin edi. Ana shunday bir sharoitda 30-yanvarda Qo‘qon ishchi va askar deputatlari sovetining majlisi bo‘ldi. Unda Turkiston muxtoriyatini daf etishini amalga oshiruvchi organ – inqilobiy qo‘mita tuzildi. Uning raisligiga bolshevik E.G.Babushkin saylandi. Inqilobiy qo‘mita tarkibiga tub yerli aholi vakillaridan birorta kishi kiritilmadi.

Qo‘mita o‘z qo‘lida chegaralanmagan hokimiyatni mujassamlashtirdi, unga katta vakolatlar favqulodda choralar ko‘rish, hamma narsani sovetlar hokimiyatini himoya qilishga bo‘ysundirish va safar-

bar etish huquqi beriladi. Inqilobiy qo'mita oldidagi eng asosiy bosh vazifa muxtoriyat hukumatini tugatish, shahar aholisini qurolli kuch bilan sovet hokimiyatini tan olishga majbur qilish, «Inqilobiy tartib» o'rnatishdan iborat edi. Inqilobiy qo'mita ishni yevropalik ishchilar va temiryo'lichilarni qurol bilan ta'minlashdan boshladi.

Ayniqsa, bolsheviklarning Qo'qon shahridagi arman millatiga mansub dashnoqlarni: baqqollar, sartaroshlar, vino sotuvchilarni qurollantirishlari, haddan tashqari razil va jirkanch maqsadlarni ko'zlar edi. Toshkent, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlardan harbiy madad so'rab murojaat qilindi. 30-yanvarga o'tar kechasi nomalum kishilar guruhlari atayin ig'vogarlik bilan bahona uchun Qo'qon telefon stansiyasiga, Qo'qon sovetlar binosiga hujum uyushtirildi. Bu hujum Qo'qonda qizil qo'shin jallod kallakesarlarning ommani vahshiylarcha qirg'in qilishni boshlashi uchun shunchaki bir bahona bo'ldi. Xuddi shu kuni 30-yanvarda Qo'qondagi inqilobiy qo'mita Toshkentga I.O.Tobolinga, F.Kolesovga va Skobelev shahriga telegraf orqali xabar qildi va zudlik bilan yordam berishni so'radi. Inqilobiy qo'mita aholiga qarata murojaat qabul qildi. Murojaatda sodir etilgan voqealar uchun barcha va asosiy ayb muxtoriyatchilarga qo'yildi. Inqilobiy qo'mita o'z tarkibidan maxsus guruh tuzdi va uning oldiga muxtoriyat hukumati a'zolarini hibsga olish vazifasini qo'ydi.

Inqilobiy qo'mita Turkiston muxtoriyati a'zolariga ultimatum topshirdilar va 2 soat muddat bilan taslim bo'lishni talab qildilar. Lekin Mustafa Cho'qayevning xotirlashicha «31-yanvar kunduz soat 12 da Xo'qand bolsheviklarining bizga bergan ultimatumini tekshirib o'tirganimizda to'xtovsiz miltiq otuvchilar bolsheviklar bo'lib chiqdi. Bolsheviklarning ultimatumida bizga 2 soat muddat tayin etilgan va ul muddat 2 soat 20 minutda to'lar edi: Nechundir alar shartnomasiga xilof harakatga kirishib muomala yo'lin kesdilar. Sho'royi Islomiya yurtinda hukumat qo'shinlaridan boshqa xalqda jiyilg'an edi. Bolshevik soldatlari yaqinlashib kelarlar, degan xabarni eshitib boshqa xalq torlan kibik hukumat kishilarida ikkinchi bosh qo'shurg'a yo'l qolmagach tarqalishdilar. Chunki xalq muvaqqat hukumatning (Qo'qon muxtoriyati – mualliflar) alida bo'lsa kelishurmiz, bolsheviklarga qarshi qurol ko'tarmangiz» – degan so'ziga quloq solmay, har qaysi borincha so'g'ish asboblarin olib o'ramg'a chiqdilar. Bolsheviklarning va'dalaridan ilk ota boshlovlari xalqning ko'nglini, alar muvaqqat hukumatigina tug'il, butun xalqqa qarshi harakat boshladi-

lar, degan qo‘rquv soldi. Bu vaqt muvaqqat hukumatining yo‘li butunlay kesilgan edi.

Qo‘qonda bo‘lgan bu ko‘ngilsiz voqeani siyosiy sabablaridan boshdan oyoq yozuvni hozirgi zamon ko‘tarmiy»¹.

Ana shu tariqa, Qo‘qon shahrida bolsheviklar musulmon xalqlarni qirib tashlashdan iborat dahshatli fojiani boshlab yubordi. Turkiston o‘lkasi Xalq komissarlari soveti Turkiston Muxtoriyatiga chetdan keladigan har qanday yordamni oldini olish choralari ko‘rdi. 1918-yil 14-fevralda butun Farg‘ona vodiysida harbiy holat e‘lon qilindi. Farg‘ona temiryo‘lida esa qamal holati joriy etildi. Toshkent, Samarqand, Namangan shahar dumalari yopildi va faoliyatlari to‘xtatildi. Sobiq general-gubernator kontselyariyasi tugatildi. Paxta zaxiralari musodara etildi, neft qazib chiqarish, baliq sanoati va boshqalar milliylashtirildi. Din davlatdan va maktab dindan ajratganligi e‘lon qilindi.

Albatta, bunday og‘ir sharoitda Turkiston muxtoriyati o‘zini o‘zi himoya qilishga o‘jiz edi. U boshlangan dahshatli qirg‘inga qadar tinch vositalar yo‘li bilan hokimiyatni qo‘lga olishga ishonardi. Shunga qaramay Turkiston muxtoriyati qo‘shinlari oddiy qurollar bilan bo‘lsa-da, shaharni uch kun davomida himoya qildilar. G‘azovotda qolgan muxtoriyatchilarning shiori «Turkiston – turkistonliklar uchun» edi.

Muxtor hukumat vaziyatining nihoyatda og‘ir ekanligini hisobga olib, so‘nggi va oxirgi imkoniyatni ishga soldi va bolsheviklar bilan boshlagan muzokara tashabbuskori bo‘ldi. Bu muzokara 17-fevralda boshlandi. Muzokarada muxtoriyatchilar quyidagi talablarni o‘rtaga qo‘ydilar:

1. Shaharni birgalikda boshqarish va uning tarkibida Muxtoriyatchilarning ko‘proq vakillari bo‘lishini ta‘minlash.
2. Harbiy qal‘ani shu organning nazorati ostiga olish.
3. Militsiyadan boshqa barcha kuchlarni qurolsizlantirish. O‘lka sovetlar hukumatining shariatga zid dekretlarini bekor qilish.

Ammo bolshevik E.G.Babushkin rais bo‘lgan inqilobiy qo‘mita Muxtoriyatchilarning bu takliflarini qat‘iyan rad etdi. 18-fevral kuni muzokara yana davom ettirildi. Muxtor Hukumat o‘rtada qon to‘kilmasligi uchun harakat qildi. Harbiy vazir, polkovnik M.Chanishev

¹ «Улуғ Туркистон», 1918, 2 март.

inqilobiy qo'mitaga ultimatum qo'yib, soat 4 gacha qal'ani topshirishni talab etdi.

Ammo musulmon ishchi va dehqonlar konferensiyasi qatnashchilari ultimatumni qaytarib olishni talab qildilar.

«Sho'royi ulamochi»lar o'z tarafdorlari bilan ultimatumni qaytarib olishga qarshilik qildilar. Muxtoriyat hukumati a'zolari o'rta-sida o'zaro ixtilof kelib chiqdi. Hukumat rahbari Mustafo Cho'qayev iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Uning hukumat mahkamasi ag'darildi, o'zi esa yaqin kishilari bilan hukumatni tashlab, Qo'qonni tark etishni lozim topdi.

Muxtor hukumat harbiy kengashi raisi M.Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari – rus ofitserlari qamoqqa olindi. «Ulamo» chilarning yordami bilan muxtoriyat hukumati militsiyasiga boshchilik qiluvchi Ergash – hukumat rahbari va bosh qo'mondon etib tayinlandi. Ana shu tariqa Muxtor hukumatda davlat to'ntarishi yuz berdi. Hokimiyat ashaddiy murosasiz kuchlar qo'lga o'tib qoldi. Turkiston muxtoriyatidagi bu bo'linish sovetlarga qo'l keldi. Ular bu qulay vaziyatdan foydalanib, Qo'qon shahriga hujumni kuchaytirdilar. Ayniqsa, bosim 18-, 19-fevralda Toshkentdan E.O.Perfilev Qo'qonga yetib kelgach yanada kuchaydi. Uning ixtiyorida II eshelon harbiy qismlar bor edi. Otliq askarlar, artilleriya va piyoda qismlarga ega bo'lgan Turkiston o'lkasi harbiy komissari, so'l eser, vahshiy general Qo'qonni uch tarafdin qurshab oldi.

Qizil qo'shinlar Eski shahar hududiga bostirib kirdilar. Dahshatli va mislsiz qirg'in boshlandi, Qo'qon o't ichida qoldi. Qo'qondagi xunrezlik, genotsid dahshatlarini amalga oshirganlarning o'zlari ham e'tirof etganlar. O'sha paytda 28 yoshda bo'lgan o'lka harbiy komissari E. Perfilev jang tafsilotlarini shunday hikoya qilgan: «Machitlarni yana bir necha marotaba o'qqa tutishga to'g'ri keldi. Qizil gvardiyachilar bo'g'izlangan yevropaliklarning jasadlarini ko'rganda shunday tutaqib ketdilarki, ularni hech qanday kuch to'xtatib qololmasdi, askarlar oldidan chiqqan hamma narsani yakson qilib ketaverdilar. Hatto shunday holat ro'y berdiki, 5ta qizil gvardiyachi yerli banditlarning 200 tasini oldiga solib quvladi. Otryad katta qahramonlik ko'rsatdi. Jang ishtirokchilari orasida birorta ham qo'rqog'i yo'q edi. Biz qiyinchilik bilan Toshko'prikni qo'lga kiritdik va Eski shaharga yorib kirdik. Isyonchilar to'dasi Skobelev tomonga chekinishdi. Badavlat kishilar qimmatbaho boyliklarini, pullarini o'zlari bilan olib qochdilar,

lekin narsalari o‘zlariga nasb etmadi. Qochayotganlarni tezotar to‘pdan o‘q uzib, yanchib tashladik, bir qismini esa orqaga chekinishga majbur etdik. Ularning ko‘rpa-yostiqlari, gilamlari, qimmatbaho narsalari yo‘lda sochilib qoldi»¹.

Qo‘qonda dahshatli fojialar va qirg‘inlarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va uning shaxsan ishtirokchisi M.I.Shkorupaning iqrori, ayniqsa diqqatga loyiqdir: «Tinch aholining uylari, Turkiston Rossiya uchun ham tansiq bo‘lib qolgan manufaktura, g‘alla omborlari yonardi.

Qo‘qon uch kun o‘t ichida qoldi². «O‘sha kunlarda, – deb yozadi tarixshunos olim Sh.A. Shomagdiyev – talonchiliklar ham avj olgan. Askar, qizil gvardiyachilarga bo‘ysunmay qolgan olomon, mayda burjuaziya nima bo‘lsa shuni talab, tashib keta boshladi... Eski shahar va barcha do‘konlar tijorat firmalari, savdo qatorlari, banklar, mayda xonadonlar talon-taroj qilindi. Talonchilar talagan mulklarini aravaga ortib, vokzal va qal‘aga tashidilar. U yerda begona mulkni bo‘lib olish boshlandi»³.

1918-yilda Qo‘qonga kelgan ingliz kapitani A.Brun shaharni yarim bo‘sh holda ko‘rgan. Uning yozishicha shahar bosqinida ishtirok etgan nemis, avstraliyalik va venger asirlardan yollangan askarlar 100 ming so‘mdan ortiq pulni o‘marishgan⁴

Ayniqsa, armani millatga mansub dashnoqlar Qo‘qon shahrida ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Qo‘qon fojiasi qatnashchilaridan yana biri, bolshevik A.T.Karavaytsev o‘z esdaliklarida bunday deb yozadi:

«Konovalov to‘dasidagi arman dashnoqlari o‘zboshimchalikni haddan oshirib yubordilar. Ular Qo‘qonga kelguncha tinch aholini talab, qirg‘in qilganlar»⁵.

Armani millatiga mansub dashnoqlar Qo‘qonda ko‘z-ko‘rib, quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Shahar ostin-ustun qilindi va talandi. Ular, xususan, Eski shaharni, ayniqsa, savdo tarmoqlarini, do‘konlar, rastalarni, omborlarni taladilar, qolganlariga o‘t

¹ «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 12-сон, 168–169-бетлар

² Каримов Ш. Қафасдаги куш орзуси. – Т.: «Фан». 1991, 52-бет.

³ Шомогдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. – Т.: 1961, стр. 64.

⁴ Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. 149-бет.

⁵ Воспоминания участников гражданской войны в Андижанской области. Выпуск 1, – Андижан, 1967.

qo'yib yondirib yubordilar. Dashnoqi armanlar musulmonlar yashaydigan xonadonlarga bostirib kirdilar, hech kimni ayamasdan qirg'in qildilar, hatto chol-u kampirlar va yosh go'daklarga ham rahm qilmadilar. Homilador ayollarni qorinlarini yorib tug'ilmagan go'daklarni qilich tig'idan o'tkazdilar, yosh norasida go'daklarni beda qirqadigan joduda burda-burda qilib tashladilar. Yosh qizlarning nomuslarini haqoratladilar, ayol juvonlarni esa erlari ko'z oldida zo'rladilar. Ibadatxonalar, masjid va madrasalarni kuli ko'kka sovurildi. Hamma yerda qamoqqa olishlar boshlandi, ayg'oqchilar va tilmochlar ko'paydi. Mahalliy aholini qamoqqa olish to'g'risidagi order bo'lsa ham, bo'lmasa ham hibsga olaverdilar. Qamoqqa olinganlarning ko'plari sud va tergovsiz otib tashlandi.

Qo'qonni tashlab ketishga majbur bo'lgan Muxtor hukumatning a'zolari Farg'ona shahriga borib xalqni namoyishga chorlaganlar. Ularni tub yerli mahalliy aholi qo'llab-quvvatlagan. Lekin sovetlar hukumati bu harakatni bostirgan. Nosirxon To'ra Namanganda, S.Gersfeld Samarqanda, Obidjon Mahmudov Buxoroda qo'lga olingan.¹

Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon) Qo'qondagi fojiviy hodisalarni Ashxoboddan Samarqandga kelayotganlarida yo'lda eshitadilar va ular o'z yo'llarini o'zgartirib, Orenburg tomon yo'l oladilar. Bu yerda ular Ahmad Zakiy Validiy To'g'on bilan uchrashadilar. U Orenburgda Boshqirdiston muxtoriyatining ichki va harbiy ishlari bilan band edi.² Xullas, hamma alomatlariga ko'ra tarixga Turkiston muxtoriyati nomi bilan kirgan Qo'qon muxtoriyati tor-mor qilindi va tarqatib yuborildi. Qadimgi madaniy va boy savdo shahri bo'lgan Qo'qon tag-tugi bilan vayrona qilindi. Qo'qon xalq militsiyasiga boshchilik qilgan Ergash o'z kuchlari bilan shaharni tashlab chiqdi va sovetlarga qarshi kurashni davom ettirdi.

Rahbarsiz va tashkilotchisiz qolgan Qo'qon shahri mudofaachilari fojia va dahshatni yanada og'iroq tus olmasligi maqsadlarini ko'zlab, sovetlar rahbariyati bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldilar. Nihoyat, 22-fevral (9 fevral)da bolsheviklar tomonidan taqdim etilgan va mahalliy musulmon xalqining milliy manfaati va izzat nafsini kamситuvchi «Tinchlik shartnomasi»ga imzo chekdilar. Shartnomaning bi-

¹ Ўз МДА, 615-банд, 1-рўйхат, 97-иш.

² *Закый Валидий*. Хотиралар. «Шарк юлдузи», 1993 йил. 7–8-сон, 165–166-бетлар.

rinchi moddasida: «Aholi Xalq komissarlari sovetining hokimiyati va mahalliy sovet muassasalarini tan oladi», deyilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston muxtoriyati hukumati beshikdaligi-dayoq bo'g'ib o'ldirildi va tugatildi, mustamlakachi bosqinchi sovetlar hukumati o'z g'alabasini tantana qildi. Turkiston muxtoriyatidan so'ng 1917-yil dekabrda qozoq milliy demokratlari Orenburgda tashkil etgan Alash muxtoriyati ham tor-mor qilindi.

Ammo zo'rlikka, bosqinchilikka asoslangan va Turkiston muxtoriyatini tugatishga qaratilgan sovetlarning sharmandali va adolatsiz siyosati mehnatkash xalq ommasi ko'zi oldida bu hukumatning asl maqsadi va mohiyatini ochib tashladi. Natijada butun Turkiston xalqlari istiqlol uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurashga otlandilar.

Bolsheviklarning Qo'qon shahrida amalga oshirgan dahshatli fojialaridan hatto Turkistonda yashayotgan yevropa aholisiga mansub eserlar, kadetlar va mensheviklarning vakillari ham nafratlangan edilar.

Menshevik-internatsionalistlar fraksiyasining boshlig'i Vaynshteyn Toshkent shahar sovetining 1918-yil, 23-fevraldagi yig'inida Respublika harbiy komissari E.Perfilevning qizil gvardiyachi jangchilari bilan Qo'qonda dahshatli xunrezliklar qilganini taftish etish kerak va aybdorlar javobgarlikka tortilishi lozim, deb talab qildi.

Jumladan, u bunday degan edi: «Qiziq, sinfiy kurash nomi bilan armanlar va forslarning o'zaro milliy kelishmovchiliklari haqidagi gaplar, musulmonlardan qanday qilib himoyalanimiz loyihasi to'g'risidagi fikrlar quloqqa chalinmoqda. Biz sinfiy kurash o'rniga milliy kurash olib borayapmiz, bu ahvolni, shubhasiz, tabiiy hol deb hisobga olmaymiz. Lekin u mantiqan to'la, sovetlarning Turkiston o'lkasida olib borayotgan siyosati oqibatidir. O'lkada musulmonlar xohish-irodasi bilan hisoblashmay turib sotsializm qurishga intilmoqdamiz.

O'rtoq Perfilev mehnatkash ommasi muxtoriyatni xohlamadi, qo'llab-quvvatlamadi deb ta'kidlab o'tdi. O'rtoq Perfilevning o'z fikrini isbotlashga asosi bormi? Uning asosi shundaki, qaysiki musulmonlar to'pdan o'qqa tutilgandan keyingina o'zlarini bo'ysunishga tayyor ekanliklarini bildirganini nazarda tutayotgan bo'lsa kerak.

Yerli xalq Kuropatkinga o'zlarining itoatgo'yiligini o'shanday usullardan keyingina bildirganmidi? O'rtoq Kuropatkin qo'llagan

usullar bilan yondoshmoqni mulohaza qilyapti. Ma'ruzada biz faqat milliy qirg'inlarni ko'ryapmiz: Uni yovuz dushmani bo'lmish podsho monarxiyasi va hukumati qo'llab-quvvatlagan edi. Qaysi sotsialist bunga ishonishi mumkin? Siz Turkistonni tashlab chiqib ketasizmi? Agar bu yerli xalqning xohish-irodasi bo'lsa-chi? Kimki bu to'g'rida gapiradigan bo'lsa, sizlar darrov uning ovozi o'chirasizlar. Yo'q, sizlar sotsialist emas, o'sha imperialist, o'sha istilochisizlar.

... Internatsionalistlar fraksiyasi nomidan zudlik bilan ro'y bergan voqeani taftish qilib, o'rganib chiquvchi komissiya tuzishni, inqilobning qizil bayrog'iga kimki dog' tushirgan bo'lsa, oddiy gvardiyachidan tortib, otryad komandirigacha hamma-hammasini qat'iy javobgarlikka tortishni talab qilamiz.

Biz uchun ayrim kishilarning shuhrati emas, demokratiyaning vijdoni va tutgan yo'li ahamiyatlidir. Inqilobiy demokratiya bayrog'idan bu dog'ni yuvib tashlash kerak. Aybdorlar qonun oldida javob berishlari lozim»¹.

1918-yil yanvar oyidayoq Skobelev shahar hokimi V.D. Doriomedov «Знамя свободы» gazetasida Muxtoriyatchilarga xayrixohlik bildirib, «Rus bolsheviklari har qanday muxtoriyatni tan olmadi va mazlum xalqlar o'z huquqlari va taqdirlarini haqiqatan o'zlari belgilamoqchi bo'lganlarida bunga yo'l qo'ymadi», deb yozgan edi.

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan adolatsiz siyosatni ba'zi bir bolshevik arboblarning o'zlari ham tanqid qilgan edilar. Jumladan, Sovetlar istibdodi arboblariidan D.F.Manjara bunday degan edi: «Milliy siyosatda yo'l qo'ygan xatolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi... Uni yo'qotish payti yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan Eski shaharni qamal qilish o'rniga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Turkiston muxtoriyatini qonga botirilganligining eng asosiy va bosh aybdori V.I.Lenin bosh bo'lgan sovetlar hukumati va kommunistik firqadir, qolaversa markaziy hukumatining Turkiston filiali va uning qonxo'r va jallod malaylari bo'lmish, endigina 26 yoshga to'lgan Kolesov rahbarligidagi Turkiston xalq komissarlari hukumati

¹ «Шарк юлдузи» 1991 йил, 12-сон, 170-бет.

va uning a'zolaridir. Bu hukumat a'zolarining deyarlik barchasi mahalliy musulmon xalqlarga nafrat va shovinistik ruh bilan sug'orilgan va ongi zaharlangan shaxslar edilar. Favqulodda komissar Pyotr Kobozevning e'tiroficha «Rais Fyodr Kolesov sanalgani bilan barcha ish Uspenskiy qo'lida edi. Uspenskiy esa ashaddiy monarxist shovinist edi. Uning «O'rtoq musulmonlar! Shuni qulog'ingizga quyib olingki biz sizning og'alarimiz, sizlar uka bo'lasizlar, tushunarlimi, bizga bo'ysunishga majbursiz» degan so'zlaridan ham bu shaxsning ichki dunyosi ko'zga yaqqol tashlanib turar edi. Yoki Turkiston XKK a'zolaridan biri Pavlichenkoning quyidagi so'zlariga e'tibor qiling: «Biz o'zimizni inqilobning ilg'or otryadi, eng ongli va komil jangchilari deb bilamiz va siyosatga g'o'r bo'lgan musulmon mehnatkashlarning yetakchisi bo'lishni burchimiz deb bilamiz. Musulmonlarga biron narsani topshirish niyatida emasmiz»¹.

Qo'qon fojiasida asosiy aybdor Lenin va Stalin boshliq bolsheviklar firqasi va sovet hukumati ekanligi ta'kidlanadi. Bu ayb uchun Qo'qon xalqiga, butun Turkiston xalqiga murojaat etib, musulmon aholisidan uzr so'rash zarurligini, hatto 1919-yil, 9-mayda Lenin huzurida bo'lgan afg'on-hind delegatsiyasi boshlig'i, Muhammad Barakatulloxon (Sobir Yusupov ham birga edi) ham og'zaki, ham yozma ravishda bayon etgandi.² Ammo insoniy xislat mustamlakachi va qonxo'r jallodlarga begona edi.

Turkiston va Boshqirdiston milliy Muxtor hokimiyati ag'darib tashlangandan keyin milliy masalalar bo'yicha sovet xalq komissarligi 1918-yil aprelida Qozon, Ufa, Yekaterinburg, Turkiston va boshqa mahalliy sovetlar uchun «Sovet hokimiyatining vazifalari» degan murojaat e'lon qildi. Unda sovet rahbariyatining tub maqsadlari bayon qilindi: «Markazda boshlangan inqilob chekka o'lkalarga, ayniqsa, Osiyoga ancha kech yetib keldi. Turmush va tilning o'ziga xosligi, hamda chekka viloyatlarning iqtisodiy qoloqligi bu yerlarga sovet hokimiyatining kirib kelishini qiyinlashtirdi. Bultur (1917-yil) noyabr va dekabr oylarida Volga bo'yi tatarlari, boshqirdlar, qirg'izlar (qozoqlar) va Turkistonliklar orasida paydo bo'lgan Muxtor burjua guruhlari inqilob davomida qadam-baqadam qurolsizlantirildilar. Bu ish ularni

¹ «Наша газета», 1918 г., 25 января.

² СССР Октябрь революции Марказий Давлат архиви (КАТОР), 130-фонд, 3-руйхат, 63-иш, 46–47 varaqlar.

xalq ommasidan tamomila ajratib tashlash va ommani sovet atrofiga jipslashtirish maqsadida amalga oshirildi. Ularning Muxtoriyatini olib qo'yish, ushbu jirkanch burjuychilardan tozalashni boshlash va burjua Muxtoriyatini sovet Muxtoriyatiga aylantirish zarur»¹.

Xullas, Turkiston muxtoriyati uchun kurash mamlakatimiz xalqlarining milliy istiqlol uchun, erk va ozodlik uchun olib borgan mardonavor va jasoratli kurashining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida Vatan tarixidan o'rin oldi.

4-§. TURKISTONDA OCHARCHILIK, SIYOSIY BUHRON, BOLSHEVIKLARNING YAKKABOSHCHILIK TIZIMINING O'RNATILISHI

Sovet hukumdorlari Turkiston muxtoriyatini qonga botirib tormor qilgan bo'lsalar-da, o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning tobora taranglashib borishining oldini ola olmadilar. Uning eng asosiy va bosh sababi oktabr ilgari surgan g'oyalarning Turkiston xalqlari talab va intilishlaridan uzoq va begonaligi edi. Hatto Oktabr harbiy to'ntarishining dastlabki kunlarida ma'lum darajada uni qo'llagan va turli sabablar taqozosi ila uning tomoniga o'tgan kimsalar ham kunlar o'tishi oqibatida oktabr yuzaga chiqarayotgan voqea-hodisalarni hayotda, tajribada ko'rib undan tobora yuz o'gira boshladilar. Buni quyidagi misollar ochiq-oydin ko'rsatadi. 1917-yil, noyabr o'rtalarida Toshkentda to'plangan shahar idoralarining Qurultoyida so'zga chiqqan deputatlardan biri Mirazimov (Toshkent) bunday degan edi: «Ishchi va askarlar soveti o'z doirasidan yerli xalqning aksariyati – musulmonlarni chiqarib tashladi. Endilikda aqalliy bu guruh ham-mamizga o'z shartlarini qo'ymoqchi. Aslida aholining tarkibiga mutanosib bo'lgan Markaziy hokimiyat tuzish lozim. Hozirgi hokimiyat esa fuqaroning manfaatiga zid»¹.

Ushbu qurultoyda so'z olgan qo'qonlik deputat Obidjon Mahmudov esa bolsheviklar sovetiga o'z munosabatini quyidagicha ifodaladi: «Garchi bolsheviklar mamlakat manfaatini ko'zlar ekan, nechun ular ta'sis majlisining chaqirilishiga to'sqinlik qilishayotir! Biz, musul-

¹ Политика Советской власти по национальным делам за три года. – М: 1920, стр. 8.

² «Туркестанские ведомости». 1917 г., 16 ноября.

monlar Rus inqilobi bizlargacha hurriyat va tinch hayot keltirur, deb quvongan edik. Firqaviy bahslar ketida sizlar vatanni va o'lkamizni barobar nobud qilayotirsizlar»¹.

Ayniqsa, 1917–1920-yillarda Turkiston o'lkasi xalqlari boshiga vabodek yog'ilgan ochlik balosi xalq ommasining kulfatlarini yanada oshirdi. Bu ochlik va uning natijasi o'laroq kelib chiqqan kulfatlarning sababi va o'zagi qayerda degan savol tug'iladi. Buning sabablari quyidagilardir:

Birinchidan, Turkistonda oktabr harbiy to'ntarishi zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Mamlakat oktabr to'ntarishiga umuman tayyor emas edi.

Ikkinchidan, oktabr to'ntarishini mahalliy tub yerli aholi amalga oshirmadi, balki, yevropa millatiga mansub millatlar, asosan rus harbiylari amalga oshirdilar. Tub yerli aholi esa «Marksizm-Leninizm», «proletariat diktaturasi», «kompartiya», «sotsializm» va «kommunizm» kabi tushunchalardan uzoqda va undan begona edi.

Uchinchidan, oktabr to'ntarishidan so'ng sovetlarning III qurultoyida saylangan Turkiston sovet hukumati mahalliy tub yerli aholining manfaatlariga zid va qarama-qarshi hukumat edi. Chunki bu hukumat yuz foiz kelgindi yevropa millatlariga mansub xalqlar vakillaridan tashkil etildi. Ular tub yerli mahalliy xalqning na tilini, na dinini, urf-odatini, madaniyatini va tarixini bilmas edilar. Hukumat tarkibiga mahalliy xalq vakillari umuman kiritilmadi.

To'rtinchidan, eng asosiysi Turkistonda tashkil etilgan sovetlar hukumati sof mustamlakachi hukumat bo'lib, a'zolarining hammasi mahalliy musulmonlarga nisbatan butun vujudini millatchilik va shovinistik og'u qoplab bo'lgan shaxslar edilar. Ular mahalliy xalqqa nisbatan tobe, qul, ikkinchi toifa xalq sifatida past nazar bilan qarar edilar. Buni Turkiston xalqlarining asl farzandi Turar Risqulovning² quyidagi so'zlaridan ochiq-oydin bilib olish mumkin: «Turkistondagi oktabr to'ntarishinig rahbarlaridan biri Tobolin Turkiston

¹ «Туркестанские ведомости». 1917 г., 16 октября.

² У Тўрғай волостида туғилган. 1916 йилги миллий-озодлик кўзғолонларида фаол қатнашган. 1917 йилда Авлиёота (ҳозирги Жамбул) Компартия уездини бошқарган, 1918 йилда уезд Советларининг раиси бўлди. 1919–1920 йилларда Туркiston АССР Соғлиқни сақлаш Халқ Комиссари, Туркiston Ижроия Қўмитаси раиси ва бир вақтнинг ўзида Туркiston ўлка Компартияси Муслмонлар бюросининг раиси ва Россия Компартияси Туркiston ўлка Ҳайъатининг аъзоси бўлиб

markaziy ijroiya qo'mitasi majlislaridan birida to'g'ridan to'g'ri «Qirg'izlar iqtisodiy qoloq bo'lganlari uchun ham, ular bari bir qirilib ketishga mahkumdir. Shuning uchun inqilob butun kuchini ochlikka qarshi kurashishga emas, yaxshisi frontni mustahkamlashga qaratishi kerak».

Beshinchidan, Turkiston o'lkasi sovetlar hukumati tepasida rahbarlik lavozimlarini egallab turgan shovinistlar turli partiya va guruhlarga mansub bo'lib, g'oyaviy-siyosiy qarashlari ham sayoz bo'lgan. Ular sovet tartib-qoidalarini joriy etish jarayonida Turkiston o'lkasidagi shart-sharoitni, bu yerda yashayotgan xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, madaniy axloqiy urf-odatlarini, psixologiyasini bilmas edilar.

Oltinchidan, 1917-yil noyabridan e'tiboran general Dutov Orenburg, Troitskiy, Chelyabinsk kabi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni egallab oldi. Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi har qanday aloqa uzilib qoldi.

Va nihoyat, **yettinchidan,** 1917–1919-yillarda Turkiston o'lkasida ro'y bergan qurg'oqchilik, qahraton qish va bahorgi sovuqlar birga qo'shib o'lkadagi vaziyatni mislsiz bir holga keltirib qo'ydi.

Ana shu yuqorida sanab o'tilgan barcha sabablar Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan sovetlar hukumatining mahalliy tub yerli xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik va kamsituvchilik siyosati bilan birga qo'shib xalqimiz boshiga son-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

Rossiya Turkistonni bosib olgach bu o'lkani o'zining asosiy paxta yetkazib beruvchi hududiga aylantirgan edi.

Sovetlar hukumati ham chor Rossiyasi boshlagan yo'ldan bordi. V.I.Lenin Turkistonni Sovetlar Rossiyasining asosiy paxta yetkazib beruvchi bazasi deb qaradi. 1918-yil, 17-mayda uning Turkistonda sun'iy sug'orish ishlarini tashkil qilish uchun 50 million so'm ajratish to'g'risidagi dekretga qo'l qo'yishi bu ishning boshlanishi edi. Shu bois Turkiston o'lkasi o'zini o'zi g'alla bilan ta'minlay olmas edi. Bir tomondan jahon urushi, ikkinchi tomondan oktabr to'ntarishi va

ишлади. 1921–1922 йилларда Т.Рискулов РСФСР миллатлар иши Халқ Комиссари муовини, 1922–1924 йилларда Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Шўросининг раиси ва ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг аъзоси бўлди. У 1926–1937 йилларда РСФСР Халқ Комиссарлари Совети Раисининг муовини лавозимида ишлади. Халқ ва миллат саодати учун толмас курашчи Турар Рискулов 1938 йилда қатағонлик машинасининг қурбони бўлди.

uchinchi tomondan Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi natijasida Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish keskin kamayib ketdi. Jumladan, oktabr to'ntarishidan oldingi yillarda Turkistonga har yili 14 million puddan 20 million pudgacha g'alla keltirilgan bo'lsa, 1918–1919-yillardagi tayyorlov kompaniyasi davrida juda katta mashaqqat va qiyinchiliklar bilan 1,5 million puddan kamroq g'alla yetkazib berish ham amri mahol edi.

Turkiston sovetlar hukumati ataylab paxta narxlarini kamaytirib, g'alla narxlarini ko'tarib borish siyosatini tutdi. Buni quyidagi dalillar yaqqol isbotlaydi: «1910-yili jahon bozori tarzusida 1 pud (16 kg 300 g mualliflar) Turkiston paxtasining narxi 4 so'm 75 tiyin bo'lgan bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 1 so'm 65 tiyin baholangan. Inqilob arafasida, 1916-yili 1 pud paxta narxi 8 so'm 50 tiyin bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 3 so'mga to'g'ri keladi. 1917-yilga kelib 1 pud paxta 33 so'mga, 1 pud bug'doy esa 47 so'mga ko'tarilib ketdi. Bug'doy narxining ko'tarilishi 20-yillarning oxirlarigacha kuza-tildi.

1917-yili Turkiston bo'yicha 52,5 million puddan ortiq non mahsuloti hosili yetishtirildi. Xuddi shu yili Turkiston aholisi faqatgina jon saqlash uchun 110 million puddan ortiq bug'doy iste'mol qilishi lozim edi»¹.

Mamlakatda vujudga kelgan bu vaziyat qishloq mehnatkashlarining paxta yetishtirishiga nisbatan ko'nglini sovutib yubordi. Ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. 1917-yilda bu 1915-yildagi 3,5 million desyatina o'rniga 2,3 million desyatidan sal ko'proqni tashkil etdi.² Dehqonlar qisqargan paxta maydonlari o'rniga bug'doy, sholi, arpa, tariq, jo'xori kabi mahsulotlar yetishtira boshladilar. Lekin bu hol muammoni hal qilmadi, aksincha ommaning turmush farovonligi pasaygandan pasayib bordi. Chunki almashtirishga paxta qolmadi va oziq-ovqat masalasi hal bo'lmadi.

G'alla yetishtirish, oziq-ovqat sohasidagi tanqisliklar va paxta yetishtirishning kamayib ketishi sanoatga ham halokatli ta'sir ko'rsatdi. O'lka sanoatining asosiy va yetakchi tarmog'i hisoblangan paxta

¹ Севостян И. Хлопководство и хлопковая промышленность Туркестана (Основные тенденции падения и возрождения современного хлопкового хозяйства). Высший Совет Нар. хозяйства. – М: 1921, стр. 2.

² Ўзбекистон тарихи. (1917–1993 йиллар.) 38-бет.

tozalash sanoatida ishlab chiqarish hajmi 1917-yilda 1915-yildagiga qaraganda 2 baravardan ham ko'proq qisqardi.

Bu kamchilik va nuqsonlar Turkiston sovetlar hukumatining o'lkani boshqarishdagi uquvsizligi va to'g'ridan to'g'ri olib borgan shovinistik siyosati tufayli yanada gazak oldi. Yarim o'rta asrchilik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron bo'lgan o'lkada sovetlar hukumati to'g'ridan to'g'ri sotsialistik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni zo'rlik bilan qaror toptirish yo'lidan bordi. Ya'ni bir qator dekretlar e'lon qilib yerni, yirik sanoat korxonalari, transport va aloqa vositalarini, banklarni natsionalizatsiya qildi yoki milliylashtirdi va ularni davlat mulkiga aylantirdi. Tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti munosabatlaridan voz kechildi, Turkiston o'lkasi xalqlarining ming yillar, asrlar osha shakllanib kelgan urf-odat, axloq-odob va madaniyati qoidalari o'lkalarining uchun odatiy bo'lmagan va begona qoidalar bilan almashtirildi. Yana bu tadbirlarni Turkiston o'lkasining tarixiy an'analarini bilmagan holda va u bilan hisoblashmasdan, keskinlik va sabrsizlik bilan amalga oshirishga kirishildi. Qisqa muddat – 1917-yilning oxirlari va 1918-yilning birinchi yarmidayoq o'lkaning 330 dan ortiq sanoat korxonalari davlat qo'lga olindi. Paxta tozalash, moy olish, neft, toshko'mir va shunga o'xshash bu sanoat korxonalari oktabr to'ntarishidan ilgarigi butun Turkiston sanoati yalpi mahsulotining 80 foizdan ortig'ini berar edi. Bu tadbirlar 1918-yil, 26-fevralda Turkiston XKS raisi bolshevik F.Kolesovning paxtani odamlardan ochiqdan ochiq musodara etish haqidagi dekreti asosida amalga oshirildi.

Turkiston sovet hukumati rahbarlari o'lkada milliylashtirishni amalga oshirishda Rossiya markazidagi sanoat korxonalari, Rossiya xalqi va urush manfaatlarini birinchi navbatda hisobga oldilar-u, ammo Turkiston o'lkasi xalqlarining manfaatlarini amalga oshirayotgan tadbirlarning iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiqligi va tayyorgarlik darajasini hisobga olmadilar. O'lkada oktabr to'ntarishidan keyingi davrda vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyat bilan hech kim qiziqmadi: xomashyo yoqilg'i, moddiy mablag'lar, ishchi qo'llar yo'qligi, aholining xarid quvvati pasayib ketganligi oqibatida tayyor mahsulotlarni sotib olish qiyinlashganligi, natijada ko'pchilik korxonalarining ishdan to'xtab qolganligi, ishchilar nochorlikdan o'z kasblarini o'zgartirib, ish axtarib qishloqlarga ketgani, ishsizlar safining kengaygani ana shular jumlasidandir.

«Paxtani musodara etish to‘g‘risida»gi dekret «Farg‘ona uzra mo-maqaldir oq kabi gumburladi», deb yozgandi harbiy tarixchi D.Zuyev¹. Chunki hukumat mazkur dekret e‘lon qilingandan so‘ng paxtachilik-dan zo‘rg‘a kun kechirayotgan dehqonlar paxtasini ham tortib ola boshladi. Oqibatda bor-yo‘q bisotidan ajragan dehqonlar paxta ekmay qo‘ydilar, ular o‘rtasida ishsizlik – mash‘um ocharchilik, norozilik kuchayib ketdi.

P.Aleksenko o‘zining 1931-yilda chop ettirgan «Что такое бас-мачество?» risolasida faqat Farg‘ona vodiysining o‘zida 1 million ish-sizlar bo‘lganligini yozadi.

Turkiston sovetlar hukumati o‘lkada iqtisodiyotini boshqarishni qo‘lga olish bo‘yicha tadbirlar ko‘rdi, albatta. Ammo «tanasi boshqa dard bilmas», deganlaridek Rossiya sharoitiga mos keladigan tadbirlar Turkiston o‘lkasi uchun yaroqsiz ekanligini Turkiston sovetlar huku-mati tushunmas edi. To‘g‘ri, sovetlarning III O‘lka qurultoyi (1917-yil, 15–22-noyabr)da savdo, sanoat, dehqonchilik xalq komissarliklari tuzildi. So‘ngra xalq ishlab chiqarishining O‘lka kengashi tashkil etildi. Undan so‘ng Turkiston xalq xo‘jaligi markaziy kengashi ta‘sis etildi. Ammo bu qayta qurilishlardan hech qanday foyda chiqmadi. Chunki, **birinchidan**, har qancha qayta qurilish bo‘lgani bilan Tur-kiston Respublikasi harbiy qamal tufayli moliyaviy tang ahvolda edi.

Ikkinchidan esa, kelgindi ovrupa millati vakillaridan iborat Tur-kiston sovetlar hukumati tub yerli mahalliy xalq qalbiga yo‘l topa olmadi, uning qabul qilgan qarorlari va ko‘rgan barcha tadbirlari tub yerli aholining tarixiy an‘analari, urf-odatlar va manfaatlariga bata-mom teskari bo‘lib chiqaverdi. Masalan, avvalo, Turkiston o‘lkasi xalqlari sovetlarning «Yer to‘g‘risida»gi dekretini juda sovuqqonlik bilan qabul qilgan edilar. Tez orada ular bu dekretning ham yolg‘on va tashviqot uchun qabul qilingan dekret ekanligini tushuna boshladil-ar. Chunki sovetlar Yer to‘g‘risidagi dekretga asosan dehqonlarga berilgan yerlarni qaytarib olib, jamoa xo‘jaliklari tuza boshladilar. Jamoa xo‘jaliklari tuzish harakati 1918-yilning birinchi yarmidayoq boshlangan edi.

1918-yil, 2-iyunda Turkistonda «Pul belgilarini cheklanmagan miqdorda chiqarish to‘g‘risida»gi Xalq komissarligining qarori asosida

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 11 сон, 6-бет.

bonlar chiqarildi. Ayni zamonda mahalliy sovetlar ham o'z kredit bilet-larini chiqara boshladilar. Bu tarzda bonlarning tartibsiz holda hamma yerda chiqarila boshlashi pulning qadrsizlanishi – inflyatsiyani kuchaytiradi.

Ushbu sanab o'tilgan qiyinchiliklar yetmaganday Turkiston sovet-lar hukumatining oziq-ovqat bobida qo'llagan siyosati dard ustiga chipqon bo'ldi. 1918-yilning bahoridan e'tiboran g'alla tanqisligiga go'sht, moy, choy, qand-shakar yetishmovchiligi kelib qo'shildi. Ana shunday og'ir sharoitda sovetlar hukumati aholini sinfiy guruh va toifalarga ajratib oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Avval qizil askarlar, so'ngra sanoat korxonolari ishchilari va eng oxirida qishloq aholisi manfaati hisobga olindi. Bu siyosat ham tub yerli aholi manfaatiga qarshi edi. Chunki mahalliy aholining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Paxtakor xo'jaliklarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'min-lash umuman rejaga kiritilmagan edi. Turkiston sovetlar hukumati «Harbiy kommunizm» siyosati asosida o'lkada bir qator iqtisodiy tadbirlarni ishlab chiqdi. Avvalo, 1918-yil, 21-yanvarda maxsus dek-ret bilan Turkistondagi g'alla bilan savdo qilish taqiqlab qo'yildi. 1919-yil, 4-iyundan o'lkada oziq-ovqat diktaturasi – yakka hokim-ligiga o'tildi. Bu borada «G'alla monopoliyasi to'g'risida», «Sinfiy non solig'i to'g'risida», «Turkiston Respublikasida oziq-ovqat siyosa-tini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida»gi dekretlar alohida o'rin tutdi. Mazkur dekretlar asosida g'allani yashirganlar «aksilinqilobchilar», «xalq dushmani» deb e'lon qilinar va otib tashlanar edi. Azaliy odat bo'yicha o'z qishlik donini g'amlab qo'ygan tub yerli aholi bu siyosatdan misl-siz aziyat chekdi. Qishloq va ovullar aholisini vahima bosdi.

Ayniqsa, «Sinfiy non payogi to'g'risida»gi dekret asosida o'lkada kartochka tizimining joriy etilishi tub yerli aholining sovetlarga nis-batan nafrat va nadomatini kuchaytirdi. Yuqorida ta'kidlangani singari barcha iste'molchilar uch guruhga bo'lindi. Bu tartib-qoidaga ko'ra qizil askarlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan birinchi navbatda ta'min-lanar edilar. Ishchilar kuniga bir qadoq (mas'ul xodimlar ham), bur-juy-boylar – chorak qadoq non olar edi. Turkiston Respublikasi tub yerli aholisining ucdan bir qismida 1919-yil kuzida umuman kartoch-ka bo'lmagan. O'lkada bozorlar umuman ishlamay qoldi. Chunki Rossiyaning markazida amalga oshirilgan tartib bo'yicha chayqovchi-likka qarshi kurashni bahona qilib bozorlarni o'rab oldilar, savdo bilan

shugʻullanganlarni yoppasiga qamoqqa ola boshladilar. Bu hol Turkiston xalqlarining anʼanaviy urf-odatlarini oyoqosti qilishdan iborat edi.

«Harbiy kommunizm» siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1919-yil, 9-avgustda qabul qilingan «Mehnat toʻgʻrisidagi qonun» asosida majburiy yalpi mehnatning joriy etilishi mahalliy sharoitning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi. Oʻlka sovetlari VII qurultoyining qaroriga asosan 16 yoshdan 55 yoshgacha boʻlgan barcha erkak va ayollarga bir xil majburiy mehnat tartibi oʻrnatildi. Xullas, Turkiston oʻlkasining tarixiy, tub oʻziga xos shart-sharoitlarini hisobga olmagan holda oziq-ovqat razvyorstkasining joriy etilishi, xususiy savdoning bekor qilinishi, mehnat majburiyatlarining oʻrnatilishi ustiga, milliy va diniy qadriyatlarini oyoq-osti qilib, ayollarning yuzini ochib jamoat ishlariga majburlash, qalin pulining bekor qilinishi, qozilik sudlovi va vaqf yerlarining bekor qilinishi, eski maktablarning yopib qoʻyilishi musulmon tub yerli aholining sovetlarga nisbatan nafrati va qahr-gʻazabini haddan tashqari kuchaytirib yubordi.

Ana shu yuqorida taʼkidlangan mislsiz ogʻir va dahshatli vaziyatlar natijasi oʻlaroq Turkiston oʻlkasida ocharchilik keng quloch yoydi, har xil yuqumli oʻlat, terlama, sing (yani zangila) kabi kasalliklar ommaviy tus oldi, milliy tub yerli aholi ommaviy surʼatda qirildi. Sovetlarning koʻzga koʻringan firqa va davlat arboblardan boʻlgan G.Safarov oʻzining «Колониальная революция» («Mustamlaka inqilobi»)da yozishicha «...Oʻzi shusiz ham kambagʻal boʻlgan musulmonlarni ocharchilik bundan ham kuchliroq giribonidan oldi»¹.

Turkiston oʻlkasida ocharchilik yillarida qancha odam halok boʻlganligi toʻgʻrisida aniq maʼlumot yoʻq. Ammo manbalarda bu xususda turlicha raqamlar keltiriladi. Masalan, tarixchi olimi Vika Semyonova «Ocharchilik» maqolasida bunday yozadi: «Harbiy harakatlar va transport aloqalari uzilgan sharoitda aniq hisob yuritish haqida soʻz boʻlishi mumkinmidi?! Buni faqat statistika maʼlumotlari asosida hisob-kitob qilishimiz mumkin: Turkrespublika aholisi 1917–1920-yillar oraligʻida 1 million kishiga qisqargan!

¹ «Фан ва турмуш». 1991 йил, 2-сон, 6-бет.

...Ma'lumotlarga ko'ra, 1917-, 1918-yilgi qahraton qish payti bu yerda aholi pashsha kabi qirilib ketgan... murdalarni yig'ishtirib olishga odam yo'q edi, ularning it va chiyabo'rilardan ortgan qoldiq-lari har qadamda uchrar, bu bechoralarning suyaklari 1919-yildagina tugal yig'ishtirib olindi»¹.

Turar Risqulov Sovetlarning VII qurultoyida kuchli dard va alam bilan butun bir millat yo'q bo'lib ketishi mumkinligidan ogohlantirgan edi. Ocharchilik shu darajaga yetdiki kishilar o'ika tarixida hech qachon bo'lmagan voqea – odam go'shti eyish, odamxo'rlik haqidagi masalalar sud ishlarida ko'riladigan bo'lib qoldi. Inson ko'zi ko'rib, qulog'i eshitmagan bunday hodisalar haqida oziq-ovqat komissari bol-shevik V.Lyapin: «Markaziy Rossiyadagi ocharchiliklar Turkistondagi dahshatlar oldida hech narsa emas»,² degan edi. 1918-yil, 20-noyabrda Turkiston markaziy ijroiya qo'mitasi ochlikka qarshi kurash yuzasidan Markaziy Komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ishda Turar Risqulovning xizmati katta bo'ldi. O'z qo'li bilan yozgan tarji-mayi holida u bunday degan edi: «Oziq-ovqat ishida diktatorlik huquqi berilgan ochlikka qarshi kurash Markaziy Komissiyasi (Komissariat) men tomonidan tuzildi (o'sha paytdagi «Izvestiya» ning barcha son-lariga qarang), och qolganlarning ta'minlash ishi haqiqatdan ham o'zini oqladi... Birgina eski Toshkent shahrining o'zidayoq 30000 och qolgan mahalliy kambag'allar qutqarib qolindi...

1918-yilda 3.000.000, 1919-yilning 5-oyida esa 25.000.000 och kishi respublika ovqatlanish punktlari tomonidan ma'lum me'yorda oziq-ovqat bilan ta'minlandi, shundan 1-maygacha Pomgolod qara-mog'idagi 800.000 och kishidan yilning oxirida hammasi bo'lib 144.000 kishi qoldi»³ Turar Risqulovning sa'y-harakatlari tufayli 1918-yil, 13-dekabrda Xalq komissarlari soveti ochlarni boqish uchun 40 million so'm mablag' ajratdi. T.Risqulovning hisobi bo'yicha butun Turkiston respublikasi uchun oyiga 80,789,769 so'm ajratish lozim edi.⁴ Ana shu hisobdan 1918-yilning kuzidan boshlab ochlar uchun tamaddi shoxobchalari tashkil etildi.

Turar Risqulov va ochlikka qarshi kurash komissiyasining jon-

¹ «Фан ва турмуш». 1991 йил, 2-сон, 7-бет.

² O'sha joy.

³ Турар Рисқуловнинг таржимаи ҳоли. – «Саодат» журнали, 1992 йил, 5–6-сонлар, 8-бет.

⁴ Устипов В.М. Турар Рисқулов. Алма-Ата. Қазақстан. 1996. – Стр. 98–99.

bozligi tufayli jami bo‘lib 1 million¹ turkistonlikning hayoti saqlab qolindi.

Ammo Turkiston o‘lkasi musulmonlarining dahshat va kulfatlarining chegarasi shulardangina iborat emas. Sovetlar hukumatining o‘zi rasmiy tan olgan 1919-yilgi ma’lumotlarga qaraganda Turkistonda 1 million 114,000 odam ochlikdan o‘lgan. 1920-yil, 29-iyunda Rossiya kommunistik firqa MQ qabul qilgan qarorda esa 1 million 140 ming turkistonlik qashshoq ochlikdan o‘lib ketganligini yashirmay qayd etgan edi. Ammo 1926-yilda «Erk sotsialistik firqasi» bo‘lib shakllangan firqaning dasturi 1917–1918-yillarda 2 million kishiga qadar turkistonlik ochlikdan o‘lganligini qayd etadi.² Ammo bu fojialardan markaziy sovetlar hukumati shaxsan V.I.Lenin bexabar bo‘lsa kerakdir degan savol tug‘ilishi mumkin. Ammo asosli dalillar bunday shubhali savollarga o‘rin qoldirmaydi. Jumladan, 1920-yil, 29-iyunda RKP(b) Markaziy Qo‘mitasi tomonidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Mustamlaka psixologiyasi bilan zaharlangan, rus ishchilari qo‘lida bo‘lgan Turkistondagi sovetlar hokimiyati davrida, kelgindi yevropalik aholi bilan mahalliy xalq o‘rtasidagi munosabat yaxshi tomonga o‘zgargan emas, balki yana ham keskinlashdi. Chor hukumati davrida amaldorlar mahalliy xalqni asoratga solish uchun qanday yo‘l tanlashgan bo‘lsa, bugungi «kommunist»lar ham xuddi shunday yo‘l tanlashmoqda».

Mazkur qarorni «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bilmasligi mumkinmi? Albatta u bilar edi. Mabodo bilsa, mustamlakachilik kayfiyatidagi o‘z a‘zolariga Lenin boshchiligida kommunistik firqa qanday chora ko‘rdi? Yuqorida tilga olingan o‘sha qarorda bunday chora ochiqdan ochiq yozib qo‘yilgan: «Partiyaviy kuchlarni qayta taqsimlash paytida mustamlakachilik va velikorus millatchiligi bilan zaharlangan barcha kommunistlar markaziy qo‘mita ixtiyoriga jo‘natilsin». Holbuki, Turkiston sovetlar hukumatining eser K.Uspenskiydan tortib, to o‘zini «O‘rta Osiyo Lenini» hisoblab kelgan I.Tobolinga qadar hammasi mahalliy tub yyerli aholiga nisbatan mustamlakachilik va velikorus millatchiligi og‘usi bilan zaharlangan edi. Chor Rossiyasi davrida ham, Sovetlar Rossiyasi davrida ham mustamlakachi unsurlar Turkiston o‘lkasidagi tub yerli musulmon xalqlarini inson o‘rnida

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 7-бет.

² Партия «Эрк» (Туркестан) – Прага, 1926, стр. 111.

ko'rishmagan. Chunki davlat boshqaruvining shakl-shamoyili o'zgar-gani bilan uning mustamlakachilik mohiyati, mazmuni o'zgarmadi. Turkiston komfirqa Musulmonlar byurosining raisi Turar Risqulov-ni quyidagi hasratlari bu fikrga hamohangdir: «Biz sho'rlik mu-sulmonlarni Nikolay zamonida qanday hayvon o'rnida ko'rishgan bo'lsa, yo'qsillar hukumati davrida ham shunday...

Hozir ham zulmatda yashamoqdamiz, och, yalang'och, itga o'xshab xor bo'lib o'lib ketyapmiz. Buning uchun kim aybdor?... Men, boylar tarafini olmoqchi emasman. Biroq bir kambag'alning bitta oti bo'lgani va shu otga arava qo'shib oilasini boqib turgani haqida gapir-moqchiman. Bu bechoranikiga bir qizil armiya jangchisi kirib keladi, oilani boqib turgan otni tekinga olib ketadi, endi oila nima hisobiga kun kechiradi, buni so'rab ham o'tirmaydi. Nahotki shunday qilish firqa dasturi amalida bo'lsa? Boylarning mol-mulkini bo'lib beryap-miz deb, aslida 84 ming kishilik butun shaharni talon-taroj qilishdi. Xo'sh bu nima degan gap? Namangandan chiqadigan barcha mahsu-lot, qimmatbaho buyumdan tortib to qulfgacha ro'yxatga olindi. Ba'zi kishilarni qurol saqlashda gumon qilishib qamashdi. Qurol topisha ol-magach esa ularni shartli ravishda ozod qildilar va 5–10 ming so'm jarima to'latdilar. Bu pullar qayerga ketdi, sovetlar kassasigami yoki cho'ntakkami? Agar cho'ntakka bo'lsa, bu holga qanday baho berish kerak? Yoki o'zlari hukmron bo'lishlari uchun bu hukumatni barpo qildilarmi? Ular faqat ruslarni himoyalari ostiga oldilar, yaxshi yedir-di-lar, yaxshi kiydirdilar, boshqalarning ipak gazlamalar va qimmatbaho buyumlari bilan uylarni bezadilar. Biz musulmonlarga nima berishdi? Qornimizni to'yg'izishdimi? Yo'q! Ustimiz but bo'ldimi? Yo'q! Agar yaxshi kiyintirganda, kambag'allar yalangoyoq yurisharmidi? Agar qornimizni to'yg'izishganda ming-minglab odam ochlikdan o'larmidi? Bizning uylarda nimalar qoldi? Faqat juldur to'shaklar, xolos. Boshqa hech narsa...»¹.

Bunday og'ir, dahshatli va halokatli ahvoldan qutulish uchun nima qilmoq kerak edi, degan savol tug'iladi. Turkiston o'lkasi xalqlari bu muammoni faqat mustamlakachi Rossiya sovetlar saltanatiga qarshi istiqlol, erk va ozodlik uchun kurash orqali hal qilish mumkin deb tushundilar va shu yo'lni tanladilar.

¹ *Каримов III*. Қафасдаги куш орзуси. – Т.: Фан, 1991, 53–54-бетлар.

Turkistonda siyosiy buhron

Turkiston muxtoriyatining vahshiylarcha qonga botirilishi va Qo‘qon shahrida tub yerli musulmon aholining ommaviy suratda qirg‘in qilinishi, sovetlar hukumatining o‘lkada yurgizgan mustamlakachilik shovinistik siyosatining natijasi o‘laroq avj olib ketgan ocharchilik Turkiston o‘lkasi mehnatkashlarining sovetlar hukumatiga nisbatan mislsiz nafrat va g‘azabini kuchaytirib yubordi. Xalq ommasi bolsheviklarining so‘z va ish birligida osmon bilan yercha farq borligini amalda hayotda ko‘rib ochiqdan ochiq sovetlardan yuz o‘girib, Turkiston istiqloqlchilari safini to‘ldira boshladilar. O‘lkada siyosiy buhron borgan sayin kuchayib bordi. Bolsheviklar hukumati o‘lkada vujudga kelgan siyosiy buhronidan chiqish uchun har xil taktik nayranglarni ishga sola boshladilar va go‘yoki o‘zlarini o‘lkadagi mehnatkash va mazlum xalqlarning himoyachisi va g‘amxo‘ri qilib ko‘rsatishga urindilar. Ana shunday taktik ayyorliklardan biri Turkistonda sovetlar muxtoriyatini tashkil etish harakati bo‘ldi. Chunki ular mahalliy tub yerli xalqning aksariyati Turkiston muxtoriyati tarafida bo‘lib, unga xayrixohlik ko‘rsatganliklarini yaxshi bilar edilar. Bolsheviklar o‘z harakatlarini oqlashga urinib, biz har qanday muxtoriyatga qarshi emasmiz, faqat burjuylar manfaatiga xizmat qiluvchi muxtoriyatga (masalan Turkiston muxtoriyati singari) qarshimiz, xolos, proletariat, ya’ni yo‘qsillar manfaatini himoya qiluvchi muxtoriyatga esa tarafdormiz va xuddi shunday muxtoriyatni tashkil etishni o‘z maqsadimiz deb bilamiz, deya sodda va avom xalqni laqqilatdilar, ma’lum ma’noda ular o‘z maqsadlariga erishdilar ham.

Turkiston Muxtor Sovet Respublikasi (TASSR)ning tashkil etilishi

Bolsheviklar istak-xohshiga batamom javob bera oladigan Turkiston muxtor sovetlar Respublikasi Turkiston o‘lkasi sovetlarining V qurultoyida tashkil etildi. O‘lka sovetlarining V qurultoyi 1918-yil, 20-aprelda o‘z ishini boshladi. Unda 263 mandatga ega bo‘lgan vakillar qatnashdi. Shulardan 86 kishi bolshevik, 70 so‘l eser va 87 kishi firqa a‘zosi edi. Qurultoyda tub yerli mahalliy xalq vakillaridan bor-yo‘g‘i 50 ga yaqin kishi qatnashdi. Bu qurultoy vakillarining atigi 20 foizini tashkil etar edi. Shu bois qurultoy qabul qilgan qarorlar mahalliy musulmon xalqlarining talab va ehtiyojlarini o‘zida to‘la ifoda etadi deb aytish uchun hech qanday asos yo‘q edi.

23–26-aprelda qurultoy sanoat korxonalarini milliy lashtirish, temiryo'l transportidagi ishlarining borishi, yer-suvga doir tadbirlarni amalga oshirish, harbiy qurilish, Turkistondagi oziq-ovqat ishlarining ahvolini muhokama qilib, qarorlar qabul qildi. 27-aprelda qabul qilingan «Turkiston Xalq komissarlari sovetining navbatdagi vazifalari to'g'risida»gi deklaratsiyada ochiqdan ochiq mustamlakachilik ruhidagi qaror qabul qilindi. Unda: «...Turkiston Rossiya Federatsiyasining tarkibiy qismi bo'lib qoladi»¹, deyilgan edi.

30-aprelda shaxsan V.I.Leninning ko'rsatmasi asosida qurultoy RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston Muxtor Sovet Respublikasini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi va «Turkiston Sovet Respublikasi to'g'risida Nizom»ni tasdiqladi.

Qurultoy Turkiston Muxtor Sovet Respublikasining markaziy ijroiya qo'mitasini va Xalq komissarlari sovetini sayladi. Markaziy ijroiya qo'mitasining tarkibiga 36 kishi saylandi. Shulardan bolsheviklar va so'l eserlardan 18 tadan vakil bor edi. Markaziy ijroiya qo'mitasining raisligiga bolshevik P.A.Kazakov saylandi. Turkiston respublikasining Oliy davlat organlari tarkibiga birinchi marta mahalliy tub yerli aholi vakillari: Markaziy ijroiya qo'mitasiga 7 kishi va Xalq komissarlari sovetiga 4 kishi kiritildi.

Turkiston Muxtor sovetlar Respublikasining oliy organlariga Sobir Yusupov, Haqqul Husanboyev, Safo Inog'amxo'jayev, Jo'rayboyev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafutdinov, Sa'dullaxo'ja Tur-sun Xo'jayev, Sh.Ostonboyev va boshqalar a'zo bo'lgan edilar.² Rahbarlik o'rinlarining 80 foizini tub yerli bo'lmagan millatlar vakillari egallab oldilar. Ana shu tariqa sovetlar hukumati biz Turkiston o'lkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini qondirdik, ularga muxtoriyat berdik deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning barcha samaralari mustamlakachi sovetlar hukumati manfaatlariga bo'ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918-yil 4-iyulda Moskvada to'plangan sovetlar V qurultoyi RSFSRning birinchi Sovet Konstitutsiyasini qabul qilish bilan 1918-yil, 5–14-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд. Бош муҳаррири И.Мўминов, 158-бет.

² Шамсутдинов Р.Т. Советы и образование национальных Республик в Средней Азии (1917–1925 гг.). Вопросы истории. М., 1986.

oktabrda Turkiston o'lkasidagi sovetlarining VI favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirib va unga monand tarzda Turkiston Muxtor sovetlar Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta, bu ishlarning hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nay-rangbozlik Turkiston Kompartiyasini tashkil etish jarayonida ham yaqqol ko'zga tashlandi.

Turkiston Kompartiyasining tashkil etilishi

Turkiston kommunistik firqasi 1918-yil, iyunga qadar ham tashkilot sifatida uyushib shakllanmadi. Chunki o'tgan mavzularda ta'kidlangani singari kompartiyaning Turkiston o'lkasidagi mahalliy tub yerli aholi o'rtasida na moddiy va na ma'naviy tayanch bazasi yo'q edi. Kompartiya g'oyalari mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona bo'lganligidan keng mehnatkashlar ommasi unga ergashmadi. To'g'ri, 1918-yil iyun oyiga kelganda o'lkada 20 ta partiya tashkiloti bo'lib, ularning saflarida 2 mingga yaqin firqa a'zosi bo'rligi tarixiy manbalarda qayd etiladi. Ammo bu a'zolarning hammasi asosan yevropa millatlariga mansub bo'lgan kishilar edilar.

1917-yil, oktabr harbiy to'ntarishidan so'ng kommunistik firqa mamlakatda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmaydigan yagona rahbar firqaga aylandi. 1918-yilda Uritskiyning o'ldirilishi, V.I.Leninning yarador qilinishi mamlakatda barcha muxolifat firqalar faoliyatini taqiqlab qo'ydi. Kompartiya o'zining yakka boshchilikdan iborat rahbarlik mavqeyini saqlab qolishi va mustahkamlashi uchun Rossiyaning mustamlakalari bo'lgan o'lkalar va hududlarda, shu jumladan Turkistonda ham o'zining ishonchli boshlang'ich tashkilotlarini shakllantirmog'i kerak edi. Kompartiya bunday filiallar orqali bepayon va katta mamlakat hududidagi davlat idora va boshqarish tizimini o'z qo'l ostida bamisoli o'rgimchak uyasi singari qamrab markazlashtirib olar edi. Ana shu uzoq kelajakka ko'zlangan maqsad taqozosi bilan V.I.Lenin firqaviy tashkiliy ishlarda chiniqqan o'z shogirdlari V.D.Votinsiyev, N.S.Kachuriner, M. Troitskiylarni 1918-yilning birinchi yarmida Turkiston kompartiyasini tashkil etish uchun Toshkentga yubordi. Ularning tashabbusi va tashkilotchiligida 1918-yil, 17-iyunda Toshkentdagi Hurriyat uyida Turkiston bolsheviklarining o'lkasidagi konferensiyasi ochildi. Konferensiya delegatlari asosan yevropa millatlariga mansub shaxslar edilar. Jumladan, Konferensiyada aniq

bo'Imagan ma'lumotlarga¹ qaraganda 1500 partiya a'zolari nomidan 43 ga yaqin vakillar ishtirok etgan.

Konferensiyada Turkiston o'lkasidagi deyarli barcha partiya tashkilotlarining vakillari qatnashayotganligi uchun o'ika kommunist-bolsheviklar firqasining birinchi qurultoyi deb ataldi. Albatta, bolsheviklar qurultoyning bunday tarkibda bo'lishi bir qator shovinistik xarakterdagi qarorlar qabul qilinishiga sabab bo'ldi. Jumladan, hozirgi payt to'g'risida qabul qilingan qarorda dehqonlarga nisbatan dushmanlarcha baho berildi. Qurultoy rezolyutsiyasida dehqonlarni «Mayda burjua elementlari», «inqilobiy yo'qsillarning faqat muvaqqat hamrohlarigina bo'la oladi va ertami-kechmi inqilobiy yo'qsillardan orqada qoladi va hatto kontrrevolyutsiya uchun tayanch bo'lib qoladi», deb ko'rsatildi². Agar Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining asosiy qismini dehqonlar tashkil etganligi hisobga olinsa mazkur qarorning naqadar g'arazli maqsadlarni ko'zlaganligi yanada oydinlashadi.

Ayni paytda qurultoy qarorlarida Turkiston o'lkasida musulmon aholini dahshatli qirg'in qilishda o'z shafqatsizligi bilan nom chiqaragan dashnoqsutyun partiyasi yo'qsillarning ittifoqchisi³ qatoriga kiritildi. Bu ham siyosiy tashkilot o'laroq shakllanayotgan Turkiston kompartiyasining maqsad-muddaolarini milliy vatanparvarlik tuyg'usi bilan tahlil qilib amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Qurultoyda Turkiston kommunistik firqasining yetti kishidan iborat Markaziy qo'mitasi saylandi. Markaziy qo'mita a'zolarining Nizomiddin Xo'jayevdan tashqari hammasi ovruqo millatlariga mansub shaxslar edilar. Bular: I.Tobolin – rais, A.Solkin, V.Votinsev, M.Troitskiy, K.Sorokin va P.Yermolovlardir. Ana shu tariqa Turkiston kommunistik firqasiga asos solindi. Xuddi shu davrdan boshlab Turkiston kommunistik firqasi sovetlar hukmronligining 1918–1924-yillarida O'rta Osiyoda amalga oshirilgan siyosiy o'yinlariga boshchilik qildi. Bu siyosiy o'yinlar yangidan yangi hududiy firqa tashkilotlarini tuzish, O'rta Osiyoda Rossiya mustamlakachiligi tartibotlarini mustahkamlash maqsadida zarur bo'lgan barcha ayyorlik tadbirlarini ishga solishni o'z ichiga olar edi. Kommunistik firqaning bu tadbir-

¹ Конференция хужжатлари сақланмаган.

² Ўрта Осиё Коммунистик ташкilotларининг тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1969 йил, 268-бет.

³ O'sha manba.

lariga andakkina bo'lsada o'z mustaqil fikrini bildirgan shaxslar har xil vaj-korsonlar bilan shafqatsizlarcha jazolanardi. 1918-yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston kommunistik firqasi Markaziy qo'mitasida ichki vaziyat keskinlashdi. Bu keskinlik asosan Markaziy qo'mitaning rahbarlik lavozimlarida o'tirib olgan «eski kommunistlar» guruhi (I.Tobolin, F.Kolesov va boshqalar) bilan markazdan yuborilgan firqa xodimlari – «yosh kommunistlar» guruhi o'rtasida kuchayib ketdi. Turkiston o'lkasi sovetlarning VI syezdi qarori bilan I.Tobolin va F.Kolesov barcha rahbarlik lavozimlaridan chetlatilgan edilar. Ular o'z atroflariga tarafkashlarni to'plab rahbarlik lavozimiga yangi kelganlarga qarshi kurashni avj oldirdilar. Turkiston kompartiyasidagi rahbarlar o'rtasida hokimiyat talashib olib borilgan kurash shu darajaga yetdiki, u nafaqat quyi partiya tashkilotlari, hatto harbiy qo'shinni ham o'z girdobiga tortdi. Turkiston o'lkasida tang siyosiy vaziyat vujudga keldi. Ish shu darajaga borib etdiki, mojaroni tinchitish maqsadida favqulodda tergov guruhi tuzildi. Nihoyat ushbu muammo 1918-yil, 17–29-dekabrda o'z ishini olib borgan Turkiston kompartiyasining II qurultoyigacha davom etdi. «Kexsa kommunistlar» guruhining rahbarlari I.Tobolin va F.Kolesov o'z xatolariga iqror bo'ldilar.

Qurultoy «kexsa kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumfirqa intizomiga bo'ysunishni talab qildi¹.

Turkiston kompartiyasidagi ichki hokimiyatni talashish natijasida vujudga kelgan siyosiy buhron o'lkada kompartiyaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasab hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'ldi.

Osipov isyoni

Turkiston sovetlar hukumatini ag'darish maqsadida 1919-yil yanvarda amalga oshirilgan harbiy isyonga K. Osipov boshchilik qildi. Osipovning o'zi kim degan savolning qo'yilishi tabiiydir, albatta. Sovetlar davrida yaratilgan tarix darsliklari, qo'llanma va tarixga oid adabiyotlarda Osipov isyonini Angliya razvedkasi va Rossiyadagi kontrevolyutsion kuchlar tayyorladi, u aslida rusiya harbiy qo'shini-

¹ Туркистон Коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари. – Т.: 1958, 17-бет.

ning ofitseri edi, degan quruq va asossiz fikr ilgari surilgan. Albatta bu da'vo asossiz edi. Masalan, «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitobida quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Ular (ya'ni ingliz josusi Beyli va Rossiyadagi kontrevolyutsion kuchlar – mualliflar) Turkiston respublikasining harbiy komissari, aldov yo'li bilan bolshevistik partiyaga kirib olgan avantyurist, sobiq praporshik Osipovdan isyonning rahbari sifatida foydalanishga qaror qildilar»¹. Albatta bu fikrlarga ishonish qiyin. Chunki K.Osipov bolsheviklar partiyasida tasodifiy a'zo emas, u 1913-yildan bu partiyaga haqiqiy a'zo bo'lgan va bolsheviklarning barcha «sinovlari»dan muvaffaqiyatli o'tgan edi. Shu sababdan ham uni Turkiston respublikasining harbiy komissari lavozimiga tayin etgan edilar. K.Osipov o'taketgan shovinst, mansabparast, Turkiston o'lkasi musulmonlarining ashaddiy dushmani edi. Turkiston muxtoriyatini tor-mor keltirishda va Qo'qon shahridagi dahshatlarda K.Osipovning qonli panjalari izi bor. U Skobelevdan 4 ta zambarak, 4 ta pulemyot va 140 ta askar bilan Qo'qonga kelib, o'z insoniy haqqi va huquqi uchun bosh ko'targan mahalliy tub yerli aholini qonga botirishda faol qatnashdi.

Unda Toshkentda sovetlarga qarshi isyon ko'tarishdan K.Osipov qanday maqsadni ko'zlagan edi, degan savol tug'iladi. Uning bosh maqsadi Turkistonda harbiy diktatura o'rnatishdan iborat edi. Turkiston sovetlari rahbariyatidagi hokimiyatni talash o'yinlari K.Osipovga yoqmayotgan edi. U o'lkada butun hokimiyatni yakka o'z qo'lida markazlashtirib olishni istar edi. Ana shu maqsadda 1919-yil, 18 dan 19 yanvarga o'tar kechasi K.Osipov boshchiligida sovetlarga qarshi Toshkentda isyon boshlandi. Uni sovetlar hukumati a'zolaridan Agapov va Uspenskiylar qo'llab-quvvatladilar. Isyonchilar Turkiston respublikasi bolsheviklar firqasi va sovet muassasalarining ko'zga ko'ringan rahbarlarini aldov yo'li bilan sobiq 2-Sibir o'qchi askarlar polkining harbiy shaharchasi hududiga olib kelishga muvaffaq bo'ldilar va ularni vahshiylarcha otib o'ldirdilar. Jami bo'lib o'ldirilganlar soni 35 kishini² tashkil etadi. Bular: Turkiston markaziy ijroiya qo'mitasining raisi V.D.Votinsev, Xalq komissarlari sovetining raisi V.D.Figelskiy, respublika favqulodda tergov komissiyasi (CHK)ning raisi I.P.Fomenko, Ichki ishlar Xalq komissari va Xalq komissarlari

¹ Ўрта Осиё Коммунистик ташкилотларининг тарихи, 344-бет.

² Ўзб МДН. 35-фонд, 1-рўйхат, 108-иш, 113 варак.

qo‘mitasining kotibi A.N.Malkov, Toshkent shahar sovetining raisi N.V.Shumilov, Oziq-ovqat komissari A.Y.Pershin, Toshkent shahar kengashi raisining o‘rinbosari V.N.Finkelshteyn, Toshkent shahar Kasaba uyushmalari kengashinig raisi va moliya xalq komissari E.D. Dubitskiy, Turkiston respublikasi harbiy dala sudining raisi A.V.Chervyakov, partiya drujinasining komandiri D.G.Shtilkov, «Туркестанский коммунист» va «Красноармеец» gazetalarining muharriri M.N.Troitskiy, Toshkent shahar bolsheviklar partiyasi qo‘mitasining a‘zosi S.P.Gordeyev, shahar soqchilari boshlig‘ining yordamchisi G.I.Lugin va boshqalar edilar.

1919-yil, 19-yanvar ertalabgacha isyonchilar hukumat muassasalari joylashgan Hurriyat uyi, Tuproqqo‘rg‘on (hozirgi Prezident mahkamasi binosi o‘rnida) va Bosh temiryo‘l ustaxonasidan boshqa shaharning barcha idoralarini egallab oldilar. Isyonchilar maxsus varaqa – chaqiriq bilan xalqqa murojaat qildilar. Unda jumladan bunday deyilgan edi: «Sovetlar hokimiyati ag‘darildi... Endilikda bolsheviklar merosining og‘ir yukini o‘z zimmasiga oladigan muvaqqat hukumat sizni og‘ishmasdan xalq hokimiyati g‘oyasini amalga oshirishga – ta‘sis majlisiga boshlab boradi». Ammo isyonchilarning niyati amalga oshmadi. Isyon sovetlarga sodiq kuchlar tomonidan bostirildi. Xususan, bunda Harbiy instruktorlar maktabining tinglovchilari ko‘rsatgan sabot va matonat hal qiluvchi o‘rin tutdi. Bu isyonni daf etishda Eski shahar soveti raisi N.Xo‘jayev boshchiligida Toshkent Eski shahar milliy partiya drujinasi ham faol ishtirok etgandi¹.

Osipov isyoni bostirilgach, 21-yanvarda so‘l eserlar tuzgan Harbiy inqilobiy qo‘mita, Turkiston MIK, Xalq komissarlari soveti Sirdaryo viloyati Ijroiya qo‘mitasi, Toshkent shahar soveti ijroiya qo‘mitasi, harbiy qismlar, firqa va kasaba tashkilotlari vakillarining qo‘shma majlisi bo‘ldi. Unda bolshevik A.A.Kazakov boshchiligida Turkiston Respublikasining Muvaqqat Harbiy-inqilobiy kengashi saylandi. Uning tarkibiga A.P.Salikov, S.Z.Rubtsov, P.I.Ilyasov, P.Yeliseyev singari bolsheviklar bilan bir qatorda 8 so‘l eser ham a‘zo bo‘lib kirdi. Muvaqqat harbiy inqilobiy kengash tarkibiga N.Xo‘jayevdan bo‘lak tub yerli aholi vakillaridan hech kim kiritilmadi. Ana shu tariqa Osipov boshchiligida uyushtirilgan isyon barham topdi.

¹ Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлар тарихи давлат архиви (РИСТТДА) 5-фонд, 1-руйхат, 1100-иш.

Xullas, Toshkentda sodir etilgan Osipov isyoni, undan oldin esa Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va o'lkadagi ocharchilik tufayli kelib chiqqan dahshatli fojialar Turkiston sovetlar hukumati-ning tagi-zamini g'oyatda bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Bu bo'shliqning bosh sababi Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining sovetlar hukumatiga nisbatan ishonchsizlik bilan qaraganligi va uni qo'llab-quvvatlamaganligi edi.

Turkistonda bolsheviklarning yakkaboshchilik tizimining o'rnatilishi

Bolsheviklar hukumati Rossiya markazida bo'lgani singari chekka o'lkalar, shu jumladan Turkistonda ham kompartiyaning yakka diktaturasini o'rnatish yo'lidan bordi. Ammo u bu ishni rejali suratda va ustamonlik bilan amalga oshirdi. Shu boisdan ham V.I.Lenin boshliq markaziy hukumat buyuk davlatchilik shovinistik va mustamlakachilikdan iborat bosh strategik maqsadga putur yetkazmagan holda ba'zi bir taktik manyovrlar ishlatib, o'lkada o'z pozitsiyasi va ta'sir doirasini mustahkamlashga qaror qildi. Bunda asosiy diqqat-e'tibor tub yerli mahalliy aholi o'rtasida bolshevistik tashviqot va targ'ibotni kuchaytirish asosida ularni turli yo'llar bilan sovetlar ta'siriga olishga qaratildi. Ana shu maqsadda RSFSR Xalq Komissarlari Soveti 1919-yil, 12-fevralda Sh.Z.Eliava raisligida «Turkiston ishlari bo'yicha alohida muvaqqat komissiya» tuzdi. Mazkur Komissiyaning asosiy vazifasi Turkistonga harbiy yordam uyushtirishdan iborat edi.

Dastlab Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashini bostirish, so'ngra esa Xiva xonligi va Buxoro amirligini harbiy yo'l bilan mustamlaka asoratiga solishdan iborat maqsadlarni ko'zlab, 1919-yil, 5-martda Sharqiy front qo'shinlarining M.V.Frunze qo'mondonligidagi Janubiy guruhining tuzilishi O'rta Osiyo xalqlari taqdirida ayanchli va qonli dahshatlar davri boshlanganligidan darak berar edi.

Turkiston o'lkasi ijtimoiy-siyosiy hayotida 1919-yil, 7–31-martda bo'lib o'tgan O'lkalar sovetlarining favqulodda VII qurultoyi ma'lum darajada iz qoldirdi. Qurultoy ishida Turkkomissiya a'zosi P.A.Kobozev qatnashdi. U hozirgi moment to'g'risida ma'ruza qildi va mamlakatdagi ahvolni xarakterlab berdi. Qurultoy P.A.Kobozev ma'ruzasi asosida so'l eserlar firqasi halokatga uchraganligi va Turkistonda ham bir firqalilik tuzimi o'rnatilganligini qayd etdi. May oyidan e'tiboran Dashnoqsutyun firqasi faoliyatiga ham chek qo'yildi.

Qurultoyda Turkiston MIQ raisligiga A.A. Kazakov va Respublika Xalq komissarlari sovetining raisi qilib K.E.Sorokin saylandi.

Milliy ishlar shu'basining majlislarida tub yerli mahalliy aholi o'rtasidagi ishlar darajasi qoniqarsiz deb topildi va bu masalaga katta e'tibor berish lozimligi ko'rsatildi.

Turkiston o'lkasi sovetlari VII, favqulodda qurultoyining milliy ishlar shu'basida ko'tarilgan masalalar firqa konferensiyasida maxsus qarab chiqildi. Konferensiya Turkiston kommunistik firqa o'lka qomitasi qoshida o'lka musulmonlar byurosi (Musbyuro) tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. O'lka firqa qo'mitasiga Musulmonlar byurosining funksiyalari va vazifalari to'g'risida Nizom ishlab chiqish taklif qilindi. Musbyuro tartibiga Turar Risqulov (rais), A.Abduqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo'jayev, Husayin Ibrohimov va Yusuf Aliyev kirdi. Musbyuro faoliyatiga baho berib, Turar Risqulov o'z tarjimai holida quyidagilarni yozgan edi: «Musbyuro davri bu Turkistondagi mahalliy mehnatkash aholining katta siljish davri edi, Musbyuro o'zini dastlab Turkistonning sohibi sifatida namoyish qildi, Musbyuro atrofida faqqat mahalliy kommunistlar va mehnatkash omma emas, balki teng huquqli xorijiy inqilobiy partiyalar ham birlashdilar. (Masalan, yosh buxoroliklar, yosh xivaliklar, Ozarbayjon, fors kommunistlari va b.)».¹

Musbyuro davri mahalliy aholi uchun ma'lum ma'noda siljish davri bo'lsa-da, u erkin faoliyat ko'rsatib qanot yoza olmas edi. Chunki o'lkada siyosiy rahbarlik nuqtalari bolsheviklar qo'lida edi. Ular o'lkadagi tang siyosiy vaziyatni hisobga olib vaqtincha ma'lum ma'noda mahalliy millatlarga Musbyuro atrofida uyushib harakat qilishga yo'l bergan edilar, bu taktik ayyorlik edi. Amalda esa Turkiston o'lkasi firqa va sovetlar muassasalarida rahbarlik lavozimlarini egallab olgan shaxslarning aksariyati mustamlakachilik va shovinistik og'u bilan zaharlangan edilar. Ular mahalliy millatlarga, ular orasidan chiqqan firqa a'zolariga, 1-yarim rahbarlikka ko'tarilgan shaxslarga kamsitib, nopisandlik va past nazar bilan qarar edilar. Buni 1919-yil iyulda bo'lib o'tgan musulmon kommunistlarining birinchi o'lka konferensiyasi ham ochiq-oydin qayd etgan edi. Konferensiya hujjatlarida «ko'pgina mas'ul o'rtoqlarning» mahalliy yo'qsillarga ishonmasligi,

¹ Турор Рискуловнинг таржимаи холи. – «Саодат», 1992 йил, 5–6 сон, 9-бет.

milliy qarama-qarshilikni kuchaytirayotganliklari, «musulmon yo'qsillarning talaygina joylarda davlat qurilishida tegishli» ishtirok etmayotganliklari to'g'ridan to'g'ri ta'kidlangan edi. Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi ashaddiy shovinizt bolshevik A.A.Kazakov o'lkadagi bunday vaziyatni oqlab, 1919-yil, 24-mayda o'sha musulmon kommunistlarining I O'lkalar konferensiyasida bunday degan edi: **«Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmon va faqat 5 foizgina ruslar yashaydilar va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarlik o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtincha hol. Musulmon dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz»**¹.

A.A.Kazakov va uning atrofidagi rus shovinizt maslakdoshlari Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi savodsiz, proletariat yo'q, shu boisdan ular hokimiyatni mustaqil boshqarishga tayyor emas degan asossiz uydirmani ilgari surdilar. Bunday g'oyani Turkiston kompartiyasining III syezdida (1919-yil iyunda) P.G.Konstantinopolskiy quyidagicha ifoda etgandi: «Ochiq aytamanki, Turkistonda proletariat yo'q, yarim proletariat bor, ezilgan yo'qsillar bor, ezilgan dehqonlar bor, nazarimda, bu omma tarixiy jarayonni ilgari suradigan... inqilobiy kuch bo'la olmaydi»².

Turar Risqulov 1919-yil iyun oyida Turkiston kompartiyasining 3-O'lkalar qurultoyida Turkkomissiyaning Farg'ona to'g'risidagi ma'ruzasida ochiq-oydin aytgan edi: «Farg'onada sovet hokimiyati yo'q... U yerda eski Nikolay zamonidagi tartib hukmron... Bizning firqaviy o'rtoqlarimiz barcha musulmon yo'qsillardan shubhalanadilar... Ijroiya qo'mitaning majlisini qilganda ba'zi masalalarni muhokama qilish chog'ida Eski shaharlar vakillarini majlis zalidan chetlatganlar, chetlatilganlar ham o'sha ishchilar, rus yo'qsillari ulardan chetlanmoqda»³. Shu boisdan ham Turkiston kompartiyasining ko'zga ko'ringan arboblardan biri avvalida jadidchilik harakati peshqadamlaridan biri Toshpo'latbek Norbo'tabekov 1920-yil, 1–8-sentabrda Boku shahrida o'z ishini olib borgan Sharq xalqlarining birinchi qurultoyida so'zlagan nutqida zaharxanda bilan aytgan edi: «Turkiston tarixi musul-

¹ Каримов Ш. Қафасдаги куш орзуси. 50-бет.

² O'sha manba.

³ «Туркестанский коммунист», Т., 1919 г. 2 июня.

mon dunyosining boshqa qismlarida tarqalmasligi uchun, men hokimiyatimizni ogohlantiraman, uch yil davomida yuritilayotgan bu siyosatning hamma nuqsonlarini bilamiz, biz aytamiz: kontrinqilobchilaringizni u yerdan olingiz, millatchilik urug‘ini sepuvchi kelgindi elementlaringizni olingiz, kommunistik niqobi ostida ishlayotgan mustamlakachilaringizni olingiz»¹.

Turkiston kompartiyasi IV O‘lka qurultoyi (1919-yil, 12-sentabr va 6-oktabr) va Respublika sovetlarining VIII qurultoyi Turkiston o‘lkasida avj olgan shovinistik siyosatini qoralagan qarorlar qabul qildi. Ammo qarorlar qog‘ozda qarorligicha qoldi, shovinizm va buyuk rus mustamlakachiligi siyosatiga qarshi hech qanday amaliy chora-tadbir ko‘rilmadi, bunday chora-tadbirlar ko‘rilishi mumkin emas edi. Chunki o‘lkada amalga oshirilayotgan genotsid, buyuk rus mustamlakachiligi va shovinistik siyosatning tepasida kompartiya va sovetlar hukumati rahbarlarining o‘zlari turgan edilar.

1919-yil oktabr oyidan keyingi davrda nafaqat Turkistonda, balki butun O‘rta Osiyoda sovetlar hukumatini o‘rnatish bahonasida amalga oshirilgan dahshatli qirg‘inlar, mahalliy tub yerli musulmon ahlini insoniy qadr-qimmatini va shuurini toptash, oyoqosti qilish V.I.Lenin tashabbusi bilan tuzilgan Butunrossiya MIQ va RSFSR XK Sovetining Turkiston ishlari bo‘yicha komissiyasi (Turkkommissiya) nomi bilan bog‘liqdir.

29-sentabrda RKP(b) Markaziy qo‘mitasining tashkilot byurosi Turkkommissiya to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqladi.

1919-yil, 7-oktabrida XK Soveti Turkkommissiya tuzish to‘g‘risidagi qarorni XK Soveti nomidan imzolash uchun V.I.Leninga vakolat berishga qaror qildi va Lenin uni 8-oktabrda imzoladi². Kommissiya tarkibiga Sh.Z.Eliava (rais), F.I.Goloshchekin, G.I.Bokiy, Y.E. Rudzutak, M.V.Frunze, V.V.Kuybishev kirdi³. Ularning oldingi uchtasi Turkiston ishlari bo‘yicha 1919-yil fevralda tuzilgan alohida Muvaqqat Kommissiyaning a‘zosi edilar⁴.

¹ Съезд народов Востока. Стенографический очерк. Петроград. 1920, стр. 90–91.

² СССР ОРМДА, 130-ф, 746-иш, 1-варақанинг орқаси: МЛИ МПА, 19-ф 1-в, 320-варақ.

³ РИСТТДА. 122-ф, 1-р.. 7-иш, 90-варақ.

⁴ Ўрта Осиё Коммунистик ташкилотларининг тарихи. 399-бет.

1919-yil, 4-noyabrda Turkkomissiya firqa-sovet xodimlarining katta bir guruhi bilan Toshkentga yetib keldi va o'z faoliyatini boshlab yubordi. Shu munosabat bilan V.I.Lenin «Turkistondagi kommunist o'rtoqlarga» maxsus xat bilan murojaat qildi.

U o'z xatida bunday degan edi: «Turkiston xalqlari bilan to'g'ri munosabat bog'lash endilikda Rossiya Federativ Sovet Respublikasi uchun, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, juda katta jahonshumul-tarixiy ahamiyatga egadir.

...Bizning Turkiston komissiyamizga katta ishonch bilan qarashin-gizni va uning direktivalariga, ya'ni xuddi shu ruhda unga Butun-rossiya Markaziy ijroiya komiteti tomonidan berilgan direktivalarga qattiq rioya qilishlaringizni juda iltimos qilaman»¹.

Mazkur xat asosida Turkkomissiya tub yerli musulmon millatla-riga o'z ta'sir kuchini o'tkazish uchun qator tadbirlarni ko'rdi. Ular-ning barcha diqqat-e'tibori o'lkani Rossiyaning mustamlaka asoratida saqlab qolishga qaratildi. Komissiya a'zolari keskinlikni yumshatish uchun 1920-yil yanvarda T.Risqulovni Turksiton MIQ raisligiga ko'tardi va boshqa tadbirlarni ko'rdi. Ammo Turkkomissiya rah-barligida o'lkada amalga oshirilgan bir qator tadbirlar ommaning mus-taqillikka bo'lgan intilishini kuchaytirib yubordi. Bu borada 1920-yil, 12–18-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston kompartiyasining V O'lka konferensiyasi xarakterlidir. Unda qator masalalar bilan birga milliy masala va milliy kommunistik seksiyalar to'g'risidagi masala ham muhokama qilindi. Turkkomissiya a'zolari ushbu masala bo'yicha ayyorlik bilan sopini o'zidan chiqarib Turar Risqulovni ma'ruzachi etib tayinladilar. Natija ular kutganchalik bo'lib chiqmadi. Ma'ruzachi Turar Risqulov konferensiyada kompartiya va sovetlar hukumatining o'lkada yurgizayotgan buyuk davlatchilik va shovinistik siyosatini ayovsiz tanqid qildi va bir qator amaliy takliflar kiritdi. Turar Risqulov V O'lka firqa konferensiyasining ochilish arafasida o'z takliflarini musulmon firqa tashkilotlari III konferensiyasining vakillari muhoka-masiga qo'yib, bu takliflarni quvvatlash bo'yicha ularning va'dasini olgan edi. Turar Risqulov ilgari surgan bu amaliy takliflar quyidagi-lardan iborat edi:

Birinchidan, respublikaning nomini o'zgartirish, uni Turkiston Muxtor sovet respublikasi emas, balki «Turk respublikasi» deb atash,

¹ Ленин В.И. ТАТ. 39-жилд, 349-бет.

Ikkinchidan, Turkiston kompartiyasini «Turk kompartiyasi» nomi bilan yuritish;

Uchinchidan, «Turkiston respublikasining konstitutsiyasini qaytadan ko‘rib chiqish, milliy harbiy qo‘shin tuzish».

Turkkommissiya a‘zolari konferensiyada Turar Risqulov takliflarini bekor qildiradi olmadilar. Konferensiya Turkiston kompartiyasini «Turk kommunistik firqasi» deb atash to‘g‘risida qaror qabul qildi. Ammo V.I.Lenin boshchiligida partiya markaziy qo‘mitasi va sovetlar hukumati konferensiya qarorlarini nazar-pisand qilmadi, konferensiyada Turkiston mustaqilligi masalasini ko‘tarib chiqqan T.Risqulov va uning maslakdoshlariga qarshi kurashni tashkiliy jihatlarini boshlab yubordi. Bu ishda Turkiston kompartiyasining V O‘lka konferensiyasida qatnashmagan M.V.Frunze alohida rol o‘ynadi. T.Risqulov V.I.Leninga bir necha bor konferensiya qarorlarini tasdiqlashni so‘rab radiogramma qilgan bo‘lsada, bu ishdan natija chiqmadi. 1920-yil, 22-fevralda Moskvadan yaxshigina «nazariy maslahatlar» olib, Toshkentga yetib kelgan M.V.Frunze konferensiya qaroriga qarshi chiqadi.

1920-yil, 8-martda RKP(b) MQ Turkiston kompartiyasi to‘g‘risidagi qarorni imzolaydi, ammo Turk kompartiyasi va Turk respublikasi haqidagi qarorni tasdiqlamaydi. Markazning bu tutgan yo‘lidan norozi bo‘lgan T.Risqulov va N.Xo‘jayev boshliq Turkiston MIQ vakillari 1920-yil, 17-mayda Moskvaga keladilar va Turksitonning mustaqilligini ta‘minlashga qaratilgan dasturni imzolash uchun RKP(b) MQga topshiradilar. Unda Turk respublikasi va Turk kompartiyasini tan olish, Turkkommissiyani bekor qilish, Turkiston fronti harbiy inqilobiy kengashi huquqlarini cheklash, Turkistondagi qizil askarlar qo‘shinlarini cheklash, olib chiqib ketish yoki uning ruslardan iborat qismini milliy ixtiloflarni kuchaytirayotganligi uchun qurolsizlantirish, musulmonlardan milliy qo‘shin tuzish kabi talablar qo‘yilgan edi. Shuningdek, dasturda tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR ixtiyoridan olib Turkiston MIQga berish ilgari surilgan edi. RKP(b) MQ va sovetlar hukumati bu talablarning bar-chasini rad etdi. Faqat rad etdigina emas mustaqillik va istiqloq uchun kurashuvchilarga qarshi keskin choralar ko‘rdi, ularni qonundan tashqari deb e‘lon qildi. Istiqloqlar bilan, ularning boshliqlari va yalovbardorlari bilan har qanday muzokaralar va murosa-yu madoralar, ularning qarindosh-urug‘larini garovga olish bekor qilinib, uning

o'rniga yoppasiga qirib tashlash taktikasi qo'llanildi. T.Risqulov V.I.Lenin bilan bir qator suhbatlardan so'ng o'z xatti-harakatlarining quruq sarob ekanligini angladi, o'zining to'g'ri takliflari va g'oyalari uchun «millatchilik sari og'ish»da ayblandi. T.Risqulov va uning maslakdoshlari ham rahbarlik lavozimlaridan chetlashtirildi.

O'shanda Lenin bilan suhbatlashganlardan yana biri Nizomiddin Xo'jayev (Turkiston MIQ raisi o'rinbosari) ham uning nomiga yozib qoldirgan ma'ruzanomasida Farg'onada sovetlar tomonidan mahalliy xalqqa qarshi olib borilayotgan vahshiyona siyosatni qoralagandi. O'sha paytda Farg'onada 35 qo'rboshi ikki yildan beri jang harakatlari olib borayotgani, «bosmachilik» fronti tugashi o'rniga, aksincha avj olayotgani, dashnoqlar, Jaloloboddagi rus quloqlarining yordami va qo'llab-quvvatlashi hamda Turkiston mustamlakachilari «kommunist»larning noto'g'ri siyosati oqibatida «bosmachilar» bir necha ming piyoda askarga ko'payganini N.Xo'jayev Leninga yozgan edi. «Rasmiy xabarlarga ko'ra, – deb yozadi N. Xo'jayev, – Farg'ona fronti tugatilgan, ammo dushman qizil ordenlar bilan yana bizga qarshi va o'sha mash'um Farg'ona partizanlik fronti va mahalliy kommunistlar hamda sovet xodimlarini so'ydilar va so'ymoqdalarki, bunga sabab qizil askarlar va dashnoqlarning bosmachilarga qarshi kurash niqobida tinch aholini qirib tashlaganida, ayollar nomusiga tegilayotganida, 26 qishloqni qirganlarida, O'zganda 1500 kishi qirib tashlanganida, urushning ikki yilda Farg'onada harbiy o'ljaning pulemyot, miltiq va boshqalarning umumiy jami yo'qligidadir. Sizga ta'riflash uchun Farg'onadagi dashnoqlar to'g'risida ma'lumot beraman, Abram degan bir kishi (armani, qizil askar) Quva qishlog'ida quolsiz musulmonlardan 87 kishini, o'rtoq Martin 47 kishini qilich bilan chopib tashladi. Farg'onada shunday holat yuzaga kelganda ham Farg'ona diviziya harbiy komissari qilib (Turk MIQ raisi o'rinbosarining noroziligiga qaramasdan) kommunist, armani Saakov tayinlandi. Bu shuni isbotlamodaki, birinchidan Turkkommissiya mahalliy mas'ul xodimlarga nisbatan faqat tilmoch sifatida munosabatda bo'lmoqda.

Ikkinchidan butun Turkiston voqeasida mahalliy xodimlar ahvolini tasavvur qilish mumkin bo'ladi»¹.

RKP(b) MQ ning siyosiy byurosi 1920-yil, 29-iyunda «RKP(b)-ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida» degan nomda bir-

¹ РИСТТДА. 5-фонд. 1-рўйхат, 1100-иш.

lashtirilgan bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to‘g‘risida» degan qarorda Turkistonda Buntunrossiya markaziy ijroiya qo‘mitasi, RSFSR Xalq komissarlari soveti va RKP(b) MQning doimiy vakolatxonasi (amalda nazoratchisi) bo‘lishi zarurligi ko‘rsatildi. Bu bilan hatto Turkiston kompartiyasi sovetlar O‘lka markaziy ijroiya qo‘mitasining harakat doirasi ham cheklanib nazoratga olindi.

T.Risqulov va uning tarafdorlari izini Turkiston kompartiyasi va Turkiston sovetlar muassasalaridan batamom quritish maqsadini ko‘zlab, Turkkomissiya 1920-yil, 19-iyunda o‘lka qo‘mitasini tarqatib yuborish va Turkiston kompartiyasining muvaqqat Markaziy qo‘mitasi to‘g‘risida qaror qabul qildi. Ana shu davrdan Turkistonda partiya va sovet idoralarini «yot unsurlar» va «aksilinqilobchi kuchlar»dan tozalash boshlandi. Natijada Turkiston Kompartiyasida 1920-yil oxirlarida 58 ming a‘zo bo‘lgan bo‘lsa, 1924-yilda ularning soni 26 ming kishiga tushib qoldi.¹

Xullas, 1920-yillarga kelib mustaqillik va istiqloq uchun ochiq-oydin va oshkora kurash olib borish mumkin bo‘lmay qoldi, bunday kurash yo‘lini tanlaganlar to‘g‘ridan to‘g‘ri bosmachilar deb e‘lon qilindi, mafkura sohasida g‘oyaviy kurash olib borganlarga esa «miltatchilar» tamg‘asi bosildi. Xuddi ana shu davrdan e‘tiboran mahalliy milliy ziyolilar va istiqloqchilarning kattagina qismi o‘z kurash taktikalarini o‘zgartirdilar, ular kompartiya saflarida bo‘lib, sovet idoralarida turli mas‘ul lavozimlarda ishlab milliy istiqloq uchun sovetlar hukumatiga qarshi zimdan, yashirin ish olib borishga o‘tdilar. «Biz yashirin ish olib borayotgan bo‘lsakda, bu kurashni sovet muassasalarida va kommunistlar partiyasida rasmiy vaziyatda ishlayotgan do‘stlarimiz bilan to‘la ravishda maslahatlashib, bir yo‘nalishda olib borardik»,² degan edi Zakiy Validiy To‘g‘on.

Shunday qilib bolsheviklar Turkiston o‘lkasida o‘zlarining yakka hukmronlik mavqelarini o‘rnatish yo‘lida hech narsadan qaytmadilar. Ular bu maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun xalq ommasining ongini zaharlashga qaratilgan tashviqot, targ‘ibot va ayg‘oqchilikdan tortib to dahshatli qirg‘in, talon-taroj va o‘tda yondirishgacha bo‘lgan barcha vositalardan foydalandilar. Bu hol sovetlarga qarshi xalq ommasining qahr-g‘azab va nafratining borgan sari kuchayishiga asosiy sabab bo‘ldi.

¹ Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси, 163-бет.

² *Закий Валидий Тўгон*. Хотиралари. – «Шарқ юлдузи», 9-сон, 152-бет.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonning sovet davridagi tarixini tadqiq etish va o'rganishga oid Prezident Islom Karimovning qanday metodologik, konseptual fikr-g'oyalari bilan?
2. Sovetlar davrida mustamlakachilik bilan chor Rossiyasi davridagi mustamlakachilikning umumiy belgilari va farqlari nimalardan iborat?
3. 1917-yilgi fevral inqilobi Turkiston xalqlari taqdirida qanday ijobiy rol o'ynadi?
4. Rossiyadagi qo'shhokimiyatchilik va Turkistondagi uch hokimiyatchilikni sharhlab bering.
5. O'rta Osiyodagi inqilobiy demokratik xarakterning asosan ikki yo'nalishini sharhlab bering.
6. O'lkaxalqlarining sovetlarining maydonga kelishi va ularning birinchi, ikkinchi qurultoylarini sharhlang.
7. Butunrossiya musulmonlarining birinchi, ikkinchi qurultoylarida qanday qarorlar qabul qilingan?
8. «Dashnoqsyutunchilar» kimlar va ular Turkistonda qanday paydo bo'ldilar?
9. Turkistonda bolshevizmning maydonga kelish sabablari nimalardan iborat?
10. Bolsheviklar tomonidan Toshkentda qurolli qo'zg'olonga qanday tayyorgarlik ko'rildi?
11. Umumturkiston musulmonlarining uchinchi qurultoyi va unda qanday masalalar ko'rildi?
12. Turkiston oktabr to'ntarishi, uning chetdan olib kelingani va zo'rlik bilan amalga oshirilganligini sharhlang.
13. Turkiston o'lkasi musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi qachon, qayerda o'tkazildi va unda qanday qarorlar qabul qilindi?
14. Turkiston muxtoriyatining tashkil topishi va uning boshqaruv tizimini sharhlab bering.
15. Turkiston muxtoriyatini mahalliy xalq qanday kutib oldi-yu, bolsheviklar bu hukumatga qarshi qanday kurash olib bordilar?
16. Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi, tugatilishida uning aybdorlari kimlar ekanligini aniqlang.
17. Turkiston muxtoriyatining tarixiy ahamiyati nimalarda, unda jadidlarning roli qanday bo'lgan?
18. Turkistondagi ocharchilik va uning fojialarini sharhlang.
19. Turkistondagi siyosiy buhron haqida nimalarni bilasiz?
20. Turkiston ASSR va Turkiston kompartiyasining tashkil topishini sharhlang.
21. Osipov Isyoni haqida nimalarni bilasiz?
22. Qanday sharoitda Turkistonda bolsheviklarning yakkaboshchilik tizimi o'rnatildi?

II b o b

MILLIY OZODLIK VA MUSTAQILLIK UCHUN KURASH JABHASIDA

1-§. MILLIY OZODLIK VA ISTIQLOLCHILIK HARAKATINING BOSHLANISHI, MOHIYATI, SABABLARI VA HARAKATLANTIRUVCHI KUCHLARI

Tarixiy manbalarda Turkiston o'lkasi xalqlarining sovetlar bosqiniga qarshi milliy ozodlik va istiqloqlilik harakatining boshlanish va uni davrlashtirish bo'yicha har xil fikr-xulosalar ilgari surildi. Jumladan, sovetlar tarixshunosligida o'lkamiz xalqlarining ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashi davrini ko'r-ko'rona grajdanlar urushi davri deb qaraldi, Rossiyadagi fuqarolar urushi davridan aynan ko'chirib olindi va 1918–1920-yillar bilan belgilandi. Holbuki, bu tarixiy haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydi.

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va istiqloqlilik harakatining sabablari to'g'risida ham tarixiy manbalarda har xil fikrlar bayon etiladi. Ayniqsa, sovetlar davrida chop etilgan adabiyotlarda o'lka xalqlarining milliy ozodlik va istiqloqlilik harakatining mohiyati buzib, soxtalashtirilib «bosmachilik» deb ataldi va sabablari bir yoqlama yoki juda toraytirilib ko'rsatildi.

Tarixdan ma'lumki, Anvar Posho Kamol Otaturk bilan birga ingliz imperialistlariga qarshi hayot-mamot janglarida qatnashgan. U «ingliz josusi» bo'lishi mumkin emasligi ayon edi. Uni el ichra obro'sizlantirish uchun «ingliz josusi» deb targ'ibot yuritish vazifa qilinayotgan edi. Xuddi shuningdek, Vatan mudofaasiga otlangan mujohidlarni ham xalq orasida obro'sizlantirish uchun ularga nisbatan «bosmachi» atamasini birinchi bo'lib shovinistlar tarqatganiga shubha qilmasa ham bo'ladi.

Ammo bu kabi g'ayriilmiy, tuhmat qarashlarning aksi o'laroq, haqiqatga yaqin fikrlar ham o'sha 20-yillardayoq bildirilgan edi. N.E.Kakurin, G.Kozlovskiy, L.Soloveychiklar «bosmachilikni «partizanlar harakati», «xalq harakati», inqilobiy kurash», «ozodlik kurashi» deb talqin etishgan. Hatto milliy qirg'in aybdorlaridan biri

V.V.Kuybishev ham Buxorodagi «bosmachilik»ni ozodlik kurashi, «bu bosqinchilik, bosmachilik harakati emas, balki siyosiy harakatdir» deb aytgan edi. Harbiy arboblardan biri bo'lgan Vrachyov 1922-yil, 12-mayda «Buxoroda avj olgan bosmachilik ma'lum ma'noda xalq qozg'oloni, xalq isyoni xarakteriga ega» deb ko'rsatgan. Harbiy komissar Sokolovning fikricha: «Bosmachilik Turkiston xalqining begona hokimiyatga qarshi milliy isyonidir»¹.

Turkiston tarixining bilimdoni, «bosmachilik urushi» ishtirokchisi Ahmad Zakiy Validiy (To'g'on) fikricha, «Bosmachilik harakati Turkistonda 1918–1923-yillar oxirida faol harakatlarga ega holda butun quvvatini o'ziga jalb etib, o'rtaga chiqqan muazzam ozodlik harakatidir».²

Qizil saltanat mustamlakachiligi va shovinizmiga qarshi boshlangan Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va istiqlol uchun kurashining sabablari to'g'risida yozma manbalarda har xil qarash, g'oya va fikrlarga to'g'ri kelamiz. Albatta, mazkur masala bo'yicha qalam tebratuvchi har bir shaxs qaysi millatga, qaysi siyosiy guruh va g'oyaviy dunyoqarashga mansubligiga va kimning buyurtmasi va topshirig'ini bajarayotganligiga qarab ijod qiladi va fikrlaydi. Jumladan, P.Alekseyenko o'zining 1931-yilda chop ettirgan «Что такое басмачество?» kitobida bosmachilikning kelib chiqishiga asosiy sabab qilib paxtani musodara etish haqidagi Kolesov dekreti oqibati natijasi o'laroq yuzaga kelgan ishsizlik deb baholaydi. Bu fikr-xulosaga harbiy tarixchi D.Zuyev ham qo'shiladi³. Ammo bu mualliflar milliy ozodlik va istiqlolchilik urushining asl mohiyati va sababini ochishdan o'zlarini chetga oladilar.

Tarixchi olim Sh.Shoma'diyev bergan ma'lumotlarga qaraganda rus qizil askarlari va dashnoqlar 1918-yilning boshidagina Farg'ona vodiysidagi ko'plab shahar va qishloqlarni yondirib kulini ko'kka sovurdilar. Ana shu dahshatli qirg'in davridagina Marg'ilon shahrida 7000 ga yaqin, Andijon shahrida 6000, Namangan shahrida 2000, Bozorqo'rg'on va Qo'qon qishloq atroflarida 4500 turkistonlik musulmonlar shahid bo'ldilar⁴. Bu, albatta, o'lka xalqlarining mustam-

¹ Шамсутдинов Р. «Босмачилар» ким бўлган? «Фан ва турмуш», 1997 йил, 1-сон.

² Али Бодомчи. Кўрсатилган адабиёт. 6-бет.

³ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 6-бет.

⁴ Шоматдиев Ш. Очерки гражданской войны в Ферганской долине. – Т: 1961, стр. 56.

lakachi bosqinchilariga nisbatan qahr-g'azabi va nafratining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi.

Yuqoridagi fikr-xulosalarni umumlashtiradigan va tahlil qiladigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashga o'tlanishiga sabab bo'lgan asosiy omillar quyidagilardir:

Birinchi va asosiy sabab, Turkiston o'lkasi xalqlarining erk uchun, ozodlik uchun va milliy mustaqillik uchun kurashga tarixiy an'anaviy moyilligi, ota-bobolarimizning udumlariga sodiqligi, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat, tiz cho'kib, bo'yin egib va qul bo'lib yashashdan ko'ra, tik turib, kurashib jang maydonida mardonavor o'limni afzal ko'rishlik, Vatan va millatga nisbatan cheksiz hurmat, sadoqat va vatanparvarlikdir.

Ikkinchi sabab, chor Rossiyasining mustamlakachilik va shovinistik siyosatiga sodiq bo'lgan sovetlar hukumatining Turkiston o'lkasida olib borgan buyuk davlatchilik va o'lka xalqlarining insoniy qadr-qimmatini va g'ururini kamsituvchi, yerga uruvchi va oyoqosti qiluvchi siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy va milliy genotsid siyosatidir. Bolsheviklar qozi sudlovini bekor qildilar, vaqf yerlarini tortib oldilar, mulkchilikning barcha shakliga chek qo'ydilar, iqtisodning barcha jabhalarida davlat monopoliyasini joriy etdilar, bular ham xalq ommasini sovetlarga qarshi qurolli jang olib borishga majbur qildi. Bolsheviklarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib dastlab ular tomoniga o'tgan tub yerli aholi vakillari oktabr to'ntarishidan so'ng o'z ko'zlari bilan sovetlar hukumati yurgizgan siyosatni ko'rib undan yuz o'girdilar.

Ma'rifatparvarlarning «Hurriyat» nomli gazetasida 1913-yil, 9-mayda «Bolsheviklarimiz» deb nomlangan maqola e'lon qilindi. Unda bolsheviklarning barcha hiyla-nayranglari fosh etiladi: «Bolsheviklar ish boshig'a o'tib olg'on kunlarda: «Biz, kichik millatlarga tamom hurriyat va istiqlol beramiz!» deb va'da qilgan bo'lsalar ham bu quruq so'zlari qog'oz ustindagina qoldi, bular hozircha hech bir millatning muxtoriyat va istiqloliyatini tasdiq etmadilar, balki bil'aks shunday muxtoriyat va istiqloliyatini e'lon etgan millatlarga to'p va pulemyot bilan muqobala etdilar va etmoqdalar.

Bolsheviklarning bu g'ayri tabiiy tilaklari, buzuq g'arazlari hozircha Rossiyada bo'lg'on hech bir millat tarafidan qabul qilinmadi. Shuning uchundirki, bolsheviklar o'zlarig'a bo'ysinmay «sotsializm»

maslagini qabul etmagan millatlar bilan urushmoqdalar. ...Musulmonlar orasiga muxolifot solmoq uchun musulmon soldatlarini va musulmon ishchi, dehqonlarini igʻvo etdilar.. Musulmonlar bolsheviklarning buzuq muddaolarini anglab olib oʻzlarini tortdilar, aldanmadilar».

Toshkent shahar Dumasining soʻngi majlisida musulmon deputati Ibn Yamin Yonboyev sovetlar hukumati haqida bunday degan edi: «Hozirgi hokimiyat (F.Kolesov va boshqalar) tan olingan demokratiyaligi dargumon. Ushbu hokimiyat musulmonlar nomidan gapirishi esa qip-qizil yolgʻon... Mazkur hokimiyatning asl kuchi – toʻp va pulemyotlardir, lekin biz, musulmonlar, bu kuchdan qoʻrqmaymiz. Bizda oʻzga kuch mavjudkim – ul kuch ruhimizdir. Tarix ushbu soxta hokimiyatning amalini qoralaydigan vaqt albatta kelajak! (olqishlar)»¹.

Uchinchidan, Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va Qoʻqondagi dahshatli fojialardir. Aslida bu fojialarni milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashning boshlanishiga sabab deb emas, balki bunday qonli muhorabaning boshlanishi uchun bir turtki, bahona deb qaramoq maqsadga muvofiqdir. Chunki Qoʻqondagi dahshatli voqealar ozodlikka, erkka va milliy mustaqillikka yillar davomida tashna boʻlgan Turkiston oʻlkasi xalqlarining sabr kosasini haddan tashqari toʻldirib yubordi. Qoʻqondagi sovet askarlarining miltiq, toʻp va zambaraklardan otgan oʻqlari oʻlka xalqlarining tinch vositalar yordamida ozodlikka, muxtoriyatga va milliy mustaqillikka boʻlgan soʻnggi umidlarining chilparchin boʻlganligi va oʻqqa tutilganligini bildirar edi. Vatan, millat, ozodlik, hurlik, erkinlik va milliy mustaqillik kabi tushuncha va gʻoyalardan begona boʻlmagan va qizil vabodan qutulish istagi andakkina boʻlsada qalbida joʻsh urgan millat vakillari qoʻlga qurol olishdan boshqa yoʻlni topa olmadilar. Buni xalq lashkari Madaminbekning quyidagi soʻzlari yorqin ifoda etadi: «Qoʻqon (Turkiston) Muxtoriyati hukumati davrida men – Madaminbek musulmon qoʻshinlariga yetarli darajada yordam bera olmadim. Men bolsheviklar hokimiyatini xalq uchun eng yaxshi va foydali hukumat deb oʻylagan edim. Lekin tez orada shunga ishonch hosil qilyapmanki, bolsheviklar boy, kambagʻal va qashshoqlarni talashdan nariga oʻtmas ekan. Shuning uchun ham men sovetlar

¹ «Туркестанский вестник», 1917 г., 9 декабря.

xizmatini tashlab, eski Marg‘ilon Qo‘rboshisi (militsiya boshlig‘i) lavozimidan ketdim»¹.

Xullas, istiqlolchilik harakati, milliy kurashining asosiy harakatlantiruvchi kuchi dehqonlar, chorikorlar, mardikorlar, hunarmandlar va kosiblar edi. Ularga shahar aholisining aksariyat qismi: o‘ziga to‘q badavlat oilalarning vakillari, savdogarlar, din arboblari hamda ba‘zi boylar qo‘shildi. Istiqlolchilar safida oq-qorani tushungan savodxon kishilar – ziyolilar ham ko‘pchilikni tashkil qilardi va ular jadidlar orasidan ajralib chiqqan Turkiston munavvarlari va muborizlari edi. Bir so‘z bilan aytganda, istiqlolchilar safida xalqning barcha tabaqasiga mansub kishilar bor edi.²

2-§. QO‘LDA QUROL, QALBDA VATAN TUYG‘USI

Turkiston o‘lkasi xalqlari qo‘lga qurol olib, qalbda vatanparvarlik tuyg‘usi bilan miliy ozodlik va mustaqillik uchun muqaddas jangga otlاندilar. Har ikkala tomondan bu qirg‘inbarot jangda qancha kishi qatnashdi degan savolga manbalarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, sovet tarixchilari asarlarida bu raqam 6 mingdan 60 mingga deb tilga olinadi. Ingliz olimi R.Frezer 1922-yil noyabrida Turkistonda 100 ming kishilik sovet qurolli kuchlariga qarshi 60 ming istiqlolchi kurashgan deb yozadi.

Turkiston respublikasi Markaziy ijroiya qo‘mitasi raisi I.Xidiraliyevning ma‘lumotlariga qaraganda 1920-yil sentabrida istiqlol kurashchilarining soni 70 ming kishiga yetgan. Bu raqamlar vaqtga, sharoitga qarab goh ko‘payib, goh pasayib turgan. Bu o‘rinda 2-Turkiston o‘qchi diviziyasi komandiri F.D.Karpovning 1920-yil, 8-avgustida Turkfront qo‘mondoni M.V.Frunzega telefon orqali yuborgan xabari diqqatga loyiq: «Farg‘onadagi kurash yerli xalqning Sovet hukumatiga qarshi uyushgan qo‘zg‘olonidir. O‘tgan safargi operatsiyada bosmachilar juda katta talafot ko‘rdilar, hozirgi paytda ularning safi yana to‘ldirildi, hatto ko‘p, har bir vintovkaga besh nomzod bor».

¹ *Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918–1924 йиллар). Т.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 1994, 34-бет.*

² *Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 йиллар) (Университетлар ва педогогика институтлари учун ўқув қўлланмаси). Тошкент. «Университет», 2002.*

Istiqlolchilarga qarshi jang olib borgan qizil askarlar 160–170 ming kishiga yetgan. Ayni paytda qizillar zamonaviy qurol, harbiy texnika, pulemyot, aeroplan va boshqa vositalarga ega edilar.

Turkistondagi milliy-ozodlik va istiqloqlilik harakatining yirik markazlaridan biri Fargʻona vodiysi boʻldi. Kichik va Katta Ergashlar¹, Muhammad Aminbek (Madaminbek), Shermuhammadbek (Shermat), Xolxoʻja Eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon Pahlavon, Nurmuhammadbek, Jonibek qozi va boshqalar ana shular jumlasidandir.

1918-yil, fevral oyida qizil askarlar Turkiston Muxtoriyatini tormor qilib, Qoʻqonni dahshatli qonga botirgach shaharni himoya qilishni oʻz zimmasiga olgan Kichik Ergash oʻz qaramogʻidagi kuchlar bilan Qoʻqonni tashlab chiqishga majbur boʻldi. U shaharga yaqin Bachqir qishlogʻiga kelib oʻrnashdi va shu yerdan turib qizillarga qarshi kurashni davom ettirdi. Kichik Ergash 1918-yil, 27-fevralda qizil askarlarga qarshi olib borilgan janglarning birida halok boʻldi.

1918-yil mart oyida Bachqir qishlogʻida 40 ta qoʻrboshi toʻplanib Katta Ergashni «Amir ul Musulmon»likka koʻtardilar. Asli Bachqirlik boʻlgan bosh qoʻmondon Mulla Ergashga Madaminbek va Shermuhammadbek oʻrinbosar etib tayinlandilar. Oʻtgan mavzularda taʼkidlanganidek Madaminbek sovetlarning adolatsizligini koʻrgach, Qoʻqondan qochib kelib Margʻilonda «Margʻilon Muxtoriyati»ni tuzish harakatini boshlab yubordi. Bu harakatga A.Oʻrazaev, Y.Ageyev, Mir Odilbek, M.Mirahmedov, M. Chanishev va boshqalar boshchilik qildilar. Turkiston Muxtoriyatini Margʻilonda tiklamoqchi boʻlgan kuchlarga qarshi xunrezlikka Qoʻqon fojiasi dahshatining faol ishtirokchisi Osipov boshchilik qildi. 23-fevralda Mir Odilbek Margʻilonda «Turkiston muxtoriyati» tiklanganligini eʼlon qildi. Ammo 24-fevralda qizil askarlar va dashnoqlar katta kuch bilan Margʻilonga hujum boshladilar. Madaminbek oʻz kuchlari bilan chekinishga majbur boʻldi. Margʻilonda ham Qoʻqondagidek ommaviy qirgʻin boshlandi. Muxtoriyatning 15 aʼzosi shu jumladan Mir Odilbek ham qoʻlga olinib qatl etildi.

Qizil askarlar Margʻilondan Quvaga oʻtib bu yerda ham ommaviy qirgʻin uyushtirdilar. Hech qanday aybsiz, soʻroqsiz 200 musulmon

¹Биринчисининг бўйи калта бўлганлиги учун «кичик» ва иккинчисининг бўйи новча бўлганлигидан «катта» лакабини олишган эдилар.

otib tashlandi. Bu dahshatga javoban 1918-yil, 28-, 29-fevralda Sher-matbek qo'rboshi boshchiligidagi kuchlar qizil askarlarning Quva shahrida joylashgan garnizoniga hujum boshladilar, rus askarlaridan anchasi qirib tashlandi, katta bir guruhi asir olindi.

1918-yil yoziga kelib milliy ozodlik harakati katta kuchga aylangan edi. Jumladan, Ergash qo'rboshi rahbarligidagi vatanparvar kuchlarning o'zi 1918-yil yozida 70 otryaddan iborat bo'lib, har bir otryadda 20 nafardan 1800 nafargacha jangchilar bor edi.¹

1919-yilning bahoriga kelib deyarlik butun Farg'ona vodiysi istiqloqlolchi kuchlar qo'liga o'tdi. Sovetlarning raislari, ijroiya qo'mitalari a'zolari va RKP(b) Farg'ona guruhlarai raislarining 1919-yil, 29–31-martda bo'lib o'tgan Favqulodda quriltoyi Farg'ona vodiysida vujudga kelgan vaziyatdan jiddiy xavotirga tushganini e'lon qildi. Ammo bu vaziyatni oqilona bartaraf etish yo'lini ko'rsatib bera olmadi. Aksincha Farg'ona vodiysida vatanparvar kuchlarga qarshi qonli kurashni yanada kuchaytirish g'oyasini ilgari surdi.

Mahalliy tub yerli aholi orasidan chiqqan Kompartiya a'zolari bu g'oyaga qarshi chiqdilar. Ular aksincha bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun istiqloq uchun kurashganlarga umumiy afv e'lon qilish lozim, deb hisobladilar. Andijonlik musulmon kommunistlar ilgari surgan bu fikrni O'lka musulmonlari byurosi ham ma'qulladi va uni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqdi. Ular nimalardan iborat edi? Birinchidan, o'z ixtiyori bilan qurolni topshirganlarga hayotini saqlab qolishni kafolatlash; ikkinchidan, vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash uchun moddiy jihatdan yordam berish; uchinchidan, Farg'ona vodiysidagi sovet organlari va qizil askar qo'shinlarini mustamlakachi va shovinistik yot unsurlardan tozalash; to'rtinchidan, arman millatiga mansub dashnoqlardan tuzilgan qurolli kallakesar to'dalarni qurolsizlantirish va ularni Farg'ona vodiysidan olib chiqib ketish kabilarni amalga oshirish ko'zda tutildi. 1919-yil, 7-mayda Turkiston MIQ istiqloq uchun kurash qatnashchilariga umumiy afv e'lon qildi. Afv mohiyati Turkiston MIQ, Respublika XKS va Millatlar Komissarligining 1919-yil 9-mayda e'lon qilingan «Farg'onaning mehnatkash musulmon aholisiga» murojaatnomasida tushuntirildi. E'lon qilingan afvni amalga oshirish uchun Farg'ona vodiysiga K.E.Sorokin boshchiligidagi Favqulodda komissiya keldi. Komissiya

¹ *Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи... 117-бет.*

tarkibiga mahalliy millat vakillari Turar Risqulov, Sa'dullaxo'ja Tur-sunxo'jayev, Abbasxo'jayev, Haqqul Husanboyev va boshqalar kiritildi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Uncha katta kuchga ega bo'lmagan bir necha qo'rboshi qurolini tashlab, sovetlar tomoniga o'tdi, xolos. Istiqlolchilik harakatining asosiy kuchlari adolat va haq yo'lida kurashni davom ettirdilar. Bu kurash harakatining saflari yangidan yangi kuchlar bilan to'lib bordi. Chunki tub yerli mahalliy aholi sovetlarning bu chaqirig'i – murojaatiga ham ishonmadi, uni yana bir navbatdagi nayrang va o'zi uchun tuzoq deb bildi.

3-§. MUVAQQAT FARG'ONA HUKUMATI

1919-yil, 22-oktabrda istiqlool uchun kurash harakati kuchlarini tiklash va uni yanada mustahkamlash maqsadida Ergashtomda qo'rboshilar qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda Muvaqqat Farg'ona hukumatini tuzishga qaror qilindi, hukumat boshlig'i va bosh qo'mondonlikka Madaminbek saylandi. Hukumat boshlig'ining o'rinbosarligiga Monstrov nomzodi ko'rsatildi. General Muxanov harbiy vazir, advokat Nyunsberg Ichki ishlar vaziri, Hakimjon Azizxonov Moliya vaziri bo'ldi. Umumiy tarkibi 24 kishidan iborat bo'lgan mazkur hukumatda 16 kishi tub yerli aholi vakillari bo'lsa, 8 kishi ovrupo millatlariga mansub xalqlarning (Plotnikov, polkovnik Fenik) vakillari edilar. Qirg'iz millatiga mansub kapitan Sulaymon Kugunov ham hukumat tarkibiga kiritilgan edi. Madaminbek Farg'ona vodiy-sida sovet hukumati organlariga muqobil bo'lgan siyosiy boshqarish tizimini joriy etdi. «U bizning rahbarlikdagi kamchilik va xatolarimizdan mohirona foydalandi, unda o'z «boshqarish apparati, o'z tribunali, o'z «genshtabi» bor edi, u qonunlar chiqardi», – deb ta'kidlangan edi uning dushmanlaridan biri bo'lgan Gromatovich. Madaminbek istiqloolchilar qo'shiniga yagona, uyushgan harbiy qo'shilma tusini berdi, uning askarlari orasida kuchli harbiy intizom bor edi. Madaminbek askarlari tinch aholini talovchilar va bosqinchlarni o'zlari ushlab, qattiq jazoladilar. Muvaqqat Farg'ona hukumati harbiy va moddiy yordam so'rab Buxoro amirligi va Afg'oniston hukumatiga o'z vakillarini yubordi. Ammo hech qanday amaliy yordam ololmadi.

Qurultoyda sovetlarga qarshi kurashayotgan vatanparvar kuchlarning harakat birligini tashkil etishga katta e'tibor berildi. O'sha

paytda Fargʻona vodiysida harakatda boʻlgan 150 ga yaqin istiqloolchi guruhlar (otryad)ni Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxoʻja va Katta Ergash boshchiligida toʻrtta yirik guruh qilib birlashtirishga qaror qilindi. Bu ishda rus ofitserlari yaqindan amaliy yordam berdilar. Qoʻrboshi otryadlarni qaytadan shakllantirish, markaziy rahbarlikni yoʻlga qoʻyish, harbiy komandir kadrlarni tarbiyalash va tayyorlash yuzasidan bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi, istiqlool uchun kurashuvchi barcha kuchlarni yagona markaz va jabhaga birlashtirib, kurashni yoʻlga qoʻyish imkoniyati boʻlmadi. Bu ishning muvaffaqiyat qozonmaganligining sabablari koʻp boʻldi, albatta. Ular tajribali, ayyor va pixini yorgan sovetlar saltanati mustamlakachiligiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashmoq uchun oʻzaro til topib, birlasha olmadilar. Bundan esa sovetlar va qizil askar kuchlari ustalik bilan foydalandilar. Ayni chogʻda 1919-yilning kuz oylaridan boshlab sovetlar hukumati istiqloolchi kuchlarga qarshi kurashda oʻz taktik yoʻlini oʻzgartirdi, u yanada ayyorroq va ustamonlik bilan ish olib bordi. Bu borada sentabr oyiga kelib Turkiston bilan Rossiya markazi oʻrtasida uzilib qolgan aloqaning tiklanishi, Turkkommissiya ish faoliyatining boshlanishi va nihoyat M.V.Frunze boshchiligida Turkiston frontining tashkil etilishi hal qiluvchi oʻrin tutdi. Sovetlar hukumati istiqloolchi kuchlarga qarshi ikki jabha boʻylab tazyiqni kuchaytirdi. Birinchisi, maʼnaviy tazyiq edi. Turkkommissiya rahbarligida sovetlar oʻz targʻibotchi va tashviqotchilarini omma orasiga, jang qizib turgan hududlarga yubordi. Ular orqali xalq ommasining ongiga sovetlar hukumati adolatli, xalqparvar hukumat, u mustamlaka asoratidagi ezilgan millatlarning himoyachisi, boʻlib oʻtgan dahshatli qirgʻinlarda uning aybi yoʻq, degan gʻoya singdirildi. Jumladan, 1919-yil, 28-noyabrda boʻlib oʻtgan TKP Oʻlka qoʻmitasining majlisida F.I.Goloshekin «Fargʻona toʻgʻrisida» soʻzga chiqib goʻyo hech narsadan bexabar kishiday bunday degan edi: «...u yerdagi partiya, sovet turmushi va iqtisodiy turmush boshboshdoqlik va dahshat ichida qolgan, xolos. Sinfy kurash yoʻq, balki milliy kurash bor, u ham keskinlashtirilib rosa avjiga yetkazilgan»¹. «Turkkommissiya gʻoyalarini tashviqot-targʻibot qilishda maxsus tayyorgarlik»dan oʻtkazilgan tatar brigadasidan keng foydalanildi. Ular «Qizil askarlar mehnatkashlar ommasiga qarshi emas, balki boylar, burjuylar tarafida

¹ Ражабова Р. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар), 66-бет.

bo'lgan «bosmachilar»ga qarshi kurashmoqdalar» deb va'zxonlik qildilar. Firqa va sovet idoralari «yot unsurlar»dan «tozalanib», «markazdan» kelgan xodimlar bilan «mustahkamlandi».

«Milliy adovatni kuchaytirgan» dashnoqlar faoliyati ham to'xtatildi, partiya o'lkada yagona hukmron partiya bo'ldi.

Xo'jalik hayoti, iqtisodiy va moddiy ta'minot sohalarida ham «zarur chora-tadbirlar» ko'rildi. Masalan, 1920-yil, mart oyida TMI Qo'mitasi «Yerlarni mehnatkash dehqonlarga qaytarish to'g'risida» dekret qabul qildi. Ommadan olinadigan soliqlar miqdori kamaytirildi, Farg'ona vodiysi «iqtisodiyotini ko'tarish» maqsadida, irrigatsiya va paxtachilikni tiklash uchun moddiy mablag'lar ajratildi. Bu tadbirlar albatta ma'lum ma'noda o'z natijalarini berdi. Aholining g'oyaviy-siyosiy saviyasi past qismi sovetlarning ayyorlik bilan ishlatgan bu tuzog'iga ilinib aldandi, istiqlol uchun kurash jabhasidan chetlandi, o'z qurolini tashlab, sovetlar tomoniga o'tdi. Sovetlar bunday kuchlardan ustalik bilan foydalandilar va tez orada 2-Turkiston o'qchilar diviziyasi tuzildi. Bu diviziya Rossiyadan yetib kelgan qo'shin qismlari bilan mustahkamlandi. Ana shu tariqa sovetlar hukumati milliy istiqlol uchun kurashayotgan Turkiston vatanparvarlarni ikki qismga bo'lib yubordi va ularni bir-biriga qarshi jangga soldi. Bundan mustaqillik uchun kurash jabhasi zaiflashdi va yutqazdi.

Bunday tashviqot-targ'ibot ishlari bevosita qo'rboshilar orasida ham olib borildi, o'z qurolini tashlab sovetlar tomoniga o'tgan, sovetlarni tan olgan qo'rboshilarni sovetlar kechiradi va gunohidan o'tadi, deb qarmoqqa ilintirishga urinishlar ko'p bo'ldi. Bu ishda sovetlarning yolg'on va dalariga aldanib, ular tomoniga o'tgan va ongli suratda milliy xiyonat va sotqinlik qilgan tub yerli aholi vakillari kuchidan foydalanildi. Jumladan, Madaminbek bilan ham ana shunday shaxslar yordamida bir necha marta muzokaralar olib borildi.

Sovetlar hukumati og'zaki tashviqotda o'zini qo'yning og'zidan cho'pni ham olmaydigan, beozor va tinchliksevar kuch sifatida ko'rsatsa-da, amalda vatanparvar istiqlolchi kuchlarga qarshi harbiy bosim va tazyiqni tobora kuchaytirdi, yangidan yangi va dahshatli qirg'inlarni amalga oshirdi. Buni 1920-yil yanvar-fevral oylaridagi jang operatsiyalarida yaqqol ko'rish mumkin. Yanvar oyi o'rtalarida Bachqir qishlog'ida betaraf turgan Ergash qo'rboshiga hujum uyushtirildi. Uning kuchlari tor-mor qilindi, Bachqir qishlog'i kultepaga aylantirildi. Ergash qo'rboshi qochishga ulgurdi, ammo tezda qo'lga olindi va qatl etildi.

1920-yil yanvarida Farg‘ona istiqloqlchilariga qarshi Volga musulmonlaridan tashkil topgan tatar brigadasi tashlandi. Brigada qo‘mondoni Yusuf Ibrohimov harbiy komissar Vafo Burnashev, qarorgohi komissari Mehnat Qosimovlar edilar. Brigada o‘zining asosiy zarbasini Madaminbekka qarshi qaratdi. Yanvardan fevral oyi oxirigacha qattiq to‘qnashuvlar bo‘ldi. Tatar brigadasi tarkibiga qizillar xizmatida bo‘lgan o‘zbek va qozoq musulmon jangchilari ham kiritildi. Kuchlar sovetlar foydasiga tubdan o‘zgargan edi. Madaminbek qo‘shini tobora kuchsizlanib borardi. Ustiga-ustak K.Monstrov o‘zgarib borayotgan vaziyatdan sarosimaga tushib 1920-yil, 17-yanvarda bolsheviklar tomoniga o‘tib ketdi. Madaminbek lashkarida birorta ham rus jangchisi qolmadi.

Shunday og‘ir sharoitda Madaminbek lashkari bilan tatar brigadasi o‘rtasida shiddatli janglar bordi. Bu janglarda 4–5 ming kishi ishtirok etdi. Janglar Andijon, O‘sh atroflarida, G‘ulcha, Ergash-tom, Poytug‘, Asaka, Segizaqum, Tol, Oyim hududlarida olib borildi. Dastlab Madaminbek ustun keldi, qator g‘alabalarga erishdi. Biroq asir olingan tatarlarning istiqloqlchilar orasida olib borgan targ‘ibot va tashviqotlari, K.Monstrovning kutilmaganda qizillar tomoniga o‘tib ketishi Madaminbek qo‘shinidagi jangchilar ruhini tushirib yubordi. 2-, 3-fevral kunlarida Madaminbek Poytug‘da ayniqsa Qoradaryo bilan Norin daryosining qo‘shilish joyida bo‘lgan jangda o‘zining juda katta kuchlaridan mahrum bo‘ldi.

Albatta, vatanparvar kuchlarga berilgan surunkali, shiddatli bunday zarbalar jangchilarning ruhiy holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Madaminbek vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyatni oqilona hisobga olib, o‘zining asosiy jangovar kuchlarini saqlab qolish uchun 2-Turkiston diviziyasining qo‘mondonligi bilan yarash bitimi muzokaralarini boshlashga qaror qildi. 1920-yil, 6-martda tinchlik muzokaralarida 2-Turkiston o‘qchi diviziyasi shtabi tomonidan: diviziya boshlig‘i Veryovkin-Raxalskiy, diviziya harbiy komissari Slepchenko, shtab boshlig‘i Xodoranskiy, shtab harbiy komissari Bogayevskiy, siyosiy komissariyat mudiri Shafranskiy, viloyat inqilobiy qo‘mitasi-ning raisi Nizomiddin Xo‘jayev, otliq brigada qo‘mondoni E.F.Kujello va brigada harbiy komissari Atonov; Madaminbek tarafidan vakil sifatida: Radzevskiy, B.N.Sitnyakovskiy, Mulla Mo‘min Karim-xo‘jayev, Madali Mirza Muhammadjonov va Hayitoxun Islomboyev qatnashdilar.

Tinchlik bitimida quyidagilarni o‘qiymiz:

«Men Muhammad Aminbek o‘z qo‘shinim hamda o‘zlarining batamom roziliklarini shaxsan menga izhor qilgan qo‘rboshi va a‘zolarim bilan birgalikda tantanali qasamyod qilamanki, endilikda sovet hokimiyatini tan olaman, sodiq xizmatkor bo‘lishga so‘z beraman, uning barcha buyruq va topshiriqlariga quyidagi shart-sharoitlarda amal qilaman:

1) sovet hukumati Turkiston fuqarolari hayotini yo‘lga qo‘yishda shariat asoslarini saqlab qolib, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya etib, ahli islomga mavjud shariat, ya’ni musulmonlarning mahalliy shart-sharoiti va urf-odatlariga huquq berganida;

2) otryadimning doimiy qarorgohi Namangan shahri etib tayinlanganida;

3) men, boshqa frontlarga chiqmasdan, vaqtincha Farg‘ona tasarrufida, sovet hokimiyatini har tomonlama ham ichki, ham tashqi dushmanlardan himoya qilishga va’da beraman;

4) otryadimda xizmat qilayotgan barcha ruslar to‘la ozod etiladi va xohishlariga binoan otryadimda xizmatda qolishlari mumkin;

5) shu yilning 13-martidan kechikmay o‘z vakillarim bilan Turkfront Harbiy Inqilobiy Kengashi va Turkiston Markaziy hokimiyatiga sodiq ekanimni bildirish uchun Toshkentga borishga so‘z beraman. 2-Turkiston o‘qchi diviziyasining boshlig‘i Vervovkin-Raxal’skiy,

«Harbiy siyosiy komissari Slepchenko.

Islom qo‘shinining qo‘mondoni Madaminbek»¹.

Madaminbek muzokaralar davomida milliy istiqlochlarga qo‘shilgan: «bosmachilar» xalqni talon-taroj qilish bilan shug‘ullangan», «kallakesarlar sovetlar hokimiyatini tan olmadilar» kabi barcha aybnomalarning asossiz ekanligini so‘zlab bunday degan edi:

«Men Marg‘ilondan chiqqanimda, talon-taroj bilan shug‘ullanish va qo‘mondon bo‘lishni maqsad qilgan emasman. Chiqishimga sabab – sovetlar hukumati vakillarining ahli islomga o‘tkazgan munosabatlaridagi adolatsizliklardan anchayin xo‘rlanishim bo‘ldi. Sizlar o‘z ro‘znomalaringizda endi sovet hukumati yangilanayotganini, uni nomunosib vakillardan tozalashga kirishayotganlaringizni yozmoqda-

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон.

sizlar. Men o‘shandoyoq: agar sovet hukumati shu yo‘lga kirsam, men u bilan birga bo‘laman, deb aytgan edim...

Men Marg‘ilondan chiqqanimda yuz berayotgan adolatsizliklardan qahr-g‘azabga mingan edim, jon-jahdim bilan dushmanlarga qarshi kurashdim. Shuni tan olishim kerakki, qon to‘kilayotgani, shuningdek bu kurashda xo‘rlangan Farg‘ona xalqi xonavayron bo‘layotgani menga og‘ir botardi. O‘ylashimcha, biz urushni davom ettiraversak, xalq dehqonchilik bilan shug‘ullana olmay qoladi, battar qashshoqlashadi va ochlikdan nobud bo‘la boshlaydi. Sizlar bilan kurashayotganimga ikki yil bo‘ldi. Ana shunda sovet hukumati o‘zgarigani, g‘oyali odamlar bilan yangilanayotganini bilib, Sovet hukumati bilan murosasiz qilib yashashni xohladim...

Men tomondan tuzilayotgan bitimning muhim shartlari quyidagilar hisoblanadi: qo‘shinim o‘zim bilan birga bo‘lishi hamda meningiz hech qayoqqa jo‘natilmasligi kerak. Mabodo Farg‘ona sarhadlariga hujum boshlansa, shu zahoti o‘zimning ishonchli yigitlarim bilan uni dushmanlardan muhofaza etishga kirishaman»¹.

Sulh tuzilgan kunlarning birida Marg‘ilonga Toshkentdan 27 a‘zosi bo‘lgan salohiyatli hay‘at keldi va u Madaminbek bilan muzokaralar olib bordi. Hay‘at talabi bilan Madaminbek o‘z qo‘shinlarini manyovra shaklida ko‘rik qildi. Mazkur tantanada Shermuhammadbek va Xolxo‘jadan tashqari Qo‘qon, Namangan, Marg‘ilon, Andijon vakillari ham hozir bo‘ldilar.

Bu marosim Marg‘ilon ot bozorida ertalabdan kech peshingacha davom etdi. Madaminbek qo‘shinlaridagi tartib, intizomni va qurolli suvoriylarni ko‘rgan G.V.Zinovyev ertasiga xuddi shunday ko‘rikni Skobelev shahrida ham o‘tkazishni Madaminbekdan iltimos qildi. Shunday ko‘rik ertasi kuni Skobelevda ham o‘tkazildi. Uni ko‘rgan G.V.Zinovyev Madaminbekka qarab: «Siz xudmuxtor (avtonom mustaqil) bir hukumat qurishga haqli ekansiz» deb tan olishga majbur bo‘ldi.

Shu kuni kechqurun yig‘ilish bo‘lib, unda sovetlardan va istiqbolchilardan rahbar vakillar qatnashdi. Qabul qilingan qarorda Turkiston muxtoriyati tiklanishi va uning shartlari kelishib olindi.

G.V.Zinovyev shartnomani imzolash uchun Madaminbekni Toshkentga borishi lozimligini qayd etdi. Taklifni Madaminbek qabul

¹ O‘sha manba, 182–183-betlar.

qildi. O'z navbatida u Zinovyevga «Faqat men borib kelguncha hamrohlaringiz bilan siz Marg'ildonda bizni qarorgohda bo'lib turasiz» deb shart qo'ydi. Taklif Zinovyev tomonidan qabul qilindi. Bek yigitlardan 50 nafarini saralab oladi va ularni bir xil kiyim va qurol-aslaha bilan ta'minlaydi. Barcha qo'rboshilarni o'rdada to'plab, o'zi Toshkentga ketayotganligi sabablari va qaytib kelgunga qadar qizillarga hujum qilmaslik, ular bilan aksincha yaxshi aloqada bo'lish, Moskva va Toshkentdan vakillarini, jumladan rais G.V.Zinovyevni himoya qilishni buyurdi. Ertasi kuni Madaminbek o'z maslahatchilari va uchto'rt vakillar bilan Toshkentga jo'naydi. Sovetlar hukumati, Turk-kommissiya rahbarlari Bekni izzat-ikrom bilan kutib oladilar, ochiqchasiga, yuzma-yuz muloqotlar bo'ldi, avval tayyorlangan, kelishib

Заключение мирного соглашения с Мадамином. № 8870

Текст соглашения военного командования 2-й Туркестанской стрелковой дивизии и командующего мусульманской армией Мадамина бек

6-го марта 1920 года. Гор. Фергана

Мы, нижеподписавшиеся: с одной стороны—начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахельский и военно-политический комиссар дивизии Слепченко, действующие на основании приказа Революционного Военного Совета Туркестанского фронта и, с другой стороны:—командующий мусульманской армией Мухамед Амли-бек Ахмет Бекья заключили следующее соглашение, в следующем:

Я, Мухамед Амли-Бек, вместе с моей армией, курбашами и сотрудинками, которые мне лично выразили по то свое полное согласие, торжественно заявляю, что признаю Советскую Власть и обязуюсь быть ей верным слугой, подчиняться всем ее приказам и распоряжениям при условии:

1) Советская власть при организации гражданской жизни Туркестана сохранять основы шариата, защищая интересы трудового населения, предоставив права мусульманскому населению по этому Шариату, то-есть применения к местным условиям и обычаям мусульманского населения.

2) Местом постоянной стоянки моего отряда назначается гор. Наманган.

3) Защищать всемерно Советскую Власть от ее врагов, внутренних и внешних, я обязуюсь временно в пределах Ферганы, не выезжая на другие фронты.

4) Все русские, служащие в моих отрядах, получают полную амнистию и по их желанию, остаются на службе в моем отряде.

5) Не позже 13 марта с. г. обязуюсь выехать со своими представителями в Ташкент для засвидетельствования перед Революционным Военным Советом Туркфронта и Туркестанской центральной властью своей преданности Советской Властью.

Начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахельский.

Военно-политический комиссар Слепченко.

Командующий мусульманской армией Мадамин-Бек.

Гор. Фергана, Типография Турк. Росийск. Советск. Федер. Респуб.

olingan sulh shartnomasi imzolandi. Orada Madaminbek Toshkentdagi milliy mujohid rahbarlari, ziyolilar bilan ham ko‘rishib, o‘zaro fikrlashib oldi.

Madaminbek Toshkentdan Farg‘onaga sog‘-salomat qaytdi, qizillar vakillari, G.V.Zinovyev ham Marg‘ilondan Toshkentga kuzatib qo‘yildi.

Madaminbek Skobolev shahridagi sobiq gimnaziya maktabi yon-boshidagi katta butxonaning maydonida istiqlolchi kuchlarni to‘playdi, baland minbarga chiqib xaloyiqqa qarata nutq so‘zlaydi. Toshkentga borib sovetlar vakillari bilan so‘zlashib, sulh haqida shartnoma tuzganligini, uning mazmunini eshittirish uchun xalqni bu joyga to‘planganini aytadi. U xalqqa qarata shunday deb murojaat qiladi: «...Ey birodarlar! Ey xaloyiq! Bilingizlarki mulk ollohni mulkidur, istog‘onida olur, xohlaganig‘a berur. Ma‘lumlaringizdurki Nikolay taxtidan tushdi. O‘rnig‘a inqilob hukumati qurildi. Bu hukumatning millatlarga berg‘on salohiyati va huquqidan foydalanibsiz, hammamiz qurol boshig‘a soruldik, hammamiz bir yoqadan bosh chiqarduk, siz raiyatni yordami bilan, nafaqasi bilan, millatparvar ziyolilarimiz rahbarligi bilan bizlar maydonga chiqduk.

Parvardigorimizni lutf va inoyati bilan jehodimizda muvaffaq bo‘lduk, allohga shukr, sizlarga tashakkur ey millat, alloh taolo hammangizdan, hammamizdan rozi bo‘lsin, omin.

Ey birodarlar! Bizlar maqdurimizni xarjlab ruslar bilan ko‘p zamonlar muzokara qilduk. Bizni talablarimiz, da‘volarimiz, to‘kkan qonlarimiz, berg‘on qurbonlarimizni oqibatida ruslar ila oramizda bir ittifoq tuzildi. Ittifoqnomani matnlari shulardir:

Turkistonda bugundan e‘tiboran milliy muxtoriyat davri boshlanib, hukumat ishlari ruslar va musulmonlar o‘rtasida mushtarak idora qilinadur.

Mulkiy, askariy, moliyaviy, maorif, adliya, amniyat, sanoat, ziroat, tijorat va shularga o‘xshagan davlat ishlari ikki tarafni ishtiroki bilan idora qilinadur.

Ruslar ila musulmonlar orasida har qanday huquq musoviydur (tengdur). Oliy maktab (gimnaziya, seminariya)larga musulmon talabarlari qabul qilinadur. Ayirimachilik yo‘qdur. Bu ittifoqnoma imzo qilingan tarixdan boshlab amalga oshadur. Mushtarak idora davrida musulmonlar askariy, faniy, tibbiy, moliyaviy va boshqa davlat idorasig‘a oid maorif kabi ishlarni komilan qo‘llarig‘a olub idora qilishlari uchun 10 yil muddat qo‘yildi. Inshoalloh, budan o‘tib tole istiqlolim-

izni qo‘limizg‘a olamiz, ilohlarimiz, har qanday qurollarimiz hamisha bizda – o‘z qo‘limizda turadur. Xorijiy ishlarda ruslar bizga yordamlarini darig‘ tutmaydurlar.

Ey musulmon birodarlar! Bizlar moddiy-ma‘naviy kelturg‘on yutuq bu qadar bo‘ldi. Kelajakda ziyoda huquqlarimizga ega bo‘lishimiz biz musulmonlarni, biz Turkistonlik millatchilarimizni ittifoqimiz va e‘tiqodimizga bog‘liqdur. Tavfiq olloh taolodandur.

Birodarlar! Shundoq ittifoq qilindi. Iloha oqibat baxti obod...»¹.

Madaminbekning bu otashin nutqini yig‘in ahli gurullab, mislsiz ko‘tarinki ruh bilan: «Xudo xayringizni bersun Bek! Xudo ofatdan saqlasun, o‘zi asrasun, Alloh murodingizni bersun!» degan xitob va ovozarlar bilan ma‘qulladi.

Ammo ayyorlik va makkorlikni kasb qilib olgan sovet hukumati Madaminbekni aldab tuzilgan bitim shartlarini bajarmaydi va u qog‘ozda qolib ketdi. Buning asosiy aybdorlari V. Kuybishev va M.V.Frunzelar edi. V.Kuybishev ikki o‘rtada tuzilgan bitim shartlarini qoralab bunday degan edi: «U (ya‘ni bitim – mualliflar) shu holida siyosiy sohada ham, harbiy sohada ham yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin... Birinchi bandi bizni Farg‘onada va hatto Turkistonda fuqarolar orasida olib borajak ishlarimizni cheklab qo‘yadi va Sovet hokimiyatiga yot bo‘lgan mezonlarga amal qilishga majbur etadi». Shu boisdan u bitim matnini qaytadan tuzishni talab qiladi. Shunday qilish kerakki, deydi V.Kuybishev: «Madaminni asta-sekin shashtidan tushirib, uni bir oddiy itoat etuvchi kishi darajasiga keltirib qo‘yish»², lozim. Ana shu g‘oyadan kelib chiqib Farg‘ona viloyat partiya qo‘mitasi maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorda quyidagi jummalarni o‘qiymiz: «Turkiston Kompartiyasi o‘lka komitetidan va Turkfront Harbiy Inqilobiy Kengashidan Madamin bilan tuzilgan yarash bitimi matnining kirish qismi va 5-bandidan boshqa hammasini bekor qilish so‘ralsin, chunki u viloyat komiteti va Harbiy Inqilobiy Kengashining ba‘zi a‘zolari fikricha, siyosiy jihatdan noto‘g‘ridir»³.

Madaminbekka qarashli bo‘lgan vatanparvar kuchlar 2-Turkiston o‘qchi diviziyasi tarkibiga kiritildi. Ammo oradan ko‘p vaqt o‘tmasdan ular tarqatib yuborildi. Chunki o‘z ixtiyori bilan sovetlarga bo‘yin ekkkan vatanparvarlarga ishonchsizlik bildiriladi. Negaki, Turkiston

¹ *Мусо Туркистоний*. Кўрсатилган адабиёт, 165–166-бетлар.

² «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 3-сон, 187-бет.

³ O‘sha manba.

MIQ fraksiyasi. Turkiston KP o'lkasida qo'mitasi va Turkkomissiyasining qo'shma majlisida so'zga chiqqan qizil askarlar qo'mondoni M.V.Frunze : «Sobiq bosmachilardan tuzilgan brigadalarni tarqatib yuborish kerak»¹ligini aytgan edi.

Madaminbekning taqdiri masalasida tarixiy manbalarda bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar beriladi. Jumladan, sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda Madaminbekni «sotqin» sifatida Shermuhammadbekning buyrug'i bilan qo'rboshi Xolxo'ja tomonidan otib tashlanganligi ta'kidlanadi. Xuddi shu fikrni «O'zbekiston tarixi» (1917–1993-yillar) mualliflari ham ilgari suradilar. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer o'zining «bosmachilar» asarida: «Madaminbek Shermuhammadbek oldiga tinchlik missiyasi uchun jo'natildi. Shermuhammadbek Madaminni ayg'oqchi sifatida 14-may kuni otib tashlaydi», deb yozadi. Ammo bu fikrlar hech qanday dalil-asosga suyanmaydi. Turk tarixchisi Ali Bodomchining ikki jildlik «Qo'rboshilar» asaridagi fikricha Madaminbekni Xolxo'ja o'ldirmagan. Madaminbek o'ldirilgan paytda Xolxo'ja jang maydonida bo'lgan. Ali Bodomchi Madaminbekni Shermuhammadbek o'ldirgan, degan fikrni ham rad etadi. U Madaminbekni o'ldirishni sovetlar tashkil etganligini asosli dalilari bilan isbotlaydi. Bu ishni ruslarga sotilgan Soyib qori va Lutfullo maxdumlar amalga oshirganlar. Ali Bodomchining ta'kidlashicha ular Madaminbekni o'ldirib, so'ng Buxoroga qochib ketganlar. Bu fikrni qotillarning o'zlari tasdiqlaganlar. Ayni paytda mazkur xulosa Shermuhammadbek yozib qoldirgan xotiralarga ham hamohangdir:

«Muhammad Aminbekning o'lganini, – deb eslaydi Shermuhammadbek, – men kech eshitdim. Karboboga qaytganimizdagina bu haqda xabar topdik. Jang paytda unga hech ko'zim tushmadi. Chunki biz hayot-mamot jangiga kirgan edik. Xolxo'ja Muhammad Aminbekni asir olgan paytda uni askarlaridan Soyib qori va Lutfulloh maxdunga topshirgan edi. Bular uni o'ldirib Buxoroga qochadilar. Muhammad Aminbekni men yoki Xolxo'ja tomonidan o'ldirilgan degan fikr ruslar tomonidan bizga qarshi qilingan tashviqot edi. Xolxo'ja Muhammad Aminbekdan xafa edi. Chunki ikki yil avval (Turkiston muxtoriyati vaqtida – mualliflar) u Xolxo'jani Marg'ilonga chaqirib, qurolsizlantirgandi. Buni hamma bilar edi. Men shaxsan Muhammad Aminbekning ruslar bilan qo'shilganiga achchiqlangan

¹ O'sha manba.

bo'lsam ham, avval buyuk ishlar qilgani uchun uni hurmat qilar edim. O'limi meni juda parishon qildi. Agar u menga asir tushgan bo'lganida ham uni o'tmishdagi qilmishi uchun Afg'onistonga jo'natar edim. Qotil ma'lum va bu voqeada ruslarning qo'li bor».

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhhammadbekning xotiralari-ga qaraganda 1920-yil, 3-aprel kuni Shermuhhammadbek Oloydan chiqib o'z qo'shini bilan 5-aprelda Qorovul hududida to'xtaydi. Bir kun avval bu yerga Nurmuhhammadbek va Xolxo'ja ham kelib jang olib borayotgan edilar. Chunki Qorovulni shimolda Marg'ilondan sharqda Andijondan kelgan sovet qo'shinlari o'rab olgan edilar. Vaziyat og'ir edi. Shermuhhammadbek qo'mondonlarni to'plab, kengash o'tkazdi, so'nggi tomchi qon qolguncha jang qilishga qasamyod qilindi.

Qizillar to'rt tomondan hujumga o'tdilar. Hujum birinchi bo'lib Xojagir tarafdin boshlandi. Bu joy Xolxo'ja yigitlari tomonidan mudofaa qilinayotgandi. Xolxo'ja qizillarning ming kishilik qo'shini ustiga 9-aprel kuni ertalab shiddatli hujum boshladi, dushmandan 500 kishi asir olindi. Ular orasida Madaminbek ham bor edi. Xolxo'ja asirlarni qo'rboshilardan Lutfulloh maxdum va Soyib qori qo'riqchiligi-gida qarorgohga yubordi. Madaminbek Shermuhhammadbek bilan uchrashishni so'raydi. Biroq jang hali olib borilayotgani sababli buning imkoni bo'lmaydi. Shunda qarorgohda turgan Nurmuhhammadbek bilan uchrashadi. Madaminbek unga xitoban shunday deydi: «Yetar endi, qarshilikni to'xtating. Siz ham yarashing. Bo'lmasa hamma-ngizni o'ldiradilar. Bekorga qon to'kishning foydasi yo'q. Tamoman o'rab olingansizlar. Quvvatlari juda ko'p, qo'shni garnizondan ham yordam oldilar. Ular bilan faqat sizlar kurshayapsizlar, qolgan butun jabhalarda harakat to'xtadi. Bolsheviklarga bas kela olmaysizlar. Qurol-aslahalari ham juda ko'p, dunyo qadar askarlari bor». Madaminbek yalinib ham ko'rdi. Nurmuhhammadbek esa biror kalima so'z ayta oladigan darajada emas. Nihoyat u shunday javob qiladi: «Bolsheviklar bilan yarashmaymiz, Madaminbek! O'lim uchun ont ichdik. Bunga rozimiz va tayyormiz, boshimizni din va nomus dushmanlari oldida egmaymiz. Quvvatimiz bor». Nurmuhhammadbek shunday deb jabhaga qaytish zarurligini, hayotidan tashvishlanmasligini aytib chiqib ketadi.

Madaminbekning o'limi haqida Turk tarixchisi Ali Bodomchi o'zining «Qo'rboshilar» nomli asarida shunday yozadi: «Nurmuham-

madbek Muhammad Aminbekning yonidan chiqib ketgach, biroz avval ikki qo‘mondon o‘rtasidagi suhbatni eshitgan va Muhammad Aminbek bilan tortisha boshlagan muhofaza qo‘rboshilar Soyib qori va Lutfulloh maxdum Muhammad Aminbekni avval bo‘g‘dilar. So‘ngra otib o‘ldirdilar». «Muhammad Aminbekni Shermuhammadbek hech qachon o‘ldirishi mumkin emas edi, – deb eslaydilar Shermuhammadbekning o‘g‘li Davronbek va Nurmuhammadbekning o‘g‘li Anvarbeklar. Axir Muhammad Aminbek Shermuhammadbekning o‘rtog‘i bo‘lgan, istiqlol uchun birgalikda qasam ichgan 7 yigitning ikkitasi o‘sha Madaminbek bilan Shermuhammadbek edilar. Madaminbekka bo‘lgan hurmat va ishonch ramzi sifatida Shermuhammadbek qizidan tug‘ilgan nabirasiga Madaminbek deb ism qo‘ygan. Madaminbekning jiyani Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbekning umr yo‘ldoshi edi. Bu jihatdan ular o‘zaro qarindoshurug‘ ham bo‘lganlar.

3-§. FARG‘ONA VODIYSIDA HARBIY DIKTATURA

Madaminbekning o‘ldirilishi, Monstrov yo‘l qo‘ygan kamchiliklar va Muxanovning Sharqiy Turkistonga 20 ta rus ofitserlari bilan qochib o‘tib ketishi oqibatida Farg‘ona muvaqqat hukumati parchalanib ketdi. Dahshatli kuch bilan sovetlar hukumati Farg‘ona vodiysida ko‘tarilgan istiqlolchilik harakatini zo‘rlik bilan bostirmoq-chi bo‘ldi va xalq qahr-g‘azabiga sababchi bo‘lgan bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Masalan, M.V.Frunzening buyrug‘iga asosan qizil askarlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash maqsadida aholidan don mahsulotlari yig‘ishga kirishildi. Aholi bu davrda ochlikdan sillasi qurib qirilib ketayotgan edi. Musulmon maktablar yopib qo‘yildi, islom ruhoniylari faoliyati ta‘qib ostiga olindi. 19 yoshdan 35 yoshgacha aholini majburiy harbiy xizmatga olish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Bu tadbirlar mehnatkashlar ommasining sabr kosasini yanada to‘ldirdi, ular ommaviy suratda Shermuhammadbek lashkariga borib qo‘shila boshladilar. 1920-yilning oktabrida hatto muntazam Qozon polkidagi askarlardan 640 kishi qurol-yarog‘lari bilan Shermuhammadbek va Xolxo‘ja qo‘rboshi tomoniga o‘tib ketdi.

Shermuhammadbek kuchlar teng bo‘lmasa-da, bosqinchilarga qarshi ayyovsiz va shafqatsiz jang qildi. Sovet hukumati Madaminbekni «bir yoqlik» qilgach asosiy diqqat-e‘tiborini Xolxo‘ja va Sher-

muhammadbek kuchlarini tor-mor keltirishga qaratdi. Ayniqsa bu ish 1920-yil, may oyining o'rtalarida Farg'ona vodiysiga M.V.Frunzening kelishi munosabati bilan yanada dahshatli tus oldi. Kurashning siyosiy va murosasozlik yo'lidan voz kechildi. «Bosmachilarga qarshi hal qiluvchi so'nggi kurash» shiori bu davrning asosiy yo'nalishi edi. Kurashning asosiy va bosh usuli zo'rlik va kuch ishlatishga qaratildi. Farg'ona vodiysi ikkinchi marta harbiy holatda deb e'lon qilindi. Vodiydagi butun fuqarolik boshqaruv ishlari avgust oyida tuzilgan Harbiy Kengash ixtiyoriga topshirildi. Aslini olganda Farg'ona vodiysida zo'rlikka tayanuvchi harbiy diktatura o'rnatildi. Oqibatda Farg'ona viloyat inqilobiy qo'mitasi, viloyat partiya qo'mitasining butun vakolati Inqilobiy Harbiy Kengash qo'lida mujassamlashib qoldi. Bunga qarshi noroziliklar yuzaga keldi. Hatto o'sha yevropalik rahbar xodimlar orasida ham bunday harbiy diktaturaga qarshi chiqqanlar ham bo'ldi. Masalan, 1920-yil, 19-dekabrda viloyat partiya qo'mitasi, viloyat inqilobiy qo'mitasi va Inqilobiy Harbiy Kengashning qo'shma kengashi bo'lib, unda viloyat inqilobiy qo'mitasi bilan Inqilobiy Harbiy Kengash o'rtasida vujudga kelgan ixtilof masalasi ko'rib chiqiladi. Kengashda milliy arboblardan Bo'taboy Dadaboyev, Muhammadjon Isayev, Inomjon Xidiraliev, Qoziyevlar nutq so'zlab, Farg'onada qaror topgan harbiy diktaturaga qarshi fikrlar aytishdi. Viloyatdagi barcha organlar o'z funksiyalarini bajarishlari kerakligiga asosiy urg'u berildi. Ammo Inqilobiy Harbiy Kengash a'zosi Skalov bunday fikrlarga qarshi turib, harbiy diktaturani izchil davom ettirishni yoqlab chiqadi. Shunda mahalliy rahbar xodimlar Skalovni umuman Farg'ona vodiysidan markazga chaqirish lozimligini, viloyat partiya qo'mita va viloyat inqilobiy qo'mitasi tarkiblarini qayta ko'rib chiqish masalasi qo'yiladi. Biroq yevropalik rahbarlarning ko'pchilik ovozi bilan harbiy diktaturani yoqlovchi rezolyutsiya qabul qilinadi¹. Turkfront RHQ a'zosi P.I.Baranov Farg'ona vodiysining diktatorligi lavozimiga qo'yildi. M.V.Frunze qo'mondonligidagi Turkiston fronti Inqilobiy Harbiy Kengash istiqloqlchilik harakatini qonundan tashqari deb e'lon qildi, uning rahbarlari bilan olib boriladigan har qanday muzokaralarni taqiqladi, ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashayotgan barcha kuchlarni qirib tashlash lozimligi to'g'risida dasturiy ko'rgazma berdi. Bu dastur «Qizil Armiyaning bosmachilarni tu-

¹ Россия давлат ҳарбий архиви, 278-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 41-варак.

gatishdagi roli» deb atalgan dasturiy to'plamga mos va xos edi. Unda biz quyidagi dahshatli jummalarni o'qiymiz: «Biz bosmachilardan faqat yerli aholini qirib tashlash orqaligina qutulamiz»¹. Ushbu dasturni amalga oshirish uchun istiqlolchilik harakati qatnashchilarining qarindosh-urug'larini garovga olish taktikasi qo'llanildi. Mazkur usulda qo'lga olingan istiqlolchilik harakati qatnashchilarining qarindosh-urug'lari hech qanday sudsiz va so'roqsiz qirib tashlanadi. Xalq ikki jumboq o'rtasida qoldi: yo istiqlolchilarning qarindosh-urug'i sifatida qo'lga tushib bekordan bekorga o'lib ketishi kerak, yoki tahqirlangan, haqoratlangan, mustamlaka asoratiga solinib oyoqosti qilingan yurti, toptalgan insoniy or-nomusi uchun milliy vijdoni amriga quloq solib ozodlik uchun, mustaqillik uchun muqaddas jangga o'tlanish kerak edi. Tub yerli aholining aksariyat ko'pchiligi ikkinchi yo'lni tanladi va shu yo'ldan boshqa yo'l yo'q edi. Uni xalq ommasi qizil askarlarning begunoh tinch aholini vahshiylarcha yoppasiga qirg'in qilganliklari misolida ochiq-oydin ko'rib, bunga ishonch hosil qildi. Biz quyidagi misolda buni yaqqol ko'ramiz. 1921-yil, 9-martda Farg'ona viloyati inqilobiy qo'mitasining majlisida Farg'ona vodiysida bosmachilik harakati to'g'risida sovet, qizil askarlarning Farg'ona qo'shinlari qo'mondoni Konovalov va Turlolarning ma'ruzalari tinglandi. Konovalov ma'ruzasida o'zini qo'yni og'zidan cho'p olmagan kishidek ko'rsatdi, «bosmachilarga» qarshi kurash «muvaffaqiyatli» olib borilayotganligini ta'kidladi. Amalda esa mahalliy millatlarning jallodi va eng yovuz dushmani sifatida ish olib borgan.

1922-yil, 18-iyulda Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining IV plenumi beshinchi majlisida Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining a'zosi Qayg'iz Otaboyevning ma'ruzasida bunday yovuzliklar ochib tashlandi. Konovalov «bosmachilar» to'ldasining Bozorqo'rg'on qishlog'ida ekanligi to'g'risida ma'lumot oladi va o'zining uchinchi otliq otryadi bilan bu qishloq tomon yo'l oladi. U otryad harakati yo'nalishini «bosmachilar»ga xabar qilishlari mumkin degan shubha bilan yo'l-yo'lakay ko'zga ko'ringan mahalliy aholini bitta qo'ymay qirib tashlaydi. Qishloq yaqinida Konovalov «bosmachilar»ning kichik bir guruhi bilan duch keladi va bir kecha-kunduz jang bo'ladi. «Bosmachilar» qutulib qolishadi. Konovalov Bozorqo'rg'on dan ketar ekan, qo'shni Nikolskoye qishlog'idagi raislarga Bozorqo'rg'onni

¹ «Мулоқот», 1994 йил, 5–6-сонлар, 36-бет.

«bosmachilar»dan «tozalashni» topshiradi. Nikolskoye qishlogʻidagi ruslar Bozorqoʻrgʻonni 23 kun davomida «bosmachilar»dan «tozalashdi». Avvaliga qishloqni talon-taroj qilishdi, soʻng hech nimani surishtirib-netib oʻtirmay hammani otib tashlay berdilar: Erkaklarni «bosmachilar»ga xayrixoh va qoʻllab-quvvatladi deb, bolalarni esa kelajakda «bosmachilar» boʻlib yetishadi deb otib tashladi. Nikolskoye qishlogʻida ruslar uch marta bozorqoʻrgʻonliklarga oʻz qishloqlariga qaytinglar, «bosmachilar» ketib boʻlishdi, deb ayyorlik qildilar va Bozorqoʻrgʻonga qaytgan aholini uch marta oʻqqa tutdilar. Eng soʻnggisi ayniqsa dahshatli boʻldi. Aholiga qaytib oʻlganlarni koʻmish uchun ruxsat berildi. Xalq murdalarni yigʻishtirib, diniy urf-odatlarini bajo keltirayotganda yana hujum qilib, bitta ham qoʻymay toʻplanganlarni qirib tashlashdi.

Boshqa bir misol. «Bosmachilar» mudofaa janglarini olib borish uchun Suzoq qishlogʻiga chekindilar. Qishloq qizil armiya kuchlari tomonidan oʻrab olindi va pulemyotlardan ayovsiz oʻqqa tutildi. Tinch aholi qishloqdan qochib Koʻgart daryosi boʻyiga yashiringanda pulemyotlardan oʻq uzib bitta qoʻymay yer tishlatildi. Bir oylar chamasi koʻmilmagan murdalarni itlar gʻajib yotdi.

Parpibekning ommaga qarata yozilgan murojaatnomasida bunday deyilgan edi: «EʼLONNOMA¹».

Umummusulmonlarga eʼlon qilib yozamanki, biz 4 yildan beri nohaqchi bolsheviklar bilan mahoraba qilib, qon toʻkib, necha musulmonlar xonavayron boʻlib, shu joyga keldik. Ey musulmonlar, koʻzlaringni ochib qaranglar? Qoʻqon qishloq, Chuvama va boshqa qishloqlarda nohaqchi bolsheviklar yosh goʻdak bolalarni betartib chopib, koʻp jafolar qildi va yana turib shuni badalida bizlarni tepamizga qattiq hujumlar qilib, koʻp ishlarni koʻngillariga mudoo qilib yurdi. Xudoga xos ekanmiz, haq yoʻliga yurganimiz maʼlum boʻldi. Haq kim, nohaq kim, halolni haromga hukm qildirganlar kim ekani maʼlum boʻldi. Hozirgi vaqtda shahar atroflarini besaranjom qilib turibdir. Ochiqdan ochiq maʼlum boʻlib, bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbirlar joriy qilibdur. Umummusulmonlar, nechalarga farmoyish qilamanki, bundan buyon mundoq nohaq ishlar boʻlmasun. Bir-ikki nafar bizlarni yigitlarimizni tutgan bilan hech nima voqea boʻlmasa kerak. Oʻshal josus chiqqan mahalladan bir dona yigitimizga necha

¹ Андижон вилояти давлат архиви, 90-фонд, 1-рўйхат, 86-иш.

nafarini jazo bermoqqa qodirmiz. Ushbu bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbir joriy qilgan josuslarni Qorabura guzarida jazolarini ko'zlariga ko'rsatduk. Ushbu juma kunidan shanbaga o'tadugon kechasi.

Agarchi, har kim josuslik qilsa, shundoq jazoga giriftor qilamiz. Ikkinchi chakana o'g'rilar voqeasi shulki, har kim o'g'rilik qilib qo'limizga tushsa, xoh o'zimizga qarashlik yigitlardan, xoh shahardagi o'g'rilardan bo'lsa, bizni qo'rboshilarimizga farmoyish qildim: haqiqat orqali o'lim jazosiga boradirlar. Yashasin haq yo'lga yurguvchilar! Bitsin nohaqchilar: Ushbu jumadin shanbaga o'tadirgon kechasi chakana o'g'rilardin bir donasini otib yuborduk.

Soyguzarda. Amir lashkar – Parpibek G'oziy maxdum.

Muhr: Nasrulloh. Olloh qo'llasin: Parpi qo'rboshi»

Qizil askarlar Andijondan Qo'qonqishloqqa qarab chiqqani haqida xabar topgan Parpibek jangchilarining bir qismini Qo'qonqishloqda qoldirib, asosiy kuchlarni atrofga tarqatadi. Qizillar katta kuch bilan Qo'qonqishloqqa ot soldilar, oz sonli istiqlolchilar bilan jang boshlanadi. Otishmalardan so'ng istiqlolchilar Qo'qonqishloqni atayin bo'shatib atrofdagi kuchlar bilan qo'shiladilar. «G'olib» qizillar Qo'qonqishloqni va istiqlolchilar qarorgohini ishg'ol etdilar. Lekin qizillar joylashib ulgurmasidanoq uch tomonidan istiqlolchilarning hujumiga duch keladilar. Parpibekning yigitlari hujumga o'tadi va Andijon yo'lini ochib qo'yadi. Shiddatli jangda qizillar chekinishga majbur bo'ladilar.

Qizillar og'ir yuklari to'p, to'pxona, aravalari bilan katta yo'ldan kelguncha istiqlolchilar pistirma yo'llar, torko'chalar orqali Xayrobodda qizillar yo'lini to'sib chiqadilar. O'q yomg'iriga uchragan qizillar tutdek to'kiladilar. Qirilishdan omon qolgan 200 nafari o'sha atrofdagi bir saroyga kirib joylashadilar. Uch kecha-kunduz otishma bo'ldi. Qizillarning tinka-madori quriydi. Oziq-ovqat tamom bo'ladi. Saroyda savdogarlarga qarashli bo'lgan quruq piyozlarni yeb, surgi ichgan odamdek jonsarak bo'ladilar, taslim bo'lishdan o'zga chora qolmadi.

Voqeadan xabar topgan Andijon yangi shahar sovet rahbariyati eski shahar aholisidan, Qo'qonqishloqda o'qqa tutilgan qizil askar murdalarini olib kelishni talab qiladi. Eski shahar aholisi yig'ilishida vakillar saylanadi va ular murdalarni olib kelish uchun Qo'qonqishloqqa boradilar. Ammo Parpibek qo'rboshining yigitlari vakillarni hibsga oladi. Bu voqea xususida Muso Turkistoniy quyidagicha hikoya

qiladi: «...Andijon kattalaridan Nodir Eshon domla, Mulla Abdukarim Oxun domla, Shamsiddin To'ra, Sulaymon bazvoz (shoir Cho'lponning bobosi) (aslida otasi – mualliflar) va hukumatda nufuzli kishilardan jami 10 kishini elchi qilib, Parpi qo'rboshiga yubordilar. Elchilar Qo'qonqishloqda Parpi qo'rboshi qarorgohida qabul qilindi. Elchilardan chiroylikkina, soqol-mo'ylovlarini qisqartirgan biri so'z boshladi: Bek aka! Bizlar hukumatning elchilarimiz. Hukumat, aytadurki, o'liklarimizni bersun, Andijonga keltirib ko'maylik, o'zlari sulh qilib biz bilan yarashsinlar, shaharga kirsinlar, munosib mansablarga o'tirsinlar deb. Gap shu joyga kelganda to'p va pulemyot ovozlari bilan barobar rus askarlari hujum qilib, kelgani ma'lum bo'ldi.

Parpi qo'rboshi xalon-najotlariga mudofaa qilishga amr berdi. So'ngra bu o'n kishini e'domga hukm qildi. Bu hukm Parpi qo'rboshining otaxoni (maslahatchisi) Muhammad Ibrohimga yetdi. U elchilarni hibsdan bo'shatib, 2 arobaga chiqarib Orol, Bo'taqara ila Andijonga jo'natdi, Vido asnosida Nodir Eshon boshliq hamma elchilar qo'l ko'tarib otaxon Muhammad Ibrohim haqqiga duo qildilar. Otaxon dediki: Duolaringiz ijobat bo'lsa foydasi oxiratda albatta bo'lg'aydir. Bu dunyoda foydasi tegadurgon biror narsalaring yo'qmi? Shu gapdan keyin elchilar ichidagi silliq salla, tevarak soqollik kishi qo'lga qog'oz oldi, ikki tilda (ruscha-o'zbekcha) bir parcha xat yozib qo'limga berib aytdi: har vaqt Andijonga kiradurg'on bo'lsangiz shu xat bilan bemalol kira bilasiz, dunyo ishlaringizni qila bilasiz dedi. Otaxon Muhammad Ibrohim aytadur: Ushbu xat (yorliq) bilan besho'n marotaba Andijonga kirib chiqdim, ruslar qaysi joyda ko'rsalar kimsan, deb so'raydur. Yorliq xatni ko'rsatsam «pajalusta dedilar...»¹.

Parpibek qo'rboshi qurolli kurashni shu qadar kuchaytirdiki, qizillar unga qarshi jang olib borishga jur'at etolmay, sulh tuzish taktikasini qo'llashga majbur bo'ldilar. Ammo sulh haqidagi bu takliflar qo'rboshi tomonidan rad qilindi, favqulodda vaziyatlardagina u elchilarni qabul qilar edi.

Ana shunday elchilar guruhining biriga Turkiyada o'qigan, Qo'chqar Olimov boshchilik qiladi. Uning Parpi qo'rboshi bilan olib borgan muzokaralari haqida Muso Turkistoniy shunday hikoya qiladi: «...Elchilarni Parpi qo'rboshi huzuriga hozir qilishdi. Suxandon

¹ *Мусо Туркистоний*. Улуғ Туркистон фожиаси. 14-бет.

Qo'chqar so'z boshlab sulhga taklif qilib kelganlarini, sulh millat uchun osoyish-orum bo'lishini, mujohidlar ham orom va osuda hol umr kechirishlarini aytadi.

Parpi qo'rboshi bu aziz mehmonlarni e'zoz-ikrom qilishga buyurdi, istirohat qilsunlar, safar hordiqdari chiqsun, deb amr qildi. Elchilar ko'p hurmat bilan mehmonxonadan ziyofatxonaga jo'natildi. Ular Parpi qo'rboshining farmoni ila istirohat xonalarida abadiy istirohatga jo'natildilar. Na bir kishi ko'rdi va na birov bu haqda bir narsa bildi, hanuz majhuldur. Elchilarning hammasi hanuz istirohatdadurlar».

Shermuhammadbek boshchiligidagi istiqlolchi kuchlar umuman 1920-yil oxirlariga kelib kattagina muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadilar. Ular Marg'ilon, Namangan, Andijon va boshqa shaharlarni qizil askarlardan qaytarib oladilar. Glende Frezer bergan ma'lumotlarga qaraganda saroydan quvilgan Amir Olimxon Shermuhammadbekka yordam so'rab murojaat ham qilgan. Shermuhammadbek katta kuch bilan Amir Olimxonga ham yordam bergan. U o'z ukasi Ro'zimuhammad boshchiligida 500 askarini Buxoroga jo'natgan. O'zi esa shaxsan Amir Olimxon bilan uchrashish uchun Dushanbega borgan. 1920-yilning oxirlari, 1921-yilning boshlarida sovetlar hukumati Shermuhammadbekka qarshi juda katta kuchlarni tashlaydi. Bu kuchlarga 8-otliq brigada qo'shinlari komandiri Y.A.Melkumov boshchilik qildi. Qattiq va shiddatli janglar boshlanib ketdi. Oqibatda Parpibek qo'rboshi boshchiligidagi vatanparvarlar Qo'qonqishloq, Omoncho'ra, Bozorqo'rg'on hududlarini tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Jang maydoni Jalolobod va Suzoq hududlariga ko'chirildi. Bu yerda Parpibek qo'rboshi qo'shinlari Turkiston 2-o'qchi diviziyasi bilan bo'lgan janglarda katta talafot ko'rdi, ko'plari asir olindi. Parpibek qo'rboshining o'zi bu jangda og'ir yarador bo'ldi va 1921-yil, 9-aprelda vafot etadi. Bu Shermuhammadbek uchun katta yo'qotish edi. Shu 1921-yilda Xolxo'ja qo'rboshi Oloy tog' tizmalari atrofida qor ko'chishi oqibatida ko'chki ostida qolib halok bo'ldi. Albatta bu kabi yo'qotishlar qo'rboshilarning ba'zi bir vakillariga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi. 31-yanvarda Akbarali va Mahkamhoji qo'rboshilar o'zlarining 2600 askarlari bilan sovetlar tomoniga o'tdilar. Shu yili Boytuman qo'rboshi ham o'z ixtiyori bilan sovetlarga taslim bo'ldi. Ammo qizil askarlarning Farg'ona guruhi qo'mondoni Zinovyevning buyrug'iga asosan Boytuman qo'rboshi va uning 40 kishidan iborat yigitlari qirib tashlanadi.

Sovet hukumati 1921-yilda bir qator dekretlar e'lon qilib istiqlolchi kuchlarga ma'naviy jihatdan ta'sir ko'rsatishini ham kuchaytirdi. 23-dekabrda Dekret bilan shariat qonunlari tiklandi: Qozilik erkinligi berildi. Diniy maktablarni ochishga ruxsat etildi. Hatto xususiy savdoga ham yo'l qo'yildi. Shuningdek, qo'rboshilarni ovlash, ularni qarmoqqa ilintirish harakati davom ettirildi. Bu ish 1922-yil bir necha oy davom etdi. Shu yili Farg'ona vodiysida nomdor qo'rboshilardan bo'lgan Islomqul o'zining 60 yigiti bilan qizil askarlarga «qo'shildi». Uchinchi tomonidan esa shiddatli qurolli hujum kun sayin avj oldirildi.

G.Frezer nomi yuqorida zikr etilgan asarida 1922-yil iyunida istiqlolchilarga qarshi kurashish uchun Rossiyadan uchta polk jo'natilgani, general Budyoniy avgust oyida Rossiyadan Andijonga kelib, o'z qo'shinlarini 3 qismga bo'lib, Qo'qon, Marg'ilon va Andijonga joylashtirganini, Andijon va O'zgan o'rtasidagi «bosmachilar» joylashgan Gurunchmozorda Budyoniy 50 kishini qamoqqa olganini, ko'pchilik «bosmachilar» Shermuhammadga qo'shilganligini ta'kidlaydi.

Istiqlolchi kuchlarga ketma-ket berilgan zarbalar Shermuhammadbekning mavqeyini albatta ancha zaiflashtirdi. Shu boisdan u 1921-yil sentabrda Zinovyev bilan sulh muzokaralarini boshlashga rozilik berdi. Shermuhammadbekka barcha qurollarni topshirib, so'zsiz taslim bo'lish sharti qo'yildi. Albatta u bu shartni qabul qilmadi. Shundan so'ng u o'z o'rniga bosh qo'mondon qilib qirg'iz qo'rboshisi Muhitdinbekni qoldirib, Sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning bundan ko'zlagan maqsadi Sharqiy Buxoro hududida Anvar Posho boshchiligidagi ozodlik harakati va istiqlolchi kuchlari bilan bog'lanish, umumiy dastur birligi asosida kelishishga erishish va Afg'onistondan yordam olish imkoniyatini izlash edi.

Shermuhammadbek ketgach Muhitdinbek musulmon lashkarlari safida bir qator o'zgarishlar qildi, o'ziga yoqmagani qo'mondonlarni o'zgartirdi, ularning o'rniga o'z odamlarini qo'ydi. Natijada Shermuhammadbek katta mehnatlar evaziga tuzib shakllantirgan mujohidlar tizimida tashkiliy tarqoqlik va bosh-boshdoqlik boshlandi. Oqibatda Muhitdinbekning o'zi ham yuqorida ta'kidlangani singari o'z yog'iga o'zi qovurildi. 1922-yil, 22-oktabrda sovetlar Muhitdinbek qo'rboshini Oloy tog'ida bo'lgan jangda qo'lga oldilar va otib tashladilar.

Shermuhammadbek Buxorodan 1922-yil mart oyida qaytib keldi. U istiqloolchi kuchlarni ilgarigidek yagona bir markazga birlashtira olmadi. Aprel oyida «Turkiston muvaqqat hukumati»ning rahbari sifatida Samarqandda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlari Kongressida qatnashdi. Unda turli muzofotlardan kelgan qo‘rboshilar ishtirok etdilar. Kongress qatnashchilari Rossiya hukumati oldiga bir qator shartlar bilan ultimatum qo‘ydi. Unda sovetlar hukumati 2 oy ichida Turkistondan chiqib ketishi kerakligi ta’kidlanadi. Ana shu muddat davomida Turkiston ruslardan tozalanmasa, Turkiston hukumati Moskva bilan diplomatik aloqalarni uzadi, Turkiston bilan Rossiya o‘rtasidagi jang adolat qaror topguncha davom etaveradi, deyiladi.

Qizil askarlar sovet hukumatining 1922-yil, mart oyidagi istiqloolchi kuchlar bilan muzokaralar olib bormaslik va ularni majburan zo‘rluk asosida taslim qilish to‘g‘risidagi buyrug‘iga asosan iyundan boshlab yanada dahshatli hujumni kuchaytirdilar. Shermuhammadbek 1923-yilning boshlarida ukasi Nurmahammadbek bilan bir guruh mujohidlarni yoniga olib, Afg‘onistonga o‘tib ketishga majbur bo‘ldi. U bir necha bor o‘z vatanini mustamlakachilardan ozod qilish uchun harakatlar qildi. Jumladan, 1924-yilda 20 ming kishilik askar bilan Qashqar orqali Farg‘ona vodiysiga o‘tmoqchi bo‘ldi. Ikkinchi urinish 1929-yilda bo‘lgan edi. O‘shanda Shermuhammadbek Afg‘onistondan Vaxsh daryosi orqali Sharqiy Buxoroga o‘tishga intildi. Ammo bu urinishlarning barchasi besamar ketdi. Shundan so‘ng u taqdirga tan bergan bo‘lsa-da, doimo qalbida vatanni ozod ko‘rish tuyg‘usi bilan umrining oxirigacha yashab kurashdi.

U 1945-yilga qadar Afg‘onistonda, so‘ngra Hindistonda, 1951–1959-yillarda Pokistonda, undan so‘ng to umrining oxirigacha – 1970-yil, 10-martga qadar Turkiyaning Adana shahrida yashadi.

Nazorat savollari

1. O‘rta Osiyoda fuqarolik urushi bo‘lganmi yoki milliy ozodlik urushi bo‘lganmi?
2. Milliy ozodlik uchun kurash davri, uning bosqichlari, bu urushning boshlanishi va sabablari nimalardan iborat?
3. Aslida bu urush milliy ozodlik uchun kurash bo‘lganligini isbotlang.
4. Milliy ozodlik kurashining harakatlantiruvchi kuchlari tarkibini aniqlab bering.
5. Istiqlool uchun kurashganlarga umumiy afv e‘lon qilish lozimligi qachon va qaysi sabablarga ko‘ra qo‘llanildi?
6. Muvaqqat Farg‘ona hukumati haqida nimalarni bilasiz?

III b o b

BUXORO AMIRLIGI VA XIVA XONLIGINI SOVETLAR ROSSIIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI. SOVETLAR ISTIBDODIGA QARSHI XALQ OZODLIK HARAKATLARI¹

1-§. BUXORO VA XIVA SOVETLAR BOSQINI ARAFASIDA, JADIDCHILIK HARAKATI. YOSH XIVALIKLAR FAOLİYATI

1917-yil oktabrda Rossiyada amalga oshirilgan harbiy to‘ntarish oqibatida butun mamlakatda, shu jumladan Rossiyaning mustamlakasi bo‘lgan Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy voqealar, ayniqsa o‘lka xalqlarining istiqloq uchun muqaddas kurashga otlanishlari Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududidagi xalqlarga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi, albatta. 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro amirligi va 1873-yilda Rossiya bilan Xiva xonligi o‘rtasida imzolangan bitimlarga asosan har ikkala mustaqil davlat Rossiyaning yarim mustamlakasi hisoblanardi, bu davlatlar chet el davlatlari bilan mustaqil suratda biror bir sohada aloqa qila olmas edilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida monarxistik tuzum hukmron edi. Ya‘ni amir va xon bu yerda cheklanmagan hukmronlik mavqeyiga ega edi. Buxoro amiri Abdullahad (1885–1910) dan so‘ng taxtga o‘tir-

¹Mazkur mavzuning sobiq sovet tarixshunosligidan farqli ўlaroқ тамомила янгича талқинлари истиқлолга эришилгандан кейинги йилларда юзага келган қуйидаги асар ва мақолаларда ўз аксини топган: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти. Тошкент. 2000, 113–132, 213–249 бетлар; Қасимов Ф. Драма революции и правда истории. Бухара, 1996; Қосимов Ф., Рашидов У. Бухорода қаршилик («босмачилик») ҳаракати тарихидан лавҳалар (1920–1924 йиллар). Тошкент–1994; Қосимов Ф. Бухоро республикаси тарихшунослиги. Бухоро. 1996; Генис В. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорской революции. Документальные хроники Москвы. МНПИ. 2001. Қиличев Ф. Зулматдан садолар. Тошкент. «Адолат» 1994; Медведев В. Нечаянная революция.– «Дружба народов. 1992. № 2. Ражабов Қ. Бухорога қизил Армия босқини ва унга қарши кураш (1920–1924 йиллар). Тошкент: «Маънавият», 2002; Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917–1924 йиллар). Тошкент. «Университет», 2002; Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (иккинчи китоб). Андижон, «Мерос», 1998 ва бошқалар.

gan uning o'g'li Amir Olimxon davri (1911–1920)da amirlikning ijtimoiy-siyosiy tuzumida ibrat olarliq darajada biror bir yangilik amalga oshirilmadi. Amirlik poytaxti Buxoro – tipik o'rta asr shahri edi. Amir-dan keyingi shaxs qushbegi bamisoli bosh vazir hisoblangan. Undan keyingi mansabdor shaxs devonbegi bo'lgan. Axloqiy iyerarxiyani qozikalon boshqargan. Qo'shinga lashkarboshi bosh bo'lgan. Amirlik 25 beklikka bo'lingan. Beklar amir tomonidan tayinlangan va vazifasidan ozod qilingan. Buxoro amirligida Qarshi, Chorjo'y, Karki, Hisor, Ko'lob va boshqalar yirik bekliklar sanalgan.

Amirlikda aholi ro'yxati o'tkazilmagan. Sovetlar bosqiniga qadar bu yerda taxminan 3 millionga yaqin aholi yashagan. Aholi tarkibiga ko'ra bu yerda o'zbek (50,7 foiz), tojiklar (31,1 foiz), turkmanlar (10,3 foiz), qozoqlar, qoraqalpoqlar, buxoro yahudiylari, arablar, eroniylar va boshqalar yashaganlar. Aholining asosiy qismi daryolar vohalarida istiqomat qilganlar. Amirlik hududidan temiryo'l tizmalari o'tkazilgan. Bu yo'l yoqalarida yangi shaharlar paydo bo'la bordi. Yangi Buxoro (Kogon stansiyasi), Chorjo'y, Termiz shular jumlasidandir. Bu shaharlarda ko'proq rus millatiga mansub xalqlar joylashgan.

Xiva xonligida ham Buxoro amirligidagi tartib-qoidalar amal qilgan. 1910-yilda Muhammad Rahimxon II (Feruz) vafotidan so'ng taxtga Asfandiyorxon (1910–1918) o'tiradi. Xiva xoni ham Buxoro amiri singari har qanday huquqlardan mahrum bo'lib Rossiya vassalligi ostida edi. Xondan keyingi mansablar mextar, devonbegi va boshqalar qo'lida bo'lgan. Xiva xonligi Turkiston general gubernatorligi nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan.

Xonlikning asosiy shaharlari Xiva, Toshhovuz, Pitnak, Ko'na-Urganch, Hazorasp va boshqalar edi.

20 beklik va 2 noiblikdan iborat bo'lgan Xiva xonligida 600–900 ming aholi yashagan. Milliy tarkibiga ko'ra ularning 60 foizini o'zbek, 28 foizini turkmanlar, qolganlarini qozoqlar, qoraqalpoqlar, eroniylar va boshqalar tashkil etgan.

Buxoro va Xiva hududlari sotsial-ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotdan juda orqada edi. Bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Buxoroning ruslar yashagan «Yangi Buxoro» (Kogon) qismida bir qancha mayda sanoat korxonalarini qurilgan bo'lsa-da, bu Buxoro hududida kapitalistik munosabatlar to'g'risida so'z yuritishga asos bo'lolmas edi. Har ikkala davlat hududida boylar ham, kambag'allar ham bor edi. Ammo

bu yerda burjua va yo‘qsillar sinf sifatida yo‘q edi. Sovetlar davrida chop etilgan «O‘rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da Xiva hududida «atigi bir necha yuz ishchi bor edi»¹, deb qayd etilishi bu fikrni batamom isbotlaydi.

Buxoro va Xiva aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, kosibchilik va boshqa ishlar bilan shug‘ullangan. Bu davlatlarda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoiti haddan tashqari og‘ir bo‘lgan. Eng yaxshi yerlar, katta-katta podalar, sug‘orish manbalari bo‘lgan ariqlar va quduqlar boylar va ruhoniylar qo‘lida edi. Mehnatkash xalq ularga behisob va haddan tashqari har xil og‘ir soliqlar to‘lagan. Shu boisdan aholining kichik bir guruhi to‘q va farovon hayotda yashagan bo‘lsa, asosiy qismi qashshoqlik va faqirlikda umr kechirgan. Shaharlardagi kosib va hunarmandlarning ahvollarini ham nihoyatda nochor edi.

Mehnatkash omma, amir, xon va boylar zulmi siyosatiga qarshi bir necha bor bosh ko‘tardi. Ammo bu harakatlar har doim shafqatsizlarcha bostirildi. Jumladan, 1912–1913-yillarda Xiva xonligidagi turkmanlarning chiqishlari, 1916-yilgi Jizzax qo‘zg‘oloni ta‘sirida Buxoro amirligining Murg‘ob, Vobkent, Yakkatut, G‘ijduvon, Bahovuddin, Ziyovuddin, Xatirchi va boshqa muzofotlarida yuz bergan qo‘zg‘olonlar bunga yorqin misol bo‘la oladi.

Ayniqsa, Xiva xoni Asfandiyorxonning jabr-zulmidan xalq qattiq azob va musibat chekdi, ochlik va qashshoqlik misli ko‘rilmagan darajada kuchaydi. Shu bois bo‘lsa kerak xalq o‘rtasida:

«Asfandiyor xon bo‘ldi, bag‘rimiz qora qon bo‘ldi, yeganimiz chigit non bo‘ldi, O‘lar bo‘ldik bu xonlarning dastidan» deb zaharxandalik bilan aytiluvchi qo‘shiqlar keng tarqaladi. 1916-yilda Xo‘jayli xalqi Xiva xoniga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardi. Bu qo‘zg‘olonning bosh sababi Asfandiyorning axloqiy buzuvchiligi va oddiy mehnatkash xalqlarning juvonlari va qizlariga nisbatan yuztuban munosabati edi. 14-yanvarda bu bedodlikdan g‘azabga to‘lgan Xo‘jaylining 500–600 lar chamasini aholisi shahar begi Avazxo‘ja rahbarligida xonga qarshi bosh ko‘taradi va Xiva sari yurish qiladi. Olomonga Mang‘it Bekligi qipchoqlari ham qo‘shildilar. Xonga qarshi ko‘tarilgan harakatni Gurlan, Shovot, Qipchoq, Toshhovuz, Qo‘ng‘irot tumanlari aholisi ham qo‘llab-quvvatladilar. Qo‘zg‘olonchilarning umumiy soni 3000

¹ Ўрта Осиё Коммунистик ташкилотларининг тарихи, 475-бет.

kishiga yetdi. Ular 18-aprelda Xivaga yaqinlashib xonlikni tahlika ostiga solib qo'ydilar¹. Sarosimaga tushgan xon qo'zg'olonchilar huzuriga rus armiyasi garnizoni boshlig'i polkovnik Kolosovskiyni yuboradi va qo'zg'olonchilarni tinch muzokara boshlashga da'vat etadi. Asfandiyor huzurida bo'lgan muzokara chog'ida xalq vakillari xonni taxtdan voz kechishga chaqiradilar. Gurlan qo'zg'olonchilar sardori Husaynbek Matmurodov qozikalon Bobooxunga shunday savol bilan murojaat qiladi: «Aytingchi, Bobooxun eshon, xon hazratlarining har bir qishloq va ovulga kuyov bo'lishi kerakligini qaysi kitobdan topib bera olasiz? Shunda din homiysi: «Muqaddas kitobimizda bunday gap yo'q, deb dadil javob bergan va xondan o'z xatosiga iqror bo'lishini so'ragan»².

Shunda xon qo'zg'olonchilarni hibsga olishga buyruq berdi. Qozikalon Bobooxun bu haqsizlikka norozilik bildirdi. Ammo xon uni inobatga olmadi. Qo'zg'olon battar avjiga chiqadi. Asfandiyor Rossiya hukumatiga murojaat qiladi. Rus qo'shinlari general-leytenant S.A.Galkin qo'mondonligidagi jazo otryadi askarlari yetib kelgach qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Qo'zg'olon qatnashchilariga 4 million 554 ming so'm miqdorida jarima solindi³.

1914–1918-yillarda yuz bergan jahon urushi, 1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral inqilobi, undan keyingi oktabr harbiy to'ntarishi va nihoyat 1918–1934-yillarda Turkiston o'lkasidagi milliy ozodlik va istiqbolchilik harakatlarining oqibatlarini natijasi o'laroq Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot keskin tus oldi. Har ikkala davlat hududida iqtisodiy tanglik kuchaydi, narx-navo mislsiz darajada ko'tarildi, qashshoqlik, ochlik avj oldi, paxta ekin maydonlari keskin qisqarib ketdi. Masalan, Buxoro amirligida paxta ekilgan maydonlari 1918-yilda 1913-yildagiga nisbatan 50 foizga, 1919-yilda esa 20 foizga tushib qoldi. Rossiyaga sotiladigan paxtaning miqdori 1917-yildan 1919-yilgacha bo'lgan davr mobaynida 20 barobar, qorako'lning miqdori qariyb 10 barobar va junning miqdori 6 barobar kamaydi. Bir pud paxtaning narxi 1917–1919-yillar oralig'ida 11 so'mdan 1 so'm 80 tiyinga, bir pud junning

¹ Раҳимов Ж. У Ленин билан учрашган эди. – Тошкент.: Ўзбекистон, 1988, 22–24-бетлар; Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920–1924 гг. – Т.: Госиздат, 1962, 60-бет

² Раҳимов Ж. У Ленин билан учрашган эди, 25-бет.

³ О'sha manba, 28-бет.

narxi 6 so‘mdan 2 so‘mga, bir dona qorako‘lning narxi 7 so‘mdan 1 so‘m 20 tiyinga tushib qoldi. Ayni paytda oziq-ovqat mahsulotlari narxi haddan ziyod oshib ketdi. Jumladan, ilgari bir mann (bir mann – besh pud) gurunch 7 so‘m 50 tiyin turgan bo‘lsa, 1920-yilda 400 ming so‘mga, bir choragi (2 kilogramm) 15 tiyin turgan go‘shning narxi 80 ming so‘mga, bir mann bug‘doyning narxi 3 so‘mdan 90 ming so‘mga ko‘tarilib ketdi. Bu ham yetmagandek, mehnatkash ommadan olinadigan soliqlar miqdori yanada oshirildi, uning qo‘lidagi g‘allalar zo‘rluk bilan tortib olindi. Bu tadbirlarning hammasi sovetlarning amirlikka qarshi urush e‘lon qilishi xavfi tufayli amalga oshirildi. Yana buning ustiga amir qo‘shinlariga mehnatkashlardan ommaviy safarbarlik e‘lon qilinishi dard ustiga chipqon bo‘ldi. Natijada sabr kosasi to‘lib-toshgan xalq o‘z-o‘zidan ixtiyorsiz ko‘cha jangiga otilib keta boshladi. Chunonchi, 1919-yil fevral oyida Shahrisabzda kutilmagan o‘z-o‘zidan qo‘zg‘olon boshlanib ketdi. 2 minglar chamasi dehqonlar Bekning uyiga hujum uyushtirdilar. 15 kun davomida uning navkarlariga qarshi haqiqiy jang bo‘ldi. Bunday g‘alayonlar amirlikning Vobkent, G‘ijduvon, Qorako‘l va boshqa muzofotlarida ham bo‘lib o‘tdi. Xalq ommasi mahalliy ma‘murlarga bo‘ysunmay qo‘ydi, soliqlarni to‘lashdan, farzandlarini askarlikka berishdan ochiqdan ochiq bosh tortdi. Bu qo‘zg‘olonlarni bostirish uchun amir Nizomid-dinhoji qushbegi boshchiligida jazo otryadi yubordi. Qo‘zg‘olonchilarga nisbatan shafqatsiz choralar ko‘rildi. Ammo Xalq harakati borgan sayin kuchaygandan kuchaydi. Viloyatlardagi xalq qo‘zg‘olonlarini bostirishga ulgurmasdan, 1919-yil, 2-mayda eski Buxoro kosiblari oyoqqa turdilar. Qo‘zg‘olonchilardan shafqatsiz va qattiq o‘ch olindi. Faqat eski Buxoroning o‘zidagi 1919-yil, 2-iyundan 13-iyungacha qadar 5 ming kishi zindonga tashlandi. Qo‘zg‘olonning eng faol tashkilotchilaridan 63 kishi Registon maydonida qatl etildi. Albatta bu tadbirlar xalq ommasining amir va xon zulmi siyosatidan norozilik harakatining yanada kuchayishiga sabab bo‘ldi.

Buxoro va Xivada jadidchilik harakati

Buxoro amirligi va Xiva xonligida sodir bo‘layotgan xalq kurashining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati tashkil etar edi. Buxoro va Xivada vujudga kelgan jadidchilik harakatida 1905–1907-yillarda Rossiyada yuz bergan inqilobning va Yosh turklarning 1908-yilda o‘z monarxlariga qarshi bosh ko‘tarishlari katta ta‘sir kuchiga

ega bo'ldi. Shu boisdan Buxoro va Xiva jadidlari «unchalik keskin bo'lmasa-da, jamiyatni isloh qilish tarafdorlari»¹ bo'lib maydonga chiqdilar.

Hududiy jihatdan yagona bo'lgan O'rta Osiyoda jadidchilik harakati bir vaqtda paydo bo'lgan bo'lsa-da, o'z oldiga qo'ygan kurash maqsadlari jihatidan ikki xil yo'nalish kasb etgan. Jumladan, turkistonlik jadidchilar o'z oldilariga Turkiston o'lkasini Rossiya mustamlakachilaridan ozod qilish va milliy mustaqil davlat tuzishni qo'ygan bo'lsalar, buxoro va xivalik jadidlar hokimi mutlaq – o'z monarxlari bo'lgan amir va xon zulmiga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Bu o'rinda xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan «tabib – tabib emas, boshidan o'tgan tabib» naqlini ishlatish o'rinlidir. Yoki shoirning «Dardini tortgan tabib, andin davosini so'rang», degan so'zlari hayotiy isbotini topgandek ko'rinadi. Rossiya mustamlakachiligi zulmini, uning barcha yaramas va og'ir illatlarini, noinsoniy ko'rinishlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan, uning barcha azoblari yukini yelkasida ko'tarib, undan nafratlangan Turkiston o'lkasi xalqlari ana shu shovinistik mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishni, milliy mustaqil davlat tuzishni bosh maqsad deb bildilar. Bu bosh maqsadning ilhomchilari turkistonlik jadidlar edilar.

Buxoro va Xiva xalqlari uchun mustamlakachilik zulmi yo'q edi. Chunki Rossiyaga yarim mustamlaka, qaram bo'lsa-da, Buxoro bilan Xiva o'z ichki mustaqilligini saqlab qolgan edi. Bu yerda mahalliy boylar va amaldorlar zulmi kuchli edi. Boylar va amaldorlar amir va xon himoyasida edi. Bugina emas ko'p hollarda amir va xon zulmi hammasidan ham oshib tushdi. Mehnatkash xalqning arzi-dodini eshitadigan bir kimsa bo'lmadi. E'lon qilingan farmonlar bajarilmas edi. Xalq ommasini hokimi mutlaq – monarx amir va xon o'rniga insofliroq va adolatliroq hukmdorga ega bo'lishni xohlar edi. Xalqning bu intilishi va qiziqishini Buxoro va Xiva jadidlari idrok etdilar va ko'tarib chiqdilar. Ular shu boisdan ham amir va xonga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Yosh turklar faoliyati Buxoro va Xiva jadidlari faoliyati uchun namuna va o'lchov mezoni bo'ldi. Shuning uchun ular o'zlarini yosh turklarga nisbat berib «Yosh buxoroliklar», va «Yosh xivaliklar» deb atay boshladilar. Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklarning pirovard maqsadlari konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi edi.

¹ *Ражабова Р.* ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар), 73-бет.

Ular ana shu konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi doirasida islohotlar o'tkazish yo'li bilan adolatli va insonparvar jamiyat qurish mumkin, deb ishonardilar. Lekin ana shu o'rtacha mo'tadil talablar ham amir va xon tomonidan e'tiborga olinmas edi. Bu talablarni ilgari surganlar hukmron tabaqa kuchlarning juda keskin qarshiligiga duch kelar va shafqatsizlarcha bostirilar edi. Shu boisdan Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar yashirin holatda ishlashga majbur bo'lganlar.

Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot qonuniyatlari taqozosiga ko'ra xalq ommasida o'rtasida tayanch bazaga ega emas edilar, ular o'zlariga ittifoqchilarni chetdan izladilar va Rossiya timsolida amir va xon zulmidan ozod bo'lish mumkin, degan siyosiy xatoga yo'l qo'ydilar.

Albatta, Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklarning bu yo'l qo'ygan xatoliklarida ayyor va pixini yorgan shum bolsheviklarning uzoq maqsadni ko'zlab zimdan olib borgan tashviqot va targ'ibot ishlari ham katta o'rin tutdi.

«Yosh xivaliklar» faoliyati

«Yosh xivaliklar» tashkiloti 1917-yilda Xiva jadidlarining so'lganotidan ajralib chiqdi. Uning tashkilotchi va asoschilari Husaynbek Matmurodov, Boboxxun Salimov, Polvonniyoz Hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sul-tonmurodov va boshqalar edilar.

Ular rus podshosi istibdodi bilan uyg'unlashgan mustabid xon zulmi, mutaassiblik, xurofot, xilma-xil soliqlarning ko'pligidan azoblanayotgan xalqni erkin va farovon turmushga olib chiqish, Vatanni iqtisodiy va madaniy taraqqiy ettirish yo'lida bosh qotirdilar va demokratik islohotlar o'tkazish, mamlakatda hayotni yo'lga qo'yishda xon hokimiyatiga muxolifotda bo'ldilar. Bu muxolifot taraqqiyparvarlar orasida xonlikdagi yirik ulamo va amaldorlar vakillari ham bor edi. Jumladan, Boboxxun Salim islom homiysi shayxul islom, ya'ni qozikalon mansabida edi. U o'z lavozimidan foydalanib Xiva xoni Asfandiyorxonni adolatparvar, xalqqa mehr-shafqatli bo'lishga chaqirdi.

«Turon» gazetasining yozishicha 1917-yilning, 4-aprelida Xiva shahridagi rus askarlari deputatlari soveti va Boboxxun Salimov rahbarligidagi «Yosh xivaliklar» namoyish o'tkazdilar.

Bundan cho'chigan Asfandiyorxon 5-aprelda «Yosh xivaliklar» qo'mitasi tomonidan yozilib, unga taqdim etilgan manifestga imzo

chekishga majbur bo'ldi. Bu hujjat asosida Xiva xoni boshchiligida konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi qaror topadi, deb e'lon qilinadi. Saylov yo'li bilan deputatlar majlisi va Nozirlar kengashi tashkil topdi.

8-aprelda bo'lgan birinchi yig'ilishida deputatlar majlisning raisligiga Boboovun Salimovni, Nozirlar (vazirlar) kengashining raisligiga esa Husaynbek Matmurodovni sayladilar. Ana shundan so'ng majlis va hukumat butunlay «Yosh xivaliklar» qo'liga o'tdi.

Majlis nomidan e'lon qilingan manifestga ko'ra xonlikda vaqf, mulk (xususiy) va podsholik yerlari daxlsizligicha saqlanib qoldi, xazinaning kirim va chiqimlari ustidan nazorat o'rnatildi, shariat sudlari davlat ta'minotiga o'tkazildi, yangi usuldagi jadid maktablari ochilishi belgilandi.

Majlis deputatlari orasida dastlab turkman millatining vakillari yo'q edi. Keyinroq ularning talablari ham qondirildi, turkman millati vakillaridan 7 kishi majlis deputatlari tarkibiga kiritildi. Qoraqalpoqlarning vakillari ham Majlisda o'z o'rniga ega bo'ldi. Bular, albatta jadidlar rahbarligida boshlangan ozodlik va erk uchun kurashning dastlabki yutuqlari edi.

Ammo bu g'alaba uzoqqa bormadi. U bor-yo'g'i 7 oy umr ko'rdi, xolos. Asfandiyorxon Rossiya muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili general Mir Badalovga suyanan holda 1917-yil iyun oyining boshlarida jadidlar boshliq Majlisga qarshi fitna uyushtirdi. Bu paytda Boboovun Salimov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa yirik namoyandalari Toshkentga sovet hukumatidan yordam so'rash uchun kelgan edilar. Xon nozirlar kengashining raisi H. Matmurodov boshliq jadidlarning 17 vakilini qamoqqa oladi. Keyinchalik ularning juda oz qismi qamoqxonadan qochishga muvaffaq bo'ldi. Qolganlari esa otib tashlandi. Jadidlar «Shariatga xiyonat qilganlikda» ayblanib ta'qib ostiga olindilar va quvg'in qilindilar.

Xiva xoni majlisga yangidan «saylov» o'tkazdi. Uning raisi qilib Ortiq Oxun saylandi. Nozirlar kengashining raisi lavozimi esa Bosh vazir deb qayta nomlandi va unga Isoqxo'ja tayinlandi.

Bu amalda o'ziga xos davlat to'ntarishi edi. Bu ishni amalga oshirishdagi xizmatlari uchun xon Mir Badalovga 40 000 so'm pora berdi¹.

B. Salimovning boshi uchun katta miqdorda pul va'da qilindi. Uning singlisi Ullijonbiy tutib olinib, qiynab o'ldirildi. Shundan so'ng

¹ *Ненесов Г.* Из истории Хорезмской революции, 1920–1924 гг. 1962, стр. 81.

B.Salimov va boshqa jadidlar yashirin faoliyat yuritishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi sovet hokimiyati o'rnatilgan Amudaryoning o'ng sohili Petro Aleksandrovskdan boshpana topdilar.

Asfandiyorxon mamlakatda xalq noroziliklarini bostirish va jadidlarni «tartib»ga chaqirishda rus askarlaridan foydalandi. 1917-yil, iyulda Rossiya muvaqqat hukumati Xiva xonligida maxsus harbiy ma'muriyat tashkil etdi. Harbiy komissar Zaysev xonga yordam uchun jazo otryadlarini tashkil etib, shahar va tumanliklarga taqsimladi. Xalq ommasining haq-huquqlari rus askarlari tomonidan toptaldi va oyoq-osti qilindi. Bu ham yetmagandek 1917-yilda xonlik hududida ocharchilik avj oldi. May oyida Xiva shahrida «ochlik isyoni» ko'tarildi. Bu to'g'rida 1917-yil, 27-avgustda Toshkentda chop etiladigan «Ulug' Turkiston» gazetasi quyidagilarni yozgan edi: «Hozirgi paytda Xivada dahshatli ochlik kuchaydi, mamlakat shaharlarida och qolganlarning qo'rqinchli isyoni avj oldi»¹

Ana shunday og'ir bir sharoitda 1917-sentabrida Junaidxon o'z qurolli to'dalari bilan Xivaga qaytib keladi. U 1916-yildagi qo'zg'olon davrida Afg'onistonga o'tib ketgan edi. Junaidxon xonlikda juda katta o'zgarishlar yasashga muvaffaq bo'ldi.

Junaidxon murakkab shaxs. Uning tarixda tutgan o'rni haqida turli manbalarda turlicha fikrlar mavjud. Sovetlar tarixida u «o'g'ri», «qaroqchi», va «siyosiy tovlamachi», aksilsovet adabiyotda esa «Turkmanlarning qahramoni» deb ko'rsatilgan.

Sovet tarixchilari voqea va hodisalarni soxtalashtirishda ustasi farang bo'lsalar, albatta aksilsovet muxoliflar ham ulardan qolishmaydilar. Ammo nima bo'lganda ham Junaidxon va shu kabi boshqa yirik tarixiy shaxslar, ularning faoliyati haqida tarixiy haqiqat mezoni asosida to'g'ri yoritish uchun mustaqillik imkoniyat yaratdi.

Junaidxon turkmanlarning yovmid urug'idan, junaid naslidan chiqqan. Uning asl nomi G'urban Mamed (ya'ni Qurbonmamad) bo'lgan. U dastlab o'z ovulida qozi bo'lgan, miroblik qilgan. Qoraqum sahrosida o'z yigitlari bilan bir necha savdo karvonlari va kichik «sardor»larni o'ziga tobe qilgan va shu tariqa «sardor» nomini olgan. So'ngra o'zini Xiva taxtiga da'vogar deb e'lon qiladi. Shu bois uni yovmidlarning junaid nasli xoni – «Junaidxon» deb ataganlar. Junaidxon o'z yigitlari bilan to'g'ridan to'g'ri Xiva xonligiga xavf so-

¹ O'sha joyda.

lib turgan kommunistik bosqinga, ya'ni sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi. Uning bu maqsadi nafaqat Asfandiyorxonga, balki chor Rossiyasining Xivadagi barcha aksilsovet harbiylariga va umuman milliy mustaqillik uchun kurashayotgan kuchlarga ayni muddao edi.

Asfandiyorxon 1918-yil yanvarida Junaidxon bilan aloqa o'rnatdi va xonlikni birgalikda idora qilish hamda bolsheviklarga qarshi kurashish maqsadida Xivaga taklif qildi.

Junaidxon va uning tarafdorlari xonning oliy amaldorlari oldida eski qabila va urug'chilik asoslaridagi adovatlarini unutib, sidqidildan xizmat qilishga qasam ichdilar. Shundan so'ng Asfandiyorxon Junaidxonni «sardori karim» (qo'shinlar qo'mondoni) qilib tayinladi. Junaidxon bu bilan cheklanmay oradan sal vaqt o'tgach, 1918-yil, 30-sentabrda xon saroyiga katta o'g'li Eshixon rahbarligida harbiy qo'shinni yuboradi. Qabul marosimi vaqtida Asfandiyorxon o'ldiriladi, uning o'rniga xonning tog'asi, irodasiz Sayid Abdulla To'raxon xon deb e'lon qilinadi.

Abdullaxon nomigagina xon edi, butun hokimiyat to'laligicha Junaidxon qo'liga o'tdi.

Bu paytda Turkistonda sovet hukumati inqilob bayrog'i ostida Moskvaning to'g'ridan to'g'ri ko'rsatmasi bilan Xivaga qarshi «harbiy inqilobiy» tajovuzkorlikni kuchaytirib yuborgan edi. Sovet tarixida bu «Inqilobiy tayyorgarlik» deb nomlandi. Aslida esa bu tayyorgarlik Xiva xonligini batamom bosib olish va sovetlar mustamlakasiga aylantirishni bosh maqsad qilib qo'ygan edi.

Sovetlarning Xiva xonligi mustaqilligiga xavfi kuchayadi. Shu bois Junaidxon va qo'g'irchoq Sayid Abdullaxonning sovet bosqiniga qarshi harbiy tayyorgarlikni kuchaytirishni tarixiy obyektiv zaruriyat deb qaramoq kerak. Ammo urushga tayyorgarlikning hamma og'irligi zahmatkash xalq yelkasiga tushdi. Quroli yoki oti bo'lgan har bir kishi navkarlikka (askarlikka) chaqirildi, oti yoki quroli bo'lmagan har uch xonadon esa bitta otliq navkarni qurollantirib, uning barcha xarajatlarini berib turishga majbur qilindi. Uch yoki undan ko'p navkar bergan xonadonlarning yerlarini batraklar tekinga ishlab berishi joriy etildi. Oldingi soliqlar saqlanib qolingani holda dehqonlar qo'shimcha 1–2 tillo pul va 10–12 pud don solig'i to'lashi shart qilib qo'yildi.

Junaidxon vaqtdan foydalanish uchun 1919-yilning aprelida sovet hukumatiga sulh tuzish to'g'risida taklif kiritdi. 9-aprelda Taxtaqal'ada

RSFSR bilan Xiva xonligi o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Unda har ikkala tomon ham har qanday harbiy harakatni to'xtatishi, Rossiya sovet hukumati Xiva xalqining o'z taqdirini o'zi belgilashini tan olishi; har ikki tomon bir-biriga erkin va xavfsiz suv va quruqlik orqali bordi-keldi, savdo va iqtisodiy aloqalarni yaxshilashga harakat qilishi qayd etildi. Bolsheviklarning eng jozibador «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash to'g'risida»gi shiori tashviqot-targ'ibotchilik maqsadini ko'zlar edi. Shartnomaga asosan Rossiya ana shu shior asosida Xiva xonligi xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman tan oldi. Xiva xonligi Rossiya vassalligidan chiqdi. 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasi o'z kuchini yo'qotdi. Lekin sovet hukumati va faqat Xiva xalqiga, balki umuman Rossiyaga tobe bo'lgan barcha mamlakatlar xalqlariga ham o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini amalda bermadi. Aksincha, bu xalqlar o'z taqdirini o'zlari «inqilobiy yo'l» bilan hal qilsin, degan bahonada bu davlatlarning ichki ishlariga aralashdi, qurolli harbiy yurishlar qildi va ularni bosib oldi. Xuddi ana shu usul Xiva xonligida ham qo'llanildi:

Birinchidan, bosqinchilik va mustamlakachilikdan iborat bosh maqsad «inqilob» pardasi bilan niqoblandi, targ'ibot va tashviqot ishlari kuchaytirildi. Bolsheviklar o'zlarining asl maqsadlari Xivada davlat to'ntarishi yasashdan iborat bo'lsa-da, uni «xalq inqilobi» nomi bilan niqobladilar.

Ikkinchidan, bolsheviklar millatlar, urug'lar va tabaqalararo kelishmovchilik va nizolardan ustalik bilan foydalandilar. Ular o'rtasida qurolli to'qnashuvlarni keltirib chiqardilar, bunday to'qnashuv va qarama-qarshiliklarga sinfiy kurash va inqilobiy harakat tusini berdilar. Aslida esa, butun Turkistonda bo'lganidek, Xiva xonligida sinflar ham, sinfiy kurash ham bo'lmagan Xiva xonligi tipik agrar mamlakat edi. U tashqariga (asosan Rossiyaga) paxta chiqarar edi, xolos. Ana shu obyektiv ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va siyosiy-tarixiy borliqqa qarama-qarshi o'laroq rus bolsheviklari Xiva xonligida «qo'lbola proletar inqilob»ni tayyorlash uchun barcha jirkanch, noqonuniy, nodemokratik va noxalqchil xatti-harakatlarni ishga soldilar. Ular turli nayranglar bilan taraqqiyparvar jadidlar va oddiy mehnatkash xalqdan «inqilobchilar» yasadilar.

Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda «Taxtaqal'a sulhi» Xiva xonligi uchun o'ziga xos tuzoq rolini o'ynadi. Chunki bu sulh Xiva xalqiga o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman e'lon qilishi bilan uni chalg'itdi

va sovet hukumatining go‘yo tinchliksevar bo‘lganligini soxtakorlik bilan ko‘rsatib xalq ongini zaharladi. Bu sulh kuch to‘plab olish va nafasni rostdash uchun sovet niqobidagi bosqinchilarga juda zarur edi. 1917-yil, dekabr va 1918-yil yanvarida sovetlar Amudaryoning quyi oqimi va o‘ng qirg‘og‘idagi To‘rtko‘l (Petro Aleksandrovsk), Nukus, Chimboy, Qizil Arvot, Bayram Ali, Tejen, Krasnovodsk, Kazanjikda o‘z hokimiyatlarini o‘rnatdilar. 3-dekabrda Ashxobodda Kaspiyorti viloyati xalq komissarlari kengashi tashkil topdi. Chunki bu hududlarda ruslar boshqa joylardagiga nisbatan ko‘pchilikni tashkil etar edi. Kommunistlar o‘zlarining razil maqsadlarini amalga oshirishi uchun To‘rtko‘l shahrini «Inqilob markazi»ga aylantirdilar. To‘rtko‘l siyosiy va strategik jihatdan juda qulay joy edi. Shu boisdan ham RSFSR va uning O‘rta Osiyodagi asosiy tayanchi – Turkiston Xalq komissarlari kengashi bu shaharga katta e‘tibor berdilar. Bu yerga zudlik bilan Kaspiyorti frontidan bir necha harbiy bo‘limlar tashlandi. Ular maxfiy ravishda xonlikning ichkarisi – Xiva va boshqa shahar tumanlarga doimiy ravishda o‘z «inqilobchi»larini – josuslarini yuborar edilar. Kommunistik ig‘vo tashviqotga aldanib Qalandar Odinayev, Bozorboy Suyarqulov, Shallazatdin Faxretdinov va boshqalar bolsheviklar firqasi safiga kirdilar va targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib bordilar.

Sovet hukumati va kompartiyaning Turkistonda cheklanmagan ma‘muriy va firqaviy vakolatga ega bo‘lgan «Turkkomissiya», «Turkbyuro» kabi tashkilotlari xonga qarshi undan jabrlangan alamzadalardan firqa tashkil etish, turli xil guruhdagi qo‘porouvchilarni tayyorlash, zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan qizil askarlar sonini ko‘paytirish uchun kuch va mablag‘larni ayamadi.

Rus sotsial-demokratik firqalari, ayniqsa bolsheviklar o‘zlarining asosiy diqqat-e‘tiborlarini Xivaga qaratdilar. Jadidlarning yirik namoyandalardan Jumaniyoz Sultonmurodov 10–15 kishidan iborat «Yosh xivaliklar»ning To‘rtko‘l qo‘mitasi (komiteti)ni tashkil yetdi. 1919-yilning boshida bu tashkilot (firqa) a‘zolarining soni 600 ga yetdi, 200 kishilik o‘z harbiy qismiga ham ega bo‘ldi»¹.

Asli jadidlardan bo‘lgan bu «Yosh xivaliklar»ning dasturiy talablari ham 180 gradus farq bilan buyuk rus millatchiligi va mustamlakachiligi foydasiga o‘zgardi. Agar ilgari ular Xivada xonning mutlaq

¹ Садыков А.С. «Россия и Хива в конце XIX – начале XX века». Ташкент., Фан, 1972, стр. 199.

monarxiyasini konstitutsiyaviy monarxiya bilan almashtirish, Xivaning mustaqilligi va xususiy mulkchilikni saqlab qolish uchun kurashgan bo'lsalar, ularning yangi dasturida bu talablarning aksi qayd etiladi. Jumladan unda xon hokimiyatini ag'darib tashlab Xivani Rossiya sovet federativ respublikasiga butunlay birlashtirish g'oyasi bosh maqsad qilib qo'yildi.

Xullas, «Yosh xivaliklar»ning bolsheviklar ta'sirida inqilobiy-lashuv jarayoni kuchayadi. Bu ularning quyidagi amaliy dasturida o'z aksini topadi:

- Mustabid xon hokimiyatini tugatish.
- Xiva mulklarini (yerlarini – mualliflar) Turkiston bilan birlashtirib, ularni Rossiya sovet respublikasi tarkibiga kiritish.
- Xiva xoni shahzodalari, beklari va vazirlariga tegishli mulklar qanday bo'lishidan qat'i nazar musodara qilinishi.
- Yirik pomeschchik (dehqon)larning yerlarini kambag'allarga tortib olib berish.
- Vaqf mulklardan keladigan daromadlarning hammasini maschidlarga sarflash.
- Xivaning hamma joyida bolalarni tekin o'qitadigan maktablar ochish.
- Xivaning shahar va aholi yashaydigan joylarida tekin tibbiy yordam beradigan kasalxona va davolash xonalarini tashkil etish.
- Xiva xoni tomonidan tortib olingan yer va boyliklarni kambag'al aholiga qaytarish.
- Yo'llarni yaxshilash va ko'priklar qurilishiga kirishish.
- Majburiy mehnat turlarining hammasini bekor qilish.
- Xon hukmronligini tugatib yuqorida ko'rsatilgan tadbirlarni hayotga tatbiq eta oladigan xalq hokimiyatini tashkil etish, sovet hokimiyatining dushmanlari bilan shafqatsiz kurash olib borish¹ kabilar.

So'zsiz suratda «Yosh xivaliklar»ning «inqilobiy dastur»ni amalga oshirishdan Rossiya sovet hukumati va kommunistik firqa manfaatdor edi. Sovetlar o'zlarining qora niyatli maqsadlarini amalga oshirishda har doim «baynalmilal burch» deb atalmish g'oya pardasiga yashirindilar. Buning uchun ular o'zlarini mahalliy xalqni xon, beklar, boy va feodallar zulmidan ozod bo'lishda «yordam» beruvchilar qilib ko'rsatib, amalda «harbiy inqilobiy» harakatni kuchaytirdilar.

¹ Садыков А.С. «Россия и Хива в конце XIX–XX века», стр. 119–120.

Bu borada ular «Yosh xivaliklar»ning islohotchi tashkilotini kompartiyaga aylantirish va mahalliy «inqilobchi»larni ko'paytirish zarur deb hisobladilar. Shuning uchun To'rtko'ldagi g'ayrimusulmon kommunistik firqa qoshida «Yosh xivaliklar bo'limi» tashkil etildi. 1919-yilning o'rtalarida bu kommunistik guruh Turkiston va Rossiya kompartiyalari markaziy qo'mitalariga murojaat qilib, Rossiya kommunistik firqasi tarkibiga kirish uchun ruxsat so'radi. Shu yil 15-iyulda kompartiyaning To'rtko'l qo'mitasi va «Yosh xivaliklar» inqilobiy qo'mitasining birlashgan yig'ilishi bo'ldi. Unda qabul qilingan maxsus qarorda qo'mita a'zosi bo'lish uchun faqat Rossiya kompartiyasi safida bo'lish shart qilib qo'yildi. Shundan ham ma'lumki, hamma ish, ya'ni xon hokimiyatini ag'darish markaz chizgan chiziq asosida amalga oshirilishi kerak edi. Boshqa yo'ldan borish mumkin emas edi.

Sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda 1919-yilning kuzi va oxirlariga kelib Xivada «inqilobiy harakat» yangi bosqichga ko'tarildi, «inqilobiy vaziyat yetildi», «Xivada inqilob boshlandi», deb rus kommunistik bosqini teskari talqin qilindi. Bu sovet tarixchiligiga xos soxtakorlik edi, albatta. Xivada bundan oldin va keyin ham inqilob u yoqda tursin, hatto uning sharpasi ham bo'lgan emas. To'g'ri, bu davrda xalq ommasining xon zulmidan noroziligi kuchaygan, sovet hokimiyati va kompartiyaning bosqinchilik harakati hamda mustamlakachilik siyosatiga qarshi ozodlik kurashi boshlangan edi. Bu harakatlar sovet tarixchiligida «xalq inqilobi» deb ko'rsatildi.

Har ikki tomon ham shu paytgacha oshkora va yashirin suratda bir-biriga qarshi qurollandi, harbiy kuch to'pladi, targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordi. Nihoyat, bu harakatlar sovet hukumati bilan xonlik o'rtasida o'zaro harbiy to'qnashuv boshlanishiga olib keldi. Bu urush rus sovet hukumati tomonidan bosqinchilik urushi, Xiva hukmdori Junaidxon tomonidan esa mustaqillik uchun, istiqlol uchun urush bo'ldi.

2-§. QIZIL ARMIYA KUCHLARI TOMONIDAN XIVANING BOSIB OLINISHI VA UNGA QARSHI XALQ HARAKATLARI

1919-yilning oxirlariga kelib sovetlar hukumati Xiva xonligini bosib olish bo'yicha amalga oshirgan tayyorgarlik ishlari nihoyasiga yetdi. Bolsheviklar har doim bo'lganidek Xivani bosib olish jaryonida tub yerli aholi o'rtasida birlik va hamjihatlikning yo'qligidan, qabila va urug'lar o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklardan foydalandilar. Bu o'rinda, xususan, Junaidxonga qarshi bo'lgan turkman

urug' boshliqlari Qo'shmamedxon, G'ulomalixon va Yaxshigeldilarning aldanib 1919-yil noyabrda bolsheviklar tomoniga o'tishlari xarakterlidir. Xiva xonligi hududlarini bosib olish Moskva va Toshkentdagi sovetlar hukumati tayyorlagan dastur asosida amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar juda ko'p. Jumladan, ana shunday hujjatlardan bittasi TKP O'ika Musulmonlari Byurosi vakili Hasanovning telegrammasidir. U 4-noyabrda 4 nomga: Tashqi Ishlar Komissarligi, TKP O'ika musulmonlari Byurosi, Turkiston MIQ va Turkiston Respublikasi Inqilobiy Harbiy Kengashiga Xivada «inqilob» boshlandi, deb telegramma jo'natdi. Ana shu telegrammaning mazmunidan Xivada «boshlangan inqilob»ning asl mohiyati ochiq-oydin ko'zga tashlanadi. Unda quyidagilarni o'qiymiz: «Zo'r berib olib borilgan targ'ibot-tashviqotimizdan keyin, Xiva proletariati Junaidxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Hamma joyda janglar bormoqda. Bizga vakil kelib, yordam so'rab turibdi. Vaziyat jiddiy. Fursatni boy bersak, yutqazib qo'yishimiz mumkin, olti oylik ishimiz barbod bo'ladi».

Bu telegrammaga javoban Turkiston Respublikasi Harbiy Inqilobiy Kengashi 1919-yil, 22-dekabrda zudlik bilan qaror qabul qildi. Mazkur qarorga asosan qizil askarlardan ikkita otryad tuzilib, Xiva xonligiga ikki tomondan tashlandi. Janubiy otryadga Shcherbakov, Shimoliy otryadga Shaydakov qo'mondonlik qildi. 23-dekabrda Turkiston Respublikasi Inqilobiy Harbiy Kengashi Xiva – Amudaryo bo'limi muxtor vakili G.B.Skalovning «Junaidxonning zulmidan ozod bo'lishda Xiva mehnatkashlariga yordam berish» to'g'risida buyrug'i chiqdi. Bunday yordamni amalga oshirish Shcherbakov va Shaydakovlar qo'mondonligidagi qizil askarlar kuchlariga topshirildi. Ammo amalda Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar bu buyruqdan ilgariroq 22-dekabrda boshlangan edi.

Shu kuni qizil askarlar Amudaryo bo'limida qo'zg'olon ko'tarib kazak otryadlarini tor-mor keltirib, Amudaryodan o'tdi va Xiva xonligi yerlariga yovuzlarcha bostirib kirdi. Shimoliy otryad qo'shinlari Janub yo'nalishi bo'yicha urush harakatlarini davom ettirib, xonlikning asosiy yirik markazlarini egallab bordi. 29-dekabrda Xo'jayli, 9-yanvarda Ko'hna Urganch, Omonqal'a, 14-yanvarda Porsu, 16-yanvarda Ilolli, 18-yanvarda Toshhovuz bosib olindi. 20-yanvarga kelib G'ozibod va Badirkent egallandi. Janubiy otryad esa 24-dekabrda Amudaryoni kechib o'tdi va u ham bosqinchilik harakatlarini boshlab yubordi. Bu otryad qo'shinlari siquvi ostida Junaidxon lashkarlari

G'ozibod va Paxtaqal'a tomon chekindilar. Bu yerda qattiq jang bo'ldi. Junaidxon mazkur jangda o'zining 400 ga yaqin jangchilarini yo'qotdi¹

U Qoraqumga qochib o'tishga majbur bo'ldi. Qizil armiya xonlik poytaxtini egalladi. Asosiy hukmronlik Junaidxon qo'lida bo'lsa ham, Sayid Abdullaxon Xivaning rasmiy xoni edi. U hali Xivaga bosqinchilar kirmasidan oldinoq qizil armiyaning bosh qo'mondoniga vakil yuborib, urushni to'xtatishni talab etdi va 2-fevralda xonlikdan voz kechdi. Qizil armiya xonlik poytaxti Xivani hech qanday qarshiliksiz egalladi. «Yosh xivaliklar»ning Toshkent va Chorjo'y qo'mitalari Xivaga hokimiyat bosib olinganidan ancha keyin keldilar. Xiva inqilobiy qo'mitasi hatto «Yosh xivaliklar»ning Toshkent tashkiloti raisi Polvonxo'ja Yusupovni maxsus chaqirib oldi.

RSFSR Markaz Ijroqo'mi va Rossiya kompartiyasi markaziy qo'mitasining Turkiston komissiyasi va Turkiston inqilobiy harbiy kengashining maxsus vakili G.B.Skalov Muvaqqat hukumatni tuzdi. Uning yozishicha, bu hukumat tarkibiga kirgan a'zolari Sayid Abdullaxon taklif etgan. Shundan so'ng Muvaqqat hukumat tarkibiga mulla Jumaniyoz Sultonmurodov («Yosh xivaliklar»ning To'rtko'l Qo'mitasi raisi), Muhammadjonbiy, Boboxxun Salimov, Jaloloxun, Mulla Abdulxayd qori, Turkmanlardan Mulla O'roz va Mulla Navro'zlar kirgan².

Birinchi kundan boshlab Xivada Rossiya hukumati, kompartiya va uning Turkkomissiyasi hamda Turkfront harbiy kengashi a'zolari G.I.Broyda, A.Izmaylov, G.B.Skalov va boshqalar hukmronlik qila boshladilar. V.I.Lenin boshliq bolsheviklar Sankt-Peterburgda davlat to'ntarishi yasab, sovet hukmronligini o'rnatish uchun qanday noqonuniy va harbiy to'ntarishni amalga oshirgan bo'lsalar, Xivada ham aynan shu ishlar takrorlandi. Mahalliy o'ziga xos sharoit, tarixiy an'ana va urf-odat, xalqning xohish-irodasi umuman e'tiborga ham olinmadi. Xonlikda bosh vazir lavozimida ishlagan Davlatmurod Tozamahrash otib tashlandi, hukumatning boshqa a'zolari qamoqqa olindi.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. 2-том, Т.: Фан, 1971, 275-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида... 120-бет.

Xalq harakatlari. Qizil askarlarning beboshliklari

1920-yil, 27–30-aprelda Xiva shahrida «xalq» vakillarining Butunxorazm I Qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Unda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligi e‘lon qilindi va uning muvaqqat konstitutsiyasi qabul etildi. Qurultoyda respublika hukumati – Xalq Nozirlari soveti tuzildi. Hukumat raisi etib Polvonhoji Yusupov, rais muovinigiga Boboovun Salimov (Asfandiyorxon qoshidagi majlis raisi), va o‘n besh nozir (vazir) saylandi. Bu saylanganlarning o‘ntasi «Yosh xivaliklar»ning vakillari edilar. Ular o‘z faoliyatlarida hukumatni mahalliy sharoit, shariat va mustaqillik asosida boshqarishga, milliy manfaatni himoya qilishga harakat qildilar. Bu esa rus sovet hukumati va firqasining Turkiston va Xivadagi vakillariga yoqmasdi. Shu boisdan ham «Yosh xivaliklar» hukmronligi uzoqqa bormadi. U bor-yo‘g‘i o‘n ikki oy umr ko‘rdi. Markaz va mahalliy kommunistlarning tazyiqi bilan 1921-yil, 21-fevralda II Butunxorazm qurultoyini chaqiruvchi markaziy saylov komissiyasi tuzildi.

Yusupov boshliq hukumat esa uni tarqatib yubordi, saylovoldi targ‘ibotini man etdi, hukumat qaroriga qarshi bo‘lganlarni qamoqqa oldi. Chunki sovetlarning so‘zi bilan amaliy ishlari to‘g‘ri kelmayotgan edi. Gap shundaki, markaziy rus sovet hukumati 1920-yil, 13-sentabrda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi bilan ittifoq shartnomasini tuzdi. Unda RSFSR XX SHRning to‘la mustaqilligini rasman tan oldi. Chor Rossiyasi bilan tuzilgan barcha shartnomalar tengsizlik asosiga qurilgan shartnomalar sifatida bekor qilindi. Shu sabab Moskvada Boboovun Salimov boshliq Xorazm vakillari «katta izzat, ikrom va hurmat bilan» kutib olindi. Xorazm vakillari uch oydan so‘ng yurtlariga qaytib keldilar. Delegatsiya a‘zolarini hatto «dohiy» Leninning o‘zi qabul qilgan, bundan keyin Xorazm xalqi o‘z taqdirini o‘zi belgilaydi, bu «inqilobiy g‘alaba»dir, «Men sizlarni bunday g‘alaba bilan tabriklayman», deb aytgan. Ammo sovet hukumati ikkinchi tomondan amalda «Yosh xivaliklar» boshliq Xorazm sovet xalq hukumatiga zarracha bo‘lsada mustaqil ishlashga imkon bermadi. Ustiga-ustak kun sayin kommunistik tazyiq va bosim tobora ortib bordi.

«Yosh xivaliklar» hukumati tez orada o‘zlarining aldanganliklari va bolsheviklarning dahshatli qarmog‘iga tushganliklarini anglab yetdilar. Bu hol «Yosh xivaliklar»ning milliy his, g‘urur va ongining yanada o‘shishiga sabab bo‘ldi. Natijada ular rus kommunistik bosqiniga qarshi milliy istiqolol va ozodlik uchun kurashga otlandilar.

«Yosh xivaliklar» zimdan sovet hokimiyati va bosqinchi kommunistlarga qarshi istiqlol uchun oyoqqa turgan kuchlarga yordam berdilar. Bu kurashni butun Xorazm xalqi qo‘llab-quvvatladi. Islom dini ulamolari va xalq vakillaridan katta bir guruh jamoasi hukumat nomiga ariza yozib, Xivada kompartiyani taqiqlash va hamma kommunistlarni mamlakatdan haydab chiqarishni talab qildilar. 1920-yil, 26-iyun, 8–9-iyulda Xivada xalq ommasining norozilik mitinglari bo‘lib o‘tdi¹. Miting qatnashchilari Xorazmda kommunist-xudosizlar yurgizayotgan siyosatdan norozi ekanliklarini izhor etdilar.

Markaziy rus sovet hukumati va firqasining Xorazmga yashirincha yuborgan ayg‘oqchilari mahalliy milliy hukumatga qarshi har xil qo‘poruvchilik, ayg‘oqchilikdan iborat targ‘ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirdilar. Nihoyat, 1921-yil, 10-martda kommunistik ayg‘oqchi va missionerlar, mahalliy sotqinlar yordamida Xiva qizil askarlari garnizoni, Turkman qizil eskadroni jangchilari, «ko‘ngilli» o‘zbek militsionerlari, jami bo‘lib 5000 dan ortiq «inqilobchi»larni Xiva ko‘chalariga olib chiqishga muvaffaq bo‘ldilar. Maxsus harbiy bo‘linma Xorazm hukumatining bir necha vazirlarini qamoqqa oldi. Polvonhoji Yusupov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa rahbarlari harbiy isyon arafasida kechasi Xivadan qochib ketishga muvaffaq bo‘ldilar. Isyonchilar ana shu tariqa davlat to‘ntarishini amalga oshirdilar. Harbiy inqilobiy qo‘mita tuzildi va hokimiyat uning ixtiyoriga topshirildi. Bu sovetlar hukumati va kommunistik firqaning navbatdagi ayyorligi va ustasi farang qo‘poruvchilik siyosatining klassik ko‘rinishi edi.

Xiva xonligi hududida aksilinqilobiy kuchlarga zarba berish bahonasida mahalliy xalqni yoppasiga qirg‘in qilish va ommaviy genotsid qilish amalga oshirildi.

Sovetlarning Xorazmda amalga oshirgan qirg‘in-barot va xunrezliklari bir-biridan dahshatlidir. O‘z vaqtida Junaidxonni tor-mor keltirishda G‘ulom Alixon va Qo‘shmamedxonlardan sovetlar ustalik bilan foydalanganliklarini yuqorida ta’kidlandi.

Ammo keyinchalik G‘ulom Ali va Qo‘shmamedga sovetlarga qarshi davlat to‘ntarishi tayyorlanyapti degan ig‘vo ishlab chiqildi va har ikkalasini yo‘q qilishga qaror qilindi. Xivadagi sovet hokimiyati kuchlari o‘zaro maxfiy kelishilgan holda G‘ulom Ali va Qo‘sh-

¹ *Henecov P.* Кўрсатилган асар, 209-бет.

mamedni yigitlari bilan tezda Xivaga yetib kelishini buyurdilar. Chunki, bu yerda Buxoroga qarshi yurish masalasi muhokama qilina-jagini xabar qilishadi. G‘ulom Ali va Qo‘shmamed hech ikkilanmay va xavfsiramay Xivaga yetib kelishdi. Yarim kechada qizil armiya kuchlari G‘ulom Ali, Qo‘shmamed va ularning yigitlariga kutilmagan qo‘qqisdan hujum qildilar va qurolsizlantirdilar. Bir necha soatdan so‘ng Qo‘shmamed va uning yigitlari qilichdan o‘tkazildi. G‘ulom Ali esa qochib qoldi. Jazo otryadi G‘ulom Alining orqasidan quvdi. Yo‘l-yo‘lakay barcha qishloqlar va ovullar yer bilan yakson qilindi. Bu voqeadan xabar topgan yovmud turkmanlari hech narsaga qaramasdan mol-mulklarini tashlab chor atrofga tum-taraqay qocha boshladilar, ularning ko‘plari Kaspiy dengizigacha bir necha ming chaqirim yo‘llarni bosib Eron tomonga o‘tib ketdilar va boshpana topdilar.

Qizil armiya kuchlari Xorazmda yangi tartib-qoidalarni o‘rnatish chog‘ida shunday yaramas noinsoniy ishlarni amalga oshirganlarki, bu har qanday sof vijdonli kishining nafratini uyg‘otmasligi mumkin emas. Buni biz G.I.Broydani ilmiy merosi orqali ochiq-oydin ko‘rishimiz va undan tegishli xulosa chiqarishimiz mumkin. Qonuniy savol tug‘iladi. G.I.Broydani o‘zi kim? Marhamat tanishing. Broyda 1883-yilda Vilnoda tug‘ilgan. Yurist. 1909-yildan boshlab Toshkentda oqlovchi yordamchisi bo‘lib ishlagan. 1912-yili Toshkent temiryo‘lchilari o‘rtasida inqilobiy g‘oyalarni yoygani uchun Pishpek (Bishkek)ga surgun qilinadi. 1917-yil fevral inqilobidan keyin Broyda qisqa muddat askar deputatlari Toshkent soveti rahbarligi ostida ishchi va askar deputatlari o‘lka kengashiga a‘zo bo‘lib kiradi. So‘ng Moskvaga ketib, leninizmning milliy siyosati nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. 1918-yili Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Frontdagi I–IV armiyalarning siyosiy komissari bo‘lib ishlaydi. So‘ng 1920-yilning avgustigacha RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi va Butun-ittifoq Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining Turkkomissiyasida xizmat qiladi, keyingi yillarda bir qator rahbarlik lavozimlarda ishlagan. 1941-yilda trotskiychilikda ayblanib, qamoqqa olingan. 1955-yilda oqlangan.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi tarix institutining tarixshunoslik, manbashunoslik va arxeografiya bo‘limi mudiri, tarix fanlari nomzodi Valeriy German, G.I.Broyda faoliyatini chuqur o‘rganib, qimmatli dalillarni berdi.

1920-yil, 10-fevralda Turkkomissiya yig'ilishida Broyda bunday degan edi: «O'zimiz qilayotgan tartibsizliklarni (Xorazmdagi tartibsizliklar – mualliflar) tushunib yetolmayapman, komissiyaning har bir a'zosi mustaqil ish yuritmayapti, nazarimda Skalov(RSFSR XKK va BMIK komissiyasining Turkiston ishlari hamda TASSR Harbiy Inqilobiy kengashi Xiva – Amudaryo bo'limi muxtor vakili – mualliflar)ning bunday ishga qo'l urishiga kimdir yo'l-yo'riq bergan. (Unda ko'rsatmani Eliava va Kuybishev imzosi bilan Turkiston harbiy Inqilobiy Kengashi bergan – mualliflar). Men esa butunlay boshqacha ko'rsatma bergan edim, harbiy guruhlarimiz Xiva ishlariga aralasha, qanday murakkabliklar kelib chiqishini eslatgandim»¹.

Darhaqiqat, Xivada vaziyat keskinlashdi. Amudaryo bo'limi rahbarlari xatoga yo'l qo'ymasligi, RSFSRning o'jiz davlatlarga bo'lgan munosabatidagi mezonlar buzilmasligining oldini olish uchun BMIQ komissiyasi Broydani muxtor vakil etib tayinlaydi.

1920-yil, 29-martda Broyda boshchiligida 150 ga yaqin kishi Petro Aleksandrovskka (hozirgi To'rtko'l) keladi. Missiya a'zolari mavjud vaziyatni o'rganar ekan, jiddiy xatoliklarga yo'l qo'yilganligini aniqlaydi. Harbiy tribunal raisi I.R. Fronshteynning Toshkentga yozgan maktubida shunday jumalarni o'qiymiz: «Biz bu yerda ko'rgan narsalar shunchalik dahshatliki, bunaqasini hech qayerda ko'rmaganmiz. Oshkora harbiy talon-tarojliklar uyushtirilgan, qo'lga tushgan narsalarni shtab rahbarlari o'zlariga ko'proq ulush olib qolib, qolganini taqsimlashgan. Xotinlarni olib ketishgan, ularni asira sifatida saqlab, Petro Aleksandrovsk va Xiva bozorlarida kimoshdi savdosida sotishgan. Xiva saroylari yakson etilgan. Qizil armiya askarlari oldidan chiqqan odamni otib tashlay bergan. Skalov bularning boshida turadi va u jinoyatkorona loqaydligi uchun aybdordir»². BMIQ komissiya a'zosi Shokirov 1920-yil, 4-aprelida Toshkentga yozgan xatida xabar berishicha, Skalov tomonidan tashkil etilgan Muvaqqat hukumat bu yerdagi talon-tarojchi qismlarning harbiy buyruqchisi vazifasini bajargan, ular aholi mulkini ochiqchasiga talab, qo'lga tushgan o'ljalarni o'zaro baham ko'rganlar. Amudaryo bo'yidagi mustamlakachi gazandalar guruhi ayollarni ochiqchasiga sotish bilan shug'ullangan. Ayrim qizil askarlarga, mana buni otasiz, degan ko'rsatmalar berilgan.

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, № 3, 178-бет.

² O'sha manba.

Skalovning o‘zi Xiva harbiy noziri Sardorboyni otib o‘ldirgan. Broyda 1920-yil, 6-mayda bo‘lib o‘tgan RKP Turkiston Qo‘mitasining yalpi majlisida so‘zlagan nutqida Xorazmda yoppasiga ochlik hukm surayotganligi, mehnatkash xalq ahvoli bilan hech kim qiziqmaganligini qayd etadi. Aksincha, bu yerda joylashgan qizil askarlar xalqni yoppasiga qirg‘in qilish, o‘g‘irlik va axloqiy buzuvchi ishlar bilan shug‘ullanganlar. Bu ishlarga qizil armiya bosh shtabining o‘zi boshchilik qilgan. Kimni kim otishini askarlar shtabda o‘zaro kelishib olganlar. Bir qizil askar 600 xonadonni o‘g‘irlab, vayron qilganligi aniqlangan. Yo‘l-yo‘lakay kim duch kelsa otganlar, qizil askarlar 7 yoshli qizlarni zo‘rlaganlar, deydi Broyda.¹ Ana shulardan kelib chiqib, Broyda Skalovchilik, Kolesovchilik – boshqa mamalakatlar mehnatkashlarining ijodiy kuchiga ishonmaslik oqibati, deb baho beradi. Ushbu masalada Broyda Turkkommissiyaning rahbarlari bilan kelisha olmay qoladi. Natijada uni Toshkentga chaqirib olishadi. Broydaning o‘rniga esa Xorazmda amalga oshirilgan barcha ifloslik va jinoiy ishlarning ilhomchisi va tashkilotchisi Skalov tayinlandi. Ana shu birgina asosli dalilning o‘zi ham o‘lkamizda amalga oshirilgan qirg‘in va terror, axloqiy buzuvchilik va buyuk davlatchilik siyosatining tepasida kimlar turganligini ochiq-oydin ko‘rsatadi.

Buni shu narsadan ham bilish mumkinki, 1920-yil, 6-maydagi majlisda Broyda nutqini tinglagan V.Kuybishev unga befarq va sovuq munosabatda bo‘lgan. Uning fikriga ko‘ra Broyda masalani «chigallashtirib» yuborgan ekan².

M.V.Frunze bo‘lsa 1920-yil, 14-aprelda V.I.Leninga «Turkistondagi ahvol to‘g‘risida» yozgan xatida «Markaziy Qo‘mita Broydani Turkistonga yuborib, juda katta xatolikka yo‘l qo‘ygan», faoliyatning barcha sohasida men uni Turkkommissiyaning johil dohiysi deb hisoblayman; shaxsiy hayotda esa – bu oddiy qo‘poruvchilar»³, deydi. Bu so‘zlarga izoh ortiqchadir.

RSFSRning Muxtor vakili M.Safonovning buyrug‘i bilan 1921-yil, 6-mart kuni yosh xivaliklar hukumatiga qarshi ommaviy mitinglar o‘tkazildi. Mitingda qizil armiya siyosiy boshqarmasining talabi bilan yosh xivaliklar hukumatini ag‘darish haqida qaror qabul qilindi. Qurol-

¹ ЎзР ПДА 57-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 72–73-вароклар.

² O‘sha manba.

³ РИССТ ДА, 461-фонд, 31925-иш, Автограф; Историографический архив, 1958, № 3.

langan harbiy qismlar hukumat uyiga bostirib kirib, hukumat rahbarlarini hibsga oldilar. Polvonniyoz Yusupov yashirinishga ulgurdi. Qizil askarlar qo‘liga tushmay qolgan nozirlar esa Junaidxonga qo‘shildilar. Qonuniy saylangan yosh xivaliklar hukumati ag‘darildi¹.

Bu dahshatli qirg‘inlar va qonxo‘rlikning hammasi Xorazmda sovetlar mustamlakachilik va qullik tizimini o‘rnatish maqsadlarini ko‘zlab, amalga oshirildi. Ana shu razil maqsadni amalga oshirishning navbatdagi bosqichi 1921-yil, 15–23-mayda chaqirilgan Butun Xorazm sovetlarining II qurultoyi bo‘ldi. Qurultoyda 230 vakil qatnashdi. Shundan 50 kishi turkman xalqi vakillari edilar². Mamlakatimizda amalga oshirilgan mislsiz qirg‘inlar va dahshatlarning g‘oyaviy ilhomchilari va tashkilotchilari V.I.Lenin va I.Stalinni «inqilob» dohiylari sifatida qurultoyning faxriy rayosatiga sayladilar. Qurultoy ishi Moskva va Toshkentda tayyorlanayotgan va ishlab chiqilgan dastur asosida o‘tdi. Vaqf mulklari tugatildi; sanoatni umumxalq mulkiga aylantirish; paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish; Xorazm sovet xalq respublikasining o‘zgartirilgan yangi konstitutsiyasini qabul qilish; RSFSR bilan Xorazm sovet respublikasi o‘rtasidagi ittifoqchilik shartnomasi va harbiy-siyosiy bitimni ratifikatsiya qilish kabilar qurultoy kun tartibidagi asosiy masalalar bo‘ldi. Qurultoyda hukumatning yangi tarkibi saylandi. Xorazm xalq sovet respublikasi markaziy ijroiya qo‘mitasining raisi etib Ota Maxsum Muhammad Rahimov (sobiq qozikalonning o‘g‘li), Harbiy nozirlikka jadid Javobbergan Qo‘chqorov (laqabi Jabbor Sori) Xalq Nozirlari Kengashining raisi lavozimiga Abdulla Xo‘ja (Fayzulla Xo‘janing ukasi saylandilar. Xullas yangi saylangan hukumat a‘zolarining deyarlik hammasi boybadavlat, o‘qimishli ziyolilar va jadidlarning vakillari edilar. Shu boisdan ham ular xalq va millat manfaatlariga befarq qaramadilar, hukumat va firqa tarkibidan nihoyatda ehtiyotlik va ziyraklik bilan rusparast unsurlarni sekin-asta surib chiqarish yo‘lini tutdilar, ularning o‘rniga millatparast o‘z maslakdoshlarini qo‘ya boshladilar. Ana shu sababga ko‘ra sovetlar davrida yaratilgan tarixiy-ilmiy va badiiy asarlarda Xorazmning ikkinchi xalq hukumati «boy-feodal» va «aksilinqilobiy» hukumat sifatida ta‘riflandi. Shu bois Ota Maxsum Muhammad Rahi-

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 218-бет.

² «Жизнь национальности», 1923 г., № 1, стр. 187.

mov hukumatining ham uzoq umr ko'rish amri mahol edi. U bor-yo'g'i bir yil-u sakkiz oy umr ko'rdi, xolos. 1922-yil, noyabr oyida bolsheviklar mahalliy sotqinlar va aldanganlar yordamida Xorazmda ikkinchi marta davlat to'ntarishini amalga oshirdilar. Hukumat a'zolaridan bir guruhi qamoqqa olindi. Ota Maxsum, J.Qo'chqorov va boshqalar zo'rg'a qochishga ulgurdilar va Junaidxon boshchiligida harakat qilayotgan milliy ozodlik kuchlariga borib qo'shildilar. Bu davrga kelib sovetlar va kompartiyadan xalq ommasining hafsalasi pir bo'lib, borgan sari ularning noroziligi kuchaydi. Vaziyatga to'g'ri baho bergan Junaidxon Xorazm istiqloqlchilik harakatining yirik sarkori sifatida «revkom» deb nomlanmish bosqinchi tashkilotdan qamoqqa olinganlarni tezda ozod qilishni qat'iy talab qildi.

Xorazmdagi ikkinchi davlat to'ntarishi xalq manfaatlariga zid bo'ldi. Mahalliy xalqning haq-huquqi paymol qilindi. Bu rus kommunistik zo'ravonligining aynan o'zi edi. Shunga qaramay, sovet tarixida u «inqilobiy ish» deb ko'rsatildi. Xalq ommasining sovet hukumati va kompartiyaga nisbatan nafratini yanada oshirdi. Shu bilan birga u butun musulmon milliy ozodlik va rus aksilsovet demokratik kuchlarning birlashishi va mustahkamlanishiga yangi turtki bo'ldi.

Junaidxonning yigitlari 1921–1922-yillarda birdan 1000 otliqqa ko'paydi. Xalq Junaidxon jasoratini qo'llab-quvvatladi va unga sodiqligini izhor etdi. «Yosh xivaliklar» hukumati va undan keyingi Ota Maxsum hukumati rahbarlari ham sovet hokimiyatiga qarshi umumiy kurash jabhasiga uyushdilar. Bundan vahimaga tushib qolgan Xivadagi «Xorazm inqilobini himoya qiluvchi» harbiy inqilobiy kengash rus sovet hukumatidan qo'shimcha armiya so'radi. Bunga javoban Turkfront qo'mondonligi 1922–1923-yillarda Xorazmga bir qator harbiy qismlarni yubordi. Shundan so'ng qizil armiya Xorazmning yangi harbiy noziri Boloshin qo'mondonligida Junaidxonga qarshi jang harakatlarini boshlab yubordi. Kuchlar nisbati teng emas edi. Shu bois rus askarlarining qo'li baland keldi. Lekin vatanparvar kuchlarni yengish oson bo'lmadi, u uzoq muddatga cho'zildi. Rus «inqilobiy kuchlari» qo'lida qo'g'irchoq bo'lgan Xorazmning yangi hukumati oldingi ikki hukumatga nisbatan farqli o'laroq o'z maslahatchilari ta'sirida «inqilobiy va sotsialistik» o'zgarishlar yasashga kirishdi. Shoshilinch ravishda 1923-yil oktabrda chaqirilgan IV Butun Xorazm qurultoyi Xorazm xalq sovet respublikasini «Xorazm sovet sotsialistik respublikasi» deb e'lon qildi. Ko'rinib turibdiki, bu bilan kommunist-

lar mamlakatda «Yosh xivaliklar» ya'ni jadidlar hamda ularning ta'sirida bo'lgan kuchlarning hokimiyati ag'darilishi bilan sotsializm qurilishi boshlandi degan g'oyani oddiy xalq ongiga singdirib, ularni o'z tomonlariga ag'darib olishni rejalashtirdilar.¹

Ikkinchi tomondan esa ular Xorazmda yo'qsillar diktaturasi (hukmronligi) ishchilar sinfi bilan dehqonlar hokimiyati o'rnatilganligini e'lon qildilar. Aslida esa bu aql bovar qilmaydigan kommunistlarga xos soxtakorlik, ko'zbo'yamachilikdan boshqa narsa emas edi. Chunki yuqoridagi mavzularda ta'kidlangani singari Xorazmda proletariat sinfining o'zi yo'q edi. Shu bois «sotsializm» to'g'risidagi tushunchalar quruq va yolg'on, xalq ommasiga begona tushunchalar edi. 1921-yil dekabrda tashkil topgan Xorazm kommunistik tashkiloti ham sun'iy shakllantirilgan qo'g'irchoq uyushma edi. Ammo bu qo'g'irchoq uyushma Moskva siyosatini Xorazmda amalga oshiruvchi kuch sifatida qizil armiya himoyasida jamiyatda siyosiy hukmron va boshqaruvchi tashkilotga aylandi. Xorazm kompartiyasi Moskva buyurtmasini bajardi, o'zi mustaqil suratda birorta masalani ko'targan ham emas, bajargan ham emas. Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda Moskva buyurtmasi asosida Xorazm kompartiyasining ko'rgazmasi bilan IV Butun Xorazm qurultoyining Xorazmni sotsialistik respublika deb e'lon qilganligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Qurultoyda qabul qilingan Xorazmning uchinchi Konstitutsiyasi Xorazmda «sotsialistik inqilobni» qonunlashtirdi.

Sovet tarixida esa bu – Xorazmda xalq inqilobining sotsialistik inqilobga o'sib o'tishi, jamiyat negizida esa xalqning xohish-irodasiga ko'ra sotsialistik o'zgarishlar yuz berdi deb ko'rsatildi. Haqiqatda esa yuqorida ta'kidlangani singari nafaqat Xorazmda, balki butun O'rta Osiyoda ham hech qanday xalq inqilobi ham, sotsialistik yo'qsillar inqilobi ham bo'lgan emas.

Mamlakatimizda Rossiya mustamlakachilari tomonidan zo'ravonlik yo'li bilan xalq nomidan amalga oshirilgan «inqilob» va «inqilobiy o'zgarishlar»ning hammasi tub yerli aholining irodasi va manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Shu boisdan Xorazm xalqining noroziligi kun sayin ortib bordi. Bu jarayon ayniqsa yangi «sotsialistik» konstitutsiya qabul qilinishi va «sotsialistik o'zgarishlar» avj olishi bilan kuchaydi. Yangi konstitutsiyaga ko'ra boy va badavlat kishilar saylash

¹ *Ражабов Қ.К.* Туркистон минтақасида совет режимиға қарши қуроли ҳаракат. (1918–1924 йиллар) Докторлик диссертацияси. Т. 2005. 330- бет.

va saylanish huquqlaridan mahrum etildi. Yerning xususiy mulkligi zo‘ravonlik asosida tugatildi, vaqf yerlari ham umumxalq mulkiga aylantirildi, yuqori va quyi hokimiyat organlarida millat va vatan manfaatini ko‘zlab ishlayotgan jadid va boshqa o‘qimishli kishilar «yot unsur»lar sifatida ishdan haydaldi.

Ota Maxsum boshliq Xorazmning ikkinchi jadid hukumati ag‘darib tashlanishi bilanoq, 1922-yil, dekabrda boshlab, aholidan olinadigan yagona yer solig‘i joriy qilindi. Bu «adolatli soliq» deb ataldi. Bunday soliq tizimi sun‘iy ravishda xalq ommasini sinfiy tabaqalashtirdi. Kommunistlar va sovet hukumatiga xizmat qilayotganlar alohida imtiyozlarga ega bo‘ldilar. Qizil armiya askarlari va komandirlari hamda 10 tanobgacha yeri bo‘lgan militsionerlar soliqdan butunlay ozod qilindi. O‘rtahol, boy va badavlat bo‘lmaganlar ham ko‘p miqdorda soliq to‘laydigan bo‘ldilar. Mana shu dalilning o‘zi «adolatli» soliq tizimining adolatsizligini ko‘rsatar edi.

1923-yil, noyabrdan boshlab esa soliqlar tartibi o‘zgartirildi. Hamma yerlardan, ularning hosildorligi qanday bo‘lishidan qat‘i nazar bir xil miqdorda soliq olinadigan bo‘ldi. Savdogarlardan olinadigan patent solig‘i ham hamma uchun bir xil bo‘ldi. Katta va kichik savdogarlar farqlanmadi. Bu «tenglik» tengsizlikni kuchaytirdi. Bundan tashqari kommunistlar mahalliy aholining diniy hissiyotlarini toptab, machit va madrasalarni yopib qo‘ydilar, xotin-qizlarni paranji va chimmatlarini tashlashga majbur qildilar. Shariatga asoslangan qozilar mahkamasi (sudi) tarqatildi, sovet sudlari joriy qilindi, aholining yeri, mol-mulki va chorvasi xatlanib hisobga olindi. Madrasa va qadim an‘anaviy maktablar yopib qo‘yildi. Bu «inqilobiy» tadbirlarning tashabbuskori va ijrochilari kommunistlar bo‘ldi. Bu kabi noinsoniylik, daxriylik, o‘zboshimchalik va qonunsizliklardan xalq ommasi g‘azabga keldi. 1924-yil yanvarda Xorazm xalqi Junaidxon va «Yosh xivaliklar» rahbarligida sovetlar istibdodiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Qo‘zg‘olon Madrahimboy rahbarligida Pitnakda boshlandi. So‘ngra unga Xazoraspeda Sobirboy, Matchonbek va Shokirjonpir qo‘shildilar. Qo‘zg‘olon Bog‘ot, Xonqa, Yangiariq, Saduvar va boshqa joylarga yoyildi. Qo‘zg‘olon qatnashganlarning soni 10–15 mingga yetdi.

Qo‘zg‘olon uyushqoqlik bilan o‘tdi. U o‘z oldiga faqat kommunistlarning o‘zboshimchaligini yo‘q qilish vazifasinigina emas, balki butunlay sovet hokimiyatini ag‘darib tashlash va Xorazm mustaqilligini tiklash maqsadini ham qo‘ygan edi.

Ana shu maqsad bilan qo‘zg‘olonchi vatanparvarlar ikki guruhga bo‘lindilar. Qo‘zg‘olonchilarning birinchi guruhi Junaidxon huzuriga va ikkinchi guruhi esa Xivaga – sovet hukumati sari yo‘l oldi.

Birinchi guruh vakillari 15 kishidan iborat bo‘lib, unga Madrayimboy rahbarlik qildi. Ular Junaidxon huzuriga borib, Xivadan sovet hukumati va kommunistlarni haydab chiqarishga, birlashib harakat qilishga vakil etilgan edi. Ikkinchi guruh esa 200 kishilik katta kuch edi. Ular Xivaga borib hukumatdan «adolatli soliq»ni bekor qilinishini, qozilar mahkamasini, madrasa va maktablarni tiklashni, Xivadan bolsheviklarning chiqib ketishini qat‘iy talab etdilar. Bu paytda hukumat rahbarlari SSSR sovetlarining II qurultoyida qatnashish uchun Moskvaga jo‘nab ketgan edilar. Tinch muzokaradan natija chiqmadi. Shundan so‘ng xalq lashkarlari 10-yanvar kuni Xiva shahrini qamal qildilar. Junaidxon ham 8 mingga yaqin o‘z yigitlari bilan Xiva tomon yurdi. Toshhovuz, Mang‘it, Gurlan, Shovot, G‘oziobod va boshqa bir qator tumanliklar qo‘zg‘olonchilar va Junaidxonning qo‘liga o‘tdi. Mamlakat poytaxti Xiva butunlay tashqi dunyodan ajralib qoldi. Radiostansiya buzib tashlandi, Xiva, To‘rtko‘l, Chorjo‘y telegraf simlari ham uzib qo‘yildi.

Bolsheviklar hukumati Xorazmda sovetlar hokimiyatini saqlab qolish uchun shoshilinch choralarni amalga oshirdi. Xalq komissarlari kengashi hukumati o‘rniga Revkom (inqilobiy qo‘mita) va Favqulodda komissiya tuzildi. Bu «inqilobiy» tashkilotlar xalq qo‘zg‘olonini katta harbiy kuch bilan ayovsiz bostirishga kirishdi. Mamlakatda ta‘qib, talon-tarojlik sudsiz, so‘roqsiz otib tashlash kuchaytirildi.

Duch kelgan joyda har bir oddiy fuqaro, xalq qo‘zg‘oloni qatnashchilari va boshqalar «inqilob dushmani» «isyonchi» va «bosmachi» sifatida otib tashlanaverdi. Bosqinchilar bu bilan cheklanmadilar. Xorazm sovet hukumati Rossiya sovet hukumatidan shoshilinch suratda harbiy yordam berishni so‘raydi. RKP(b) Markaziy qo‘mitasining O‘rta Osiyo byurosi qo‘zg‘olon boshlanishi bilanoq, 1924-yil, 6-yanvarda maxsus qaror qabul qilib, Turkfront Inqilobiy kengashiga Xivaga armiya yuborish to‘g‘risida ko‘rsatma berdi. 22-yanvarda Farg‘ona va Buxorodagi milliy istiqol kuchlariga qarshi kurashda katta tajriba orttirgan N.A.Shaydakov qo‘mondonligidagi 82-otliq polk Chorjo‘yga yetib keldi va 23-yanvarda Xonqaga hujum boshladi. Xiva shahrining 12 darvozasi 10 ta pulemyot bilan

qurlollangan qizil armiyachilar tomonidan qo‘riqlandi. 82-polk 29-yanvarda Xazorasp tumanida Og‘ajon Eshon boshchiligidagi xalq lashkariga duch keldi. Istiqlol himoyachilari 18 soat uzluksiz davom etgan jangdan so‘ng, kuchlar nisbati teng bo‘lmagach, qumlar orasiga chekinishga majbur bo‘ldilar. 82-polk 4-fevralda Xiva shahriga yetib keldi va Xiva qamali tugatildi. Junaidxon chekinishga majbur bo‘ldi. U sovetlarga qarshi kurashni 1929-yilgacha davom ettirdi. Ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. Shundan so‘ng Junaidxon dastlab Eronga, so‘ngra Afg‘onistonga o‘tib ketdi. Sovetlar xalq ommasining talabi bilan qishloq xo‘jalik solig‘ini to‘rt baravar kamaytirishga majbur bo‘ldilar, sovet ma‘muriyati rahbariyatidan katta bir guruhi ishdan olindi. Ikki kun davomida hukumat komissiyasiga aholidan sovet ma‘muriyati ustidan norozi bo‘lgan 500 ta ariza tushdi.

Hukumat komissiyasi xalq talabiga ko‘ra qo‘zg‘olon vaqtida va undan oldin qamoqqa olingan vatanparvarlardan 214 kishini ozod qildi.

Xullas, xalq ozodlik qo‘zg‘oloni katta talafotlar evaziga bo‘lsa-da, sovet hukumati va kompartiyani omma irodasi bilan hisoblashishga majbur qildi. Sovetlar xalq ozodlik qo‘zg‘olonini bostirgan bo‘lsalarda Rossiya mustamlakachiligiga qarshi omma kurashi to‘xtab qolmadi. U yana uzoq yillar, o‘ttizinchi yillarning o‘rtalarigacha davom etdi. Sovetlar hukumati va partiya yagona turk xalqlari milliy ozodlik kurashiga barham berish uchun «bo‘lib tashla, hokimlik qil» shioriga amal qildi va milliy davlat chegaralanishini o‘tkazishga kirishdi. Ana shu tariqa sovetlar hukumati Xorazm xalqining asrlar osha davom etib kelgan davlatchilik an‘anasiga barham berdi.

3-§. «YOSH BUXOROLIKLAR» HARAKATI. F. KOLESOVNING BUXORO AMIRLIGIGA QARSHI HARBIIY YURISHI

1916–1917-yillar oralig‘ida yashirin «Yosh buxoroliklar» firqasi va uning 12 kishilik markaziy qo‘mitasi tashkil topdi. Bu siyosiy partiyaning tashkil topishida «Yosh turklar»ning «ittihodi va taraqqiy» firqasi, Rossiya va Turkistondagi sotsial-demokratik firqalarning ta’siri katta bo‘ldi. «Yosh buxoroliklar» firqasining Markaziy Qo‘mitasi raisi Abduvohid Burhonov, kotibi Usmon Xo‘ja (Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev), xazinador Muso Saidjonov edi.

Bulardan tashqari firqaning tashkil topib mustahkamlanishida Abdurauf Fitrat (1886–1938), Ota Xo‘jayev (1894–1938), Mirkomil Burhonov, Fayzulla Xo‘jayev (1896–1938), Sadridin Ayniy (1870–1954), Fazlitdin Maxsum, Abdurahim Yusuf Zoda (1880–1937) va boshqalarning hissasi katta bo‘ldi.

«Yosh buxoroliklar» firqasining dastlabki faoliyatiga oid tarixiy hujjatlardan biri Buxoroda o‘tkazilishi zarur bo‘lgan islohot loyihasidir. Uni 1917-yilda firqa markaziy qo‘mitasi nomidan Abdurauf Fitrat yozgan. U, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, «Yosh buxoroliklar qo‘mitasining Buxoroda islohot o‘tkazish loyihasi» deb nomlandi.

Loyiha o‘z vaqtida mahalliy matbuotda bosilganligi haqida aniq ma’lumot yo‘q. Biroq uning ruscha nusxasi 1930-yilda S.Dimanshteynning «Революция и национальный вопрос» («Inqilob va milliy masala») kitobida ilk bor Moskvada chop etilgan. Shundan so‘ng tariximizning bu nodir hujjati ushbu kitobdan ko‘chirilib, qisqacha inglizcha kirish so‘zi bilan 1985-yilda Oksford shahrida O‘rta Osiyoni o‘rganuvchi jamiyat tomonidan rus tilida nashr etilgan «Musulmon siyosiy partiyalarining dasturiy hujjatlari. 1917–1920-yillar» nomli kitobida qayta bosildi.

Loyihada yer-suv masalasiga katta e‘tibor berilgan. Bundan tashqari harbiy masala, moliya ishlari, ichki ishlar va davlat boshqaruv organlari kabi masalalarga keng o‘rin berilgan.

Loyihada butun haydaladigan yerlar uch qismga bo‘lingan:

1) Vaqf yerlari (masjid va madrasalarga tegishli yerlar). 2) Soliqdan ozod qilingan yerlar (mulki hur). 3) Soliq olinadigan (mulki xiroj) yerlar.

Hammani ekin ekishga majbur qilish maqsadida barcha ekilgan va ekish mumkin bo‘lib, ekilmay qolgan yerlarga ham soliq solish nazarda tutilgan. Shuningdek, «mulki xiroj» yerlariga soliqni kamaytirish hamda «kafson» (amin, oqsoqol va boshqalar uchun) «atafti» (sadaqa), «uchkuna puli» (turli daraxtlar uchun), «cho‘p puli» (yaylov uchun) va boshqa ortiqcha xarajat chiqimlarni tugatish nazarda tildi.

Loyihada yana davlat yerlari, bog‘ va binolarga ishlov berish uchun hashar chaqirish, umuman mehnatkashlar mehnatidan tekin foydalanish ham man etildi. Hashar yo‘li bilan faqat suv inshootlari qurish, kanallar qazish, umuman irrigatsiya ishlarini amalga oshirish mumkin bo‘ldi. Bunday paytda hasharga kelmaganlarga hatto soliq solish nazarda tutiladi.

Loyihada qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish va mexanizatsiyalash, dehqonlarni sudxo‘rlardan qutqarish uchun qishloq xo‘jalik bank tarmoqlarini tashkil etish, agronomiya bilimlarini yoyishga katta ahamiyat berildi.

Milliy armiyaga ham «Yosh buxoroliklar» partiyasi katta e‘tibor berdi. Loyihada armiya sonini eski rus hukumati Buxoro amiri tuzgan shartnomaga ko‘ra 12 ming kishiga yetkazish ko‘rsatilgan. Harbiy xizmat 22 yoshga yetgan hamma uchun majburiy bo‘lishi, xizmat muddati esa ikki yil qilib belgilanadi. Shuningdek, harbiy maktablar ochish, askarlarga ozroq bo‘lsada oylik maosh to‘lab turish nazarda tutildi. Moliya sohasida ham jiddiy islohat o‘tkazishga e‘tibor berildi. Buning uchun amirning mablag‘lari umumdavlat mablag‘idan ajratilishi, soliqlardan aniq belgilanishi, davlat budjeti har yili e‘lon qilib turilishi ko‘rsatildi.

Maorif sohasida davlat mablag‘i hisobiga maktab, oliy o‘quv yurtlari ochish, ularni zamonaviy dastur, o‘quv qo‘llanmalari, o‘qituvchilar bilan ta‘minlash, davlat va vaqf maktablaridan tashqari shaxsiy maktablar ochilishi dasturda o‘z aksini topgan edi. Shu bilan birga o‘quv yurtlarini bitirganlarga maorif nozirligi tomonidan diplom berish ham aniq ko‘rsatildi. Islohotda davlat boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma‘rifiy hayot masalalari qamrab olindi.

Mana shular asosida Nozirlar Kengashi tashkil etilishi kerak edi. Bu nozirlar faoliyatini kuzatuvchi 20 kishilik maxsus nazorat komissiyasi tashkil etilishi ham nazarda tutildi.

Yuqorida ko‘rsatilgan masalalar o‘sha paytda hal qilinishi amri mahol bo‘lsa-da, ular ma‘lum dastur holatiga keltirilib, amirga tavsiya etilishining o‘zi katta tarixiy ahamiyatga molikdir. Islohotdan kutilgan maqsad yakka amir hukmronligi (monarxiyasi)ni ovrupocha konstitutsion monarxiya bilan almashtirish, maorif va madaniyatni, ishlab chiqarish va sanoatni rivojlantirish, ilm-fan va texnikani taraqqiy ettirishdan iborat bo‘ladi. Buning uchun «Yosh buxoroliklar» partiyasi dastlab Amir Olimxonga har xil yo‘llar bilan tinch demokratik ta‘sir va hatto, kuch bilan tazyiq o‘tkazishga harakat qildilar. Bularning hammasi Rossiya va Turkistondagi inqilobiy harakat bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Rossiyada fevral inqilobining g‘alabasidan so‘ng Buxoroda ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat tez o‘zgara boshladi. Ruslar yashaydigan joylarda hokimiyat Rossiya Muvaqqat hukumatining Ijroiya qo‘mitalari

qo'liga o'tdi. 1917-yil, 12-martda Yangi Buxoroda (Kogon) Ijroiya qo'mita saylandi. May oyining birinchi kunlarida esa Buxoro amirligida ruslar yashaydigan joylardagi ijroiya qo'mitalar delegatlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Buxoroda juda ajoyib va murakkab ijtimoiy-siyosiy muhit paydo bo'ldi. Bu esa jadidlarda umidvorlikni uyg'otdi. Ma'lumki, Buxoro Rossiyaning yarim mustamlakasi edi, shuning uchun ham jadidlar, ya'ni «Yosh buxoroliklar» firqasi rahbarlari o'z maqsadlarini Rossiya Muvaqqat hukumati orqali amalga oshirish uchun unga telegramma orqali murojaat yuborib, amirni isloh o'tkazishga ko'ndirishni iltimos qildilar. Fayzulla Xo'jayevning ko'rsatishicha, unga «Yosh buxoroliklar»ning faollari imzo chekkan edilar. Rossiya markazidan tezda javob kelmaydi. Sabrsizlik bilan ikkinchi telegramma yuborildi. Uning matni F.Xo'jayev tomonidan yozilgan. Fitrat va Saidjonov imzo chekkan edi.

Bunga ham chidamay, «Yosh buxoroliklar» firqasining yangi tuzilgan Markaziy qo'mitasi Fitrat va Usmonxo'ja Po'latxo'jayevdan iborat maxsus delegatsiyani Petrogradga yuboradilar. Ular Orenburgga kelganlarida jadidlar bilan amir o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun Rossiya poytaxtidan maxsus komissiya yo'lga chiqqanligi haqidagi xabarni oladilar va orqaga qaytadilar.

Ana shundan so'ng Olimxon Rossiya muvaqqat hukumati va uning Buxorodagi vakili Miller hamda mahalliy taraqqiyparvar jadidlar ta'sirida 1917-yil juma kuni -7-aprelda islohot o'tkazish to'g'risidagi «Manifest»ni e'lon qildi. «Manifest» oldin saroyga to'plangan 200 ga yaqin faollar, diniy ulamo va muftilar oldida tantanali ravishda o'qib eshittirildi. Unda saroy amaldorlari va savdogarlardan 15 kishi, Buxorodagi rus shaharlari ishchi va askarlari deputatlari soveti hamda Samarqand sovet hokimiyati vakillari qatnashdi. Ularning orasida Mahmudxo'ja Behbudiy (Samarqand), F.Xo'jayev, chor hukumatining vakili Miller, amir, qozikalon, amir tomonidan yangidan ma'muriy ishga tayinlangan taraqqiyparvar Sharifjon Maxsum bor edilar.

Manifestda amir sud (qozixona), soliq ishlarini tartibga solish, sanoat va savdoni rivojlantirish, hamda amaldorlari nazorat ostiga olish, poytaxt Buxoroni obodonlashtirish, fuqarolarning sog'lig'i va rohat-farog'ati haqida g'amxo'rlik qiluvchi maxsus komissiya tuzish haqida va'da qilingan edi.

Shuningdek, manifestda moliya ishlarini tartibga solish, kirim, chiqimlarni aniq hisoblangan amirlik budjetini tashkil etish, umuman

xalqqa yengilliklar berish, maorif va fan-texnikani rivojlantirish, bosmaxona tashkil etib, bosma matbuotga asos solish, qamoqxonadagi erkin fikrlilarni ozod qilish ko'rsatildi.

Bu manifest Buxoroda siyosiy vaziyatning taranglashuviga sabab bo'ldi. Uni din peshvolari va dindorlar orasidagi o'ta mutaassiblar shariat qonunlarini buzish deb qabul qildilar. Taraqqiyparvarlar, ayniqsa, «Yosh buxoroliklar» o'zlarining talablari ma'lum darajada hisobga olinganligidan o'ta quvondilar. Shuning uchun ham ularning ma'lum bir «qizillashgan» qismi amirning insofga kelgani uchun unga minnatdorchilik bildirish maqsadida 8-aprel kuni katta ko'cha namoyishi bilan nishonlaydilar. Namoyishchilar «Yashasin Amir Olimxon! Yashasin islohot!» deb yozilgan qizil alvonlarni ko'tarib ko'chalarga chiqdilar.

«Yosh buxoroliklar» orasida qat'iy birlik yo'q edi. Ayniqsa, bu F.Xo'jayevning ko'rsatishicha quyidagi ikki masalada keskinlashadi: 1) Kutilayotgan manifestga munosabat; 2) manifest munosabati bilan bo'ladigan namoyish va targ'ibot.

Ana shu masalalar sabab «Yosh buxoroliklar» markaziy qo'mitasining 12 a'zosi orasida ajralish yuz berdi. Abduvohid Burhonov o'ta «qizillashgan» F.Xo'jayev guruhi nuqtayi nazarini ma'qullaydi. Shundan so'ng yangi Markaziy qo'mita quyidagi tarkibda 9 kishidan iborat qilib saylandi: Abduvohid Burhonov (rais), Fitrat (kotib), Usmonxo'ja Po'latxo'jayev (xazinachi) va a'zolari: Muhitdin Rafoat, Musa Saidjonov, Ota Xo'jayev, Ahmadjon Abdulsaidov, Fayzulla Xo'jayev va Hamidxo'ja¹.

F.Xo'jayev va uning bilan hamfikirda bo'lganlar shuningdek, yangi Markaziy qo'mita a'zolari tabiatan «rus inqilobchilari» ta'siriga berilgan, asosiy maqsadga esa faqat Rossiya yordamidagina erishishiga ko'r-ko'rona ishongan edilar. Ularning o'z mustaqil mahalliy imkoniyatlarni hisobga olgan, qat'iy yo'li – dasturi yo'q edi.

Asosiy xato ham xuddi mana shundan iborat bo'ldi. Ya'ni Turkiston jadidlari bilan Buxoro jadidlari (aniqrog'i F.Xo'jayev tarafdorlari)ning o'ziga xos farqi va o'ta so'lligi ham aynan ushbu masalada ko'zga tashlandi.

Turkiston jadidlari yuqorida ta'kidlanganidek bolsheviklarning va'dalariga ishondi, ammo ayni paytda istiqloq bobida mustaqil o'z yo'lini ham tanlab oldi. Bu yo'lning mohiyati Rossiya oldida

¹Ходжаев Ф. Избранные труды. 1. – Т.: Фан, 1970, стр. 97.

to'g'ridan to'g'ri taslimchilikdan xoli bo'lgan milliy muxtoriyatchilik asosida hokimiyatni to'la qo'liga olish, millat manfaatini dastlab tinch demokratik va keyinroq esa qurol olib himoya qilishdan iborat edi. Turkiston jadidlari sovetlar bosqiniga qarshi so'nggi imkoniyatga qadar tik turib kurashdilar. Rossiya harbiy kuch-qudratidan cho'chimadilar va o'z jonlarini istiqloq uchun garovga qo'ydilar. Bolsheviklarning jozibali tashviqot-targ'ibotlari, quruq havoyi va'dalari va balandparvoz shiorlariga ko'r-ko'rona ishongan va aldangan Fayzulla Xo'jayev boshliq taslimchilarning kurash taktikasidan mustamlakachi rus bolsheviklari Buxoro amirligini butunlay tugatib, Ittifoq tarkibiga kiritib olishda ustalik bilan foydalandilar.

Rus armiyasi muvaqqat hukumatga tayanib 8-aprel kuni o'tkazilgan «inqilobiy namoyish» xalqimiz maqolida aytilganidek, «qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarish»dan boshqa narsa bo'lmadi. Tabiiyki, Islom dinining quvvati bo'lgan Buxoro ko'chalarida qizil alvon va bayroqlar ko'targan «inqilobchi»lar amir, qozikalon va mutaassib dindorlarni cho'chitib yubordi. Hatto ularning g'azabini oshirdi.

Fayzulla Xo'jayevning iqror bo'lishicha, jadidlarning keksa ko'zga ko'ringan boshliqlaridan Abduvohid Burhonov va Fazlitdin Maxsum namoyishchilarni qizil alvonlarsiz ko'chaga chiqishini talab etdilar. Biroq bu haqli talabga hech kim e'tibor bermadi. Buning ustiga-ustak kavkaz va ovrupolik boshqa musulmon hamda nomusulmon yoshlar ham qizil bayroq ko'tarib namoyishga chiqdilar. O'tmishda ham bunday xatti-harakat qanday noxush oqibatlar olib kelganligi tarixdan ma'lum. Jumladan, 1745-yilda Nodirshoh armiyasi bilan Buxoroga kelgan lezginlar, usmonli turklar, eronliklar va afg'onlar alohida mahallalarda yashardilar. Ayniqsa, nomusulmon «kelgindi»larning ibodatlari va bayramlar ma'lum belgilangan joy (cherkov)lar va o'z mahallalari doirasida o'tkazilish shart edi. Ular musulmonlarning his-tuyg'ularini haqoratlovchi ommaviy harakat qilishlari, musulmon jamoatchiligi orasida ichimlik (vino) ichishlari va baland ovozda Bibliya o'qishlari va boshqalar mumkin emas edi. Masalan, 1910-yilda buxorolik sunniy bilan eronlik shialar o'rtasida bo'lgan xunrezlikka shialarning Buxoroda markaziy ko'cha bo'ylab, ashur bayramiga bag'ishlab o'tkazgan namoyishi sabab bo'lgan edi. Bunday voqealar o'tmishda bir emas, bir necha bor yuz bergani ma'lum.

Jadidlar tashabbusi bilan boshlangan namoyish kuni «begona kelgindi» va nomusulmonlar ham o'tmish sabog'ini unutib ko'chaga

chiqdilar. Namoyishchilarning soni tez orada 5–7 ming kishiga yetdi. Ular o‘zbek va rus tilida «Yashasin ozodlik, konstitutsiya, matbuot erkinligi va maktab mustaqilligi!», «Yashasin xaloskorimiz amir!» deb yozilgan alvonlar ko‘tarib olgan edilar.

Namoyishchilar Registon tomon yo‘l oldilar. U yerda esa 7–8 ming kishi, asosan, mulla va mullavachchalar jadidchilar namoyishiga qarshi norozi bo‘lib to‘plangan edilar. Registon maydonida amirning 200 ta piyoda, 300 ta otliq askarlari ham shay qilib qo‘yilgan edi.

Bundan xabar topgan jadidlar namoyishchilarni to‘xtatib, tarqatib yubordilar. Shu yerda Ota Xo‘jayev, Hoji Mirbobob Mirmuxsinov, Yusufzoda Abdurahimdan iborat¹ maxsus komissiya qushbegi (amirning ma‘muriy boshqarmasi boshlig‘i, birinchi vazir) oldiga borib, namoyish tinch maqsadda o‘tkazilganligini tushuntirmoqchi bo‘lganida qo‘lga olindi. Shundan so‘ng Buxoro ko‘chasida to‘s-to‘polon va tartibsizlik boshlandi. Namoyishdan asosan dindorlarning katta qismi norozi bo‘lgan edi. Ular mutaassiblik bilan din va shariatni himoya qilib ko‘chaga chiqdilar. Buni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan S.Ayniy bunday deb yozadi: «Shanba kuni ertalabdan, soat sakkiz-u o‘ttizda reaksiya... (dindorlar demoqchi – mualliflar) yo‘lboshchilar bo‘yinlariga belbog‘larini osib olib qichqirar edilar: «Ey musulmon bandalar! Din yo‘qolmoqda, shariat o‘lmoqda, endi ayollarning yuzi ochiladi, qizlaringizni nomusi toptaladi, bolalar kofirlarning maktablarida o‘qiydi: Din himoyachilari, iymon, din, shariat himoyasiga otlaning, g‘azo-votga tayyor bo‘ling!»².

Shu kuni kechqurun, yana S.Ayniyning guvohlik berishicha, Buxoro muftilarining muhrlari bosilgan hujjat tayyorlandi. Unda shunday deyilgan edi: «Bayroq ko‘tarib, islohot talab qilgan kishilar hazrati oliylari amirga qarshi chiqdilar. Shuning uchun ham ular gunohkor va isyonchi hisoblanadi. Ularning qonini to‘kish xudoga xush keladigan ish, mol-mulk esa hammanikidir»³.

Namoyish qatnashchilari va jadidlardan o‘sha kuniyoq 30 kishi qamoqqa olindi va kaltaklandi. Mirbobob va Ayniyga–75, Mirza Nasrulloğa–150 darra urildi. Keyingi kuni darra zarbidan Mirza Nasrullo vafot etdi.

¹ Абдурахим Юсуфзоданинг хаёти ва фаолияти хақида қаранг: Шамсутдинов Р. Истиклол йўлида шахид кетганлар. Тошкент., «Шарқ», 2001, 47–78 бетлар.

² Мамедов В. «Нечаянная революция». Дружба народов. 1992, № 2, стр. 143.

³ O‘sha manba.

Namoyish fojia bilan tugadi. Hamma oyoqqa turdi. Jadidlarni ta'qib qilish va jazolash kuchaydi. Bu esa namoyishga rahbarlik qilgan markaziy qo'mita a'zolari orasida yana ajralishni kuchaytirdi. Qo'mita qayta saylandi. Endi unga Muhitdin Mansurov (rais), Abduqodir Muhitdinov, Muhitdin Rafoat, Abduvohid Burhonov, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Orif Karimov, Mirza Islom Muhitdinov, Fayzulla Xo'jayev, Musa Saidjonov va boshqalar kirdilar.

Markaziy qo'mita Yangi Buxoroda turib rus armiyasi va hukumati yordamida amirga tazyiq o'tkazishga, uni jadidlarga nisbatan amnistiya e'lon qilishga, ta'qibni to'xtatishga majbur qilishga harakat qildi. 14-aprel kuni jadidlar rahbarlaridan tuzilgan maxsus komissiya, ertalab Yangi Buxorodan kelib, Miller (rus rezidenti) orqali amir bilan uchrashdi. Shu kuni Miller rus aholisini himoya qilish uchun chaqirgan pulemyot rotasi ham Samarqanddan Buxoroga keldi.

Bundan xabar topgan shahar ahli amir saroyini qurshab oldi va jadidlarni dindan qaytgan kishilar sifatida qatl qilinishini talab etdi. Amir bilan suhbat juda qisqa bo'ldi. U vakillardan jadidlarni o'z yo'lidan qaytishi to'g'risida yozma ravishda tushuntirish xati berishni so'radi. Shu bilan birga Nasrullo Qushbegi saroyini o'rab olgan 10 000 kishi jadidlar vakillarini 12 soat ichida qatl qilishni talab qilayotganligi yoki ularni shahardan chiqarib yuborishni so'rayotganligini, amir esa bunga rozi emasligini aytadi¹.

Shu 14-aprel kuni Amir Olimxon manifestni bekor qildi. Jadidlarning vakillari esa aholi tarqab ketgach, soat 12 da saroydan chiqib, o'z homiylari bo'lgan bolshevik «inqilobchilar» huzuriga – Buxoroga keldilar. «Yosh buxoroliklar» endi bu yerdagi kommunistlar (Preobrajenskiy, Utkin va Poltoratskiylar) yordamida «qayta tarbiyalanib», «inqilobiy savod» chiqardilar. Fayzulla Xo'jayev guruhi bolsheviklar yo'lini o'z yo'li deb tanladi. Agar ular, «Aprel voqealari»ga qadar amirni saqlab qolgan holda, uning hukmronligini cheklash, islohotlar o'tkazish yo'lidan borgan bo'lsalar, endi esa amirni «inqilob», ya'ni qurol kuchi bilan ag'darish yo'lini tanladilar. Bu bolshevikcha «inqilobiy yo'l», Buxoro inqilobchilarining yangi taktikasi kekxa jadidlar tomonidan jiddiy tanqidga uchrab, taraqqiyparvar jamoatchilikning keng doirasi aqlini ko'p band qildi»², deb yozgan edi.

¹Ходжаев Ф. Избранные труды, т. 1, стр. 117.

²Ходжаев Ф. Избранные труды, т. 1, стр. 119.

Ko‘rinib turibdiki, «Yosh buxoroliklar», ya’ni jadidlarning hammasi ham «inqilobiy» taktik yo‘lning tarafdori bo‘lmaganlar.

F. Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi

F.Xo‘jayev va Preobrajenskiy dekabr oyidayoq Toshkentga kelib, sovet hukumati boshlig‘i F.Kolesovdan harbiy yordam so‘raydilar.

Bu iltimos F.Kolesovni biroz o‘ylantirib qo‘ydi. Chunki Turkiston sovet hukumati Buxoro amirligining mustaqilligini rasman tan olgan edi.

Shunda «Buxoro inqilobchilari» tavakkalchilik yo‘lini tutdilar, faqat qurol va harbiy rahbarlik tomonidan yordam berilsa bo‘ldi, Buxoroning 30 ming dehqon va shahar yo‘qsillari birdan oyoqqa turadi deb Kolesovning qo‘ynini puch yong‘oqqa to‘ldiradilar¹.

Firibgarlik va bosqinchilikda ustasi farang bo‘lgan F.Kolesov buxorolik «inqilobchilar»ni qo‘llab-quvvatladi va Qo‘qondagi «aksilinqilobchi» Turkiston muxtoriyati hukumatini bir yoqli qilgandan so‘ng Buxoroga «yordam» berishga va‘da berdi. Buning uchun ularga doimiy aloqada bo‘lib turishni maslahat qildi.

«Inqilobchilar» Buxoroga qaytib, Turkiston muxtoriyatiga qarshi boshlangan sovet hukumatining bosqinchilik urushida g‘alaba qozonishini sabrsizlik bilan kutdilar.

Qonxo‘r va jallod Fyodor Kolesov Qo‘qonda dahshatli qirg‘in qilib, 10000 kishini yostig‘ini quritgach va‘daga vafo qilib Yangi Buxoroga bir necha bor keldi va amirga qarshi urush rejasini F.Xo‘jayev va boshqalar bilan birga ishlab chiqdi. Harbiy hujum mart oyining dastlabki kunlariga belgilandi. «Yosh buxoroliklar»ning Markaziy qo‘mitasi 200–300 firqa a‘zolarini Yangi Buxoroda qurollantirdilar. Amirlik ichkarisidan qo‘zg‘olonchilar, tashqaridan esa Kolesov hujum boshlashiga kelishib olindi.

«Yosh buxoroliklar» markaziy qo‘mitasi harbiy hujumga tayyorlanib, F.Xo‘jayev raisligida 7 kishilik Inqilobiy qo‘mita tuzildi. Unga Fitrat, Ota Xo‘jayev, Burhonov, Ag‘darov, Qori Yo‘ldosh Po‘latov, Fazlitdin Maxsum a‘zo bo‘lib kirdilar.

Nihoyat, 1918-yil, 1-martda Kolesov qo‘mondonligida sovet hukumati armiyasi Yangi Buxoroga yetib keldi. Kolesov o‘z vagonida

¹ Касымов Ф., Эргашев Б. «Бухарская революция. Дорогу выбрал курултай». «Родина», 1989. № 11, с. 34.

«Yosh buxoroliklar» bilan kengash o‘tkazdi. Unda Buxoroda hokimiyatni yosh buxoroliklar qo‘liga olish rejasi ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan rejaga ko‘ra, amir so‘zsiz taslim bo‘lishi va hokimiyatni to‘laligicha yosh buxoroliklardan tuzilgan Ijroiya qo‘mitaga berishi lozim edi. Shundagina amir o‘z lavozimida qolishi mumkin edi. Agar amir taslim bo‘lmasa, keyingi kuni Buxoroga hujum qilib, hokimiyatni egallash va amirni qo‘lga olish mo‘ljallandi. Ushbu reja asosida Amir Olimxonga ultimatum xati tayyorlandi. Xatga Turkiston Xalq komissarlari kengashi raisi Fyodor Kolesov hamda «Yosh buxoroliklar» Ijroiya qo‘mitasi raisi Fayzulla Xo‘jayev imzo chekdilar. Unda 24 soat ichida yosh buxoroliklarning talablari hech qanday o‘zgarishlarsiz qabul qilinishi, mavjud hukumat tarqatilib, hukumatning yangi tarkibi tayinlanishi ko‘rsatilgan edi. Agar amir taslim bo‘lmay «inqilobchilar» talabini qabul qilmasa, qon to‘kilishiga amirning o‘zi aybdor bo‘lishi ogohlantirilgan edi. Amir Olimxon Kolesov bilan Xo‘jayevning ultimatumida qo‘yilgan talablarning hammasi birdaniga amalga oshirilsa xalqning noroziligi kuchayishi mumkinligini ko‘rsatib, ularni asta-sekin bajarilishiga rozilik berilishini so‘raydi.

Amirning iltimosini ultimatumchilar inobatga olmaydilar. Ular Eski Buxoroga hujum oldidan amirdan ikkinchi javob xatini oladilar. Unda amir ultimatumning hamma talablariga to‘la rozi ekanligini bildirib, faqat shaharga armiya kiritilmasligini shart qilib qo‘yadi. Ammo negadir xatga imzo qo‘yilmagan edi. Ana shu narsani bahona qilib 2-mart kuni ertalab sovet armiyasi Buxoroga harbiy hujum boshladi. Shaharga bosqinchi sovet armiyasining kirishi qiyin bo‘ldi. Buxoro shahri uzunligi 25 kilometr, balandligi salkam o‘n metr, eni esa 6 metrlik devor bilan o‘ralgan edi. Uning o‘n bitta temir qoplangan yog‘och darvozasi bo‘lib har kuni kechqurun qulflanib kalitlari amir saroyiga olib borib topshirilardi.

Amirning otliq askarlari va xalq ommasi muqaddas Buxoro himoyasiga otlanib, bosqinchilarni shahar devorlaridan bir chaqirim (1,06 km) uzoqlikdagi Fatixobod degan joyda to‘xtatdilar. Qizil askarlar oddiy kaltak (so‘yil), bolta, tesha va pichoq bilan qurollangan shahar himoyachilarini pulemyotlar, to‘p va zambaraklardan o‘qqa tutdilar, «Pulemyot qarshisida» deb yozadi, buni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan Kolesov – o‘lik va tirik gavdalarning uyumi paydo bo‘ldi. Pulemyotchilar esankirab otishni bo‘shashtirdilar. Bir lahzada yopirilib kelayotgan katta kuch hamma yoqni bosib ketish xavfi tug‘ildi.

Shunda biz pulemyotchilarga tashlanib, ularni otishni davom ettirishga majbur etdik»¹.

F.Xo‘jayev va‘da qilgan 30 ming mehnatkash amirga qarshi ko‘tarilmadi. Aksincha, xalq ommasi amirlikni bosqinchilardan himoya qildi. Ular muqaddas Buxoro uchun shahid bo‘ldilar, ma‘lum bo‘ldiki, Buxoroda hech qanday inqilobiy harakat yo‘q edi.

Amir o‘z fuqarolarining fidoyiligi va o‘z Vataniga bo‘lgan sadoqatini ko‘rib, ularni himoya qilish uchun juda ustalik bilan taktik hiyla ishlatdi. U «Yosh buxoroliklar»ning hamma talablariga rozi ekanligi haqidagi xat bilan birga o‘tkazajak islohot matnini ham Kolesovga yubordi. Amir xatda butunlay taslim bo‘lishga va hatto, qurolsizlantirilishiga ham rozi ekanligini o‘z muhri bilan tasdiqlab qo‘ygan edi. Bunga to‘la ishongan Kolesov askarlarini tezlik bilan Yangi Buxoroga chekinishi uchun buyruq berdi. O‘zi ham amirni Buxorodan 12 chaqirim uzoqlikdagi Kogon shahriga taklif etib, u yerga chekindi. Muzokara boshlandi. Ammo muzokaraga amir betoblighi uchun kelolmadi deb sabab ko‘rsatdilar. Bu paytda yuzaga kelgan fursatdan foydalanib, amirning odamlari va mahalliy xalq yuz chaqirimdan ko‘proq masofadagi temiryo‘lni buzib, telefon yog‘ochlarini yiqitib, simlarini uzib tashladilar. Bosqinchi armiya shu alfozda qopqonga tushib qoldi. Chorjo‘y, Marv, Samarqand va Qarshiga boradigan temiryo‘llar buzib tashlangan edi.

Bexatar joyda g‘alabani kutib turgan Buxoro inqilobiy qo‘mitasi (Fayzulla Xo‘jayev, Ota Xo‘jayev, Fitrat, Burhonov, Agdarov, Po‘latov va Fazlitdin Maxsum) ham Kolesov poyezdida orqaga qochishga majbur bo‘ldi. Bir necha bor amirning odamlari kelib, ularni hech bo‘lmasa, Xo‘jayev, Fitrat va Burhonovni chiqarib berishni talab qildilar. Ammo Kolesov bunga rozi bo‘lmadi.

Nihoyat, uch kecha-kunduzda Kolesov arang Qizil Tepaga yetib keldi. Tez orada Qizil Tepada yarash bitimi imzolandi. Bu bitimga 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro o‘rtasida tuzilgan shartnoma asos qilib olindi. Amir Buxoroda ruslar yashaydigan joylarda sovet hokimiyatini tan olish majburiyatini oldi. Shuningdek, amirga buzilgan temiryo‘lni tuzatish, o‘z armiyasini 12 ming kishidan oshirmaslik hamda sovet hukumatiga yuz vagon bug‘doy berish majburiyati yuklandi.

¹ Медведев В. «Нечаянная революция». – Дружба народов, 1992, № 2, стр. 148.

Sovet hukumati esa Buxoroning mustaqilligini tan olishga va unga tovon to'lashga majbur bo'ldi. Bu to'g'rida amir Sayid Olimxon o'z xotira asarida quyidagilarni yozgan edi: «Bu urushdan so'ng Lenin va Trotskiy tomonidan bolsheviklarning raisi sifatida Eliava¹ va Broyda degan kishi muxtor vazir bo'lib Buxoroga keldi. U kishi bandayi o'jiz bilan so'zlashib, Buxoro mustaqilligini butunlay menga bermoqchi bo'ldi hamda harbiy qurol bilan yordam berishga va'da berdi, hatto yuz yil oldin Buxoro davlatiga qarashli bo'lgan yerlarni menga qaytarib bermoqchi ham bo'ldi. Shu bilan birga ellik ming miltiq, besh yuz to'p-pulemyot, ellik aeroplan, ellik million so'm tillo to'lashga va'da berdi.

Sovet davlati tomonidan Akselrod² degan kishi Buxoro davlatiga elchi qilib, tayin etildi. Afg'oniston davlatiga nisbatan do'stlik istehkomlarini tuzib, Toshkentdan menga o'n bitta o'qsiz to'p sovg'a qilib yuborishdi. Bolsheviklarning muomalalarini qanday ekanligini shu o'qsiz to'pdan bilib oldim. Bu o'jiz banda bolsheviklar va ularning elchilari muomalalarini kelishuvga muvofiq ish olib bormaganliklarini ko'rganimdan so'ng xayolimga bir fikr keldi. Shu sababdan men askar va harbiy qurollarni tayyorlash ishiga kirishdim. Ikki yil ichida Buxoroda harbiy va qurol-aslahalar to'plab, qo'shinlarni urushga tayyor turish darajasigacha olib keldim»³.

Sovet hukumati bir tomondan Amirni aldash bilan mashg'ul bo'lsa, ikkinchi tomondan shartnomaga xiyonatkorona Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun Fayzulla Xo'jayev bosh bo'lgan «Yosh buxoroliklar» guruhiga iqtisodiy, ma'naviy va tashkiliy jihatdan katta yordam berib turdi. Bunda asosan ikki maqsad kutilgan edi. Birinchisi Buxoroni tez orada butunlay Rossiyaga qo'shib olish. Ikkinchisi uning ko'p yillik afsonaviy oltin zaxirasini qo'lga kiritish edi.

Kolesov bosqini har ikki tomon uchun ham juda katta talafot keltirdi.

Bu Turkiston sovet hukumatining mahalliy musulmonlarga nisbatan Qo'qon fojiasidan keyingi ikkinchi bosqinchilik urushi bo'ldi. Hozircha har ikki tomondan qurbon bo'lganlarning soni to'la aniqlangan emas. Eng so'nggi ma'lumotlarga ko'ra ular bir yarim mingdan

¹ *Элиава Шалва Зурабович* (1883–1937), Шўро давлат арбоби.

² *Акселрод Павел Борисович* (1850–1928), Комфирка сиёсий арбобларидан, шўроларнинг Бухорода элчиси бўлган.

³ *Амир Сайид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасратли тарихи, 12-бет.

besh mingtacha bo‘lgan¹. Shu urushning tashkilotchisi F.Xo‘jayevning yozishicha, jami 3000 kishi halok bo‘lgan. Buni u Buxoroning so‘nggi 6000 yillik tarixidagi «juda ham ko‘zga tashlanuvchi qonli dog‘», «amir va uning hukumati yo‘l qo‘ygan buyuk jinoyatdir» deb baholaydi². Bu, albatta, sovet mustamlakachiligi va kommunistiya mafkurasini qabul qilgan va unga aldangan F.Xo‘jayevning xulosasidir.

Bu urushdan jadidlar katta talafot ko‘rdilar va badnom bo‘ldilar. Buxoro xalqi amirdan F.Xo‘jayev va boshqa jadidlarni xoin sifatida osib o‘ldirishni talab qildi.

Amir ana shu xalq talabi bilan jinoyatga aloqasi bo‘lgan va bo‘lmagan jadid va ziyolilardan ko‘plarini qatag‘on qildi. «Inqilobchilar»ning ko‘pchiligi Buxorodan qochib, sovet hukumatining homiyligida asosan Toshkentda, Samarqand va Rossiya shaharlarida boshpana topdilar.

Mutaassib din peshvolari «Buxoro fojiasi»ning asosiy aybdorlari deb barcha jadidlarni ko‘rsatdilar. Bu, albatta, noto‘g‘ri edi. Jadidlarining aksariyat ko‘pchiligi hatto, yosh buxoroliklar Markaziy qo‘mitasi a‘zolarining ham kattagina qismi sovet armiyasining Buxoroga hujumini tashkil etilishiga qarshi bo‘lgan edilar.

«Buxoro fojiasi»dan so‘ng kommunistlar bag‘rida jon saqlagan «Yosh buxoroliklar» firqasi o‘n qanotining inqilobiylashuv jarayoni tezlashdi. Ular hatto, o‘zlarining kommunistiya tashkilotlarini ham tuzdilar, qizil armiya safiga kirdilar. Moskvadagi «ustoz»larining inqilob maktabidan ko‘r-ko‘rona saboq oldilar, zo‘rlilik bilan amir hokimiyatini ag‘darishga tayyorlandilar.

Buxorolik jadidlarning juda ko‘pchiligi esa siyosiy kurashni tark etdilar, maktab, maorif, matbuot va ma‘rifat bilan shug‘ullandilar.

4-§. «YOSH BUXOROLIKLAR»DAGI BO‘LINISH, BUXORO KOMMUNISTIK PARTIYASINING TASHKIL ETILISHI

Kolesovning Buxoroga uyushtirgan harbiy hujumining yengilishi bilan «Yosh buxoroliklar» firqasida parokandalik yuz berdi.

Toshkent va Yangi Buxoro kommunistlari ilojisiz siyosiy muhojirlikda qolgan yosh buxoroliklarni o‘z ta‘sir doiralariga oldilar, ularni kommunistiyaga uyushtirishga yordam berdilar. 1918-yil, 17–18-aprel-

¹ Медведев В. «Нечаянная революция». – Дружба народов, 1992, № 2, стр. 150.

² Ходжаев Ф. «Избранные труды», т.1, стр. 51.

da yosh buxoroliklarning tashabbuskor guruhi yig'ilishi chaqirildi. Unda kommunistik firqa tashkil etish masalasi muhokama qilindi. 20-aprelda esa barcha buxorolik siyosiy muhojirlar va amirga qarshi bo'lgan «Yosh buxoroliklar» firqasi a'zolarining kengashi chaqirildi. Ikki kun davomida bu kengash qatnashchilari jiddiy ravishda qaysi yo'ldan borish kerak degan masala ustida tortishdilar. Bu tortishuv natijasida ular uch guruhga bo'linib ketdilar: yosh buxoroliklar, so'l eserlar va «inqilobiy» guruh. Inqilobchilar guruhi kommunistik firqa tashkil etish va amirni taxtdan ag'darish uchun birlashish zarur deb hisobladilar. Bu fikrga qo'shilmagan ikki guruh norozilik bildirib, kengash zalini tashlab chiqib ketdilar.

Bunday guruhbozlik va bo'linishning sabablari nimadan iborat edi degan qonuniy savol tug'iladi, albatta.

Buxoroda hokimiyatni kommunistchasiga zo'rlik va bosqinchilik yo'li bilan ag'darib tashlash katta fojialarga sabab bo'ldi va o'zini oqlamadi.

«Yosh buxoroliklar»ning o'zlarida qat'iy dasturiy kurash yo'li, mustahkam g'oyaviy birlik yo'q edi.

Bu Kolesov bosqinidan so'ng yanada avj oldi. Bu adovat keyinchalik «Yosh buxoroliklar» harakati rahbarlari orasidagi shaxsiy adovat va g'arazgo'ylikka aylanib ketdi. Ular o'zaro birlashib, hamjihatlik bilan ish olib borish o'rniga tarqoq holda o'zlaricha guruhlarga bo'linib harakat qildilar. Ammo bu guruhlarning qariyb hammasi ham rus-sotsial demokratlaridan najot kutdilar. Bu Buxoro jadidlarining eng katta xatosi edi.

Usmonxo'ja Po'latxo'jayev boshchilik qilgan «Yosh buxoroliklar» rus so'l eser (sotsial revolyutsionerlar) firqasining dasturini qabul qildilar va o'zlarining eser partiyalarini tuzdilar. Bu partiya ikki oygina umr ko'rdi. 1918-yilning iyul oyida Moskvada eserlar partiyasi tugatilib, uning a'zolari sovet hukumati va tashkilotlaridan quvildi. Shundan so'ng «Yosh buxoroliklar»ning eser partiyasi ham tugatildi. Uning a'zolari kompartiya safiga kirdilar. Buxoroda sovetlar hokimiyati o'rnatilgunga qadar «Yosh buxoroliklar»ning ikki guruhi, ikki partiya (kommunistik va inqilobiy yosh buxoroliklar) faoliyat yuritdi. Bu ikki partiya (aniqrog'i, ikki guruh) o'rtasidagi qarama-qarshilik Turkkommissiya va shaxsan Lenin yordamida vaqtincha barham etildi va Buxoro amirini taxtdan ag'darishdan iborat yagona maqsadga bo'ysundirildi. Ammo «Yosh buxoroliklar» hokimiyatni egallash-

gach ikki guruh o'rtasidagi vaqtinchalik birlashuv barham topdi va ular o'rtasida ikki bir-biriga dushman bo'lgan kurash harakati kuchaydi. Aslida esa har ikkala guruhning ham o'z oldiga qo'ygan maqsadi bir edi. U ham bo'lsa, Buxoroda amirning cheklanmagan monarxiya tuzumini ag'darib tashlash va sovet hokimiyatini o'rnatishdan iborat bo'lgan.

Har ikkala guruh ham mahalliy muhit, sharoit va xalqning ongi, shuuri va qiziqishlariga mutlaqo begona bo'lgan. Kommunistik firqaga Abduvohid Burhonov rahbarlik qildi. Bu firqaga Rossiya har jihatdan yordam berib turdi. 1919-yil noyabrda Moskvadagi Sharq xalqlarining kommunistik tashkilotlari markaziy byurosi qoshida Buxoro bo'limi tashkil etildi. Moskvada maxsus «tajriba» orttirgan Mirza Muhitdin Mansurov, Salim Muqimov, Musa Aminov va boshqa kommunistlar BKP Markaziy qo'mitasiga yordam berish uchun yuborildi. Bundan tashqari Buxoro Kompartiyasi Rossiya, Turkiston va Yangi Buxoro kommunistik firqa tashkilotlari yordamida mustahkamlandi. Uning «Tong» jurnali va «Qutulish» gazetasi Toshkentda bosilib, ko'p nusxada Buxoroga tarqatilib turildi.

Buxoro kommunistik firqasining Toshkentda birinchi (1918-yil, noyabr), ikkinchi (1919-yil, iyun), uchinchi (1919-yil, dekabr), Chorjo'yda to'rtinchi (1920-yil, avgust) qurultoylari bo'lib o'tdi. Bu qurultoylarda partiyaning tashkiliy va dasturiy masalalari hamda kurash taktikalari muhokama qilindi.

«Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy firqa deb atalgan qismiga F.Xo'jayev rahbarlik qilgan. U Toshkentda biroz vaqt bo'lgach, o'zi va o'z partiyasi oldida turgan maqsadlarni tezroq amalga oshirish uchun yordam so'rab Moskvaga bordi. 1918-yilning yozida uni yo'lda Orenburgda oq gvardiyachi ataman Dutov hukumati qamoqqa oldi. To'rt oy qamoqda o'tirgach undan qochib, oktabr oyida Moskvaga yetib bordi. F.Xo'jayev «Yosh buxoroliklar» partiyasi markaziy qo'mitasi nomidan Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Y.M.Sverdlovga 1919-yil, 29-yanvarda maxsus xat yozdi. Xatda u

Fayzulla Xo'jayev.

Buxorodagi siyosiy vaziyat haqida, o'zining qanday qilib Moskvaga yetib kelganligi to'g'risida ma'lumot berdi. Xatning asosiy mazmuni yosh buxoroliklarning inqilobiy partiyasiga moddiy va ma'naviy yordam berish, unga amir hokimiyatini ag'darish uchun qurol so'rash hamda keng miqyosda sotsialistik targ'ibot olib borishga sarmoya ajratish haqidagi iltimosidan iborat bo'ldi.

1918-yil, 16-noyabrda Moskvada «Yosh buxoroliklar» qo'mitasi Turkiston sovet hukumatining Muxtor Vakolatxonasi a'zolari bilan birgalikda kengash o'tkazdi. Unda F.Xo'jayev yozgan «Yosh buxoroliklar» qo'mitasi «Instruksiyasi»ning loyihasi tasdiqlandi. Bu hujjat «o'ta inqilobiy» ruhda yozilgan bo'lib, unda partiyaning maqsadi qurolli qo'zg'olon bilan amirni ag'darishdan iborat bo'lgan.

Bundan tashqari F.Xo'jayev «Yosh buxoroliklar» firqasi Moskva byurosining «Xitobnoma»sini ham yozdi. Bu hujjatda o'zining «Sotsialistik inqilobga to'la sadoqati va ishonchini ko'rsatdi. Buxoro dehqonlari va sarboz (askar)lari amirga qarshi kurashga, uning hokimiyatini ag'darishga da'vat etildi. Shu bois F.Xo'jayev Rossiya kompartiyasi va hukumati rahbarlarining hurmat va e'tiboriga sazovor bo'ldi. U 1920-yil, yanvarida Rossiya hukumati va partiyasining Turkkommissiya a'zolari bilan birga Toshkentga keldi va Turkkommissiya yordamida amir hukumatini ag'darishga tayyorlandi. 1920-yil, 15-aprelda F.Xo'jayev muharrirligida «Uchqun» gazetasining birinchi soni chiqdi. Uning nomi ham, asosiy shiori ham bolsheviklarning leninchi «Iskra» gazetasidan olingandi. «Shunday kun keladiki, o'shanda uchqun alanga oladi». Gazetaning jami 5 ming nusxadan iborat 8 ta soni chiqdi. Bu gazeta ham «Qutulish» kabi Toshkentda maxfiy ravishda bosilib, Buxoroda tarqatildi.

5-§. BUXORODA AMIRLIK TUZUMINING AG'DARILISHI VA BUXORO «XALQ» SOVET RESPUBLIKASINING TASHKIL ETILISHI

1920-yil, yanvarida F.Xo'jayev Moskvadan qaytib kelgach, iyunning o'rtalarida ilgari kompartiya safiga kirishdan bosh tortgan «Yosh buxoroliklar» partiyasining konferensiyasini chaqirdi. Konferensiya F.Xo'jayev tomonidan yozilgan dasturni qabul qildi.

Dasturda yangi jamiyat va davlat qurilishi asoslari ishlab chiqildi, odil sudlov ishlarining asosida shariat qoidalari turishi ko'rsatildi. Bundan tashqari unda yana amirlik tugatilgach, umumiy saylov

asosida ta'sis majlisi chaqirilishi, demokratik xalq jumhuriyati tashkil etilishi belgilangan edi.

Dasturning asosiy mazmuni RKP(b) dasturidan olingan edi. Shuning uchun ham F.Xo'jayev mahalliy kommunistik firqa rahbarlari bilan o'zi o'rtasidagi kelishmovchilikni hisobga olib, to'g'ridan to'g'ri Leninga xat yozdi va o'z firqasini Rossiya kompartiyasiga qo'shib olishni iltimos qildi.

Lenin ushbu xatga ilova qilingan dastur bilan tanishdi va uni RKP(b) Tashkiliy byurosiga topshirdi. Tashkiliy byuro dasturdagi sotsializmga zid bo'lgan g'oyalarni hisobga olib, bu partiyani Rossiya kompartiyasiga qabul qilishni vaqtincha kechiktirdi.

Nihoyat, bu masala Toshkentda Turkkomissiyaning muhokamasiga qo'yildi. Turkkomissiya o'zining 1920-yil, 3-avgustdagi majlisida markazning ko'rsatmasiga ko'ra «Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy guruhi bilan Buxoro kompartiyasini birlashtirish masalasini muhokama qildi. Har ikki tomon o'z faoliyati va asl maqsadi to'g'risida axborot berdi. «Yosh buxoroliklar» o'zlarini kommunistik nuqtayi nazarda ekanliklarini ko'rsatib, Buxoroda amir hokimiyati ag'darilganidan keyin partiya safiga kirish to'g'risida fikr bildirdilar. Ushbu g'oyani hisobga olgan holda Turkkomissiya bu ikki firqa hozir birgalikda ittifoq tuzib, amirga qarshi inqilobiy ish olib borishi mumkin degan mazmunda qaror qabul qildi. Bu qaror rus sovet hukumati va kompartiyasining Buxoroga nisbatan dushmanlik, bosqinchilik va mustamlakachilik harakatini amaliy jihatdan yangi bosqichga ko'tardi. «Buxoroda revolyutsiya yetilib kelayotganligi sababli qurolli qo'zg'olonni tayyorlash va o'tkazishga rahbarlik qilish uchun harbiy revolyutsion byuro tuzildi¹. Byuroga Turkfront bosh qo'mondoni M.V.Frunze, «Yosh buxoroliklar» markazi byurosi raisi F.Xo'jayev, Sharqda internatsional targ'ibot olib boruvchi kengashning raisi Geller va Turkiston kompartiyasi vakili N.To'raqulov kiritildi».

Voqealarning rivojlanib borishi shundan dalolat bermoqdaki, Buxoroda hech qanday inqilobiy vaziyat ham, inqilobchilarning o'zi ham bo'lgan emas, u bolsheviklar va ularga aldanib sotilgan bir guruh «mahalliy inqilobchilar» tomonidan sun'iy suratda tayyorlandi. Nomi-gagina tuzilgan Buxoro «Harbiy inqilobiy byurosi» Turkfront va uning bosh qo'mondoni M.V.Frunzega bo'ysunar va uning buyrug'ini bajarar

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. 3-том, – Т., Фан, 1971, 286-бет.

edi. Shu bois ham bu soxta «Harbiy inqilobiy byuro»ni «qonunlashtirish» maqsadida 1920-yil, 16-avgustda Chorjo‘yda Buxoro kompartiyasining IV qurultoyi chaqirildi.

Qurultoy asosan ikki masalani hal qildi: 1. Amirga qarshi to‘g‘ridan to‘g‘ri urush e‘lon qildi. 2. «Yosh buxoroliklar»ning vaqtinchalik ittifoqini tuzdi.

Bu ikki firqa o‘rtasida amirga qarshi tuzilgan ittifoq g‘ayritabiiy bo‘ldi.

Buxorodagi «Yosh buxoroliklar» firqasi bilan kommunistik firqa o‘rtasida jiddiy kelishmovchiliklar mavjud edi. Shu sababdan hatto «Yosh buxoroliklar»ning rahbari F.Xo‘jayev qurultoyga delegat qilib saylanmagan ham edi. Buning ustiga qurultoyda bir guruh kommunistlar (Shayx Hasan Aliyev, Mirza Bahrom va Abdulla Sa‘dullayev) F. Xo‘jayevni xoin sifatida otishga hukm chiqarish taklifi bilan chiqdilar. Kommunist Ergash Darg‘a esa minbarga chiqib, cho‘ntagidan bir g‘aram pul va revolvyer «smit»ni chiqarib ularni menga Fayzulla Shayx Hasan va Mirza G‘ulomni o‘ldirish uchun bergan deb aytdi. Fayzulla Xo‘jayevni qurultoyga kooptatsiya qilish kerakligi to‘g‘risidagi takliflar ham bo‘ldi. F.Xo‘jayev esa qurultoyga kooptatsiya qilib chaqirilsa ham kelmaydi¹.

Qurultoyda asosiy ma‘ruzachi bo‘lgan A.Akchurinning yozishicha uni «Yosh buxoroliklar» bilan birlashish maqsadida sotqin deb ayblaganlar ham bo‘lgan. Abduqodir Muhitdinov boshliq bir guruh kommunist deputatlar hatto qurultoyni tashlab chiqib ketdilar. Bundan ko‘rinadiki, qurultoy ikki firqa o‘rtasida to‘qnashuv maydoniga aylangan, o‘ta nomurosasozlikda o‘tgan. Lekin shunga qaramay qurultoyga bosh-qosh bo‘lgan V. Kuybishev boshliq bolsheviklar ikki qarama-qarshi guruhni amirga qarshi kurashish uchun bir «ittifoqqa» (blokka) birlashtirishga muvaffaq bo‘ldilar. Chunki Turkkommissiya va Turkfront RSFSR va RKP(b) rahbarlaridan «qanday qilib bo‘lsa ham Buxoroni egallash, uni Rusiya manfaatiga moslash» haqida aniq topshiriq olgan edi².

Sovet tarixida esa bu bosqinchilik xufiya saqlanib, o‘z-o‘zidan Buxoroda «inqilob yetilib qolgan»ligi isbotsiz isbotlanib keldi.

¹Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. 1., стр. 184.

²Қилмичев Ф. «Зулматдан садолар». – Т.: Адолат, 1994, 14-бет.

Qurultoydan so'ng tez orada, Toshkentda «inqilobga rahbarlik qiluvchi», ya'ni Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun firqa markazi ham tuzildi. Bu markaz 29-avgustda Yangi Buxoroga ko'chib kelib, kommunistik inkubatorida so'nggi bir yarim yil davomida avaylab voyaga yetkazilgan «inqilob»ga, aniqrog'i Buxoro fojiasiga siyosiy rahbarlik qildi.

Buxoroga to'satdan shiddatli hujum qilib, uni bosib olish rejasini O'rta Osiyo musulmonlarining qonxo'ri, jallodi shaxsan Frunzening o'zi ishlab chiqdi. Mazkur rejaga ko'ra qizil armiya besh guruhga bo'linib besh joydan hujumga o'tishi va quyidagi vazifalarni bajarishi belgilandi: 1. Yangi Buxoro (Kogon) guruhi 29-avgust tong otarda Eski Buxoroni egallab, amir va uning hukumatini qo'lga olishi; 2. Chorjo'y guruhi 28-avgustda eski Chorjo'yni egallashi; 3. Qarshi guruhi ikkinchi poytaxt Qarshini egallashi; 4. Samarqand guruhi Kitob, Shahrisabz, G'uzorni egallab, Sharqiy Buxoroga o'tadigan yo'llarni qo'lga kritishi; 5. Kattaqo'rg'on guruhi Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana shaharlarini egallashi kerak edi.

Hujum hamma joyda belgilangan vaqtda boshlandi. Sovetlarning bu galgi bosqinida zamonaviy Harbiy texnika bilan qurollangan 10 ming qizil askarlar, 74 ta zambarak to'p, 12 ta bombardimonchi aeroplanlar, amirdan norozi bo'lgan, ammo inqilobni xayollariga ham keltirmagan mehnatkash xalq ustiga yopirildi. Eng ajablanarli joyi shunda ediki, sovetlar Sankt-Petyerburgda podsho hokimiyatini ag'darish chog'ida ham bunchalik katta harbiy kuchni tashlab shafqatsizlik qilmagan edilar. Albatta bunday dahshatli kuchga oddiy va eski miltiq, to'p-zambaraklar bilan qurollangan Buxoro amiri qo'shinlari bardosh berib, qarshilik ko'rsata olmadi. 1920-yil, 1-sentabrida Chorjo'y, Burdalik, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Xatirchi va Karmana bosib olindi. Shundan so'ng hamma kuch Buxoro shahrini egallashga qaratildi. Ko'p qon to'kilishini va Buxoroning vayron bo'lishini istamagan Buxoro amiri Amir Sayid Olimxonning 1991-yilda «Fan» nashriyatida chop etilgan «Buxoro xalqining hasratli tarixi» risolasida bu davrda Buxoro amirligida ro'y bergan voqealar tafsilotini shunday bayon qiladi: «Bu urush asnosida dushman taxminan Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib, ko'p talafot yetkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyosini, farzandlarini tashlagan nima qilarini bilmay har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu bandayi ojiz to'rt kecha-yu kunduz

dushmanga qarshi urushdim, qattiq jang qildim. To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talafot va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandayi ojiz ushbu Buxoroyi Sharif shahridan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqir-u fuqaro bechoralarni bu jabr-sitamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chahorshanba kuni tushdan keyin soat to'rtlarda foytunga o'tirib, misoli hazrat Payg'ambar alayhissalom sunnati bo'lmish hijrat kabi ko'chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog'i sanalgan Sitorai Mohi Xossadan chiqib, Tuman Komot va Xirkonro'd, ya'ni G'ijduvonga ravona bo'ldim. Bu vaqtda menga afg'on elchisi va brigad sarkardasi Abdushukurxon va Afg'onistonning Toshkentdagi elchisining ov boshlig'i Muhammad Aslamxon, afg'on harbiy qozisi (attahesi) va yigirma besh ming nafardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari shuningdek, afg'on askarlari va mansabdorlari menga hamroh bo'lishdi. Biz G'ijduvon tumaniga yetib kelib, bir kechani o'sha yerda o'tkazdik»¹.

Amir Sayid Olimxon iloji boricha tarixiy obidalarni, muqaddas joylarni saqlab qolish, katta vayronagarchiliklarni kamaytirish maqsadida shaharni tashlab chiqishga majbur bo'ldi. U M. Frunze huzuriga Nasrullo qushbegi bilan Urganjini elchi qilib yuborib, shaharni bombardimon qilishni to'xtatishni va xalqqa shafqat qilishni talab etdi. Frunze esa elchilarga amir taxtni va butun boyliklarni topshirib shahardan chiqib ketishi lozimligini aytgan. Shunda ilojsiz qolgan Amir 18 moddadan iborat shart qo'yish bilan rozi bo'lib, xazina boyliklarning juda katta ro'yxatini topshirdi. «Buxoro axbori» gazetasining 1921-yil, 1-may sonida bosilgan o'sha shartlarning eng muhimlari quyidagilar edi: «Buxoro mustaqil davlat bo'lib qolishi, Buxorodan Frunze askarlari chiqib ketish, butun boylik va oltin xazinalari Buxoroning yangi davlat rahbarlariga topshirilishi, Buxoro hukumatiga mahalliy millat vakillari rahbar bo'lishi va boshqalar».

Amir shaharni tark etib, qizil askarlar 2-sentabrda Buxoroni egalagach shahar vayron etildi, xalq va amirlikning boylik zaxiralari talandi va Rossiyaga olib ketildi. Buxoroning oltin zaxiralari haqida

¹ *Амир Сайид Олимхон*. Бухоро халқининг ҳасратли тарихи. Тошкент. «Фан», 1991, 15-бет.

**Amir Sayid Olimxon va Nasurullo qushbegi,
O‘rganjilar saroy mulozimlari va chet ellik harbiylar. 1920-yil, avgust.**

har xil ma’lumotlar bo‘lgan. Yozma manbalarning guvohlik berishi-cha u Sayid Olimxon nomi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, aslida butun bir Buxoro amirligi, ya’ni o‘zbek elining mang‘it urug‘idan chiqqan xonlar sulolasi (1753–1920-yillar)ga tengdoshdir. Mang‘itlar sulolasi qancha yashagan bo‘lsa, oltin zaxirasi ham shuncha yil to‘ldirib kelingan.

Abdurauf Fitratning yozishicha «Rasman xazinaga mamlakatning mulkiy, harbiy siyosiy ishlarining daxli yo‘q edi».

«Oyna» jurnalida yozilishicha, amir xazinasiga tegishli oltin, kumush va boshqa zeb-u ziynatlarning ro‘yxati yozilgan daftarlar taxlami bir yarim olchin (1 metr) bo‘lgan. Yana o‘sha ma’lumotda ko‘rsatilishicha «Buxoro amirining tasarrufi ostida bo‘lgan xazinaning aqchasi (oltin va kumush) shu darajada mo‘lki, hech bir davlat xazinasida bul darajada ehtiyot saqlangan oltin va kumush pul va yombilar bo‘lmasa kerak. Buxoro Amirining sanochlarida saqlanayotgan oltin va kumush pullar bo‘yi 50 olchin (1 olchin 70 sm – mualliflar), eni 20 olchin bo‘lgan bir tog‘dan iboratdir. Bu xazinadan tashqari... yana bir yerto‘la xazinası bo‘lib, u rus, Buxoro va boshqa bir qancha davlatlarning oltin pullari bilan to‘ldirilgan»¹.

¹ «Ойна» журналі, 1914 йил, 25-сон.

Keyingi yozma manbalarning guvohlik berishicha amirning ko'rsatmasi bilan bosh vazir Mirzo Nasrullobiy qushbegi 1917-yilda maxfiylikda xazinada saqlanayotgan tillo va boshqa qimmatbaho boyliklarning ma'lum bir qismini ro'yxatga olgan. Mana shu ma'lumotga ko'ra amir xazinasidagi boyliklarning to'la bo'lmagan miqdori quyidagicha bo'lgan:

Buxoro tillasi – 1.148.380 dona, rus tillasi – 4.365.100 so'm, yombi holiday Gamburg tillosi – 1.108 pud (17 tonna 728 kg), yombi holiday Gamburg kumushi – 2.844 pud (45 tonna 404kg), rus kumush tangalari – 1.385 pud (22 tonna 160 kg), Buxoro tangasi – 62.834.780 dona, Buxoro mis tangasi – 731 pud (5 tonna 696 kg); tilla kukuni – 16 pud (1 tonna 56 kg), rus banki kumushi – 864 pud (13 tonna 724 kg) va hokazo. Yana jami 34 nomdagi qimmatbaho asoriatqalar ro'yxat qilingan¹.

Shaxsan Amir va uning oilasiga tegishli boyliklar – yirik brilliantlar – 3.482 karat, shuningdek buyumlarga tikilgan brilliantlar – 968 karat, buyumlarga tikilgan qimmatbaho toshlar – 8.617 karat va hokazolar ham mulk sifatida qayd etilgan. Shuni alohida qayd etish joizki, bu ro'yxatga amirning Eski Buxoro va Registondagi boyliklarining eng asosiylari kirgan, xolos.

Shu narsa ma'lumki, odatda Amirga yaqin kishilarning boyliklari ham xazinaga daxldor deb hisoblangan. Binobarin, amirlik qozikaloning boyligi quyidagicha miqdorda bo'lgan:

Gamburg tillasi yombilari – 38 pud (608 kg), tilla buyumlar – 85 pud (1 tonna 360 kg), kumush buyumlar – 90 pud (1 tonna 440 kg) kumush yombilar – 14 pud (324 kg), brilliantlar – 920 karat, qimmatli toshlar – 14 pud-u 8 funt (bir funt – 400 gramm), o'ris tilla tangalari – 865 000 so'm, chet el tilla tangalari – 4468 to'plam (bir necha 10,20,50,100 hatto, ming tanga ham bo'lishi mumkin). Buxoro tillalari 289014 to'plam, Buxoro tangalari – 7 million 149156 to'plam, o'ris banki kumushlari – 128987 so'm².

Mana shunday katta miqdordagi dunyoda tengi yo'q oltin xazinasi va qimmatbaho dur-u durdonalar Rossiyaga olib ketildi va talandi. Hujjatlarda Frunze Rossiyaga olib ketgan oltin va boshqa javohirlarning miqdori haqida aniq ma'lumot yo'q. Ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra Frunze Moskvaga olib ketgan oltinlar har biri o'n, o'n uchdan

¹ «Хаёт ва хисобот», 1993 йил, 3,4,5 ва 6-сонлар.

² «Хаёт ва хисобот», 1993 йил, 3,4,5 ва 6-сонлар.

kam bo‘lgan vagonlardan iborat bir necha poyezdga joylashtirilgan. Bu ham yetmagandek hokimiyat tepasiga kelgan «Yosh buxoroliklar» M.V.Frunzega o‘z minnatdorchiliklarini bildirish uchun amirning o‘ta nodir oltin qilichi va xanjarini ham sovg‘a qilib berib yubordilar.

Amir Olimxonning otasi qo‘lida 22 yil xazinabon bo‘lgan Fayzullo Xo‘ja To‘qsoba Muhammadiyevning guvohlik berishicha xazina talab ketilgandan bir oydan keyin RSFSR vakillari kelib, uni chaqirtirib xazinaning qolgan qismini topib berishni talab qilganlar. Shundan so‘ng u Buxoro sovet hukumati rahbarlarining iltimosiga ko‘ra rus vakillariga Frunze askarlari oltin qazib olgan avvalgi joylarni ko‘rsatib ularni chalg‘itadi.

Sobiq xazinabon bu voqeadan oradan bir oy vaqt o‘tgach bosqinchilardan qolgan xazinani Buxoro hukumati rahbarlariga topib bergan.

Shu narsa ham ma‘lumki, qizil armiya Frunze qo‘mondonligida faqat Buxorodagi amirlik oltin xazinasi bilangina cheklanmaydi. U beklklarda saqlanayotgan oltin va boshqa boyliklarni ham talaydi. Masalan, qizil armiya Nurota, Xatirchi va Karmana beklklaridan 1012 pud (ya‘ni 16 tonna 192 kg) oltin va boshqa qimmatbaho durdonalarni tortib olganligi ma‘lum. Qizil armiya Buxoroning shahar va qishloqlaridan aholi qo‘lidagi boyliklarni ham talaganligi haqida ma‘lumotlar ko‘p. Munavvarqori o‘z xotira asarida bunday deb yozgan edi: «Qizil armiya askarlari Sharqiy Buxoroda... otlarini masjidlarga bog‘lab qo‘yib, o‘zlari uyma-uy yurib talonchilik bilan shug‘ul-lanmoqda».

Amir Sayid Olimxon Rossiya banklariga ham katta miqdorda pul qo‘ygan edi. Shuningdek, qog‘oz ishlab chiqarish fabrikasi va boshqa manufaktura aksiyalarini sotib olish uchun oltin miqdorida Petrogradga 33 million, Rus-Buxoro aksionerlik jamiyatiga 3.5 million so‘m pul o‘tkazgan edi. Bularning hammasi ham rus hukumati qo‘liga o‘tdi.

Amir o‘zi bilan olib ketgan boyliklar haqida har xil ma‘lumotlar bor. Ularning birida amir 2000 karat brilliant va oltin (jami 18 qop) olib ketgan deb ko‘rsatilsa, boshqasida ularning miqdori 10–15 million so‘m deb ko‘rsatiladi. Bularning ham bir qismi yo‘lda, G‘ijduvon tumanida qizil armiya bo‘limi bilan bo‘lgan to‘qnashuvda tortib olingan, degan ma‘lumot ham bor.

Shunday qilib, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, Buxoro kommunistik partiyasi RKP(b) va Rus sovet hukumatining bevosita rahbarligida uyushtirgan inqilob Buxoro xalqiga juda ham qimmatga tushdi.

Rus sovet hukumati va kompartiyasining inqilob bilan niqoblangan bosqinchilik urushida qancha odam o'ldirgani hozircha aniq emas. Ammo bu Qo'qonda «Turkiston muxtoriyati»ni himoya qilib, shahid o'tganlardan ko'p bo'lsa ko'pki, oz bo'lmagan.

Frunze 2-sentabrda Buxoroni qonga botirib, to'la bosib olishi bilan oq, Leninga telegramma yuborib, uni va Butunrossiyaning ishchi va dehqonlarini «mana shu xushxabar» bilan tabriklaydi.

Shunday qilib, 1920-yil, 2-sentabr Buxoro tarixining eng qora va unutilmas kunlaridan biri bo'lib qoldi. Shu kundan e'tiboran sovetlar mustamlakachiligi bayrog'i Buxoroda ko'tarildi. Sharqona Buxoro musulmonlar davlatchiligi o'zining milliy an'ana va boshqaruvi bilan birgalikda butunlay tugatildi. O'zbek xalqi mang'it urug'i sulolasining ikki yuz yillik hukmronligi barham topdi.

Buxoro Xalq sovet respublikasining tashkil etilishi

1920-yil, 5-sentabrda qonga belangan va vayronaga aylantirilgan Buxoroga Frunze boshchiligida mustamlakachi RSFSR vakillari bilan qo'g'irchoq Buxoro «inqilobiy qo'mitasi» a'zolarining birlashgan «tantanali» yig'ilishi bo'ldi. Unda g'olib Frunze RSFSR bilan Buxoro o'rtasidagi bo'lajak munosabatlarning asosiy yo'nalishi to'g'risida Moskvaning qarashlarini bayon qildi. Bayonot «yakdillik» bilan ma'qullandi Oradan bor-yo'g'i to'rt kun o'tgandan so'ng Turkkomissiya va Turkiston byurosi RSFSR bilan Buxoro Xalq sovet respublikasi o'rtasidagi «do'stona munosabatlarni mustahkamlash va inqilobiy hukumatning yangi hayot qurishiga amaliy yordam» berish maqsadida V.V. Kuybishevni Buxoroga yubordi. U 1920-yil, sentabrda RSFSRning Buxoro Xalq sovet respublikasi hukumati huzuridagi muxtor elchisi va RKP (b) MQ hamda kominternning BKP MQ dagi vakili etib tayinlandi¹. V.V. Kuybishev Buxoroga kelishi bilanoq mustamlakachi sovetlarning ishonchli vakili sifatida o'z faoliyatini boshlab yubordi. 2-sentabrda «Yosh Buxoroliklar» firqasi bilan Buxoro kompartiyasi yagona kompartiyaga birlashtirildi va RKP (b)ning Buxorodagi filiali sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

¹ РИСТТДА 122-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 24-варак.

1920-yil, 14-sentabrda V.V.Kuybishev ishtiroki va tashkilotchiligida Buxoro kompartiyasi markaziy qo‘mitasi, Umum Buxoro inqilobiy qo‘mitasi va Xalq nozirlari sovetining qo‘shma majlisi bo‘ldi. Bu majlisda V.V.Kuybishev Buxoro Xalq sovet respublikasi hukumatining boshlig‘iga o‘zining ishonch yorlig‘ini topshirdi. U sovet hukumati va Rossiya kompartiya MQsi nomidan bayonot berdi. Bayonot so‘ngida V.V.Kuybishev bunday degan edi: «Men RKP (b) Markaziy Qo‘mitasi va kominternning vakili sifatida o‘ziga berilgan vakolatdan butun ishni umumiy kommunistik harakat ruhida va shu manfaatlar yo‘lida oborishga qaratish uchun foydalanaman»¹.

14-sentabrda bo‘lgan qo‘shma majlisda hokimiyatning Oliy o‘rgani Umum Buxoro inqilobiy qo‘mitasi uzil-kesil shakllandi. Unga BKP ning Abdulqodir Muhiddinov boshliq 9 a‘zosi kirdi, shuningdek, Buxoro kompartiyasining a‘zolari bo‘lgan 11 xalq noziridan iborat hukumat Xalq nozirlari soveti tuzildi. Buxoro hukumatiga rais etib F.Xo‘jayev saylandi.

V.V.Kuybishev Buxoroda sovetlar va kompartiyaning g‘oyaviy ta‘sirini kuchaytirish maqsadida katta tashkilotchilik ishini olib bordi. Turkiston komissiyasi va Turkiston kompartiyasi MQsi shaxsan uning taklifi bilan Turkiston sovet va firqa tashkilotlarida ishlab «tajriba» orttirgan Yusuf Aliyevni Buxoroga ishlashga yubordi. U bu yerda aksilinqilob bilan kurashuvchi favqulodda komissiyaga boshliq etib tayinlandi. Butunrossiya markaziy ijroiya qo‘mitasining «Qizil Sharq» deb ataluvchi maxsus tayyorlangan tashviqot poyezdi ham sovetlarning mustamlakachilik siyosatining «ijobiy» va «tarixiy ahamiyati»ni mahalliy aholi o‘rtasida keng tarqatdi.

1920-yil, 6-oktabrda amirning yozgi saroyi Sitorai Moxi Xosada nomigagina «xalq vakillari»ning birinchi Umum Buxoro qurultoyi chaqirildi. Unda zo‘ravonlik va harbiy to‘ntarish yo‘li bilan o‘rnatilgan hukumat tarkibi tasdiqlandi. Qurultoy mazkur hukumatga ikkinchi Umum Buxoro qurultoyi chaqirilguncha va unda respublika konstitutsiyasi qabul qilinguncha o‘z vazifasini bajarish vakolatini berdi. Qurultoyda Buxoro Xalq sovet respublikasi tashkil topganligi e‘lon qilindi.

Eng xarakterli joyi shundaki, qurultoy RSFSR hukumatining tabrigi bilan ochildi. Leninga «xalq» nomidan «minnatdorchilik» tele-

¹ O‘sha manba. 333-varaq.

grammasi yuborish bilan yopildi. Mana shu oddiy voqeaning o'zi Buxoroda amalga oshirilgan «inqilob»ning tashkilotchilari kim-u, ijrochilari kim bo'lgan degan savolga aniq javob bera oladi. Darhaqiqat, Buxoro xalqlari Kolesov va Frunze boshchiligida sovetlar bosqin uyushtirganda Lenin g'oyalari uchun, inqilob uchun bosh ko'tarmadi, balki «inqilob» niqobidagi sovetlarning mustamlakachilik, bosqinchilik yurishiga qarshi ozodlik uchun, Vatan uchun va milliy mustaqillik uchun kurashga otlandi.

RSFSR Buxoro xalq jumhuriyatini suveren davlat deb rasman tan oldi. Ammo amalda esa u har tomonlama Buxoroning ichki ishlariga aralashib, to'g'ridan to'g'ri hukmronlik qila boshladi. Ayniqsa, Rossiyaning harbiy va firqaviy tazyiqi kuchli edi.

6-§. ISTIQLOL CHORLAGAN QALBLAR.

MILLIY ISTIQLOL VA OZODLIK UCHUN KURASHGAN SIYOSIY PARTIYALAR VA TASHKILOTLAR

Turkiston o'lkasida bo'lgani kabi siyosiy g'aflar uyqusida qolgan va sovetlar tashviqotiga aldangan Buxoro xalqining tez orada ko'zlari ochildi va milliy istiqlol kurashiga otlandi. Ammo sovetlarga qarshi istiqlol uchun kurashga otlangan kuchlarda milliy ahillik va birlik yo'q edi. Ular katta kuch bo'lsalar-da uyushmagan, tarqoq va hech qanday dasturiy yo'riqqa ega emas edilar, ularning g'oyatda ayyor, tajribali, pixini yorgan sovetlar va kompartiyadek raqibga qarshi tajribasi yo'q edi. Bundan mustamlakachi sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

Buxoroda milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan kuchlarni uch guruhga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Birinchi guruhdagi kuchlar Buxoro sovet hukumati va kompartiyasi safida turib, Buxoroning davlat mustaqilligiga erishish mumkin, deb hisoblovchi kuchlardir. Ammo Buxoroga nisbatan Moskvaning harbiy va firqaviy mustamlakachilik tazyiqi va bosimi ortgani sari bu kuchlarning orzu-umidlari sarobga aylana bordi, ular o'zlarining yo'l qo'ygan xatolarini sekin-astalik bilan tushuna boshladilar. Biroq endi kech bo'lgan edi. Moskva esa kun sayin yangidan yangi bosimni oshirmoqda edi. 1920-yil, 3-noyabrda Komintern Turkiston byurosi-ning majlisi bo'ldi. Uni V.V.Kuybishev boshqardi. Majlisda «Buxoro kommunistlari firqasidagi o'zaro munosabatlar va firqaning siyosiy yo'li to'g'risida»gi masala muhokama qilindi. Ushbu masala bo'yicha qabul qilingan qarorda Turkiston byurosi Buxoroda «agrar inqilobni

o'tkazishga va inqilobiy qo'mitani shu tomonga burishga»¹ qaratish lozimligini ta'kidladi. Bu yo'lni RKP(b)MQsi ma'qulladi. Jumladan, RKP(b)MQsi 1921-yil 26-yanvardagi plenumida Buxoro kompartiyasi MQsining siyosiy yo'lini muhokama qildi. Mazkur masala yuzasidan qabul qilingan qarorda: «Hozirgi hukumat bilan aloqani uzmay turib agrar inqilob haqiqatan amalga oshirilishi lozimligi»², ko'rsatiladi. Ko'rinib turibdiki, Moskva Buxoroda «agrar inqilob»ni amalga oshirish bo'yicha to'g'ridan to'g'ri fatvo bergan. Ana shu ko'rsatmaga asosan 1921-yil, 23-fevralda bo'lib o'tgan Buxoro kompartiyasining V qurultoyi «Yer – dehqonlarga!» shiori ostida o'tdi. Qurultoy Umum Buxoro inqilobiy qo'mitasining 1921-yil, 5-yanvarda qabul qilgan «Yer to'g'risida»gi dekretini ma'qulladi. Mazkur dekretga asosan yer, suv, o'rmon va tabiiy boyliklarning hammasi kimning tasarrufida bo'lishidan qat'i nazar, umuxalq mulki deb e'lon qilindi, amir va beklarning milliyashtirilgan yerlari, shuningdek vaqf mulklari dehqonlarga bepul taqsimlab berilishi lozimligi qayd etildi.

Ana shu dekret asosida Eski Buxoro tumanida amir va beklarga qarashli 4 ming tanob (ming desyatina) yer va Buxoro viloyati uyezdlaridagi 1000 tanob (250 desyatina)ga yaqin yer musodara qilindi va 5–25 tanobdan dehqonlarga bo'lib berildi. (Albatta bu ishlarning hammasi o'z vaqtida ayyorlik bilan amalga oshirildi. Keyinchalik esa bu yerlar yana dehqonlardan tortib olindi.)

1921-yil, 23-sentabrda Buxoro Respublikasi sovetlarining II qurultoyi jumhuriyat Konstitutsiyasini qabul qildi. Bu Konstitutsiyaga RSFSRning 1921-yilgi Konstitutsiyasi asos qilib olindi. Unda fuqarolar erkinligi e'tirof etildi, hurriyat e'lon qilindi. Ammo 1923-yilda Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritildi. Unga ko'ra katta-kichik savdogarlar, sobiq amaldorlar saylov huquqlaridan mahrum etildilar. Albatta Moskvaning buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining natijasi o'laroq yuqoridan turib zo'rlik bilan amalga oshirilgan bunday tadbirlar Buxoro Respublikasi rahbarlarining g'ashini keltirayotgan edi. Respublikaning F.Xo'jayev, A.Fitrat, Sattorxo'jayev, M.Saidjonov, M.Amnov, Otaxo'jayev va boshqa rahbarlari bosiqlik bilan o'rtacha mo'tadil yo'l tutib, Buxoroning mustaqil bo'lib chiqishini yoqladilar. Jumladan, Buxoro inqilobiy qo'mitasining raisi A.Muhiddinov 1921-yil, yozida joylarga tarqatilgan ko'rgazmada bunday deb yozgan

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд, 295-бет.

² O'sha manba, 295–297-betlar.

edi: «Din, Vatan va millat uchun ishda bir bo‘laylik... Milliy mustaqillikni talab qilamiz...»¹

Buxoro Respublikasi hukumati bu qonuniy talablari sovetlar va bolsheviklarning jazavasini qo‘zg‘atdi. RKP(b) markaziy Qo‘mitasining milliy respublikalar va viloyatlarning mas‘ul xodimlari bilan birgalikda o‘tkazgan kengashida (1923-yil, iyun) (F. Xo‘jayev, A. Ikromov, Sulton Ganiyev, I. Xidiraliyevlar qatnashgan) buxoro Respublikasi va kompartiyasi «yot unsurlar va aksilinqilobiy» kuchlar bilan «to‘lib-toshgan»likda ayblandi. Natijada Moskvaning tazyiqi bilan hukumat tarkibida va kompartiyada «tozalash» o‘tkazildi, Buxoro Respublikasi hukumat hay‘ati o‘zgartirildi. Hukumatda Turkistondan yuborilgan komissarlarning ta‘siri borgan sari kuchayib bordi. Sovetlarning Buxoroda yurgizgan bunday mustamlakachilik va shovinistik siyosati umumxalq noroziligining kuchayishiga sabab bo‘ldi. O‘z vaqtida Munavvarqori Abdurashidxonov bu to‘g‘rida quyidagilarni yozgan edi: «Bu norozilik tobora avj oladi. Birmuncha vaqt o‘tgach, Buxoroga Turkkomissiya a‘zosi Safarov keladi...

Safarov mendan buxoroliklar inqilobga qanday munosabatda ekanliklari va Sharqiy buxoroliklar nima uchun amirni qo‘llab-quvvatlayotganliklari sabablarini ham so‘radi. Men hech nimani yashirmay, buxoroliklar mustaqillikka intilayotganliklarini va hozirgi ahvoldan norozi ekanliklari, shuning uchun ular: «Bu inqilobmi yoki bosib olishmi?», degan savolni o‘rtaga tashlayotganliklarini aytdim... Shundan so‘ng Safarov revkom majlisini chaqirib, hukumat vakillarini qattiq haqorat qiladi.

Safarov jo‘nab ketganidan so‘ng Buxoro hukumati vakillari o‘zaro yig‘ilish o‘tkazib, Moskvaga xat yozadi. Unda agar Safarov o‘z munosabatini o‘zgartirmasa, bizlar hammamiz ishlashdan bosh tortamiz, deb ogohlantiriladi»².

Umumxalq noroziligi Buxoro kompartiyasi va hukumati rahbarlari faoliyatiga ham ta‘sir etdi va ular ikki guruhga bo‘linib ketdilar. Birinchi guruh o‘z umidini, taqdirini Rossiya va qizil askarlar bilan bog‘lovchi Buxoro sovet hukumati edi. Ikkinchi guruh esa, sovetlar va kompartiyaga qarshi ozodlik va milliy mustaqillikni yoqlagan edi. Bu guruh a‘zolari o‘z umidlari va diqqat-e‘tiborlarini milliy istiqloq-

¹ *Ражабова Р.* ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар), 104-бет.

² Турон тарихи. Тўплам. – Т.: 1992, 20-бет.

chilik harakatiga qaratdilar. Bu guruhga Muhiddin Maxsum Xo‘jayev boshchiligidagi «so‘l kommunistlar» ham yaqin edilar. Ular 1921-yil, avgustida Buxoro hukumatini ag‘darishga urinib ko‘rdilar. Lekin bu harakat muvafaqqiyat qozonmasdan tor-mor qilindi. Ular milliy istiqlol kuchlari bilan yashirincha zimdan aloqa o‘rnatdilar, ularni har tomonlama qo‘llab, quvvatlab yordam berdilar. Bu xususda Buxoro hukumatida mehnat kengashi raisi o‘rinbosari lavozimida ishlagan Abdurauf Fitratning sovet organlari so‘roqlariga bergan quyidagi javoblari g‘oyatda e‘tiborlidir: «Bizning tashkilotimiz bosmachilik harakatiga katta ahamiyat bergan va unga sovet hukumatiga qarshi faol kurashda vosita sifatida ko‘pdan ko‘p umid bog‘lagan edi. Biz bosmachilikni bo‘lg‘usi burjua millatchi davlati milliy armiyasining tug‘ilishi deb hisoblaganmiz. Shuning uchun ham Mo‘minjon Aminov, Ota Xo‘jayev, Usmonxo‘jayevlarning faol ishtirokida Fayzulla Xo‘jayev bosmachilik harakatiga bevosita rahbarlik qilish bilan shug‘ullangan.

Quloq millatchilik shiorlari ostida tashkil qilingan bosmachilik harakatini biz RSFSR hukumati oldidagi sovet hokimiyati prinsiplariga qarshi qaratilgan xalq harakati deb bilganmiz. Bu yo‘nalishdagi «Milliy ittihad»ning rejali va uyushgan faoliyati shunga olib keldiki, 1920–1924-yillarda Mulla Qahhor, Jo‘ra Amin, Murod Meshkop, Mitan Polvon va boshqa yirik qo‘rboshilar rahbarligidagi bosmachilik harakati butun Zarafshon vodiysini qoplagan edi. Farg‘ona vodiysida ham shunday ahvol edi. Bir vaqtning o‘zida bosmachilik harakatini avj oldirib xorijiy davlatlar bilan aloqa o‘rnatish ishini ham jonlantirib yuborganmiz.

1922-yili tashkilotimiz a‘zosi Qosim qori Eron hukumati bilan aloqa o‘rnatish uchun Eronga safar xizmatiga yuborildi. U Eron shohi tomonidan qabul qilingan va bizni sovet hokimiyatiga qarshi kurashishimizda o‘z tomonidan bizga yordam berish va‘dasini oldi. Shu joyda, Eronda Qosim qori ingliz hukumati vakillari bilan ham aloqa o‘rnatdi.

Xuddi shu davrda biz Turkiya hukumati bilan bevosita aloqa o‘rnatdik, shu maqsadda Turkiyaga vakillarimiz, tashkilot a‘zolari Muhammad Nazariy va Ismoil Sadriy borishdi.

Yusufzoda va Xoshim Shaik orqali Afg‘oniston hukumat doiralari bilan aloqa o‘rnatdik¹».

¹ Ўз МХХА, 4267-иш, 5–18-варақлар.

Sovet hukumati 1923-yilda Ota Xo‘jayevni Buxoro Xalq Nozir-lari kengashi raisi o‘rinbosari va Abdurauf Fitratni Buxoro Mehnat Kengashi raisining o‘rinbosari lavozimlaridan olib tashladi.

Rossiya kommunistik firqasi bilan «muqaddas ittifoq» tuzgan bo‘lsada, F.Xo‘jayev ham mustaqillik uchun kurashdi. Ammo u ko‘p hollarda ikkilandi, milliy istiqlol kuchlariga yashirincha yordam berib turgan bo‘lsada, butunlay u tomonga o‘tib ketishga o‘zida jur‘at topa olmadi. Fayzulla Xo‘jayev topshirig‘i bilan Ota Xo‘jayev, Sodiq Muhammadiyev va Naimjon Yoqubzodalar tomonidan Ko‘lob viloyatining Boljuvon tumanidagi qizil armiya va qo‘rboshilar bilan «Bitim» tuziladi. Unda «Muborak Buxoroni» bosib olgan Rossiya qo‘shinlari shahardan darhol olib chiqib ketilishi, talab ketilgan mulk va boyliklar Rossiya hukumati tomonidan Buxoroga qaytarilishi, Rossiya davlati «agar o‘z hukmini o‘tkazish siyosatini to‘xtatsa» unga hurmat ko‘rsatilishi qayd etiladi. Bu ish uchun F.Xo‘jayev Moskvada SSSR Tashqi ishlar noziri Chicherindan qattiq dakki eshitadi.

F.Xo‘jayev yashirincha jadid tashkilotlarining ishida ham faol qat-nashdi. U Buxorodagi «Turkiston milliy birligi», «Milliy ittihad»ning ishlaridan to‘la xabardor bo‘ldi. 1923-yilda u «Milliy ittihad»ning O‘rta Osiyo tashkiloti rahbarlarining yig‘ilishida sovet Rossiyasi va sovet Buxorosi munosabatlariga oid bir hujjatni e‘lon qildi. Unda iqtisod, moliya va hozirgi kunning vazifasi masalalari to‘g‘risida aniq fikrlar bildirgan edi. Hujjatda iqtisodiy masalada «Bugungi kundagi sovet Rossiyasi va Buxoro munosabatlari sobiq rus saltanati va Buxoro amirligi munosabatlaridan farq qilmay qoldi» deb ta‘kidlagan edi.

Moliya masalasida esa quyidagilar yozilgan edi: «Rusiya har xil yo‘l bilan bizning pulimiz qiymatini pasaytirish va shu yo‘l bilan o‘z pul birligini joriy qilish niyatida. Bizning banklarni yo‘q qilib, o‘z bankini ochish orqali Rusiyaga bizni to‘la tobe qilib qo‘ydi»¹.

Bu maxfiy hujjatda u juda hushyorlik bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bizdagi mavjud tovar va pul haqidagi ma‘lumotlar aniq berilmasligi kerak. Chiqim-xarajatlar kiringa nisbatan 3 barobarga ko‘p ko‘rsatilsin... Rusiya iqtisodiy siyosatini qo‘llash va uni amalga oshirishdan qochish kerak.

Boshqaruv va siyosatda esa «rahbar lavozimlarda o‘z odamlarimiz ishlashiga erishish kerak. RKP(b)ni, ularni ruhida ishlayotganimizga

¹ Қиличев Ф. Зулматдан садолар, 28-бет.

ishontirishimiz kerak... Rus vakolatxonalarida o'z hufiya kishilarimiz tinmay kuzatish olib borishi lozim»¹.

Boshqa yana bir hujjatda F.Xo'jayev o'z faoliyatiga tanqidiy qarab, yuragining to'ridagi dil so'zlarini bayon qilib, bunday degan edi: «O'z ustimizda ishlamayapmiz, madaniy darajamiz va ma'naviy qiyofamiz achinarli holga kelib qoldi. Biz ana shu savodsizligimiz va madaniyatsizligimiz oqibatida Buxoroni, Vatanni boy berib qo'ydik. Shu sababli ham, o'z Vatanimizda rahbarlik ishlarni qo'lga ololmadik va mustaqillik yo'lida aql bilan ish yurita bilmadik»².

F.Xo'jayev Buxoro taqdiri bo'yicha o'z qilgan ishlari, xatti-harakatidan qoniqish hosil qilmaydi, afsuslanadi. U ona yurti O'zbekistonning rus-bolshevizm bosqini ostida qolganligidan yurak-bag'ri eziladi, o'z onasi – Rayhon Saidmurod qizini quchoqlab, 1935-yilda o'ksib-o'ksib yig'lab aytadi: «Onajon siz meni baxtsiz qilib dunyoga keltirgan ekansiz, men Vatanim, millatim, xalqim uchun jonimni jabborga berib ishlayapman, lekin... men Rusiya buyrug'ini qul misli bajarishdan boshqa hech narsa qila olmayapman!»³.

F.Xo'jayevning milliy istiqlol yo'lida qilgan xizmatlaridan yana bittasi shuki, u turkiy xalqlar milliy ozodligi va mustaqilligining yirik bayroqdorlaridan biri bo'lgan boshqirdistonlik Zaki Validiy To'g'on va Turkiston jadidlarining sardorlaridan Munavvarqori Abdurashidxonovlarni o'z qanoti ostiga oladi. Zaki Validiy To'g'on Boshqirdiston milliy hukumati bostirilgach katta umidlar bilan bu yerga kelgan edi. Munavvarqori esa Turkistondan surgun qilindi. Ularning faolligi natijasida Buxoroda O'rta Osiyodagi turkiy musulmon xalqlarining yashirin milliy ozodlik tashkilotining markazi – ya'ni Munavvarqori ta'kidlaganidek «markazlar markazi» – «Turkiston milliy birligi» tashkil topadi. F.Xo'jayev ongli suratda butun mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, bu tashkilot faoliyati uchun barcha sharoitni yaratib beradi. Tashkilot rahbariyatining majlislari hukumat a'zolarining uylarida maxfiy suratda o'tkazilgan. Bundan tashqari F.Xo'jayev boshliq hukumat milliy istiqlolni saqlash va mustahkamlashning eng zarur shartlaridan biri milliy mutaxassis kadrlar tayyorlash, maorif va madaniyatni rivojlantirish, milliy yoshlarni xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborish kabi masalalarga katta e'tibor berdi. Shaxsan

¹ O'sha manba, 25-bet.

² Қиличев Ф. Зулматдан садолар. 25-бет.

³ O'sha manba, 26-bet.

F. Xo‘jayevning fidoyiligi bilan 20-yillarda 23 kishi Buxorodan Germaniyaga o‘qishga yuborildi.

Ayni paytda F.Xo‘jayev boshchilik qilgan Buxoro sovet hukumati sovetlar qizil armiyasi bilan birgalikda istiqlol va milliy ozodlik uchun bosh ko‘targan ming-minglab vatan fidoyilarining qonini to‘kdi va yostig‘ini quritdi. Bu F.Xo‘jayevning fojiasi edi.

Sovetlar bosqiniga qarshi Buxoro mustaqilligi va ozodligi uchun kurashgan asosiy kuch – amir Sayid Olimxon boshchiligidagi kuchlar bo‘ldi. Buxoro amiri o‘ziga sodiq kuchlar bilan poytaxtni tark etgach Boysun viloyatiga qarashli Bandor va Darband atroflarida bosqinchi qizil askarlar bilan jang qilib Hisor viloyatiga chekindi. Bu yerda u olti oy mobaynida dushmanga qarshi jang olib bordi. «Jang boshida, – deydi amir Olimxon, – harbiy vazir tog‘am Muhammad Saidbek Parvonachi va urush qo‘mondoni Abdulhafiz Parvonachi, Ibrohimbek biy Askar boshliqlari edilar. Shu bilan olti oy davomida kurash va jang yuz berib, oxiri bolsheviklar jamoasi o‘zlari paydo qilgan mazkur urushga majbur bo‘lishib, Moskvadan anchagina askar va harbiy qurollar yig‘ib keldilar. Shu bilan ular birdan Islom lashkari ustiga hujum boshladilar. Islom askarlarida harbiy anjom va qurollar kam bo‘lganligi jihatidan o‘n oy davomida urushib jang qildilar, so‘ngra bu bandayi ojiz yordam va madad so‘rash harakatida xorijiy davlatlarga murojaat qildim»¹.

Amir Olimxon qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida Hisordan Ko‘lob viloyatiga, u yerdan 1921-yilda Afg‘oniston poytaxti Kobulga yetib keldi. U yo‘l-yo‘lakay Sharqiy Buxoro hududida bo‘lgan chog‘ida sovetlarga qarshi vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga ko‘z tikkan kuchlarni qo‘llab-quvvatladi, ularga madad va maslahatlar berdi. Jumladan, Sayid Olimxon Ko‘lob viloyatida bo‘lganida sovetlarga qarshi kurash olib borgan ozodlik fidoyilari Mulla Muhammad Ibrohimbek devonbegilar bilan uchrashganligi va dushman bilan bo‘ladigan istiqboldagi jang rejalarini ishlab chiqqanligini ta’kidlaydi. «Men, – deydi amir Olimxon, – amr-farmon chiqarib, uni (Muhammad Ibrohimbekni demoqchi – mualiflar) muayyan joylarga yubordim. Muhammad Ibrohimbek bilan Davlatmandbekka mening o‘sha ruxsatlarim bilan ish yuritishga, dushman yo‘lini istehkom qilib turishga buyurdim»².

¹ O‘sha manba, 29-bet.

² *Amir Sayid Olimxon*. Buxoro xalqining xasratli tarixi. 16-bet.

Afg‘oniston amiri Omonullaxon amir Olimxonni yaxshi qarshi oldi. Amir sarbozlariga Mozori Sharif va Xonoboddan joy ajratildi. Uning o‘ziga esa amirning Kobul yaqinidagi bog‘i – Qal‘ayi Fatundan joy ajratdi. Dastlabki paytda bu yerda Sayid Olimxon bilan birgalikda Karmana beki Yovqochbek, Sherobod beki Abulhafizbek, Mirfattohbek udaychi, amirning savdo bo‘yicha Londondagi vakili bo‘lib ishlagan Yusufboy Muqimboyev, Qori Mizrob, harbiy vazir Ibrohimbek, Abdullabek to‘qsoba, A‘zamhoji va boshqalar bo‘lgan.

Bulardan tashqari Buxorodagi harbiy bosqindan so‘ng amirlikdagi musulmonlarning boshlig‘i, faqat Markaziy Osiyodagina emas, balki barcha musulmon olamida islom va shariat, fiqh ilmining bilimdoni sifatida tanilgan, notiqlik san‘atida ham dong chiqargan Mullo Ibdulla Mufti ham Afg‘onistondan boshpana topgan edi. U ham Buxoro amiri huzuriga kelib turardi. Amir Olimxon huzuriga Buxoro Xalq Respublikasi MIQning sobiq raisi, 1922-yilda Afg‘onistonga qochgan Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Buxoro Xalq Respublikasining sobiq moliya noziri, 1922-yilda Turkiyaga qochgan Nosir Hakimov, Buxoro Xalq Respublikasining Afg‘onistondagi sobiq elchisi, 1922-yilda SSSRga qaytishda elchilikdan voz kechib, Afg‘oniston hukumatidan siyosiy boshpana so‘ragan Hoshim Shayx Yoqubov va boshqalar ham kelib turar edi. Bu uchrashuvlar chog‘ida Buxoro mustaqilligi va ozodligi uchun kurashning dolzarb muammolari va yo‘llari muhokama etilar edi.

Sovet hukumati bir necha marta Afg‘oniston hukumatiga bosim o‘tkazib amir Sayid Olimxonni mamlakatdan chiqarib yuborishni talab qildi. Ammo Omonullaxon hukumati bu ish mamlakatda xalq ommasining norozilik qo‘zg‘olonlariga sabab bo‘lishi mumkin, degan sababni ko‘rsatib, sovet hukumatining talablarini bajarmadi. Ayni paytda Afg‘oniston hukumati sovetlar Rossiyasi bilan munosabatlarni chigallashtirmaslik maqsadida amir Olimxonning qurol-aslahalar bilan yordam berishni so‘rab qilgan iltimosini ataylab pay-salga soldi.

Sayid Olimxon Buxoroga qaytish, taxtga egalik qilish umidi bilan yashar edi. Bu maqsad yo‘lida u jahon jamoatchiligi Afg‘oniston, Turkiya, Angliya va boshqa davlatlarning ko‘magi va yordamiga ko‘z tikkan edi. Ana shu ezgu niyatlar bilan Buxoro amiri butun

**Buxoro amiri
Sayid Olimxon**

dunyo jamoatchiligiga murojaat qildi. Muzokara-murojaat 1923-yil, 4-iyunda «Manchester Gardian» ro‘znoma-sida ham e‘lon qilingan edi. Unda jumladan quyidagilarni o‘qiymiz:

«...Bolsheviklarni Buxoro, Xiva, Turkiston va umuman butun O‘rta Osiyodagi siyosati eng pastkash va razil xislatlarga ega...Bolsheviklar hali temiryo‘l tarmoqlari ular ixtiyorida ekanligidan foydalanib, Buxoroga 20 ming qurollangan qizil askarlarni jo‘natishdi. Vaholanki, sovetlar hukumati tashqi ishlar komissariyati vakili Gopner o‘zaro do‘stlik bitimini tuzish to‘g‘risida biz bilan muzokaralar olib bormoqda edi.

Mening Buxorodan jo‘nab ketganim bolsheviklarga ma‘lum bo‘lganiga qaramay, himoyasiz qolgan shahar to‘rt kun mobaynida bombardimon qilindi, aholining uchdan bir qismi nobud bo‘ldi, barcha muqaddas joylar, mashhur minora, jome masjidi vayron qilindi.

... Men kim, Buxoroning o‘tmishdagi va hozirdagi qonuniy hukmdoriman, mamlakatdagi ahvol to‘g‘risida adolatni sevuvchi, tinchlikni istovchi barcha kishilarga murojaat etib, bu masalaga o‘z munosabatini izhor qilishni so‘rayman»¹.

Sayid Olimxonning bu murojaatnomasi xalqaro maydonda katta shov-shuvlarga sabab bo‘ldi. Mazkur maktub Millatlar Ligasi, Buyuk Britaniya, AQSH, Yaponiya va boshqa davlatlarning boshliqlariga jo‘natilgan edi. Chunki O‘rta Osiyo masalasida Angliya – Sovet raqobatchiligi mavjud edi. Buyuk Britaniya hukumati sovet hukumatiga rasmiy bayonot bilan murojaat ham qildi. Hatto sovetlar vakili Krasin bilan Lord Kerzon o‘rtasida ushbu masalada muzokaralar ham bo‘lib o‘tdi. Ammo sovetlar tomoni amir Olimxonning barcha da‘volarini asossiz deb isbotlashga urindi. Buxoro amiri Petrogradga amalga oshirilgan harbiy to‘ntarishdan so‘ng Rossiyaning Turkistonga bosqinchilik xavfi kuchaygan kezlardayoq Buyuk Britaniya hukumatiga yordam so‘rab murojaat qilgan edi. U Qori Muzrob boshchiligidagi

¹ 1923 йил 4 июнда «Манчестр Гардиан» рўзномасида босилган мурожаатномадан.

amirlik vakillarini Londonga yuborganda ikki davlat o'rtasida harbiy ittifoq tuzish, agar bu ishning iloji bo'lmasa harbiy yordam so'rashni hal qilib qaytishni topshirgan edi. Ammo Qori Muzrob bu vazifani hal qilishga ulgurmadi, Rossiya Buxoroni bosib oldi. Amir Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Natijada Qori Muzrob Buxoroga emas, balki Afg'onistonga qaytdi. U ham Qal'ai Fatuda Sayid Olimxon bilan birga yashab faoliyat ko'rsatdi.

Buxoro amiri harbiy yordam so'rab yana bir necha bor Buyuk Britaniyaga o'z elchilarini yuborib, murojaat qildi. Ammo Angliya hukumatidan kerakli darajada yordam ololmadi. Buning sabablari ko'p albatta. Shulardan eng muhimi Buyuk Britaniya hukumatining Buxoro amiriga yordam berib, Rossiya bilan dushmanlik munosabatlarini kuchaytirishni istamasligi edi. Lekin bundan jahon jamoatchiligi umuman Buxoro amirining murojaatnomasiga befarq qaradi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Jahon jamoatchiligi Buxoro xalqining, Sayid Olimxonning sovet Rossiyasi bosqinchilariga qarshi 1920–1930-yillar mobaynida olib borgan adolatli kurashiga xayrixoh bo'ldilar va uni qo'llab-quvvatladilar. Buni Buxoro amirining Peshovardagi vakili To'raqulboyning 1924-yil, 4-avgustda Buxorodagi Kamolboy Nosirboyevga yozgan xatining mazmunidan ham bilib olish bo'ladi:

«... Bizning yaqin vaqtlardagi vazifamiz Buxoro va uning atrofida ota-bobolarimiz e'tiqodini mahkam tutgan, yaratganga ishonadigan, lekin baxtsiz, dushmanlarimiz tomonidan yo'ldan urilgan, joylardagi oqsoqollar, amirlar, qozilar, raislar, boylarning yozishicha esa, hamon oliy hazratlariga sodiq bo'lgan xalqni uyushtira oladigan kuchlarni tutib turishdan iboratdir.

Xalqning olloh taolaga, tug'ilib o'sgan yeriga va oliy hazratlariga sadoqatini so'ndirmaslik uchun do'stlar bilan bundan keyin ham mumkin bo'lgan barcha ishlarni qilinglar.

Keyingi yillarda men Afg'onistonda, Hindistonda, Angliyada, Farangistonda, Istambulda, Misrda bo'lib, ko'pgina taniqli kishilar bilan uchrashib, ular bizning baxtsiz amirimizni hurmat qilishlariga va biz taraqqiyparvar millatlar va butun dunyo musulmonlarining qo'llab-quvvatlashi bilan o'z vatanimizni qutqarib, olloh-taolo panohida va amir boshchiligida diydor ko'rishajagimizga amin bo'ldim.

Biz har gal Hindistonning vitse-qiroliga¹ murojaat etganimizda, u Angliya qirol va hukumati oliy hazratlarini va butun Buxoro xalqini hurmat qiladi, deb ishontirdi va davlatingizning boshiga tushgan sinovlar yaqin vaqtlarda tugaydi, deb umid bildirdi.

Biz kun sayin butun dunyoda yangidan yangi ishonchli do‘stlar va homiylar topayapmiz. Bu do‘stlar va homiylar faqat musulmon birodarlarimiz orasida emas, balki ovrupaliklar orasida ham bor.

Men qayerda bo‘lmay o‘sha mamlakatlarning hukumatlari rahbarlari e‘tiborini bizning bebaxt xalqimiz taqdiriga qaratishga harakat qilayapman.

Ko‘pgina sabablarga binoan men hamma gapni xat orqali ayta olmayman, nainki bunga oliy hazratlaridan maxsus ruxsat olgan emasman. Ikkinchidan, bu maktubni ikkimizning eski qadrdonimiz bo‘lgan juda ishonchli odam olib borayapti, u mendan eshitgan hamma gaplarni jafokash hamyurtlarimizga yetkazadi, deb ishonaman»².

Buxoro amiri Sayid Olimxon jahon jamoatchiligining ana shu himmati, madadi va ko‘magiga tayanib, sovetlar bosqiniga qarshi kurash olib bordi. Amirning manzilgohi Qal‘ayi Fatu o‘sha davrda Sharqiy Buxoroda avjlangan milliy ozodlik harakatining norasmiy shtabiga aylangan edi, deyilsa mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu yerga Buxoroning o‘zidan Ibrohimbek, Abdul Qahhor, Hurrambek, Abdulqodirbek kabi qo‘rboshilar harakat qilayotgan muzofotlardan maxsus vakillar tez-tez kelib turar edilar va zarur bo‘lgan qurol-aslahalar, o‘q-dorilar olib ketar edilar. Ammo xorijiy davlatlarning ko‘rsatgan yordamlari ko‘ngildagidek va yetarli darajada bo‘lmadi. Amir Olimxon Buxoroga qaytish va taxtga qaytadan o‘tirish baxtiga muayassar bo‘la olmaydi, taqdir bilan hisoblashishga majbur bo‘ldi. U bir umrga Afg‘onistonda qolib ketdi.

Sovetlar hukumati amir Olimxonga qarshi qurolli mahorabadan tashqari unga ma‘naviy zarba berish, Buxoro xalqi ongida amirga nisbatan nafrat, his-tuyg‘usini shakllantirish maqsadida g‘oyaviy ta‘sir ko‘rsatishning eng iflos va pastkash usullaridan ham foydalandi. Buni sovet hukumatining Sayid Olimxon oilasiga, xususan uning uch

¹ Ўша даврда мустамлака Ҳиндистоннинг вице-кироли Англия киролининг муовини – вице-кирол саналган.

² «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 174–175-бетлар.

o'g'li Sultonmurod, Shohmurod va Rahimlarga nisbatan bo'lgan noinsoniy munosabatida yaqqol ko'rish mumkin. Amirning kenja o'g'li Rahimning taqdiri masalasida ikki xil ma'lumot bor. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda Rahim chet eldagi aksilinqilobiy kuchlar bilan aloqada bo'lgan deb 1937-yilda qamoqqa olingan va otib tashlangan. Ikkinchisi esa xalq orasida keng tarqalgan, ya'ni amirning bolalarini bilgan kishilar bergan ma'lumotlardir. Bu ma'lumotlarga qaraganda Sayid Olimxonning iltimosiga binoan Afg'onistonning Moskvadagi elchisi Muhammad Azizxon amirning bolalarini Afg'onistonga olib ketish uchun ko'p yelib-yuguradi. Ammo sovetlar hukumatidan rasmiy ruxsatnoma ololmaydi. Shundan so'ng Rahim vizasiz Afg'onistonga o'tib ketmoqchi bo'ladi. Ammo u chegarada qo'lga olindi va otib tashlanadi. Ikkinchi ma'lumot haqiqatga yaqinroqdir.

Amirning bosh farzandi Sultonmurodning bir oyog'i nogiron bo'lgan. Moskvada nogironlar fabrikasida ishlagan. Uni 40-yillarda sovet davlatining dushmani sifatida qamoqqa olishgan. Sultonmurod nohaq ayblanganligiga nisbatan norozilik bildirib ochlik e'lon qiladi va shu tariqa qamoqxonada bandalikni bajo keltiradi.

Amirning ikkinchi o'g'li Shohmurod avval harbiy bilim yurtiga, keyin Kuybishev nomidagi harbiy-injenerlik akademiyasiga kirib o'qidi. Sovetlar armiyasining generali darajasiga yetdi, umrining oxirigacha shu akademiyada dars berdi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach birinchilar qatorida urushga jo'nab ketdi. 1944-yilda Qrimni ozod qilishda og'ir yaralandi va Moskvadagi uyiga qaytdi. Shohmurod 1965-yilda 75 yoshida vafot etdi. U umrining oxirigacha qalbidagi yurak dardini hech kimga oshkor eta olmasdan bu dunyoni tark etdi. Shohmurodga sovetlar yurtida bunday yorqin parvoz yo'li qanday nasib qildi degan muammo har bir o'quvchini qiziqtiradi, albatta. Shohmurod ikki o't orasida qolgan edi. Birinchisi sovetlarning ashaddiy dushmani Buxoro amirining o'g'li sifatida otaga sodiq qolish edi. Bu yo'l uni ham Sultonmurod va Rahimlar orqasidan yetaklab borardi. Ikkinchi yo'l esa, jonni saqlab qolish, shafqatsiz dushman bilan kelishuvga – kompromisga borish, yo'li edi. Ikkinchi yo'l Shohmurod hayotini saqlab qolishning kafolatigina bo'lib qolmasdan, unga «oltin qafasda parvoz» qilish imkoniyatini ham berar edi. U ikkinchi yo'lni tanladi. Shohmurod sovetlar bilan «bitim» tuzdi, otasi yo'lini inkor etuvchi va uni la'natlovchi xatga imzo chekdi. Bu xat

1929-yil, 16-iyunda «Известия» gazetasida «Buxoro amirining o‘g‘li o‘z otasiga shunday deydi» degan sarlavhada e‘lon qilindi. Unda biz quyidagilarni o‘qiymiz:

«Men senga umrimda birinchi va so‘nggi marotaba xat yozayapman. Men xat yozishni, oramizda hech qanday aloqa o‘rnatilishini istamagan edim. Lekin keyingi kunlarda yuz bergan voqealar meni senga yuragimning qoni bilan xat yozishga majbur etdi. 1917-yilda dunyo insoniyat tarixida birinchi marta ikki lagerga bo‘lindi: Kapitalizm va sotsializm lageri.

1918-yil keldi. Bu vaqtda sening krepostnoy hokimiyatingda teskarichilik juda kuchaydi. Registon kambag‘al kosiblar va dehqonlar qattiq zulmga qarshi bosh ko‘tarishga jur‘at etgan va sen hukmronlik qilgan vaqtda butunlay talangan kishilarning qoni bilan to‘ldi.

Sen esa aysh-ishrat bilan mashg‘ul eding. Ota-o‘g‘il bo‘lganimiz holda sen bilan yiliga bir marotaba uchrashar, boshqa vaqtlarda bizlar (uch birodar) o‘z onalarimiz bilan birga yashar edik. Sen o‘g‘illaring borligini bilmas eding! Sen ularni anglamas eding. Lekin onamning shikoyatlari hali esimda turibdi. 1920-yil keldi. Buxorodagi mustabid, krepostnoy, yarim mustamlaka va teskarichi hokimiyat qulatildi. Mullalarning, boylarning hokimiyati, sening hokimiyating qulatildi. Amir hokimiyati yo‘q bo‘ldi. Uning o‘rniga yangi hokimiyat – xalq hokimiyati keldi. Yangi tashkil etilgan Buxoro Xalq Sovetlar Jumhuriyati bizlarni o‘z bag‘riga oldi. U bizlarni boqdi va kiyintirdi. 1923-yilda bizlar o‘qimoq uchun Moskvaga bordik. Bu vaqtga kelib Turkiston sovetlari, Buxoro va Xorazm jumhuriyatlari birlashib, O‘zbekiston Sovetlar jumhuriyatini tashkil etdilar. O‘zbekiston jumhuriyati boshqa jumhuriyatlar bilan teng huquqqa ega bo‘lgan holda SSSR tarkibiga kirdi. Yolg‘iz sening emas, balki sening xo‘jayining bo‘lgan Rusiya samoderjaviyasi tomonidan ham ezilgan amir Buxorosi tugadi. Buxoro yangi, boshqa bo‘ldi. Hozir u yerda zo‘rluk va zulm yo‘q, u yerda nodonlik, savodsizlik yo‘qolmoqda, maktablarning soni ko‘paymoqda. Batraklar va mehnatkash xalqning o‘ng minglab bolalari bu maktablarda har xil ilmlarni o‘rganishmoqda. Bolsheviklar firqasining to‘g‘ri rahnamoligi ostida xalq xo‘jaligi rivojlanmoqda va mustahkamlanmoqda.

Men olti yildan buyon Butunittifoqning siyosiy va iqtisodiy

markazi bo'lgan Moskvada o'qimoqdaman. Men ishchilar fakultetida bilim oldim. Bu yerda orttirgan o'rtoqlarim bilan birga o'qib va yashab katta sovetlar jamoasining a'zosi bo'ldim. Men seni yomon ko'raman. Men otam yo'q, deb hisoblayman va senga ham o'g'ling borligini yodingdan chiqarishingni taklif etaman. Men sening ilgari o'g'ling emasman, u yangi til bilan gapiradi. U hur fikrli va turmushga yangicha qaraydigan kishiga aylandi. Dunyo ikki lagerga bo'lindi. Inqilobiy harakat yolg'iz G'arbda emas, balki Sharqda ham o'smoqda. Xitoy qullari mustamlakachilik zulmiga qarshi qo'zg'oldilar, Hindiston mustaqillik uchun intilmoqdalar. Inqilob butun yer yuziga yoyilmoqdakim, u shubhasiz alangaga aylanib, zindonlarni yondiradi. Mustamlakachilar millatlar o'rtasiga nifoq soladilar, ularni o'z qullariga aylantirish uchun aldaydilar... Sen, inidan quvilgan tulki, Sovetlar Turkistoniga hujum qilishni, keyin esa mustamlakachi homiylarning himoyasi ostida Buxoroga kelishni o'ylabsan. Sen shu yo'l bilan Sovet hukumatini yiqitib, yana amir Buxorosini tuzmoqchi bo'layapsan. Bu yerda farq bitta: ilgari sen xalqni ezib, topganlaringni Rusiya hokimi mutlag'i bilan bo'lishar eding. Endilikda ochofatligi bilan tanilgan dunyo yirtqichi – Angliya bilan hamtovoqlik qilmoqchisan. Lekin sen chuchvarani xom sanayapsan. Sovet hokimiyati yashaydi va yashayajak. Sovet hokimiyatini barpo qilish oson bo'lmadi. Senday iflos, ahmoq va darbadar odam Sovet hukumatini osonlik bilan yo'qota olmaydi. Sen 1920-yilda Buxorodan qochayotib butun Sharqiy Buxoroga bosmachilik urug'ini sepding. G'olib ishchi-dehqon qizil qo'shini va ko'ngilli askarlar bosmachilarni tor-mor keltirdilar. Lekin bosmachi shaykalari sovet tuprog'ida yana paydo bo'la boshladilar. Bu gal ham Qizil qo'shin aldangan kishilar to'dasini tor-mor qilajak. Sovetlar ortida 140 million kishilik kuchli Sovetlar Ittifoqi turibdi. Sovetlar Ittifoqini G'arbdagi ishchilar sinfi va butun mustamlaka Sharqi himoya qiladi. Bular mening senga aytgan eng so'nggi so'zlarimdir. Sen bilan abadiy ajralishamiz. Agar o'zim istamaganim holda taqdir meni sen bilan uchrashtirsa, unda sen bilan dushmanlarcha uchrashamiz.

Sening sobiq o'g'ling Shohmurod»¹.

Mazkur xatni o'qigan har bir aqli raso kishi uni sovet idora-

¹ «Известия». 1929 йил, 16 июнь.

lari maxsus tayyorlaganliklarini va Shohmurodning esa bu xatga imzo chekishdan boshqa chorasi qolmaganligiga albatta tushunib yetadi.

Amir Olimxonning Afg‘onistonga ketishni istamay Buxoroda qolgan oila a‘zolari va qarindosh-urug‘laridan 64 nafari ichki ishlar katta leytenanti A.Filimonovning bergan ma‘lumotlariga qaraganda 1937–1938-yillarda qatag‘on qilingan¹. Ana shu tariqa sovetlar hukumati Sayid Olimxonga so‘nggi «zarba»ni bergan edi.

Buxoro amirligi hududida sovetlar bosqiniga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashayotgan eng asosiy uchinchi kuch ham bor edi. Bu – vatanparvar qo‘rboshilar rahbarligida jon berib, jon olayotgan xalq milliy ozodlik jangchilari edilar. Ozodlik va mustaqillik uchun kurash Buxoro amirligining xususan Sharqiy va G‘arbiy hududlarida kuchli tus oldi. 1922-yilda Buxoro amirligida 30 dan ortiq² qo‘rboshilar rahbarlik qilgan xalq qasoskorlari lashkarlari bor edi. Vatandoshimiz Shahobiddin Yassaviy o‘zining «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida Buxoro amirligi hududida sovet askarlariga qarshi qahramonlarcha jang qilgan, nomlari yuqorida tilga olingan va boshqa vatanparvar qo‘rboshilar haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi. Jumladan, Davlatmanbek haqida: «Botir va buyuk qo‘mondon, nihoyat peshjang, ruslarni qirgan qahramondir. Abdulqodirbek haqida: «Qahramon botir Shahid Davlatmanbekning o‘g‘lidir. Nihoyat shijoatli, dushmanidan o‘ch olmoq uchun hamisha peshjang edi. Ko‘pgina bosqinchilarni o‘ldirdi. Yaxshigina shuhrat qozondi. «Molim va jonim yurtim uchun, Olloh rizosi uchun fido bo‘lsin! Yo shahid, yo g‘oziy derdi».

Milliy ozodlik harakatining yirik vakillaridan biri Ibrohimbek Laqaydir. «Laqay» uning taxallusi bo‘lib o‘zbekning laqay urug‘iga mansubligini bildiradi. Ibrohimbekning to‘la ismi sharifi Mulla Muhammad Ibrohim Chaqaboy o‘g‘lidir. Tug‘ilgan yili aniq emas, 1889- yoki 1890-yil deb taxmin qilinadi. U Tojikiston Respublikasi Dushanbe shahrining janubidagi asosan, o‘zbekning laqay urug‘i istiqomat qiladigan Ko‘ktosh qishlog‘ida tavallud topgan. Laqay Ibrohimbek so‘nggi Turkiston milliy istiqol kurashining yorqin siymo-

¹ «Шарқ юлдузи», 1992, 3-сон, 181-бет.

² Санаев И. Зиёвуддин тарихи. – Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош тахририяти, 1995, 221-бет.

laridandir. Amir zamonidyoq rus harbiylariga qirg'in solishdan ish boshlagan va qisqa fursatda katta shuhrat qozongan.

Ibrohimbek amir Olimxonning ko'p martabalariga erishgan. Amir Afg'onistonga o'tib ketgach ham unga bir qancha hadyalar va unvonlar yuborgan. Amir Olimxon Sharqiy Buxoroda yashagan muddat ichida Ibrohimbekka o'xshash yovqur, qo'rqmas kishilarga tayanib sovetlarga qarshi savashgan edi». Muhammad Ibrohimbek hatto Dushanba shahrini bolsheviklardan tortib ham oldi. Ammo qizil askarlar Glende Frezer bergan ma'lumotlarga qaraganda shahardan chekinish paytida 50 ming kishini qilichdan o'tkazib ketganlar¹. Ibrohimbek 1920-yil, avgustdan to 1926-yilga qadar «lashkari islom», («Islom lashkari»)ni tuzib unga bosh qo'mondon sifatida Frunze, A.I.Kork, S.Pugachyov, A.N.Todorskiylar boshchiligidagi bosqinchi qizil askarlarga qarshi mardonavor jang qildi. 1926-yilda o'z mujohid yigitlari bilan Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Ibrohimbek Kobul shahriga yaqin Qal'ayi Fatuda birmuncha vaqt Sayid Olimxon bilan birga yashadi. Afg'oniston hukumati unga har oyda ming rupiya, Buxoro amiri esa besh yuz rupiya ajratadi. Keyinchalik Afg'oniston taxtiga Nodirxon kelgach (1929-yilda) muhojirlar bilan Afg'oniston lashkarlari o'rtasida birodarkushlik urushi kelib chiqdi. Behuda qon to'kilishidan charchagan Ibrohimbek 1931-yilda o'z vataniga qaytib keladi va ixtiyoriy suratda sovetlarga taslim bo'ldi. Bolsheviklar Ibrohimbekni hamma vaqt eng xavfli raqiblardan biri sanab kelganlar. Chunki u qizil askarlarga qarshi bir necha bor qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatgan. Shu bois u amir Olimxonning ham katta hurmatini qozongan edi. Ana shunday jasoratlardan biri 1921-yilda sodir bo'lgan edi. Amir Olimxon Sharqiy Buxoro orqali Afg'onistonga o'tib ketayotganda Hisor beki Ibrohimbekni amirga tanishtiradi va uni dovyurak sifatida ta'riflaydi: «Har qanday topshiriqni bajarishga qodir», deydi². Amir Ibrohimbekning dovyurakligi va jasurligini sinab ko'rish maqsadida Dushanbe shahrida qolib ketgan uchta musulmon tug'ini olib kelish to'g'risida farmon beradi. Qizil askar qismlari shaharni har taraflama nazorat qilib turishgani bois bu farmonni bajarish nihoyatda qiyin va xavfli hisoblanar edi. Shunga qaramasdan, Ibro-

¹ *Гленде Фрейзер. Босмачилар, 34-бет.*

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 17 апрель.

himbek do‘sti Asadullobek bilan birgalikda amir farmonini to‘la va bekami-ko‘st bajaradi.

Muhammad Ibrohimbek, ayniqsa, vatan xoinlari va sotqinlarini butun qalbi, vujudi bilan yomon ko‘rar, ularga nisbatan shafqatsiz edi. Sovetlar turli yo‘llar bilan tub yerli aholining qizil askarlarga qarshi yagona jabha bo‘lib kurash olib borishini barbod qilish uchun arzimagan sadaqalar va mansablar va‘da qilib, ularning ba‘zi bir qismini sotib olar va o‘zining razil maqsadlari yo‘lida vatan va millat sotqinlaridan foydalanardi. O‘zbekiston kommunistik firqasi MQsining 1925-yil, 30-iyundagi maxfiy ko‘rgazmasi bu fikrni tasdiqlaydi: «Bosmachilarning rahnamolarini: Ibrohimbekni, Rahmon dodxonni, Ismatni yo‘q qilish uchun bizga o‘z xohishi bilan taslim bo‘lgan ishonchli yigitlardan maxsus guruh tuzilsin»¹.

Bu ko‘rsatma SSSR OGPUning O‘rta Osiyodagi vakolatli muxtor bo‘limi qarori sifatida tegishli inqilobiy qo‘mitaga yuborildi. Shundan so‘ng Dushanbe, Ko‘lob, Qo‘rg‘ontepa viloyatlarida harbiy holat joriy etildi. 1925-yil, 13-avgustda uchta sotqin musulmon yigitlari o‘zbek qo‘rboshisi Ismatbekning boshini kesib, Ko‘lob harbiy garnizoniga keltirdilar. O‘sha yili 16-avgustda O‘zbekiston tarkibidagi Tojikiston Muxtor Respublikasi Inqilobiy qo‘mita uch qotilning har biriga besh yuz tillodan sadaqa berib, qilgan sotqinligi uchun taqdir-ladi. Mukofotlar tantanali suratda topshirildi. Ismatbek qo‘rboshining boshini qizil askarlar tayoq uchiga suqib olib qishloqma-qishloq yurib, mitinglar uyushtirib, namoyish etdilar.

Bu shum xabardan voqif bo‘lgan Ibrohimbek dahshatga tushadi va qotillar, sotqinlardan qasos olishga qaror qiladi. Buni quyidagi hujjat yorqin isbotlaydi.

«Birodarlarim Abdullabek biy dodhoh, Haydarqul biy, Hazrat Muftiy Sudur!

Birodarlar, Sizlar yuborgan shum xabar menga yetib keldi:

Jigarbandim Ismatbek dodhoh yirtqichlar qo‘lida qiymalanib o‘ldirilganini eshitib, beaded qayg‘uga botdim – dunyo ko‘zimga zimiston ko‘rinib ketdi.

Yo Oллоhim, yolg‘iz O‘zingga sig‘inib edim-ku! Seni hojam deb edim-ku! Shunchalar bebaxtmanmi yo?..La ilaho illolohu Muhammadur Rasulilloh! Tik turib erdim – qaddim bukildi, o‘ltirib erdim –

¹ «Оила ва жамият» газетаси, 1992 йил 19 май сони.

boshim xam bo‘ldi, tufroqqa yotib erdim – bovrим ezildi! Oллоhim, marhamatingni darig‘ tutma! Oллоhim, men bebaxtga madad bergil!.. (keyingi bir necha jumla suv tomchisidanmi, o‘chib ketgan; aftidan ko‘z yosh tomgan bo‘lsa kerak. – Izoh 13-o‘qchi korpus qoshidagi maxsus bo‘lim tarjimoni qalamiga mansub).

Birodarlار, askarlaringizni safga tizingiz-da, bir yoqadan bosh chiqarib, qonxo‘rlar ustiga yurish qilingiz! Har bir qishloqda shahidlar uchun qasos olingiz! Hukumatga ko‘mak bergan ulamo bo‘lsa ham, fuqaro bo‘lsa ham qatl etingiz! Kimki, «Sovet» nomini tilga olsa bas, to‘xtovsiz qatl etilsin! Kofirparastlarning uylari vayron qilinsin! Bundan tashqari, Eshoni Sudurdan sotqinlarni jazolash, qatl qilish uchun fatvo olingiz!

Ma‘lumotlarga qaraganda, Ismatbekni uch kishi o‘rtaga olib qiy-malab o‘ldirgan ekan. O‘sha qotillarning avlodlari, jamiki qarindosh-urug‘lari ham o‘limga mahkumdirlar!

Mujohidlar bilan Ko‘lobdan Qizildasht va Kungurt qadar, Sangalak tog‘idan Sarsarak va Sabiston qadar ot olib o‘tingiz! Islomiy butunlik va ittihad yo‘liga g‘ov bo‘lgan xoinlar, kofirlar qilichdan o‘tkazilsin! Tokim, musulmonlar hayotiga qarshi qaratilgan har bir tajovuz, xiyonat bejavob qolmayajagini murtad kimsalar, yovuz niyatli yaloqxo‘rlar bilib qo‘ysinlar!

Assalomu alaykum!

1344-hijriy!

Muhammad Ibrohimbekning katta va kichik muhri bosilgan¹.

Bunday vahshiylikdan dahshatga kelgan Ibrohimbek qizil askarlarga sotilgan yigitlarning qishlog‘iga o‘t qo‘ydi. Muhammad Ibrohimbek hayotidan bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Shu bois uning o‘z ixtiyori bilan sovetlarga taslim bo‘lishi bolsheviklar uchun zo‘r quvonch va tantana bo‘lgan edi. Cheksiz shodlig-u quvonchini qalbiga sig‘dira olmagan bolsheviklar hukumati 1931-yil, 3-iyulda «Правда Востока» gazetasi orqali jamoatchilikka murojaatnoma e‘lon qildi:

«Sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani, mustabid oq podsho va Buxoro amirining muxlisi, sovet Tojikistonidagi ishchi-dehqonlarning raqibi, tojik xalqi milliy boyligining o‘g‘risi qo‘lga tushirildi. U endi qilmishiga yarasha jazolanadi!

¹ Ўзбегим. «Ватан» серияси. – Т., 1992, 75-бет.

Kommunistik ehtirom bilan

VKP(b) MK ning O'rta Osiyodagi to'dasi».

Ha. Muhammad Ibrohimbek Laqay o'z soddadilligi tufayli yirtqich bo'rilar galasidan najot kutdi va bu soddadillikning qurboni bo'ldi. Bolsheviklar hukumati 1932-yil, 31-avgustda uni qatl etdi. Ibrohimbekka nisbatan sovetlar hukumatining nafrati shu darajada kuchli bo'lgan ediki, laqay urug'iga mansub bo'lgan eldoshlar muttasil ta'qib ostiga olindi.

Sharqiy Buxoroda vaziyat istiqloлчаilar foydasiga tubdan o'zgar-ganligi sababli Butunbuxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, BXSР Xalq Nozirlar Soveti va Buxoro Kommunistik partiyasi (BKP) Markaziy Komitetining 1922-yil 2-yanvarda bo'lgan qo'shma majlisida BXSР MIKning Sharqiy Buxoro bo'yicha favqulodda diktatorlik komi-siyasini tuzishga qaror qilindi. BXSР MIK 1922-yil 8-yanvarda dik-tatorlik komissiyasining yo'riqnomasini tasdiqladi. Unda Sharqiy Buxoro tumanlarida inqilobiy tartib o'rnatish, butun kuchni «bos-machilar»ni tor-mor qilishga safarbar etish va sovet hokimiyatini tik-lash komissiya oldiga asosiy vazifa qilib qo'yildi. Diktatorlik komi-siyasining asosiy huquqlari, vakolatlari va vazifalari batafsil bayon qilib berildi. Komissiya tarkibiga Nosir Hakimov (rais), Olimjon Ak-churin (rais o'rinbosari), Rashid Boymurodov, Ahmad Komilov, Xoja Samandarov, Zaynullaxoji Zikriyoev (a'zolar) kiritilgan edi.

Ushbu yo'riqnomada, «Butunbuxoro MIK Sherobod, Xisor va Kulob viloyatlari diktatorlik komissiyasiga batamom bo'ysunadi», deb belgilandi. Bundan tashqari komissiya zimmasiga Qarshi, Shaxrisabz, Karki viloyatlarida ham tartib o'rnatish vazifasi yuklandi. Shun-ingdek, komissiyaga bu viloyatlardagi ijroiya komitetlarini tugatish va ularning o'rniga revolyutsion komitet (revkom)lar tuzish huquqi berildi. Ko'rinib turibdiki Sovet hukumati va kompartiya vakillari Buxoroda xavf ostida qolgan o'z hukmronliklarini saqlab qolishda «Diktatorlik komissiyasi» faoliyatidan foydalanishni asosiy maqsad qilib qo'yg'an¹.

Komissiya raisi Nosir Hakimov (1892–1938) va rais o'rinbosari Olimjon Akchurin (1882–1933)ning o'sha yillarda Turkistonda, jum-ladan, Buxoro va Xorazmda bol'sheviklar hukmronligini o'rnatishda katta «xizmat» ko'rsatgan kimsalar hisoblanadi. Boshqird xalqining otashin o'g'loni Ahmad Zakiy Validiy (1890–1970) o'sha davrda

¹ Мўминов Д. Шаркий Бухородв диктаторлик комиссияси фаолияти доир. – Фаргона давлат университети. Илмий хабарлар. 2005, 4-сон. 35–37-бетлар.

Turkistonda qizil armiyaga qarshi kurashning g'oyaviy rahnamolaridan biriga aylangan bo'lsa, N. Hakimov va O. Akchurin singari kommunistlar xalqqa qarshi qaratilgan bolshevistik g'oyalarning faol tarafdorlari edi. Sovet rejimi Turkistonda o'z mavqeini mustahkamlash uchun tatarlar va boshqirdlardan iborat ko'plab kishilarni bu yerga yuborib, turkiy xalqlar o'rtasidagi azaliy qondoshlikdan o'z g'arazli maqsadlari yo'lida foydalanishga urindi.

1922-yil 1-fevralda RKP(b) MK Siyosiy byurosi qabul qilgan «Buxoro masalasiga doir» deb nomlangan qarorda «bosmachilik»ni tugatish BXSrdagi sovet va partiya organlarining asosiy vazifasi ekanligi ta'kidlangan edi. Diktatorlik komissiyasi o'z faoliyatida Markazning ushbu qaroriga amal qilgan xolda xalqqa qarshi qaratilgan siyosat yuritib, qatag'on vositasida sovet hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlashga erishdi.

1922-yil 10-martda diktatorlik komissiyasi tomonidan Boysun va Sherobod viloyatlari vakillari (taxminan 40 kishi) to'planib, maxsus kengash o'tkazdi. Kengash tugagach, uning ishtirokchilari Sharqiy Buxoroga jo'natildi. Diktatorlik komissiyasi raisi Nosir Hakimov Dushanbega, Olimjon Akchurin esa Boysunga jo'natildi. Bu paytda RSFSR tashqi ishlar xalq komissari G.V.Chicherin boshliq sovet delegatsiyasi tarkibida Genuyada bo'ladigan tinchlik konferentsiyasida qatnashish uchun BXSr Nozirlar Soveti raisi Fayzulla Xo'jaev Moskvada tayyor bo'lib turgan edi. Biroq, RKP(b) MK Siyosiy byurosining maxsus topshirig'i bilan delegatsiya a'zolaridan Fayzulla Xo'jaev va GPUning Sharqiy bo'limi boshlig'i YA.X.Peters 1922-yil 14-martda Moskvadan Buxoroga jo'natildi. Shunday qilib, sovet hokimiyati barcha imkoniyatlarni ishga solib, Sharqiy Buxorodagi istiqloqlolchilarni tor-mor etishga bel bog'ladi.

Bunga RKP(b) MK tomonidan 1922-yil 28-aprelda Turkiston byurosi (Turkbyuro) raisi S.M. Gusevga yo'llagan telegramma ham misol bo'la oladi. «Sharqiy Buxorodagi bosmachilik harakatini tugatish uchun MK O'rta Osiyo byurosiga butun kuch-g'ayratni bir joyga to'plash kerakligini taklif qiladi».

O'sha paytda Tiflisda bo'lgan bol'sheviklarning taniqli rahbarlaridan biri G.K.Orjonikidzega ham zudlik bilan Turkistonga jo'nab ketish buyurildi. 1922-yil may oyining boshlarida Orjonikidze Toshkentga etib kelgan. U Markazga yo'llagan o'zining qator ma'lumotnomalarida Sharqiy Buxorodagi siyosiy va xarbiy vaziyat to'g'risida to'xtalib o'tgan. Ushbu ma'lumotlar asosida 1922 yil 18 mayda RKP (b) MK «Turkiston – Buxoro ishlari to'g'risida» nomli

maxsus qaror qabul qilingan hamda Turkiston mintaqasidagi «bosmachilik» harakatini tugatish masalalari ko'rilgan. Keyinchalik Buxoroga RKP(b) MK kotibi va O'rta Osiyo byurosi raisi Y.E. Rudzutak ham yuborilgan¹.

Qizil armiya bosqiniga qarshi olib borilgan kurashga Qorategin qo'rboshisi Fuzayl Mahdum Abdug'afforbek o'g'li, Xoji Abdukarimning ham xizmati katta bo'lgan. Fuzayl mahdum 1921-yil martida Darvoz (markazi – Kalbayi Xulb)ni ozod etib, bu erda bol'sheviklar xukmronligiga barham bergan. U Ibrohimbek rahbarligida qizil armiyaga qarshi kurashni davom ettirgan. Biroq Qorategin va darvoz qizil askarlar tomonidan bosib olingach, 1923-yil avgust oyida Fuzayl maxdum ukasi Sadod, Darvoz begi Dilavarshox va biz qancha askarlar birgalikda Afg'onistonga o'tib ketadi. Keyinchalik u bir necha marta Sharqiy Buxoro hududiga qaytib, qizil askarlarga keskin zarbalar bergan. 1929-yilda Fuzayl Maxdum G'arm viloyatini qizil askarlardan ozod qilgan. O'sha yili u o'zining yaqin kishilari bilan Afg'oniston hududiga butunlay o'tib ketishga majbur bo'lgan².

1922-yil, 18-mayda RKP MK «Turkiston – Buxoro ishlari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda Sharqiy Buxoro hududlarida harakat qilayotgan istiqloolchi kuchlarga qarshi harbiy tadbirlar bilan birga, aholi o'rtasida tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirish masalasiga ham katta e'tibor berildi.

1922-yilning yozida Rossiya qurolli kuchlar bosh qo'mondoni S.S.Kamenov, qizil armiya otliq kuchlar qo'mondoni S.M.Budyonniy, A.N.Todorskiy va Turkkommissiya a'zosi V.V.Kuybishev Turkistonga yuborildi.

Ular zimmasiga Turkistondagi janglarning ahvolini o'rganish va amaliy tadbirlar belgilash vazifasi yuklatildi. Bu guruh o'lkadagi, xususan Sharqiy Buxorodagi og'ir vaziyat bilan tanishgach Turkistonga markazdan yana qo'shimcha qurol-yarog'lar va askarlar yuborishni so'radi.

Milliy istiqlool va ozodlik uchun kurashning yirik markazlaridan biri G'arbiy Buxoro edi. Ibrohimbek va boshqa hayri xoh kuchlarning harakatlaridan ruhiy ozuqa olgan G'arbiy Buxoro xalqi, ayniqsa Buxoro, G'ijduvon, Vobkent, Vangoze va Qorako'l ahli Amir Olimxonga maxsus noma bilan murojaat qildilar va sovetlarga qarshi kurashda amir tomonidan qo'mondon tayinlanishini so'radilar. Bu talab hisobga

¹ Мўминов Д. Кўрсатилган адабиёт. 36-бет.

² Мўминов Д. Аждодлар жасорати. МУҲОФАЗА. № 6/2007. 24-бет.

olinib buxoroliklarning katta hurmatiga sazovor bo'lgan Mulla Abdulqahhor qo'mondon etib tayinlanadi. Buxoro amirining bu to'g'ridagi nomasini 1922-yil, 12-mayda turk zobiti Usmon Afandi olib kelgan. Mulla Abdulqahhor huzurida Zaki Validiy To'g'on, Buxoro Xalq sovetlar Jumhuriyati Harbiy noziri Abduholiq Orifov va boshqalar bo'lgan. U tez orada katta kuchga aylanadi va qizil askarlarni sarosimaga soladi. **Mulla Abduqahhor (1884–1924) – G'arbiy Buxoroda qizil armiya qismlariga qarshi kurashgan. Istiqlolchi kuchlarning bosh qomondoni. U 1884-yilda Buxoro viloyatining G'ijduvon tumanida tug'ilgan. Mulla Abduqahhor Buxorodagi mashhur Mir Arab madrasasida tahsil olgandi. Uning rahbarligida 1920-yilning oxiriga kelib Buxoro, Karmana va Nurotada o'nlab qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsatishdi va qizil askar bosqinchilariga qarshi kurash olib bordi. Mulla Abduqahhor 4 yillik kurashlardan so'ng, 1924-yilning oxirlarida Qizil-qumda bo'lgan to'qnashuvlarning birida halok bo'ladi¹.**

Abduqahhor boshchiligidagi G'arbiy Buxorodagi qo'rboshilar o'z yigitlari bilan 1922 yil boshida Buxoro Respublikasi poytaxti Buxoro shahri ustiga yurish qiladi. Ular qizil askarlari bilan Saripul –Mehtar Qosim ko'prigi oldida bo'lgan ikki kunlik shiddatli janglardan so'ng Buxoro shahrining katta qismini egallashdi va bir necha soat mobaynida shaharni qo'ldan berishmadi².

RSFSRning BXSР dagi muxtor vakili Kojevnikovning 1922 yil 6 mayda RSFSR tashqi ishlar xalq komissarligiga yuborilgan ma'lumotnomada ham G'arbiy Buxoroda bosmachilik hamon mavjud bo'lib, u hatto poytaxt Buxoroga havf solayotgani tan olingan³.

Ammo zudlik bilan Toshkent va Moskvadan etib kelgan ko'psonli qizil askarlar bilan bo'lgan jangda vatanparvarlar Buxoro sharifi va Bahouddindan chekinishga majbur bo'lishdi. Ularning ko'pchiligi asir olindi⁴.

Mulla Abdulqahhor qo'mondonligidagi islom lashkarlari safiga Buxorodan 6000, G'ijduvon Vangoze, Vobkent, Shofirkondan 2000 tadan, Bahovaddindan 2000, jami 25 ming kishi uyushadi va bir qator

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти. Тошкент. 2000. 258-бет.

² Ўша асар. 259-бет.

³ *Ражабов Қ.* Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш. Т.: «Мавнавият», 2002, 80-бет.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 259-бет.

tarixiy g'alabalarni qo'lga kiritadi. Islom lashkarlari G'ijduvondan qizil askarlarni haydab chiqarib, Nurota va Karmana tomon yurish boshladilar va G'arbiy Buxoroda sovet hokimiyatini tugatishga muvaffaq bo'ldilar. Bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun Sovetlar Moskva va Toshkentdan qo'shimcha harbiy kuchlarni chaqiradilar.

1922-yil dekabrda to 1924-yil kuz oylariga qadar Mulla Abdulqahhor bosh bo'lgan qo'shinlar bilan qizil askarlar o'rtasida qattiq va shiddatli janglar bordi. Har ikkala tomondan ham katta qurbonlar berildi. 1924-yil sentabrda Mulla Abdulqahhor Qizilqumning Varajon deb atalgan qishlog'iga yaqin Quruqsoy changalzorlarida bo'lgan qattiq jangda yaralanadi. Islom jangchilaridan 140 kishi bu jangda nobud bo'ldilar. Abdulqahhorning ukasi Mitan Polvon og'ir yaralangan lashkarboshini jang maydonidan olib chiqadi va Azizobod qishlog'ida boshpana topadilar. Ammo qizillar uni ta'qib qilib qatl etdilar. Jasoratli va mard vatanparvar Mulla Abdulqahhorning jasadi uning o'zi tug'ilib o'sgan G'ijduvonga yaqin qishlog'i Saitkentga dafn etildi. Qizil askarlar mahalliy xalqdan qattiq o'ch oldilar. Ayniqsa G'amxo'r (G'ijduvon bilan Konimex oralig'ida), G'ishti, Vangoze, Polonze va Bog'chag'oze hududlarida dahshatli qirg'inlar qilindi. Faqat 1923-yil, noyabridan to 1925-yil boshlarigacha milliy ozodlik harakati ishtirokchilaridan 4961 kishi qirib tashlandi va 3307 kishi asir olindi³. G'arbiy Buxoroda avjlanib ketgan milliy ozodlik kurashini bostirishda qizil askarlarga yordam bergan, o'z xalqi, vataniga xiyonat va sotqinlik qilgan nobakorlar ham bo'lgan. Bular vohada Toshko'prikdan Islom Alimov, Qo'ybosh qishlog'idan Xushvaqt Eshmurodov, Xarsang qishlog'idan Boboyor Bekmurodov, Sultonoboddan Boboyor Bozorov va boshqalardir. Bunday vatangodalarning millat va yurt oldida yuzlari abadiy qoradir. Chunki ana shunday sotqinlar va xoinlar bo'lganligi tufayli xalqimiz yovuz va dahshatli kuch bo'lgan mustamlakachi sovetlar Rusiyasiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashga birlasha olmadi.

1923-yil may oyining boshlarida O'rta Buxoro (Qashqadaryo vohasi) da ham janglar qizib ketdi. Ayni shu paytda Samarqanddagi eng nufuzli qo'rboshilardan biri bo'lgan Ochilbek 200 dan ortiq yigiti bilan Shahrizabz istiqloqlariga yordamga yetib kelgan. 1923-yil 9-mayda Kitob shahridan 20 chaqirim Sharqdagi Varganza (Vaganza) qishlog'ida qizil askarlarda qarshi tengsiz olishuv bo'ldi. 10-may kuni olib borilgan jang ma'lumotlarida aytilishicha, Ochilbek dastasi Kitob

¹ *Санаев Исмат. Зиёвуддин тарихи... 223-бетлар.*

atrofidagi muvaffaqiyatsiz jangda o'z bayrog'ini yo'qotib va halok bo'lgan bir necha yigitni, shu jumladan, Ochilbekni ham jang maydonida qoldirib, Taxtaqoracha dovoni orqali Qaynarbuloq yo'lidan Samarqand viloyatiga jo'nab ketgan. Sovet ma'murining e'tirof qilishicha, 1923-yil may oyida sovet hokimiyatiga qarshi chiqqan guruhlar safiga mahalliy millatga mansub ko'plab mas'ul xodimlar, militsionerlar kelib qo'shilgan. Bu holdan qattiq g'azablangan sovet hokimiyati «bosmachilar»ga qarshi kurash bahonasida istiqlochlilarning oila a'zolarini ham qatag'on qilishgan. Masalan, Qarshi viloyati revkomida 1923-yil 6-sentabr kuni kechqurun bo'lgan «maxfiy yigilish»da qo'rboshi Turdi To'qsabo va uning yigitlarini, ularning qarindosh urug'larini qamoqa olish masalasi ko'rib chiqiladi. Natijada bir hafta ichida Turdi To'qsaboning barcha oila a'zolari va qarindosh-urug'lari qamoqa olinadi.

Hujjatlarda keltirilishicha, 1924-yil iyun oyiga kelib, O'rta Buxoro va G'arbiy Buxoroda bosmachilar faolligi oshgan. Bu paytda Sharqiy Buxoroda ham qo'rboshilar guruhlari o'z harakatlarini kuchaytirgan. Bundan tashvishga tushgan qizil armiya qo'mondonligi Buxorodagi partiya va sovet organlariga istiqlochlilarga qarshi kurashda shoshilinch chora-tadbirlar ko'rish zarurligini topshirdi. «Bosmachilik»ka qarshi kurash markaziy komissiyasining raisi Mavlonbekov imzosi bilan 1924-yil 30-mayda tasdiqlangan «mutlaqo maxfiy» tamg'ali «O'rta Buxoro va G'arbiy Buxorodagi bosmachilik va zarbdor kompaniya o'tkazish tadbirlari haqidagi nizom»ga muvofiq, 5-iyuldan boshlab bosmachilarga qarshi kurash oyligi» o'tkazishga kelishib olindi. Rasmiy hukumat bir oy davomida G'arbiy Buxoro va O'rta Buxorodagi qo'rboshilar guruhlarini tugatishni rejalashtirdi, ularga kuchli va so'nggi zarba berishga qaror qilindi. Mazkur qarorni amalga oshirish uchun Buxoro viloyati bo'yicha Abdug'ani Nabiyeu, Rajab Muhammadiyeu, Subxonqul Jo'rayeu, Abduqodir Raximboyevlar; Nurota viloyati bo'yicha Sharof Baratov, Arabboy Mo'minovlar; Karmana viloyati bo'yicha Berdi Yorov, Safar Bozorovlar; Behbudiy (Qarshi) viloyati bo'yicha Zokirov, Xalilovlar; Shaxrisabz viloyati bo'yicha Mirzayeu va Bobonazar Xidirovlar BXSР hukumati tomonidan mutasaddi etib tayinlandi¹.

1924-yil 6–8-iyulda Sharqiy Buxoro rodagi partiya va sovet xodimlari bilan SSSR RVS komissiyasi, Turkiston fronti qo'mondonligi va XIII korpus rahbariyati ishtirokida harbiy-siyosiy kengash o'tkazilib,

¹ *Ражабов Қ.* Бухоро қизилармия босқини ва унга қарши кураш... 126-бет.

unda «Sharqiy Buxorodagi harbiy-siyosiy holat haqida rezolyutsiya» qabul qilindi. Ushbu rezolyutsiyada Sharqiy Buxorodagi «bosmachilik» xarakatini qisqa muddatlarda tor-mor qilish kerakligi ta'kidlab o'tildi¹.

Shunday qilib Buxoro vatanparlari qizil armiya qo'shinlariga qarshi 1920–1925-yillar davomida janglar olib borib sovetlarning harbiy bosqiniga mardonavorlik bilan qarshi tura oldilar. Ammo bu muholifat kuchlar hozirgi Buxoro, Navoiy, Qashqadaryo, viloyatlarida tish-tirnog'igacha qurollangan sovet armiyasi kuchlari tomonidan mag'lubiyatga uchradi. Bu Buxoro Respublikasi hududidagi sovetlar bosqiniga qarshi olib borilgan milliy ozodlik kurashining birinchi davri edi.

20-yillar oxirida sovetlar rejimining ta'qibiga bardosh berolmay ko'plab o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar muhojir bo'lib Arab sharqiga o'tib ketishga majbur bo'lgan. Ular orasida bolalar, xotin-qizlar, keksalar ham bo'lgan. Muhojir turkistonliklar Damashq (Suriya)shahrining chekka qismida joylashgan qishloqlarda o'rnashgan. Keyinchalik bu joy buxoroliklar ko'chasi deb nomlandi. 30-yillarda Damashqdagi o'zbeklar muqaddas joylarni ziyorat qilish uchun Falastin, Iordaniya, Saudiya Arabistoniga qarab yo'l oldilar. Ko'pchilik Saudiya Arabistonida muqim yashab qoldi². Sh. Xayitovning shaxsiy suhbat materiallariga ko'ra Saudiya Arabistonida hozirda «qaryib 700 ming o'zbek bor» deb yozilgan³. Umuman vatan ozodligi yo'lida qurolli kurash olib borgan yurtdoshlarimizning katta qismi muhojir bo'lib xorij mamlakatlariga chiqib ketishga, o'sha begona yurtlardan boshpana topishga majbur bo'lganlar. Ularning ma'lum qismi ayni milliy ozodlik kurashchilari bo'lgan.

Ammo milliy ozodlik urushi to'xtamadi. O'rta Osiyoda zo'rlik bilan o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralash tufayli Buxoro xalq sovet respublikasiga barham berildi. 20-yillardagi majburiy yer islohotini o'tkazish, «hujum» kompaniyasining joriy etilishi, zo'ravonliklar bilan amalga oshirilgan kollektivlashtirish, dehqonlarni quloqqa tortish, surgun etish, qatag'on qilish siyosati natijasida xalqning noroziligi, tuzumga nisbatan nafrat – g'azabi yanada ortib ketadi. Bu esa yangitdan («bosmachilik») milliy ozodlik harakatini avj oldirdi.

¹ Мўминов Д. Шарқий ва Ўрта Бухорода истиқлол жанглари. «Жамият ва бошқарув», 2005, 92-бет.

² Хайитов Шодмон. Кўрсатилган адабиёт. 67-бет.

³ Ўша асар. 108-бет.

Qurolli muholifat harakatiga umumiy qo‘mondonlik Ibrohimbek qo‘lida edi. U ayrim uzilishlar bilan harakatni 1931-yilning yozigacha boshqardi. 1931-yil 23-iyunda sovet chekistlari tomonidan qo‘lga olinadi va oradan bir yil o‘tgach, otib tashlanadi. Shu tariqa, Buxoroda bolsheviklar rejimiga qarshi ozodlik kurashiga chek qo‘yiladi¹.

Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar

O‘rta Osiyo xalqlari 1917-yil, oktabr harbiy to‘ntarishidan so‘ng to 1934-yilning o‘rtalari va 1935-yilga qadar milliy istiqlol va ozodlik uchun sovetlar bosqiniga qarshi kurash olib bordilar. Ommaning, xalqning kuchi birlikda, yagona siyosiy kuch – tashkilotga uyushib dasturiy asosda kurash olib borishdadir. Buni jahonning ilg‘or va rivojlangan mamlakatlarning tarixiy tajribasi allaqachon isbotlagan. Shu ma‘noda «Uyushmagan millat inqirozga mahkum»² deganda Zaki Validiy To‘g‘on ming marta haq edi. Bu oddiy hayot haqiqatini o‘z vaqtida to‘g‘ri tushungan milliy istiqlol va ozodlik kurashining buyuk fidoyilari millatni yagona maqsad yo‘lida birlashtirib, yovuz va shafqatsiz mustamlakachi bolsheviklarga qarshi ongli, siyosiy kurashga boshlab borishga qodir tashkilotni tuzishga intildilar. Ular bu yo‘lda ma‘lum yutuq va muvaffaqiyatlarga erishdilar, izlandilar, qoqindilar, umid va ishonch bilan olg‘a intildilar. Milliy istiqlol va ozodlik uchun dushmanlarga qarshi kurash olib borgan vatandoshlarimizning bosib o‘tgan tarixiy yo‘llari, ularning bu boradagi yutuqlari, muvaffaqiyatlari, yo‘l qo‘ygan xatolari va kamchiliklari kelajagi buyuk O‘zbekistonning ravnaqi uchun ijodiy mehnat qilayotgan bugungi avlodlarga o‘rnak, namuna, saboq va tarbiya maktabidir.

«**Sho‘royi Islomiy**» (1917–1918) 1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral inqilobining ta‘sirida vujudga kelgan siyosiy tashkilotlarning dastlabkilaridan biri musulmon xalqlari Soveti – «Sho‘royi Islomiy»dir. U hokimiyatning yangi shakli bo‘lib, milliy hokimiyat va istiqlol uchun tinch yo‘l bilan demokratik kurash olib bordi, «Turkiston muxtoriyati» hukumatini tashkil etdi. Ammo bu hukumat bolsheviklar tomonidan qonga botirildi, «Sho‘royi Islomiy» millatchi va aksilinqilobiy tashkilot sifatida qoralandi va unga qarshi

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб... 260-бет.

² «Турон тарихи». Тўплам, 1992, 21-бет.

kurash olib borildi. «Sho‘royi Islomiya»ning rahbarlari Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida sovetlar hukumatining doimiy ta‘qibi va tazyiqi ostida bo‘ldilar.

1917-yil, 15-mart kuni Munavvarqori hovlisida «Sho‘royi Islomiya»ning birinchi tashkiliy majlisi bo‘lib o‘tdi. Uning raisligiga Abduvohid Qori Abdurauf Qori o‘g‘li, muovinligiga esa Munavvarqori Abdurashidxonov saylandi. Keyinroq Abduvohid Qori Shayxontahur dahasiga qozi qilib saylangach, «Sho‘royi Islomiya»ga rais bo‘lib Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev saylandi. «Sho‘royi Islomiya»ning tashkilotchisi va mafkuraviy asoschisi inqilobdan oldinoq «Toshkent jadidlarining otasi» deb nom qozongan shaharda katta obro‘ga ega bo‘lgan Munavvarqori edi. «Sho‘royi Islomiya» umum-musulmon milliy umum demokratik va inqilobiy harakat markazi hamda mahalliy boshqaruv idorasi sifatida ish olib bordi. Turkistonning boshqa shaharlarida ham uning bo‘lim va tarmoqlari tashkil topdi. «Sho‘royi Islomiya» o‘zining dasturiy maqsad va vazifalarini «Najot», «Sho‘royi Islomiya», «Kengash», «Hurriyat», «El bayrog‘i» gazetalari orqali xalqqa yetkazib turdi. Bu maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat edi.¹

1. Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, milliy va ijtimoiy jihatdan zamonga muvofiq iqtisodiy islohotlar o‘tkazish g‘oyalarini keng yoyish.

2. Turkiston musulmonlarini yagona maqsad, maslak va g‘oya asosida birlashtirish chora-tadbirlarini ko‘rish.

3. Ozod mamlakatning mustaqillik va demokratiyaga asoslangan yangi boshqaruv idora usuli va shakllari haqidagi g‘oya hamda ma‘lumotlarni to‘plab Ta‘sis majlisiga tayyorgarlik ko‘rish.

4. Turkistonning shahar, qishloq va ovullarida mitinglar o‘tkazish ijtimoiy-siyosiy va ilmiy xutba (ma‘ruza)lar tashkil qilish.

5. Eski ma‘muriy rahbarlar o‘rniga yangilarini saylashning demokratik yo‘llarini targ‘ib qilish.

6. Turkistondagi turli millatlar orasida bo‘lgan va bo‘ladigan ixtilof va shubhalarga barham bermoq hamda ularni birlashtirmoq uchun tadbir va choralarni amalga oshirish.

7. Turli millat va firqalarning inqilobiy qo‘mitalari bilan aloqada

¹ *Аъзамхўжаев С.* «Шўройи исломия» (аслида қандай эди). Фан ва турмуш. – 1992, – № 5–6-сонлар, 19-бет.

bo'lib, ularga musulmon ehtiyojlarini ma'lum qilmoq, zarur bo'lganda esa ulardan yordam olmoq.

Ko'rinib turibdiki, «Sho'royi Islomiya» va uning namoyandalari jadidlar, sinfiy kurash va sotsializm tushunchalaridan yiroq bo'lganlar. Ular barcha tabaqa musulmon va boshqa millatlarni yagona milliy ozodlik va istiqloq yo'lida birlashtirib Turkistonda rus mustamlakasi boshqaruvi va mahalliy feodal munosabatlardan xoli bo'lgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruvni demokratik asosda tashkil etish tarafdori bo'lganlar. Jadidlarda sinfiylik emas umumturkiy milliylik va umuminsoniy baynalmilallik tushunchalari kuchli bo'lgan. Ularning asosiy shiori va g'oyasi «Ozodlik, Tenglik va Adolat» bo'lib, ana shu harakat va maqsadni umumxalq manfaati, Vatan ozodligi manfaati yo'lida muqaddas bilganlar.

«Sho'royi Islomiya» o'z dasturiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kurashdi. Uning qurultoylarida dasturiy talablar asosida amaliy tadbirlar ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. «Soveti Islomiya»ning faollari o'z harakat dasturlari asosida Rossiya musulmonlarining qurultoylarida, 1917-yil, iyulda Toshkent shahar Dumasiga o'tkazilgan saylovlarda qatnashib kattagina muvaffaqiyatlarga erishdilar.

«Ittihodi taraqqiy» Turkiston o'lkasi xalqlarining siyosiy uyg'onishi va demokratik hayotida muhim rol o'ynagan tashkilotlardan biri «Ittihodi taraqqiy» («Taraqqiyparvarlar uyushmasi»)dir. U 1917-yil, avgustda Toshkentda tashkil topdi. Unga rasman Turkiya muhojirlari Usmonbek bilan Haydar afandi rahbar bo'lsa-da, amalda Munavvarqori Abdurashidxonovning ta'siri kuchli edi. Jamiyatning dasturi turk tilida tuzildi. Munavvarqori esa uni o'zbek tiliga ag'dardi. Mazkur dastur avgust oyida Munavvarqorining uyida bo'lib o'tgan jamiyat a'zolarining yig'ilishida qabul qilindi va jamiyatning uch kishilik boshqaruv organi—rayosati (prezidiumi) saylandi: Usmonbek rais, Haydar Afandi esa rahbar bo'ldi. Uchinchi kishi mahalliy taraqqiyparvar jadidlardan bo'lishi kerak edi. Uni tanlab, kooptatsiya qilish vakolati Usmonbek bilan Haydar afandiga berildi. Bu o'ringa Munavvarqori kooptatsiya qilingan bo'lsa kerak, degan taxminlar bor. Jamiyatning dasturi hozircha topilgan emas.

«Ittihodi taraqqiyot» asosan siyosiy maqsadlar uchun kurashgan. U sovet hukumatiga muholifatlikda bo'lib, uning siyosatini tanqid qilgan, yoshlarni siyosiy faollashtirish, turk muhojirlariga yordam berish,

maktab ishlarini isloh qilish kabi talablarni ilgari surgan. «Ittihodi taraqqiy» yosh turkiyalilar hukumatiga va «Ittihad va taraqqiy» partiyasi yordamiga katta umid bogʻlagan edi. Uning nomi dastlab «Ittihodi taraqqiyparvar» boʻlgan. Keyin «Ittihad va taraqqiy» deb oʻzgartirilgan.

Munavvarqorining koʻrsatishicha dastlabki paytlarda jamiyat aʼzolarining «soni 50 ga yetmagan boʻlsada, ularning xalq orasida obroʻsi juda yuqori darajada» boʻlgan¹.

«Ittihodi taraqqiy» («Ittihad va taraqqiy») ikki marta yordam soʻrab, Turkiyaga maxsus vakillar yuborgan. Birinchi marta Sadirxon va Saidnosir Mirjalilovlardan iborat vakillar 1918-yilda Istambulga borganda yosh turkiyaliklar hukumati agʻdarilgan va xorijga qochib ketgan edi. Shuning uchun ham Sadirxon boshliq vakillar turkiya hukumati rahbarlari bilan uchrasha olmay orqaga qaytadilar. Bu vaqtda jamiyat raisi Usmonbek ham Toshkentda qamoqqa olinib, uning oʻrniga Yusuf Ziyabek tayinlangan edi. Turkiyaga «Ittihodi taraqqiy» nomidan ikkinchi marta vakillar 1919-yilda Kamol Ota turk hokimiyati oʻrnatilgach borgan edi. Bu safar vakillar tarkibiga Toshkentdan Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev va Saidnosir Mirjalilov, Samarqanddan Mahmudxoʻja Behbudiy, Mardonqul va Muhammadqullar kiritilgan edi. Ikkinchi safar ham samara bermadi. Chunki yashirin safardan sovet hukumatining ChK xodimlari xabardor boʻlganlar. Munavvarqori oʻzining «Xotiralarimdan» asarida (qoʻlyozma) koʻrsatishicha Mahmudxoʻja Behbudiy va uning sheriklari yoʻlda ushlanib, qatl qilingan. Ubaydullaxoʻja Asadullaxoʻjayev Moskvada, Saidnosir Mirjalilov esa Tbilisida yashirinishga majbur boʻldi. M.Behbudiy va uning sheriklari Buxoro amiri Olimxon fatvosi bilan Shahrisabzda ushlanib, Qarshida Togʻaybek tomonidan oʻldirilgan degan fikr tarqalgan. Bu haqiqatga uncha toʻgʻri kelmasa kerak. Chunki bu paytda Buxoroda ichki siyosiy vaziyat juda taranglashgan, tashqaridan esa M.Frunze boshliq sovetlar bosqini kuchayib borayotgan edi. Shunday bir holatda amirning Behbudiyga nisbatan «eʼtibor» qaratib, u bilan bevosita shugʻullanganligi aqlga toʻgʻri kelmaydi. Uning oʻlimi ChK xodimlari tomonidan uyushtirilgan boʻlishi esa haqiqatga yaqinroqdir. Bu paytda sovet hukumati Turkiston muxtoriyati hukumatini qonga botirib, milliy mustaqillikka qarshi bosqinchilik urushini avj oldirgan

¹ Турон тарихи. Тўплам. Т., 1992 йил, 18-бет.

edi. Sovetlar bosqiniga qarshi istiqloqlilik va milliy ozodlik harakati kuchaygandan kuchayib bordi va o'lkada sovetlar hokimiyatiga katta xavf solayotgan edi. mana shunday bir paytda milliy ozodlik harakati asoschilari jadidlarning har bir qadami ChK xodimlari kuzatuvida bo'lgani tabiiydir. Bundan tashqari M.Behbudiyning xalq orasida juda katta obro'ga ega bo'lganligi, otashqalb millatparvar va o'tkir siyosatchi ekanligi befarq qoldirmas edi. Amir bilan M.Behbudiyni o'rtasidagi ziddiyat ChK ga ma'lum bo'lgan. Bundan u juda ustalik bilan foydalangan va Mahmudxo'ja Behbudiyni «tinchitgan» bo'lishi mumkin.

«**Birlik**» **uyushmasi**». Sovetlar hukumati o'lka xalqlarining ilg'or vakillariga ta'qib va tazyiqni borgan sayin kuchaytirdilar. Ayniqsa, jadidlar va ular bosh bo'lgan «Ittihodi taraqqiy»ga hujum avj oldi. Ana shunday sharoitda jadidchilar sovetlarga qarshi istiqloq uchun demokratik kurash usullarining turli yo'llaridan foydalandilar, o'zlarining kurash shakllarini o'zgartirib turdilar. 1919-yil, yanvarda Munavvarqori Abdurashidxonovning tashabbusi bilan «Birlik» uyushmasi tashkil etildi. Ammo «Ittihodi taraqqiy» ham o'z faoliyatini to'xtatgan emas, aksincha u yanada rivojlandi va keng tarmoq otdi. Bu davrga kelib, «Ittihodi taraqqiy» o'z nomini o'zgartirib, «Milliy ittihad» yoki «Ittihodi milliy» deb atala boshladi.

Kurashning o'zgargan bunday yangi taktik yo'lini yangi tarixiy vaziyat taqozo etardi. Yangi tarixiy vaziyatning mohiyati shundan iborat ediki, **birinchidan** jadidlar dastlabki paytda sovetlar hokimiyati Turkistonda uzoq yashab qola olmaydi, degan fikrda bo'lganlar. Shu bois ular sovetlarga qarshi to'g'ridan to'g'ri qurolli kurash yo'lini yoqladilar. Ammo hayot boshqacha yo'ldan rivojlandi. Bolsheviklar hukumati «Turkiston muxtoriyati»ni qonga botirdi, Osipov isyonini bostirdi va 1919-yilga kelib, u Turkistonda yagona qudratli kuchga aylandi. Bu obyektiv vaziyatni hisobga olmaslik va ko'r-ko'rona faqat qurolli kurashga tayanish ayanchli oqibatlariga olib kelardi. **Ikkinchidan** bolsheviklar va sovetlar ilgari surayotgan dastur va shiorlar (og'izda bo'lsada) jadidlarning «Ozodlik, Tenglik va Adolat»dan iborat dasturiy shiorlariga hamohang edi. Bu hol jadidlarga davr bilan hisoblashish, bolshevistik sovetlar hukumatiga yaqinlashish, ular bilan hamkorlik qilish asosida strategik dasturiy maqsad uchun kurash olib borish kerakligi to'g'risida hayotiy saboq berdi. «Ittihodi taraqqiy» rayosati o'zgargan yangi tarixiy vaziyatni hisobga olib, 1919-yil

boshida maxsus qaror qabul qildi. Unda quyidagi aniq vazifalar belgilandi: **«Sovet hukumatining yashab qolishiga shubha barham topishi munosabati hamda jamiyatning g‘oyalarini (g‘aflatga qarshi madaniyat uchun kurash) hukumat bilan ittifoqda amalga oshirish oson va maqsadga muvofiq ekanligi tufayli... uning a’zolari Munavvarqori va boshqalarga boshlangan ishni davom ettirish uchun bolsheviklar firqasiga kirishga ruxsat etilsin»¹.**

«Birlik» uyushmasi ham sovet hokimiyatini qo‘llab-quvvatlash, yoshlarni kommunistik firqa safiga kirishga da’vat etish uchun tashkil etilgan edi. Munavvarqori bunday deb yozadi: «Eski shahardagi bosmaxona binosida uch yuzga yaqin kishi, firqa a’zolari, firqasiz xizmatchilar va taraqqiyparvarlar (jadidlar – mualliflar) to‘planib, «Birlik»ni tashkil etdilar.

Bu yig‘ilishda bir-birimizga yordam berishga kelishib oldik. Birlashishdan maqsad yoshlarni bolsheviklar firqasiga jalb qilish va ularni har xil kutilmagan voqealarga tayyorlashdan iborat edi»².

Ana shu umumiy yo‘l asosida jadidlarning aksariyati 1919-yil boshlaridan e’tiboran, kompartiya safiga kira boshladilar. Bu musulmon mehnatkashlarining ham kompartiyaga kirishlari uchun katta turtki bo‘ldi. Oqibat natijada kommunistik firqa tashkiloti tarkibida musulmonlarning soni tez ko‘paydi. Bu esa alohida milliy mustaqil kommunistik firqa tashkilotini tuzishni tezlashtirdi. Bunday tashkilot rasman TKPning II konferensiyasi (1919-yil mart)da tashkil topdi. Bu konferensiyada uning yuqori boshqaruv organi RKP (b) Musulmon byurosi (Musbyuro) saylandi. Unga T.Risqulov (rais), Munavvarqori Abdurashidxonov, Yusuf Aliyev, Efendiyev, Abduqodir Muhitdinov, Nizomiddin Xo‘jayev, T.Xo‘jayev, Muhammadjon Isayev, Husain Ibrohimov, Faxritdinov, Favarisov, Xantalijskiy a’zo bo‘lib saylandilar².

Musbyuro RKP (b) MK qoshidagi Sharq kommunistik tashkilotlari Markaziy byurosi bo‘limi (seksiyasi) sifatida tashkil topdi. U to‘g‘ridan-to‘g‘ri firqaning markaziy organiga, shu bilan birga TKP O‘lka Markaziy Qo‘mitasiga bo‘ysundi. Musbyuro o‘zining quyi viloyat, uyezd va shahar musulmon byurolariga ham ega edi. 1919-

¹ Турон тарихи. Тўплам. 18-бет.

² Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП. 1919–1920 гг. Т., 1922 г., стр. 31.

yilning oktabrida RKP(b) Musbyurosiga 3 ta viloyat, 18 ta shahar yoki uyezd musbyurosi bo'ysungan edi. Musulmon kommunistik firqa tashkilotining bunday qurilish tizimiga ega bo'lishi unga musulmonlar manfaatiga oid masalalarni mustaqil hal qilish yoki to'g'ridan to'g'ri markaziy partiya organi oldiga qo'yish huquqini berar edi.

Shuning uchun ham musulmon firqa tashkiloti o'zining yuqori va quyi organlari orqali mahalliy xalq manfaatiga tegishli bir qator masalalarni hal qilishga yoki ko'tarib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Tez orada uning faoliyatida jadidlarning ta'siri kuchli ekanligi sezildi. Shuning uchun ham bu firqa tashkilotiga o'z milliy manfaati yo'lida uzoq muddat faoliyat yuritish uchun imkoniyat berilmadi. U bor-yo'g'i bir yillik tarixga ega bo'ldi, xolos. Lekin shunga qaramay, u milliy manfaat, istiqlol, tenglik uchun Rossiya sovetlar mustamlakachiligi va buyuk shovinizmiga qarshi kurash olib bordi, muxolifot demokratik firqa tashkilotiga aylandi. Uning bo'lib o'tgan uchta o'lka konferensiyalarida musulmonlar hayotiga oid masalalar muhokama qilindi. Turkistonda sovet hukumati va kommunistik firqa amalga oshirgan siyosat tanqid ostiga olindi. Masalan, musbyuro raisi T.Risqulov musulmon firqa tashkilotlarining birinchi o'lka konferensiyasida (1919-yil, 24–30-may) qilgan ma'ruzasida xalq ommasi oktabr to'ntarishidan so'ng ozodlik, tenglik va do'stlik haqidagi inqilobiy shiorlarga ishonmay qo'yanligini ko'rsatib bunday degan edi: **«Oktabr to'ntarishi oliy hokimiyatni yo'qsilning qo'liga berdi: o'zaro ishonchsizlik tugatilmog'i kerak edi. Afsuski, bu o'zaro ishonchsizlikni Turkistonda mamlakatni ikki yillik ishchi-dehqon hukumati boshqaruvi yanada chuqurlashtirib yubordi. Musulmonlar eng yuksak inqilobiy orzulari amalga oshmasligiga ishonch hosil qilmoqdalar. Mamlakatning hamma burchaklarida hukumatdan norozilik haqidagi, o'lkadagi 95 foiz aholining huquqlari oyoqosti qilinayotganligi haqidagi noroziliklar eshiltimoqda. Bu noroziliklar davlat hayotining hamma tomonlariga daxldordir. Men shuni ta'kidlab aytishni o'z proletar burchim deb bilaman: huquqlarning bunday buzilish hollari haqiqatan ham mavjuddir. Vijdoni bor har bir firqa xodimi bu nuqsonlarga kelajakda barham berish uchun ularni yashirmasdan aniq ko'rsatmog'i kerak»¹.**

¹ Мусбюро РКП (б) в Туркестане, 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП. 1919–1920 гг. Т., 1922, стр. 8.

O'ika musbyurosi o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab, sovet hukumatiga o'tgan «bosmachilar»ni afv etish tashabbusi bilan chiqdi. Buni Turkiston kompartiyasi O'ika qo'mitasi qo'llab-quvvatladi. Musulmon kommunistlari O'ika byurosining qarori:

«I. Bu masala tezda muhokama qilinib, Ergash, Madaminbek, Mahkam, Xolxo'ja to'dalarida qatnashgan hamma musulmonlarga afv e'lon qilinib, ularni o'z ixtiyori bilan qurolni tashlab, sovet hukumati tomonga o'tishga chaqirish Respublika MIK dan iltimos qilinsin.

2.Ular («bosmachilar» – mualliflar)ning hayoti qog'ozdagina emas, balki amalda to'la kafolatlansin»¹.

Turkiston MIQ 1919-yil, 7-mayda bunday afvni e'lon qildi. Ammo u quruq aldov va firibgarlikdan iborat bo'ldi. Chunki, o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab sovetlar tomon o'tganlarning qariyb o'sha vaqtning o'zida yoki keyinroq turli xil yo'l, xiyla va bahonalar bilan sud qilindi, sudsiz qatag'onlik qurboni bo'ldilar. Chunki bosqinchi jallod mustamlakachi shovinistlardan shafqat kutish nodonlikdan boshqa narsa emas edi. Bu ayniqsa, 1919-yil, 12-iyulda Turkiston hukumati va firqa tashkilotiga «mahalliy aholini davlat ishlariga mutanosiblik asosida keng jalb qilish» to'g'risida Rossiya markaziy hukumatining radio orqali bergan ko'rsatmasining muhokamasi chog'ida yanada yaqqol ko'rindi. Turkiston kompartiyasi o'ika qo'mitasi a'zolari A.A.Kazakov (Turkiston MIQ raisi), A.F.Solkin, K.E.Sorokin va boshqalar radiogrammadagi ko'rsatmaga qarshi chiqdilar. Buni Turkkomissiya a'zolarining o'zlari ham tan olib: «A.A.Kazakov, K.E.Sorokin, G.A.Temlyansevlar guruhi ruslarning mavqeyini boshqalardan ustun qo'yish, aholini musulmonlar va ovro'paliklarga bo'lish nuqtayi nazarida bo'ldi»², deb markazga xabar bergan edilar.

Shundan so'ng shovinistlar Kobozevni mahalliy xalq manfaatini himoya qilgani uchun davlat to'ntarishi yasashda ayblab, sudga berishni talab qildilar. Hatto, unga nisbatan suiqasd uyushtirishga ham harakat qilindi. A.Kobozev mahalliy musulmonlar yordamida Moskvaga qochib ketishga ulgurdi. U 1918-yilda Turkiston MIQ raisi, 1919-yilda Turkkomissiya a'zosi bo'lgan edi. Kobozev Turkistondan ketgach, bu yerdagi «qilmishi» uchun 1923-yildan boshlab, katta

¹ *Акрамов А., Авлякулов К. В.И. Ленин, Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии. – Т., Узбекистан, 1991, стр. 68–69.*

² *Акрамов А., Авлякулов. В.И. Ленин, Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии, стр. 74.*

lavozimlardan chetlatildi, umrining oxirigacha ilmiy-pedagogik faoliyat bilan band bo'ldi. Sovetlarning VIII Qurultoyida Turkiston sovet hukumati tarkibiga kam miqdorda bo'lsa-da, mahalliy xalq vakillari kiritildi. Ular o'z xalqi va Vatani manfaatlarini yo'lida xizmat qildilar.

O'ika musbyurosi va uning joylardagi tashkilotlarining say-harakatlari bilan 1919-yil, may oyidan boshlab, musulmon xalqlarining milliy boshqaruv organlari, davlat hokimiyatining mahalliy, milliy tashkilotlari maydonga keldi. Ular inqilobiy qo'mitalar edi. Tarkibi aksariyat milliy kishilardan iborat bu inqilobiy qo'mitalar Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon uyezdlarida va Turkistonning boshqa viloyatlarida tashkil etildi. Ular musulmon aholisining birdan bir 312-hukumat, davlat organlari sifatida ko'pdan ko'p ijobiy ishlarni amalga oshirishga undagan edilar.

Bu bilan bolsheviklar hukumati va kompartiya Turkistonni boshqarish uning o'z egalariga topshirish to'g'risidagi vadalarni asta-sekin bajarishga kirishganliklarini ko'rsatmoqchi bo'ldilar. Biroz bo'lsa-da yon berildi. Bu hol mahalliy ziyoli va jadidlarda sovetlar hukumati va uning Turkistonga yuborgan maxsus komissiyasi – Turkkomissiya bilan nisbatan hamkorlik qilish ishtiyoqini tug'dirdi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda tenglik, ozodlik va demokratiya va mustaqillik bo'lishiga biroz bo'lsada ishonch paydo bo'ldi. Ammo bu ishonch va hamkorlik qilish faqat orzu va umidligicha sarob bo'lib qoldi. «Mahalliy lashtirilishi siyosati keng targ'ib-tashviqot qilinsa-da, amalda davlat boshqaruvi Rossiya va rossiyaliklar qo'lida qolaverdi. Bunga javoban Turkiston MIQ raisi T.Risqulov boshliq hukumat tarkibidagi mahalliy kadrlar norozilik bildirib, mustaqil ish yuritishga harakat qildilar. Ana shu harakat uchun ular «Milliy og'machilik» va «millatchilik»da ayblandilar. Bu guruhning rahbar va yo'lboshchisi deb otashin, millatparvar jadid Turar Risqulov ko'rsatildi. Kompartiyaning bu ikkiyuzlamachilik siyosati va nayrangining guvohi bo'lgan, hukumat a'zosi Munavvarqori Abdurashidxonov o'z xotira asarida bunday deb yozadi: «Bu ko'rsatilgan milliy guruhning «milliy» nomi Moskvaga yangi (VIII Qurultoyda saylangan – mualliflar) hukumat tarkibi «millatchilardan iborat» degan xulosa chiqarishga bahona bo'ldi. Shuning uchun ham birozdan keyin unga hujum boshlanib, oqibat natijada tarqatib yuborildi. Bir guruh kommunistlar «risqulovchilar» deb nomlanib quvg'in qilina boshlandi. Komandirovkaga

yuborish bahonasida ishdan bo'shatish kuchaydi. Men bu vaqtda Maorif Xalq Komissarligi a'zosi va Turk bo'limi raisi bo'lib ishlardim. Boshqalar qatori men ham ishdan olindim»¹.

Haqiqatan ham TASSR Sovetlarining IX Qurultoyida (1920-yil 12–18-sentabr) «risqulovchilar» hukumat tarkibidan chiqarildi.

Turkiston ASSR MIK raisi lavozimiga endi Nazir To'raqulov saylandi. Bu o'zgarishlar rasmiy ravishda, garchand, «demokratik asosda»gi saylov yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa ham u o'ziga xos hukumat to'ntarishi edi. Chunki, hukumat boshlig'i va uning tarafdorlari jadidlar ta'sirida bo'lgani, Rossiyaga nisbatan mustaqil bo'lishga, uning o'zi «bergan» muxtor huquqlardan foydalanishga harakat qilganligi uchun kompartiya tazyiqi va ko'rsatmasi asosida ishdan olindi va badarg'a qilindi.

Turar Risqulov budjet va paxta bilan bog'liq ishlarga ham aralasha boshlagani uchun ishdan olingani taniqli davlat arbobi Inomjon Xidiraliev tomonidan qayd etilgandi².

«Birlik» jamiyati 2–3-yil faoliyat ko'rsatdi. Chunki Munavvarqori Abdurashidxonovning ta'kid etgani singari «Yoshlarning ko'pchiligi firqaga (Kompartiya nazarda tutilmoqda – mualliflar) kirgandan keyin u o'z-o'zidan tugab ketdi»³.

«Milliy istiqlob» tashkiloti

1925-yilda Munavvarqori tashabbusi bilan «Birlik ittihad», «Ittihodi milliy», «Milliy istiqlob» degan nom bilan qayta tashkil etiladi. Bu tashkilotning tuzilishiga O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining tashkil etilishi hamda Turkistonning parchalab tashlanishi, Turkiston birligi uchun kurashning o'ta mushkul bo'lib qolganligi sabab bo'ldi. O'zbekiston jadidlari endi o'z oldilariga asosiy vazifa qilib, mustaqil O'zbekiston uchun kurashni qo'ydilar. Lekin bu bilan ular umumturkiy olam birligi g'oyasi, Turkiston qadimiy ota va ona makon ekanligi, turkiy milliy madaniyat va qadriyatlar o'chog'i g'oyasini inkor etmaganlar. «Ittihodi taraqqiy» va «Milliy ittihad» mustaqil Turkiston uchun kurashgan edi. «Milliy ittihad»ning tashkiliy tizimi, kurash usullari «Milliy istiqlob»da ham saqlanib qoldi. «Milliy

¹ «Турон тарихи». Тўплам. 1992, 19-бет.

² Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тарҳирияти. Тошкент. 2001, 282-бет.

³ Мунавварқори Абдурашидхон. Хотираларимдан... 74-бет.

istiqlol» Markaziy «uchlik» boshqaruvi Munavvarqorining ishongan shogirdlari Aziz Lazizzoda, Salimxon Tillaxonov va G'ofurjon Musa-xonovlardan iborat bo'ldi.

Aziz Lazizzoda 1926-yil O'rta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakultetini ikki yilda tugatgan yosh zamonaviy ziyolilardan edi. Shu yilning oxirida u Moskvadagi nokommunistik universitetga o'qituvchi qilib yuborildi va auditoriyaga ma'ruza o'qish uchun kirgan kuniyoq qamoqqa olinib, uch yilga Qalmaqistonga surgun qilindi¹.

Tashkilotning Namangan, Andijon, Samarqandda bo'limlari bor edi. Tashkilotga rahbarlikni maxfiy suratda Munavvarqori Toshkentda turib amalga oshirdi. Munavvarqori qamoqqa olinguniga qadar asosiy maqsadi O'zbekistonni mustaqil ko'rishdan iborat bo'lgan «Milliy istiqlol» tashkilotiga rahbarlik qildi. Uning haqida Salimxon Tillaxonov GPU tergovchisi so'rog'iga bergan javobida bunday degan edi: «Bizning tashkilotimizning (ya'ni «Milliy istiqlol»-ning – mualliflar) dasturi yo'q edi. Uning dasturi ham rahbari va ilhomchisi ham Munavvarqorining o'zi bo'lgan»².

Aziz Lazizzoda ham o'z ustozining siyosiy faoliyati haqida quyidagini yozib qoldirgan: «U tashkilotning yakka-yu yagona rahbari, teran aqllik mafkurachisi, ilhomlantiruvchi strategi, usta diplomat va boshqa shu kabi juda ham ijobiy kishi hisoblanadi. Uning aql-zakovati har doim hissiyotdan ustun bo'lgan, shuning uchun ham u o'z harakatida kamdan kam xatolikka yo'l qo'yadi. Agar Munavvarqori tashkilotga rahbar bo'lmaganida, u bu qadar muvaffaqiyatlarga erishmas edi»³.

«Milliy istiqlol» o'z yig'ilishlarini uning a'zolari xonadonlarida «gap» bazmi, har xil mehmondorchilik bahonasi ostida o'tkazgan. Tashkilot faollaridan biri Fatxiddin Maxsum Ismatullayevning guvohlik berishicha shunday «gap»lardan biri Munavvarqorining bog'ida o'tkazilgan. Unda Munavvarqori «Milliy istiqlol»ning hamma uyezd-larda besh kishilik rayosat (rais, kotib, xazinabon, ikki a'zo) dan iborat

¹ Жазо муддатини ўтаб бўлгач, Азиз Лазиззодага ўша ернинг ўзида яшаб қолишга рухсат этилди. Етти йилдн сўнг у Тошкентга келди. 1949 йилда яна камокка олиниб, Сибирнинг Красноярск ўлкасида доимий яшаш учун сургун қилинди. Орадан беш йил ўтгач, 1954 йилда унга ўз Ватанига қайтишга рухсат берилди.

² СССР Халқ комиссарлари қошидаги махсус Давлат сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё (Тошкент)даги ваколатли вакиллиги архиви. ИИ 22291-иш, 3-ж., 15-в.

³ O'sha joyda, 706-bet.

bo'limlari tuzilganligi haqida axborot bergan. Shu bilan birga u eski tashkilotning dasturi hozirgi sharoitga to'g'ri kelmasligi va yangi tashkilotga GPUni chalg'itish maqsadida ko'proq yoshlarni jalb qilish zarurligini aytgan va o'z so'zining yakunida shunday degan: «Hozir maktablarda milliy ruh qolmadi. Bu masalada hech qanday ish qilinmayapti. Agar ahvol shunday davom etaversa o'zbekda milliy ruh yo'qolib ketadi. O'zbekiston ruslar oyog'i ostida qoladi».

«Milliy istiqlol» o'ta maxfiylikda ish yuritdi. Unga a'zolari qabul qilish ham butunlay maxfiy va ixtiyoriylik, Vatan oldidagi o'z burch va mas'uliyatini to'la his etish asosida o'tkazildi. Buning uchun avvalo, «Milliy istiqlol»ga kiruvchi uning bir a'zosidan tavsiya olishi shart bo'lgan. Shundan so'ng u ma'lum muddatda sinovdan o'tgach, qat'iy tartib-qoida asosida uch kishi guvohligida tashkilotga qabul qilingan. Qizig'i ham, hayratlanarlik tomoni ham shundaki, u o'zini olib kelgan kishidan boshqa ikkalasi bilan tutash bo'lmaydi, ularning borligini sezib, kimligini bilmagan holda qasamyod qiladi.

Bu to'g'rida «Milliy istiqlol» Markazi «uch»ligining a'zosi Salimxon Tillaxonovning ushbu yozuvlari diqqatga sazovordir: «Men belgilangan muddatda, kechqurun Ilhom Islomovni G'ofurjon Musonxonovning uyiga olib bordim. Bizning kelganimizni bilib, darvozani uning o'zi ochdi-da, o'zini chetga oldi. Biz qorong'i mehmonxona orqali ichkari xonaga kirdik. Parda orqasida turgan Asadulla Hojixonov qasamyod so'zini takrorlab eslatdi. U shundan iborat edi: Men shu daqiqadan boshlab «Milliy istiqlol» tashkilotiga kiraman. Uning barcha buyruqlarini hech qanday e'tirozsiz bajaraman, uning oldidagi maqsadi ro'yobga chiqishi uchun kerak bo'lsa jonimni, butun mol-u dunyomni qurbon qilishga tayyorman. Uning sirlarini hech qachon, hech kimga oshkor qilmayman, buning uchun vijdon va iymon-u e'tiqodim bilan xudovandi Karim oldida qasam ichaman. Shundan so'ng I. Islomov bu qasamyodni bir qo'lini Qur'oni karim, ikkinchi qo'lini to'pponcha ustiga qo'yib qayta takrorladi»¹.

Jumabek hoji Parpiboyev ham ana shu tashkilotga a'zo bo'lganini quyidagicha tasvirlaydi: «1920-yil boshlarida qandaydir masala yuzasidan Toshkentga kelganimda, sobiq Eski shaharda Abduqodir Qushbegiyev bilan (u 1937-yil qamoqqa olingan) uchrashganimda, u meni

¹ СССР НК қошидаги Махсус Давлат сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё (Тошкент)даги ваколати вакиллиги архиви, ИИ 33391-иш, 3-ж, И-в.

o‘z uyiga taklif qildi. Men uning uyida bo‘lib, bir kun tunadim, ertasi kuni meni Yangi shaharga birga borishimni taklif qildi, men ko‘ndim, ikkovimiz shaharga bordik. Balandli masjidga kelganimizda Qushbegiyev menga u bilan birga uning o‘rtog‘inikiga kirishimni aytdi, men rad qila olmadim va biz balandli masjiddagi bir uyga kirdik. Ammo shu zahoti Qushbegiyev yo‘q bo‘lib qolib, boshqa bir odam paydo bo‘ldi, u menga mutlaqo begona, tanish emasdi. U meni uyga kirishga taklif qildi. Men uy ichiga kirganimda u odam ham ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Shu onda men uy o‘rtasidagi stol ustida «Qur’on» va «Nagan» sistemali braunga ko‘zim tushdi. Men qo‘rqib ketdim, shu onda uy orqasidan oq libosga o‘ralgan, yuzi yopiq, faqat qo‘ligina ochiq holatda bir kishi chiqib shunday dedi: «Siz bilasizmi, qayerda turganingizni, bu uy «Milliy ittihad» tashkilotining joyi, Siz Qur’on oldida biz bilan birga ishlashga qasamyod qilishingiz kerak, bizning sirlarimizni maxfiy saqlashingiz lozim. Agarda bizning sirlarimizni oshkor qilgudek bo‘lsangiz bizning odamlarimiz tomonidan Siz yo‘q qilinasiz. Shundan so‘ng, uning ogohlantirishidan keyin men «Milliy ittihad» tashkilotining sodiq a‘zosi bo‘lishlikka va‘da berdim va oq kiyimga o‘ralib olgan kishi meni tabriklab xonadan chiqib ketdi, uning o‘rniga meni shu uyga taklif qilib olib kelgan odam paydo bo‘ldi va meni boshqa darvoza orqali boshqa ko‘chaga kuzatib qo‘ydi»¹

Mana shu muqaddas qasamyod bilan sovetlar bosqiniga qarshi kurash mas’uliyatini o‘z bo‘yniga olgan yuzlab istiqlochlilarning ak-sariyati bir-birlarini bilmagan holda buyuk maqsad – Vatan mustaqilligi yo‘lida juda ham og‘ir bir paytlarda katta jasorat ko‘rsatdilar, tarixda o‘chmas iz qoldirdilar. Jadidchilar, shaxsan «Milliy istiqloq» tashkilotining asoschisi Munavvarqori bosqinchi sovetlar tuzumining halokati muqarrarligini ilgaridan ko‘ra olgan edi.

Munavvarqorining quyidagi so‘zlari bu fikrning yaqqol isbotidir, «Bizlar ...sovet hokimiyatining Ovro‘pa burjuaziyasi bilan to‘qnashu-vida muqarrar ravishda halokatga uchrashini nazarda tutdik. Bizlar uning yo‘q qilinishiga ishondik va bunga tayyorgarlik ko‘rishga, sovet hokimiyati halokati yuz berganda hokimiyatni qo‘lga olishga tayyor turishga qaror qildik... Shu yerda, menimcha, Ubaydulla Xo‘jayev (Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev) bayonotini misol tariqasida keltirish ortiqchalik qilmaydi. U sovet hokimiyati o‘zining birinchi o‘n yil-

¹ Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар... 296-бет.

ligiga bormasdan oq, albatta Ovrupa burjuaziyasi bilan to‘qnashuvda halok bo‘ladi, agar birinchi o‘n yillikda u harbiy to‘qnashuvga duchor bo‘lmasa, ahvol ancha qiyinlashadi, deb aytgan edi».

Shu boisdan ham jadidlar istiqlochlilik harakatini yagona qo‘mondonlikka bo‘ysundirishga va unga g‘oyaviy tashkiliy rahbarlik qilishni o‘z qo‘llariga olishga harakat qildilar. Ana shu maqsadda ularning ba‘zi birlari to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘rboshi bo‘lib, dushmanga qarshi jang qilgan bo‘lsalar, boshqalari esa qo‘rboshilar qarorgohi va hukumatlarida maslahatchi va g‘oyaviy rahbarlik vazifasini bajardilar. Jadidlar qo‘rboshilar o‘rtasidagi o‘zaro ixtiloflarni bartaraf qilishga katta kuch sarfladilar.

Istiqlochlilik harakatining yashirin tashkilotlari: «Ittihodi taraqqiy», «Ittihodi milliy», va «Milliy istiqloq»ning yirik namoyanda va rahbarlari Munavvarqori, Usmonhoji To‘xtaxo‘jayev, Isroiljon Ibragimov, Obid Saidov, Tangriqul Maqsudov, Zaynutdin qori Nasritdinov, Abdullahoji G‘ofurov va boshqalar bevosita qo‘rboshilarning qarorgohlarida siyosiy rahbar, maslahatchi va aloqa bog‘lovchi bo‘lib xizmat qildilar.

«Milliy istiqloq» tashkiloti qarori bilan Rahmonqul qo‘rboshi qarorgohiga borgan Usmonhoji To‘xtaxo‘jayev, u yerdan turib Sadridinxonning so‘zlari bilan Toshkentda ish boshlagan kompartiya qurultoyiga ultimatum yozib, Farg‘onaga muxtoriyat berilishini talab etgan edi.

1931-yil, 25-aprelda SSSR Ministrlar Soveti qoshida maxsus Davlat siyosiy boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi o‘zbekistonlik 87 istiqlochlining «jinoiy ishi» to‘g‘risida chiqargan qarorda shunday deb ko‘rsatildi: «1921–23-yillarda «Milliy ittihad»ning ko‘pgina a‘zolari joylardagi bosmachilar to‘dasi orasida yoki bosmachilar boshliqlari bilan jinoyatkorona aloqada bo‘lib, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashni tashkil etishda bevosita qatnashdi». Yana shu ayblov hujjatida «Milliy istiqloq» tashkiloti haqida quyidagilar yozilgan edi: «Bundan tashqari bu tashkilot bosmachilikka nisbatan ijobiy munosabatda bo‘ldi. Uning ba‘zi filial (bo‘lim)lari, masalan, Namangan bo‘limi 1928–1929-yillardagi bosmachilar to‘dasining sovet hukumatiga qarshi qurolli chiqishlarida qatnashdi»¹.

Istiqlolchi jadidlar e‘tibor bergan asosiy masalalardan biri milliy ruhni rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat bo‘ldi. Bu o‘rinda

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларим. Қўлёзма. 86–87-бетлар.

Munavvarqorining o‘zi shunday deb yozadi: «Milliy chegaralanish» millatchilik (ya’ni o‘zligini anglash – mualliflar) mayllarining kuchayishiga turtki bo‘ldi. Bizlar millatchilikning o‘shini hamma jabhalarda – ommada ham, matbuotda ham, adabiyotda ham, ijtimoiy hayotning hamma sohasida kuzatib turdik. Bu holatdan bizlar milliylikni rivojlantirish va mustahkamlash uchun foydalanishga azmu qaror qildik...

Bizlarga milliy g‘oya, milliy ruhni mustahkamlash va rivojlantirish sohasidagi targ‘ibot ishlarini olib borish kommunistik kadrlarning (saviyasi – mualliflar) past bo‘lganligi sababli oson ko‘chdi. Toshkentdagi gazeta va jurnallarning redaksiyalarida hamda adabiyotda G‘ozi Yunus, Julqinboy, (A.Qodiriy), Cho‘lpon, Sanjar, Usmonxon Eshonxo‘jayev, Elbek kabi milliy ziyolilar katta rol o‘ynash bilan birga, salmoqli ta’sirga ega edilar. Gapning qisqasi, matbuotda milliy ta’sir kommunistik ta’sirdan kuchli edi. Masalan, G‘ozi Yunus ochiqdan ochiq yozsa, boshqalar o‘z milliy g‘oyalarini inqilobiy so‘zlar ostiga olgan holda, ehtiyotlik bilan yozadi».

Haqiqatan ham 20-yillardagi shoir-u yozuvchilar, matbuot xodimlari va boshqa ijodiy ziyolilar asosini jadidlar tashkil etdi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti va darsliklarida milliylik va milliy ruh kuchli bo‘ldi. Bu esa keyinroq jadid va ularning ta’sirida bo‘lgan ziyolilarning kompartiya tomonidan qatag‘on qilinishiga asosiy sabablardan biri bo‘ldi.

Jadid tashkilotlari mustaqillikka erishishning asosiy yo‘llaridan biri hukumat va boshqa davlat korxonasi, idora va muassasalari rahbar kadrlarini mahalliy kadrlar bilan almashtirishdan iborat deb bildi. Shuning uchun ham ular kompartiyaning mahalliyashtirish siyosatidan keng foydalanishga harakat qildilar. Istiqloolchi jadidlar hukumat idoralarini mahalliyashtirish bilan hokimiyatni qo‘lga olmoqchi bo‘ldilar. Shu boisdan «Milliy istiqlool» markazida maxsus tuzilgan «uchlik» mahalliyashtirish bilan shug‘ullandi. Uning biri hukumatning mahalliyashtirish komissiyasi bilan yaqin aloqada bo‘ldi. Ikkinchisi, matbuot tahririyatlarida, uchinchisi esa hukumat muassasalarida ishlab, o‘zlariga yaqin milliy ruhdagi kishilarni rahbarlik lavozimlariga ko‘tarishga har xil idora va matbuot organlarida ishlashiga yordam berdi.

Hukumatning mahalliyashtirish komissiyasini ma’lum bir muddatda boshqargan Ali Rasulov «Milliy istiqlool» faollaridan biri bo‘lgan

edi. Bu tashkilot a'zolarining ko'pchiligi yuqori darajali hukumat va firqa lavozimlarida ishlab, muxolifat asosida bolshevistik firqa siyosatiga nisbatan o'zlarining aniq takliflarini bildirib turdilar. Ular kompartiyaning asosiy g'oyasi bo'lgan sinfiy kurashni butunlay inkor etdilar. «Bizlarning, – deb yozgan edi Munavvarqori, – sinfiy dunyoqarashimiz negizida sinflarni inkor etish yotadi. Bizlar sinflarni bilmas edik, agar yirik burjuaziya deb hisoblanayotgan katta yer egalari va savdogarlarning juda ozgina guruhi hisobga olinmasa, bizlarning ko'z o'ngimizda hamma teng edi. Mana shundan bizning oktabr inqilobidan keyin mamlakat siyosiy hayotida tutgan ro'limiz, sovet hukumati, yo'qchil diktaturasiga qarshi olib borgan kurashimiz tushunarli bo'lsa kerak»¹.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo'limini Zaynutdin qori Nasridinov boshqargan. Bu tashkilot o'z faollari Akram Ismatullaev va R.B.Rizayev orqali Toshkent va shaxsan Munavvarqori bilan yaqindan aloqada bo'lgan, markazning ko'rgazma va topshiriqlarini bajarib turgan. Namanganlik istiqlolchilar U.Akramiy, M.G.Dadamuhamedov, F.Ismatullayev, X.B.Rizayev, I.K.Otaboyev, Jamol Sa'diyev, Nasimjon Mahmudov, F.Usmonov, A.Musaboyev, A.X.G'afurov, A.Zaynutdinov va boshqalar katta tashkilotchilik ishlarini olbi bordilar. Ular omma orasida juda ustalik bilan kompartiyaning ruslashtirish, rahbar lavozimlarga esa savodsiz kishilarni jalb qilish siyosatini fosh etdilar va mahalliyashtirish ilg'or va o'qimishli ziyolilar evaziga amalga oshirish zarurligini targ'ib qildilar hamda milliy ozodlik uchun kurashuvchilarga yordam berish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo'limi Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakatining o'ziga xos markazi ham edi. Uning rahbarligida Andijon shahri va Kosonsoy qishlog'ida ham istiqlolchilar uyushmasi tashkil etildi va omma orasida katta ishlar olib borildi. Andijonda Abdullaxo'ja G'ofurov rahbarligida uyushgan M.Karimov, A.K.Sattorov, Sh.K.Toshmatov, M.K.Ashurov va boshqalar, Kosonda Abdullabek Musabekov rahbarligida I.M.Obitdinov, M.Sh.Abdullaxo'jayev, A.X.To'xtaxo'jayev va boshqalar istiqlol yo'lida faollik ko'rsatdilar.

Samarqandda ham 1927–1929-yillarda «Milliy istiqlol»ning Murotxo'ja Allaxo'jayev, Abduahat Ma'rufjonov, Shoqobil Kamolov,

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларим. Кўлёзма. 66-бет.

Hamroqul Kamolov, Ergash Nurmuhammedov va boshqalardan iborat bo'lganlari va ular viloyatda ibratli ishlarni amalga oshirganligi haqida ma'lumotlar bor.

Sovetlarning mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashda Qo'qon shahrida «Milliy istiqlol» tashabbusi bilan tashkil topgan «Botir gapchilar» uyushmasi ham o'z o'rniga ega bo'ldi. U 1920–1930-yillarda faoliyat ko'rsatdi. Uning tashkilotchi va faollari Ashurali Zohiriy, Lutfulla Alimov, U.Hamidov, N.Ermatov, M.Husainov, A.Qahorov, P.Parpiyev, M.A.Saliyev va boshqalar edilar.

«Botir gapchilar» o'z faoliyatlarida «Milliy istiqlol» yo'lidan bordilar va asosiy maqsadlari sovet hokimiyatini ag'darish va «Xalq jumhuriyati»ni tashkil etish edi. Bu maqsad yo'lida ular O'zbekistonning aholi gavjum joylarida tashkilotning bo'limlarini tashkil etish bilan xalqni qurolli qo'zg'olonga tayyorlamoqchi bo'ldilar. «Botir gapchilar» «gap» mehmondorchilikka yig'ilish bahonasida ish olib bordilar, o'zaro maslahatlashdilar. Biroq, tashkilot uzoq faoliyat ko'rsata olmadi. U 1930-yilning boshidayoq GPU xodimlari tomonidan fosh etildi. «Botir gapchilar» o'z oldilariga qo'ygan maqsadni amalga oshirishga ulgurmadilar va sezilarlik faoliyat ko'rsata olmadilar. Uning 1930-yil, 2-, 14- va 23-yanvardagi «gap»lari yig'ilishlarning qoralama yozuvlari (protokoli) saqlanib qolgan. Shuningdek, tashkilot nizomi, a'zolikka kimlar qabul qilinishi haqidagi hujjat ham topilgan. Nizomda jumladan quyidagilar yozilgan edi: «Har bir ongli kishi o'lkani har qanday mustamlakadan ozod qilishga intilmog'i va O'zbekistonda mustaqil hukumat barpo etishga harakat qilmog'i hamda xalqni yaxshi turmush sharoiti va mehnat bilan ta'minlashga butunlay sadoqatli bo'lmog'i kerak»¹.

Nizomda tashkilotga a'zo bo'lishi shartlari ham ko'rsatilgan:

Sovet tashkilotlarida mas'ul va nomas'ul lavozimlarda ishlovchi, sudlanmagan, siyosiy mahbuslikdan istisno kishilar hamda partiya a'zolari:

– boshlang'ich va o'rta maktab, oliy o'quv yurtlarining o'qituvchilari, agar ularning nomzodini ko'pchilik tashkilot a'zolari qo'llab-quvvatlasa;

– oliy o'quv yurtlarining ma'lum sharoitda tarbiyalangan ongli talabalari;

¹ УЗР МХХ архиви. ИИ 33391-иш, 19-ж., 276а-в.

- mutaxassislar;
- adabiyotshunos, shoir va yozuvchilarning ma'lum qismi;
- zavod, fabrika va matbaa ishchilaridan savodli targ'ibotchi va tashkilotchilar;

- dehqonlardan: ongli va aholi orasida obro'ga ega bo'lgan kishilar, qobiliyatli targ'ibotchi va tashkilotchilar;

- harbiy qismlardan: milliy armiyada xizmat qilgan u yoki bu darajadagi savodli shaxslar, milliy komandirlar;

- hunarmandlar va armiyada xizmat qilganlar.

Nizomda tashkilotning har bir a'zosi oldiga qo'yiladigan talablar ham ko'rsatilgan edi:

- a'zolikka qabul qilinayotgan har bir kishiga nisbatan tashkilot a'zolari befarq bo'lmasliklari;

- tashkilot a'zosi qayerda ishlashidan qat'i nazar atrofidagilar o'rtasida namunali bo'lmog'i;

- tashkilot a'zosi, unga topshirilgan vazifani har qanday vaziyatda ham bajarish qobiliyatiga ega bo'lmog'i;

- tashkilot a'zosi albatta birorta boshqa tashkilotga a'zo bo'lishi (partiya, komsomol yoki kasaba uyushmasi);

- tashkilot a'zosi ichimlik ichmasligi va «gap»larda o'zini tuta bilishi kabilar ana shulardan iborat edi.

Mazkur hujjatda tashkilotning nizomi va dasturini buzgan va ularga ochiqdan ochiq qarshi chiqqan a'zolarga nisbatan qo'llaniladigan choralar tartibi ham belgilangan edi.

Nizom qoidalarini tushunmasdan buzganlar tashkilot yig'ilishida kechirim so'rganlaridan so'ng qat'iy ogohlantirilar edilar. Agar bu ish yana ikkinchi marta qaytarilsa yoki ongli ravishda xatolikka yo'l qo'ysa, xoinlik qilsa bunday a'zolar maxsus tuzilgan «uchlik» komissiyasida muhokama qilinishi belgilangan.

«Milliy istiqlol» 1929-yilda OGPU tomonidan fosh etildi.

6-noyabrda uning faollaridan 26 kishi qamoqqa olindi. Tez orada jami bo'lib 87 kishi qo'lga olindi va rosa bir yil-u besh oy dastlab Toshkent, so'ngra Moskva avaxtalarida qattiq azoblar bilan tergov qilindilar. Nihoyat, 1931-yil, 25-aprelda ularning ustidan SSSR Birlashgan Bosh Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi «oliy hukm» chiqardi. Hukmni Ayzenberg ismli shaxs o'qib eshittirdi. OGPU sudlov kollegiyasida vatandoshlarimizdan yana boshqa 19 kishining «jinoiy ishi» ham ko'rib chiqildi. Ularga ham «oliy jazo»

belgilandi. Kollegiya qarori bilan «Milliy istiqlol» ishi bo'yicha ayblanganlarning 15 tasiga otuv, 6 tasiga 10 yillik konslagerga almashtirish sharti bilan otuv, 25 tasiga 10 yillik, 21 tasiga 5 yillik, 15 tasiga 3 yillik konslagerga yuborish, 3 tasiga SSSRning 12 ta belgilangan shaharlarida yashash huquqidan mahrum qilingan holda qamoqdan ozod qilish, 1 tasini ajrim qilish haqida hukm chiqarildi.

Faqat birgina kishi qamoqdan ozod qilindi. U ham bo'lsa, siyosiy boshqarmaning ayg'oqchisi, xalq xoini Madhiddin Solihovich Muhamedov edi. Chunki, uning GPU oldidagi xizmatlari katta edi. M.S.Muhamedov jadidchilarni, o'z o'qituvchilari, qarindosh-urug'lari, birga o'qigan va bir xonadonda yashagan «do'stlari»dan ellik kishining faoliyatiga «siyosiy baho» berib, sotgan edi. O'rta Osiyo Davlat universiteti sharq fakultetining 3 kurs talabasi bo'lgan sotqin bu paytda 19 yoshda bo'lib, Yeldirim taxallusi bilan shoir bo'lish orzusida she'rlar ham mashq qilib yurgan. Uning siyosiy boshqarmaga yozgan xatlaridan ayrim namunalar millat va Vatan sotqinining qiyofasini ko'z oldimizga keltirishda yordam beradi: «Agar jadidlarning hozirgi mafkurasiga nazar solsak, ular sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani ekanliklarini, bu hokimiyat qachon qularkin, deb intiq bo'layotganlarini osongina bilib olamiz. Qulashiga esa, ular qat'iy ishonadilar. Ular sovet hokimiyatining (chet) dushmanlari bilan bir safdadirlar va bu hokimiyatni tugatishda ishtirok etish niyatlari bor. Dushman xoh ichdan, xoh tashdan qachon bu hokimiyatga qarshi harakat boshlaydiyu, qachon bu kurash avjga minadi – ular shuni kutmoqdalar»¹.

U Shorasul Zunnun haqida bunday deb yozadi: «Afg'onistonda to'polonlar boshlanib Bachai Saqav Omonullaxonga qarshi kurashayotgan chog'lari Shorasul Zunnun faqat shu haqda so'zlar va men bilan bunday bahslashar edi: «Afg'onistonda hokimiyat Bachai Saqav qo'liga o'tgan zahoti bizlarning ahvolimiz yengillashishiga shubha yo'qdir. Chunki unda inglizlar sovet hokimiyatiga hujum boshlaydilar, biz bo'lsak, bu imkoniyatdan foydalanib, O'rta Osiyoda milliy hukumat tuzamiz. Bizda imkon ko'p». Qanaqa imkonlari borligini so'raganimda, u javobdan qochdi. Shorasul ashaddiy tor millatchilardandir, bu borada u hamfikrlarini ham ortda qoldirib ketadi. Lekin tabiatan ichimdan top emas, boshqalarga o'xshab fikrlarini yashirib yurmaydi, kim unga xayrixohlik bildirsa, bo'ldi, og'zidan gullayveradi. Boz

¹ Ўзбегим. «Звезда Востока» журналы кутубхонаси. – Т., 1992, 171-бет.

ustiga, fikrlariga hammaning qo‘shilishini istaydi va shunga qistaydi. Sovetlarga qarshi ma‘ruzalar o‘qiy boshlaydi. Men uning fe‘li-atvorini, xulqini yaxshigina o‘rganib olganman. Ko‘rishganimizda, unga «Buncha ozib-to‘zib ketibsiz, Shorasul aka, mazangiz qochdimi-yo?» deb gap boshlayman. Bunga u: «E, uka, shu millat qayg‘usi meni bu ahvolga soldida. Fikr-u yodim shu millatda», – deb javob qiladi»¹.

Boshqa bir misol: «Eshonxo‘ja Xon – mening yaqin qarindoshim (onamning ukasi), bir hovlida birga yashaymiz. Sobiq jadid. Turkistonda jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, mafkura jihatidan yot unsur. Sovet hokimiyatining ayrim tadbirlaridan qattiq norozi. Masalan, paxtachilik sohasini kengaytirish kompaniyasidan va bug‘doy yetishmovchiligi munosabati bilan juda norozi bo‘lgan. U menga derdiki, O‘zbekistonda un taqchilligi qattiq sezilib turgan bir mahalda Moskov dehqonlarni paxta ekishga majbur qilayapti, boz ustiga, Moskovning o‘zi va‘dasiga xilof ravishda O‘rta Osiyoga bug‘doy yetkazib bermayapti, natijada dehqonlarni un bilan ta‘minlashda mana shunaqa qiyinchiliklar yuzaga kelayapti. Bir so‘z bilan aytganda, paxtachilik tarmog‘ini kengaytirish aholining boshiga bitgan balo, bundan faqat o‘zbek dehqonlari zarar ko‘radilar. Bundan tashqari, biz Moskovni paxta bilan ta‘minlayapmiz-u, o‘zimiz yetarli miqdorda sanoat mollarini, jumladan manufaktura olmayapmiz...»².

«Hasan qori Xon ham mening qarindoshim (onamning ukasi). Mafkura jihatidan Eshonxo‘ja Xonga yaqin. Sobiq jadid, uzoq yillar jadidlarning kitob do‘koniga mudirlik qilgan. 1926–1927-yillarda o‘zbek davlat nashriyotining do‘konida ishlagan».

Bir fursatlik jig‘ildon, nafs va qizil o‘ngach kasaliga muhtalo bo‘lib millatga, vatanga xiyonat qilgan va sovetlarga sotilgan M.S.Muhamedovning taqdiri ham barcha millatfurosh va vatanfuroshlar taqdiri singari oqibatda ayanchli va xor-u zorlikda yakun topdi. U ham ko‘p fursat o‘tmasdan sovetlar tomonidan qamoqqa olinib qariyb butun umri uzoq surgunlarda, siyosiy mahbuslikda o‘tdi. Sovet hokimiyatidan ro‘shnolik ko‘rmay o‘tib ketdi. Ana shu tariqa «Milliy istiqloq» tashkiloti ham 1929-yilga kelib harakat sifatida tugatildi. Ammo uning tarixiy xizmati katta bo‘ldi. «Milliy istiqloq» tashkiloti milliy mustaqillik, milliy o‘zlikni saqlab qolish, tenglik, ozodlik va adolat uchun kurashdi.

¹ *Ўзбегим.* «Звезда Востока» журналі кутубхонаси. – Т., 1992, 171-бет.

² O‘sha manba, 173–174-betlar.

«Turkiston milliy birligi» tashkiloti

Sovetlarning Turkistonda olib borgan bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatiga qarshi faol kurash olib borgan tashkilotlardan yana bittasi «Turkiston milliy birligi»dir. U 1920-yilda Buxoroda tashkil etildi. Bu tashkilot «Buxoro istiqloli» va Toshkentdagi «Milliy ittihad» tashkilotlari markazlari faoliyatini birlashtiruvchi «Markazlar markazi» nomi bilan tashkil topdi. Uning tashkilotchilari Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Munavvarqori, Fayzulla Xo'jayev, Hoshim Shayx Qushbegiyev, Abduqodir Muhitdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev va boshqalar bo'ldi. 1921-yil, avgustda «Markazlar markazi» «Turkiston milliy birligi» nomi bilan qayta tashkil etildi.

Bu tashkilotning tashkil etilishida otashin turkparast A.Z.Validiyning xizmati katta bo'ldi. U Lenin boshliq rus sovet hukumatining turk-musulmon xalqlariga nisbatan olib borayotgan mustamlakachilik siyosati mohiyatini juda tez anglagan edi. 1917-yildayoq Oktabr harbiy to'ntarishidan 22 kun o'tgach Zaki Validiy Boshqirdistonda milliy muxtoriyat hukumati va milliy qo'shin tuzdi. Sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'targan Kolchak uni 1918-yil, 3-fevralda sovetlar tarafdori sifatida qamoqqa oldi. Aprel oyida Z.Validiy qamoqdan qochib chiqib, harbiy vazir va hukumat boshlig'i sifatida Boshqirdiston mustaqilligini himoya qildi. Nihoyat 1919-yil 18-fevralda A.Z.Validiy boshliq Muvaqqat hukumati RSFSR hukumatiga yordam berish va ittifoqdosh bo'lishni so'rab murojaat etdi. Tez orada «bitim» ham imzolandi. Shundan so'ng u Lenin, Stalin va boshqa Kreml rahbarlari bilan 15 oy hamkorlikda ishladi. Lekin bu davrda Z.Validiyning milliy masalada markaz bilan kelishmovchiligi, jiddiy tus oldi. Nihoyat u Bokuda ish olib borgan Sharq xalqlari qurultoyida yashirincha borib qatnashadi va u yerda Turkiston vakillari (T.Risqulov, Munavvarqori, T.Norbo'tabekov, va boshqalar) bilan uchrashdi, o'zaro muloqot va suhbatlar chog'ida Sovetlarning hamma turk-musulmon muxtor hukumatlari va xalqlariga nisbatan bir xil mustamlakachilik siyosati olib borilayotganligi oshkor bo'ldi. Zaki Validiy 1920-yil, 12-sentabrda Lenin, Stalin, Trotskiy va Rikovga maxsus xatlar yozib, Turkistonning milliy birligi g'oyasi uchun ochiq kurashishga ahd qildi. Bu xatlarida A.Z.Validiy rus-sovet hukumatining Turkiston va Boshqirdistonga nisbatan ikkiyuzlamachilik siyosatini fosh etib bunday deb yozadi: «Markazqo'm bizga qarshi siyosat tuta boshlashidan anglashildiki, siz Preobrajenskiy, Artem va ular safdoshlarining, ya'ni haqiqiy millatchi

rus shovinistlarining fikrlarini Sharq xalqlariga nisbatan olib boradigan siyosatingizning asosi qilib etibsiz. ...Turkkomissiyaning tepasida turgan Frunze va Kuybishev bu tashkilotning umumiy yig'ilishida yerli Turkiston kommunistlariga qarshi olti oydan beri riyokor bir siyosat o'tkazib kelayotganini, Turk MIK bilan hamkorlikning yasamaligini va faqat Risqulov va uning do'stlari bu tashkilotdan chiqqanidan so'nggina bu siyosatning riyokorona ekanligini ochiq aytish imkoni hosil bo'lganini... gapirdilar. Ayni Turkkomissiya a'zolaridan biri esa bulardan ham o'tkazib, yerli Turkiston aholisida sinfiy kurashni atayin qizitmoqqa kelishilganini va millatchilar (millatparvarlar ma'nosida – mualliflar) mahalliy mehnatkash sinfining dushmani deb ko'rsatajakkalarini Risqulov va Validov sheriklarini o'sha sinfnig dushmani qilib o'rtaqa chiqarishlarini... bildirgan». U yana bu sinfiy kurash to'g'risidagi fikrni davom ettirib yozadi: «Markazqo'm bu xususda qay darajada xato yo'lga burilib ketganini yaqinda ko'rajak va «sinfiy kurash»ni faqat terror va sun'iy yaratmoq yo'lga kirajakdir...

Siz mahalliy xalq orasida tabaqalashuv hosil bo'lmayotganini ko'rgach, buning uchun mahalliy millatchilarni ayblaysiz va hamisha bular orasidan bir qismini mehnatkashlarning sinfiy dushmani, boshqalarini esa «so'l oktabrchi» qilib olib, haligilarini ezasiz. Va galma-gal bu «so'l oktabrchi»lar «sinfiy dushman»ga chiqarila borib, ezila-ezila mahalliy aholi orasida ziyoli sinf bitib, birgina o'qib yoza olmaydigan faqat eshagi bilan ho'kizi-yu belkuragini bilgan yerli dehqon qolgunga qadar bu ish davom etadi»¹.

Darhaqiqat, Lenin boshliq kompartiya MQ va sovetlar hukumati Turkiston o'lkasida umuman bo'lmagan sun'iy sinfiy kurash to'g'risidagi g'oyani dastlabki kunlardanoq amalga oshirib, mingminglab gunohsiz tub yerli aholini qatag'on qildi. Haqiqiy millatparvar va umuminsoniy baynalmilalchi bo'lgan Risqulov va uning maslakdoshlarining «milliy og'machilikda» aybsiz ayblanishi ham ana shu sun'iylik mahsuli bo'ldi. Amalda Markaziy Qo'mita va Sovet hukumati musulmon millatlari orasidagi «sinfiy dushmanlar»ga qarshi kurash bahonasida millatning eng ilg'or ziyolilarini vaqti-vaqti bilan tugatish yo'lidan bordi. Bu jarayon xususan 1923-yildan so'ng kuchli tus oldi.

Shu 1923-yil, 9–12-iyun kunlari RKP (b) MQ partiyaning XII qurultoyi ko'rsatmalarini hayotga tadbiq etish maqsadi bilan milliy

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Т., 1992, 3 апрель.

jumhuriyat va viloyatlar mas'ul xodimlarining IV kengaytirilgan «kengashi»ni chaqirdi. Unda Leninning «mahalliy millat og'machiliklari»ga qarshi kurash to'g'risidagi xati asosida «Sulton-G'oliyevning ishi» muhokama qilindi va «sinfiy dushman»ga qarshi kurashning asosiy taktik yo'llari ishlab chiqildi. Ana shu kundan boshlab mahalliy xalqlar orasida «sinfiy dushman»larni tugatish kompaniyasi avj oldi. A.Z.Validiy o'z Vatani Boshqirdistonda sovet hukumatining «sinfiy dushmani» ga aylangach, Turkistondagi kuchlar bilan birgalikda sovetlarga qarshi kurashish maqsadida Turkistonga kelgan edi. U dastlab Xivada bo'ldi va undan so'ng Buxoroga o'tdi. Bu yerlarda A.Z.Validiy katta izzat va hurmat bilan kutib olishdi. Unga Rossiya sovet hukumatiga qarshi yashirin ish olib borish va tashkiliy faoliyat ko'rsatish uchun to'la sharoit yaratildi. A.Z.Validiy mahalliy jadidlarning Turkiston milliy birligi g'oyasini qo'llab-quvvatladi va uni tashkiliy uyushtirishga katta hissa qo'shdi.

Turkistonda jadidchilikning yirik namoyandasi Munavvarqori ham «Risqulov guruhi»da va «milliy og'machilik»da ayblanib, Buxoroga surgun qilingan edi. U Buxoro sovet hukumatining Xalq maorifi komissarligi kollegiyasi a'zosi va shaharni oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'yicha mas'ullik vazifasini bajarayotgan edi.

A.Z.Validiy va Munavvarqori sobiq «Yosh buxoroliklar» harakatining asoschilari, hukumat rahbarlari Fayzulla Xo'jayev, Abdulqodir Muhitdinov, U.Abdulhamid, Fitrat, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulhamid Orifov va boshqalar bilan hamkorlikda «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etish sohasida katta ishlarni amalga oshirdilar. 1921-yil boshlaridan, Butun Turkiston bo'ylab, shu jumladan, Buxoro, Xiva Turkmaniston, Qozog'iston, Farg'ona va boshqa hududlarda harakat qilayotgan milliy istiqloq harakati rahbarlari – qo'rboshilar huzuriga, maxsus choparlar yuborildi. Shundan so'ng Buxoroga juda ko'p joylardan Turkiston milliy birligi g'oyasi fidoyilari keldilar. Masalan, turkman Qaqajon Berdiyev, qozoqlarning Alash O'rda vakillari Xayritdin Bolg'inboev, Muxtor Avezovlar keldilar¹.

Buxoro yaqinidagi maxsus belgilangan Xarg'ush qishlog'i va sobiq amirning Mohi Xocca saroyida yashirin maslahat kengashlari o'tkazildi.

¹ *Заки Валидий Тўгон. Хотираларим. – «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 7-, 8-сонлар, 175-бетлар.*

Nihoyat, mavjud sotsialist bo‘lmagan va dinga tayanuvchi jadidlar firqasi, sotsialistik «erk» firqasi va qozoqlarning Alash O‘rda firqasi birlashib «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etishga qaror qildilar. Uning yetti moddadan iborat «Umum platformasi»ni A.Z.Validiy ishlab chiqqan edi. Ular quyidagilardan iborat:

- 1) Milliy mustaqillikka erishish;
- 2) Demokratik jumhuriyatni tashkil etish;
- 3) Milliy armiyani tuzish;
- 4) Iqtisodiy idora, temiryo‘l qurish, kanallar qazish, Turkistonning asl mustaqillik asoslarini yuzaga keltirish;
- 5) Maorifni tamoman zamonaviy kamolotga ko‘tarish va uni Ovrupa madaniyatiga tenglashtirish uchun choralar ko‘rish;
- 6) Milliy maktablar, mamlakatning tabiiy boyliklaridan foydalanish masalalarini millatlarning o‘zaro manfaatlariga mos ravishda hal qilish;
- 7) Dinga to‘la hurriyat berib, u bilan dunyoviy ishlarni aralashtirmaslik¹.

Qozoqlar Dinshenni vakil sifatida qoldirib, yurtlariga qaytganlaridan so‘ng «Jadid» va «Erk» firqalarining alohida-alohida bo‘lgan dasturiy yo‘nalishlari ko‘rib chiqildi. «Turkiston milliy birligi»ning umum qo‘mita raisini saylash masalasi tortishuvlar bilan o‘tdi. Bu lavozimga A.Z.Validiy va boshqird vakillari Munavvarqorini tavsiya etdilar. Ammo bunga buxorolik faollar qarshi bo‘ldilar. Shundan so‘ng Sadriddin Ayniy nomzodi tavsiya etildi. Bu taklifga Sadriddin Ayniy agar tashkilot ochiq holatda ish yuritsagina men raislik lavozimida ishlayman deb turib oldi. Munavvarqori esa, yashirin ishlashga ham rozi edi.

«Turkiston milliy birligi»ning tashkil topishi va undagi ba’zi bir kelishmovchiliklarni bartaraf etishda turkiyalik qardosh arbob va faollarning xizmatlari katta bo‘ldi. Turkiya Buyuk millat majlisi a’zosi Islom so‘fi o‘g‘li Mustafu Kamol poshshoning topshirig‘i bilan Buxoroga kelgan edi. U kommunist bo‘lganligi uchun Turkistonda erkin sayohat qila olar edi. Islom So‘fi o‘g‘li 1921-yil, 30-iyul kechasi Abdulqodir Muhitdinovning uyidagi ziyofat yig‘ilishda qatnashdi va to‘planganlarni murosaga chaqirib, A.Z.Validiyni umumqo‘mita raisi

¹ *Заки Валидий Тўғон. Хотираларим. – «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 7-, 8-сонлар, 175-бетлар.*

etib saylashni tavsiya qildi. Bu nomzod hammaga ma'qul bo'ldi. Shu oqshom Markaziy qo'mita a'zolari ham saylandilar.

1921-yil, 2–5-avgustda chaqirilgan «Turkiston milliy birligi»ning ta'xis kongressida umum qo'mita O'rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari Federatsiyasi deb qayta nomlandi. A.Z.Validiy uning raisi etib saylandi.

Mazkur kongressda tashkilot ustavining asosiy yo'nalishlari qabul qilindi va uni qiyomiga yetkazib tayyorlash vazifasi topshirildi.

Bu Moskva kongressidan keyingi beshinchi (Turkistondagi birinchi) kongress bo'ldi. Navbatdagi kongressni Samarqandda o'tkazishga kelishib olindi.

1921-yil, 5–7-sentabrda «Turkiston milliy birligi»ning navbatdagi oltinchi kongressi Samarqandda bo'lib o'tdi. Uning majlislari ehtiyotlik nuqtayi nazaridan Qo'zi Haydar degan kishining bog'ida, Matrid mahallasidagi bog'chada va boshqa joylarda maxfiy suratda bo'lib o'tdi.

Samarqand kongressida «Turkiston milliy birligi»ning 24 banddan iborat Nizomi va Turkiston milliy bayrog'i qabul qilindi. Bayroq qabul qilingan kun – 6-sentabr milliy bayram kuni deb e'lon qilindi. Bu mil-latning ozodlik bayrog'i Mahmud Qoshg'ariy asarida ko'rsatilgan saljuqiylar va qoraxoniylar davridagi bayroq asosida, shuningdek buyuk Amir Temur va uning o'g'illari zamonidagi miniatyuralardan foydalangan holda tayyorlandi. U binafsha rangda bo'lib, besh qizil, to'rt oq yo'l chizilgan, chetiga ko'k popuk tikilgan. Uni Zaki Validiy, Munavvarqori, To'raqul Jonuzoq o'g'li tayyorladilar. Kongressda har bir qo'rboshi huzuriga bittadan siyosiy maslahatchi yuborishga qaror qilindi. Jumladan Samarqand viloyatining Bosh qo'rboshisi Ochil Payonga Qori Kamol ismlik obro'li va o'tkir siyosatchi yuborilgan edi.

«Turkiston milliy birligi»ni ma'lum muddat Buxoro sovet jumhuriyati boshlig'i Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev boshqardi. 1922-yili u xorijga chiqib ketishga majbur bo'ldi.

1923-yil, 18–20-sentabrda Toshkentda «Turkiston milliy birligi»ning yettinchi kongressi bo'lib o'tdi. Bu paytda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat juda ham og'ir edi. Sovet armiyasi bu davrda o'z g'alabasini tantana qilayotgan edi, yakka kommunistik hukmronlik mustahkamlangan, Turkistonni parchalash – «milliy» sovet respublikalarini tashkil etish harakati kuchaygan, siyosiy ta'qib ham avj olgan edi. Shunga qaramay, kongress Toshkentda o'ta ehtiyotkorlik bilan va

yashirin holatda o‘tdi. Unga o‘n olti kishi qatnashdi. GPU kuzatuvida bo‘lgan Turkistonning taniqli siyosiy arboblari: Munavvarqori, Alixon Bo‘kayxon, Turar Risqulov, Ahmad Boytursun, Muhammadjon Tinishboyev, Abdulqodir Muhitdinov, Qaqajon Berdiyev va boshqalar bu kongress ishida qatnasha olmadilar. Ammo ular bu kongressda muhokama qilingan masalalardan to‘la xabardor edilar.

Kongressda tashkiliy masala muhokama qilindi va quyidagicha qaror qabul qilindi: «O‘rta Osiyo musulmon Milliy Xalq Jumhuriyatlari federatsiyasi» degan nom o‘rniga oldingi «Turkiston milliy birligi» degan nomning o‘zi tiklandi; «Alash O‘rda» o‘rniga «G‘arbiy Turkiston» nomini qo‘llash; Turkiston masalasini Rossiyaning eski masalasi deb emas, balki xalqaro masala deb ko‘rsatish; Turkistonning milliy talablarini chet el jamoatchiligiga yetkazish; A.Z.Validiyning Turkistondan chetga chiqib ketganligini inobatga olib, Mustafo Cho‘qay bilan birgalikda «Turkiston milliy birligi»ni chet elda tashkil etish va hokazo.

Kongress o‘z majlislarini asosan har xil joylarda o‘tkazdi. Hukumat doirasida va hatto, maxfiy siyosiy politsiya GPU xodimlari orasida ham «Turkiston milliy birligi»ning a‘zolari bor edi. Shuning uchun ham kongress tinch-omon, hech qanday xavf-xatarsiz o‘tdi. Kongress qatnashchilari va A.Z.Validiyning xavfsizligini muhofaza qilish bo‘yicha maxsus reja ham ishlab chiqilgan edi. «Biz uchun, – deb yozadi A.Z.Validiy – Toshkentda va uning yaqin atrofidagi to‘rt yerda yashirin joy tayyorlashgandi. Biri bog‘ ichida. Ikkinchisi, Beshyog‘och mahallasida, uchinchisi, Keles degan yerda yashovchi qozoqlardan Abdurahmon mingboshi nomli kishining uyida edi. To‘rtinchisi, ovloqdagi o‘z uyimiz. Kunduzlari Kelesda bo‘lib, yig‘ilishlarni Beshyog‘ochdagi hovlida va o‘sha Ivanov bog‘ida o‘tkazmoqqa kelishdik».

«Turkiston milliy birligi» Turkistonda bor yo‘g‘i uch yil faoliyat ko‘rsatdi. Bu qisqa muddat ichida u milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash tarixida katta iz qoldirdi. Eng muhimi, u umumturkiy olam birligi, Turkiston milliy birligi g‘oyasini mustahkamlashga, shuningdek, mustaqillikka umum milliy birlik asosida erishish mumkinligi tushunchasini keng omma ongiga singdirish va shakllantirishga samarali hissa qo‘shdi.

«Turkiston milliy birligi» istiqbolchilik harakati rahbarlari va qo‘rboshilar bilan yaqindan aloqada bo‘ldi. Ularning huzurlariga o‘z vakillarini tez-tez yuborib turdi va siyosiy rahbarlik qildi.

Jumladan tashkilotning oxirgi kongressi so‘nggi kunida ham Sharqiy Buxorodagi ahvol to‘g‘risida maxsus xabarnoma keldi. Unda Anvar Poshsho vafotidan so‘ng «bosmachilik urushi»ga Hoji Somiy bilan dog‘istonlik Doniyolbek rahbarlik qilayotganligi ko‘rsatilgan edi.

1923-yil, 21-oktabr kechqurun «Turkiston milliy birligi»ning Toshkentdagi rahbar va faollarining so‘nggi yig‘ilishi bo‘ldi. Bu yig‘ilishda A.Z.Validiyning chet elga chiqib ketishi masalasi muhokama qilindi. Uning o‘zi bu haqda quyidagilarni aytgan edi: «21-kuni kechqurun o‘rtoqlarim to‘planishni taklif qilishdi. Eronga chiqib ketishdan avval bir necha oy «Turkiston milliy birligi»ning turli joylardagi bo‘limlarining ishlari bilan shug‘ullanishimni zarur, deb hisobladilar. Hammamiz ham bu yig‘ilishni jamiyatimizning eng so‘nggi umum yig‘ilishi ekanini tushinardik. Hammasi chin ko‘ngildan gapirardi. Boshqa ko‘rish olmasmiz deb yig‘laganlar ham bo‘ldi». Ana shu oxirgi yig‘ilishdan so‘ng A.Z.Validiy kongress qarori asosida chetga chiqib ketdi. Shundan so‘ng, «Turkiston milliy birligi» faoliyatini xorijga ko‘chirdi. Tashkilotning xorijdagi faoliyati haqida hozircha yetarli darajada ma‘lumotlar yo‘q. Shu narsa ma‘lumki, xorijda Turkiston milliy birligi g‘oyasining yoyilishi, Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga jahon jamoatchilig diqqat e‘tiborini tortishda A.Z.Validiy, Usmon Xo‘ja Po‘latxo‘jayev, Mustaf Cho‘qay, Abduqodir Muhitdinov va boshqa vatanparvarlarning sa‘yi-harakatlari katta bo‘ldi.

«Erk» firqasi

Sovetlar mustamlakachiligi siyosatiga qarshi milliy istiqlool uchun kurashgan tashkilotlardan biri «Erk» firqasidir.

Turkiston sotsialistik «Erk» firqasini tashkil etish harakati 1919-yilda paydo bo‘ldi. Shu yilga kelib, Toshkent jadidlari va Timyasov (Boshqirdiston) ijtimoiyotchilari (sotsialistlari) bir-birlaridan xabarsiz holda III Kommunistik Internatsional tarkibiga kiradigan milliy sotsialistik partiya tuzish kerak degan fikrga kelganlar. Shu yili noyabr oyida Moskvada tasodifan to‘plangan Turkiston, Buxoro, Boshqirdiston va Qozog‘iston vakillari yagona sotsialistik firqa tuzishga kelishib, uning 12 bandlik dasturini tuzdilar. Biroq 1920-yil bahoriga kelib Rossiya Kompartiyasining MQ milliy sotsialistik firqalariga, ular Internatsionalga a‘zo bo‘lsalar-da, oshkora faoliyat yuritishga yo‘l

qo‘ymasligini e‘lon qildi. Bunga Turkiston musulmon kompartiyasi va uning yuqori organi RKP (b) Musbyurosining taqdiri ham misol bo‘la oladi. Shundan so‘ng iyul oyida bu firqa tashkilotchilari yig‘ilib, Internatsionaldan holi o‘z mustaqil sotsialistik firqalarini tuzishga qaror qildilar. Bo‘lajak firqaning tashkiliy qo‘mitasi a‘zolari 1920-yil, sentabrda Bokuda Sharq Xalqlari Qurultoyi chaqirilishi munosabati bilan o‘zaro uchrashish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Ularning orasida A.Z.Validiyning yozishicha o‘sha paytda nomlari tilga olinishi mumkin bo‘lmaganlardan tashqari uning o‘zi va Jonuzaqov bo‘lgan. Taxminsiz aytish mumkinki, tashkiliy qo‘mitaga o‘sha paytda Bokuda bo‘lgan Munavvarqori, T.Risqulov va boshqa Turkiston, Buxoro, Xorazm vakillari ham kirgan bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Ular o‘sha yerning o‘zidayoq, oldingi 12 band asosida 27 bandlik firqa dasturi loyihasini ishlab chiqdilar. Shundan so‘ng 1921-yil, 7–10-yanvarda Buxoroda Tashkiliy Qo‘mita o‘z yig‘ilishini o‘tkazdi. Bu gal uning tarkibiga Jonuzoqov o‘rniga Buxoro sovetlar jumhuriyatining harbiy noziri Abdulhamid Oripov kirgan edi.

Shu yig‘ilishda firqa «Turkiston sotsialistlari to‘dasi» qisqacha «To‘da», ya‘ni «Turkiston sotsialistlari guruhi yoki to‘garagi» deb nomlanadi¹.

1921-yilning, 15–18-aprel kunlari Buxoroda «To‘da»ning kengaytirilgan kengashi chaqirildi. Unda A.Z.Valiydi va A.Oripov hamda Qozog‘iston, Xiva ijtimoiyotchilari vakillari qatnashdilar. Ular bu yig‘ilishda 27 bandlik dasturni 9 bandga keltirib ixchamlashtirdilar.

Nihoyat «To‘da» partiyasi kengashi 1926-yil bahorida yig‘ilib, uni «Turkiston sotsialistik «Erk» firqasi deb nomladi.

Afsuski, hozircha bu firqa tashkilotchilari va a‘zolari haqida to‘laroq ma‘lumot yo‘q. Faqat yuqorida ko‘rsatilganidek, A.Z.Validiy, Jonuzoqov, A.Oripovning nomlari aniq. Shuningdek, Turkiston sotsialistik «erk» firqasining o‘sha 9 bandlik dasturi topilgan. Dasturni A.Z.Validiy 1926-yilda Pragada rus tilida chop ettirdi. Unda firqaning asosiy vazifalari nazariy jihatdan asoslangan. Dasturning «Nazariy qismida Turkistonda ishchilar sinfi» o‘z sinfiy manfaatlarini mahalliy va xorijiy ekspluatatorlardan himoya qilishi», mustaqil firqaga uyushgan

¹ *Заки Валидий Тўгон. Хотиралар. «Шарк юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 163-бет.*

holdagina amalga oshishi mumkinligi ko'rsatilgan. Ayni paytda uning mehnatkash dehqonlar bilan mustahkam ittifoqda bo'lishi ham alohida qayd qilingan.

Mazkur qismda har tomonlama isbotlangan eng muhim masalalar qatorida rus saltanatining asl maqsadlari quyidagilardan iborat ekanligi ham ko'rsatilgan edi. Bu ruslashtirish, o'lkani tub rus yeriga aylantirish, Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar sonini ko'paytirish, mahalliy xalqlarni qirib tashlash, zavod va fabrikalarning faqat ruslar yashaydigan yerlarda qurilishi, paxta yerli xalqlarni qul qilish vositasiga aylantirilganligi, mahalliy xalqlarning donga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis Rossiyaga bog'lab qo'yilganligi, 1917–1918-yillarda Turkistonda 2 millioncha xalq ochlikdan qirilib ketganligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Dasturning nazariy qismida yana O'rta Osiyo, Hindiston, Eron, va Xitoy bilan temiryo'llar bilan bog'langan taqdirdagina Rossiya temiryo'llari monopoliyasidan ozod bo'lishi, Turkistonning iqtisodiy jihatdan yuksalishi uning siyosiy mustaqilligi bilan bog'liq ekanligiga alohida urg'u berildi.

«Erk» partiyasi RKP(b) MQsining mahalliy musulmon kommunistik firqalariga qarshi olib borgan siyosatiga javoban tashkil etildi. Uning dasturi ham shunga asoslandi.

Dasturning mazmunidan ma'lumki, bu firqa 1919-yil Lenin Moskvada tashkil etgan III Kommunistik Internatsionalga qarama-qarshi 1923-yilda Gamburgda tashkil topgan. Sotsialistik Ishchi Internatsionalga ergashgan va unga a'zo bo'lib kirmoqchi bo'lgan «Erk» firqasining a'zolari jadidlarning ma'lum bir guruhidan iborat bo'lgani aniq. Ammo ularning yuqorida nomlari keltirilgan uch kishidan boshqalarining ismi-shariflari hozircha aniq emas. «Erk»ning asosiy va boshqa maqsadi sotsializm qurishdan iborat bo'lgan. Bu vazifani amalga oshirishda ishchilar sinfi yetakchi kuch bo'lishi qayd etiladi. Lekin uning dasturida birinchi navbatda milliy manfaat, urfodat va shart-sharoit hisobga olinganligi diqqatga sazovordir. Eng muhimi, unda Turkistonning har tomonlama: siyosiy, iqtisodiy va milliy mustaqil bo'lishiga katta o'rin berilganligidir.

Turkiston sotsialistik «Erk» firqasi dasturida belgilangan asosiy vazifalar hozir faqat tarixiy emas, balki amaliy jihatdan ham ma'lum qimmatga ega. Ularning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyot masalasi: Yer, suv va oʻrmonlar, togʻ sanoati, yer-osti boyliklari va temiryoʻllar milliylashtirilib, faqat Turkiston hukumati tasarrufida boʻladi. Qishloq xoʻjaligi industrilashtiriladi. Rus aholisini Turkistonga koʻchirib keltirilishiga barham beriladi, kooperatsiyaning hamma turlari rivojlantiriladi, davlat kredit banklari tashkil etiladi; asta-sekin zamonaviy shaharlar quriladi, eski shaharlar Ovrupoviy tartibda qayta quriladi, shaharlarda kanalizatsiya, suv oʻtkazish, aloqa va harakat vositalari (transport) tarmoqlari joriy qilinadi. Shular asosida shaharlarning «eski» va «yangi» qismlarga boʻlinishiga barham beriladi.

2. Ishchilar masalasi. Turkistonda ishchi tashkiloti kasaba uyushmalarini tashkil etish; maktab va kurslarda mahalliy malakali ishchilarni tayyorlash; ishchilar mamlakatni qullikka soluvchi «tashkilotchilar» va «inspektorlar»ning yordamisiz Turkistonning haqiqiy egasi boʻlishi kerak.

3. «Erk» partiyasi Turkistonni toʻla mustaqil boʻlishi, xalqaro maydonda oʻz oʻrniga ega boʻlishi uchun kurashadi.

4. Turkistonning davlat boshqaruv tizimi imperialistlarning tashqi aralashuvidan ozod boʻlgan holda tashkil etiladi. Bu parlament, yashirin saylovlarga asoslanadi.

5. Milliy armiyani tashkil etish, umum majburiy harbiy xizmatni joriy qilish.

6. Milliy masala millatlarning katta va kichikligidan qatʼi nazar toʻla tenglik asosida hal qilinadi.

7. Xalq maorifining barcha imkoniyatlarini aholining moddiy va maʼnaviy taraqqiyotiga xizmat qildirish, yangi demokratik xalq madaniyatini yaratish, tekin mehnat maktablari va boshlangʻich taʼlimni joriy qilish, turkistonliklarni Ovroʻpa madaniyati, moliya, ishlab chiqarish va texnika bilimi, temiryoʻl, telegraf, telefon, tramvay, elektr qurilishlari bilan tanishtirish.

8. Diniy masalada toʻla vijdon erkinligiga rioya qilish, din har bir fuqaroning oʻz ishi boʻlishi. Hukumat din Turkistonning milliy mustaqillik va taraqqiyot dushmanlari qoʻlida qurol boʻlishiga yoʻl qoʻymasligi kerak.

9. «Erk» ishonadiki, mustamlaka mehnatkashlarining kapitalizm va imperializmga qarshi kurashi faqat xalqaro hamkorlik boʻlganidagina oʻz maqsadiga erishadi. Shuning uchun ham u qullikka mahkum boʻlgan xalqlarning kurashini toʻgʻri yoʻlga soluvchi,

o‘zaro hamkorligini ta‘minlay oluvchi sotsialistik Internatsionalga kiradi¹.

Bu dastur A.Z.Validiyning yozishicha uning «Turk xalqi tarixi» kitobining 411–414-betlarida bosilgan².

«Jadid taraqqiyparvarlar firqasi»

Yashirin firqalardan yana biri «Jadid taraqqiyparvarlar firqa»sidir. Bu firqa A.Z.Validiy To‘g‘onning yozishicha milliy radikal firqa bo‘lgan. U asosan noinqilobiy yo‘l – sotsial-demokratik istiqloqlchilik yo‘lidan borgan.

Bu firqa haqida ham hozircha to‘liq ma‘lumotlar yo‘q. Uning faqat Zaki Validiy yozgan 19 bandlik dasturi saqlanib qolgan.

Jadidlarning bu milliy radikal firqasining asosiy bosh maqsadi Turkistonni ozod va mustaqil ko‘rishdan iborat edi. Bu vazifani amalga oshirish uchun «Erk» sotsialistik firqasi ishchilar sinfini asosiy kuch hisoblab, sinfiy kurashdan kelib chiqadigan sotsial inqilobga suyangan bo‘lsa, jadid taraqqiyparvarlari firqasi yuqorida ko‘rsatilganidek noinqilobiy yo‘lni tanladi. Bundan tashqari jadid radikal firqasi «Erk» sotsialistlari kabi kompartiya dasturiga asoslangan dastur tuzib, xalqaro ishchilar uyushmasi – sotsialistik ishchi internatsional yordamiga umid bog‘lamaydi. U mahalliy imkoniyat va sharoitlar hamda milliy xususiyatlarni hisobga olib, o‘z mustaqil yo‘lini amalga oshirmoqchi bo‘lgan. Dasturda ko‘rsatilishicha, u Turkistonni ozod va mustaqil qilish uchun «hukumatni milliyashtirish, millat – til, din, madaniyat, adabiyot, urf-odat birligiga asoslanadi.

Bu ikkala firqa dasturlarida e‘tibor berilgan masalalar majmui va ularning yechimidan kutilgan maqsadlar bir xil. Biroq shunday bo‘lsada, milliy radikal jadid firqasi dasturiga kirgan 19 moddadagi ba‘zi bir masalalar quyidagicha o‘ziga xos milliylik va aniq amaliy xarakterga ham ega edi. Uning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Milliy madaniyatga ega bo‘lib, mustaqil millat sifatida yashash hayotning asosi bo‘lishi kerak. Bu esa barcha millatlarning ideali.

¹ 1923 йилда Гамбургда Ленинча ИИИ Коммунистик Интернационалга қарама-қарши Берн интернационали ва икки яриминчи Интернационалнинг бирлашиши асосида ташкил топган Социалистик ишчи Интернационал назарда тутилмоқда. Унинг асосий ғояси ноинқилобий социал ислохотчилик, антикоммунизм, антисоветизм бўлган. 2-жаҳон уруши бошлангач ўз фаолиятини тугатган.

² Заки Валидий Тўгон. Хотиралар. Шарқ юлдузи. 1993. 7–8-сон, 176-бет.

Maqsadimiz Turkistonni mustaqil etib, hukumatni ham milliy qilish. Millat til, din, madaniyat, adabiyot, urf-odat birligiga asoslanadi.

2. Ozod Turkistonda davlat formasi va idorasi Jumhuriyat bo'lib, hokimiyat asosini demokratik yo'l bilan saylangan millat majlisi yoki viloyat, shaharlarda viloyat ham shahar majlislari (zemstvo) tashkil qiladi.

3. Markaziy hukumat a'zolari millat majlisining roziligiga ko'ra jumhuriyat raisi tomonidan yoki viloyatlardagi vakillar markaziy hukumat tarafidan tayinlanajak. Viloyat va shahar idora majlislarining raislari shu majlisning o'zida saylanib qo'yilajak. Millat majlisi, jumhuriyat raisi, viloyat majlislarining saylash tartibi mustaqil Turkistonning birinchi qurultoyi tomonidan belgilanajak.

4. Turkistonda turk bo'lmagan ozchilik ham madaniy huquqlardan foydalanajak. Turkiy xalqlar Turkiston madaniyatini kuchli ravishda yashnatishi uchun barcha choralarni ko'rishlari kerak.

5. Turkiston milliy hukumati Turkiston milliy askariga tayanajak, harbiy xizmat majburiy.

6. Ichki osoyishtalikni saqlash uchun viloyat idoralari joylarda politsiya tashkil qiladi va bu uyushma mamlakatning milliy huquqli uyushmalariga bog'liq bo'lajak.

7. Mamlakatda vijdon erkinligi to'la ta'minlanajak. Diniy ibodat va urf-odatni erkin ravishda boshqarish davlat yo'li bilan ta'minlanajak. Mamlakatda boshqa din missionerlarining ish olib borishlariga ruxsat berilmaydi.

8. Matbuot va nashriyot hurriyat ham shaxs erkinligi davlatning asosiy qonunlari tarafidan ta'min etilajak.

9. Mamlakatning asosiy solig'i kiringa qarab olinajak. Merosdan ham soliq olinajak. Turkistonda eski zamonlardan qolgan har xil oliq-soliqlar bekor qilinajak.

10. Yer masalasida asos – yerning, yerosti va yer yuzi boyliklarining, o'rmonning, havzaning davlatga o'tishi. Yer dehqonlarga (qishloq krestyanlariga) xususiy mulk qilib berilajak.

11. Alohida shaxslar o'zaro kelishib, yer va suv sotish masalasini hal etmayajak. Bunday ish davlat vositasida boshqarilajak. Yer berish huquqi mahalla shartlariga ko'ra qonun asosida belgilanajak.

12. Turkistonning ozodligi iqtisodiy mustaqillik asosidagina amalga oshirilur. Shuning uchun Turkiston boshqa qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarning hozirgi zamon formasi asosida oyoqqa turib, tobora rivojlanib borishni ta'min qilishga harakat qilajak.

13. Turkistonda yer masalasining asosi – suv. Shuning uchun millatning barcha kuchi xalqni suv bilan ta'minlab, turmushni yaxshilashga sarflanajak. Suv idorasi ishlarini tartibga solishga katta ahamiyat berilajak.

14. Turkistonda, avvalo, qozoq, qirg'iz, turkman xalqlaridagi eng muhim masala – ko'chmanchi xalqlarning o'troq hayotga o'tishi. Bu masala katta-katta suvlik vohalar yoqalarida, yangi yuqori vohalar yoqalarida yangi katta qurilishlar qilish yo'li bilan hal etilajak. Turkistonda turkiy xalqlardan ham musulmonlardan boshqa ko'chib keluvchilar qabul etilmayajak.

15. Turkistonda ishchilar masalasi bu mamlakatdagi milliy sanoatning o'sishiga bog'liq. Ishsizlarning ish shartlari, straxovaniye va boshqa masalalar ilg'or mamlakatlardagi yo'llar bo'yicha tartibga solinajak.

16. Yustitsiya masalasida to'la mustaqillik va har kim uchun teng huquqlilik. Dini va dunyoga qarashi qanday bo'lishidan qat'i nazar har bir kishi hozirgi zamon qonunlari himoyasi bilan ta'min etilajak.

17. Maorif sohasida, to'liqsiz boshlang'ich ta'lim olish imkoniyatlari yaratilajak. Mamlakatning o'z grajdanlari, davlat manfaatlariga qarshi kelmagan holda xususiy maktablar ochishga huquqli.

18. Turkistonda, eng avvalo professional maktablar yo'lga qo'yilajak. Ovro'paga o'quvchilar yuborishga ahamiyat berilajak.

19. Qadimiy madaniyat o'chog'i bo'lgan Turkistonda asrlar mobaynida yuzaga kelgan madaniyat yodgorliklari himoya ostiga olinajak va ular milliy madaniyatning o'sishiga xizmat etajak.

Jadid taraqqiyparvarlar firqasi mazkur dastur asosida sovetlar qizil saltanati davrida milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun katta ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida kurashdi. Ammo Kompartiya rahnamoligida sovetlar hukumati boshqa siyosiy firqalar qatorida jadid taraqqiyparvarlariga ham yo'l bermadi. Bu tabiiy, bir hol edi, albatta.

Shunday qilib, biz 1917–1934-yillarda Turkistonda milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan siyosiy firqalar va tashkilotlarning ayrimlari to'g'risida qisqacha fikr yuritdik. Chunki ularning keng qamrovli faoliyatlari hali yetarlicha o'rganilmagan. Ammo bu firqa va tashkilotlarning yuqorida bayon qilingan qisqacha bo'lsada bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'li va hayotiy kurash tajribalari mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston va uning fuqarolari uchun namuna va saboq maktabidir.

Istiqloq uchun, milliy ozodlik uchun kurash olib borgan firqa va tashkilotlar juda og'ir sharoitda faoliyat ko'rsatdilar. Chunki Turkistonni o'zining dahshatli temir va po'latlar singari mustahkam panjalari ostida saqlashni bosh maqsad qilib qo'ygan sovetlar Rossiyasi bu firqa va tashkilotlarning erkin faoliyatiga yo'l bermas edi. Shunday bo'lsada milliy istiqloq, erk va ozodlik fidoyilari bor kuch va imkoniyatlarini ishga solib, makkor va dahshatli qudratli kuch bo'lgan sovetlar bilan tengsiz jangda olishdilar, yengildilar, ammo taslim bo'lmadilar. Milliy istiqloq uchun kurash firqa va tashkilotlari mag'lubiyatining sabablari quyidagilardir: **Birinchi**dan, yuqorida ta'kidlangani singari 1917–1934-yillarda Turkistonda «Sho'royi Islomiy», «Sho'royi ulamo», «Ittihodi taraqqiy», «Milliy Ittihad», «Birlik», «Milliy istiqloq», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlari» va boshqa siyosiy firqa va tashkilotlar faoliyat ko'rsatdilar. Ammo ularning birortasi ham ommani, xalqni keng qamrovli suratda o'z orqasidan ergashtira oladigan tom ma'nodagi xalqchil siyosiy firqaga aylana olmadilar. Bu esa Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotning quyi, rivojlanmagan bosqichida bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Mustamlaka asoratida bo'lgan o'lka xalqlari ongida mustamlakachi zolimlarga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib yagona jabha bo'lib kurash olib borish zarurligi tushunchasi, milliy ong va milliy vijdon tushunchalari tomir otmagan edi. Ularda umum milliy manfaatdan ko'ra shaxsiy manfaat «o'zingni bil, o'zgani qo'y» tushunchasi ustunroq darajada rivoj topgan edi. O'lka xalqlari dunyo-qarashida bir yoqadan bosh chiqarib, yagona siyosiy tashkilotga uyushib kurash olib borilmasa milliy mustaqillikka ham, ozodlik va hurlikka ham erishib bo'lmasligi to'g'risidagi g'oyalar charx urmagan edi. **Ikkinchi**dan, Turkiston o'lkasidagi siyosiy firqa va tashkilotlarda sovetlar va bolsheviklar singari tajribali va pixini yorgan raqibga qarshi tengma-teng kurash olib borish uchun tarixiy tajriba yetishmas edi, ular hali yosh va endigina tetapoya qilib, kurash maydoniga chiqib kelayotgan edilar. Va aksincha raqib kuch bo'lgan kompartiya va sovetlar hukumati tashkiliy va ma'muriy jihatdan uyushgan davlat mashinasiga ega bo'lishdan tashqari mafkuraviy kurashning uzoq yillik tarixiy tajribasidan saboq olgan va pixini yorgan kuch edi. **Uchinchi**dan, Turkiston o'lkasida faoliyat ko'rsatgan siyosiy tashkilotlarda harakat birligi yo'q edi. Ularning bosh maqsadi milliy istiqloq, erk va ozodlik uchun kurash bo'lsada, arzimagan va ikkinchi

darajadagi masalalardagi farqlar va kelishmovchiliklar tufayli bir-birlariga tosh otar edilar va bir-birlarining yuzlariga loy-balchiqlarni chaplab badnom qilar edilar. Ular bosh maqsadga erishish yoʻlida kurashning turli usullaridan foydalanish, taktik mahorat ishlatish, kurashni davr va sharoit talablari asosida bosqichma-bosqich olib borish malakalarini egallamagan edilar. Buning oqibatida oʻrtada boʻlinish paydo boʻlar va milliy istiqlol uchun kurash jabhasi kuchsizlanar edi. Bunday holatdan esa mustamlakachi sovetlar ustalik bilan foydalandilar.

Nazorat savollari

1. Buxoro amirligi va Xiva xonligining sovet bosqini arafasidagi ahvolini tavsiflang?
2. Buxoro va Xivada jadidchilik harakatining maydonga kelishi va undagi ijobiy va salbiy holatlar nimalardan iborat edi?
3. «Yosh xivaliklar» faoliyati haqida nimalarni bilamiz?
4. Qachon va qanday sharoitda qizil armiya kuchlari tomonidan Xiva bosib olindi?
5. Xorazmda sovetlarga qarshi halq harakatlari, qizil askarlarning beboshliklari haqida nimalarni bilamiz?
6. «Yosh buxoroliklar» tarkibi va harakatini tavsiflang.
7. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi qachon boʻldi va u nima bilan tugadi?
8. Nima sababdan «Yosh buxoroliklar» tarkibida boʻlinishlar yuz berdi?
9. Qanday vaziyatda Buxoro kompartiyasi tashkil boʻldi?
10. Sovetlar tomonidan Buxoroda amirlik tuzumining agʻdarilishi va Buxoro hududlarining bosib olinishi masalasida eskicha va yangicha talqinlardan nimalarni bilasiz?
11. Buxoro «Xalq» sovet respublikasining tashkil etilishini tavsiflang.
12. Buxorodagi istiqlochlilik urushi, Ibrohimbek Laqay, Anvar poshsho haqida nimalarni bilasiz?
13. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar («Shoʻroyi Is-lomiya», «Ittihodi taraqqiy», «Birlik uyushmasi», «Milliy istiqlol» tashkiloti, «Erk» firqasi, «Jadid taraqqiparvarlar» firqasi) haqida qisqacha sharhlang.

IV b o b

**O'ZBEKISTONDA 1920–1930-YILLARDA SIYOSIY,
IJTIMOIY, IQTISODIY-MADANIY VA MA'NAVIY HAYOT****1-§. O'RTA OSIYO RESPUBLIKALARIDA SOVETLARNING
20–30-YILLARDA YURITGAN MUSTAMLAKACHILIK
SIYOSATI, UNING MOHIYATI VA MAQSADLARI**

Oktabr harbiy to'ntarishi tufayli hokimiyatni egallab olgan sovetlar hukumati O'rta Osiyo hududlarida mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkam poydevor asosida qurish uchun ikki xil kurash yo'lini tanlab olganliklari o'tgan mavzularda ta'kidlandi. **Birinchi yo'l**, istiqloлга, milliy ozodlikka o'tlangan tub yerli musulmon aholini zo'rlik va kuch bilan bostirish, ularni qirib bitirishdan iborat. Bu yo'lni sovetlar tish-tirnog'igacha zamonaviy harbiy qurollar bilan ta'minlangan qizil armiya amalga oshirdilar. Bu yo'l 30-yillarning o'rtalarigacha davom etdi.

Ikkinchi yo'l mafkuraviy jabhada olib borildi. Bundan sovetlar hukumati va kompartiya keng mehnatkashlar ommasining ongiga tinch kurash vositalari orqali g'oyaviy-siyosiy va mafkuraviy ta'sir ko'rsatish yo'lidan bordi. Bu yo'lni amalga oshirish niyatida sovetlar hukumati o'zida bor bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalarni ishga solib, Turkistonni RSFSR tarkibidagi muxtor jumhuriyatga aylantirdi; Xorazm va Buxoro Xalq sovet jumhuriyatlarini tuzdi; Turkiston, Xorazm va Buxoro kompartiyalarini tashkil etdi, kasaba ittifoqi komso-mol, pioner va shuning singari boshqa jamoat tashkilotlarini shakllantirdi. Ana shu juda katta kuch vositasi orqali xalq ommasi ongiga sovetlar va kompartiya rahnamoligida amalga oshirilajak halqchil va dunyoda «eng adolatli va demokratik» tuzumning afzal-liklari to'xtovsiz singdirib borildi.

Sovetlar va kompartiya yuritgan bu siyosatning markazida «dunyoda eng adolatli va birdan bir to'g'ri bo'lgan lenincha milliy siyosat» yotardi. Bu siyosatning bosh talabi «millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishiga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi»dan iborat nihoyatda jozibador talabdir. Ammo milliy masala-

da bolsheviklar dasturida ilgari surilgan bu bosh talab faqat deklarativ xarakterga ega bo'lib, amalga oshmaydigan quruq sarobdan iborat edi.

Sovetlar hukumati va kompartiya amalga oshmaydigan va shirin xayoldan iborat «sotsializm va kommunizm» haqidagi dastur, shior va chaqiriqlar asosida amalda Chor Rossiyasiga nisbatan ham ayanchliroq va dahshatliroq mustamlakachilik siyosatini olib bordi. Bu siyosat «Kommunistik firqaning lenincha milliy siyosati» deb atalmish balandparvoz, havoyi va g'irt yolg'on, faqat targ'ibot va tashviqotdan iborat g'oya va qarashlarda ko'klarga ko'tarib maqtaldi. Lenincha milliy siyosiy qobig'iga o'ralib O'zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatining maqsadlari nimalardan iborat edi, degan qonuniy savol tug'iladi

Birinchidan, siyosiy sohada Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashlash, o'lkaning milliy mustaqil davlat sifatida shakillanishi va oyoqqa turishini abadul-abad yo'q qilish, hududiy jihatdan uni Rossiya Federatsiyasining bo'linmas tarkibiy qismiga aylantirish.

Ikkinchidan, ma'naviy-mafkuraviy sohada o'lkada «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyat shiori asosida amalda ruslashtirish siyosati olib borilishi va kelajakda bu siyosat o'lkadagi tub yerli aholining «velikoruslar» bilan qo'shib, assimilyatsiyalashib ketishiga xizmat qilmog'i kerak edi.

Sovet hukumati va kompartiya o'zining bu strategik bosh dasturiy maqsadini juda ustalik, ehtiyotkorlik va ayyorlik bilan rejali suratda, ammo og'ishmay amalga oshirdi. U o'z faoliyatida mustamlaka asoratida yashayotgan millatlarda shubha uyg'otmaslik maqsadida milliy masalada ikkita asosiy xavf bor: biri buyuk davlatchilik (velikorus) shovinizmi va ikkinchisi mahalliy millatchilik degan aqidaga amal qildi. Kompartiya millatchilikning qaysi biri xavfli: buyuk davlatchilik shovinizmimi yoki mahalliy millatchilikmi? degan savolga millatchilikning qaysi biriga qarshi kurash susaytirilgan bo'lsa, o'shanisi xavfli deb e'lon qildi. Amaliy faoliyatda esa sovetlar tarixida buyuk davlatchilik shovinizmi kasaliga muhtalo bo'lgan va u bilan zaharlangan, ushbu kasallik tufayli Turkistonda tub yerli aholini sonsiz-hisobsiz dahshatli qirg'inlar qilgan, shahar va qishloqlarni yondirib, kulini ko'kka sovurgan «buyuk og'alar»dan birortasiga biror-bir keskin chora ko'rilgan emas. Holbuki, buyuk davlatchilik, shovinizmi va mustamlakachilik siyosati har qanday mahalliy millatchilikning aks sadosidir. Bu narsaga ajablanishning hojati yo'q. Chunki sovet-

lar davlati va kompartiyaning hech qachon qabul qilgan qarori bilan amalda qiladigan ishi bir xil bo'lmagan, doimo birinchisini ikkinchisi inkor etgan. O'zining qonuniy va adolatli milliy haq-huquqini talab qilgan mahalliy millat vakillari esa darhol millatchi sifatida yo'q qilib borildi. Bunga Turkiston o'lkasi xalqlari istiqloq uchun va milliy ozodlik uchun kurash yillarida o'z tajribalarida ko'rib to'la ishonch hosil qildilar.

1921-yil, 8–16-martda Moskvada RKP(b)ning X qurultoyi bo'lib o'tdi. Milliy masala bo'yicha qilgan qarorida qurultoy kompartiyaga qarshi ikkita og'machilik borligini ko'rsatdi: buyuk davlatchilik shovinizmi va mahalliy millatchilik. Holbuki bu paytda Turkistonda milliy istiqloq, erk va ozodlik deb ming-minglab tub yerli aholi qizil askarlarning shafqatsizlarcha bosqini tufayli qurbon bo'layotgan edi. Sovetlar hukumati va kompartiya mustaqillik, erk va ozodlik uchun kelgindi bosqinchi Qizil askarlarga qarshi adolatli kurashga otlangan mahalliy tub yerli vatanparvarlarni «bosmachi» deb atadi, qizil askarlarni esa «xaloskor armiya» sifatida ko'klarga ko'tardi. Albatta bu adolatsizlikni o'z ko'zi bilan ko'rgan xalqning sovet hukumati va Kompartiyadan hafsalasi pir bo'ldi. Dastlabki paytlarda sovet va kompartiyaning tashviqot va targ'ibotiga aldanib uning tomoniga o'tganlar ham tez orada o'z hatolarini tushunib, milliy istiqloq tomoniga yashirin va oshkora suratda o'ta boshladilar. Sovetlar esa bunday vatanparvarlarga «millatchilar», «xalq dushmanlari», «aksilinqilobchilar» kabi tamg'alarni yopishtirdilar. Kompartiyaning V.I.Leninning milliy siyosati amalda g'irt yolg'on va uchiga chiqqan va borib turgan shovinistik mustamlakachilik siyosatining tub mohiyati ekanligini birinchilar qatorida tushungan va anglab yetgan ushbu masalada shaxsan bolsheviklarning dohiysi bilan uchrashib milliy masalada uning dasturini inkor etgan shaxs Ahmad Zakiy Validiydir. U 20-yillarning boshlarida V.I.Leninga yozgan xatida bunday degan edi: «...O'rtoq Stalin O'rtoq Rudzutak yordamida, meni partiyaga qaytarishga urinmoqda. 1920-yilda Bokudan Markaziy Komitetga yozgan xatimda Moskvaga qarshi qaratilgan faoliyatimni, bosmachilar harakatiga qo'shilishimni ochiq bildirganman, lekin ular bilmaslikka olishyapti... Sovet hukumati 1917-yil, 20-noyabrda qabul qilingan «Rossiya musulmonlariga» nomli dekretidagi Rossiyadan ajralib chiqish huquqini (до отделения от России) 1920-yilning, 19-mayida chiqarilgan farmoningiz (Mustaqil Boshqird armiyasini tan olmaslik va uni Old Volga okrugiga

bo‘ysundirish haqidagi farmon – mualliflar)da ildizi bilan yo‘q qilindi. Bundan so‘ng, garchi boshqird, qozoq va turkistonliklar hozir mag‘lubiyatga uchragan esalar-da, ertangi kun sovet Rossiyasidan chiqib ketajak va sharqiy – kun chiqish musulmonlari tarixida yangi bir davr ochilajak: musulmonlarning haq va huquqlarini, Rossiyaning ichki kurashlari hal eta olmaslik tajribasi achinarlidir. Shuning uchun ularni hal qilish xalqaro kurash maydoniga chiqadi. Mening maqsadim va asosiy ishim ozodlikka bo‘lgan da’volarning tarixini erkin dunyo orqali bashariyatga ma’lum qilishdan iboratdir...

Velikoruslar hozir o‘z qo‘li ostida qolgan elat va millatlarga qarshi qaratilgan siyosatini ijtimoiy va iqtisodiy sohadagina emas, madaniyat sohasida ham qat’iy ravishda amalga oshira boshladi»¹. Ahmad Zakiy Validiy lenincha milliy siyosatning butun boshli reaksion mohiyatini ochib yana davom etadi: «...Siz velikorus o‘rtoqlaringiz bilan birga oddiy bir millatning tilidan va yozuvidan boshlab, ularni butunlay ruslashtirib bo‘lmaguncha yoqalaridan qo‘yib yubormayajaksizlar... Boshqa asarlaringizda millatlarga o‘z huquqlarini to‘liq bir shaklda o‘z qo‘llariga topshirish haqida so‘zlaringiz bilan hozirgi siyosatingiz orasidagi tafovut qabul qilib bo‘lmaslik darajadadir. 1919-yilning yozida, biz armiyamizning tashkiliy ishlari bilan Saranskda bo‘lgan paytda, siz tomondan vakil qilib yuborilgan o‘rtoq Zaretskiy xalqimizga «Mazlum millatlarimizning o‘z mustaqilligi, ularning milliy hukumat, milliy askar tashkil qilish masalalarini, tarixda birinchi bo‘lib, faqat Sovet hukumati hal etayajak», deb bir oy davomida ko‘p yig‘inlarda tushuntirish ishlari olib bordi. Men ham «Pravda»da bu ishontirishlarga muvofiq bir maqola bostirdim. To‘rt yil ham o‘tmadi, siyosatingiz tamomila teskari tomonga burilib, amalga oshdi... Faqat haqiqat shunday: Grigoriy Safarov kabi insonparvar odamlarning Turkistonga kelib podshoning bu yerda ilk bor o‘rnatgan mustamlaka siyosati hozir ham davom etayotganini tanqid qilib, maqolalar e‘lon qilgani uchun unga achchiqlangan velikoruslaringiz, kichik millatlarni kitga yem bo‘luvchi mayda baliqlarga qiyoslab, mahalliy xalqlar orasidan chiqqan kommunistlar o‘rtasida tushuntirish ishlari olib bordilar va o‘sha fikrni bir ta’limot o‘rnida gapirib quvondilar... Bu so‘zlar Rossiya doirasida qolmas, hech shubha yo‘qki, bu so‘zlaringiz kela-jakda ham tarqaladi va pirovard-oqibatda o‘z xohishi bilan yasha-

¹ *Закый Валидий Тўгон*. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 168-бет.

moqchi bo'lgan, lekin sizning qo'l ostingizda qolgan har bir millatning birinchi dushmani Sovet Rossiyasi bo'lajak»¹.

Zaki Validiy V.I.Leninning «proletar diktaturasi jahon miqyosida g'alaba qilgandan keyin ortda qolgan millatlar ilg'or millatlarning (ular safiga hukmronlik qiluvchi millatlar ham kiradi) faol yordamida sotsializm qurishni amalga oshirishi shart ekanligi» to'g'risidagi g'oyalarni tanqid qilar ekan, xulosa chiqaradi: «Bu esa «Xindistonda ingliz, Turkistonda rus, Afrikada fransuz va Belgiya ishchilari tashkilotlari mustamlakachilik siyosatini davom ettirajak» degan so'zdir», deya kinoya qiladi.

Kompartiya lenincha milliy siyosatining shovinistik va mustamlakachilik mohiyatini Turkistonning tub yerli xalqlari orasidan chiqqan, juda ko'plab mahalliy kadrlar ham kechikib bo'lsada tushundilar, ular sovetlarning buyuk davlatchilik siyosatiga qarshi kurashdilar va milliy mustaqillikni talab qildilar. Ammo ularning hammasiga «xalq dushmani», «aksilinqilobchi» va «Mahalliy millatchi»lik tamg'asi yopishtirilib, egallab turgan lavozimlaridan olib tashlandilar yoki yo'q qilib yuborildilar. 20–30-yillarda «mahalliy millatchi»likda ayblangan, quvg'in va qatag'on qilingan kadrlar orasida T.Risqulov, A.Rahimboyev, Sa'dulla Tursunxo'jayev, Usmonxon Eshonxo'jayev, Yoqubjon Isaqulov, Husanxon Niyoziy, Inomjon Xidiraliyev, Rahim Inog'omov, Sa'dulla Qosimov, Bo'taboy Dadaboyev, F.Xo'jayev va boshqa juda ko'plab jadid adib va arboblardan bor edilar.

Sovetlar hukumati va kompartiyaning Turkistonda yuritgan milliy-mustamlakachilik siyosatiga baho berib Mustafo Cho'qay quyidagicha yozgan edi: «Kimki milliy masala sohasidagi sovetlar siyosatidan o'ziga zarur saboqlar chiqarib olishni istasa, u Lenin programmasi Turkistonda amalda qanday qo'llanayotganini yaxshilab o'rganib chiqishi va shundan so'nggina biron xulosaga kelishi shart». Darhaqiqat, Turkistonda Sovetlar olib borgan shovinistik mustamlakachilik siyosati lenincha milliy siyosatning naqadar mudhish va dahshatli ekanligini fosh etishda yorqin namunadir.

Bo'lib tashla, hokimlik qil! Sovetlar hukumati va kompartiya Turkistonda «Lenincha milliy siyosat» niqobi ostida jahon tarixida ko'rilmagan manfur va reaksion siyosat olib bordi. Bu siyosatning bosh yo'nalishi «bo'lib tashla, hokimlik qil!» dan iborat bo'lib, u azal-

¹ *Закый Валидий Тўғон*. Хотиралар. «Шарк юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 168–169-бет.

dan, asrlar osha yagona va bir butun bo'lgan Turkistonni parchalab yuborishga qaratilgan edi. Ana shu manfur maqsadni amalga oshirish uchun 1924-yil, 31-yanvarda O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishini o'tkazish to'g'risida RKP(b) Markaziy qo'mitasining tashkiliy byurosi qaror qabul qildi va bu masalani o'rganib chiqish Y.E.Rudzutakka topshirildi. Sovetlar davrida yaratilgan tarixga oid manbalarda riyokorlik bilan Turkiston, Buxoro va Xorazmning mahalliy firqa va sovet tashkilotlari 1924-yil boshida «O'rta Osiyoning yangi sovet milliy respublikalarini tashkil etish vazifasini o'rta...»¹ qo'yanligini yozgan edi. Bu amalda lo'ttibozlik va siyosiy o'yin bo'lib, mustamlakachilarning qora qilmishlarini oqlashga xizmat qilardi. Chunki O'rta Osiyoni «milliy belgilarga qarab» bo'lib tashlash g'oyasi 1924-yilda ko'tarilgan emas. Bu g'oya velikoruslar tomonidan 1920-yilning boshidayoq Turkkomissiya raisi Y.E.Rudzutak tashabbusi bilan e'lon qilingan tezislarda Turkiston ASSRni milliy belgilarga qarab, bo'lib tashlash va muxtor (avtonom) respublikalar tuzish taklif qilingan edi. Mazkur tezislarda shu yilning iyun oyida RKP(b) MQsining partiyaning Turkistondagi vazifalari haqida deb nomlangan qarori loyihasiga kiritildi. V.I.Lenin 1920-yil, 13-iyunda Turkkomissiya qarori loyihasini shaxsan ko'rib chiqdi va o'sha paytdayoq Turkistonni «Uzbekiya», «Kirgiziya», «Turkmeniya» va boshqa etnik guruhlariga bo'lib parchalab tashlashni, ularning xaritasini tuzish zarurligini ko'rsatgan edi². U keyinchalik 1920-yil, 22-iyunda ustamonlik bilan oqibatini o'ylab «...respublikani 3 qismga bo'lish oldindan hal qilinmasin» deb ogohlantirib ham qo'ydi. Buni xalq «suvdan oldin band solish» degan naql bilan asoslaydi.

Sovetlar hukumati va kompartiyaning yagona va bo'linmas bir butun bo'lgan O'rta Osiyoni sun'iy suratda milliy belgilarga qarab, parchalab tashlashga qaratilgan yo'li tub yerli musulmon aholining milliy manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Chunki bu yo'l azal-azaldan, asrlar osha o'lkada yagona millat sifatida yashab kelayotgan tili, dini, urf-odati, madaniyati va kelib chiqishi tarixi bir bo'lgan xalqlarni bo'lib yuborish, begonalashtirishga xizmat qilardi. Bu yo'l o'lkada Rossiya mustamlakachiligi poydevorini mustahkamlar, o'lka xalqlarining o'z milliy o'choqlari atrofida o'ralashib qolishlari saba-bidan, ularning dushman bo'lgan sovetlar Rossiyasiga qarshi bir-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдик. Бош муҳаррир И.Мўминов, Учинчи жилд, 397-бет.

² Ленин В.И. ТАТ. 41-жилд, 492-бет.

galashib, yagona jabhada kurash olib borishlarini qiyinlashtirar edi. Shu boisdan uzoq istiqbolga ziyraklik bilan nazar tashlagan Turkiston o'lkasining ilg'or vakillari RKP(b) tashabbusi bilan o'tkazilajak milliy davlat chegaralanishiga qarshi chiqdilar.

O'sha 1920-yilidayoq T.Risqulov boshchiligidagi bir guruh milliy istiqloq fidoyilari Y.Rudzutak tezislarini qoralab, unga qo'shilmaligini ilgari surdilar. Ular turkiy xalqlar tarixiy ildizi jihatidan yagona va bo'linmasdir, ularning tili, dini, urf-odati, va madaniyati bir ekan yagona Turkiston ularning mushtarak uyi ekanligi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ammo bu fikrni markaziy sovet hukumati va kompartiya MQsi «panturkizm», «panislomizm» va «burjua millatchiligi»da aybladi va uning ilhomchilarini tegishli suratda jazoladi. Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishni o'tkazish bilan bog'liq masalalarda 1924-yil, iyuniga qadar turli xil fikr-qarashlar bayon etildi. Bu fikr-xulosa va munozaralar yagona Turkiston xalqlari o'rtasida mahalliychilik nizolarining kuchayishiga sabab bo'ldi.

1924-yil, 12-iyunida RKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi «O'rta Osiyo respublikalarini (Turkiston, Buxoro va Xorazm) milliy chegaralash to'g'risida»gi masala bo'yicha qaror qabul qildi. Unda quyidagilar ko'zda tutildi:

a) Turkiston, Buxoro va Xorazmning turkmanlar yashaydigan qismlarida mustaqil Turkmaniston Respublikasi tashkil etish;

b) Turkiston va Buxoroning o'zbeklar yashaydigan qismlaridan mustaqil O'zbekiston respublikasi tashkil etish;

d) turkmanlarni ajratib olib, Xorazm Respublikasini mavjud holda qoldirish. Chunki Xorazm Respublikasi rahbarlari 1924-yil, 8-mayda RKP(b) MQsiga «Xorazmda milliy masalani hal qilish to'g'risida maktub» yo'llab, unda Xorazmni milliy chegaralashga qo'shmaslikni so'ragan edilar. Ular o'z fikrlarini Xorazmning olisda joylashganligi, iqtisodiy jihatdan ajralib turganligi, qadimdan Xorazm davlat sifatida mavjudligi, davlatchilik an'analari davom etib kelayotganligi kabi masalalar bilan asoslagan edilar. 1923-yil, oktabridan Xorazm kompartiyasining mas'ul kotibi lavozimida ishlagan Qalandar Odinayev ham bu g'oyani ma'qullagan edi. Ammo 1924-yil, iyul oyida u Markazning fatvosi bilan ishdan olib tashlangach, 1926-yilda Xorazm Kompartiyasi respublikaning chegaralanishiga o'z «roziligi»ni bildirdi.

RKP(b) Markaziy Qo'mitasi Siyosiy Byurosining 12-iyundagi qarorida shuningdek, Turkistonning qozoq tumanlarini Qozog'iston

Muxtor Respublikasiga birlashtirishni, hamda bevosita RSFSR tarkibiga kiruvchi Qirg‘iziston Muxtor viloyatini va O‘zbekiston Respublikasi tarkibida tojik muxtor viloyatini tuzishni zarur deb topdi.

Hamma ish Moskvada Kompartiya MQsi Siyosiy Byurosi qarori bilan hal etilib bo‘lgach u joylarda muhokama qilinib «yakdillik bilan ma’qullandi va qo‘llab-quvvatlandi». Nihoyat 1924-yil, 27-oktabrda SSSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining II Sessiyasi O‘rta Osiyo xalqlarining «istagiga asoslanib» Turkiston MIQning butun Buxoro va butun Xorazm sovetlari qurultoylarining milliy chegaralanish hamda yangi sovet sotsialistik respublikalar va viloyatlar tuzish to‘g‘risidagi «iltimosi»ni qondirdi.

Yuqoridan qabul qilingan qarorlar asosida Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishi o‘tkazildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm sovet respublikalari o‘rnida O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi, Turkmaniston Sovet Sotsialistik Respublikasi, O‘zbekiston SSR tarkibiga kiradigan Tojikiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi, RSFSR tarkibiga kiradigan Qoraqirg‘iziston(Qirg‘iziston) Muxtor viloyati va Qirg‘iziston (Qozog‘iston) Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiradigan Qoraqalpog‘iston Muxtor viloyati tashkil etildi. Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari ham QASSR tarkibiga kirdi. O‘zbekiston SSR hududida butun hokimiyat 1924-yil, 31-oktabrida tuzilgan O‘zbekiston SSR Revolyutsion Komiteti qo‘liga o‘tdi. O‘zbekiston SSR Inqilobiy Qo‘mitasining raisi etib Fayzulla Xo‘jayev tasdiqlandi. Turkmaniston SSRda Inqilobiy Qo‘mitani Nedirboy Oytoqov boshqardi. 1924-yil, noyabr va dekabr oylarida Nusratulla Lutfullayev raisligida Tojikiston ASSR Inqilobiy Qo‘mitasi, I.Aydarbekov raisligida Qoraqirg‘iz (Qirg‘iziston) muxtor viloyati Inqilobiy Qo‘mitasi faoliyat ko‘rsatdi. Inqilobiy Qo‘mitalar «milliy jumhuriyat va muxtor viloyatlar»ni tuzish ishi bilan shug‘ullandilar.

1925-yil, 13-fevralda Buxoro shahrida maxsus qurilgan «Xalq uyi»da O‘zbekiston Sovetlarining I umumo‘zbek qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Unda «O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tuzish to‘g‘risida» deklaratsiya qabul qilindi. Deklaratsiyada O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi qonuniy rasmiylashtirildi. O‘zbekiston Respublikasi SSSR¹ tarkibiga kirdi.

¹ 1922 йил 30 декабрь Москвада ўз ишини олиб борган Шўро Социалистик Республикалар Иттифоки Шўроларининг I қурултойи СССР тuzилганлигини қарор қилди.

Qurultoyda respublika davlat hokimiyatining rahbar organi O'zbekiston SSRning 160 a'zosi va 44 nomzoddan iborat Markaziy Ijroiya Qo'mitasi saylandi.

Yo'ldosh Oxunboboyev O'zbekiston SSR MIQning raisi bo'ldi. Shuningdek, Fayzulla Xo'jayev rahbarligida O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti tarkibi tasdiqlandi. Shu munosabat bilan RKP(b) MQ O'rta Osiyo Byurosi nashri bo'lgan «За партии» jurnalida I.Xonsuvorovning O'zbekistonning davlat arboblari bergan bahosi g'oyatda o'rinalidir: Ana endi menga «Ozod sotsialistik O'zbekiston»ning mas'ul rahbarlari to'g'risida haqiqiy ma'lumot berishga ruxsat etsalaringiz: – «Okrug ijroiya komitetlari prezidiumi a'zolari va raislari arifmetikaning oddiy to'rt amalini ham bilishmaydi, hatto o'z tillarida ham qiynalib yozadilar. Parij va London shaharlari qaysi mamlakatning poytaxti ekanligini ham bilishmaydi, partiya tarixidan mutlaqo bexabar, partiya dasturini o'qib ham ko'rishmagan»¹.

I.Xonsuvorov o'z maqolasida V.I.Leninning «Savodsiz odam siyosatdan tashqarida. Oldin unga alifboni o'rgatish zarur, busiz bu yerda hech qanday siyosat bo'lmaydi, bu siz safsatabozlik, uydirmabozlik, ertakbozlik, aljirash bo'lishi mumkin, xolos, biroq siyosat bo'lmaydi» degan gaplarini keltiradi. U o'z xulosasini davom ettirib yozadi: «Mana shunday siyosatga tushunmaydigan» odamlarni sovetlar hukumati O'zbekistonda «davlat organlari rahbarlari» qilib qo'yibdi. Mamlakat hayotida, umuman davlatni boshqarishda «safsatabozlik, uydirma, aljirash»lardan ustalik bilan foydalanishmoqda, shu bilan birga bu odamlar butun mamlakatni «partiyaviy ertaklar va aljirashlar bilan to'ldirib bo'lishdi»². I.Xonsuvorovning g'oyatda ibratli bu so'zlari O'zbekiston Respublikasi MIQsining raisi etib saylangan Yo'ldosh Oxunboboyevning o'ziga ham bevosita aloqador edi. Mustaf Cho'qayev bu to'g'rida quyidagilarni yozgan: «Safsatago'ylik, uydirma, aljirashdan iborat siyosatni tushunmaydigan» hukumat tarkibiga nafaqat okrug sovetlari a'zolari va raislari, balkim Sovet O'zbekistonining rahbari MIQ raisi Yo'ldosh Oxunboboyevning o'zi ham kiradi. 1925-yil so'nggi saylovda nihoyat O'zbekiston MIQ raisi etib saylangach, uning savodsizligi aniq bo'lib qoldi...

Hozir Oxunboboyev shiddat bilan «ilm olishga kirishgan», u o'z ismini qoyil maqom qilib yoza oladi va o'qishni ham bir iloj qilib

¹ «За партии» журналы, 1927 йил, 3-сон, ноябрь.

² O'sha manba.

amallamoqda. Biroq shunday bo‘lsa-da, mana shu chalasavod dehqon «asosan, yerli aholi vakillaridan iborat O‘zbekiston hokimiyatini haqiqatan ham boshqaryapti» deb jiddiy ayta olamizmi?»¹. Eng ajablarnarli joyi shundaki. O‘zbekistonning bosh nashri «Qizil O‘zbekiston» gazetasi o‘zining 1925-yil, 23-avgust sonida «Barcha musulmon sharqi uchun sovet respublikalarning yorqin namunasi bo‘lajak» O‘zbekiston hukumatining tepasida savodsiz bir shaxs turganligidan faxrlanib yozgan. O‘sha paytda O‘zbekiston hukumatini boshqara oladigan zamonaviy bilim va malakaga ega bo‘lgan o‘qimishli bir rahbar nahotki respublikada topilmagan bo‘lsa degan qonuniy savol har bir kimsaning xayolidan albatta o‘tadi. Bunday rahbarlar so‘zsiz ko‘plab bor edi. Ammo sovetlarga o‘qimishli, siyosiy jihatdan yetuk va iqtidorli rahbar emas, bosqinchi va mustamlakachilarning barcha talab va buyruqlarini quloq qoqmay bajaradigan qo‘g‘irchoq kerak edi. Bu to‘g‘rida sovetlar Rossiyasining rahbar arboblardan biri hisoblanagan G.Safarovning so‘zlari nihoyatda ahamiyatlidir: «Mustamlakachilarga yerli xalqdan chiqqan haqiqiy rahbar, o‘zlari bilan bir safda turadigan teng huquqli o‘rtoq kerak emas edi. Ularga tilmochlar va mirshablar kerak edi». Ana shunday tilmochlik va qo‘g‘irchoq dastyorlik vazifasini O‘zbekiston rahbarlarining aksariyati o‘ynab keldilar.

O‘tkazilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida O‘zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kirdi: a) Sobiq Turkiston Respublikasidan Samarqand viloyatining Jizzax, Kattaqo‘rg‘on va Xo‘jand uyezdlarining 41 volosti; Sirdaryo viloyati Toshkent va Mirzacho‘l uyezdlarining 24 volosti; Farg‘ona viloyati Andijon, Qo‘qon, Namangan, Farg‘ona uyezdlarining 70 volosti va 7 qishloq okrugi (Shohimardon, Vodil va boshqalar); b) sobiq Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Boysun, Buxoro, G‘uzor, Qarshi, Karmana, Nurota, Shahrisabz, Sherobod va qisman Sariosiyo viloyatlar; d) sobiq Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasidan 23 sovet (tuman) keyinchalik bular Gurlan, Yangi Urganch va Xorazm uyezdlarini tashkil etgan edilar.

1929-yilga qadar O‘zbekiston SSR tarkibida bo‘lgan Tojikiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi Turkiston va Buxoroning bir qator tumanlari bazasida tashkil etildi. Ular quyidagilardan iborat edi:

¹ Сафаров Г. Мустанлака инқилоби. Туркистон сабоқлари. – М.: Госиздат, 1921. – 108-бет.

a) sobiq Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasidan Samarqand viloyati Samarqand va Xo‘jand uyezdlarining 12 volosti va Farg‘ona viloyatidan Pomir tumani;

b) Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasidan Sharqiy Buxoro deb yuritiladigan barcha hududlar: Garm, Hisor, Ko‘lob, Qo‘rg‘ontepa, Dushanba va qisman Sariosiyo viloyatlari bilan birgalikda.

Qoraqalpog‘iston Muxtor viloyati Turkistonning Amudaryo viloyatidan va Xorazmning 3 ta sovet(tuman)idan tashkil topdi. U ma‘muriy jihatdan to‘rt okrugga: To‘rtko‘l, Chimboy, Xo‘jayli va Qo‘ng‘irot okruglariga bo‘lingan.

O‘zbekiston SSR hududi respublika tashkil etilgan dastlabki yillarda 312.394 kv. km dan iborat bo‘lgan. Shu jumladan O‘zbekiston tarkibidagi Tojikiston ASSRning hududi (Xo‘jand okrugidan tashqari) 135–620 kv.km edi. O‘sha paytda O‘zbekistonning aholisi (Tojikistondan tashqari) 3 million 963 ming 285 kishi O‘rta Osiyo jumhuriyatlari aholisining yarmini tashkil etardi. 1962-yilda o‘tkazilgan aholi ro‘yxat ma‘lumotlariga qaraganda O‘zbekistonda (Tojikistondan tashqari) 4 million 447 ming 555 kishi yashagan. Ularning 47,2 foizi o‘zbek, 7,8 foizi tojiklar, 5,6 foizi ruslar, 2,4 foizi qozoqlar, 2,04 foizi qirg‘izlardan iborat edi.

O‘zbekiston SSRning poytaxti etib Samarqand shahri belgilandi. 1930-yilda poytaxt Toshkent shahriga ko‘chirildi. O‘zbekiston SSRning tashkil etilganligi 1927-yil, mart O‘zbekiston SSR birinchi Konstitutsiyasining qabul qilinishi (O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining II qurultoyida qabul qilingan) bilan mustahkamlandi. Mazkur Konstitutsiyaga 1924-yilda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasi asos – ko‘chirma bo‘ldi.

Milliy chegaralanish bilan ayni paytda iqtisodiy chegaralanish ham o‘tkazildi, ya‘ni ilgari Turkiston, Buxoro va Xorazm Respublikalari ixtiyorida bo‘lgan barcha moddiy boyliklar: zavodlar, fabrikalar, yer maydonlari, chorva mollari, madaniy oqartuv muassasalari kabilar davlat tashkilotlari o‘rtasida taqsimlanadi. Ana shu taqsimot asosida O‘zbekistonga 1195 ming desyatina sug‘oriladigan yerlar, 185 ta sanoat korxonasi, 2,590 ming bosh chorva mollari tegdi. 1924–1925-yillarda respublika jami aholisining 85 foizi qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish tarmog‘ida band edi.

O‘zbekiston hududidagi sanoat korxonalari asosan yengil sanoat korxonalari bo‘lib, 39 tasi paxta tozalash zavodlari, 35 tasi oziq-ovqat korxonalaridan iborat bo‘lgan. Ularda jami bo‘lib, 87 ming ishchi ish-

lagan. Ishchilarning asosiy qismi Yevropa millatlari vakillaridan iborat bo'lgan. Jumladan, Toshkentdagi «Birinchi may» ustaxonasida mahalliy ishchilar 2,1 foizni, mutaxassis ishchilar orasida esa 0,6 foizni tashkil etgan. Toshkentning «Красно Восточный» tumanida joylashgan 5 ta korxonadagi 2438 ishchidan mahalliy ishchilar 5 foizni¹ tashkil qilar edi va hokazo.

Maorif shoxobchalari, madaniyat va sa'nat muassasalari ham taqsimlandi.

O'zbekiston SSRning tashkil etilishi munosabati bilan kommunistik firqa tashkilotlari ham hududiy jihatdan qayta shakllantirildilar. 1925-yil, 8-fevralda Buxoroda O'zbekiston kompartiyasining I qurultoyi o'z ishini boshladi. Unda sovetlar ittifoqi kommunistik (bolshheviklar) firqasi tashkil etildi. Firqa markaziy qo'mitasi saylandi. V.I.Ivanov va A.Ikromovlar markaziy qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar.

O'zbekiston SSR tashkil etilishi munosabati bilan respublika jamoat tashkilotlari ham shakllantirildilar.

Shunday qilib, markaziy sovetlar hukumati va kompartiya O'rta Osiyo jumhuriyatlarida milliy davlat chegaralanishini o'tkazdi va yagona turkiy xalqlarni parchalanishini ta'minlab, milliy xonadonlarga bo'lib yubordi. Bu bilan u o'lkada buyuk rus mustamlakachiligi siyosatini yurgizish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratdi va shovinistik tartib-qoida va idora qilish talablariga javob bera oladigan boshqarish uslubini joriy etdi. Chunki milliy davlat chegaralanishi shunday ayyorlik va ustalik bilan o'tkazildiki, bu hududda qadim-qadimdan bir ota-onadan tug'ilgan qon-qardoshlardek do'st va ahil bo'lib yashab kelayotgan qirg'iz, qozoq, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoqlarning birortasi ularga qancha hududiy maydon yer tekkanligidan qat'i nazar bu bo'linishdan qoniqish hosil qilmadilar, ular milliy chegaralanishdan norozilik saqlanib qoldi. Aslida bolsheviklar o'tkazgan bu milliy-hududiy chegaralanish O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi bo'lajak millatlararo munosabatlar, jarayonlar ostiga ma'lum vaqtda portlaydigan mina qo'yish degan gap edi, ular favqulodda vaziyatlarda portlab, turli nizo va keskin holatlar keltirib chiqarishi mumkin edi². Bu hol hozirgi kunda ham o'zining salbiy

¹ «Эрк» газетаси, 1990 йил, 24 сентябрь, 18-сон.

² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т. 1997. – 61-бет.

ta'siri aks sadosini ko'rsatmoqda. Norozilikning bosh sababi – milliy-hududiy chegaralanishning adolatli o'tkazilmaganidadir, u yoki bu millat vakillari yashaydigan «barcha hududlar»ning o'z respublikasi hududiga ajratib berilmaganligi, u yerlarning boshqa millat nomi bilan ataluvchi jumhuriyatlar qaramog'ida qolib ketganligidir.

2-§. O'ZBEKISTON – ORZUDAGI SOTSIALIZM REJASI YO'LIDA, SANOATLASHTIRISH, KOLLEKTIVLASHTIRISH, QULOQLASHTIRISH SIYOSATI. XALQNING MODDIY AHVOLI

O'zbekiston Respublikasining 1925-yildan keyingi bosib o'tgan yo'li respublika kompartiyasi faoliyati bilan bog'liq. Sovetlar ittifoqi kompartiyasining filiali va qo'g'irchoq ijrochisi bo'lgan O'zbekiston firqa tashkiloti 20–30-yillarda bolsheviklar dohiysi V.I.Lenin ishlab chiqqan va asoslab bergan, ammo amalga oshmaydigan sotsializm qurish rejasini hayotga tatbiq etish yo'lida bordi. Bu reja 20-yillarning boshlarida V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Kundalik daftardan sahifalar», «Kooperatsiya to'g'risida», «Oz bo'lsin-u, soz bo'lsin», «Rabkrinni qanday qilib qaytadan tashkil etishimiz kerak?», «Inqilobimiz to'g'risida» deb nomlangan xatlari va juda ko'plab yozilgan maqolalarida ilgari surildi.

«Inqilob» dohiysi ishlab chiqqan «sotsializm qurish» rejasining mohiyati nimalardan iborat edi?

Avvalo V.I.Lenin sotsializmning taqdiri masalasida marksizمنى «ijodiy rivojlantirish» niqobi ostida uni inkor etdi. K.Marks va F.Engels «sotsializm va kommunizm» dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlarda birdaniga amalga oshadi, deb hisoblagan bo'lsa. V.I.Lenin «sotsializm dastlab bir necha va hatto bitta kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin» degan qat'iy xulosa chiqardi. Uning fikricha sotsializm g'alaba qilgan mamlakat sivilizatsiya va taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga chiqqan mamlakat bo'lishi shart ham emas. Albatta bu g'oya nazariy-siyosiy jihatdan qiyomiga yetmagan va shu bois bir qator qarama-qarshi fikrlarni keltirib chiqarar edi. Chunki sotsializmning moddiy asosini zamonaviy industriya tashkil etishi va sotsializm qurishda asosiy qurol bo'lgan proletariat diktaturasi ekanligini va bu diktaturada yetakchi, gegemon kuch yo'qsillar sinfi bo'lishi e'tiborga olinsa V.I.Leninning yuqoridagi xulosasi mantiqsiz va quruq safsatabozlikdan boshqa narsalarga yaramaydi.

V.I.Lenin ishlab chiqqan sotsializm qurish rejasida mamlakatni sanoatlashtirish, kollektivlashtirish va «madaniy inqilob» kabi bo‘g‘inlar markaziy o‘rinni egallaydi. Masalaning e‘tiborli va muhim joi shundaki, Lenin tomonidan ishlab chiqilgan sotsializm qurish rejasida, sobiq Ittifoq uchun yagona va umumiy reja bo‘lgani bilan turli regionlarda turlicha yo‘l, usullarda amalga oshirilgan.

Sanoatlashtirish siyosati

Har qanday milliy mustaqil davlatning asosiy yashash sharti o‘zining zamonaviy rivojlangan sanoatiga, og‘ir industriyaga ega bo‘lishiga bog‘liq. Buni yaxshi tushungan bolsheviklar dohiysi sovetlar Rossiyasini sanoati rivoj topgan ilg‘or mamlakatlar qatoriga olib chiqish vazifasini qo‘ydi. Ammo O‘zbekiston singari mustamlaka mamlakatlarga nisbatan bu siyosat mutlaqo boshqacha maqsadlarda amalga oshirildi.

1925–1940-yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati sovetlar hukumati va kompartiya shovinistik, mustamlakachilik siyosatining tarkibiy, ajralmas qismi edi. Bunday siyosatni xaspo‘shlash va oqlash maqsadida SSSRda yagona xo‘jalik kompleksi g‘oyasi ilgari surildi. Ushbu g‘oyadan kelib chiqqan holda O‘zbekistonda xalq xo‘jaligining qaysi tarmog‘ini rivojlantirish masalasini Moskva markazdan turib boshqarar edi. Bu taraqqiyot yo‘nalishi «stalincha besh yilliklar» direktivalarida o‘z aksini topdi va ular kompartiya qurultoylarida tasdiqlanadi. Ana shu direktivalar asosida rivojlangan O‘zbekiston sanoat ishlab chiqarish taraqqiyotining 1925–1940-yillardagi ahvoli tahlil etiladigan bo‘lsa, shu davr mobaynida respublikada yirik sanoat mahsulotlarini mustaqil o‘zi ishlab chiqara oladigan birorta industriya gigantining bunyod etilmaganligiga guvoh bo‘lamiz. Chunki O‘zbekistonda bunday yirik sanoat gigantlarini qurish sovetlar Rossiyasining milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Mustamlakachilik siyosati yuritishning bunday tartib-qoidasi dunyodagi Angliya, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar tarixiy tajribalarida ham tarix sinovidan o‘tgan. Mustamlakachi davlatlar (shu jumladan Rossiya ham) o‘zlari bosib olgan hududlarda tez foyda beradigan, o‘z milliy manfaatlariga javob beradigan va milliy mustamlakachilikka xavf tug‘dirmaydigan siyosat olib boradilar. Sovetlar Rossiyasi ham «ixtisoslashtirish» bahonasida Rossiyaning o‘zida

Ukraina, Belorussiya va boshqa respublikalarda og‘ir sanot korxonalarini qurishga asosiy diqqat-e‘tiborini qaratdi. O‘zbekistonda esa asosan paxtachilikning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan sanoat tarmoqlari, aholining yashashi va turmush kechirishi bilan bevosita aloqador bo‘lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va hokazolar ishlab chiqaradigan yengil sanoat korxonalari bunyod etildi. 1925–1940-yillarda qurilib, ishga tushirilgan bunday korxonalar jumlasiga Bo‘zsuv GES, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Termiz, Asaka shaharlarida issiqlik elektrostansiyalari, Olmaliqstroy, Chirchiqstroy elektr kimyo kombinati, Toshkent, Samarqand, Farg‘ona va Buxoroda to‘qimachilik fabrikalari, Toshkent qishloq xo‘jalik mashinasozligi zavodi, Farg‘ona konserva zavodi, Xilkov sement zavodlari, Samarqand, Buxoro va Marg‘ilonda Ipak yigiruv fabrikalari, «Chimyon» va «Santo» neft konlarida neft zavodlari, «Toshtram», «Qizil Sharq va Birinchi may ustaxonalari», ko‘plab paxta tozalash, sut-yog‘ tayyorlash, sovun pishirish kabi zavodlar qurildi va qayta jihozlandi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Sovetlar davri mafkurasi asosida dunyoqarashi shakllangan tarixchilarimiz bu erishilgan «muvaffaqiyatlar»ga mahliyo bo‘lib, «birinchi besh yillik yillarida 192 ta», ikkinchi besh yillikda... 189 ta» va «uchinchi besh yillik (1938–1942-yillar)ning dastlabki yillarida 134 ta»¹ sanoat korxonalari qurildi, deb ayyuhannos soldilar. «Birinchi besh yillik davrida O‘zbekistonda 289 ta sanoat korxonasi qurildi va ishga tushirildi, 79 ta korxonaga qayta tashkil etildi, sanoatning asosiy ishlab chiqarish fondlari 3 baravar neft qazib chiqarish 2,5 baravar, metall ishlash sanoati mahsuloti 6 baravar, sement ishlab chiqarish 3,5 baravar ortdi. Yengil sanoatning ko‘nchilik, poyabzal ishlab chiqarish, tikuvchilik sohalari, ip gazlama ishlab chiqarish suratlari muttasil oshib bordi».² Holbuki bu sanoat korxonalarining birortasi ham O‘zbekistonning milliy mustaqilligini ta‘minlash darajasidagi korxonalar bo‘lmaganligiga bugungi istiqlol kunlarimizda ishonch hosil qilib, unga imon keltirmoqdamiz.

1925–1940-yillarda shaharlar, transport va yo‘l qurilishi pochta-telegraf va telefon tarmoqlari rivojlanishida ham o‘zgarishlar bo‘ldi. Bu to‘g‘rida ko‘p yozilgan.

¹ *Ражабова Р.* ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. (1917–1993 йиллар.) 176–177-бетлар.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоби. Ўзбекистон Совет муштамлақачилиги даврида... 340-бет.

Urushdan oldingi va keyingi besh yilliklarda ham O‘zbekistonda barpo etilgan korxonalarining hammasi ham uning o‘ziga tegishli emasligini, ko‘plari, avvalo eng muhimlari markaz tasarrufiga olinganligini nazarda tutish lozim. Agar 1928-yilda O‘zbekistondagi mavjud korxonalarining 81,7 foizi Ittifoqqa tegishli, 14,5 foizi respublika va 3,8 foizi mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘lsa, 1930-yillarning o‘rtalariga kelib Ittifoq tasarrufidagi korxonalar 90 foizni tashkil qilgan edi.

20–30-yillarda O‘zbekistonda sanoat taraqqiyoti bilan monand tarzda ishchilar sinfining ham son jihatdan o‘sganligini ko‘ramiz. Jumladan, 1937-yilga kelib sanoat ishchilarining umumiy miqdori 1,81 ming kishiga yetdi. Bu dastlabki besh yilliklar davomida ishchilarning 8 baravar o‘sganligini ko‘rsatadi. Lekin ular orasida mahalliy millat vakillari ozchilikni tashkil qilar edi. Ayni paytda sovetlar yuritgan buyuk davlatchilik va mustamlakachilik siyosati tufayli mamlakat aholisi o‘rtasida o‘ziga xos ijtimoiy mehnat taqsimoti vujudga kelganligi ko‘zga yaqqol tashlanadi. O‘zbekistonga chetdan kelgan yevropa millatlariga mansub aholi asosan shaharlar, posyolkalarda yashab boshqaruv rahbarlik idoralari, zamonaviy fan-texnika bilan bog‘liq zavod-fabrikalarda mehnat qildilar. Mahalliy tub yerli aholi esa asosan qishloqlarda yashadi, shaharlarda yashaydiganlari ham yuqori malaka talab qilmaydigan sohalarda faoliyat ko‘rsatdilar. Jumladan, Mustafo Cho‘qayning bergan ma’lumotlariga qaraganda 1927-yilda yevropa millatiga mansub bosmaxona ishchilari 2,028 kishini tashkil etgani holda, yerli turkistonliklar 389 kishi bo‘lgan, metall sanoatida yevropaliklar 3627 kishi, tub yerli aholi 819, yevropali to‘quvchilar 8,428 kishi, turkistonliklar 5,767 kishi bo‘lgan. Kasaba soyuzidagi tibbiy xizmat xodimlarining 11,388 tasi yevropaliklar faqat 938 tasi turkistonliklar, savdo sohasida yevropaliklar 26,810 kishi, turkistonliklar 2,403 kishi edi. Mustafo Cho‘qay bunday degan edi! «Boshqa yuqori texnika mansabini qo‘ya turaylik, ular ichida bironta turkistonlik mashinist, bironta temiryo‘l stansiyasi boshlig‘i yoki yordamchisi yo‘q»¹

Sergo Orjonikidze 1927-yil, dekabr oyida bo‘lib o‘tgan VKP(b)-ning XV qurultoyida so‘zlagan nutqida O‘zbekistondagi sovetlar

¹ *Mustafо Чўқай*. Туркистон шўролар ҳокимияти даврида. «Эрк» гезетаси. 1990 йил. 17 сентябрь. 17-сон.

hokimiyati boshqaruv apparatining 61,9 foizini ruslar, faqat 24,7 foizini yerli millat vakillari tashkil etganligini tan olib aytishga majbur bo'lgan edi.

Masalaning xarakterli tomoni shundaki 20-yillarda mahalliy tub yerli ishchilar soni ko'payish o'rniga qisqarib borgan. Jumladan A.Ikromov 1927-yil, 16–24-noyabrda Samarqandda o'z ishini olib borgan O'zKP(b)ning III qurultoyida MQning hisoboti yuzasidan so'zlagan nutqida tub yerli millat vakillari bo'lgan ishchilar 1926-yildagi 38,4 foizdan 1927-yilda 37,4 foizga kamaygan¹ bunday jaryonlarning sabablari nimalardan iborat, degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiy holdir, albatta. Buning eng asosiy sababi: **Birinchidan**, rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning aksariyati yevropa millatlariga, asosan ruslarga mansubligidir. **Ikkinchidan**, davlat idora boshqarish va ish yuritish ishlarining rus tilida olib borilganligidir. **Uchinchidan**, sanoat-texnika asbob-uskunalarining ruscha nomlanganligiga va ularga oid qo'llanma, kitob va yo'llanmalarining rus tilida bo'lganligidir.

Xullas, 20–30-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining bosh maqsadi, respublikani istiqbolda mustaqil taraqqiyot yo'lida borishni ta'minlaydigan iqtisodiy poydevordan mahrum qilish va uni Rossiya xo'jalik mexanizmining bir yacheykasiga aylantirishdan iborat edi. Shu bois respublikada «sotsialistik sanoatlashtirish» Markazning xohish-irodasi va manfaatlari asosida amalga oshirilidi. Sanoat ishlab chiqarishini belgilash va ishchi mutaxasis kadrlarni shakllantirishda imperiyacha maqsadlar ustuvorlik qildi. Bu tendensiya respublikaning mustaqillikka erishgan davrigacha davom etdi.

Kollektivlashtirish siyosati

Kollektivlashtirish siyosati V.I.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismidir. Taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova kollektivlashtirishga baho berib bunday degan edi: «Kollektivlashtirish – ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o'rnatilishining naq o'zginasidir. Partiyaviy-g'oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo'ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq

¹ *Икромов А. Избранные труды в трех томах. Том 1.*

to‘lov o‘zaro tenglik asosiga qurilganidan bu siyosat o‘zini oqlamadi. Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo‘lmagan joyda tashabbuslar ham so‘nadi. Tashabbus, izlanish bo‘lmagan joyda esa, ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o‘zi kollektivlashtirish muammosini ko‘tarib chiqmagan edi. Nazariyachilar asrlar osha shakllanib kelgan ishlab chiqarish usullariga bepisand qaradilar. Zo‘ravonlik bilan o‘tkazilgan siyosat ko‘plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, yerga bo‘lgan munosabatini sovitdi. e’tirof etmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g‘aribligi ham, ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish «samarasidir».

Sovet hukumati va kompartiya mustamlaka asoratidagi o‘lka xalqlarini qul o‘rnida ishlatib hisobsiz foyda va daromad olishning eng maqbul shakli bo‘lgan kollektivlashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ayyorlik va ustamonlik bilan uzoq tayyorgarlik ishlarini olib bordi. Bu borada amalga oshirilgan yer-suv islohoti muhim o‘rin tutadi. Yer-suv islohoti ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich 1920-yillarning boshlarida o‘tkazildi va o‘lkada amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanish munosabati bilan ma’lum muddatga to‘xtab qoldi. Ikkinchi bosqich esa 1925–1929-yillarni o‘z ichiga oladi.

1920–1921-yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohotining asosiy maqsadlaridan biri, o‘lkaga ko‘chirib keltirilgan rus zamindorlarining yerlarini mahalliy dehqonlarning yerlari bilan tenglashtirish edi. Chunki bu rus kelgindi mujiklari Chor ma’murlaridan juda katta hajmdagi serunum yaxshi yerlarni olgan edilar. Sovet hukumati bu bilan o‘zini go‘yo mahalliy mehnatkash xalqning «g‘amxo‘ri» va «mehriboni» qilib ko‘rsatmoqchi bo‘lgan edi. O‘lkada yer-suv islohoti sovet hukumatining «Yer to‘g‘risida»gi dekreti asosida amalga oshirildi va uning bosh maqsadi qishloqda sinfiy tabaqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. Sovet va kompartiya korchalonlari bu yerda ham «bo‘lib tashla, hokimlik qil» qabilida ish yuritdilar, qishloq aholisini boy va kambag‘allarga bo‘lib ularning sopini o‘zidan chiqarib bir-birlariga qarshi gijgijladilar. 1921-yilda tashkil etilgan «Qo‘shchi» ittifoqi xuddi ana shu maqsadda tuzildi. 20-yillarning o‘rtalaridayoq uning saflarida 160 ming nafarga yaqin a’zo bor edi. Bu ittifoqqa asosan yersiz va kam yerli kambag‘al dehqonlar uyushar edi. Uning faoliyati bolsheviklar tomonidan boshqarilar edi. «Qo‘shchi» ittifoqi boylar va ruhoniylarning yerlarini tortib olib, yersiz va kam yerli dehqonlarga bo‘lib berardi. 1921–1922-yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti nati-

jasida Sirdaryo, Farg‘ona, Yettisuv viloyatlari, Turkman viloyatining Marv uyezdida 1.722.626 desyatini yer musodara qilindi. Ana shu yerlardan 117.512 desyatini yersiz va kam yerli o‘zbek dehqonlariga berildi va 3 ming xo‘jalik tashkil etildi. Dehqonlarga yer bilan birgalikda 1.517 ot, 87 tuya, 1042 sigir va 133 eshaklar ham taqsimlab berildi. Bundan tashqari qishloq kambag‘allariga mehnat qurollari ham ulashildi.

Yer-suv islohoti davrida ko‘chirib yuborilgan oilalardan 250 ming botmondan ortiq don tortib olindi va shundan atigi 12.8 ming botmoni mahalliy kambag‘al batraklarga bo‘lib berildi.

Yer-suv islohotining 1925–1929-yillarda o‘tkazilgan O‘zbekiston SSR markaziy Ijroiya Qo‘mitasining 1925-yil, 2-dekabrda «Yer va suvni natsionalizatsiya qilish», «Yer-suv islohoti» to‘g‘risidagi dekretiga asosan amalga oshirildi. O‘tkazilgan islohot davomida faqat Toshkent, Farg‘ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlarida 254.2 ming desyatina yer jamg‘armasi hosil bo‘ldi. Bu yerlarning 70 foizi «boylar» deb hisoblangan o‘rtahol dehqonlardan tortib olingan edi. Ana shu o‘rtahol dehqonlar 1918–1922-yillarda sovetlardan yer olib, o‘z xo‘jaliklarini tiklab olgan edilar.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog‘iston viloyatlarida yer-suv islohoti 1928–1929-yillarda o‘tkazildi. 1924-yil, 1-noyabrda tashkil etilgan Qashqadaryo viloyatida yer-suv islohoti 1929-yil bahorida yakun topdi. Bu o‘tkazilgan tadbir natijasida katta yer egalari yo‘q qilindi, amirlikning katta amaldorlari va savdogarlari xo‘jaliklari tugatildi.

Qashqadaryo vohasida yer-suv islohoti davomida jami bo‘lib 989 xo‘jalik batamom yo‘q qilindi. Shundan 339 tasi boylarniki, 195 amir, amaldorlariniki, 174 tasi ruhoniylarniki, 53 tasi savdogarlarniki, 41 tasi sudxo‘rlarniki bo‘lgan. Bu xo‘jaliklarning yo‘q qilinishi oqibatida 12556 tanob sug‘oriladigan, 5290 tanob lalmikor yerlar, 1001 ot, 1194 ho‘kiz, 274 tuya tortib olindi.

Ayni paytda sovet hukumati o‘z yerida halol mehnati bilan kun ko‘radigan dehqon xo‘jaliklarni ham islohot girdobiga tortib quloqlarga aylantirgan, ularning yer-suvi, ot-ulovi va bor-bisotidan mahrum etgan edi.

Qashqadaryo viloyatida ko‘rsatilgan sabablarga ko‘ra musodara etilgan yerlar 17.906 tanob sug‘oriladigan va 7.315 tanob lalmikor zamindan iborat bo‘lib, jami 25311,23 tanobni tashkil etgan edi.

Yer-suv islohoti 1929-yilda o‘tkazilgan Qoraqalpog‘istonda 300 dan ortiq yarim zamindor yer egalarining xo‘jaliklari musodara qilindi. 5000 dan ortiq boylarning yerlari tortib olindi. Xorazm okrugida 458 xo‘jalik, Farg‘ona okrugida 1541 xo‘jalik tugatildi.

Jami bo‘lib butun O‘zbekiston bo‘yicha o‘tkazilgan yer-suv islohoti natijasida 4801 ta xo‘jalik quloq xo‘jaligi sifatida tugatildi, 23036 xo‘jalikning ortiqcha yerlari tortib olindi, yer jamg‘armasiga 474393 desyatina yer qo‘shildi. Yerlar bilan birga ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilingan edi.

Mamlakatda yer-suv islohotini amalga oshirish ishlari bilan viloyat, okrug va tumanlar yer komissiyalari shug‘ullandilar. Ularga yordam berish uchun qishloqlarda yordamchi komissiyalar tuzildi.

Xullas, O‘zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohoti natijasida respublika qishloq aholisining tarkibida bir qator jiddiy o‘zgarishlar bo‘ldi, kambag‘al dehqonlar kamayib o‘rtahol dehqonlar salmog‘i ortdi. Jumladan yer-suv islohotiga qadar kambag‘al dehqonlar guruhi barcha dehqonlarning 76 foiziga teng edi. Yer-suv islohotidan keyin esa, ularning salmog‘i 30 foizga qisqardi va aksincha o‘rtahol dehqonlarning salmog‘i 17 foizdan 52 foizga ortdi.

O‘zbekistonda yer-suv islohotini o‘tkazish chog‘ida bir qator adolatsizliklar va nohaqliklarga yo‘l qo‘yildi. **Birinchi**dan, quloq va boylar sifatida yo‘q qilib yuborilgan xo‘jaliklarning katta qismini o‘rtahol, o‘z mehnati bilan kun kechiruvchi dehqonlar tashkil etar edi.

Kollektivlashtirishning boshlanishi.

Ularning aksariyatiga sovetlarning o'zi kecha yer taqsimlab berib, bugunga kelib ularni quloqlarga aylantirdi.

Ikkinchidan, sovet va kompartiya idoralarida rahbarlik lavozimida o'tirganlarning ko'pchiligi nazariy-g'oyaviy va siyosiy jihatdan pishib yetilmagan shaxslar edilar, ularning ko'pchiligida xo'jalik-tashkilotchilik qobiliyati yo'q edi. Ana shuning oqibatida 20-yillarda davlatga kattagina foyda keltirib turgan shirkat xo'jaliklari yo'q qilib yuborildi, ularni kollektivlashtirish siqib chiqardi. 1924-yilda 912 shirkat 18 tuman uyushmasiga birlashgan edi.

Uchinchidan, sovet va kompartiya rahbarlari tub yerli xalqning ming-ming yillar davomida shakllanib, qaror topgan milliy urf-odatları va qadriyatlari bilan hisoblashmadilar va nazar-pisand qilmadilar. Sovetlarning yer-suv islohotini qabul qilmaslik hollari ko'p joylarda qayd etilgan. Jumladan, Mustafo Cho'qay bunday yozadi:

«Oktabrning o'n yillik bayrami nishonlanish arafasida O'rta Osiyo Byurosining «За партию» nashri 1927-yil, sentabr sonida, kambag'al turkistonliklarning o'zlariga bo'lib berilgan tomorqalarni avvalgi egalariга o'z xohishlari bilan qaytarib berishgani haqidagi bir qancha hodisalarni keltirgan. Hatto, yerlarni zo'rlik bilan mahalliy hokimiyat tazyiqida bo'lib berish hollari ham yuz bergan.

«Правда Востока» gazetasi 1928-yil, 2-sentabr sonida quyidagi juda bir qiziq rasmiy ma'lumotni bergan edi: «Boylarning o'zboshimchalik bilan o'z yerlarni tortib olish hollari sodir bo'lgan. Bunaqa hodisalar, ayniqsa Samarqand va Buxoro viloyatlarida ko'p takrorlanmoqda.

...o'z xohishlari bilan yer olishdan voz kechayotganlar ham uchrab turibdi.

... U yoki bu shaklda boylarning yerlarini tortib olishga yo'l qo'ygan yoki yo'l qo'yishayotgan ba'zi qishloq va rayon ijroiya qo'mitalari xodimlariga qarshi biz qattiq choralar ko'rishimiz zarur». O'zbekistonda yer-suv islohoti o'tkazilishi davrida kompartiya va sovetlarning agrar siyosatiga qarshi norozilik harakati keng tus oldi. Hatto terrorchilik keng tus olgan. Faqat 1928-yilning o'zida O'zbekistonda 218, 1929-yilda 429, 1930-yil, yanvar-aprelida 106, jami 653 terrorchilik hodisalari yuz bergan¹.

¹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаш-тириш, сургун... 50–51-б.

Kolxozga chorva hayvonlarini topshirish.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirish sobiq Itti-foqda bo‘lgani singari 1927-yil, 2–19-dekabrda bo‘lib o‘tgan VKP(b) XV qurultoyidan so‘ng rasmiy tus oldi. Ammo Oktabr Harbiy to‘nta-rishidan so‘ng dastlabki jamoa xo‘jaliklari vujudga kela boshlagan edi. 1921-yilning boshlarida faqat Farg‘ona, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida 8743 xo‘jalikni birlashtirgan 275 jamoa xo‘jaligi tuzilgan edi. Bu davrda ana shu viloyatlarda 74 ta davlat xo‘jaliklari – sovxozlar ham tashkil topgan edi. Yer-suv islohoti yillariga kelganda esa respublikadagi jamoa xo‘jaliklarining soni 522 taga yetdi¹.

Kollektivlashtirishni ommaviy ravishda sun‘iy tezlashtirish 1929-yildan e‘tiboran boshlandi. Bunga I.Stalinning 1929-yil, noyabrda «Правда» gazetasida e‘lon qilingan «Buyuk burilish yili» maqolasi o‘ziga xos bir turtki bo‘ldi. Unda «xalqlar dohiysi» xalq xo‘jaligining hamma sohalarida bo‘lgani kabi kollektivlashtirish sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishilayotgani, qishloq mehnatkashlari ommaviy suratda jamoa xo‘jaliklariga kirayotganliklari ta’kidlangan edi. Kollektivlashtirishdagi kamchilik va nuqsonlar haqida esa maqolada lom-mim deyilmagan edi. Bu kollektivlashtirishni sun‘iy suratda tez-

¹ *Ражабова Р.* ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар), 139-бет.

lashtirishda mahalliy bolsheviklar tashkilotlari rahbarlari uchun o'ziga xos «namuna» edi.

Kollektivlashtirishni sun'iy tezlashtirish va bu borada «sotsialistik musobaqa»ni avj oldirishda VKP(b) MQsining 1930-yil, 5-yanvardagi «Kollektivlashtirish sur'ati va jamoa qurilishiga davlat yordami berish tadbirlari to'g'risida»gi qarori hal qiluvchi o'rin tutdi. Mazkur qarorda sobiq SSSR hududi uch guruh tumanlarga bo'lindi va qaysi hudud qachon kollektivlashtirishni tugallashi rejalashtirildi. Jumladan, O'zbekiston uchinchi guruhga kiritildi va u kollektivlashtirishni 1933-yil, bahorida tugallashi kerak edi. Biroq VKP(b) MQsining Siyosiy Byurosi mamlakatda kollektivlashtirish tajribasini o'rganib chiqib, amaliy chora-tadbirlar belgiladi. Unda O'zbekiston kollektivlashtirish juda sekin rivojlanib borayotgan hududlar qatoriga kiritildi.

Markazning «tanqidiy xulosalari» asosida O'zbekiston sovet hukumati va Kompartiyasi respublikada kollektivlashtirishni yuqori sur'atlarda va safarbarlik asosida olib bordi. Bu borada O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1930-yil 17-fevralda qabul qilgan «Kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida» qabul qilgan qarorini ta'kidlab o'tmoq joiz, albatta. Mazkur qarorda respublikada ommaviy suratda yalpi jamoalashtiriladigan 17 hudud belgilab chiqildi va kollektivlashtirishda kim o'zdi sotsialistik musobaqasi avj oldirildi. Bu hol sun'iy jamoa xo'jaliklarining tez sur'atlarda o'sishiga olib keldi. Agar 1930-yil, 1-yanvarigacha dehqon xo'jaliklarining 10 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, shu yilning 1-martiga kelib bu ko'rsatkich 44.8 foizga yetdi. Xorazm okrugining Shovot va G'azovot tumanlarida 1930-yilning yanvariga qadar birorta jamoa xo'jaligi bo'lmagani holda shu yilning 26-fevralida mazkur tumanlarning rahbarlari dehqon xo'jaliklari yuz foiz jamoalashtirildi, deb markazga xabar berdilar.

Kollektivlashtirishda ixtiyoriylikka amal qilinmadi. Hamma yerda qonun buzarlik, zo'rlash, quloq qilish, soliq solish, surgun va qatag'on qilish siyosati avj olib ketdi. Bu tadbirlar VKP(b) MQsining 1930-yil, 20-fevralida qabul qilgan «Kollektivlashtirish va iqtisodiy jihatdan orqada qolgan milliy tumanlarda quloqlarga qarshi kurash to'g'risida»gi qaror asosida amalga oshirildi. Bu qaror asosan O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston singari milliy respublikalarda kollektivlashtirish bahonasida mahalliy xalqni qatag'on qilishni nazarda tutgan edi. Natijada faqat 1936-yilning o'zida O'zbekistonda 2648 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatilib, qatag'on qilindi.

Ko‘p hollarda quloq qilinganlar orasida katta yer egalari emas, balki o‘rtahol dehqonlar va jamoa xo‘jaligiga kirishni istamagan kambag‘al dehqonlar ham bo‘lardi. «Jeynov tarixi» kitobida mualliflar qiziq bir voqea xususida hikoya qiladilar. Qashqadaryo vohasining Beshkent tumani boshliqlari, revkom raislari Jeynov qishlog‘iga kelib goh Safarboy ko‘saning musodara qilingan uyida, goh Muhammad Nabiboyning tortib olingan hovlisida jamoa xo‘jaligi tuzish xususida surunkali majlislar o‘tkazadilar. Ana shunday majlislarning birida Mulla cho‘li qizishib ketib, qishloqda g‘irt kambag‘al, buning ustiga xayoli ham o‘ziga yarasha kirdi-chiqdi bo‘lgan Jumaboy devonani o‘rnidan turg‘izib majlisda to‘plangan xaloyiqqa qarab bunday degan: «– Xaloyiq, jamoa xo‘jaligida hamma teng bo‘ladi mol o‘rtada, foyda baravar deyapsizlar, qani menga aytinglarchi, men 50 ta qo‘y, 2 ta ho‘kiz, 2 ta omoch, 3 ta sigir qo‘shsamda, manavi Jumaboy devona hech vaqo qo‘shmasa-yu, ertaga foydani teng ko‘rsa, mening molimni o‘ziniki desa, buyog‘i qanday bo‘ladi? Axir Jumaboy jamoa xo‘jaligiga kirsam, u nima qo‘shadi? Uning haloldan tovug‘i, haromdan itiyam yo‘q-ku? Men bu bilan sherik bo‘lib, qanday jamoa xo‘jaligiga kiraman? O‘yinda teng bo‘lishi kerak-da, shunday emasmi?

Mulla cho‘li etagini qoqadida, o‘rnidan turib chiqib ketadi. Majlisga kelgan o‘n-o‘n besh chog‘li odam uning izidan gurra turib er-

**Majburiy tashkil qilingan jamoa
xo‘jaliklarida yer haydash.**

gashadi. Shu kuni majlisda allaqayerdan keltirilgan stol bilan stullar, tumandan qadam ranjida qilgan rahbarlarning o‘zi qoladi»¹.

Asosiy o‘yin ana shu majlisdan so‘ng boshlanadi. Jamoa xo‘jaligiga kirmagan Jeynovliklarga tuman markazidan soliq ustiga soliq kela boshlaydi. Bitta tuyaga 6 tanga soliq solingan. Shu yillari bozorda bitta tuyaning narxi 20 tanga (3 so‘m) bo‘lgan. Ho‘kiz, sigir, qo‘y, echki, ot, parranda-yu hamma narsaga shu xilda soliq solingan. Chorasiz qolgan bir necha xo‘jalikdan amal-taqal qilib artel tuzishga muvaffaq bo‘ladilar. Ana shu artel negizida 20-yillarning oxirida «III baynalmilal» jamoa xo‘jaligi tashkil topadi.

Kollektivlashtirish jarayonining nuqsonlaridan yana bittasi shunda ediki, qishloq kooperatsiyasi artel shaklida amalga oshiriladi, deb yozib qo‘yilgan 1930-yil, 6-fevralda qabul qilingan birinchi Namunali Nizomning o‘zida bir qator nuqson va qusurlar bor edi. Chunki unda mulkni umumlashtirish tabiati, jamoa xo‘jaliklarining bo‘linmas fondlari kabi masalalarga aniq javoblar berilmagan edi. Natijada uy-joy binolari, yirik shoxli mollar, qo‘y-echkilar u yoqda tursin, hatto parrandalar ham jamoalar mulkiga aylantirildi. Buni Farg‘ona, Toshkent, Samarqand va boshqa viloyatlar misolida ta’kidlash o‘rinlidir.

Kollektivlashtirishga mutasaddi idora xodimlarining ma’ruzalarida dehqonlarning joylardagi hukumat organlariga ishonchlari borgan sari yo‘qolib borayotganligi ta’kidlanadi. Jumladan Toshkent viloyati Niyozboshi bo‘lisining kambag‘al va o‘rtahol dehqonlari qishloq ma’muriyatidan cho‘chib hatto o‘z tashabbusi-yu noroziliklarini ayta olmaganlar. Buxoro viloyatining Qorako‘l tumani bo‘yicha vakil I. Rubenshteyn o‘zi mutasaddi bo‘lgan yuqori idoraga bunday xabar beradi: «Hokimiyat deyarli o‘z garmadi, deb hisoblaguvchi odamlar orasida sovet ma’muriyatining mutlaqo obro‘si yo‘q. Ustiga-ustak qishloq soveti rahbariyati har 10–12 kunda almashib turadi. Bunchalik tez almashuvlarning sababi hech kimga ayon emas»².

Sovetlarning kollektivlashtirish siyosati ommani qo‘rquv va vahimaga soldi. Ular o‘z xo‘jaliklarini qarovsiz tashlab qochdilar, chorva mollarini so‘ydilar yoki bozorga olib borib arzon garovga sotdilar. Natijada O‘zbekistonda faqat qoramollar 1930-yilning o‘zida 60 ming boshga kamayib ketdi.

¹ Саидов М., Рашинов П. – Жейнов тарихи, 87-бет.

² «Шарк юлдузи», 1992 йил, 12-сон, 184–185-бетлар.

Kollektivlashtirish davomida amalga oshirilgan bunday adolat-sizlik, zo'rvonlik va odamlarning qadr-qimmatini oyoqosti qilish siyosati xalq ommasining sovetlar hukumatidan noroziligining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi va 1930-yil boshlarida O'zbekistonda dehqonlar urushining kelib chiqish xavfini tug'dirdi. 1930-yil, 25-fevralida Farg'ona okrugining bir qancha tumanlarida mehnatkashlarning ommaviy chiqishlari bo'lib o'tdi. So'ngra bunday harakatlar Andijon, Buxoro, Toshkent, Samarqand va Xorazm okruglarining bir qator tumanlarida ham takrorlandi. Xususan Farg'ona vodiysi tumanlaridagi xalq ommasining chiqishlari sovetlar hokimiyatiga qarshi siyosiy kurashlar tusini oldi.

Kompartiya va sovetlarning olib borayotgan siyosati va amaliyotiga qarshi qishloq aholisi norozilik bildirdi, isyonlar, g'alayonlar ko'tardi. Xullas, milliy qishlog'imizda sovetlarga, kompartiyaga, ularning siyosatiga qarshi inqilobiy harakat yuz berdi. Bolsheviklar uni «Кишлачная контрреволюция («Qishloqdagi aksilinqilob»), deb nomladilar. Aslida esa bu qishloq inqilobi edi.

Ammo bu inqilob bolsheviklar tajovuziga, ularning kollektivlashtirish siyosatining buzilishlar bilan o'tkazilishiga, zo'rvonlik, kuch ishlatish usuliga qarshi ko'tarilgan dehqonlar inqilobi edi. Biroq qizil saltanatga, qizillarga qarshi ko'tarilgan bu qishloq inqilobi, dehqonlar urushi imperiyaning qonli panjalari bilan bo'g'ib tashlandi. Oqibatda bolsheviklarning kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati va amaliyoti O'zbekistonda zo'rvonlik bilan joriy etila boshladi.

Albatta bu hol sovet va firqa tashkilotlarini vahimaga soldi. Ular vujudga kelgan buhronli vaziyatning oldini olish uchun bir qator shoshilinch choralar ko'rdilar. Jumladan VKP(b) Markaziy Qo'mitasi 1930-yil, yanvar oyida kompartiyaning O'rta Osiyo Byurosiga yo'llagan telegrammasida mamlakatning ilg'or agrar o'lkalarida tavsiya etilgan suratlarni iqtisodiy nochor viloyatlarda tatbiq etmaslik, shoshma-shosharlik qilmaslik, milliy o'lkalardagi mahalliy sharoitni hisobga olish va ommaviy kollektivlashtirish ishlari o'tkazilmagan hududlarda quloqlashtirish siyosatini to'xtatish kabilarni ilgari surdi.

1930-yil, 2-martda I.Stalinning «Yutuqlardan esankirash» maqolasi «Pravda»da bosilib chiqdi. 14-martda VKP(b) Markaziy Qo'mitasi «Kollektivlashtirish harakatida firqa yo'lini buzishlarga qarshi kurash to'g'risida» qaror qabul qildi. 2-aprelda VKP(b) MQ joylarga maxfiy

xat yubordi. Ana shu hujjatlarning hammasida kollektivlashtirishda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklar, ixtiyoriylikning buzilishi, ma‘muriyatchilik va dekretlashtirish qoralandi.

VKP(b) MQsi qishloq xo‘jalik artelining Namunaviy Nizomiga o‘zgartirishlar kiritdi va u 1930-yil, 2-martda matbuotda e‘lon qilindi. Unda ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishning aniq miqdori, jamoa xo‘jaligiga kirayotgan dehqonlarda tomorqaga ajratiladigan yer, chorva mollari va parrandalarning qolishi lozim bo‘lgan miqdori aniq ko‘rsatildi. Ammo bu ko‘rilgan tadbirlarga qaramasdan mehnatkash dehqonlar ommasining sovetlar va kompartiyaga ishonchi so‘nib bordi, ular jamoa xo‘jaliklaridan chiqib keta boshladilar, hatto ayrim jamoa xo‘jaliklari tarqalib ham ketdilar. Masalan Qashqadaryo viloyatining Yakkabog‘ tumanidagi «Красный октябрь», G‘uzor tumanidagi «Ленинский путь» kabi jamoa xo‘jaliklari tarqalib ketdi. Natijada respublika bo‘yicha 1930-yilning martida jamoalashtirilgan xo‘jaliklar 47 foizga teng bo‘lgan bo‘lsa, may oyiga kelib bu ko‘rsatkich 29 foizga tushib qoldi. Bu mehnatkash omma sovetlarning kollektivlashtirish siyosatini qo‘llamayotganligini ko‘rsatardi. Ammo sovet hukumati va kompartiya ma‘lum bir qisqa muddatli chekinishdan so‘ng 1930-yillarning kuz oylaridan boshlab quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida kollektivlashtirish siyosatini yanada shiddatliroq tusda avj oldirdi. O‘zbekistonda kollektivlashtirish tez sur‘atlarda o‘rib bordi. 1931-yilning yoziga kelganda dehqon xo‘jaliklarining 56.7 foizi jamoalashtirilgan bo‘lsa, 1932-yilda bu ko‘rsatkich 74.9 foizga yaqin, 1933-yilda – 91.7 foiz va 1939-yilda esa 99.5 foiz dehqon xo‘jaliklari jamoa xo‘jaliklariga a‘zo bo‘lgan edilar. O‘zbekiston sovetlarining IV qurultoyi arafasida, 1931-yil, 15-fevralgacha bo‘lgan ma‘lumotlarga qaraganda, respublikaning 45 tumanidagi jamoa xo‘jaliklaridan 2648 boy-quloq sifatida haydalgan bo‘lsa, 1932-yilda 3550 «quloq» jamoa xo‘jaliklari rahbarligidan haydalganlar. Faqat 1930-yil, 19-martgacha O‘zbekistondan 1-toifa konslagerlariga qamaladigan «faol quloqlar»dan 1195 kishi qamoqqa olindi. 1930–1933-yillar mobaynida OGPUning O‘rta Osiyodagi doimiy vakilligi huzuridagi «uchlik» (L.N.Belskiy, V.A.Karutsskiy, Babkevich)ning qarorlari bilan ko‘pdan ko‘p yurtdoshlar har xil ayblar bilan otuvga, konslagerlarda, axloq tuzatish lagerlarida, maxsus mehnat posyolkalarida jazoni o‘tash uchun hukm etilganlar. «Quloq»lar o‘z yashash joylari makonlaridan badarg‘a qilinib, sobiq Ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz,

Qozog‘iston, Sibir kabi hududlariga surgun qilindilar. 1931-yil av-
gustida jami bo‘lib 3795 xo‘jalik (1789 kishi) Ukraina va Shimoliy
Kavkazga surgun qilingan. 1932-yil, may oxirida O‘zbekiston bo‘yi-
cha 4865 xo‘jalik, 22505 kishi, jumladan 6877 erkaklar, 5886 ayollar,
9055 bolalar eshelonlarga orilib surgun qilingan. Bunday surgun qilish
1933–1937-yillarda ham davom etgan. Bundan tashqari o‘sha mudhish
yillarda ko‘plab dehqonlar quloqlashtirish siyosatidan bezib, muho-
jirlikka chiqib ketganlar. OGPU maxfiy siyosiy bo‘limining 1932-yil,
5-avgustida mutlaqo maxfiy tamg‘a ostida tuzilgan «qishloqdagi salbiy
hodisalar va antisovet unsurlar faoliyati to‘g‘risida» deb nomlangan
ma’lumotnomasida: «O‘rta Osiyo bo‘yicha yanvar-iyul mobaynida
maxfiy siyosiy bo‘lim yo‘li bilan qishloqda 834 kishini qamrab olgan
73 aksilinqilobiy boy-quloqlar guruhi aniqlandi va ular yo‘q qilindi.
Shu muddat mobaynida 60 tagacha odam o‘ldirilgan, 82 terror hodi-
sasi hisobga olindi. Chegara rayonlarida aholining qo‘shni mamlakat-
larga o‘tib ketish hollari ko‘plab qayd etildi.

Quloq-boylar targ‘iboti ta’sirida ko‘pincha kambag‘al va o‘rtahol
xo‘jaliklar ketganlar...» deyiladi. Ana shu tariqa O‘zbekistonda qu-
loqlar sinf sifatida tugatildi. Ammo bu ish respublikada eng qo‘pol va
vahshiylarcha bir suratda amalga oshirildiki, uni so‘z bilan ifodalash
g‘oyatda mushkul.. Voqea Yangiyo‘l tumaniga qarashli Qovunchi

Yakka xo‘jalik egasi yer haydamoqda.

qishlog'ida sodir bo'lgan: «Qurollangan vakillar qurollangan militsiya xodimlari hamrohligida kechasi quloq qilinayotgan odamlarning uyiga kirib, bor bisotini molidan tortib, puli-yu kiyim-kechagi, choyshabi, yu idish tovog'igacha... tortib olingan. Shunday hollar ro'y berganki, tortib olingan buyumlar ro'yxati tuzilmagan. Tuman bo'yicha 500 kishi quloq qilindi. Ularning hammasi rayon ichki ishlar bo'linmasiga keltirilib, 8 kungacha hibsdan saqlandi. Qamalgalarning aksariyati begunoh odamlar edi».

Birgina Zangiota qishlog'idan 42 xonadon quloq xo'jaligi sifatida badarg'a qilingan. Quloqning o'zi kim? Bu savolga taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova: «Quloqlar bir necha yil ilgari yer olib, o'z mehnati evaziga ma'mur yashayotgan kishilar edi», deb yozadi. Quloqlarni oladigan oyliklariga qarab aniqlaganlar. Masalan Zangiota qishlog'idan dehqon Abdulla Qozoqboyev 158 so'm, Ashraf Ibrohimov 238 so'm, Mulla Toshxo'jayev 214 so'm, Usmonxo'jayev 93 so'm soliq to'lagani uchun quloq deb topilganlar. Chinoz qishlog'ida 30 xonadondan 18 ot tortib olingan va xonadon egalari quloq qilingan.

Xullas, jamolashtirishdan iborat sovetlarning mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiluvchi tadbir O'zbekiston uchun juda qimmatga tushgan edi. Bu ham yetmagandek markaziy hukumat O'zbekistonga kollektivlashtirishni o'tkazishda baynalmilalchilik yordami ni ko'rsatish bahonasida ko'plab rus oilalarini bu yerga ko'chirib olib keldi. O'zbekistonga tashlangan birinchi yigirma besh ming desantchilar bu fikrimizga dalil bo'la oladi. (Sovetlar hukumronligi yillarida bunday desantchilar tez-tez tashlanib turdi.) Yigirma besh mingchilar kimlar edilar, degan qonuniy savol tug'iladi. Aslida ular sovet saltanatchilarining mamlakatimizda ruslashtirish va buyuk davlatchilikdan iborat siyosatini amalga oshirish uchun yuborilgan vakillarning bir qismi edi, xolos. Ammo sovet hukumati va kompartiya bu siyosatni xaspo'shlab, sillig'lab, shaharning qishloqqa, RSFSRning «quloq milliy o'lkalarga» do'stona va otaliq «yordami» ko'rsatishi niqobi ostida amalga oshirdi. Ishchilar harakatida yangicha otaliq yordamining g'oyaviy negizi bo'lib VKP(b) MQSining 1929-yil, noyabr Plenumi qarorlari asos bo'ldi. Plenum qarorlariga ko'ra qishloq mehnatkashlariga kollektivlashtirish ishida yordam berish uchun «tashkiliy-siyosiy jihatdan yetarli tajribaga ega» bo'lgan 25 ming ishchi yuborilishi kerak edi. Chunki qishloqda sotsialistik dehqonchilikni maydonga kelti-

ruvchi asosiy rahbar va etakchi kuch ishchilardir, deb hisoblanar edi. Plenumda ilgari surilgan g‘oyalar VKP(b)ning XVI qurultoyi (1930-yil, 26-iyun–13-iyul)da yanada rivojlantirildi va mustahkamlandi. Jumladan qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Kolxozchilarning o‘z ichlaridan yangi kadrlarni ko‘tarish kolxoz kadrlarini ishida asos qilib olinishi kerak. Bu ish kolxozlarda ishlash uchun yuborilgan 25 ming ishchining ham eng muhim vazifasidir»¹. Kompartiya ko‘rgazmasi asosida qishloqlarga «baynalmilal» yordami ko‘rsatish uchun Moskva, Leningrad, Ivano-Voznesensk va boshqa shaharlardan «eng bilimdon» va «tashabbuskor» ishchilar tanlanib 25 ming kishi o‘rniga 27119 kishi jo‘natildi. 1930-yil, fevralidan 1931-yil yanvariga qadar O‘zbekistonga kelish uchun 458 kishi yo‘llanma oldi. 1931-yil davomida yana 400 kishining bu yerga yetib kelishi rejalashtirilgan edi. Dastlabki yetib kelgan 433 desantchilarning 149 tasi Moskvadan, 84 tasi Leningrad dan va 200 tasi Ivano-Voznesenskdan edi. Tashabbuskor ammo chaqirilmagan bu «mehmonlar»ning 76 tasi Samarqand, 56 tasi Toshkent, Andijon va Qashqadaryo viloyatlariga 33 tadan yuborildi. Kelgindilarning 33 nafari darhol respublika markaziy apparatlarida ishga joylashtirildilar².

O‘zbekistonga yuborilgan desantchilarning asosiy qismi aslida hayotiy va bilim tajribasi kam, o‘sha davrning soxta va balandparvoz shiorlaridan ilhomlangan va eng muhimi «ulug‘ og‘alik» shovinistik-mustamlakachilik g‘oyasi bilan ongi zaharlangan shaxslar bo‘lganlar. Ammo sovetlar davrida yaratilgan tarixiy adabiyotlarda yigirma besh mingchilar faoliyati ko‘klarga ko‘tarib maqtaldi, ularni O‘zbekistonning sotsialistik taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shganliklari mahovat qilindi. Amalda esa, O‘zbekistonga kelgan yigirma besh mingchilarning aksariyati uzoq vaqtlarga qadar tub yerli aholi bilan umumiy til topa olmadi. Chunki mahalliy xalq har galgidek yigirma besh mingchilarga ham ishonmay, ularni kofirlar, bosqinchi mustamlakachilar deb qarar edi. Buning ustiga tili, dini, urf-odati va madaniyati, tarixi boshqa bo‘lgan bu kelgindi desantchilar qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega bo‘lgan o‘zbek dehqonlariga dehqonchilikdan dars bera olmas edilar. Shu bois dunyoda an’anaviy mehmondorchiligi bilan mashhur bo‘lgan mahalliy xalq yigirma besh mingchilarni norozilik va sovuqlik

¹ КПСС съездлари, конференциялари ва МҚ Пленумларининг резолюция ва қарорларида. Тўртинчи жилд. 1927–1931. – Т.: Ўзбекистон, 1983. – 499-бет.

² «Фан ва турмуш», 1992 йил, 2-сон, 8-бет.

bilan qarshi oldi. Bu to'g'rida tarixiy hujjatlarda asosli va ishonarli ma'lumotlar anchagina: «25 mingchilar» tantanali ravishda yuborilgan ko'pgina xo'jaliklar ularga uy-joy bermagan, shikoyatlariga esa quloq solmagan. Masalan, Ivano-Voznisenksdan Namangan tumani Oxunboboyev kolxoziga yuborilgan ishchi Martinov shu to'g'rida ma'lumot beradi. Uning aytishicha Namangan tumani ijroiya qo'mitasi «25 mingchilar» kelishdan bexabar bo'lgan, tabiiyki, shunga ko'ra, ularni joylashtirish borasida hech qanday sharoit yaratmagan. Tverdan yuborilgan Bloxin va Shyerbakov yetarli shart-sharoit yo'qligi tufayli bir necha oy ochiq maydonda yotib turganligidan shikoyat qiladi. Andreyev degan ishchining xatida shunday satrlar uchraydi: «Bu yerda biz bilan hech kimning ishi yo'q. Meni kolxozga o'tkazishdi va men yo'lkira uchun bir tiyin ham topa olmayapman. Maosh hisobiga emas, o'rtoqlardan tilanchilik qilish hisobidan kun ko'rmoqdaman»¹.

Yigirma besh mingchilarning ba'zi birlari ochlikdan o'lmaslik uchun hatto ofitsiant, ish yurituvchi bo'lib ham ishlaganlar. Ularning ayrimlari ish joylarini bir oyda besh martagacha o'zgartirganlar.

Mahalliy aholining «25 mingchilar» faoliyatiga bo'lgan munosabatini VKP(b) MQsining O'rta Osiyo byurosi qarorlari (1931-yil, 3-fevral)da ham kuzatish mumkin: «...25 mingchilar ishining siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramay, milliy kompartiya markaziy qo'mitasi, obkom va raykomlar ularni u yerdan bu yerga almashtirib, haligacha «25 mingchilar»dan foydalanishni, nazorat qilishni tashkil etgani yo'q».

Shundan so'ng O'zbekiston kompartiya MQ byurosi joylarda «25 mingchilar»ga qarshi bo'lgan «shovinistik, quloqlarga va opportunistik» qarashlarni muhokama qilishga, jurnal va ularga nisbatan chora ko'rishga kirishdi. Respublika kompartiya MQsi «25 mingchilar»dan foydalanishni tekshirish bo'yicha to'qqiz kunlik muddat belgiladi. Markaziy qo'mita hujjatlarida shu narsa qayd etildiki, «o'zbek tilini bilmasligi» yoki apparatlarni mahalliyashtirish va kolxoz tashkilotlariga saylov o'tkazish bahonasida «25 mingchilar»ni chetga surib qo'yish opportunizmni yuzaga kelishi deb baholanadi». Bu tadbir amalda O'zbekistonda sovetlar amalga oshirgan qatag'onlikning yorqin ko'rinishlaridan biri edi. Chunki ushbu qaror munosabati bilan respublika prokuratura tashkilotlariga qisqa muddat ichida «25

¹ «Фан ва турмуш», 1992 йил, 2-сон, 9-бет.

mingchilar» bilan aloqa o‘rnatish, ulardan tushgan shikoyatlarni tekshirib, ishchilar sinfining vakillariga nisbatan «byurokratlar» munosabatda bo‘lgan lavozimlardagi shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish bo‘yicha ochiqchasiga ko‘rgazma berildi. Bu tadbirlar tez orada o‘z natijalarini bera boshladi. Hamma viloyat va tumanlarda «25 mingchi»larning asosiy qismi qishloq xo‘jaligida rahbarlik lavozimlariga tayinlandilar. Jumladan, O‘zbekiston bo‘yicha 139 ishchi jamoa xo‘jaliklariga rais va rais o‘rinbosari hamda jamoa boshqaruv a‘zolariga ko‘tarildi. Tumanlardagi tashkilotlarga rahbarlik lavozimlariga desantchilardan 157 kishi tayinlandi. Qishloq xo‘jaligi faoliyatiga safarbar etilgan bunday rahbarlardan biror-bir natija kutish amri mahol edi. Chunki ular qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishidan bexabar va yiroq bo‘lgan shaxslar edilar. Ish yuritishning bunday shovinistik bema’ni va buyruqbozlik uslubi butun sovetlar hukmronligi yillarida surunkasiga davom etdi. Qishloq xo‘jaligida rahbarlik lavozimlariga yuborilgan desantchilarning anchagina qismi o‘z vazifasini eplay olmay yo kasbini o‘zgartirdi yoki kelgan joyiga qaytib ketdi.

Xullas, 1930-yillarining oxirlariga kelib O‘zbekistonda sovetlar va kompartiya kollektivlashtirish nihoyasiga yetkazdi. Bu yo‘lning bosh maqsadi SSSRning paxta mustaqilligini ta’minlashdan iborat edi. SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash ixtisoslashtirish bahonasida O‘zbekistonda qaror toptirilgan paxta yakkahokimligining asosiy sababidir. Sovetlar hukumati va kompartiya O‘zbekistonda «SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash – o‘zbek paxtakorlarining Vatan oldidagi baynalmilal va iftixor burchi!», «Oq oltin – mahalliy boyligimiz!» kabi shiorlar bilan butun kuch hamda vositalarni paxta yetishtirishni rivojlantirishga safarbar etdi, bu yo‘lda moddiy, texnik resurslarini ayamadi, mehnatkash ommaning tinka-madorini quritdi. O‘sha quloq qilinib Shimoliy Kavkazga, Ukrainaga, Qozog‘istonga surgun qilingan yurtdoshlarimiz bu begona yurtlarda paxta yetishtirish bilan mashg‘ul bo‘ldilar. Paxta mustaqilligiga erishishda ularning ham xizmati katta bo‘lgan.

Sovetlar hukumati asosiy diqqat-e’tiborini O‘zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishga qaratar ekan, qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan mexanizmlar, texnika vositalarini shu yerning o‘zida ishlab chiqarish to‘g‘risida bosh qotirmadi. Chunki bu Rossiyaning milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan traktorlar va boshqa mexanizmlar sobiq Ittifoq

markazida barpo etilgan zavodlarda ishlab chiqarildi va O‘zbekistonga keltirildi. Shu munosabat bilan traktor va mexanizmlarni ta’irlashga ehtiyoj tug‘ildi va mashina traktor stansiyalari (MTS) tashkil etildi. 1929-yilda 1 tagina MTS tashkil etilgan bo‘lsa, 1932-yilda ularning soni 78 taga, va 1937-yilda esa 163 taga etdi. Shu yillarda jamoa xo‘jaliklariga xizmat qiluvchi MTSlardagi traktorlar soni ham muttasil oshib bordi. 1929-yilda jamoa xo‘jaliklarida 35 traktor xizmat qilgan bo‘lsa, 1930-yilda ularning soni 369 taga va 1937-yilda 21550 taga yetdi¹. 1937–1940-yillarda respublikada traktorlar soni 18 mingdan 23 mingtagacha ko‘paydi.

Paxtachilik taraqqiyotida suv muammosining o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston 1932-yildayoq umumittifoq ko‘rsatkichining 62 foiz paxtasini berayotgan bo‘lsada, markaz bundan qanoat hosil qilmadi. U paxta yetishtirishni yanada ko‘paytirish maqsadlarini ko‘zlab, sun‘iy sug‘orish inshootlarini qurish masalasini O‘zbekiston sovet hukumati va kompartiyasi oldiga ko‘ndalang vazifa qilib qo‘ydi. O‘sha davrda bunday inshootlarni barpo etadigan qudratli texnika vositalari yo‘q edi, hamma ish qo‘lda, belkurak, ketmon, zambil va g‘altak aravalar yordamida bajarish zarur edi.

Butun O‘zbekiston fuqarolari 1939-yil, 1-avgustidan ana shunday ulkan inshootlardan biri – Katta Farg‘ona kanalini qurishga kirishdilar. Uzunligi 270 km bo‘lgan mazkur kanalni o‘zbek xalqi katta jasorat va mardlik ko‘rsatib mislsiz og‘ir va qiyin sharoitlarda 45 kunda qurib bitkazdilar. Natijada 60 ming ga yangi y o‘zlashtirilib qishloq xo‘jalik oborotiga kiritildi, 500 ming ga. yerning sug‘orish sharoiti yaxshilandi. Xuddi shu singari Shimoliy va Janubiy Farg‘ona, Toshkent kanallari, Kampirravot to‘g‘oni ham qo‘l mehnati evaziga og‘ir mashaqqatlar bilan qurib, ishga tushirildi.

O‘zbekistonda eng katta sun‘iy dengiz Kattaqo‘rg‘on suv ombori qurilishi ham boshlab yuborildi. 1924–1928-yillarda davlat irrigatsiya ishlariga 61.4 million so‘m kapital mablag‘ ajratdi. Natijada faqat 1937–1940-yillardagina O‘zbekistonda sug‘oriladigan yer maydonlari 260 ming gektarga ko‘paydi. 1939-yilga kelib O‘zbekiston davlatga 1 million 583 ming tonna paxta yetkazib berdi. Bu 1924-yilgi ko‘rsatkich bilan taqqoslaganda 673 foizga teng edi. Ammo inson hayoti

¹ Экономическая история Советского Узбекистана (1917–1965 гг.). – Т.: Фан, 1965, стр. 124.

uchun zarur bo‘lgan mahsulotlarni yetkazib beruvchi xalq xo‘jaligining boshqa muhim sohalariga e‘tibor mutlaqo pasayib ketdi. Jumladan donchilik, 78 foizga tushib qoldi, bog‘dorchilik 1,5 baravarni, uzumchilik 1,6 baravarni tashkil etdi¹, xolos.

Shunday qilib, quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida O‘zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo‘ldi? Birinchidan, tub yerli mahalliy aholining 80 foizdan ortig‘i erkin mulkchilik va bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida qishloqda yashar edi. Kollektivlashtirish siyosatining amalga oshirilishi natijasida erkin mulkchilikning va bozor iqtisodiyoti munosabatlarinig hamma va har qanday ko‘rinishlariga abadiy barham berildi. Xususiy mulkchilik batamom tugatildi. Uning o‘rniga sotsialistik mulkchilik deb atalgan yangi mulkchilik shakli joriy etildi. U ikki ko‘rinishda: davlat mulkchiligi xo‘jaligi va jamoa mulkchiligi shaklida ro‘yobga chiqarildi. Bu mulklar shaklshamoyili, tashqi ko‘rinish jihatidan bir-birlaridan farq qilsalarda, mohiyat-mazmun jihatidan bir xil edi. Aslida jamoa xo‘jaligi ham davlat mulki hisoblanardi. Ikkinchidan, kollektivlashtirish siyosatining qishloqda amalga oshirilishi natijasida sovetlar hukumati inson va fuqarolarning barcha huquq va erkinliklarini oyoqosti qildi va ularni bundan mahrum etdi. Davlat va jamoa xo‘jaliklari (sovxoz va kolxoz)ga uyushgan qishloq fuqarolari o‘z xususiy mulklaridan umuman mahrum bo‘ldilar. Davlat va jamoa xo‘jaliklari qadimgi quldorlik davlatlaridagi bamisoli qulchilik plantatsiyalarini eslatar edilar. Bu xo‘jalikdagi fuqarolar oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum edilar. Og‘ir va dahshatli mehnat eksplutatsiyasi xotin-qizlar va yosh bolalarni bir umrga mayib-majruh qildi. Xo‘jaliklarga oylik to‘lanmas, mehnat haqqi yozilardi xolos. Ular asosan tomorqa hisobidan kun kechirar edilar. Arzimagan «gunohi» (ishga chiqmaganligi, tirikchilik tashvishlari bilan shug‘ullanganligi) uchun ularning tomorqa yerlari tortib olinar, og‘ir soliq to‘lovlari solinar edi. Og‘ir kulfat va jabr-zulmlardan qochib ketmaslik uchun dehqonlarga pasport berish tartibi o‘rnatilmadi. Xullas, mustamlakachi idora tartib usulining bunday dahshatli shaklini hatto chor Rossiyasi ham o‘ylab topa olmagan edi.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный стат. исторический ежегодник. –Т.: Узбекистан. 1974, стр. 43.

Xalqning moddiy ahvoli

Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid manbalarda 20–30-yillarda O‘zbekiston mehnatkashlarining moddiy ahvoli «tubdan yaxshilanib borgan»ligi balandparvoz, quruq va yolg‘on raqam va ifodalarda yoritildi. Boshqacha bo‘lishi ham mumkin emasdi. Chunki bor gapni, to‘g‘ri haqiqatni yozish man etilgan, bunga jur‘at qilganlar esa xalq dushmani, antisovetchi sifatida jazolanar edi. Haqiqat esa sovetlar davridagi yozilgan manbalarga qaraganda mutlaqo boshqacha edi.

O‘zbekistonda xalq ommasining moddiy ahvoli o‘sha kezlarda sobiq Ittifoq markaziga, Ukraina va Belorusiyaga nisbatan o‘n karra yomonroq bo‘lganki, beri bo‘lmagan. «Buyuk burilish yili» deb e‘lon qilingan 1929-yilning aprelidan butun mamlakatda nonga kartochka tizimi joriy etildi, yil oxiriga borib barcha oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollariga kartochka tizimi joriy qilingan edi. 1931-yili qo‘shimcha «order» joriy etilishi sababli kartochka bilan ham tegishli payokni olish mumkin bo‘lmay qoldi. O‘sha davrda ishchilarning ahvoriga baho berish uchun shu narsani ta‘kidlash kerakki, GPU xodimlarining 1929-yilgi bergan ma‘lumotlariga qaraganda ishchilarga bir kunda 600 gramm, oila a‘zolariga esa 300 grammdan non berilgan. Ularga beriladigan bir oylik o‘simlik moyi 200 grammdan bir litrgacha, 1 kg shakar olingan, har bir ishchi yilda 30–35 metr chit olgan.

Narx-navo o‘sib borishdan to‘xtamas, ish haqi nomigagina oshirilar, mehnat normalari muttasil ortar edi. Ish suratini oshirish maqsadida zarbdorchilik harakatidan, sotsialistik musobaqadan foydalanildi. Rahbarlar uchun maxsus magazinlar, oshxonalar paydo bo‘ldi. Mamlakatda mollarga kamida 6 xil baho joriy etildi: kartochkalar bo‘yicha beriladigan payok mollari bahosi, savdo-sotiq bahosi, o‘rtacha yuqori baho, namunali magazinlar bahosi, faqat valuta yoki tilla sotiladigan tovarlar bahosi, bozor bahosi. Sanoat va xalq xo‘jaligi xodimlarini zararkunandachilikda ayblash niqobida repressiyalarning keng tizimi ishga solindi.

Bundan keyingi ahvol yanada yomonlashib borgan 1931–1933-yillarda mamlakatda yoppasiga ochlik hukm surdi. Birgina Ukrainaning o‘zida 1932-yilda, 4 million odam ochlikdan o‘lgan. Aslida bu davrdagi ocharchilik 1921–1922-yillardagi ocharchilikdan ham dahshatliroq edi. Ammo ocharchilik to‘g‘risida og‘iz ochish kechiril-maydigan mudhish jinoyat hisoblanardi. Holbuki, 1921-yilda sovetlar

hukumati ocharchilikka qarshi yordam so‘rab, jahon jamoatchiligi, G‘arb davlatlariga murojaat etdi. V.I.Leninning o‘zi xalqaro yo‘qsillar sinfiga murojaat qilgan edi. 30-yillarning boshlarida esa mamlakatdagi ocharchilik to‘g‘risida gapirish, uning oldini olish tadbirlari haqida o‘ylash o‘rniga mamlakatdagi ahvolni «ko‘z-ko‘z» qilib ko‘rsatish uchun chet mamlakatlarga g‘alla eksport qilindi. G‘alla eksporti 1928-yilda 1 million sentnerni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1929-yilda – 13 million, 1930-yilda – 48.3 million, 1931 yilda – 51.8 million va 1932 yilda – 1801 million sentnerni tashkil etdi.

Sovet Rossiyasining o‘zida ahvol shu darajada og‘ir kechgan bir paytda sovetlarni tan olmasdan unga qarshi qo‘liga qurol olib, 30-yillarning o‘rtalarigacha qon kechib kurash olib borgan O‘zbekistondagi vaziyatni har qanday aqli raso kishi ko‘z oldiga keltira oladi. Faqat masalaning chigal tomoni shundaki mamlakat tarixining haqiqiy manzarasini yoritib beradigan jarayonlar hali yetarlicha o‘rganilmagan. Xalq ommasining bu davrdagi og‘ir iqtisodiy ahvoliga oid hujjatlar ataylab sovet davlati organlari tomonidan yo‘q qilib yuborilgan bo‘lishi ehtimoldan uzoq emas. Ammo bor bo‘lgan ba’zi ma’lumotlarning o‘zi ham sovet mustamlakachilarining sharmandali noinsoniy qiyofalarini ochish uchun yetarli asos bo‘la oladi. Tarixiy manbalarda ko‘rsatilishicha 30-yillarning oxiri va 40-yillarning boshlarida respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini iste‘mol qilish 1924–1928-yillarga qaraganda 10–15 foizga kamaygan¹.

O‘zbekistonda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoitining 20–30 yillardagi ahvoliga baho berishda Germaniyada yashayotgan vatandoshimiz Husayn Ikromning quyidagi so‘zlari g‘oyatda qimmatlidir: «...Bilasizki, 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlari mamlakatda kooperativlashtirish, majburiy kollektivlashtirish harakati boshlandi. Buning oqibati o‘laroq xususiy mulkchilik bitirildi. Hamma narsa davlat mulkiga aylantirildi. Xususiy ishlab chiqarish tugatildi, kosib-hunarmandlar davlat uchun ishlaydigan bo‘ldilar. Xususiy, ya’ni erkin savdo man etildi, savdo-sotiq hukumat idorasi va nazorati ostiga o‘tdi. Raqobat o‘ldi. Ma’lumki, raqobat bo‘lmagan yerda yangilik yaratishga intilish ham, siyosat uchun kurashish ham bo‘lmaydi. Majburiy rejalar, shartnomalar, majburiyatlar asosida ish yuritiladigan bo‘ldi. Qisqasi, xususiy xo‘jalik bitirilib, «xalq xo‘jaligi» deb atalgan

¹ *Ражабова Р.* ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. (1917–1993) Илмий муҳаррир акад. А. Асқаров, 199-бет.

davlat tizimi oʻrnatildi. Barcha soha va tarmoqlar markazdan – Moskvadan idora etiladigan boʻldi. Mana shu usulda iqtisodiy taraqqiyot keng quloch yoyolmadi. U sirtmoqqa ilindi. Yuqorida qayd etganlarimizning dastlabki oqibati oʻlaroq mamlakatimizga, xalqimizning boshiga ocharchilik balosini keltirdilar. Millionlab yurtdoshlarimiz oʻlishdi, bu zaminda hatto it, mushuklar koʻrinmaydigan boʻlib qoldi...».

1930-yillarda Oʻzbekistonda vujudga keltirilgan ocharchilikning bosh sababchisi va aybdori sovet hukumati va kompartiyaning respublikada olib borgan shovinistik, mustamlakachilikdan iborat adolatsiz siyosati boʻldi. Ana shu siyosatning tarkibiy qismi soliq siyosati edi. Respublikada amalga oshirilgan quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida avj olib ketgan kollektivlashtirish yillarida adolatsiz va notekis soliq siyosati qoʻllanildi. Bunday siyosat oqibatida dehqonlarning turli xil ijtimoiy guruhlariga solingan soliqlar miqdori oʻrtasidagi farq astronomik miqdorga yetgan edi. Jumladan har bir xonadonga hisoblaganda jamoa xoʻjaligi aʼzosiga nisbatan yakka xoʻjalik xonadoni 10 marta, quloq xoʻjaligi esa 140 marta koʻp miqdorda soliq toʻlagan. Quloq xonadoniga tushadigan soliqlar 1929–1930-yillarga nisbatan 1931-yilda 2,2 baravar oshdi. Natijada mamlakat aholisining oziq-ovqat va xomashyo mahsulotlari bilan muttasil taʼminlab kelgan qishloq mehnatchilarining katta qismi quloq sifatida tugatilgan boʻlsa, boshqa qismi quloq boʻlishdan saqlanib qolish uchun umuman xoʻjalik ishlari bilan shugʻullanmay qoʻydi. Oʻzbekistonning milliy daromadi 1937-yilda aholi jon boshiga hisoblaganda 1932-yil darajasida qolaverdi. Aholining oʻsish suratlari pasaydi, respublika aholisi asosan kelgindi millatlar hisobidan koʻpaydi. 1926–1937-yillarda respublika aholisi 37 foiz oʻsgan holda yevropa millatiga mansub aholi 62 foizga oshdi. Oylik maoshlar yevropa millatiga mansub aholi mehnat qiladigan sanoat tarmoqlarida oʻsdi, xolos. Bu misollar nafaqat qishloq hayotining qashshoqlashganligi, ayni paytda shahar aholisining ham moddiy nochorlashganligini koʻrsatadi. Oqibatda viloyatlar, tumanlar va shaharlarda Sovetlarga qarshi ochiqdan ochiq qurolli chiqishlar boʻldi. Markaziy hukumatning rasmiy maʼlumotlarida Oʻrta Osiyo hududida 1930-yil, mart oyining boshlarida 17400 kishi qatnashgan 45 ta chiqishlar sodir boʻlganligi qayd etilgan. Xullas, 1917-yil, oktabr harbiy toʻntarishi natijasida zoʻrlik bilan oʻrnatilgan tizim xalq ommasining nafaqat siyosiy haq-huquqlarini poymol qildi, balki iqtisodiy jihatdan butun boshli qashshoqlar jamiyatini vujudga keltirdi.

3-§. «SHAKLAN MILLIY VA MAZMUNAN SOTSIALISTIK». SOVETLAR HUKUMATINING ISLOM DINIGA MUNOSABATI

Bolsheviklar dohiysi V.I.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismi «madaniy inqilob» edi. O‘zbekistonda «madaniy inqilob» siyosati «shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyatni rivojlantirish qobig‘iga o‘rab amalga oshirildi. Albatta bu sovetlar Rossiyasining O‘rta Osiyoda yuritayotgan buyuk davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatidan kelib chiqar edi. Chunki Sovetlar hukumati yurgizgan mustamlakachilik siyosatining mafkuraviy asosini ishlab chiqqan V.I.Lenin boshliq kompartiya shu narsani yaxshi bilar ediki, mustamlaka Turkiston dunyoning eng qadimiy madaniyat va ma’rifat o‘choqlaridan biridir. Bu o‘lkada qo‘nim topgan xalqlarda esa eng ulug‘ va olijanob g‘oyalar qadimdan qaror topgan. Bu yuksak darajada rivoj topgan vatanparvarlik, elparvarlik, mardlik, jasurlik, imon-e‘tiqod, milliy va diniy qadriyatlarga sodiqlik, erk, hurlik va ozodlikka tashnalik, bosqinchilar, mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat tuyg‘ularidir. Sovet bosqinchilari bunga 1917–1934-yillarda Turkiston xalqlarining milliy istiqlol va ozodlik uchun olib borgan kurashlarini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rib ishonch hosil qildilar. Shuning uchun ham mamlakatimiz xalqlariga xos bo‘lgan ana shu olijanob va ulug‘ fazilatlarni ularning ongidan siqib chiqarmasdan turib Turkistonni o‘z asoratlarida uzoq saqlab qololmasliklarini bosqinchi jallodlar yaxshi tushunar edilar. Bu vazifani amalga oshirish uchun esa tub yerli musulmon aholini tarixidan, tilidan, madaniyati va asrlar osha shakllangan milliy, diniy qadriyatlaridan begonalashtirish va mahrum qilish lozim edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat uchun kurash dasturi xuddi ana shu mudhish vazifani bajarishga xizmat qildi. Mehnatkashlar ommasi ongiga ma’naviy ta’sir qilishning barcha vositalari: Maorif, fan, adabiyot, san’at, ommaviy axborot vositalari kabilar orqali ular ongida barcha milliyliklar siqib chiqarilib, «sotsialistik», «baynalmilalchilik» qobig‘iga o‘ralgan, aslida esa qullik, tobelik, itoatkorlik, ruslashtirish – assimilyatorlik mafkurasi bosqichma-bosqich sistemali tarzda singdirib borildi.

Maorif. Mustamlakachilik, qullik va tobelik mafkurasini yoshlik, go‘daklik yillaridan boshlab fuqarolar ongiga singdirishda maorif shoxobchalarining o‘rni va ahamiyati kattadir. Shu boisdan sovetlar hukumati Turkistonda o‘z hokimiyatini o‘rnatgan birinchi kundan

boshlab kompartiya mafkurasini aholining keng qatlamlari ongiga bolar bog'chalaridan boshlab singdiradigan sovet ta'lim-tarbiya tizimini yaratishga birinchi darajali ahamiyat berdi. Ammo bu ishni birdaniga amalga oshirishning iloji yo'q edi. Buning uchun Turkistonda uzoq tarixga ega bo'lgan eski milliy ta'lim-tarbiya tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilish talab qilinardi. Lekin buning uchun ma'lum darajada vaqt va davr talab qilinardi. Chunki sovetlar istibdodiga qarshi milliy istiqloq va ozodlik uchun kurash bolib turgan o'lkada milliy ta'lim-tarbiya va eskicha o'qitish tartib qoidalarini bekor qilish ommaning sovetlarga qarshi noroziligining yanada gazaklanishiga sabab bo'lar edi. Shuning uchun ham Sovetlar hukumati Turkistonda Oktabr harbiy to'ntarishidan keyin sovet maorif tarmoqlarini yaratish bilan birga, eski an'anaviy milliy ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimining faoliyat ko'rsatishiga toqat qildi. 1925-yilda ham O'zbekistonda 97 ta vaqf maktablari va 1,5 mingdan ortiq eski maktablar faoliyat ko'rsatmoqda edi. Shulardan 250 tasi yashirin holda ishladi. Ammo 1928-yilga kelib sovetlar hukumati O'zbekistonda eski milliy maktablar faoliyatini batamom taqiqlab qo'ydi.

Sovet hukumati turkiy xalqlar milliy ta'lim va tarbiya tizimi ildiziga ikki marta halokatli zarba berdi. Birinchisi, O'zbekiston SSR Markaziy ijroiya Qo'mitasi qarori bilan 1929-yil, 1-dekabrda arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvining lotinlashtirilgan alfavit asosidagi o'zbek yozuvi bilan almashtirilganligi bo'lsa, ikkinchisi 1940-yilda amalga oshirildi. Shu yili 8-mayda O'zbekiston SSR Oliy Sovetining III sessiyasi «o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chirish to'g'risida qonun» qabul qildi. Respublikamizda amalga oshirilgan har ikkala tadbir milliy maorif va madaniyatimiz ravnaqiga shu darajada katta zarba berdiki, uning o'rnini kelajakda hech narsa bilan qoplab bo'lmadi. Bu zarbaning mohiyati nimadan iborat edi? Birinchidan, qisqa muddat ichida alfavitning o'zgarishi natijasida O'zbekiston fuqarolarining savodsizlik darajasi kuchaydi, demak umumiy madaniy saviyasi pasaydi. Ikkinchidan va eng muhimi o'zbek xalqi o'zining ming-ming yilliklar qa'riga borib taqaluvchi tarixi, o'tmish madaniyati va milliy qadriyatlarini o'qib o'rganishdan mahrum bo'ldi. Uchinchidan, ruslashtirish, manqurtlashtirish jarayoni tezlashdi, xalqimizning milliy o'zlikdan, milliy o'q tomirdan uzoqlashish, begonalashish jarayoni jadallashdi.

Sovet hukumati maorif sohasida o‘z yo‘lidagi barcha muxolifotni tor-mor keltirib, tub yerli aholini savodsiz holga keltirgach kommunistik mafkurani, aniqrog‘i mustamlakachilik mafkurasini fuqarolar ongiga singdiradigan maorif tarmoqlarini zo‘r berib rivojlantirishga jon kuyirdi, «savodsizlik»ni tugatish yo‘lini tutdi va bu yo‘lda moddiy va pul mablag‘larini ayamadi. Faqat 1923-yilning o‘zidagina SSSR budjetidan Turkiston ASSRga oltin hisobida 1 million so‘m, 1924-yilda esa 2 million so‘mdan ko‘proq pul berildi. Bu pul mablag‘laridan tashqari Turkiston Sovetlari XII qurultoyi qarorlariga binoan, maorif va madaniy qurilish ehtiyojlariga mahalliy budjetning 35 foizi berildi. Xalq maorifiga sarflangan kapital mablag‘lar birinchi besh yillikda 395,5 million so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ikkinchi besh yillikda 1162,5 million so‘mga¹ teng bo‘ldi.

Ana shu ko‘rilgan tadbirlar natijasida sovetlar manfaatiga xizmat qiluvchi xalq maorifi tarmoqlari muttasil o‘sib bordi. 1921–1922-o‘quv yilidayoq respublikada mingdan ortiq maktablar, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari bo‘lib, ularda 50 ming kishi xat-savod o‘rgandi. O‘zbekistonda umumta‘lim maktablari soni 1924–1925-o‘quv yilidagi 913 tadan 1940–1941-o‘quv yilida 5448 taga yetdi. Shunga muvofiq suratda ulardagi o‘quvchilar soni ham 77,1 ming kishidan 1315,1 ming kishiga yetdi. 1924–1925-o‘quv yilida umumta‘lim maktablarida 2,7 ming o‘qituvchi dars bergan bo‘lsa, 1940–1941-o‘quv yilida ularning soni 36,7 ming kishini tashkil etdi. Albatta sovetlar hukumati idoralari tomonidan tayyorlangan va ma‘lum ma‘nodan ko‘pirtirilgan bu statistik ma‘lumotlar o‘sha davrda maorif tizimidagi ta‘lim va tarbiya jarayonida mavjud bo‘lgan kamchilik va nuqsonlarni inkor eta olmaydi. To‘g‘ri 1920-yillarning oxirlariga kelganda jamiyat hayotiga, shu jumladan maorif taraqqiyotiga ham tanqidiy ko‘z bilan qarash so‘nib borgan va sotsializm g‘alabalarini ko‘klarga ko‘tarib maqtash an‘anaga aylanmoqda edi.

Ammo shunga qaramasdan 1930-yillar boshlarida nuqsonlarni ochiq-oydin fosh etuvchilar ham bo‘lgan. Jumladan A.Safurdi, P.Galuzo va boshqalarning ma‘lumotlariga qaraganda 1930-yillar boshlarida maktab qurilishida o‘shish bo‘lmagan, o‘qituvchilar yetishmasligi oqibatida tayyorgarligi yo‘q va saviyasi past kishilar mak-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жылдик. Учинчи жыл. Бош мухаррир И.М. Мўминов, 651-бет.

tablarda dars berganlar. A.Safurdi Toshkent shahar Oktabr tumanidagi 74-sonli maktabning matematika o'qituvchisi umuman matematikani tushunmasligini tan olgan. Shu nohiyaning yana bir maktabiga esa matematikadan dars berishga magazin sotuvchisi yuborilgan.

Yana shu muallifning keltirgan ma'lumotlariga qaraganda O'zbekistonda 1932-yil kuzida pedagogika o'quv yurtlariga qabul 65 foiz bajarilmagan, o'qituvchilarning 72 foizining ma'lumoti quyi bo'lgan. 1934-yilga kelib, boshlang'ich maktablarda bu ko'rsatkich 77,3 foizga o'sgan, oliy ma'lumotli o'qituvchilar 19,1 foizni tashkil qilganlar. O'rta maktablardagi ahvol biroz durust bo'lib, o'qituvchilarning 18 foizi past ma'lumotli, 67 foizi oliy, 12,8 foizi o'rta ma'lumotli bo'lgan¹. M.Galin, I.Zand, M.Mixaylov va boshqa ko'pgina mualliflarning maqolalari maktab ta'limining yuksak yutuqlarini maqtash bilan to'lib toshgan bir payt O'zbekistonda o'quv-ta'lim sohasidagi ishlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligini ta'kidlagan va aniq raqamlarni keltirgan bu muallif o'z maqolasiga A.P. deb imzo chekkan. Bunday qoniqarsiz ahvolning sababi esa muallifning fikricha, o'qituvchilarning asosiy qismi boshlang'ich maktabning 1–2-sinflarini yoki savodsizlikni tugatish kurslarinigina tugatishganligida edi. Yana bir boshqa sabab maktablarning sharoiti yomonligi, oddiy jihozlar, darsliklar, o'qitishning aniq uslubi yo'qligida edi. Bulardan tashqari sinfda qolish va ikkinchi yili o'qish hollari juda ko'p bo'lib, bu respublika budjetiga katta yuk bo'lib tushayotgan edi. Ana shunday nuqsonlar «Sotsialistik fan va texnika» jurnalida ham qayd etilgan. Unda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, 1932–1933-o'quv yilida O'zbekistonda savodsizlikni tugatish maktablarida 2,3 ming kishi o'qitilgan, ulardan bor yo'g'i 35 foizi o'qishni tugatgan va shu tarzda hukumatning savodsizlikni tugatish bo'yicha belgilagan muddatlari barbod bo'lgan xalq ta'limidagi bunday achinarli ahvol haqidagi ma'lumotlarni keltirish bilan bir qatorda muallif (ism-familiyasi noma'lum) ularga mutlaqo zid ravishda boshlang'ich maktablarda o'quvchilar soni sezilarli «o'sganligi» haqida xulosa qiladi².

Xalq ta'limi taraqqiyoti sur'atlarining pasayishi, sifatining yomonligi avvalo o'qituvchi kadrlar qo'nimsizligi va ularni siqib

¹ О школьном строительстве в республиках Средней Азии. Просвещение национальности, 1937, с.45.

² О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в Уз ССР. Социалистическая наука и техника. 1934. № 5, с.9.

chiqarish bilan bog‘liqdir. Faqat Qoraqalpog‘istonda o‘tkazilgan «tozalash» natijasida 700 ta o‘qituvchidan 120 ta qolgan xolos. O‘qituvchi kadrlarni darajasi past ma’lumotlilar bilan almashtirish, yozuv islohoti natijasida arab alifbosiga asoslangan eski o‘zbek yozuvini lotin shrifti bilan, keyinchalik esa kirill alifbosiga almashtirilishi xalq ta’limi taraqqiyotini ancha to‘xtatib orqaga surib qo‘ydi.

Oliy ta’lim. Sovetlar hukumati oliy ma’lumotli, yuqori malakali mutaxassislariga ega bo‘lmasdan turib mustamlaka Turkistonida o‘zining bosqinchilikdan ko‘zlagan maqsadlarini ro‘yobga chiqara olmasligini yaxshi bilar edi. Buni 1898-yilda bo‘lib o‘tgan Andijon qo‘zg‘olonining tajribasi ochiq-oydin ko‘rsatgan edi. O‘sha paytdayoq yuqori doiradagi mustamlakachi rus jamoatchiligi orasida mahalliy xalqning tili, madaniyati va urf-odatini bilmaslik bu qo‘zg‘olonning boshlanishiga sabab bo‘ldi, degan fikr bo‘lgan. Shu boisdan ham mahalliy aholi bilan «Yaxshi muomala»da bo‘laoladigan xodimlar tayyorlash maqsadida mustamlakachilarning xotin-qizlari uchun Toshkentda 250 nafar talabaga mo‘ljallangan maxsus oliy o‘quv yurti ochish g‘oyasi ilgari surilgan edi va bu haqda o‘z davrida «oq podsho» hazratlariga murojaat qilingan edi. Bu haqda «Туркестанский курьер» gazetasi o‘zining 1911-yil, 4-sentabr sonida quyidagilarni yozgan edi: «Turkistonda xotin-qizlar institutini tashkil etish haqidagi dastlabki g‘oya sobiq Turkiston general-gubernatori... Duxovskiya tegishlidir».

Chor Rossiyasi davridayoq mustamlakachi bosqinchilar Toshkentda oliy o‘quv yurti tashkil etishda qanday buyuk saltanatchilik maqsadlarini ko‘zlaganliklarini jamoatchilikdan yashirib ham o‘tirmaganlar. Jumladan taniqli sharqshunos va harbiy amaldor S.F. Oldenburg 1902-yilda yozgan «Saygondagi Uzoq Sharq fransuz maktabi» maqolasida Rossiya ham fransuzlar tajribasi asosida Sharqda oliy o‘quv yurti tashkil etishi kerak, degan xulosalarni ilgari suradi: «Toshkent esa, shu milliy maktab faoliyat ko‘rsatishi uchun juda qulay markaz bo‘lishi mumkin. Bu ruslarga O‘rta Osiyo yerlarinigina emas, balki, Eron, Afg‘oniston, Qashg‘ar, Tibet va hatto Xitoy hamda Mo‘g‘ulistonni o‘rganish imkonini beradi»¹.

Mustamlakachilar Toshkentda Oliy o‘quv yurti ochishdan eng avvalo o‘z manfaatlarini qondirish, Turkiston boyliklarini mumkin qadar

¹ ТошДУ илм ва маърифат маскани. – Т.: Университет, 1995, 8-бет.

ko'proq va mo'lroq o'zlashtirishni o'ylaganlar. Rus injeneri G.Davidovning fikricha Toshkentda oliy o'quv yurti ochilsa, u shuncha katta foyda keltiradi. U 1916-yil, 27-sentabrda Rus imperatorligi geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi majlisida so'zlagan ma'ruzasida bunday degan edi: «Turkiston qancha mukammal o'rganilsa, shuncha ko'p tuhfa beraveradi».

1917-yil, fevral inqilobidan so'ng vujudga kelgan A.F.Kerenskiy boshliq muvaqqat hukumat ham birinchi kundan boshlab Toshkentda universitet tashkil etishga e'tiborni qaratdi. Toshkent shahar dumasi universitetni ochish talabnomasi bilan hukumatga murojaat qilish va bino qurish maqsadida 10 gektar bepul yer ajratish to'g'risida qaror ham qildi.

Toshkentda universitet ochish masalasiga yerli millatlarning ilg'or ko'z qarashdagi ziyolilar, xususan jadidlarning namoyandalari Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, S.T.Asfandiyorov, Majidxon Jamolxonov va boshqalar jon kuydirib fidoyilik qildilar. 1916-yil, avgustda A.F.Kerenskiy Andijonga kelganida andijonlik jadidlar Farg'onada oliy o'quv yurti ochish masalasini qo'ygan edilar. 1917-yil, yanvarida Andijondagi jadidlar, rus demokratlari xayriya yo'li bilan Farg'ona viloyatida politexnika instituti ochishga qaror qilib, jamg'arma tashkil qiladilar. Ammo fevral inqilobi bo'lgach bu ish qolib ketgandi. Davr va zamon, Turkiston o'lkasida katta kuch bilan avj olib ketgan istiqlolchilik harakati, milliy uyg'onish buni talab qilayotgan edi.

A.F.Kerenskiy hukumati hatto 1917-yil, 4-oktabrda maxsus telegramma yo'llab yaqin orada Toshkentda universitet ochilishini ma'lum qiladi va shu munosabat bilan Turkiston ilmiy-madaniy jamoatchiligini tabriklaydi. Telegramma 7-oktabrda 248-sonli maxsus buyruq bilan Toshkentda e'lon qilindi.

Ammo oktabr to'ntarishi tufayli bu ish amalga oshmadi. 1917-yil noyabrida bo'lib o'tgan Sovetlarning III o'lka qurultoyida Toshkentda universitet ochish bo'yicha qaror qabul qilindi. Nihoyat 1918-yil, 21-aprel kuni Toshkentda xalq universitetini ochish marosimi bo'lib o'tdi. Xalq universiteti o'zining tashkil topgan kuni (1918-yil, 21-aprel)dan boshlab asosan yevropa millati vakillariga xizmat qildi. Shu bois Toshkentning Eski shaharida Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida mahalliy millat vakillari boshlang'ich va oliy ta'limni isloh qilish va dorilfunun tashkil etish guruhini tuzdilar. «Xalq

dorilfununi» gazetasi 1918-yil, 31-mayda quyidagilarni yozgan edi: «...Shu vaqtda bu tarafda musulmon ziyolilaridan bir necha zotlar haqiqatda vaqtning muhimligi, fursatning g‘animatligini e’tiborga olib, musulmon xalqi uchun o‘quv yurti ocharg‘a mushovara (maslahat) qildilar. Ham Xudoga shukr qilib, ishga kirishga qaror berdilar. Va birinchi o‘laroq 9-aprelda Munavvarqori Abdurashidxon xalifa afandining hovlisida yig‘ilib, Musulmon Xalq dorilfununini ochmoqqa sa’y etar uchun bir tashkilot ha’yat ta’sis etdilar». Bu shu ishni amalga oshirish niyatida Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida 9 kishidan iborat tashkiliy komissiya tuzildi. Uning tarkibiga Munavvarqoridan tashqari Burhon Habib, Isa Taxtiboyev, Sodiq Abdusattorov, Muxtorbek Murodxo‘jayev, Muxtor Bakir, Abdusamiqori Ziyoboyev va boshqalar kirdi.

1918-yil, 3-mayda tashkiliy komissiyaning navbatdagi majlisi bo‘lib o‘tdi. Unda musulmon xalq dorilfununining rahbariyati saylandi. Munavvarqori Abdurashidxonov rais (rektor), Isa Taxtiboyev rektorning birinchi o‘rinbosari, Burhon Habib ikkinchi o‘rinbosari, Abdusamiqori Ziyoboyev xazinador va Muxtor Bakir kotib bo‘ldi.

Xullas, 1918-yil, 13-may yakshanbada Vakula Morozovning sobiq do‘koni (hozirgi Yosh tomoshabinlar teatri)da Musulmon Xalq dorilfununining tantanali ochilishi marosimi bo‘lib o‘tdi va u «Yashasin fan inqilobi!», «Yashasin Xalq dorilfununi!» va «Yashasin Sovetlar Jumhuriyati!» shiorlari ostida o‘tdi. O‘sha yili 31-maydan boshlab «Xalq dorilfununi» gazetasi yo‘lga qo‘yildi. Ana shu tariqa Musulmon Xalq dorilfununi o‘z faoliyatini boshlab yubordi. Ammo bu hol Moskva sovetlar hukumatining g‘ashini keltirgan edi. Chunki unda millati, yurtiga sadoqatli fidoyi mahalliy o‘g‘il-qizlar tahsil ko‘ra boshladilar. Bu kadrlar kelajakda sovetlarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun bosh ko‘tarishlari va ommani o‘z orqalaridan ergashtirishlari mumkin edi-da. Shuning uchun Musulmon Xalq dorilfununi yopib qo‘yildi va 1919-yil, dekabridan boshlab RSFSRda qabul qilingan umumiy qoida asosida Xalq dorilfununi Turkiston Davlat universitetiga aylantirildi. Har qanday milliy g‘oyadan vahimaga tushgan sovet hukumati milliy ta’lim-tarbiya, oliy ta’lim g‘oyasi bilan chiqqan jadidlarni ham birin-ketin hibsga olib, tinchita boshladi. 1921-yilda Munavvarqori va uning bir guruh safdoshlari «davlat to‘ntarishi yasash»da ayblanib, hibsga olindi. 1920-yil, 7-sentabrda V.I.Lenin imzosi bilan RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi Toshkentda Turkiston

Davlat universitetini tashkil qilish to'g'risidagi dekretni rasmiy suratda e'lon qildi. Muallimlar, o'quv qurollari va darsliklar Rossiya yuborildi, dars mashg'ulotlari faqat rus tilida olib borildi. Bu universitet (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti) Turkistondagi kelgindi rusiyzabon millatlarning talab va ehtiyojlarini qondirish uchun tashkil etildi. Buni 1920-yilda o'qishga qabul qilingan talabalarning milliy tarkibi ham ochiq-oydin ko'rsatib turibdi. 25-dekabrda statistik ma'lumotlarga qaraganda universitetga qabul qilingan 2671 talabaning faqat 7 tasigina o'zbek millatining farzandlari bo'lgan, xolos.

Sovetlar hukumatining mahalliy millat vakillariga oliy ta'lim eshiklarini bekitib qo'yganligini ko'rgan jadid yetakchilari va qalbida vatanparvarlik his-tuyg'usi so'nmagan Fayzulla Xo'jayev singari ba'zi rahbarlar yoshlarni Germaniya, Turkiya singari rivojlangan xorijiy mamlakatlarga oliy ma'lumot olish uchun o'qishga yuborish choralarini izlaydilar. Bu ishda ma'rifatparvar boylar ham o'z mablag'lari bilan yordamini ayamadilar. 1920–1922-yillarda Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq respublikalaridan 300 ga yaqin¹ talaba o'qish uchun chet elga yuborildi. Ular Vatan va millat istiqbolini o'ylab astoydil jon kuydirib, o'qib bilim oldilar. Afsuski, ularning taqdiri ham Sovet jallodlarining qonli panjalari iskanjasida o'z intiqomiga yetdi. O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy davlat chegaralanishdan so'ng sovetlar hukumati xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilgan barcha musulmon millatiga mansub mahalliy yoshlarni 1927-yilgacha chaqirib oldi va ularni imperialistik davlatlarning «ayg'oqchilari» sifatida guldek yosh umrlarini xazon qildi. Ba'zi bir adashib qolganlari 30-yillarda qatag'on qilindi. Sovetlar yoshlarni chet elga o'qishga yuborishda ishtirok etgan va hatto xayrixohlik bildirganlarini ham o'zining jirkanch nazaridan chetda qoldirmadi. Jumladan, taniqli jamoat arbobi va sharqshunos olim Laziz Azizzoda 1956-yilgacha qamoq va surgun azobini chekkan.

Sovetlar hukumati oliy ta'lim tizimiga andakkina bo'lsada milliy bo'yoq kiritishga urinishning har qanday ko'rinishlariga zarba bergach, bu yo'nalish jilovini ham o'z qo'lida mustahkam tutib oldi va oliy ta'limni mustamlakachilikni va manqurtlik g'oyasini mustahkamlash quroliga aylantirdi. Kommunistik mafkurani himoya qiluvchi,

¹ *Иброҳим А.* ва бошқалар. Ватан туйғуси. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 155-бет.

milliy his-tuyg‘udan begona va faqat diplom olishni o‘zining bosh maqsadi deb hisoblovchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirishga qaratilgan oliy o‘quv dargohlari va ulardagi talabalar soni yildan yilga o‘sib bordi. Agar 1924–1925-o‘quv yilda O‘zbekistonda 2 ta oliy o‘quv yurti bo‘lgan bo‘lsa, 1940–1941-o‘quv yilida ularning soni 30 taga yetadi. Xuddi shuningdek ko‘rsatilgan davrda oliy o‘quv yurtlarida o‘qigan talabalar miqdori ham 2,9 ming kishidan 19,1 ming¹ kishiga ko‘paydi.

1929–1930-yillarda Farg‘ona, Buxoro pedogogika institutlari ish boshladi. 1931-yili Andijon kechki pedinstitutini faoliyat ko‘rsata boshladi, 1939-yilda o‘qituvchilar instituti, 1953-yili pedinstitutga aylangan². Bu oliy o‘quv yurtlari 1932-yil universitet maqomini oldilar.

1924–1940-yillarda o‘rta maxsus o‘quv yurtlari tarmog‘i ham rivojlandi. 1924–1925-o‘quv yilida 23 ta o‘rta maxsus o‘quv yurtida jami bo‘lib 3,7 ming tinglovchi o‘qigan bo‘lsa, 1940–1941 o‘quv yilida 98 o‘rta maxsus o‘quv yurtida 25,1 ming yigit-qizlar o‘qigan edilar.

Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarining o‘quv konsepsiyalari, standartlari, dasturlari, darslik va qo‘llanmalari Rossiyada yaratilar va juda zarur hollardagina ularning ba’zilar o‘zbek tiliga tarjima qilinardi.

Fan. Sovetlar hukumati O‘zbekistonda mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkamlash, kompartiya mafkurasini keng omma o‘rtasida tarqatishda fan, ilmiy tadqiqot yutuqlaridan ustamonlik bilan foydalandi. 1932-yilda tashkil etilgan fan qo‘mitasi ana shu vazifalarga safarbar qilindi. Respublikada tashkil etilgan Gidrometeorologiya instituti, fan qo‘mitasi huzuridagi Geliotexnika laboratoriyasi va Toshkent astronomiya observatoriyasi huzurida Quyoshni o‘rganish bo‘limining tashkil etilishi, irrigatsiya-melioratsiya, tuproqshunoslik, agrotexnika va seleksiya, kimyogarlik, geologiya va mineralogiya va boshqa sohalarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari qanday maqsadlarni ko‘zda tutganligi endilikda hech kimga sir emas.

1940-yilda SSSR FAsining O‘zbekiston filiali tashkil etildi. U respublikadagi 55 ta ilmiy tadqiqot ishlariga rahbarlik qildi. 1940-yilda O‘zbekistonda 109 ta fan doktori va 510 ta fan nomzodlari bor edilar. Barcha ilmiy tadqiqot institutlari faoliyati Moskvadan turib

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный стат. исторический ежегодник. – Т.: Узбекистан. Стр. 260.

² Шамсутдинов Р. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского пединститута. Т., «Узбекистан», 1989 г., стр. 16–17.

boshqarilardi. Moskva buyurtmasini bajarar va Moskvaga hisobot berar edi. O‘zbekistonda ilmiy tadqiqot ishlari faqat rus tilida olib borilar edi.

1920–1930-yillarda O‘zbekistonda fan taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan juda ko‘p fidoyi olimlar faoliyat ko‘rsatdilar. Ana shunday olimlardan biri, o‘zbek tarixchilari maktabini yaratgan Po‘lat Soliyevdir¹. U O‘zbekistonda, tarix fanini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdi va o‘z asarlarini eski o‘zbek yozuvi, arab va fors tillarida yaratgan edi. Bu asarlar kutubxonalardan chiqarib tashlangan, g‘o-yaviy jihatdan buzuq va subutsiz asar sifatida yo‘q qilib yuborilgan. Faqat yirik kutubxonalardagina ulardan ba‘zi bir nusxalargina saqlanib qolgan. Po‘lat Majidovich Soliyevning bunday asarlari jumlasiga: «Hindiston Angliya hukmi ostida» (1920, 1926), «Buxoro mang‘itlar sulolasi davrida» (1920, 1926), «O‘rta Osiyo tarixi», 1-qism (1926), «O‘zbekiston va Tojikiston. Iqtisodiy va jug‘rofik lavha» (1926), «O‘rta Osiyoda savdo kapitali davri» (1926) «O‘rta Osiyoda Islomning tarqatilishi» (1928), «XV–XIX asr birinchi yarmi O‘zbekiston tarixi»² va boshqalarni kiritish mumkin.

Po‘lat Soliyevning eng katta xizmatlaridan biri – bu «O‘zbekiston tarixi» asarini yaratganligi edi. Afsuski 1937-yilda u hibsga olingach bu qimmatli asar ham nom-nishonsiz yo‘qolib ketdi.

¹ Пўлат Солиев 1882 йилда Астрахан губерниясининг Зацаревский бўлисидаги Башмаковка кишлоғида ўзига тўқ деҳқон оиласида туғилган. У 3 ёшида онасидан, 1919 йилда отасидан жудо бўлган. Пўлат Солиевнинг отаси унинг авлодлари маълумотиغا қараганда Бухоро колониясидан бўлган. Унинг аждодлари асли Тошкент атрофидан чиққан. Шу боис Пўлат доимо ўз тарихий Ватанига қайтиш иштиёқи билан яшаган. У Қозондаги Мадрасаи Мухаммадия ва Уфадаги Мадрасаи Ғалияни тамомлагач Туркистонга қайтади, кишлоқларда, Тошкент ва Қўқондаги мактабларда дарс беради. Ўзбекистоннинг йирик давлат арбобларидан бири, ХК Шўросининг раиси Султон Сегизбоев унинг қўлида ўқиган. Шарқшунос Лазиз Азиззода, театр санъати арбоби Маннон Уйғур ундан таълим ва тарбия олган. Пўлат Солиев икки марта Заки Валидий Тўғон билан учрашган. У Туркистон мухториятини шакллантиришда фаол қатнашди. «Эл байроғи» рўзномасида бош муҳаррир ва «Маориф» ойномасида муҳаррирлик қилди. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Фарғона ва бошқа шаҳарлардаги олий ўқув юртлирида профессор сифатида маърузалар ўқиди. 1935 йилда Ўзбекистон давлат университетида (Самарқанд) биринчи марта Ўрта Осиё халқлари тарихи кафедраси очилганда Пўлат Солиев унга мудир етиб тайинланган эди. 1936 йилдан у Тошкентда Фан Қўмитасида Ўзбекистон тарихи секциясига бошчилик қила бошлаган. Олимнинг ҳар бир кадами «Культурный» ва «Бывший» сингари айғокчи исковчулар кузатган. У жуда кўплаб қимматли тарихий асарларнинг муаллифидир. 1937 йилда Пўлат Солиев хибсга олинган ва қатагон қилинган. Ҳозирда унинг номи Самарқанд ва Тошкентда абадийлаштирилган, унинг номига кафедра, кўчалар қўйилган.

² «Турон тарихи». Тўплам. – 1993 йил, май, 22-бет.

Xullas, 1920–1930-yillarda sovetlar hukumati «buyuk saltanat»ga xizmat qiluvchi fan rivojiga izn berar edi, xolos. Boshqacha bo‘lishi mumkin ham emas edi.

Adabiyot. Sovetlar hukumati va kompartiya mustamlakachilik, qullik va itoatkorlik mafkurasini O‘zbekiston fuqarolari ongida shakllantirish va qaror toptirishning eng ta’sirchan, vositalaridan biri sifatida adabiyot va badiiy ijod rivojiga katta e’tibor berdi. Bu ish kompartiyaning hayotda sinalgan g‘oyaviy-siyosiy quroli bo‘lgan sinfiylik, partiyaviylik va sotsialistik realizm dasturi asosida olib borildi. Bu dasturni amalga oshirishda O‘zbekiston sovet hukumati va kompartiyasi 1928-yilda o‘zi tashkil etgan «Qizil qalam» jamiyati tugatildi va uning o‘rniga O‘zAPP (O‘zbekiston Proletar yozuvchilar uyushmasi) tashkil qilindi. 1920–1930-yillardagi badiiy ijodiyot faoliyatida bu tashkilotlarning o‘ziga xos o‘rni albatta bor.

Progressiv ko‘z qarashdagi jadid ijodkorlar Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadridin Ayniy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Aziziy, Sidqiy Xondayliqiy, Tavallo, M.So‘fizoda, Abdulla Avloniy va boshqalar Oktabr to‘ntarishi g‘oyalarini qo‘llamasalar-da, Sovetlar boshqaruv idoralarida ishlab, milliy istiqlol manfaatlariga xizmat qilish, millatning dunyoviy, siyosiy madaniyatini va saviyasini oshirish uchun kurashni o‘z faoliyat maqsadlarining bosh mezoni qilib oldilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan ular o‘nlab yangi turdagi maktablar ochdilar, bu maktablar uchun turli-tuman darsliklar, qo‘llanmalar yaratdilar, nashriyotlar tashkil qildilar, chet ellardagi oliy o‘quv yurtlariga mahalliy yoshlardan o‘qishga jo‘natdilar, gazetalar, jurnallar nashr etdilar, teatr san‘atini rivojlantirishda jonbozlik ko‘rsatdilar, turli-tuman ma’rifiy-madaniy to‘garaklar uyushtirdilar. Albatta bu ishlarga bolshevik hukmdorlar xayrixoh bo‘lgan emaslar. Aksincha, jadid ijodkorlarning har bir qadamlarini sinchkovlik bilan kuzatib borganlar. To‘garak va jamiyatlar faoliyatini ta‘qib va tazyiq ostiga olganlar, nashr ishlari ustidan qattiq nazorat o‘rnatganlar. Jumladan Abdurauf Fitrat «Chig‘atoy gurungi»¹ning ayrim majlislari qurolli qizil

¹ «Чигатой гурунги» уюшмаси 1919 йилда ташкил топган. Унинг фаолиятида Фитрат, Абдулқанош Рамазоний, Машриқ Юсупов – Элбек, Мўминжон Мухаммаджонов (Мўмин Кофир), Маннон Мажидий – Уйғур, Мирмулла Шермухаммедов, Лазиз Азиззода, Шорасул Зунун, Ғулом Зафарий, Тангрикуложи Максудий, Маннон Рамз, Маҳмуд Ходиев – Боту иштирок етганлар. Фитрат ва Абулқосим Рамазо-

gvardiyachilarning nazorati ostida o'tganligini yozadi. Xuddi shuningdek, Zaki Validiy To'g'on ham o'zining «Xotiralarim»ida 20-yillarning boshida ziyolilar ustidan qattiq nazorat o'rnatilganligi vajidan Buxoroda Cho'lpon bilan uchrasha olmaganligini eslaydi. Ammo har qanday ta'qib va tazyiqqa qaramasdan haq va adolat yo'lida kurashni davom ettirdilar. Buni biz jadid ijodkorlarning adabiyot sohasidagi ko'p qirrali faoliyatlarida yanada to'laroq ko'ramiz. Ular badiiy ijodning barcha yo'nalishlarida: publitsistika, she'riyat, drama, proza kabi sohalarida barakali ijod qilganlar. O'zbek adabiyotida publitsistika yangi janr (1900-yillardan so'ng paydo bo'lgan) bo'lsada, 20-yillarda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu yutuq va muvaffaqiyatlar birinchi navbatda eng avvalo A.Fitrat va Abdulhamid Sulaymon nomlari bilan bog'liqdir. Ular vaqtli matbuot sahifalarida o'nlab publitsistik maqolalar bilan chiqdilar va ularda millat, Vatan taqdiri bilan bog'liq o'ta ehtirosli va dolzarb masalalarni ilgari surdilar. Publitsist jadidlar bosh maqsad qilib xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishni ilgari suradilar, milliy ongini, milliy vijdonni charx urishini istaydilar, xalqqa o'zligini tanitmoqni orzu qiladilar. Birgina misol: Abdurauf Fitrat 1917-yil, 5-dekabrda «Hurriyat» gazetasida e'lon qilingan «Muxtoriyat» maqolasida bunday deb yozadi: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemirildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimlik turdik, sabr etdik, kuchga tayangan har bir buyruqqa bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yalintirdik, imonlarimizga avrab saqladik. «Turkiston muxtoriyati!»).

Xuddi shuningdek Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ham 20-yillarda yozgan publitsistik asarlarida dolzarb muammolarga qalam urdi, mustamlakachilar olib borgan jirkanch siyosatni fosh qildi.

ний уюшманинг раҳбари эди. Бу уюшма шўроларга қарши курашмаган, унинг дастури ҳам йўқ эди. «Чигатой гурунги»нинг асл мақсади халқнинг умумий маданий савиясини ошириш, саводсизликни тугатиш учун курашиш, эски алифбони ислоҳ қилиш, Ўзбек тилининг софлиги учун кураш, уни ёт сўзлардан тозалашдан иборат эди. Аммо ҳар бир миллийликдан ҳадиксирайдиган Шўро ҳукумати «Чигатой гурунги» уюшмаси қатнашчиларига «пантуркизм» ва «миллатчилик» айбини кўйиб уюшмани 1922 йилда тор-мор келтирди. Истеъдодли зиёли Маҳмуд Ходиев – Боту 1930 йилда «Маориф ва ўқитувчи» ойномасининг 10 сониди босилган «Тил ва имло тўғрисида бир неча сўз» мақоласида: Тил ва адабиётда чигатойчилик оқимини қанча қораламоқчи бўлсалар ҳам, бунга муваффақ бўла олмайдилар», деган эди (10-бет).

Xalqni ilm ma’rifatga chorlash, milliy mustamlakachilikka nafrat, milliy o‘zlikni anglashga da’vat, xalqni g‘aflat uyqusidan uyg‘otish istagi 20-yillardagi jadidchilik adabiyotining bosh va yo‘naltiruvchi mavzusi bo‘lgan. Masalan S. Ayniy 1919-yil, 22-martda «Mehnatkashlar tovushi» gazetasida bosilgan bir she’rida yozadi:

*Bahor keldi, yotma tur,
Eshit, bu saslar nadir!
Bahor qumlari o‘qir
Bahorning havolari.*

S.Ayniy 1919-yilda yozilgan «Turon marshi» deb nomlangan she’rida ham Turonni uyg‘otishga chorlaganligining guvohi bo‘lamiz.

Oktabr harbiy to‘ntarishidan so‘nggi davrda H.Hakimzoda Niyoziyning poeziya bobidagi ijodi ko‘zdan kechirilsa, u tag‘in ham barkamollik sari rivojlanib borganligini kuzatamiz. Bu davrga kelib shoir ilgariydek faqat ma’rifatga chorlash bilangina cheklanmaydi. U endi qadimiy Turkistonning ijtimoiy-siyosiy taqdiri to‘g‘risida bosh qotiradi. Turkiston muxtoriyati g‘oyalarini ulug‘laydi. Shoirning muxtoriyat g‘oyalarini ulug‘lovchi va naqoratida «Qutlug‘ bo‘lsin Turkiston muxtoriyati!» deya kuylanuvchi she’ri 1918-yil, 2-yanvarda «Ulug‘ Turkiston» gazetasida chop etilgan edi. Unda shoir «yangi muborak zamon»ni ardoqlashga da’vat etadi:

*Keldi muborak bizga yangi
bir zamon,
Yangi davr kechirmang endi
fil omon,
Yot etmaki ismimiz tarixi
jahon.*

Shoir Tavallo she’riyat bobidagi o‘z ijodida hajviya uslubining keng imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalandi, undan yangi tasviriy imkoniyatlar izladi. U poeziyaning shir-u shakar janridan mohirona foydalangan holda o‘z she’rlarini bir vaqtning o‘zida ikki tilda (shu paytga qadar forscha–o‘zbekcha yozib olib kelingan) – o‘zbek va rus tilida yozib, jamiyatdagi voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bayon etadi. 1928-yil «Mushtum»ning 3-sonida bosilgan «Вот шеър» nomli hazil she’rida bu quyidagicha o‘z ifodasini topgan:

*«Mushtum» chirog'im, so'ylachi:
 Как ты проживаешь?
 Har kimni so'kib sam sebe
 Душман наживаешь.
 Tekkanga tegib, tegmasa
 Шутись, почему так?
 Xullas, jim o'tir, muncha
 Всегда задеваешь.*

20-yillardagi jadid poeziyasi haqida gap borganda, so'zsiz suratda Abdulhamid Cho'lponni chetlab o'tib bo'lmaydi. U shu yillar davomida o'zining «Uyg'otish» (1922), «Buloqlar» (1924), «Tong sirlari» (1926), «Soz» (1935) kitoblarini chop ettirdi. Shoirning ko'pgina she'rlari «o'zbek yosh shoirlari» to'plamida, «Adabiy parchalar», «Go'zal yozg'ichlar» kabi kitoblardan joy oldi va xalqning ma'naviy mulkiga aylandi. Bu ijod durdonalari sovet ruhiyatdan ancha uzoq bo'lib, aksilsovet ohanglar bilan yo'g'rilgan edi. Buni biz shoirning 1921-yilda yozilgan «Xalq» she'ridagi quyidagi isyonkor satrlarda yaqqol ko'ramiz:

*Xalq istagi: ozod bo'lsin bu o'lka,
 Ketsin uning boshidagi ko'lanka.*

20-yillardagi jadid adabiyoti dramaturgiyada ham katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu borada Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalarning ijodiy yo'li diqqatga loyiqdir.

Abdurauf Fitratning «Temir sag'anasi», «Abulfayzxon», «Chin sevis», «Hind istilochilari», «Arslon», «Zohaki moron» kabi fojiviyy va dramatik asarlarida xalq orasida katta shuhrat va obro' topdi. U o'zining dramatik asarlarida ham bosqinchilik va mustamlakachilik zulmidan faryod qiladi. Zolim mustamlakachilarga qarshi kurashda ramziy ma'noda bobokalonimiz Amir Temur hazratlariga murojaat etib, undan madad va yordam so'rab Abdurauf Fitrat «Temir sag'anasi» dramasi o'z qahramoni nomidan bunday deb murojaat qiladi:

«Ulug' xoqonim! Turklik sharafi talandi. Turk uchun qo'ydig'ik davlat bitdi, turk otig'a qurdig'ik xoqonlik yog'maga ketdi. Turkning nomusi, e'tibori, imoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostinda qoldi. Turkning yurti, ulog'i, o'chog'i, Turoni yot qo'llarga tushdi. Turkning belgusi, ongi, o'ylovi, ziyrakligi, jaholat o'ljasiga ketdi. Sening qamching bilan dunyo egasi bo'lgan turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi. Sening omonatingga xiyonat qilganlarni ez, ur, o'ldir!

Sultonim! Bilmadim, shu topda sening u yuksak va ulug‘ ruhiyating men kabi tuban ruhli va himmatsiz bir bolasining shu holiga g‘azabli kulib turibdur. Bilaman, shu chog‘da sening to‘lqunli dengizlarga o‘xshagan yuraging men kabi yuraksiz bir o‘g‘lingning shu ko‘rinishidan nafrat qiladur. Chunki yuqorida aytdigim ishlarning hammasiga o‘zim sabab bo‘ldim, barchasini o‘zim qildim, sening, Turoningni o‘zim talatdim, sening turkingni o‘zim ezdirdim, omonatlaringga xiyonat o‘zim qildim.

Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o‘tkazmoqchi bo‘lmasa edim, shularning birortasi bo‘lmas edi. Men qo‘limga topshirdig‘ing qilichni tashlab, cholg‘uni olmas edim, Turonim talanmas edi.

Men yolg‘iz qonli yoshlarimni bu sag‘anangga to‘kmak uchun emas, o‘z yozuqlarimni iqror etarga keldim, xoqonim. Meni qo‘yma! Men yolg‘iz yozuqlarimni iqror etarga emas, Turonga berdigim zararlariga to‘lamoq uchun keldim, xoqonim. Mendan nafrat etma.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o‘t, menim qo‘limni tut, belimni bog‘la, muqaddas fotihangni ber!

Sening dunyoda sig‘magan g‘ayratingga ont ichamanki, Turoning eski sharaf va ulug‘likini qaytarmasdan burun oyoqdan o‘tirmasman (to‘xtamasman)»¹.

Jadidchilik dramaturgiyasiga Abdulhamid Cho‘lpon ham barakali hissa qo‘shdi. Uning qalamiga mansub «Cho‘rining isyoni», «Xalil farang», «Cho‘lpon sevgisi», «Mushtumzo‘r», «O‘rtoq Qarshiboyev», «Hujum», «Yorqinoy» singari dramatik asarlar o‘z vaqtida shuhrat topdi. Bu sahna asarlari orasida eng baquvvatlisi va e‘tiborlisi albatta «Yorqinoy»dir. Mazkur asarni yozishda ham Cho‘lpon o‘z e‘tiqodi va g‘oyaviy dunyoqarashiga sodiq qoldi. U hayotda inson uchun eng ardoqli va ulug‘ qadriyat deb erk va adolat uchun kurashni ilgari suradi. «Yorqinoy» asari dunyoga kelgan kezlarda Turkistonda hali milliy istiqloq, erk va ozodlik uchun kurash davom etayotgan edi. Ana shu jarayonda sovet mustamlakachilari har kuni har qadamda yuzlab va minglab dahshatli fojialar va adolatsizliklarni amalga oshirayotgan edilar. Cho‘lpon tomonidan xuddi shu paytda «Yorqinoy» dramasi yozilishi bosqinchi yovlarga otilayotgan nafrat va la‘nat o‘qlarining yorqin ko‘rinishi edi.

¹ *Фитрат А.* Темир сағанаси. – Т.: 1922, 6-бет.

20-yillarda jadidchilik dramaturgiyasida o'ziga xos o'rni bo'lgan ijodkorlardan biri H.H.Niyoziy edi. Uning «Qahramon o'g'iz», «Farg'ona fojialari», «Muxtoriyat» kabi asarlari sovet adabiyoti qolipidan tashqaridagi sahna asarlari edi. Shu boisdan ham Sovetlar hukmronligi davrida yaratilgan o'quv qo'llanmalarida bu asarlar tilga ham olinmadi. Bundan tashqari Hamzaning «Tuhmatchilar jazosi», «Kim to'g'ri?», «Maysaraning ishi», «Xolisxon», va boshqa asarlari ham sovet dramaturgiyasining emas, balki jadidchilik dramaturgiyasining namunalari qatoridagi asarlaridir. Chunki undagi voqea-hodisalar talqinida sotsialistik realizm belgilari ko'rinmaydi, muallif hayotiy voqea va hodisalarni xolisona va atroflicha tasvirlaydi, insonni insoniy jozibalardan mahrum etuvchi sinfiylik sifat va xarakterlarga murojaat etmaydi.

20-yillarda jadid ijodkorlar proza janrida ham qalam tebratdilar. Natijada tarixda o'z o'rniga ega bo'lgan bir qator hikoyalar va romanlar paydo bo'ldi. Bular Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Obid ketmon» ro'monlari, «Kalvak Mahdumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi» kabi hikoyalari, S.Ayniyning «Buxoro jallodlari», «Odina», «Qulbobo yoki ozod», Mo'minjon Muhammadjon o'g'lining «Turmush urinishlari» kabi ro'mon va qissalari shular jumlasidandir. Bu asarlarda Turkistondagi mehnatkash ommaning ko'p qirrali hayot kechmishlari qalamga olingan, o'lkaning kechagi eng dahshatli qorong'u va mustamlakachilik davri o'tmishi la'natlanadi.

20-yillarda jadid ijodkorlar bilan bir qatorda Oybek, H.Olimjon, G'.G'ulom, Uyg'un, Usmon Nosir, Elbek, Botu, Abdulla Qahhor, H.Shams, Oydin, Mirtemir, Komil Yashin, Sobir Abdulla kabi yosh qalam sohibalari adabiyot maydoniga kirib keldilar. Bu jadidchilik adabiyoti beiz yo'qolib ketmaganligini ko'rsatadi. Gap shundaki, 20-yillarning oxirlariga kelganda sovet hukumati va kompartiya mafkuraviy kurashni keskin suratda kuchaytirdi, yo'qsil adabiyotining gegemonligi uchun kurash bahonasida aslida ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosati kuchaytirildi. 30-yillarga kelib jadidchilik adabiyotining rivojlanishi uchun hamma imkoniyatlari mutlaqo yopib qo'yildi. Shu boisdan ham bu davrda Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» (1929) va Cho'lponning «Kecha va kunduz» (1935–1937) ro'monidan boshqa jadid adabiyotidan namuna tariqasida ko'rsatishga arziydigan asar chop etilmadi.

Bu davrda o'ziga xos zamon zayliga mos yangi yo'nalishdagi asarlar paydo bo'ldi, shakl va mazmun sohasida bir qancha yangiliklar vujudga keldi. Ammo shu narsaga imon keltirish kerakki, vaziyat qanchalik og'ir bo'lsada badiiy ijodda hamma janrlarda xalq obrazi yetakchi o'rinda bo'ldi.

Sheriyatda biz buni Abdulhamid Cho'lpon, Oybek, Shayxzoda, Mirtemir va boshqalar singari zabardast va yetuk shoirlar bilan bir qatorda Usmon Nosir, Sulton Jo'ra, Hasan Po'lat kabi yosh ijodkorlar asarlarida ko'ramiz. Lirikadagi bunday namuna xususan olovqalb shoir Usmon Nosir (1912–1944) ijodiga xos she'riyatining mavzuyi serqirradir: sevgi-muhabbat, hayot tashvishlari, ijtimoiy-siyosiy jumboqlar masalalari markazida inson timsoli markaziy o'rinda turadi. Bu bejiz emas. Chunki Usmon Nosir xalq, vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi. U 1933-yilda Samarqandda yozgan «Yurak» she'rida butun hayoti, borlig'ini xalqqa, jamiyatga bag'ishlash, ona Vatanga mehr-muhabbat sadoqat ila halol xizmat qilish g'oyasini ilgari surib bunday kuylagan edi:

Itoat et!

Agar sendan

Vatan rozi emas bo'lsa,

Yoril, chaqmoqqa aylan sen,

Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

30-yillarda she'riyat bilan bir qatorda ballada, doston, badiiy ocherk, hikoyat, drama yo'nalishlarida ham o'zbek adiblari bir qator xalqchil asarlar yaratdilar. Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'», Sulton Jo'raning «Qaldirg'och» poemalari, A.Qodiriyning «G'irovonli Mallaboy aka», H.Shamsning «Dovon oshganda», «Mehnat – baxt garovi», G'.G'ulomning «Semurg' qanotida», Oydinning, «El og'zida ertak» kabi ocherklari, A.Qodiriyning «Obid ketmon», G'.G'ulomning «Shum bola», S.Ayniyning «Sudxo'rning o'limi» va boshqa qissalari, Cho'lponning «Kecha va kunduz», S.Ayniyning «Doxunda», «Qullar», Oybekning «Qutlug' qon», A.Qahhorning «Sarob» ro'monlari, Ziyo Said va N.Safarovning «Tarix tilga kirdi», U.Ismoilovning «Rustam» kabi bir qator drama asarlari shular jumlasidandir. O'zbek ijodkorlari mazkur asarlarda g'oyat og'ir, sovetlarning Qatag'on siyosati va amaliyoti o'z taraqqiyoti pillapoyasidan rivojlanib borayotgan bir davrda jamiyatdagi o'tkir

muammolarni g'oyatda ustamonlik bilan ochib, ularga o'z munosabatlarini bayon etadilar. Bu jihatdan Umarjon Ismoilovning «Rustam» nomli sahna asari diqqatga loyiqdir. Unda muallif chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatini fosh etish, uning butun boshli yaramas va chirkin illatlarini ochish orqali o'zlari yashab turgan jamiyatni la'natlaydilar. Bu jihatdan asardagi bosh qahramon kosib yigit Rustam obrazi diqqatga loyiqdir. Isyonkor Rustam milliy ozodlik kurashiga otlangan 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni jangchilarining to'laqonli vakilidir. U ijtimoiy adolatsizlik va sinfiy tengsizlikni la'natlaydi, hamma narsani, inson qadr-qimmatini, insof-diyonat va iymonni ham boylik, pul hal qiladigan jamiyatda hatto xudo ham ojiz ekanligini badiiy bo'yoqlarda ochadi va amalda bunday jamiyatni ag'darib tashlashga xalqni da'vat etadi:

Ayni paytda 30-yillarda qizil saltanat mustamlakachiligi siyosatiga mamlakatda avj olib ketgan ma'mur buyruqbozlik, siyosiy qatag'onlik bilan bog'liq illatlar qo'shib jamiyat dahshatli bir tusga kirdi. Bu adabiyotda ham o'z aks-sadosini topdi. Jamiyat hayotidagi kamchilik va nuqsonlardan ko'z yumish, «xalqlar dohiysi» sha'niga madhiyabozlik, «buyuk og'a» va kompartiyaga hamd-u sanolar o'qish odatiy tusga kirdi. «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1937-yil, 29-noyabr sonida yozilishicha 26 noyabrda Toshkentda sovet yozuvchilari uyida respublika yozuvchilarining umumiy yig'ilishi bo'lgan. Unda O'zbekiston Respublikasi prokurori SSSR Oliy Sovetiga saylovlar munosabati bilan sovet yozuvchilarining vazifalari to'g'risida ma'ruza qiladi.

Ma'ruzadan keyin muzokaralar boshlanadi. Shoir va yozuvchilar Oliy Sovet deputatligiga nomzodi ko'rsatilgan partiyasiz bolsheviklar sha'niga she'r va ocherklardan parchalar o'qib kim o'zarga o'ziga xos musobaqa uyushtirganlar. G'afur G'ulom Sovet Ittifoqi Qahramoni Papaninga, Maqsud Shayxzoda I.Stalinga, Hasan Po'lat K.Voroshilovga, Zafar Diyor L.I.Kaganovichga, Amin Umariy Usmon Yusupovga bag'ishlab yozgan she'rlarini o'qib berganlar. Yig'ilishda hammasi bo'lib nomzodi ko'rsatilgan deputatlar sha'niga 45 ta she'r va bitta ocherk o'qilgan.

Xullas, 30-yillarga kelib O'zbekistonda badiiy, adabiy ijod og'ziga qulf urildi va o'zi zanjirband etildi. U endi batamom mustamlakachi va zo'rovon tuzumning ayanchli qo'g'irchoq malayiga aylantirildi.

Ommaviy axborot vositalari. Ommaviy axborot vositalari yordamida faqat kompartiya mafkurasi keng jamoatchilik ongiga singdirildi va milliy mustamlaka o‘lkalarida buyuk davlatchilik tartib-qoidalari himoya qilindi. Oktabr harbiy to‘ntarishidan keyingi dastlabki kunlardan boshlab (1919-yildan e‘tiboran) kompartiyaga muxolifotdagi barcha siyosiy partiyalar va ularning organlari taqiqlab qo‘yildi. 1917-yildayoq matbuot senzurasini yo‘lga qo‘yilgan edi. 1922-yil, 8-iyunda sovet xalq komissarlari senzuraning barcha turlarini birlashtirish maqsadida matbuot ishlari bo‘yicha Bosh qo‘mita tuzishga qaror qildi.¹ Tez orada senzura bosh qo‘mitasi (Glavlit) tashkil etildi va uning zimmasiga matbuotda e‘lon qilinadigan barcha turdagi axborotlarni qattiq nazorat ostiga olish vazifasi topshirildi. Shundan so‘ng hamma yerda taqiqlangan kitoblar ro‘yxati paydo bo‘ldi. Sovet mustamlakachiligi va kompartiyaning mafkuraviy g‘oyalarini targ‘ibot va tashviqot qiluvchi axborot vositalariga keng yo‘l ochildi, ular har tomonlama qo‘llab-quvvatlandi. 1924-yilda O‘zbekistonda sovetlar umuman kitob nashr etmagan bo‘lsa, 1940-yilda 1219 kitob chop etildi, shundan 660 tasi o‘zbek tilida. Ayniqsa Marks, Engels, Lenin, Stalin asarlari ko‘plab chop etildi. Jurnallar 1924-yilda 22 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1940-yilda 52 taga etdi, shundan 19 tasi o‘zbek tilida edi. Gazetalar 1924-yilda 26 ta edi, 1940-yilda u 200 tani tashkil etdi, uning 124 tasi o‘zbek tilidagi gazetalar edi. Bundan tashqari rus tilida Rossiyadan keladigan kitoblar, jurnallar, gazetalar, har xil to‘plamlar, byulletenlar va boshqalar bu hisobga kirmaydi.

Sovet hukumati va kompartiya bu sanalgan ommaviy targ‘ibot vositalaridan tashqari radio, har xil madaniy oqartuv muassasalari, «bilim» jamiyatlari orqali ham mehnatkash omma ongini zaharlar edi. Bolsheviklar hatto an‘anaviy milliy xarakterdagi choyxonalargacha «qizillashtirgan» edilar.

San‘at. Mamlakatimiz xalqlari qadimdan san‘atga o‘ch ekanligi sir emas. Ammo sovet hukumati va kompartiya bu borada ham o‘zining hukmronlik mavqeyidan foydalandi.

San‘atni kompartiyaning mafkuraviy quroliga aylantirdi. Bu borada o‘zbekistonlik san‘at xodimlarining Markaziy shaharlarda sovetlar g‘oyasi ruhida o‘qitib «maxsus» tayyorgarlikdan o‘tkazilishi diqqatga loyiqdir. 1924-yil Moskvada O‘zbekiston maorif instituti

¹ Геллер М., Некрич А. История России 1917–1995. В 4 томах. Утопия у власти. Книга первая, стр. 203.

huzurida drama studiyasi tashkil qilingan edi. Yevgeniy Vaxtangov rahbarligidagi bu studiyada rus teatri «ustalari» mashgʻulotlar olib borganlar. Oʻsha yili oʻzbekistonlik sanʼatkorlardan Mannon Uygʻur, Yetim Bobojonov, Abror Hidoyatov, Sora Eshontoʻrayeva, Saʼdulloxon Tabibullayev, Lutfullo Narzullayev, Zamira Hidoyatova va boshqalar bu studiyaga oʻqishga yuborildilar va 1927-yilda ular Toshkentga qaytib keldilar. Oʻzbek sanʼatkorlari keyinchalik ham Rossiyaning Markaziy shaharlariga «oʻqish uchun» muntazam yuborilib turdilar. 1924-yilda Oʻzbekistonda 2 ta teatr bor edi. 1940-yilda ularning soni 45 taga yetdi. Bu teatrlar sahnalarida yuqoridan berilgan buyurtma sahna asarlari bilan bir qatorda milliy ruh va mavzularda, jadidchilik gʻoyalarida yozilgan dramalar ham sahnalashtirilgan edi. 20–30-yillarda zoʻr muvaffaqiyat bilan xalq orasida eʼtibor qozongan sahna asarlari qatoriga Hamzaning «Maysaraning ishi», Fitratning «Qiyomat kuni», «Abulfayzxon», A.Choʻlponning «Choʻri qiz isyoni», «Yorqinoy», «Zulmkor», asarlari, «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin», «Tohir va Zuhra» kabi musiqaviy dramalarni kiritish mumkin.

Oʻzbekiston qoʻshiqchilik va musiqa sanʼatida ham oʻzining tarixiy anʼanasiga ega. Oktabr harbiy toʻntarishidan keyingi davrda ham oʻzbek qoʻshiqchiligi va musiqa sanʼatida nomdor shaxslar boʻlganligi sir emas. Xalqimiz Samarqand, Buxoro, Toshkent, Fargʻona, Qoʻqon va Xorazm sanʼati dovrugʻini jahonga tanitgan Ota Jalol Nosirov, Domla Halim Ibodov, Hoji Abdurahmon Umarov, Abduqodir Ismoilov, Matyusuf Xarratov, Sheroziy, Hojixon Boltayev, Ahmadjon Umirzoqov va ularning shogirdlari: Qori Siroj Yusupov, Hoji Rahimberdi, Xushkomil, Usto Muqus, Eshon Rahmatxoja, Muhiddin Mavlonov, Bobo Sharif, Qodir Avliyo, Gʻulom Qodir va boshqalar ijodi bilan haqli suratda faxrlanadi.

Oʻzbek milliy musiqasi taraqqiyotida Gʻ.Zafariyning¹ xizmati katta boʻldi. Uning «Sharq kuylari va cholgʻulari», «Muzika muammosi», «Oʻzbek muzikasi toʻgʻrisida» kabi maqolalari, milliy madaniyat rivojiga munosib ulush boʻlib qoʻshildi. Gʻ.Zafariy XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr birinchi yarmida Turkistonda yashab

¹ F.Зафарий 1899 йилда туғилган. У 1914 йилдаёқ «Турон» труппасида актёр бўлган, ўқитувчилик қилган. «Ишчилар дунёси» журналида муҳаррир бўлиб ишлаган, санъатшунослик институтида илмий ходимлик қилган, 1937 йилда қатағон курбони бўлган.

ijod etgan mashhur xonanda va sozandalardan 168 tasining faoliyatlarini o‘rganib tahlil qiladi. Ular orasida mashhur Mulla To‘ychi Toshmuhamedov, Xudoybergan Ustoz, Ashurali Mahram, Mamajon hofiz, Yoqubjon chang, Ortiq Hofiz, Madumar hofiz, Ummatqul qo‘shnay, Ahmadjon qo‘shnay, Teshaboy soz, Shojalil hofizlarning nomlari bor edi.

San’atkorlardan Domla Halim Ibodov, Ota Jaloliddin Nazirov, Matyusuf Xarratovlarning fidoyiligi bilan 1929-yilda Samarqandda O‘zbekiston xalqlari qo‘shiqchilik san’atini o‘rganish bo‘yicha maxsus ilmiy tadqiqot instituti tashkil etilgan. Ayni paytda O‘zbekistonda san’at bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan rus shovinistlari «do‘stlik», «baynalmilalchilik» kabi shiorlarga o‘ralib 30-yillarning boshlaridan e’tiboran an’anaviy milliy qo‘shiqchilik va musiqa san’atimizga tajovuz uyushtira boshladilar, uni yevropalashtirishga harakat qildilar. Shu maqsadda ular o‘zbek milliy musiqiy asboblari yevropacha usulga moslashtirish shiorini ko‘tarib chiqdilar.

O‘zbek milliy madaniyatidan uzoq va unga begona bo‘lgan xor kapellasi, opera san’atini xalq orasiga olib kirish kabi harakatlar ham omma o‘rtasida moddiy va ma’naviy kuchga ega bo‘lmadi. Bu san’at turlari hozirga qadar ham o‘zbek xalqining ma’naviy dunyosida o‘ziga yo‘l topolganicha yo‘q.

Havaskor va yarim professional guruhlar faoliyati zaminida M.Qoriyoqubov tashabbusi bilan 1926-yilda O‘zbek Davlat konsert etnografiya guruhi tashkil bo‘ldi. Bu guruh tarkibida Abduqodir Ismoilov, Muhiddin Xo‘ja, Ahmadjon Umirzoqov, Usta Olim Komilov, Jo‘raxon Sultonov, Mamatbuva, Tamaraxonim, Otaxo‘ja Saidxo‘jayevlar qo‘shiqchilik san’atini omma o‘rtasida keng targ‘ib etdilar. Mazkur guruh 1928-yilda «O‘zbek Davlat konsert ansambli» nomini oldi. 1929-yilga kelganda esa u O‘zbek Davlat musiqa-eksperimental ansambli» deb nomlandi¹. Ana shu ansambl bazasida 1939-yilda O‘zbek Davlat filarmoniyasi tashkil etildi».

O‘zbekiston san’ati ustalari respublika, Ittifoqi miqyosida ko‘riklarda o‘zbek milliy san’ati yutuqlarini namoyish etdilar. Jumladan, 1932-yilda Moskvada o‘tkazilgan badiiy havaskorlarning Birinchi Butunittifoq olimpiadasida respublikadan 30 kishi qatnashdi. 1938-yilda xalq havaskorlari jamoalarining respublika olimpiadasi bo‘ldi. Unda 18 shahar va 700 ta jamoa ishtirok etdi².

¹ Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана . – Т.: 1986, 39 стр.

² История узбекской советской музыки. Том. 1. – Т.: 1972, 133 стр.

1937-yilda O‘zbekiston san’ati ustalari o‘z muvaffaqiyatlarini Moskvada o‘tkazilgan dekadada namoyish qildilar. Unda mashhur san’atkorlar Halima Nosirova, M.Qoriyoqubov, Domla Halim Ibodov, Mulla To‘ychi Toshmuhamedov, Tamaraxonim, Abdulla Baxshi Nurilayev, Usta Olim Komilov, Sora Eshonto‘rayeva, Abror Hidoyatov, S.Tabibullayev va boshqalarning chiqishlari har qancha ta‘qib va tazyiqlarga uchramasin o‘zbek milliy san’ati o‘z tarixiy an‘analarini davom ettirayotganligini ko‘rsatdi.

20–30-yillarda kino san’ati sohasida deyarli hech narsa qilinmadi, desa bo‘ladi. Bunga mutaxassis kadrlarning «yo‘q»ligi asos qilib ko‘rsatildi. Asosiy e‘tibor omma o‘rtasida Markazdan yaratilgan «ishonchli» filmlarni namoyish etishga qaratildi. Shu bois kinofilmlarni namoyish etadigan nuqtalarni ko‘paytirishga asosiy e‘tibor berildi. Bunday nuqtalar 1924-yilda 18 ta bo‘lgan bo‘lsa, 1940-yilda u 624 taga yetdi¹.

30-yillarning o‘rtalariga kelib dastlabki ovozli filmlar paydo bo‘ldi. 1936-yilda chiqarilgan birinchi ovozli film «Qasam»dir. 1938-yilda yangi ovozli film «Azamat» suratga olindi. Ammo bu filmlarni yaratuvchilarning barchasi yevropa millatiga mansub shaxslar edi. Sovetlar kino san’ati sohasida milliy kadrlarni tarbiyalab yetishtirishga unchalik shoshilmadi. Kinoda rollarni ijro eta oladigan artistlar ham barmoq bilan sanarli darajada bo‘lib, bular: Bakirov, Haydarov, G‘aniyev va boshqalardan iborat edi. Bu ulug‘ davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining kino san’atida yorqin o‘z ifodasini topayotganligini ko‘rsatar edi.

30-yillarda shovinistik siyosatining yorqin namunasi 1939-yilda yaratilgan «Farg‘ona kanali» filmida o‘z aksini topdi. O‘zbek xalqining mehnat jasorati va matonatini aks ettirgan qurilishlardan biri Katta Farg‘ona kanali qurilishi edi. O‘zbekistonning U.Yusupov boshchiligidagi o‘sha davrdagi rahbariyati xalqning bu jasoratini tarixda qoldirmoqchi bo‘ladilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan U.Yusupovning taklifiga ko‘ra mashhur kinorejissor Sergey Mixaylovich Eyzenshteyn O‘zbekistonga kelgan. U Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qo‘qonda bo‘lib o‘zbek xalqining tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishadi. Shundan so‘ng Eyzenshteyn P.Pavlenko bilan hamkorlikda «Farg‘ona kanali» ssenariysini yozdi. Film sse-

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет, стр. 276.

nariysi hatto SSSR Kinematografiya davlat qo‘mitasi tomonidan qabul ham qilingan. Eyzenshteyn o‘zbek san’atkorlarining imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay oldi. Va kinorejissorlar shu paytga qadar biror marta studiyaga taklif etilmagan, kinoda birorta ham rol o‘ynamagan Muhiddin Qoriyoqubov, Boborahim Mirzayev, Lutfulla Nazrullayev kabi qobiliyat sohiblarini ekranga oldi. U Hikmat Latipov, Mirshohid Miroqilov, Nurxon Eshmuhamedov, Abbos Bakirov, Shukur Burhonov kabi o‘zbek teatr arboblari bilan ishlash niyatida ro‘yxat tuzdi. Ammo suratga olingan ssenariy filmga aylanmadi. Suratga olingan kadrlar yo‘q qilib tashlangan.

«Farg‘ona kanali» filmi nega ekranga chiqmadi, nima sababdan u taqiqlab qo‘yildi, degan savol shu paytga qadar muammoligicha qolmoqda. Bu to‘g‘rida ba’zi bir taxminiy fikrlar bor. Jumladan, filologiya fanlari doktori Hamidulla Akbarovning bu haqdagi xulosasi quydagicha: «Bizningcha 30-yillarning ikkinchi yarimlarida, qatog‘on qilish avjiga chiqqan damlarda Amir Temurning jang-u jadallarini tasvirlash «Xalqlar dohiysi» va uning homiylariga ma’qul bo‘lmagan. Bundan ko‘rinadiki, o‘sha «g‘oyaviy» rahbarlar hayot haqiqatini ham, ijodkor salohiyatini ham, xalqlar hayotidagi ulkan yangiliklarini ham, o‘zlarining kayfiyatlaridan keyingi o‘ringa qo‘yishgan, barcha hayotiy muammolarni kirdikorlari doirasida mushohada etishgan»¹.

Xullas, «Farg‘ona kanali» kinofilmni sovetlar mustamlakachilari ko‘ngliga manzur bo‘ladigan film bo‘lmadi, shu bois u dunyo yuzini ko‘rmasdanoq qatag‘onga uchradi.

O‘zbekistonda 20–30-yillarda tasviriy san’at sohasida ham qator yosh mahalliy ijodkorlar yetishib chiqdi. 1929-yilga kelib O‘zbekiston rassomlar soyuzi tashkil etildi. Bu davrda O‘.Tansiqboyev, Ch.Ahmarov, A.Abdullaev, M.Nabiyev, L.Abdullayev, Sh.Hasanova, R.Temurov, X.Rahmonov, B.Hamdamiy, L.Nasriddinov va boshqalar katta ijodiy barkamollikka erishdilar.

Xususan akademik, rassom O‘rol Tansiqboyevning ijodiy parvozi haqida gapirmaslikning iloji yo‘q. Uning ijodiy laboratoriyasidan barkamollik sari otilib chiqqan rassom Akrom Toshkanboyev portreti (1927), «Sirdaryo» (1935), «Burchmulla» (1936), «Bog‘iston» (1937), «Tog‘ manzarasi» (1937), «Bahorgi ishlar» (1938), «Orol dengizi» (1939) va boshqalar chinakam xalq mulkiga aylandi.

¹ «Мулоқот», 1992 йил, 2-сон, 32-бет.

Shunday qilib, yuqoridagi lavhalar shundan dalolat beradiki, sovetlar mustamlakachiligi sharoitidagi og‘ir vaziyat, ta‘qib va tazyiq hamda kamsitishlarga qaramasdan o‘zbek milliy madaniyati rivoj topdi, xalqimizning ma‘naviy dunyosi boyidi va yangi dovonlar oshdi.

Sovetlar hukumatining islom diniga munosabati

Sovetlar hukumati va kompartiya Turkistonda oktabr harbiy to‘ntarishini amalga oshirgan birinchi kundan boshlab xalqimizning milliy-diniy qadriyatlarini g‘orat qilish yo‘lini tutdi. Bu mohiyatan tushunarli holdir. Chunki, qizil mustamlakachilar xalqimizni milliy va diniy ma‘naviyatini o‘zgartirmasdan turib bu o‘lkada uzoq muddatda hukmronlik qila olmasliklarini yaxshi bilar edilar. Ammo bu ishni bolsheviklar birdaniga emas, ayyorlarcha, asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirib bordilar. Rossiya Sovet Respublikasi XK soveti 1917-yil, 20-noyabrda e‘lon qilgan va V.I.Lenin imzolagan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatida: «Sizning din va urf-odatlariniz... bundan buyon erkin va daxlsiz...»¹ deb e‘lon qilindi.

1918-yil, 23-noyabrda esa V.I.Lenin imzosi bilan cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish haqida dekret e‘lon qilindi. Bu dekret RSFSR va SSSR Konstitutsiyalari asosida tuzilgan O‘zbekiston SSRning 1927- va 1937-yillarda qabul qilingan Konstitutsiyalari uchun asos qilib olindi va vijdon erkinligi g‘oyasi ilgari surildi. Amalda esa mutlaqo boshqa qonunlar hukmronlik qildi. Lenindan keyingi ikkinchi kishi hisoblangan Trotskiy bolsheviklarning dinga qarshi kurash tadbirlarini buzish borasida ko‘pgina bema‘niliklar, tuturiqsizliklar qilgan. Dasturga ko‘ra dinga qarshi kurash maorif, ma‘rifat, targ‘ibot, tushuntirish va partiyaviy ishning boshqa mafkuraviy shakllari orqali olib borilishi kerak edi. Trotskiy esa bu ishga o‘ta «revolyutsionlik» tusini bergan. Uning Lenin va Kalinin imzolari ostida VChK raisi F.E.Dzerjinskiyga 1919-yil, 1-mayda yo‘llagan ko‘rsatmasida Butun Rossiya Ijroiya Komiteti va Xalq komissarlari kengashi qaroriga muvofiq imkon boricha ko‘proq poplar va din yo‘q qilinsin, poplar kontrevolyutsionerlar va sabotajchilar sifatida qamoqqa olinsin va shavqatsizlik bilan hamma joyda otib tashlansin, imkon boricha ko‘proq, chyerkovlar yopib qo‘yilsin, ibodatxonalar

¹ Ленин В.И. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. – Т.: 1967, 405-бет.

muhrlab qo‘yilsin va omborxonalarga aylantirilsin deyilgan¹. Cherkovlarga va ruhoniylarga qarshi terror o‘tkazishda Lenindan ham Stalin-dan ham ko‘proq aybdor Trotskiyning o‘zi edi. Joylarda esa bu sohada trotskiychilar peshqadamlik qilganlar. Ular O‘rta Osiyo, jumladan O‘zbekistonda ham ana shunday bema’ni, noqonuniy ishlarni qilganlar.

1929-yil boshida L.M.Kaganovich imzosi bilan joylarga diniy tashkilotlar birdan bir legal harakat qilayotgan va ommaga ta’sir ko‘rsatuvchi aksilinqilobiy kuchdir, degan direktiva yuborildi. Joylardagi bolshevistik tashkilotlar uchun ushbu hujjat din va dindorlarga munosabati uchun birdan bir asos bo‘ldi. Sovet hukumati va kompartiya «din – xalq uchun afyundir» degan g‘oyaga amal qildi. Dindorlar ta’qib va tazyiq ostiga olindi. Diniy kitoblar «reaksion» deb e’lon qilindi. Diniy kitoblarni yo‘qotish bahonasida arab imlosiga asoslangan eski o‘zbek imlosidagi barcha kitoblar yo‘q qilindi. Machitlar va madrasalar buzib tashlandi. Hatto peshtoqi, devori, eshik yoki ustunlarida arab imlosida yozuvi bo‘lgan binolarga ham qiron keltirildi. Saqlanib qolgan ba’zi machit va madrasalar ham boshqa maqsadlarda foydalanildi: mineral o‘g‘itlar saqlanadigan omborxonalar, kerosin sotadigan do‘kon, ustaxona kabilarga aylantirildi. «Hatto, Alloh taoloning uyi hisoblanmish machit xudosislar uyiga aylantirilgan. Ya’ni unda ateizm muzeyi ochilgan edi»².

20-yillarning oxirlarida Qarshi shahrida madrasalarni qamoqxonalariga aylantirgan ekanlar. «Xoja Abdulaziz madrasasida avaxtada yotganlarida hibsga olingan bechoralarni yo‘q joydagi azoblar bilan qiynar ekanlar, Qish vaqtida, deng, madrasa hovuzining muzini yorib, bandilarni suvga solib qiynar ekanlar...»³.

Sovet tarixida machit va madrasalarga ommaviy suratda qiron keltirish ikki marta bo‘lgan. Biri 1934–1939-yillarda va ikkinchisi 1954–1955-yillarda. 1929–1939-yillar orasida faqat birgina Turkiston hududining o‘zida 14,000 machit yoqtirilib buzdirilgan. Shayxlar, imomlar va boshqa diniy arboblarning jazolangan: qamoqqa olingan, sur-gun qilingan va o‘ldirilgan⁴.

¹ Карпов В. Генералиссимус. Книга первая. Вече. Москва. 2003, стр. 67–68.

² Саидов М., Рашиданов П. Жейнов тарихи, 81-бет.

³ Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993 йил, 4 июнь.

⁴ O‘sha manba.

Jumladan, Qoraqolpog‘iston respublikasi Beruniy tumani hududidagi payg‘ambar Muhammad Sallollohu alayhi vasallamning do‘sti Sulton Vays boboga atab IX asarda qurilgan maqbara va machitning tillodan yasalgan jihozlari, har xil buyumlari 30-yillarda talon-taroj qilindi. Madrasa esa buzib tashlandi.

1935-yilga oid ma‘lumotlarga qaraganda Buxoro shahridagi Devonbegi madrasasida Buxoro yodgorliklarini saqlash komissiyasi-ning ish yuritish xonasi, ekskursiya bazasi joylashtirilgan. Ko‘kaldosh madrasasi va Devonbegi xonaqosida Buxoro shahar muzeyi bo‘limi joylashdi. Masjidi Kalondan g‘alla ombori sifatida foydalanganlar, Qo‘shmadrasada esa paxta saqlangan.

Xuddi o‘sha 1935-yilgi ma‘lumotlarda ta‘kidlanishicha, Mir Arab madrasasi, Bahovuddin Naqshband mozori va machiti diniy markazlar sifatida qoralab kelingan¹. 1938-yilda Beshkentda antiqa «tarixiy voqea» ro‘y berdi. Shu kuni tuman firqa va ijroiya qo‘mitalarining qo‘shma hay‘ati majlisi bo‘ladi. Unda Mamanazarov, Jmak, Otaboyev, Jovliyev, Aslanova, Doroshenko, Shahobiddinovlar qatnashgan. Qo‘shma hay‘at «Kasbi» qishloq sovetidagi qo‘hna machit haqidagi masalani ko‘rib chiqadi. Qabul qilingan qarorda: «...qishloqdan maydonda foydalanmay xarob bo‘lib ketgan machit Stalin nomli jamoa xo‘jaligi a‘zolarining roziligi bilan machitning kerakli g‘ishtlari olinib, boshqa kerakli joyga xarjlansin va shuning tasdig‘i javobi O‘zSSR Markaziy Ijroqo‘mining hay‘atidan so‘ralsin»², deyilgan edi. Ana shu tariqa qadimiy tarixiy obidalar, machit va madrasalarni buzish, g‘ishtlarini «kerakli» joylarga ishlatish, jamoa xo‘jaliklarining «roziligi» bilan butun O‘zbekiston hududidagi nafaqat 20–30-yillarda, balki undan keyingi yillarda ham an‘anaviy tus olgan edi.

Islom diniga qarshi kurash bahonasida xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, madaniyati, qadriyatlariga hujum boshlandi. «Ro‘za hayiti», «Qurbon hayiti», «Navro‘z» kabi xalq bayramlari taqiqlandi, hatto xalqning eng sevimli taomi bo‘lib kelgan «Sumalak»ni payg‘ambar taomi sifatida taqiqlab qo‘ydilar. Uning o‘rniga yangi sovet bayramlari va tantanalari joriy qilindi. Bular: «Oktabr tantanasi», «SSSR Konstitutsiyasi kuni», «Qizil Armiya kuni», «V.I.Leninning tug‘ilgan kunini nishonlash», SSSR va O‘zbekiston SSRning tashkil etilganligini nishonlash va hokazolar shular jumlasidandir. Milliy kiyimlarda

¹ O‘sha manba.

² Саидов М., Рашианов П. Жейнов тарихи, 226-бет.

yurish, sunnat to‘yini qilish, o‘z ona tilida muloqotda bo‘lish eskilik sarqiti va madaniyatsizlik ko‘rinishi deb baholanadigan bo‘ldi. Bolalar bog‘chalaridan tortib to oliy o‘quv yurtlariga qadar yoshlarni xudosisizlik (ateizm) ruhida tarbiyalash dasturlari, darslik va qo‘llanmalari ishlab chiqildi.

Muqaddas Qur‘oni karim kitobini o‘qish u yoqda tursin, unga hatto ko‘z tashlashning o‘zi kechirilmas katta gunoh hisoblangan. Qur‘on kitobi nasroniylar uchun rus tiliga tarjima qilindi, ammo o‘zbek tiliga musulmonlar uchun tarjima qilinmadi. Faqat O‘zbekiston milliy mustaqillikka erishgach, 1992-yilda u o‘zbek tiliga o‘girildi.

Xotin-qizlarni «ozodlikka chiqarish» bahonasida 1927-yilda respublikada «Hujum» harakati boshlandi. Xotin-qizlar faolligini oshirish bobida ma’lum ma’noda bu harakat ijobiy baholansada, uni tashkil etishdan ko‘zlangan bosh maqsad reaksiyon edi. Avvalo bu harakat mahalliy xalqlarning asrlar osha tarixan shakllangan milliy an’ana va qadriyatlarini hisobga olmagan holda o‘tkazildi, xotin-qizlarning ayollik sha’ni, qadr-qimmatlari oyoqosti qilindi. Ko‘p hollarda paranji chachvonni tashlash zo‘rlilik bilan amalga oshirildi. Ikkinchidan, «xotin-qizlar ozodligi» uchun kurash bahonasida islom diniga qarshi kurash avj oldirildi. Chunki «xotin-qizlar ozodligi»ning asosiy dushmanlari qilib islom ruhoniylari ko‘rsatildi.

Sovet hukumati va kompartiya «Hujum» kompaniyasini o‘tkazishdan quyidagi maqsadlarni ko‘zlagan edi: **Birinchi**dan, o‘zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy axloqiy sharqona an’ana va qadriyatlarini g‘orat qilish va ma’naviyatimizga zarba berish: **Ikkinchi**dan, «xotin-qizlarni ozod qilish» bahonasida sanoat korxonalarini, kolxoz va sovxozlarda arzon garovda ishlaydigan qo‘shimcha ishchi kuchlari sifatida ulardan foydalanish, amalda ularni sovet qullariga aylantirish edi.

Ulug‘ adib Chingiz Aytmatov «Hujum» kompaniyasi haqida so‘zlab bunday degan edi: «Afsuski, davlat tomonidan o‘tkazilgan «Hujum» kampaniyasi o‘sha davrning og‘ir xatolaridan biri edi deyish kamlik qiladi. Bu insoniyatga qarshi qaratilgan jinoyat edi. Ustiga-ustak, ilohiy olamning qurilmasiga qarshi yo‘naltirilgan jinoyat edi. Xudoning barqarorligini inkor etgan murtdalar Xudoning vazifasini o‘z zimmalariga oladilar va «yangi odam yaratamiz» deb, dahshatli o‘yin boshlaydilar».¹

¹ *Айтматов Ч. Қояда колган кўз ёшлар. – «Жаҳон адабиёти». Адабий-бадий, ижтимоий-публицистик журнал, 1997 йил, 2-сон, 111-бет.*

4-§. 20–30-YILLARDA QATAG‘ONLIKLAR. MANTIQA ZID XULOSALAR

Oktabr harbiy to‘ntarishi oqibatida Turkistonda zo‘rlik bilan o‘rnatilgan mustamlakachi mustabid sovetlar tuzumi birinchi kundan boshlab xalqlarimiz boshiga son-sanoqsiz qirg‘inlar, dahshatli va alamlı, kulfatlar olib keladi. Yuqorida ta‘kidlanganidek bu dahshatli tuzumni o‘lkamiz xalqlari qabul qilmadilar. Istiqlol uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurash 16 yil davom etdi. Erksevar, ozodlikka tashna Turkiston xalqlarini zo‘rlik bilan qaddini bukmoqchi bo‘ldilar. Bu kurash davomida ayrim xorijdagi muarrixlar hisobiga 1 million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib, xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdilar va 1 million 700 ming vatandoshimiz Sibirga, Ukrainaga, Shimoliy Kavkazga, Uralga, Qozog‘istonga, Uzoq Shimolga, Uzoq Sharqga badarg‘a qilindi.

Vatanimizning shahar va qishloqlarini xonavayron qilib kultepaga aylantirgan, ming-minglab fidoyi insonlarimizni shafqatsizlarcha qirg‘in qilgan sovetlar mustamlakachilik va bosqinchilik olovi o‘chmay turib o‘lkamizda mislsiz va fojiali qatag‘onlarini boshlab yubordilar. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki qatag‘onlik o‘sha mustabid sovet tuzumining ichki mohiyatidan kelib chiqqan va uning tabiatida mavjud bo‘lgan ijtimoiy ofat edi. Qatag‘onlik kompartiya va sovetlarning ajralmas yo‘ldoshi edi. Bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelishi faqat zo‘rlik, qirg‘in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina amalga oshirilgan. Lenin siyosatining muhim quroli bolsheviklarning favquloddagi organi Butun Rossiya favqulodda komissiyasi – VChK bo‘lgan. VChK bevosita Leninga bo‘ysungan. Lenin hokimiyatga kelganidayoq o‘zining atrofıdagi do‘stlarini yumshoq xarakterdaligidan xavfsiragan. Lenin 1917-yil, 25-oktabrda sovetlarning II syezdida Kamenev taklifi bilan Rossiyada o‘lim jazosini bekor qilish haqidagi qaroridan g‘azabga kelgan. Lenin g‘azab bilan bu telbalik, tentaklik, axir otuvlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkinmi, deb aytgan. Garchi o‘lim jazosini bolsheviklar hukumati bekor qilsada, amalda uni qo‘llagan.

Petrograd ChKsi raisi Uritskiyning otib o‘ldirilishi, Moskvada eser fanni Kaplan tomonidan Troitskiy tashkilotchiligida Leninga suiqaqd qilinadi. Suiqaqd chala amalga oshirilib Lenin tirik qoladi. Lenindan keyin ikkinchi shaxs hisoblangan Troitskiy bundan foy-

dalanib butun hokimiyatni o‘z qo‘lida mujassamlashtirib oladi. Endi navbat imperator Nikolay II ga keladi. Uni yo‘ldan olib gumdon qilish kerak edi. Troitskiy buni uddaladi. Yekaterinburgda tashqi olamdan ajralgan holda turgan Nikolay II o‘z oila a‘zolari bilan yashirin otib tashlanadi. Bu ishni bajaruvchilar – Butun Rossiya markaziy ijroiya komiteti raisi Yanosh Solomon Movshevich, ya’ni Yanov Mixaylovich Sverdlov, Yankelm Vaysbart (ya’ni Ural soveti raisi Beloborodov, shaxsan o‘zi podshohni otgan) Yakov Movshevich Yurovskiy, Sha Isanovich, ya’ni F.P.Goloshcherin, Tinkus Lazarevich Vayner va boshqalar bo‘lganlar.

Beloborodov bu «alohida xizmatlari uchun» Troitskiy tomonidan RSFSR Ichki Ishlar Xalq Komissari o‘rinbosari lavozimiga ko‘tarildi, keyin esa Xalq Komissari bo‘lib qoldi. O‘sha 1918-yil o‘zidayoq om-maviy otuvlar to‘lqini boshlanib ketadi. VChK raisining o‘rinbosari Peters otilganlar soni favqulodda oshirilib borilgan, otilganlar hech qachon ham 600 kishidan ortiq bo‘lmagan, deb e’tirof etgan.

Sovet tizimida birinchi bo‘lib qonxo‘rlikni o‘sha Leninning o‘zi, undan keyin ikkinchi kishi Troitskiy boshlab berganlar. Lenin va Troitskiyning qonxo‘rona siyosatini Maksim Gorkiy tanqid ostiga olgan edi. Uning «Туркестанские ведомости» gazetasida e’lon qilingan xatida Lenin va Troitskiy xalqni o‘z orqalaridan ergashtirib mam-lakatda qonli janjallarni boshlab yuborganliklari, matbuot erkinligini bo‘g‘ayotganliklari, hokimiyat despotizmini har jihatdan oqlayotganliklari, bu ikki arbob ortidan borayotganlarning ularga tobeligi huddi maktab o‘quvchilarining o‘z muallimlariga bo‘lgan itoatkorlikka o‘xshab ketayotgani ko‘satilgandi. Oqibatda ular qotib qolgan aqidalar quliga aylanib qolganliklari, leninchilar o‘zlarini Napoleon Bonapart-dek his etib Rossiyani vayron qilayotganliklarini ochiq-oshkora ayt-gandi.

«Rus xalqi – deyiladi o‘sha xatda, – bunga qonlar dengizi bilan javob bermoqda. Leninning o‘zi juda kuchli shaxs, yigirma besh yoshi-dayoq u sotsializm uchun kurashganlarning olingi safidan borgan. Uning ist’edod egasi va dohiylikka xos barcha xislatlariga ega ekanligi aniq. Ayni paytda unda oddiy xalqqa past nazar bilan qarash xislati ham bor. Lenin o‘z xalqi ustidan tajriba o‘tkazishga o‘zini haqli deb biladi. Urushlardan charchagan xalq bu tajriba uchun minglab kishilar jonini qurbon qilib bo‘ldi. Afsuski bu fojia Leninni taajjubga tushir-mayapti. Temirchi uchun temir qanday bo‘lsa, Lenin uchun ishchilar sinfi shunday zarurdir.

Hozirgi sharoitda temirdan sotsialistik davlat qurib bo‘larmikan? Aftidan bunday davlatni qurib bo‘lmaydi, Lenin ana shunday davlat qurish mumkin, deya xalq ustidan tajriba o‘tkazmoqda. Tajriba ijobiy natija bermasa nima bo‘ladi? Lenin laboratoriyadagi ximik singari ishlayapti. Ammo ximikdan uning bir farqi bor. Ximik laboratoriyada o‘lik materiya bilan tajriba o‘tkazadi va uning tajribasi foydali natija beradi. Lenin esa tirik materiya – inson bilan tajriba o‘tkazyapti, uning natijasi esa xalqni tanazzulga olib boradi. Lenin ortidan borayotgan ongli ishchilar sinfi bilan shafqatsiz tajriba o‘tkazilmoqda. Mazkur tajriba oqibatida ishchilarning sara vakillari yo‘qotiladi va rus revolyutsiyasining mo‘tadil taraqqiyoti to‘xtatiladi.»¹

Keyingi adabiyotlarda Stalinning muxlislari da’vo qilib, «Stalin Lenin yo‘lidan chekindi, o‘zgacha yo‘l tutdi» degan fikrlari asossizligi haqida yangi ma’lumotlar keltirilmoqda. 20–30-yillardagi qatag‘onliklarda Siono bolshevizmning ham hissasi kattaligi, bunda Troitskiyning ham «xizmati» borligi to‘g‘risida ishonchli manba va dalillar keltirilmoqda. Tadqiqotchi Y.Kozenkovning fikricha, 10-15 yil ichida vayron qilingan mamlakat xo‘jaligini tiklash, og‘ir industriyani yaratish va bu vazifani har qanday sharoitda, nima qilib bo‘lsa ham uddalash kerak edi. Aks holda SSSR majaqlanib, parchalanib, o‘nlab xomashyoviy mustamlakalarga bo‘linib yuborilishi mumkin edi. Chunki barcha jazo organlari – OGPU, so‘ngra NKVDning barcha tarmoqlari, konslagerlar, armiya, sud, prokuratura rahbarligi xalqaro sionistik, massonchilik tashkilotlari bilan til biriktirib ish ko‘rayotgan sionizm namoyandalari va shularga o‘xshash xalq dushmanlari qo‘lida edi. Ular mamlakatning tub aholisiga qarshi yalpi terrorni boshlab yuborish uchun qulay payt, bahona kutib turgandilar. Stalinning yakka bir o‘zi o‘sha qora kuchlarga qarshi tura olmas edi. Chunki ular Stalinning hayotiga ham xavf solishi mumkin edi. Shu bois Stalin ularga nisbatan vaqtinchalik murosa qilish munosabatida bo‘lishga majbur bo‘lgan edi.

Masalaning shunga o‘xshash ba’zi muhim qirralari Vladimir Karpov asarida² ham yangicha talqin qilingan.

Vladimir Karpov barcha qatag‘onliklarni faqat birgina Stalinga to‘nkab qo‘yish, butun fojialarda Stalinni aybdor qilish adolatdan

¹ «Туркестанские ведомости», Ташкент. 1917 г., ноябрь.

² Кarpov В. Генералиссимус. Книга первая. Вече. М., 2003. Стр.101–117.

emas, degan to‘g‘ri xulosaga kelgan. U jamiyatda rahbarlik qilishda, «sotsialistik o‘zgarishlar»ni amalga oshirishda nima sababdan buzilishlar, zo‘ravonliklar, xatolarga yo‘l qo‘yilgani sabablarini ham ko‘rsatishga harakat qilgan. Masalan, joylardagi rahbar xodimlar, yetakchi kommunistlar ishda, amaliy faoliyatda bir xil emasdi, ular orasida ikkiyuzlamachi, munofiqlar ham anchagina bo‘lgan. Shuningdek, nazariy, siyosiy bilimi, hayotiy tajribasi yetarli bo‘lmagan partiya a‘zolari ham ko‘p bo‘lgan. Ayniqsa bundaylar O‘rta Osiyoda nisbatan ko‘p bo‘lgan. Bundaylar kompartiya va sovetlar tadbirlarini amalga oshirishga qaratilgan targ‘ibot ishlarini o‘z bilganlaricha olib borganlar, ko‘plab siyosiy, mafkuraviy, tashkiliy, amaliy xato va nuqsonlarga yo‘l qo‘yganlar. Bundan partiyadagi muxolifotchilar ustalik bilan foydalanganlar.

Muxolifotdagilar syezdda va markaziy komitet qarorlarini bema’ni, tuturiqsiz deb, bolsheviklarni badnom, yomonotliq qilish taktikasini qo‘llaganlar. Ular har xil uydirma va g‘iybatlar tarqatganlar. Bema’nilik, o‘ta revolyutsionlik buzilishlarga yoki, aksincha, ishonchsizlik uyg‘otib, tushkunlik kayfiyatini tug‘dirshgacha yetib borgan. Stalin muxolifotchilarning bunday ikkiyuzlamachiligini ko‘rib turgan. Bu haqda u 1928-yil noyabridagi plenumda «O‘nglar» «quloqqa tegmang, unga erkin rivojlanish sharoitini bering» deb chiqdilar, «So‘llar» esa aksincha, bunga qarshilik bildirib, «faqat quloqgina emas, hatto o‘rtaholni ham ur, chunki u ham quloq singari xususiy mulkdordir», deb chiqdilar, deb aytgan. Muxolifotchilar kollektivlashtirish vaqtida faol aksilinqilobiy harakatga o‘tganligi, quloqlar va qisman o‘rtahollar noroziligidan foydalangan troitskiychilar, buxarinchilar va boshqalar qo‘zg‘olonlar uyushtirish yo‘li bilan fuqarolar urushini keltirib chiqarishga uringanliklari ham qayd etilgan.

Markaz direktivasi bilan niqoblanib olgan siono bolsheviklar o‘rnashib olgan mahalliy partiya, sovet va VChK, OGPU, NKVD organlari xodimlari joylarda o‘zlarini shaklan sotsializm uchun fidokor kurashchilar qilib ko‘rsatishga mukkasidan ketib harakat qilganlar, mazmunan, mohiyatan esa ular sotsializmga qarshi kurash olib borganlar. Ayrim mintaqadagi rahbarlar Moskvaga yo‘llagan xatlarida topshiriqni a‘lo maqomda bajarganliklarini namoyish etish ilinjida salla o‘rniga kallani olganlarini bilmay xabar qilganlar. Masalan, ular hozirgi zamon siyosatining barcha qoidalariga asoslangan holda quloqlarga qarshi zarba berilayotgani, quloqlardan nafaqat hayvon, go‘sht,

inventar, hatto urug'likka olib qo'yilgan don, oziq-ovqat mahsulotlari, boshqa mulklar tortib olinayotgani, ular onadan yangi tug'ilgandek qip-yalang'och qilib qo'yilayotgani haqida axborot berib turganlar.

Yoki boshqa bir misolni keltirish o'rinlidir. VKP(b)MQ Siyosiy Byurosining 1930-yil, 20-fevraldagi qaroriga ko'ra 15-martgacha O'zbekistondan 1000 kishi 1-toifali quloq sifatida konslagerga olinishi kerak edi. 1930-yil, 19-martida Moskvaga tezkor ma'lumot yuborilib, unda O'zbekiston bo'yicha rejadagi 1000 kishi o'rniga 1195 kishi boy-quloq sifatida qamoqqa olingani xabar qilingan.

Mamlakat bo'yicha quloq qilish kompaniyasi VKP(B)MQ Siyosiy byurosining 1930-yil, 30-yanvardagi «Yoppasiga kollektivlashtirish rayonlarida quloq xo'jaliklarini tugatish tadbirlari to'g'risidagi» qaroridan so'ng boshlanishi kerak edi. O'rta Osiyoda esa, mazkur qarordan oldinroq bu tadbirlar boshlangan edi. O'rta Osiyo byurosi raisi I.A.Zelenskiy 1930-yil, 26-yanvardayoq «Quloqlarni sinf sifatida tugatish bilan bog'liq tadbirlar to'g'risida» qaror qabul qilib uni tasdiqlashni VKP(b) MKdan iltimos qiladi. Bunday shoshmashosharlikdan bezovta bo'lgan Stalinning shaxsan o'zi 30-yanvarda barcha partiya tashkilotlariga xat yo'llab kollektivlashtirish ziyoniga aylanib ketishga yo'l qo'ymaslikni talab qilgan. V.M.Molotov esa Stalin va o'zining nomidan Toshkentga, Zelenskiyga telegramma yo'llab, O'rta Osiyoda kollektivlashtirishni jadal-lashtirishni ayblovchi fikrni yetkazadi. Telegrammada shunday deyilgan: «Sizning 30-yanvardagi telegrammangizni oldik. SSSR Markazidan kollektivlashtirishning tezkor suratini O'rta Osiyo rayonlariga ko'chirishni asossiz deb hisoblaymiz. Bu rayonlarning, ayniqsa Toshkentning o'ziga xos shart-sharoitlarini puxta hisobga olish talab qilinadi. Bu ogohlantirishga jiddiy qaranglar va kollektivlashtirish ishini ommani haqiqiy jalb etish orqali harakatlantiringlar. Stalin, Molotov»¹.

Xullas, 20–30-yillar fojiasiga birgina Stalinni aybdor qilish adolatdan emas, bunda uning muxolifotlari – troitskiychilar, buxarinchilar, ya'ni o'nnglarning ham, so'llarning ham ayblari katta bo'lgan.

Ana shunday o'zaro siyosiy kurash butun mamlakatni, jumladan O'rta Osiyo, O'zbekistonni ham o'z girdobiga tortgan. O'rta Osiyoda, O'zbekistonda bu fojining aybdorlari qilib o'sha vaqtdagi respub-

¹ Трагедия советской деревни... Т. 2, стр. 131.

likalar partiya tashkilotlari Markaziy Komitetlari birinchi kotiblari, hukumat boshliqlari, davlat rahbarlari ko‘rsatilgudek bo‘lsa, u holda bu mintaqaga yuborilgan OGPU, prokuratura, sud, NKVDning ko‘plab rahbar xodimlarining ham ayblari katta bo‘lgan.

Markazning yo‘l-yo‘rig‘i, talabi bilan va o‘zlari xohlaganlaridek ish tutib, faoliyat ko‘rsatib, mahalliy xalqqa qarshi har xil tazyiq-ta‘qib, jazo choralari qo‘llagan partiya, sovet, ma‘muriy, jazo organlari rahbar xodimlarining butun qilmishlari ochilib ketdi, ulardan keng omma boxabar bo‘lib qoldi. 20-yillar oxiri 30-yillarda O‘rta Osiyoda, jumladan O‘zbekistonda amalga oshirilgan noqonuniy, fojiali tadbirlarni amalga oshirilishida asosiy aybdor bo‘lganlar ham aniqlanmoqda. Ulardan L.N.Beyavskiy, E.G.Yevdokimov, V.A.Narutskiy, L.G.Mironov, G.P.Matson, B.M.Krupovskiy, N.M.Rayskiy, R.A.Pilyar, A.A.Slukniy, P.Y.Bauman, M.D.Berman, I.A.Zelenskiy, L.B.Zalin, N.A.Zagvozdin, P.Y.Pernonlarni eslash joizdir. Ayni shu shaxslar 20–30-yillardagi qatag‘on kompaniyasining tepasida turganlar. Ular joylarda mahalliy arboblardan va xodimlardan iborat katta tayanchga ega bo‘lganlar. Milliy kishilarning ma‘lum qismi o‘sha markazdan kelgan rahbar xodimlarning chizgan chizig‘idan chiqmay ish ko‘rishga majbur bo‘lganlar, o‘ng betiga tarsaki olib, chap betini tutib berganlar. Qolaversa xalqimizda birlik bo‘lmagan, yakmusht bo‘lib kurash olib bormagan. Aksincha ko‘p holatlarda odamlarning orasida sotqinlik, xoinlik, g‘arazgo‘ylik, hasad, ko‘ra olmaslik, shaxsiy manfaat bilangina cheklanib qolishlik, irodasizlik, mutelik kabi illatlar ham sovetlarning qatag‘on mashinasi uchun xizmat qilgan edi.

Xullas, 20–30-yillardagi qatag‘onliklar haqida gap ketganda yuqoridagi holatlarni ham hisobga olish lozimdir. O‘rta Osiyo respublikalari, jumladan O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi asoratida bo‘lganligi uchun bu hududlarda qatag‘on juda dahshatli holatda yuz berdi.

Sovetlar faqat zo‘rluk, qirg‘in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina mustamlakachilik tartib-qoidalarini o‘z qo‘llarida tutib turishlari mumkin edi. Xalq ommasining milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashiga esa shu xalq orasidan yetishib chiqqan vatanga, millatga fidoyilar boshchilik qiladilar. Shu boisdan ham mustamlakachilar xalqning ana shu ongli, tashkilotchi va obro‘li fidoyilarini vaqti-vaqti bilan qatag‘on qilib, «yaganalab» turmasdan o‘z maqsadlarini amalga oshira olmaydilar. Buni biz sovetlarning o‘z maxfiy xizmat korchalonlariga bergan to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘rgazmasidan ham yaqqol ko‘ramiz:

«Siyosiy raqiblarning hammasi qamalgan bo‘lishi haqida ham qayg‘urish lozim.

Mahalliy aholi ixlos qo‘ygan g‘animlarimizni og‘dirib olmoq yoki kaltaklamoq zarur. Ularni qandaydir qonunni buzganlikda ayblash, qamash yoki baxtsiz hodisa atalmish bahona-sabab bilan yo‘q qilib yubormoq kerak»¹.

Sovet hukumati o‘lkamizda 20–30-yillarda shiltasi chiqqan «katta o‘yinchi»lik rolini bajardi. U jang maydonida milliy istiqloлчаilarga qarshi bir daqiqa bo‘lsada qirg‘in-barotni to‘xtatmagan holda aholi o‘rtasida sovetlar tomoniga o‘tganlarga umumiy afv e‘lon qilinadi, deb tilyog‘lamalik qildi, ularga hatto mansab va unvonlar ulashdi. Ammo ma‘lum bir muddat o‘tgach sovetlar tomoniga o‘tgan «ishbilarmonlar»ni birma-bir «yaganalab» bordi. Sovetlar qo‘llagan mantiq yo‘li oddiy, sodda va tushunarli edi, u ham bo‘lsa, o‘z milliy birligiga xiyonat qilib biz tomonga o‘tganlarga ishonib bo‘lmaydi, ularni tez-tez almashtirib, tozalab turmoq kerak.

Kompartiya o‘rnatgan sovet tuzumini, u amalga oshirgan «Sotsialistik tajriba»ni mahalliy xalq, avvalo uning ilg‘or, peshqadam vakillari qattiq qarshilik bilan kutib oldilar, ular xalqning milliy qadriyatlarini, madaniyatini, an‘analari va urf-odatlarini, ko‘p asrlik tarixiy merosini saqlab qolishga harakat qildilar. SSSRni ochiq-oshkora «qizil saltanat» deb atadilar, respublika istiqloli uchun jon olib, jon berib kurashdilar. Ular islohotlar yo‘lidan asta-sekinlik bilan, demokratik yo‘llar orqali, xalqimizning tarxiy, milliy-maishiy shart-sharoitlarini hisobga olgan holda o‘sha Lenin ilgari surgan orzudagi sotsializm rejasi o‘tkazilishi uchun kurashdilar. O‘z mohiyati bilan sovet tuzumiga qarshi milliy muxolifot maydonga kelgan va u mavjud sovet mustamlakachiligiga juda katta xavf solgan. Muxolifot safida jamoat va davlat arboblari, o‘qituvchilar, yozuvchi, shoirlar, jurnalistlar, ijodiy xodimlar bo‘lgan.

20-yillarning ikkinchi yarmi – 30-yillarda kompartiya va sovetlar muxolifotchilarga qarshi o‘zining bisotidagi tajriba sinovlaridan o‘tgan qatag‘on mashinasini yo‘naltirdi.

O‘zbekistondagi vatanparvar, millatparvar kayfiyatida bo‘lgan rahbar xodimlarni birlashtirgan «O‘n sakkizlar guruhi», «Inog‘omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», «Ko‘r kalamush»

¹ «Муносабат», 1990 йил, 30 январь.

kabi o‘nlab guruhlarga qarshi qatag‘on qo‘llandi. Jumladan, sovetlar davrida yozilgan adabiyotlarda «18 lar guruhi» O‘zbekiston kompartiyasi saflarida aksilfirqaviy guruh sifatida baholanadi. Go‘yoki bu guruhga a‘zo bo‘lgan va davlat hamda firqa tashkilotlarida mas‘ul lavozimlarda ishlab kelgan Fayzulla Xo‘jayev, Inomjon Xidiraliyev, U.Ashurov, R.Rahimboboyev, U.Eshonov, Rahmat Rafiqov va boshqalar kompartiyaning yer-suv islohotiga yo‘liga qarshi chiqqan, boy-quloq yer egaligi manfaatlarini himoya qilgan va mahalliy burjua millatchiligi g‘oyasini ilgari surgan degan ayblar qo‘yilgan. Shu ayb bilan «18 lar guruhi»ning faol ishtirokchilari I.Xidiraliyev (O‘zbekiston SSR yer ishlari xalq komissari), Saidjonov Zarafshon viloyati ijroiya qo‘mitasi kotibi) va boshqalar 1925-yillarda o‘z vazifalaridan olib tashlandilar. F.Xo‘jayev esa RKP(b)MQ O‘rta Osiyo byurosi komissiyasida «qattiq tanqid» qilingach 1927-yilda bo‘lib o‘tgan O‘zkompartiya III Qurultoyida «o‘z xatosini bo‘yniga olgan va kechirim so‘ragan».

Aslida esa «18 lar guruhi amalda sovetlar hukumati va kompartiyaning O‘zbekistonda olib borayotgan ulug‘ millatchilik va mahalliy milliy kadrlarga nisbatan nopisandalik siyosatiga qarshi chiqqan edi. Buni guruh a‘zolarining 1925-yil noyabr oyida Samarqand shahrida o‘z ishini olib borgan O‘z KP(b) II qurultoyi oldidan RKP(b) MQsining O‘rta Osiyo byurosi nomiga yozgan arizalari mazmunidan ham ochiq-oydin ko‘rish mumkin. Arizada quyidagilar yozilgan edi: «Do‘stona va samarali ishlash uchun normal sharoit yaratilmaganligi sababidan bizni O‘zbekistonda ishlashdan bo‘shatib, RKP(b) MQ ixtiyoriga yuborishingizni so‘raymiz. Agar kerak bo‘lsa, ancha keng vaj-sabablarini bayon etishimiz mumkin».¹

Bu vaj-sabablari aslida nimalardan iborat bo‘lgan? O‘zbekiston Davlat Milliy Xavfsizligi xizmati arxividagi hujjatlar bu vaj-sabablarni aniqlashga imkon beradi. Ular: ish yuritishda mahalliy millat vakillariga nisbatan nopisandlik, mustamlakachilik siyosati, milliy kadrlarning asossiz ta‘qib va tazyiq ostiga olinishiga qarshi chiqqanlar va milliy manfaatini himoya qilganlar. Ular Markazda neki amalga oshiriladigan bo‘lsa, uni shundayligicha O‘zbekiston sharoitiga ko‘r-ko‘rona tatbiq etilishiga qarshi chiqqanlar².

¹ ЎзР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 108-иш.

² Шамсутдинов Р. Жасоратларга тўла ҳаёт соҳиби... 80, 84-бетлар.

1927-yilda «Inog‘omov guruhi», («Инагамовщина») «fosh etildi». O‘zbekiston SSR xalq maorifi komissari lavozimida ishlagan Rahim Inog‘omovni «mahalliy millatchilikda» ayblab qatag‘on qildilar. Go‘yo u «o‘lib borayotgan milliy burjuaziya himoyachisi» bo‘lgan ekan. Amalda esa Inog‘omov yo‘qsillar diktaturasi deb nomlangan sovet hokimiyati milliy mustamlakachilikdan boshqa narsa emasligini, kompartiya yuritgan milliy siyosatning shovinistik mohiyatini keskin tanqid qilgan edi. Masalan, «O‘zkompartiyani sovet mustamlakachiligiga qarshi kurashmayotganlikda, markazning O‘rta Osiyo byurosi, O‘rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi kabi nazoratchi» organlarining zo‘ravonlikda ayblaydi. Shuningdek, R.Inog‘omov oktabr inqilobi o‘zbek xalqiga to‘la ozodlik keltirmadi, xalq hamon Rossiya mustamlakasi bo‘lib qolgan, rus proletariati o‘z orqasidan Turkiston mehnatkash dehqonlarini ergashtira olmadi, shu bois dehqonlar Turkistondagi inqilobda biron-bir rol o‘ynay olmadi, inqilob aravasini oldin suradigan birdan bir kuch – bu milliy ziyolilardir, degan g‘oyani ilgari surgan¹. 1930-yilning, 25-martidan 21-iyuniga qadar Samarqand shahrida SSSR Oliy sudining ko‘chma sessiyasida 73 s raqamli ish ko‘rib chiqildi. Bu sovet tarixida «Qosimovchilik» ishini («Касымовщина») deb yuritiladi. Sudda O‘zbekiston SSR Oliy sudining sobiq raisi Sa‘dulla Qosimov boshchiligida 30 ga yaqin sud va yustitsiya xodimlari ishi ko‘rilib ular jinoiy javobgarlikka tortildilar, ularning ko‘plari otib tashlandi. S.Qosimov va uning sheriklariga poraxo‘rlik, o‘z mansab lavozimlarini suiistemol qilish va «bosmachi jinoyatchi»larni ozod qilish kabi ayblar qo‘yildi. Darhaqiqat S.Qosimov «bosmachilar»ga xayrixoh bo‘lgan, chunki ularni milliy ozodlik va istiqlol uchun kurash jangchilari deb bilgan. Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida yashirin faoliyat olib borayotgan «Milliy istiqlol» tashkilotining yig‘ilishlarida Sa‘dulla Qosimov va uning sheriklari muntazam qatnashib turganlar. Sudda davlat qoralovchisi A.Katanyan S.Qosimovni taniqli jadidchi Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayevning shogirdi bo‘lganligi, sud apparatini esa Munavvarqorining «choyxonasiga» aylantirganlikda ayblaydi. S.Qosimovning jasorati tahsin va e‘zozga loyiqdir. U tergov va sud jarayonida Rossiya va SSSR Oliy sudi O‘zbekistonning milliy suveren huquqini poymol

¹ Каттанян Р. «Против Касымова». Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана. – Т.: ЗГИЗ, 1931, стр. 77.

qilganligini mardonavor gapirdi. S.Qosimov Yusupjon Isoqjonovning ishini Moskvada qaytadan ko'rmoqchi bo'lganlarida SSSR Oliy Sudi vakiliga quyidagi adolatli so'zlarni aytishdan qo'rqmadi: «Sizlar milliy suveren huquqni buzyapsizlar, sizlar o'zbek xalqining o'z huquqiga tajovuz solyapsizlar»¹.

S.Qosimov guruhi (30 ga yaqin kishi) bilan bog'liq holda yana «Milliy istiqlol» firqasining 87 a'zosi ustidan sud hukmi chiqarildi. SSSR Bosh Siyosiy boshqarmasining 1931-yil, 25-apreldagi sudlov komissiyasida yana «49 jinoyatchi»ning ishi ko'rib chiqildi va ularga nisbatan jazo choralari belgilandi.

Sa'dulla Qosimov guruhi ustidan o'tkazilgan sud jarayoni tamom bo'lgach, ikki yil o'tar-o'tmas sovetlar O'zbekistonda yana bir «jinoiy guruh»ni tayyorladilar. Bu guruh sovet tarixiga «Badriddinovchilar» nomi bilan kirgan, uning barcha a'zolari otib tashlandilar. Qosimovchilar singari, bu guruh a'zolariga ham «millatchilik», «panturkizm», «panislomizm» kabi ayblar yopishtirilgan.

1930-yilda «Ko'r kalamush» guruhi bahonasida qanchadan qancha begunoh kishilar qatag'on qilindilar. Bu qanaqa guruh edi? 1930-yilning fevralida Farg'ona politexnikumida chiqadigan «Pedagog» nomli gazetada «Ko'r kalamush» sarlavhasi ostida bir tanqidiy maqola bosilgan edi. Bu maqolada tanqid qilingan shaxsning tashqi ko'rinishida «kalamush»ga o'xshash belgilar bo'lgan ekan. O'zini haqoratlangan deb his qilgan mazkur shaxs achchig'iga chiday olmay, maqolani ko'tarib to'g'ri Farg'ona shahar siyosiy boshqarmasiga olib boradi va u yerdagi mas'ul mutasaddi xodimlarga «Texnikumda rahbar Abdurahmon G'oibiy boshliq aksilinqilobchilar sovetlarga qarshi gazeta chiqarmoqda, mana o'qing» deydi. Ana shu oddiy devoriy gazeta kichikkina maqolada «Sovet hukumatiga qarshi kurash olib borayotgan siyosiy guruh to'g'risida uydirma va to'qima ish tayyorlanadi. Mazkur «jinoiy» ish bo'yicha Abdurahmon G'oibiy, Vali Burhon, Abdushukur Hakimov, To'razoda Nuritdin, Xonxo'ja o'g'li Mo'ydinxon, Burhon Mashrabi, Boqiy Mahmudiy, Xojiakbar Mo'minov, Husanboyev, Qodir Soli, Umar Shokirov, Madat Isroilov, Qozixon Dadaxonov va boshqalar «sovetlarga qarshi», «millatchi», «panturkizm», «panislomist», «ko'r kalamush» guruhining faol a'zolari sifatida qamoqqa olinadilar va qatag'on qilinadilar².

¹ Шамсутдинов Р.Т. «Жертвы репрессий». Андижан, 1994.

² «Ўзбекистон овози», 1991 йил, 15 сентябрь.

Sovetlar hukumati va kompartiya qatag'onlik mashqini olgach, xususan 20-yillarning oxiri va 30-yillar davomida O'zbekistonda ommaviy qatag'onlikni avjiga mindirdi. Amalga oshirilgan dahshatli qabohat va ommaviy qatag'onliklarga «xalqlar dohiysi»ning «sotsializm pozitsiyalari qanchalik mustahkamlanib borsa, sinfiy dushmanlar qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan zo'r nazariyasi asos qilib olindi va bahona bo'ldi. Amalda esa 30-yillardagi ommaviy qatag'onliklar sovet mustamlakachiligi siyosatining mantiqiy mohiyatidan kelib chiqar edi. Bu davrda respublikada ommaviy qamash, surgun va qirg'in shu darajada kuchli va dahshatli tus oldiki, undan davlat va firqa arboblardan tortib to oddiy mehnatkashlar ommasining birorta tabaqasi yoki qatlamigacha chetda qolmadi. Bu haqda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning III qurultoyda so'zlagan nutqidan quyidagi jumlar diqqatga loyiqdir: «...1937–1939-yillarda ichki ishlar xalq komissarligi idoralari inqilobiy qonunchilikni juda qo'pol tarzda buzdilar va oyoqosti qildilar. Bunday bedodlik keyingi yillarda ham, to 50-yillarga qadar davom etdi. Sira aybi bo'lmagan, halol odamlar qamoqqa olindi va qirib tashlandi.

Stalin shaxsiga sig'inish yillari O'zbekiston xalqlari boshiga og'ir kulfatlar soldi. 1937–1939-yillarning o'zidagina O'zbekiston SSJ ichki ishlar xalq komissarligining «uchlik»lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan ko'prog'i sudlandi, 6 ming 920 kishi otib tashlandi. Umuman 1939–1953-yillarda 61 ming 799 kishi qamaldi. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindi, 7 ming 100 kishi esa otib tashlandi.

Asossiz qamalib, jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda ko'p edi».

Sovet va firqa xodimlarini ommaviy qatag'on qilish. 1929-yil-dayoq boshlangan edi. Bu ish O'zkompartiya IV qurultoyining partiyadagi o'nlik xavfi to'g'risidagi qarori asosida amalga oshirildi. Ana shu siyosiy kompaniya davrida «partiyani tozalash» bahonasida 15,6 ming firqa a'zosi tashkilot safidan chiqarildi va ularning ko'pchiligi qamoqqa olindi va qatag'on qilindi.

Hisob-kitoblarga qaraganda sobiq ittifoq hududida 1925–1939-yillarda 2.383.363 kishi firqadan haydalgan. Faqatgina 1934–1939-yillar qatag'on davrida 1.220.934 kommunist firqadan o'chirilgan.

O‘zbekistonda amalga oshirilgan barcha bedodliklar va yalpi qatag‘onliklarga sovetlar va kompartiyaning «sanoatlashtirish va jamoalash siyosatiga qarshi», «yot unsur», «kishi kuchidan foydalanuvchi zolim», «millatchi», «aksilinqilobiy», «panturkizm tarafdori», «panislomizm tarafdori», «xalqaro imperializmning ayg‘oqchisi» kabi «ayblar» asos qilib olindi. Faqat 1930–1933-yillarda kamida 10 ming dehqon xo‘jaliklari quloq qilinib, o‘zga yurtlarga surgun qilindilar, ularning ko‘pchiligi it azobida o‘lib ketdilar.

1931-yilda Ukrainaning Xerson viloyati Skadovsk tumaniga O‘zbekistondan surgun qilingan Yo‘ldosh Mo‘minovning o‘g‘li Sobirjon Mo‘minov shunday hikoya qiladi: «O‘sha paytda O‘zbekistonda taxminan 3 ming, O‘rta Osiyo respublikalaridan esa 10 mingga yaqin oila Xerson viloyati hududidagi Skadovsk, Kaxovka va cho‘l zonalaridagi boshqa rayonlarga ko‘chirilgandi. Ular asosan paxtachilikni rivojlantirish uchun majburiy yuborilgan. Bir so‘z bilan aytganda, yosh bolalari bilan ochlik va muhtojlikka, qolaversa o‘limga mahkum etilgandilar.

1931–1932-yillarda u yerning haddan ziyod seryog‘in iqlimiga, qahraton qishiga bardosh beraolmay yosh bolalar va keksalarning ko‘pchiligi o‘lib ketgan. 1933-yildagi yuqoridan maxsus uyushtirilgan «ocharchilik operatsiyasi» natijasida esa yana mingdan ziyod kishining yostig‘i quridi.

Oradan uch-to‘rt yil o‘tgach ko‘chirilganlar paxtachilik davlat xo‘jaligida nazorat ostida tong yorishgandan qosh qoraygunga qadar ishlab, mo‘l hosil yetishtira boshladilar. Iqlimiga qiyinchilik bilan biroz ko‘nikkan paytimizda 1937-yildan boshlab, oramizdan «xalq dushmanlari»ni izlay boshlashdi. Yuzdan ziyod «eskicha» o‘qigan ziyolilar, dinga e‘tiqod qo‘yganlar, hatto farzandlarini yashirincha sunnat qildirganlar «xalq dushmani»ga chiqarilib, qamoqqa olindilar. Ming afsuski, o‘sha yerlarda ularning ko‘pchiligi vafot etishdi»¹.

O‘zbekistonda yalpi qatag‘onlik 30-yillarning ikkinchi yarmidan respublikada davlat va firqa arboblarni «xalq dushmani» sifatida qamoqqa olganlaridan so‘ng ayniqsa kuchaydi. Firqa a‘zosi bo‘lmagan oddiy fuqarolardan jami bo‘lib bu davrda qancha odam qatag‘on qilinganligini hisoblash qiyin. Ammo shu narsa aniqki, 1937-yil iyul oyida kompartiya markaziy qo‘mitasi Stalin, Ejov va Vishinskiy imzosi bilan mahalliy firqa Markaziy qo‘mitalariga, NKVD idoralariga va proku-

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 29 май.

raturalarga «dushman sinflar, qoldiqlarini yo‘qotish» ishini o‘tkazish tartib va ko‘lami haqida maxfiy ko‘rsatma yuborilgan ekan. «Qabohat saltanati» risolasida ta’kidlanishicha ko‘rsatmada har bir respublika va viloyat uchun qancha kishini qamoqqa olish kerakligi (foiz hisobida) aniq ko‘rsatilgan. Bu galgi reja (ungacha 1925–1936-yillarda qancha otilgan edi!) «kamtarona» to‘rt foiz etib belgilangan. Sobiq Ittifoqning o‘sha paytdagi aholisiga nisbatan hisoblanganda, bu taxminan bir galda 5.000.000 kishining¹ yostig‘ini quritish demak edi.

1937-yil, 30-iyulda SSSR Ichki ishlar Xalq Komissarligining «Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va sovetlarga qarshi unsurlarni repressiya qilish bo‘yicha operatsiya to‘g‘risida»gi mutlaqo maxfiy 00447-sonli tezkor buyrug‘iga N.Yejov qo‘l qo‘yadi. Mazkur buyruqqa muvofiq 1937-yil, 5-avgustdan barcha respublikalar, o‘lkalar va viloyatlarda sobiq quloqlar, faol unsurlar va jinoyatchilarni repressiya qilish bo‘yicha operatsiya o‘tkaziladigan bo‘ldi. O‘zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg‘iziston respublikalarida operatsiya o‘sha yil 10-avgustdan boshlanadi. O‘rta Osiyo respublikalari Ichki ishlar xalq komissarliklarining SSSR NKVDga og‘zaki bergan ma’lumotlari bo‘yicha repressiya qilinadiganlar miqdori quyidagicha belgilab berilgan:

Respublikalar	1-toifa	2-toifa	Jami
1 Qirg‘iziston SSR	250	500	750
2 Tojikiston SSR	500	1300	1800
3 Turkmaniston SSR	500	1500	2000
4 O‘zbekiston SSR	750	4000	4700
Jami:	1950	7200	9250

Ushbu buyruq bilan respublikalar, o‘lkalar va viloyatlar «uchlik»larining shaxsiy tarkibi ham tasdiqlanadi. O‘zbekiston SSR «uchligi» Zagvozdin (rais) Ikromov, Boltaboyev (a’zolar)lar SSSR ichki ishlar xalq komissari N.Yejov tomonidan tasdiqlanadi. Shu «uchlik»ning 1937-yil, 10-avgustdagi qarori bilan 80, 14-avgustdagi qarori bilan 56, 29-avgustdagi qarori bilan 55, 23-avgustdagi qarori bilan

¹ Қабоҳат салтанати, 28-бет.

96 kishi «quloq», «yot unsur», «xalq dushmanlari», «bosmachilarga ko'maklashgan» ayblari uchun otuvga hukm etiladi va ko'plab kishilar konslagerlarga, qamoq jazosiga, uzoq yurtlarga surgun qilishga qaror qilinadi. Sovetlar qo'llagan «Katta terror» yoki «quloqlar operatsiyasi»ning O'zbekistondagi fojialari 2005–2009-yillarda nashrdan chiqqan arxiv hujjatlari to'plamlarida o'z aksini topgan¹.

1929–1938-yillari O'rta Osiyodan, jumladan, O'zbekistondan begona yurtlarga, Sibir, Shimol, Ukraina, Qozog'iston, Uzoq Sharq, Ural, Shimoliy Kavkaz, Turkmanistonning sahro hududlariga «quloqlar mehnat qiladigan «maxsus qishloq»larga, konslagerlarga ko'plab yurtdoshlarimiz surgun qilingan. Ularning ma'lum qismi ochlikdan, sovuqdan, kasallikdan o'lib ketadi. Surgun jazosini o'tayotgan yurtdoshlarimiz o'sha begona yurtlarda 1937–1939-yillari yana takror qatag'on qilinib, ko'plari qamoq va o'limga hukm etilganlar. Kaxovskiy, Skadovskiy rayonlarida 1937–1939-yillari o'zbekistonliklardan 300 dan ziyod kishi otuvga, 10 yil, 8 yil qamoq jazosiga hukm etilgan, surgundagilardan ko'plari mehnat frontiga, harbiy frontga olinib, u yerlarda o'lib ketdi. Ana shunday bedodliklarni ko'rib turib surgundagilarning ma'lum qismi «mehnat posyolkalari»dan qochib ketishga uringan. O'zbekiston hududidagi «quloq qishloqlari»dan 1935-yili 1531, 1936-yili 844, 1937-yili 816 quloq qochib ketgan. Ukrainadagi «mehnat posyolkalari»dan 1932-yili 961, 1933-yili 473, 1934-yili 333 kishi, Shimoliy Kavkaz «mehnat posyolkalari»dan 1932-yili 6987, 1933-yili 7109 kishi qochib ketgan. Ularning bir qismi ushlanib joylariga qaytarilgan, bir qismi qamoq va otuv jazosiga hukm etilgan.

Bu singari fojialarni bilgan, o'zlarining ham boshlariga shunday fojialar tushishini fahmlagan yurtdoshlarimizning bir qismi birdan bir najot boshni olib chiqib ketish, degan xulosaga kelganlar.

¹ Репрессии 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост.: Шамсутдинов Р., Каримов Н., Юсупов Э. – Ташкент: Шарк, 2005; Шамсутдинов Р.Т. Қатағон курбонлари. Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарк, 2007; Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. Сост.: Шамсутдинов Р.Т., Юсупов Э., Мамажонов А., Дусматов Э. – Ташкент: Шарк, 2007; Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 4. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, декабрь. Сост.: Шамсутдинов Р.Т., Абдуллаев М.Ф., Дусматов Э.П., Курбанов Х.Р. – Ташкент: Шарк, 2008. Қатағон курбонлари. 1938 йил февраль, сентябрь. Бешинчи китоб. Тузувчилар: Шамсутдинов Р.Т., Курбанов Х.Р., Расулов Ж.М., Эгамбердиев Ф., Бекимметов У. – Тошкент: Шарк, 2009.

OGPU maxfiy siyosiy bo‘limining 1932-yil, 5-avgustdagi mutloq maxfiy ma’lumotnomasida Eronga – 1073, Afg‘onistonga – 1218, Xitoyga – 40 ga yaqin xo‘jalik muhojirlikka chiqib ketgani qayd etilgan¹.

O‘sha kezlarda O‘zbekistonning taqdiri Moskvadan yuborilgan Drenik Apresyan, Leonov-Nemirovskiy, Zagvozdin, Agabekov, Sorokin, Balinkov va boshqa jallodlar qo‘lida bo‘lgan. NKVD Farg‘ona viloyati boshqarmasining bo‘limi boshlig‘i P.Blinkovning bergan ma’lumotlariga qaraganda, 1931–1938-yillarda respublikada faoliyat ko‘rsatgan «uchlik»ning raisi Drenik Apresyan bo‘lgan. U yo‘q paytlarda O‘zbekiston ichki ishlar xalq komissari L.I.Leonov-Nemirovskiy ham raislik qilib turgan. Blinkov esa ma’lum davr mazkur uchlikning kotibi vazifasini bajargan.

O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlik 1937-yilda F.Xo‘jayev undan keyin A.Ikromov, D.Manjara, S.Segizboyev, A.Karimov, R.Islomov, Sexer va I.Xudoyqulov, M.Shermuhammedov, M.Usmonov, T.Risqulov, I.Ortiqov, Akbar Islomov, Rustam Islomov, Sa’dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev, Bo‘taboy Dadaboyev, M.Tursunxo‘jayev, Usmonxon Eshonxo‘jayev va boshqalar hibsga olingach, ayniqsa kuchli tus olgan. Bu yerdagi bedodlik va qabohatlarga I.Stalin va V.Molotovlar boshchilik qilganlar. Jumladan, ular O‘zKP(b) MQning Plenumiga 1937-yil,

Akmal Ikromov.

20-sentabrda maxsus xat yo‘lladilar. Unda F.Xo‘jayev va A.Ikromovning dushmanlik harakatlari «fosh» etildi, qatag‘onni boshqarish maqsadida jazo otryadiga rahbar qilib VKP(b) MQsining kotibi A.Andreyev shaxsan jo‘natiladi. U 16-sentabrda bo‘lib o‘tgan MQning plenumida so‘zga chiqib «dushmanlar»ni dadilroq fosh etishni talab qilgan.

Mazkur plenumda A.Ikromov masalasi ko‘rib chiqilganda Moskvadan kelgan P.N.Yakovlev MQning ikkinchi kotibligiga «saylangan». Plenum A.Ikromov homiyligida «o‘zbek xalqining ashaddiy dushmanlari

¹ Бу ҳақда қаранг: *Шамсутдинов Р.* Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун, 319–345-бетлар.

bo‘lgan troitskiychi» o‘ng va burjua millatchi unsurlar (F.Xo‘jayev, Sexer, Boltaboyev, Nemsovich, Manjara, Moor, Shermuhammedov, A.Karimov, Zelkina, Tojiyev va boshqalar) MQ byurosi a‘ziligiga va boshqa vazifalarga ko‘tarilib olishgan hamda uzoq vaqt dushmanlik faoliyati bilan shug‘ullanganliklarini «aniqladi». Plenum o‘tayotgan kunlarda A.Ikromovdan boshqa yuqorida nomlari tilga olinganlarning hammasi qamoqda edi. A.Ikromov ham tezda qamoqqa olindi va «xalq dushmani» deb e‘lon qilindi. Uning o‘rniga U.Yusupov O‘zKP(b) MQsining birinchi kotibi bo‘ldi.

Oradan hech qancha vaqt o‘tmasdan Moskvaning yangi saylangan qo‘g‘irchoq dastyori U.Yusupov andishani va iymonni bir chetga surib qo‘yib, 1937-yil, 10-noyabrda «Qizil O‘zbekiston» gazetasida bosilgan «Yangi g‘alabalar sari olg‘a!» maqolasida bunday deb yozdi: «Xalq dushmanlari, ajnabiy davlat josuslari Fayzulla Xo‘jayev, Ikromov, Sexer, Manjara, R.Islomov, Selkina, Karimov, Nemsovich va boshqalar o‘zbek xalqiga ko‘p yomonlik va ifloslik qildilar. Ular paxtachilikning rivojlanishiga to‘siq bo‘ldilar, almashlab ekishni buzdilar, O‘zbekistondagi hayotning asosiy manbayi suv xo‘jaligini yemirdilar. Ular sanoat, energetika va irrigatsiya qurilishiga to‘siq bo‘ldilar va buzdilar.

Qora mollarni zaharladilar, yuqumli kasallar tarqatdilar, qorako‘l sifatini buzdilar, qora mollarni qirdilar. Ular VKP(b) Markazqo‘mi, SSSR Xalq Komissarlari Soveti qarorlarini va Qishloq xo‘jalik arteli ustavini buzib, o‘n minglab kolxozchilardan tomorqa yerlarini tortib oldilar, kolxozchilarni sigirlaridan mahrum qildilar.

Xalq dushmanlari xo‘jalik va madaniy qurilishning ko‘p uchastkalrida ziyon yetkazish va o‘shishiga to‘siq bo‘lish uchun hamma choralarni ko‘rdilar. Ba‘zi uchastkalarda hali fosh qilinmagan ularning qoldiqlari hozir ham ziyon yetkazayotirlar va ziyonchilik oqibatlarini tugatish tadbirlariga sabotaj qilmoqdalar». Ammo ko‘p o‘tmay Usmon Yusupov «qatag‘onlar asossiz ravishda» bo‘layotganligini fahmlab oldi va unga qarshi turdi. U Moskvaga quyidagilarni yozgan edi: «Xalq Komissarlari organlari

Usmon Yusupov.

(NKVD koʻzda tutilmoqda – muallif) faoliyatida juda katta kamchilik va qonun buzarlikka yoʻl qoʻyilmoqda... Ommaviy qamoqqa olishlarga zoʻr berilgan, koʻp holatlarda ular yetarli darajada asoslanmagan. Ichki Ishlar Xalq Komissarligida, uning rayonlardagi boʻlimlarida, hatto eng koʻp qamoqqa olish uchun musobaqa eʼlon qilindi... Bu esa yetarli darajada asoslanmay qamashlarga keng yoʻl ochdi». Mamlakatda totalitarizm mustahkam qaror topgan oʻsha vaqtda VKP(b) MQga, shaxsan Stalinga shu mazmunda xat yozish jasorat edi¹.

Oʻzbekiston Kompartiyasi MQsi birinchi kotibining bu chiqishi respublikada yalpi qatagʻonlikning yanada yuqori bosqichga koʻtarilishiga yoʻl ochdi. 1938-yilning bahoriga kelib viloyatlar, shaharlar va tumanlar firqa kotiblarining 60 foizi qamoqqa olindi. Xuddi shu yilning ikkinchi yarmida viloyatlar, shaharlar va tumanlar kotiblaridan yana 114 tasi qatagʻon qilindi. Aybdorlarni izlab topish va qamoqqa olish boʻyicha musobaqa boshlandi. Xorazm viloyati ichki ishlar xizmatining boʻlim boshligʻi Ferens degan shaxs bir oy mobaynida 50–60 odamni qamoqqa olganda, Leonov-Nemirovskiydan: «bu ish emas, dangasalik» deb dakki eshitgan ekan².

Drenik, Apresyan boshchiligidagi tuzilgan «uchlik» uchun inson taqdirining qiymati bir chaqaga ham arzimagan. «Jinoiy ishlarni» koʻrish uchun bir minutdan uch minutgacha vaqt ajratilgan. Ayrim holdarlardagina besh minutgacha ish koʻrilgan. Har bir «uchlik» majlisida 500–600 tagacha ish koʻrib, shuncha odamlar taqdiri hal qilinib yuborilaverilgan³.

1921–1938-yillar davomida VChK, OGPU, NKVD organlarida masʼul lavozimlarda ishlagan, 1937–1938-yillarda Oʻzbekiston ichki ishlar xalq komissarligi «uchlik» kotibi vazifasini bajargan Yakov Mixaylovich Yakovlev bergan maʼlumotlarga qaraganda: «uchlik» har soatda 100 ga yaqin ish koʻrgan, hukm esa ikki xil: oliy jazo otib oʻldirish yoki 10 yil yozishma olib borish cheklangan holda qamoq boʻlgan. Bularning ikkalasi ham oʻlim degani edi. Ishni tekshirish, muhokama qilish degan amaliyot qoʻllanilmas edi. Uchlikning qarori mening ishtirokimda, NKVD komendanti, Shishkin tomonidan darhol ijro etilardi. Mahbus otib tashlarnardi. Hukm qilinganlar orasida oʻlimi

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. 325-б.

² Қиличев Ф. Зулматдан садолар, 139-бет.

³ Оʻsha manba.

oldidan «Yashasin Stalin, Yashasin sovet hokimiyati!» degan xitoblar aytilganini ko‘p marta eshitganman. Ular, nazarimda vijdonan ishlagan, hukumatga sodiq insonlar edi. Shishkinga ijrochiligi uchun, «Hurmat belgisi» ordeni topshirilganini ham bilaman¹.

Ish shu darajaga borib yetdiki, odamlar qamoqda o‘z jonini saqlab qolish uchun bir-birlariga, qo‘ni-qo‘shnilariga, birga ishlaydigan kasbdoshlariga tuhmat qilib ayg‘oqchilik bilan shug‘ullandilar. Ba’zi hollarda odamlar o‘zaro bir-birlariga o‘tmishdagi gina-kudurat va adovatlar uchun ham o‘ch olib tuhmat qilar edilar. Tuhmat uchun esa bosh qotirishga ehtiyoj ham yo‘q edi: «Fayzulla Xo‘jayevning qarindoshining qarindoshi», «Akmal Ikromovga aloqasi bor edi», «Fayzulla Xo‘jayev yoki Akmal Ikromovni «maqtagan» va hokazo» deyilsa, bo‘ldi, qamayverganlar. Yoki millati forsiy bo‘lsa «Eron josusi» bo‘lib qamoqqa olinavergan. O‘zbeklar esa duch kelgan ayb bilan qamoqqa olinib otilganlar.

«– Bir kuni Leonov meni chaqirib, – deydi Sergey Kalmikov, – mahbuslarni uryapsizlarmi, deb so‘radi. Men «yo‘q» dedim. «Ahmoqsanlar, ular bilan pachakilashib o‘tirmasdan «ishlash» kerak, jismoniy ta’sir ko‘rsatmasanglar ish cho‘zilib ketaveradi», dedi. So‘ng mendan «Samarqand viloyatida qancha eroniylar yashaydi» deb so‘radi. Men «O‘n mingtacha bo‘lsa kerak» dedim. Leonov menga «kamida ularning yarmini qamoqqa olish kerak, bu senga xususiy topshiriq» deb ko‘rsatma berdi»².

Ichki ishlar xodimi Vasilyevning bergan ma’lumotiga qaraganda Xorazm viloyatining Oq-Darband degan qishlog‘ida qamoqqa olinmagan birorta erkak zoti qolmagan ekan.

O‘zbekiston ichki ishlar xalq komissarligi kotibiyati boshlig‘i bo‘lib ishlagan P.S.Martinenkoning bergan ma’lumotlariga qaraganda o‘zbek xalqining jallodi Apresyan: «Qamoqqa olish uchun adreslar byurosidan yoki saylovchilar ro‘yxatini olib, navbat bilan qamashga kirishish kerak», deb topshiriq bergan ekan. Uning yozishicha: «...Samarqanddan tarvuz urug‘ining yangi sortlari haqida ma’lumotlarni Angliya agentlariga berib yuborishda ayblanib, yuzlab odamlar qamoqqa olindi. Vaholanki, tarvuz urug‘ining yangi sortlari sir saqlangan emas. Angliya esa umuman tarvuz yetishtirmaydi»³.

¹ Қиличев Ф. Зулматдан садолар, 142–143-бетлар.

² О‘sha manba, 140-bet.

³ Қиличев Ф. Зулматдан садолар, 141–142-бетлар.

Qatag'onlik yillarida, ayniqsa, ziyolilar katta zahmat chekdilar faqat 1936-yilning oxiri va 1937-yil davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan 5.758 nafar ziyolilar: ilm-u fan allomalari, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar, til va adabiyot ta'limi ustalari, pedagog o'qituvchilar qamoqqa olindilar. Shundan 4.811 tasi otib tashlangan¹. Qatag'onlikka uchragan bu ulug' zotlar orasida Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon), Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy (Julqunboy), Ashurali Zohiriy, Botir (Nosir) G'ulomov, G'ozil Olam Yunusov, Abdurahim Yo'ldoshyev, Naim Said, Nosir Said, Shohid Eson Musayev, Mashriq Yunusov (Elbek), Usmon Nosir, Otajon Hoshimov, Usmonxon Eshonxo'jayev, Mannon Ramzi, Qayumxo'ja Aliyev, Ziyosaid, Lutfulla Aliyev, Shorasul Zunun, Rahmat Rahimboyev, Yoqub Omonov, Abdurahmon G'oyibov, Turg'un Parpiyev, Abdurahmon Xolmatov, O'lmas Xolmatov, Muxtor Muhammadiyev, Anqaboy Xudoybaxtiyev, A'zam Ayubov, Lutfulla Alaviy, Nosir Erkin, Sherali Ro'ziyev, Salimxon Tillaxonov, Fozilbek Otabek o'g'li, Hasanxon va Husanxon Niyoziylar va boshqalarning tabarruk nomlari bor.

Vatan va millatning faxri bo'lgan bu ulug' zotlar: «millatchi», «jadidchi – Vatan xoini», «aksilinqilobchi», «aksil sho'raviy», «chet el imperializmining ayg'oqchisi», «panturkist», «panislomist» kabi to'qima ayblar bilan qatag'onlikka uchradilar.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar va maorif xodimlari ham bor edilar.

Sovetlarning qatag'on qabohat mashinasi O'zbekistonning kelajagi bo'lgan bo'lg'usi yosh ijodkorlarni ham chetlab o'tmadi. 20-yillarning boshlarida Buxoro, Xorazm va Turkistondan 300 ga yaqin yoshlar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilganligi yuqorida ta'kidlandi. O'sha kezlarda ko'plar qatori Germaniyaga o'qishga yuborilgan va keyinchalik Myunxenda yashab qolgan vatandoshimiz Vali Qayumxon o'zi bilan birga tahsil ko'rgan yoshlarning fojiali qismatlarini eslab quyidagilarni yozgan edi: «Qachonki, Moskvaning xorijiy va ichki vaziyati kuchlangandan keyin 1924–1925-yillarda Olmoniyadagi barcha talabalarni olib ketdi.

Yuqorida aytganimdek, bu yosh talabalar dom-daraksiz ketdilar. Buxoroni ko'rmadilar. Milliy Buxoro hukumati yiqitildi. Yangi vaziyat

¹ Узоқов Х. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи (1900–1940 йиллар). Докторлик диссертацияси автореферати. Т., 1996. 39–40-бетлар.

Turkistonda tugadi. Shunday bo‘lsada, bir qator Olmoniyada tahsil ko‘rgan ziroatchilar, kimyo-fizik mutaxassislar, o‘qituvchilar va boshqalar 1926–1931-yillar o‘rtalarida «Xalqimizga xizmat qilaman», deb Turkistonga qaytdilar. Bular ichida yo‘qsul oilada o‘sgan, Berlin Oliy ziroat maktabini, ya’ni akademiyasini bitirgan Abdulvahob Murod 1927-yilning aprel oyida katta umid bilan yurtiga qaytdi. Bu aziz vatandosh Buxorodan talabalar kelmasidan 2–3-yilcha ilgari Afg‘oniston orqali Berlinga kelib og‘ir sharoitda kun kechirib, tahsil ko‘rgan edi.

Shuningdek, Berlin yuksak ziroat akademiyasini bitirgan Berimjon A‘zam (qozoq), Berlin oliy texnik maktabining (texnik-elektrik akademiyasini) bitirgan Mo‘min To‘lagan, Sulton Matqul, Xayrinisa Majidxon qizi, Mariyam Jumaniyoz qizi, Sattor Jabbor, M.Solih, (turkman) va boshqalar yurtga qaytdilar. Bularni ham agent – «dushman» deb o‘ldirdilar. Berimjon A‘zami esa 1928-yili chegarada tutib, «Alash hukumati»ning va «Alash O‘rda» partiyasining a‘zosi va «Oq jo‘l» gazetasining muharriri bo‘lgansan deb Sibiriya surgun qilindi. Buning maslakdoshi A.Murod 1927-yil aprel oyida qamoqqa olindi. Abdulvahob Murodning olmon rafiqasi bir o‘g‘li bilan yolg‘iz Berlinga qaytib keldi. A.Murod ham Sibiriya daraksiz ketdi. Yuqorida nomi kechgan Sattor Jabbor ham Akmal Ikromov va‘dasiga ishonib, 1931-yil Toshkentga ketdi va 1937-yili o‘ldirildi»¹.

Qatag‘onlik yillarida milliy madaniyatimizning yorqin yulduzlari ham aziyat chekdilar. Bu borada o‘zbek kinomotografiyasining asoschisi Nabi G‘aniyev, noyob ovoz egasi va buyuk san‘atkor Sa‘dulla Norxonov, Berkinboy Fayzi, Nazira Inog‘omova va boshqalarning achchiq va qabohatli hayot taqdirlari yorqin misoldir. Nabi aka yaratgan barcha filmlar: «Hokimiyat kimniki?» (1929), «Yigit» (1935) «Ramazon», «Yuksalish» (1937) ta‘qib va tazyiqqa uchradi. Unga tuxmat va g‘animlik toshini otganlar, Nabi aka boshiga balo yog‘dirganlar begonalar emas, o‘z millatimizning vakillari edilar. Jumladan Nabi G‘aniyev 1937-yil, 27-sentabr farmoyishi bilan qamoqqa olngach Abdurahim Ahmedov 1939-yilda shunday ko‘rgazma beradi: «G‘aniyev Nabi sizlarga ma‘lum bo‘lgan kontrevolyutsioner va millatchi, xalq dushmani sifatida qoralangan G‘ozi Yunusov bilan, kinofabrikaning

¹ Вали Қаюмхон. Қийратилган қисматлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил 24 апрель.

sobiq rejissori, spiritizm to‘garagining ishtirokchisi, jazolangan Sulaymon Xo‘jayev bilan uzviy aloqada bo‘lgan. G‘aniyevning ko‘magida G‘ozi Yunusov 1933–1934-yillari aktyor sifatida kino-fabrikada ishlagan «Tong oldidan» filmida jadidlarning sotqinligini olmoqchi bo‘lganlar. «Ramazon»da kishilar diniy qarashlardan ma‘muriy choralar ta‘sirida voz kechishga majbur bo‘layotgani ko‘rsatilgan.

«Yuksalish»da sotsialistik musobaqa ommaviy harakat sifatida emas, ma‘muriyat qo‘llagan tadbir sifatida ko‘rsatilgan edi»¹.

Nabi G‘aniyevning millat va Vatanga astoydil xizmat qilgan porloq hayotiy va ijodiy yo‘li batamom oqlanib bugungi mustaqil O‘zbekiston tarixida o‘zining muqaddas o‘rniga ega bo‘lganda millat sotqinlari va xoinlarining nomlari har birimizning nafrat va g‘azabimizni qo‘zg‘otadi.

1937-yil, 25-dekabrda O‘zbekiston Oliy sudi «Leger kollegiyasi hukmi bilan noyob ovoz sohibi va buyuk san‘atkor Sa‘dulla Norxonov qamoqqa olingan va sakkiz yilga ozodlikdan mahrum qilingan. U ikki marta sudlanib jami 15-yil qamoq jazosini o‘tagan. O‘zining jarangli ovozi bilan har qanday san‘at shaydosini lol qoldira oladigan, Farhod, Majnun va boshqa rollarni qiyomiga yetkazib ijro etadigan artist Sa‘dulla Norxonovning qamoqqa olinishiga sabab bo‘lgan narsa nimada edi? Bu to‘g‘rida Toshkentlik Ali hofiz Ashurov quyidagicha ma‘lumot bergan: «Sababi nima bo‘lardi – yolg‘on, uydirma, hasad va nomardlik-da. Uni hibsga olishdan avvalroq bir guruh san‘atkorlar Shayxontohurdagi bir xonadonda gap-gashtakda bo‘lganlar. Ushbu o‘tirishda Karim Zokirov, Boborahim Mirzayev, G‘anijon Mirzayev ham ishtirok etishgan. Haligi «shayton suvi» qurmag‘uridan ham olingandan so‘ng, yig‘ilganlarning kayflari oshib qolgan. Gap rayonga Stalinning nomi berilishiga borib taqaladi. Shunda tabiatan qiziqqon bo‘lgan Sa‘dulla: «Ey, qo‘ysangchi, o‘sha la‘nati, sovuq nomingni. Biron-bir o‘zbek alomasining nomi qurib qolibdimi?» deb yuborgan-ku. Shundan so‘ng bir qancha kishilar «tegishli mahkama»ga Sa‘dulla jadidlar boshlig‘i Munavvarqori mehmondorchiligida bo‘lib, dohiymiz Stalinni haqoratlatadi, deb yozib berganlar, san‘atkorning juvonmarg bo‘lishiga sababchi bo‘lganlar»².

¹ «Ташкент окшоми», 1992 йил, 13 апрель.

² «Халқ сўзи», 1991 йил, 19 апрель.

Bu fikrning to‘g‘riligini Sa’dulla Norxonovning o‘zi ham tasdiqlagan: «Shayxontohurda Munavvarqorinikida kayf aralash Stalinni so‘kkan ekanman, shuni hamkasblarim tegishli joyga yozib berishibdi...»¹, degan edi u.

Sovet mustamlakachilarining qatag‘on qabohat mashinasi hatto sport sohasida ham millatimiz vakillarini chetlab o‘tmadi. Har doim bo‘lganidek 30-yillarda ham «buyuk rus xalqi»ni ulug‘lash odat edi. Hamma ulug‘ va buyuk ishlarga sportda ham faqat afsonaviy jasoratlar ko‘rsatishga qodir, boshqa millatlar, shu jumladan o‘zbek ikkinchi toifadagi «quloq» xalqlar, «madaniyati past», «qo‘rqoq» va «kuchsiz», ulardan sport yulduzlari chiqmaydi kabi mayda-chuda gaplar keng tarqalgan edi. Respublikada sport ishlarini rivojlantirish va uning ko‘lamini kengaytirishga munosib hissa qo‘shgan o‘zbek o‘g‘loni velosport ustasi Hidoyat Inoyatov bu so‘zlarni eshitib ich-ichidan kuyinib milliy g‘ururi qaynab yurardi. Nomus oriyatli sportchimiz o‘zbek yigitlarining nimalarga qodir ekanligini jamoatchilikka ko‘rsatib qo‘yishni juda-juda xohlardi va ana shunday payt kelishini sabrsizlik bilan kutardi. Nihoyat, 1935-yilda Hidoyat Inoyatov o‘z sportdosh do‘stlari: A.Xo‘jayev, A.Ibrohimov, V.Shalyakin va Y.Eynangislar bilan juda og‘ir va mashaqqatli bo‘lgan Toshkent, Pomir, Qoraqum, Moskva yo‘nalishida velosiped poygasi o‘tkazilishiga ruxsat oldi. Matonatli va jasur o‘g‘lonlar safarga otlandilar, «Yo‘l azobi, go‘r azobi» deganlaridek buning ustiga asfaltlanmagan gohida yomg‘irli, gohida qorli, qum, sahrolari-yu, Rossiya o‘rmonlaridagi to‘qayzor balchiqlar, tog‘- u toshlar o‘zbek sportchilarini sinovdan o‘tkazdi. V.Shalyakin va Y.Eynangislar yo‘lda kasallanib qolib ketdilar. Uch o‘zbek o‘g‘loni Hidoyat Inoyatov, A.Xo‘jayev va A.Ibrohimovlar 7.000 kilometrli mashaqqatli yo‘lni ortda qoldirib, 13-sentabrda Moskvaga kirib bordilar. O‘zbek sportchilarining jasoratlari gazeta va radio xabarlarini orqali jahonga taraldi, ular haqida iliq gaplar aytili, suratlari gazetalarda bosildi. Bu xabardan hamyurtlarimizning ko‘kraklari tog‘dek ko‘tarildi. Ammo o‘zbek o‘g‘lonlarining bu sport jasoratlari millatchi rus shovinistlarining oromini buzdi, ularning g‘ashini keltirdi: qanday qilib bunday hodisa ro‘y berdi? Yana buning ustiga Rossiya mustamlakachi hisoblangan O‘zbekiston «madaniyati, saviyasi past» o‘zbek millatining o‘g‘lonlari erishdilar. Bunday jasoratlarga faqat «birinchi

¹ O‘sha manba.

nav» millat – rus o‘g‘lonlari loyiq bo‘lishi kerak-ku. Yo‘q, tarixning bunday adolatsizligiga chidab bo‘lmaydi, uni o‘zgartirish kerak. Shakkoklarcha «katta og‘a»ga hurmatsizlik qilgan o‘zbek sportchilarini yo‘q qilish kerak. To‘qima bahona ham tayyor edi: o‘zbek sportchilari «O‘rta Osiyo xaritasini Germaniya va Angliyaga sotishga uringan» ekanlar. Komanda kapitani Hidoyat Inoyatov Akmal Ikromov va Fayzulla Xo‘jayevning «odami» bo‘lgan ekan. U velosiped yurishi qatnashchilarini «xalqlar otasi» Kremlda qabul qilganda «otib o‘ldirish» kerakligi bo‘yicha «topshiriq» olgan ekan. Go‘yoki bundan xabar topgan chekistlar Stalinning qabulini o‘zgartirganlar. Ana shu bo‘hton aybnoma bilan Hidoyat Inoyatov 1938-yil, 5-martda qamoqqa olindi va otib tashlangan.

Ko‘plar qatori mard o‘zbek o‘g‘loni Hidoyat Inoyatov ham o‘limidan so‘ng, 1958-yilda oqlandi. Ammo uning haqiqiy nomi mustaqillik sharofati tufayligina tiklandi. Toshkent shahar Shayxontohur tumani-dagi 18-sonli bolalar va o‘smirlar sport maktabiga Hidoyatbek Inoyatov nomi berildi¹.

Men, – dedi Hurriyat Otajonova, – Hidoyat Inoyatovdek mard va jasur insoning qizi bo‘lganligimdan haqli va qonunli suratda faxrlanaman. Qani endi millatimizning barcha farzandlari ham millat sha‘ni, shavkati va qadri uchun mening otamdek kurashsalar, nur ustiga a‘lo nur bo‘lur edi.

Xullas, Vatan tarixining 20–30-yillari hasrat va nadomatlar bilan to‘lib toshgan davrdir. Bu davrda amalga oshirilgan dahshatli va qonli qatag‘onlar o‘zbek xalqining har bir farzandi uchun ibratli hayot sabog‘idir. Ilohim, bunday qaro kunlar xalqimizning boshidan abadulabad ko‘chgani rost bo‘lsin.

Mantiqqa zid xulosalar

Sovetlar hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid darslik, qo‘llanma va adabiyotlarda 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib sobiq Ittifoqda, shu jumladan O‘zbekistonda ham «sotsializm asosan g‘alaba qozondi» deb haqiqat va mantiqqa zid xulosa chiqarilgan edi. Jumladan O‘zbekiston SSR tarixi kitobida biz quyidagilarni o‘qiymiz: «1936-yil, noyabrda SSSR sovetlarining VIII favqulodda syezdi ochildi, syezd yangi konstitutsiyani qabul qildi. Syezdi Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlarning hayotida tarixiy voqea bo‘ldi.

¹ «Туркистон», 1994 йил 26 октябрь.

1936-yil, 5-dekabrda tasdiqlangan va SSSRda sotsializmning jahonshumul tarixiy g‘alabasini qonun yo‘li bilan mustahkamlagan yangi konstitutsiyani Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlar shu jumladan, O‘zbekiston SSR xalqlari ham mamnuniyat bilan kutib oldilar»¹.

SSSRning Yangi konstitutsiyasi asosida O‘zbekiston SSRning ham «yangi» konstitutsiyasi tayyorlandi. 1937-yil fevral oyida respublika sovetlarning Favqulodda VI qurultoyi bu konstitutsiyani tasdiqladi. Qurultoyda O‘zbekiston SSR konstitutsiyasining 14-moddasiga binoan, Qoraqalpog‘iston 1937-yilda O‘zbekiston SSR tarkibiga muxtor respublika bo‘lib kirdi.

Albatta SSSR va O‘zbekiston SSR konstitutsiyalarida mamlakatda «sotsializm g‘alaba qilganligi» haqidagi xulosalar rasmiy xarakterdagi g‘irt uydirmadan boshqa narsa emas edi. Bu nechog‘lik bema’ni va kulgili xulosa ekanligini mamlakatda yuqorida hikoya qilingan siyosiy tang vaziyat va amalga oshirilgan yalpi qatag‘onliklar ochiq-oydin isbotlaydi.

O‘zbekiston SSRning «yangi» konstitutsiyasining boshidan oyoq har bir qoidasi respublikadagi real hayotiy voqealarga zid va qarama-qarshi edi. Ayniqsa, konstitutsiyada O‘zbekiston Respublikasining «mustaqil» ekanligi, SSSR Ittifoqidagi barcha sovet respublikalari orasida «teng huquqli» davlat deb e‘lon qilinganligi borib turgan lo‘t-tibozlikning o‘zi edi. Chunki O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida Rossiyaning mustamlakasi bo‘lib biror-bir masalada mustaqil harakat qila olmas edi.

1939-yil, martda bo‘lib o‘tgan VKP(b) XVIII syezdining «nazariy xulosasi» ayniqsa hammasidan oshib tushdi. Chunki syezd Sovet Ittifoqi Sotsializmni asosan qurib bo‘lib, o‘zining ichki taraqqiyotida sotsialistik jamiyat qurishni tugallash va asta sekin kommunizmga o‘tish pallasiga kirdi degan kurakda ham turmaydigan g‘oyani ilgari surdi. X.Tursunov va N.Beknazarovlarning yozishicha syezd: «Sovet xalqining kommunizmga borish yo‘llari va istiqbollari belgilab...»² bergan ekan. Ammo 1985-yil mart-aprelida kompartiya Markaziy Qo‘mitasining Bosh Kotibi mamlakatda hech qanday sotsializm degan jamiyat qurilmaganligini ro‘yirost aytishga majbur bo‘ldi. U 1988-yil, 18-fevralda KPSS MQsining Plenumida so‘zlagan nutqida bunday

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдлик. Учинчи жилд. Бош мухarrир И.М.Мўминов, 631-бет.

² Турсунов Х., Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи, 187-бет.

degan edi: «Ammo ham ichki, ham tashqi sabablar taqozosi bilan biz yangi ijtimoiy tuzumning Lenincha prinsiplarini yetarlicha to‘la-to‘kis yuzaga chiqara olmadik. Shaxsga sig‘inish, 30-yillarda vujudga kelgan boshqaruvning buyruqbozlik-ma‘muriyatchilik sistemasi, byurokratik, dogmatik va valutaristik, soxtaliklar, bedodliklar...bunga katta xalal berdi»¹. Bu aytilgan jumalarga O‘zbekistonda sovetlar hukumati va kompartiyaning yurgizgan mustamlakachilik, ulug‘ davlatchilik va shovinistik siyosatini qo‘shadigan bo‘lsak, masala yanada oydinlashadi.

Unda 30-yillarning ikkinchi yarmida mamlakatda qanday davlat barpo etildi, – degan qonuniy savol tug‘iladi. Taniqli o‘zbek tarixchi olimi Hamid Ziyayevning bu to‘g‘ridagi fikri quyidagichadir: «Xullas, imperiyada «sotsialistik derjava» emas, «quldorlik derjavasi» qaror topdi. Bu qulchilikning asosiy belgilarini xususiy mulkchilikning, siyosiy va insoniy huquqlarning yo‘qligidan bilib olish mumkin. Shu bilan birga mamlakat «temir panjaralar» bilan batamom qurshab olinganini ham nazarda tutmoq lozim. Bordi-yu bu haqiqatni tan olmaydiganlar topilsa, O‘zbekistonda qanday tuzum hukm surganini o‘zlari aytishsin»².

Xullas, O‘zbekiston 30-yillarning o‘rtalaridan boshlab sovetlar istibdodiga qarshi mutlaqo bosh ko‘tara olmaydigan mustamlaka holatiga keltirildi. Uning xalqlari esa barcha insoniy huquqlardan mahrum, har tomonlama tahqirlangan, kamsitilgan, tazyiq-ta‘qib ostida kun ko‘rishga majbur bo‘lgan.

Nazorat savollari

1. Lenincha milliy siyosat qobig‘iga o‘ralib olingan, O‘zbekistonda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatining maqsadlari nimalardan iborat edi?
2. Sovetlarning O‘rta Osiyo xalqlariga nisbatan qo‘llagan «Bo‘lib tashla, hokimlik qil» siyosatining mohiyati va uning oqibatlarini qanday tushunasiz?
3. O‘rta Osiyoda milliy davlat chegaralash masalasiga milliy arboblarning turlicha qarashlari haqida nimani bilasiz?
4. O‘zbekiston SSR qachon va qay tarzda tashkil bo‘ldi?
5. «Inqilob dohiysi» ishlab chiqqan «sotsializm qurish rejasi»ning mohiyatini qanday tushunasiz?

¹ Горбачёв М.С. Революцион қайта куришда янгилашиш идеалогияси. КПСС МҚ Пленумида сўзланган нутқ. 1988 йил 18 февраль.– Т. Ўзбекистон, 1988. – 2-бет.

² «Мулоқот», 1993 йил, 10-сон, 36-бет.

6. O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik xarakterini isbotlab bering.
7. Turkistonda 1921–1922-yillardagi «yer-suv islohoti» bilan 1925–1929-yillardagi, yer-suv islohotining farqi nimadan iborat edi?
8. O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish tarixi sovet davrida qanday talqin etilgan edi?
9. O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan kollektivlashtirish masalasining yangicha talqinlari haqida nimalarni bilasiz?
10. Sovetlar kollektivlashtirishidan qanday maqsadlarni ko'zlaganlar va bu siyosat amaliyoti qanday usul va shaklda olib borilgan?
11. O'zbekiston dehqonlari, qishloq aholisi kollektivlashtirishga qanday munosabat bildirdilar?
12. Quloqqa tortish nima va u O'zbekistonda qanday amalga oshirildi?
13. O'zbekistondan quloq qilinganlar qaysi hududlarda surgunda bo'lganlar, «quloqlar qishlog'i», «mehnat posyolkalari», «maxsus komendaturalar» tushunchalarini sharhlang.
14. O'zbekistonda sovetlar tomonidan amalga oshirilgan kollektivlashtirishning natijalari nimalardan iborat bo'ldi?
15. Xalqning 1930-yillardagi moddiy ahvolini sharhlang.
16. Sovetlarning «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» degan g'oyasini qanday tushunasiz, uning salbiy oqibatlari nimada edi?
17. Sovet davrida xalq ta'limida qanday o'zgarishlar yuz berganini tavsiflang?
18. Oliy ta'lim haqida tushuncha bering.
19. Tarix fani haqida nimalarni bilasiz?
20. Po'lat Soliyev kim?
21. Sovet mustamlakachiligi davridagi jadid adabiyoti haqida nimalarni bilasiz?
22. Sovetlar islom diniga qanday munosabatda bo'lganini sharhlang.
23. 20–30-yillardagi siyosiy qatag'on va uning fojialari haqida nimalarni bilasiz?

V b o b**O‘ZBEKISTON IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA
(1939–1945)****1-§. JAHON URUSHINING BOSHLANISHI.****O‘ZBEKISTONNING BU URUSHDA QATNASHISH SABABLARI**

Ikkinchi jahon urushi 1939-yil, 1-sentabrda boshlandi. Xuddi shu kuni german qo‘shinlari uch tomondan Polsha sarhadlariga bostirib kirdilar. Urush qisqa muddat ichida dunyodagi juda ko‘pgina davlatlarni o‘z domiga tortdi. 1941-yil, 22-iyunda fashistlarning 191ta diviziyasi (shundan 153 tasi bevosita Germaniyaning o‘ziga qarashli) SSSRning Boltiq dengizidan tortib to Qora dengiz hududlarigacha chegaralari bo‘ylab yopirilib hujumga o‘tdi. Ana shu tariqa jahon tarixida inson qulog‘i eshitmagan va ko‘zi bilan ko‘rmagan dahshatli fojia boshlandi. Jahon urushining boshlanishi, uning sabablari va aybdorlari haqida ko‘p va xo‘p yozilgan. Bugungi kunda hech kimga sir emaski, ikkinchi jahon urushining asosiy sababchisi va aybdori Germaniya va SSSRning hukmron doiralari, avvalo, Adolf Gitler va Iosif Stalindir. Har ikkala bosqinchi saltanatchi davlat ham o‘z oldiga bosh maqsad qilib dunyo hukmronligini qo‘ygan edi. Har ikkala bosqinchi davlat ham o‘zining bosh strategiyaviy maqsadini amalga oshirish uchun har xil taktik usullar bilan bordi, biri ikkinchisidan ayyorlik qilishga intildi, turli yo‘llar bilan o‘z chegaralari va ta’sir hududi doiralari kengaytirishga harakat qildi. Ammo har ikkala tomon ham o‘zaro ikki o‘rtada dahshatli muhoraba bo‘lishi muqarrar ekanligini yaxshi bilar edi. Shu ma’noda 1939-yil, 23-avgustda A.Gitler va I.Stalinning fatvosi bilan Germaniya tashqi ishlar vaziri Ribbentrob va SSSR tashqi ishlar Xalq komissari V.Molotov o‘rtasida 10-yil o‘zaro hujum qilmaslik to‘g‘risidagi shartnomaning tuzilishi xarakterlidir. Jahon jamoatchiligi bu shartnomani har ikki davlat tomonidan dunyoni o‘zaro bo‘lib olish maqsadlarini ko‘zlab tuzilgan shartnoma sifatida qabul qildi. Chunki shartnoma tuzilgandan so‘ng Germaniya o‘zining asosiy raqibi SSSRdan qo‘lini bo‘shatib oldi va oradan ko‘p muddat o‘tmasdan 1-sentabrda Polsha hududlariga bostirib kirdi. Ikkinchidan,

shartnomadagi mutlaq sir va maxfiy tutilgan moddalarga ko'ra SSSR Germaniyani nafaqat ma'naviy tomondan balki moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlagan, amalda o'ziga qarshi oyoqqa turayotgan Germaniyani qurollantirgan edi. Buni V.M.Molotov bilan Shulenburg o'rtaida 1939-yil, 28-sentabrda tuzilgan va 1941-yil, 10-yanvarda imzolangan mutlaqo maxfiy shartnoma isbotlaydi. Shartnomaga ko'ra Germaniya tomoni Boltiqbo'yi davlatlari hududlariga (Litva hududining bir qismidan tashqari) bo'lgan da'vosidan voz kechishi lozimligi qayd etiladi. Buning evaziga SSSR Germaniyaga 7.500.000 oltin pul yoki 31 million 500 ming nemis markasi miqdorida haq to'lashga rozi bo'ladi. 31.5 million nemis markasi miqdoridagi summaning sakkizdan bir qismi yoki 3.937.500 german markasiga SSSR tomoni uch oy muddat davomida rangli metallar yetkazib berish, qolgan 8–7 qismini, aniqrog'i 27.562.500 german markasini 1941-yil, 11-fevralgacha oltin hisobida to'lashi¹ shart qilib qo'yildi.

1939-yil, 23-avgustdagi shartnoma SSSRning ham buyuk saltanatchilik manfaatlariga javob berar edi, albatta. **Birinchidan**, SSSR ham sulh evazidan o'zining eng asosiy va xavfli raqibi Germaniyadan «ko'ngli to'q» bo'ldi. Shu bois u o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Uzoq Sharqqa qarata olar edi, «Sovet Ittifoqi uchun, – deb yozishadi G'arbiy germaniyalik tadqiqotchilar M.Barch, X.F.Shebesh va R.Sheppelman. 1939-yilgi vaziyat og'ir edi. U ochiqdan ochiq dushman qo'shinlari bilan o'ralgan bo'lib, butkul yakkalanib qolgan edi. Buning ustiga u Sharqdagi xavfli raqib bo'lgan Yaponiya bilan... urush holatida edi»².

Ikkinchidan, SSSR Germaniya bilan tuzilgan avgust shartnomasi tufayli Shimoliy G'arbiy chegaralarini bemalaol kengaytirib oldi.

SSSR 1939-yil, sentabr oyining ikkinchi yarmida G'arbiy Belorussiya va G'arbiy Ukraina yerlarini egallab olgandi, shu yilning 30-noyabrida u Finlyandiya qarshi urush e'lon qilib 1940-yil, 12-martdagi shartnomaga asosan Finlyandiya hisobidan o'zining shimoliy chegaralarini ancha kengaytirgandi va nihoyat 1939-yil kuzidan 1940-yil yoziga qadar olib borilgan janglar natijasida Boltiqbo'yi jumhuriyatlarini Qizil Armiya okuppatsiya qilganda ham Germaniya SSSRga xalaqit bermadi, betaraf turdi.

¹ «Новая и новейшая история». М.: Наука, 1993, № 1, стр. 94.

² Совет жамияти тарихи саҳифалари. Т.: Ўқитувчи, 1991, 287-бет.

Uchinidan, SSSR 1939-yildagi avgust shartnomasini tuzish orqali vaqtdan yutdi. SSSRni 1939-yildayoq Germaniya bilan urushga tortishga qaratilgan imperialistik davlatlarning, birinchi navbatda Germaiyaning ittifoqchisi bo'lgan Yaponiyaning rejalarini buzib yubordi.

Ana shu nuqtayi-nazardan qaraganda SSSRning Prezidenti M.S.Gorbachyov aytganidek, «...23-avgustdagi hujum qilmaslik to'g'risidagi SSSR – Germaniya bitimi agar realistlik pozitsiyalarda qat'iy turilsa, shak-shubhasiz edi».¹ Ammo 1939-yil, 29-sentabrda SSSR bilan Germaniya o'rtasida do'stlik va chegara to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi mutlaqo mantiqsiz va tushunarsiz bo'lib, SSSRning jahon hukmronligini da'vo qiluvchi maqsadlarini yanada ochiqroq oshkor qilib qo'ygan edi. Shu boisdan ham bu shartnoma kommunistik harakat birligini buzdi va Kominternning halokatiga sabab bo'ldi. Balkim navbatdagi shartnoma ham strategik maqsad yo'lida o'ziga xos taktik uslub rolini o'ynashi kerak bo'lgandir, nima bo'lganda ham Gitler bosh bo'lgan Germaiyaning fashistik davlat mashinasi bu taktik uslubga endi e'tibor qilmadi, nazarga ham ilmadi. SSSRga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Urushning dastlab uch haftasi davomida nemis-fashist qo'shinlari, Shimoliy-G'arbiy yo'nalishda – 400 km dan 450 km gacha, g'arbiy yo'nalishda 450 km dan 600 km gacha, janubiy-g'arbiy yo'nalishda 300–350 km mamlakat ichkarisiga kirib bordi. Gitlerchilar Latviyani, Litvani, Belorussiya-ning bir qismini va Ukrainaning o'ng sohil qismini bosib olib, RSFSRning g'arbiy oblastlari chegaralariga yaqinlashib qolgan edilar. Leningrad, Smolensk, Kiyevga xavf sola boshladilar. Sovet mamlakati uzra ajal xavfi paydo bo'ldi. Kommunistik firqa bu urushni Ulug' Vatan urushi deb e'lon qildi. Bu firqaning dohiysi I.Stalin oliy bosh qo'mondon lavozimi bilan bir qatorda SSSR mudofaa xalq komissari, firqa markaziy qo'mitasining bosh kotibi, xalq komissarlari sovetining raisi, davlat mudofaa qo'mitasining raisi lavozimlarini o'zida markazlashtirib oldi. Hamma kuch-vositalar mamlakat mudofaasiga safarbar qilindi. Bu boshlangan urushda O'zbekiston nega qatnashdi? Boshlangan urush o'zbek xalqi uchun ham «Ulug' Vatan urushi» edimi? Yo'q! Bu davrda tom ma'noda bizning Vatanimiz yo'q edi, uni

¹ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М.С. Горбачева с представителями польской интеллигенции. – М., 1988, стр. 74.

Rusiya bosqinchilari bosib olgan edilar, biz mustamlaka, qullik asoratida edik. Bu urushda o'zbek xalqi mustamlaka qulligida bo'lganligidan qatnashishga majbur edi, qatnashmasligi mumkin emas edi. Urushdan bosh tortgan har qanday kimsa sotqin, qochqin sifatida otib tashlanar edi.

Butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekistonda ham yalpi safarbarlik e'lon qilindi. Toshkent, Andijon, Samarqand, Farg'ona, Buxoro, Qarshi, Qo'qon va boshqa shahar va qishloqlarda kompartiya va sovetlar rahbariyati tomonidan mitinglar va safarbarlik majlislari o'tkazildi. Ularda qabul qilingan qarorlarning mazmuni asosan bitta narsaga qaratilgan edi, u ham bo'lsa dushmanga qarshi shafqatsiz kurashish edi. Xorazm viloyati bo'yicha 1156 kishi, Samarqand viloyati bo'yicha 1941-yil, 8-iyulga qadar – 1316, 4-avgustga qadar – 2933, Toshkent viloyati bo'yicha 1941-yil, 26-iyun kuni 932 kishi, Farg'ona viloyati bo'yicha 1735, Andijon viloyati bo'yicha 798, Namangan viloyati bo'yicha 267 kishi frontga yuborildi.

O'zbek xalqi o'z farzandlariga ko'zda yosh, qalbdan armon va dard bilan nasihat qilib faqat g'alaba bilan qayt, qahramon bo'lib qayt, avlod-ajdodlarining jasoratlariga munosib bo'l, deb frontga jo'natar edi. Soddadil, qalbi ochiq, dili pok, o'zi pok xalqimiz kompartiya va sovetlarning yolg'on tashviqoti, targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edi. «SSSRni Vatan» deb bilardi, «Kommunistik» kelajakka, «bog'i Eram»ga ishonardi. Lenin va Stalinni «Xalqlar dohiysi» deb bilardi, 30-yillardagi qatag'onlik qurbonlarini ko'pchilik sodda xalqimiz «xalq dushmanlari» deb ishonar edi.

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va injener-texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shul bois kadrlar tayyorlash muammosi avvalo fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar-bilim yurtlari, qisqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfat-fojiani o'z kulfatlari va fojialari deb bildilar.

1941-yil, iyul oyining o'zida Ursatevsk stantsiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, «Tashselmash» zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga ketgan

o‘z otalari, akalari va erlarining o‘rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday «Vatanparvarlik» harakati butun O‘zbekistonda, shu jumladan qishloqlarimizda ham keng quloch yoydi. O‘zbek xalqi Ukraina, Belorussiya, Boltqbo‘yi va Rusiya Federatsiyasi yerlariga qilingan hujumni jonajon o‘z yurti – O‘zbekistonga qilingan hujum hisoblab har jabhada qahramonlik mo‘jizalarini ko‘rsatdilar.

VKP(b) markaziy qo‘mitasi va davlat mudofaa qo‘mitasining topshirig‘iga binoan SSSR Gosplani 1941-yilning IV kvartali va 1942-yil uchun harbiy xo‘jalik rejasini ishlab chiqdi va uni 1941-yil, 16-avgustda Siyosiy byuroda tasdiqladi. Ana shu rejaga asosan mamlakatning G‘arbiy mintaqalaridagi sanoat korxonalarini O‘rta Osiyo, Ural va Sibir hududlariga ko‘chirib joylashtirishga qaror qilindi. Qisqa muddat davomida 1941-yilning iyul-noyabr oylarida Ukraina, Belorussiya, Moskva va Leningraddan 1563 sanoat korxonasi (shundan 1360 tasi harbiy sanoatga oid) Ittifoqning sharqiy mintaqalariga, bulardan 250 dan ortig‘i O‘rta Osiyo respublikalarida joylashtirildi. Sovetlar hukumati bu sanoat korxonalarini urush tufayli chorasizlikdan, noilojlikdan turkiy respublikalar hududlarida joylashtirishga majbur bo‘lgan edi. Holbuki urushga qadar O‘rta Osiyo hududida sovetlar birorta og‘ir sanoat mahsuloti korxonasini qurib ishga tushirmagan edi. O‘rta Osiyoda joylashtirilgan 250 dan ortiq sanoat korxonasining 100 dan ortig‘i O‘zbekiston hissasi to‘g‘ri keldi. V.P.Chkalov nomidagi Moskva aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Sumsk ximiya (hozirgi Chirchiqximash), Elektrokabel «Красный двигатель», «Россельмаш», «Красный Аксай», Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk Karborund zavodlari, Moskva, «Подъемник» va «Электростанок» zavodlari, Stalingrad Kimyo kombinati va boshqalar shular jumlasidandir. O‘zbekistonga bunday yirik sanoat korxonalarining ko‘chirib keltirilishi respublikamizni SSSRning sovet armiyasining qudratli harbiy mudofaa arsenaliga aylantiribgina qolmay, mamlakat iqtisodiy potentsialini yoppasiga kuchaytirishga, sanoat mahsulotlarining o‘shishiga ham olib keldi. Yirik sanoat korxonalarini bilan bir qatorda O‘zbekistonga Ittifoqning G‘arbiy hududlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz yetim qolgan yosh go‘dak bolalar ham evakuatsiya qilindi. O‘rta Osiyoga jami bo‘lib, 3 million kishi ko‘chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog‘istonga, 716 ming kishi O‘zbekistonda joylashtirildi. Bu ish 1941-yil, 3-dekabrda

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha qabul qilgan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shoxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini o'zbek xalqi o'zining issiq bag'riga oldi, ularga mehr-oqibat ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi. Ota-onasiz, yetim-yesir qolgan bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan O'zbekistonga yuborildi. Faqat 1941-yilning o'zida 200 ming bola bolalar uylariga joylashtirildi. Ming-minglab bolalarni o'zbek oilalari issiq bag'irlariga oldilar. 1943-yilga qadar 4672 yetim-yesir o'zbek halqining mehr qalbi haroratidan va adolatlik diyonatidan bahramand bo'ldilar¹.

«Toshkentga kelib bolalar uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib hayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy.

Darhaqiqat, shoir asarlarida respublikamiz bolajon yurt sifatida o'rin oldi. Uning «Leningradning do'stlari», «Bolalar-bolajonlarimiz» kabi o'nga yaqin maqolalarida xalqimizning ana shu insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Toshkentlik mashhur oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudov va uning umr yo'ldoshi Bahri xolaning urush yillaridagi jasoratlarini kim bilmaydi deysiz. Bahri opa va Shoahmad aka Ulug' Vatan urushi yillarida ota-onasiz qolgan 16 bolani tarbiyalab voyaga yetkazdilar: o'zbek, rus, tatar, yahudiy, chuvash, moldavan... Ularning birortasini ham Bahri xola tuqqan bo'lmasada, barchasi uni o'z onasi, o'zbek tilini esa ona tili deb hurmatlab o'sib voyaga yetdilar.

Respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Urushning birinchi kunlaridayoq 1941-yil, 21-avgustgacha mudofaa fondiga hammasi bo'lib 5 million 293 ming so'm pul, zayom obligatsiyalari va qimmatbaho buyumlarni topshirilgan bo'lsa, bir oydan so'ng mudofaa fondi 70 million so'mga ko'paydi. Bundan tashqari respublika mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go'sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan, 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz² va shu kabilarni jo'natdilar.

¹ Каримов Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса, – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 20-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тўртинчи том. – Т.: Фан, 1971. – 91-бет.

Mudofaa fondlarini ko‘paytirishda shanbaliklar va yakshanbaliklar ham katta rol o‘ynadi. Jumladan, 1941-yil 28-iyunda o‘tkazilgan respublikadagi birinchi shanbalikda, 1,2 million kishi qatnashdi va shanbalikdan tushgan 3 million so‘m pul mudofaa fondiga o‘tkazildi. Hammasi bo‘lib O‘zbekiston mehnatkashlarining mudofaa fondiga qo‘shgan hissasi 650 million so‘m pul va 56 kilogramm tilla va kumushni tashkil etadi. Bundan tashqari 4.266 milliard so‘m miqdorida davlat zayomi va pul-buyum lotoreyasi to‘plandi.

Xullas, O‘zbekistonning zahmatkash mehnatkashlari o‘z vijdon va da‘vati bilan respublikani fashizmga qarshi kurashda Ittifoqning bastionlaridan biriga aylantirdi. Bu hol esa so‘zsiz suratda SSSRning Germaniya ustidan g‘alaba qozonishini ta‘minlagan eng muhim omillardan biri bo‘ldi.

2-§. URUSH YILLARIDA O‘ZBEKISTON SANOATI

Germaniya ustidan qozonilgan tarixiy g‘alabada O‘zbekiston sanoati va ishchilar sinfining munosib hissasi bor.

O‘zbekiston ishchilar sinfi urush yillarida uyushqoqlik namunalari ko‘rsatib g‘alaba uchun barcha zarur bo‘lgan ishlarni qildi. Respublika iqtisodiyotini harbiy izga solish, armiyani dushman ustidan g‘alaba qozonishini ta‘minlashga qodir bo‘lgan qudratli harbiy xo‘jalikni barpo etish ana shu vazifalardan biri edi.

Vaziyat nihoyatda og‘ir edi. Gap shundaki, urushga qadar sovet ittifoqida chiqarilgan temirning 68 foizi, po‘latning 58 foizi, aluminining 60 foizi, g‘arbiy mintaqalardan olinardi. Mudofaa ahamiyatiga ega bo‘lgan og‘ir sanoat korxonalarining ham katta qismi g‘arbiy hududlarda joylashgan edi. Endilikda bu hududlarni qisqa muddatda fashistlar Germaniyasi egallab oldi. Vazifa tez fursatlarda ana shu katta yo‘qotishning o‘rnini qoplashdan va dushman ustidan g‘alabani ta‘minlaydigan sanoat ishlab chiqarishini yo‘lga qo‘yishdan iborat edi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining o‘rni va salmog‘i albatta katta edi.

O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasi byurosining 1941-yil, 25-avgustda qabul qilgan maxsus qarori asosida sanoat korxonalari ishiga rahbarlik qilish uchun jumhuriyat hukumat komissiyasi tuzildi. Bu komissiya jumhuriyat sanoatini harbiy izga solish masalalari bilan shug‘ullandi. Natijada urushga qadar tinch ishlayotgan sanoat korxonalari qisqa muddat ichida harbiy texnika, qurol-yarog‘ ishlab

chiqaradigan korxonalariga aylantirildilar. O'zbekistonda 1941-yilning oxirlariga kelib 300 zavod va fabrika¹ qizil armiya uchun qurol-yarog' va o'q-dori ishlab chiqara boshladi. Birinchi navbatda turgan masala mudofaa sanoati korxonalarini zarur bo'lgan yoqilg'i, elektr quvvati va metall bilan ta'minlashdan iborat bo'ldi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1941-yil, 5–7 dekabrda bo'lib o'tgan V Plenumi respublika sanoatini harbiy izga solish sohasidagi ishlarga yakun yasadi, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezlik bilan ishga tushirish, mamlakatga, front uchun kerak bo'lgan mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish bilan bog'liq masalalar muhokama qilindi va uni amalga oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqildi.

Elektr energiyasi, yoqilg'i va xomashyo bazalarini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. 1942-yil noyabrgacha Chirchiq, Toshkent energetika sistemalarining qishki quvvatini 160–170 ming kilovattga yetkazish, 4–5 oy ichida Toshkent yonida 60–70 ming kilovatt elektr energiya bera oladigan issiqlik elektrostansiya qurish, bu stansiyalarni mahalliy ko'mir asosida ishlatish tadbirlari ilgari surildi. Respublikada metall-ko'mir va neft qazib chiqarishni ko'paytirish tadbirlari belgilandi. Bu ehtiyojlar uchun bir milliard so'm mablag' ajratildi. Ushbu dasturni amaliy bajarishga doir bir qancha tadbirlar belgilandi va Solar, 1-Quy Bo'zsuv (birinchi navbatini), 2-Oqqovoq (ikkinchi navbatini) va Farhod gidroelektrostansiyalarini qurish yuzasidan amaliy choralar ko'rildi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VIII Plenumi Farhodstroy qurilishining 1943-yilgi kuzgi plan topshiriqlarini bajarishga yordam ko'rsatish tadbirlari to'g'risidagi masalani muhokama qilib, qurilish sur'atlarini oshirish masalasini qo'ydi, barcha partiya tashkilotlariga gidroelektrostansiya qurilishiga har tomonlama yordam berish, uni ishchi kuchlari va zarur materiallar bilan ta'minlashni topshirdi.

Farhod GES qurilishiga respublikaning o'zida 8 ming kubometr-dan ko'prik yog'och va boshqa binokorlik materiallari, 800 tonna metall, 110 mingdan ortiq har xil asbob-uskuna. Transport vositalari topilib ishga solindi. Bundan tashqari respublikamiz mehnatkashlari bu umumxalq qurilishiga 300 vagondan ko'proq har xil qurilish materiallari yubordilar.

¹ «Совет Ўзбекистони», 1985, 20 апрель.

Ko‘rilgan tadbirlar, Farhod GES ishchilarining qahramonona shi-joati va mehnati tufayli Sirdaryoni jilovlash juda qisqa muddatda 10 oyda amalga oshirildi, holbuki odatda bunday ishlar 2–3 yilga cho‘zilardi. Farhod GESning ikki agregati (birinchi navbat) 1946-yilning fevral oyida ekspluatatsiyaga topshirildi. SSSR oliy soveti prezidiumining farmoni bilan Farhod GES qurilishida jonbozlik ko‘rsatganligi va qahramonona mehnati uchun 500 kishi sovet ittifoqining orden va medallari bilan mukofotlandi.

Urush yillari Tovoqsoy, Oqtepa, Oqqovoq, Qibray, Solar, Qutbozsuv va boshqa gidroelektrostansiyalar qurilib, ishga tushirildi, natijada O‘zbekistonda elektr energiya hosil qilish 1940-yildagi 482 mln.kv soatdan 1945-yilda 1.187 mln soatgacha ko‘paydi.

Urush yillarida O‘zbekiston yoqilg‘i sanoatini rivojlantirish masalalariga ham katta e‘tibor berildi. Ko‘mir sanoatini rivojlantirishga 639 million 980 ming so‘m kapital mablag‘ solindi. Natijada jumhuriyatda ko‘mir qazib chiqarish 1945-yilda 103 ming tonnaga yetdi yoki u 1940-yildagiga nisbatan 30¹ martadan ko‘proq o‘sdi, demakdir.

Urush yillarida O‘zbekistonning neft sanoati ham ulkan odimlar tashladi. SSSR xalq komissarlari soveti 1941-yil, 4-apreldagi «O‘rta Osiyoda neft sanoatini rivojlantirish to‘g‘risida» maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida O‘zbekistonda yangi neft konlari ochildi. 1940-yildagiga qaraganda respublikada neft qazib chiqarish 1945-yilda to‘rt marta ko‘paydi va u yiliga 478 ming tonnani tashkil etdi. Elektroenergetika va yoqilg‘i sanoatining vujudga kelishi O‘zbekistonda metallurgiya va mashinasozlik sanoatlarini ham rivojlanishi uchun baza bo‘lib xizmat qildi.

1941–1942-yillarda respublikaga evakuatsiya qilingan korxonalar bazasida 16 ta yirik mashinasozlik zavodlari tashkil etildi.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoat tarmoqlarining yuqori sur‘atlar bilan rivojlanishi metallurgiya ishlab chiqarish bazasini barpo etishni talab qilayotgan edi. O‘zbekiston SSR xalq komissarlari soveti 1942-yil, 17-iyunda Bekobod shahrida metallurgiya zavodi qurish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Zavod qurilishi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar bo‘yicha O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti Byurosida 20-qaror qabul qilindi.

¹Qarang: Экономическая история Советского Узбекистана. – Т.: Фан. 1966, стр. 166–167.

1944-yil, 5-mart kuni O'zbekiston tarixida birinchi marta O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi ishga tushdi va u faoliyatdagi korxonalar qatoriga qo'shildi. Urush yillarida respublikamizda rangli metallurgiya sanoati 6 marta o'sdi.

O'zbekiston mehnatkashlari urush yillarida ximiya sanoati, qurilish materiallari sanoati, to'qimachilik, poyabzal, yengil va oziq-ovqat sanoati, mahalliy va kooperativ sanoati, transport tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ham bir qator tadbirlarni amalga oshirdilar.

1945-yilda 1940-yilga nisbatan O'zbekiston SSR sanoati mahsulotining umumiy hajmi 7 baravar, shu jumladan, og'ir sanoat ishlab chiqarish 4 baravar, mashinasozlik sanoati 13.4 baravar oshdi.

Urush yillarida O'zbekiston xaritasida yangi sanoat markazlari: Chirchiq, Ohangaron, Bekobod, Yangiyo'l va boshqa sanoat shaharlari vujudga keldi. Toshkent shahri yirik sanoat markazlaridan biriga aylandi. Xullas, O'zbekiston sanoati urush yillarida frontga 2090 ta samolyot, 17342 ta aviamotor, 2318.000 dona aviabomba, millionlab minalar, snaryadlar, granatalar va boshqa shuning singari qurol-aslaha va o'q-dorilar yetkazib berdi. Yengil sanoat korxonalari va kooperatsiyasi artellari umumiy qiymati 443.3 million so'mlik¹ mahsulotlarni front ehtiyojlari uchun ishlab chiqardi. Bu fashistlar Germaniyasini tor-mor keltirishda O'zbekistonning qo'shgan katta va munosib hissasidir.

3-§. URUSH YILLARIDA O'ZBEKISTON QISHLOQ XO'JALIGI

1941–1945-yillardagi urushda qozonilgan tarixiy g'alabada O'zbekiston qishloq xo'jaligi mehnatkashlarining ham salmoqli hissalarini bor. Dushman Boltiqbo'yi, Ukraina va Belorussiya chegaralaridan tortib toki – Moskva Leningrad shaharlarigacha bo'lgan katta hududni bosib olgandi. Bu hol sanoatni hom ashyo bilan, aholini xususan jangchilarni kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda juda katta qiyinchiliklar tug'dirdi. O'zbekiston qishloq mehnatkashlari vujudga kelgan bu qiyinchiliklarni ongli suratda to'g'ri tushundilar va dushman vaqtincha okkupatsiya qilib olgan hududlar hissasini ham qoplaydigan xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari

¹ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. – Т.: Узбекистан, 1974, стр. 445.

yetkazib berish uchun o'zlarining butun mehnat faoliyatlarini ishga soldilar.

Bir qator obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra jumhuriyatda qishloq xo'jaligini qayta qurish g'oyatda katta qiyinchiliklar bilan ko'chdi. Mamlakatdagi barcha sanoat korxonalari urush manfaatlariga bo'ysundirilib, qayta qurilganligi oqibatida respublikamizga Markazdan traktorlar va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalari kelishi deyarlik to'xtab qoldi. Jamoa va davlat xo'jaliklaridagi texnikani ta'mirlash uchun kerakli materiallar, ehtiyot qismlar, o'g'it va yonilg'i bilan ta'minlash umuman qisqarib ketdi. Yuz-yuz minglab qishloq mehnatkashlari frontga, Vatan mudofaasiga safarbar qilindilar.

Asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan respublika dehqonchiligining yo'nalishi ham keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda endi respublika mehnatkashlari mamlakatga juda ko'p miqdorda don, qand lavlagi, kanop, pilla, savzavot va poliz mahsulotlari ham yetkazib berishi kerak edi.

Bunday murakkab, og'ir vazifani O'zbekiston mehnatkashlari so'zsiz bajardilar. Y.Oxunboboyev 1941-yil, 21-oktabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida chop etilgan o'zining «G'alaba biz tomonda!» maqolasida bunday yozgan edi: «Hamma narsa front manfaatlari uchun qaratilgan. O'zbekiston kolxozchilari bu yil yetishtirilgan mo'l paxta hosilini yig'ib-terib olishda katta jasorat ko'rsatmoqdalar. Terimchilar o'rtasida o'n besh mingchilar harakati keng yoyildi. Hammaning diqqat e'tibori mo'l hosilni tez terib olib, davlatga topshirishga qaratilgan. Biz yetishtirgan paxtaning har bir grammi dushman uchun o'zgarilmas zarbadir!»¹.

1941-yilda O'zbekistonda qishloq xo'jaligi xodimlari davlatga 1645,7 ming tonna, yoki 1940-yildagiga nisbatan qariyb 200 ming tonna ko'proq paxta topshirdilar, hosildorlik gektar boshiga 17,7 senterga yetdi, davlat rejasi 106 protsent bajarildi. 1941-yil, iyul oyi oxirlarida respublika bo'yicha 1940-yilning shu davriga nisbatan davlatga uch hissa ko'p g'alla, 12,051 tonna pilla topshirildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 1942–1943-yillarda ham jon kuydirib mehnat qildilar. «Hamma narsa front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!», «O'zim uchun va frontga do'stim uchun!» degan shiorlar ostida qo'shimcha majburiyatlar oldilar. Jamoa va davlat

¹ Oxunbobоев Й. Танланган асарлар. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 424-бет.

xo'jaligi dalalarida ko'p ming kilogrammchilar «o'n ming kilogrammchilar», «o'n besh ming kilogrammchilar» harakati keng quloch yoydi. Ammo 1942–1943-yillarda vaziyat juda og'ir keldi. Jumhuriyat paxtakorlari paxta tayyorlash davlat rejalarini bajara olmadilar, paxtaning hosildorligi gektar boshiga keskin pasayib ketdi. 1941-yildagi 17,7 sentnerdan 1942-yilda 9,4 va 1943-yilda esa 7,1 sentnerga tushib ketdi. Jami bo'lib O'zbekiston SSRning jamoa va davlat xo'jaliklari davlatga paxtani 1 million tonnaga yaqin kam berdilar.

VKP(b) Markaziy Komiteti 1944-yil, 6-martida «O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish choralari to'g'risida» qaror qabul qildi va O'zbekiston firqa va sovetlar rahbarlarini qattiq siquvga oldi.

Majlisda raislik qilayotgan A.S.Shcherbakov O'z KP MKning birinchi kotibi Usmon Yusupovning qo'pollik bilan bo'lib: «O'rtoq Yusupov, mamlakat uchun og'ir bo'lgan shunday vaqtda siz armiya va xalqni ishtonsiz qo'ymoqchimisiz?» degan edi. Respublikadagi haqiqiy ahvolni anglab yetishni istamagan VKP(b) MK Tashkiliy byurosi U.Yusupovni paxta ekin maydonlarini asossiz qisqartirganlikda ayblab, unga «qattiq hayfsan» e'lon qildi.¹ Qarorda O'zbekistondagi vaziyat tahlil qilindi, firqa sovet va jamoat tashkilotlarining paxtachilikka rahbarlik qilishda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklari keskin tanqid qilindi: Ozuqabop ekinlar maydonini kengayishi hisobiga paxta maydonlari kamayib ketdi. Xo'jaliklarda ekin maydonlarining tuzilmasi o'zgarib ketdi, ishchi kuchi, texnika, o'g'itlar yetishmay qoldi, mexanizator va kombaynchilar tayyorlash kamayib ketdi: mineral o'g'itlar ishlab chiqarish ham keskin kamaydi.

Jamoa xo'jaliklarining yuk avtomobillari bilan ta'minlash darajasi ham achinarli ahvolda edi. Paxtachilikni rivojlantirishda jamoa xo'jaliklarining ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmadi. Ularni tashkiliy jihatdan mustahkamlashga yetarli darajada e'tibor berilmadi, ilg'orlar tajribasi umumlashtirilmadi va ommalashtirilmadi, mehnatni tashkil etish va hisobga olishda egasizlikka va buzilishlarga yo'l qo'yildi, yerlar agrotexnika qoidalari asosida ishlanmadi, shudgorlash ishlari sifatisiz amalga oshirildi va paysalga solindi. Ba'zi tuman xo'jaliklarida g'o'zapoyalarni yig'ishtirib olish cho'zilib ketdi. G'o'za qator oralariga ishlov berish muddatlari kechikib, sifatsiz o'tkazildi. Albatta

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлачилиги даврида, 449-б.

bu kamchiliklarning urush bilan bog‘liq obyektiv va subyektiv sabablari bor edi. Shu sababdan O‘zbekiston firqa va sovet tashkilotlari markaziy Ittifoq hukumatining yordami bilan respublika jamoa, davlat xo‘jaliklari va MTSlarining moddiy-texnika bazalarini mustahkamlash uchun 1944–1945-yillarda urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan O‘zbekiston uchun 2300 yangi traktorlar, 3000 yuk avtomobili, 70 mingdan ortiq dona qishloq xo‘jalik inventarlari, 660 ta ta‘mirlash asbob-uskunolari va 375 ming tonna mineral o‘g‘itlar ajratdilar. Shaharning qishloqqa otaliq yordami kuchaytirildi.

Ko‘rilgan chora-tadbirlar natijasida O‘zbekiston 1944-yilni quvonchli muvaffaqiyatlar bilan yakunladi. Paxta tayyorlash rejasi 15-dekabrdayoq ado etildi. Davlatga 820 ming tonna yoki 1942-yildagiga qaraganda 325 ming tonna ko‘p paxta sotildi.

O‘zbekiston qishloq mehnatkashlari mamlakat va xalq hayoti uchun eng og‘ir bir sharoitda bu murakkab vazifani muvaffaqiyatli suratda hal etib, 1945-yilda kattagina yutuqlarga erishdi. Davlatga paxta topshirish rejasi 26-dekabrda 100,6 protsent qilib ado etildi va 1944-yildagiga nisbatan bir necha ming tonna ko‘p paxta yetkazib berildi.

Urushning dahshatli va og‘ir yillarida ishchilar bilan dehqonlar, shahar bilan qishloq o‘rtasidagi mustahkam do‘stlikning samarasi tufayli bunday murakkab va ulug‘vor ishlarni amalga oshirish mumkin bo‘ldi. Birgina Toshkent shahar sanoat korxonalarining o‘zigina 1941–1945-yillar mobaynida jamoa xo‘jaliklariga 5 ming seyalka, 2 ming dizel, 1552 kurak chuyiydigan mashina, 8,8 ming g‘o‘zapoyalarni yig‘ishtirib beradigan mashinalarni berdi. Butun respublika qishloq xo‘jaligi uchun tayyorlab berilgan ehtiyot qismlar 16 million so‘mni tashkil etdi.

Bundan tashqari shahar aholisi qishloq mehnatkashlariga ming-ming tonnalab mineral va mahalliy o‘g‘itlar bilan ham yordam berdi. Respublikamizning yirik sanoat korxonalarida ming-minglab qishloq mehnatkashlari slesarlik, temirchilik, tokarlik, quruvchilik kasblarini egalladilar.

Oliy va o‘rta maxsus ma‘lumotli muhandis-texnikalar, qishloq xo‘jaligi mutaxassislari, iqtisodchilar, o‘qituvchilar, respublikaning turli shaharlaridagi o‘quv dargohlarida ta‘lim olib, o‘z qishloqlariga qaytdilar. Xullas, 1941–1945-yillar davomida O‘zbekistondagi har xil kurslarda 200 mingdan ko‘proq jamoa a‘zosi o‘qib chiqdi.

Umuman aytganda O'zbekiston qishloq mehnatkashlari g'oyatda og'ir va qiyin sharoitlarda mehnat qilib, Germaniya fashizmi ustidan qozonilgan g'alabani tezlashtirishda o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Respublika dehqonlari urush yillarida front va g'alaba uchun havo va suv kabi zarur bo'lgan 4 million 148 ming tonna paxta, 82 mln, pud g'alla, 57 ming 444 tonna meva va uzum, 36 ming tonna qoqi, 159 ming 300 tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun va boshqa ko'pgina mahsulot yetkazib berdilar.

1941–1945-yillardagi urush bizga tarixiy saboq berishi kerak. Xalqimiz urush tufayli kelib chiqqan barcha qiyinchiliklarni hisobga oldi, har bir jabhada bo'lmasin bosh tortmay astoydil mehnat qildi va onglilik namunasini ko'rsatdi. Ammo bizning mustamlaka xo'jayinlarimiz bu ishni qonuniy jarayoni deb tushundilar, mehnat ahlining qadriga yetmadilar. Buni Moskvaning urushdan keyingi davrda ham ulug' davlatchilik siyosati asosida O'zbekiston qishloq xo'jaligini faqat paxtachilikka ixtisoslashtirish yo'lidan olib borganligida ko'ramiz. Bu paxta yakka hokimligini yanada kuchayishiga olib keldi. O'zbekiston SSSRning xomashyo bazasi bo'lib qoldi. Bu hol O'zbekiston mehnatkashlarining milliy fojiasi sifatida uning siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy qashshoqligiga bosh sababdir.

4-§. URUSH YILLARIDA FAN, MAORIF VA MADANIYAT

1941–1945-yillaridagi urushda fashistlar Germaniyasi ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda O'zbekistonda fan, adabiyot, maorif va san'at xodimlarining ham hissasi beqiyos darajada katta bo'ldi.

Urush bilan bog'liq bo'lgan barcha milliy topshiriqlarini olimlar o'z vaqtida bajarib bordilar, snaryadlar, reaktivlar tayyorlash, o'simliklardan foydalanish muammolarini hal etish, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirish, yosh mutaxassislarning ilmiy ishlariga rahbarlik qilish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

O'zbekistonga SSRning g'arbiy mintaqalaridan Ittifoq akademiyasi institutlari va ilm-fan arboblari evakuatsiya qilindi. Faqat Toshkent shahrining o'ziga 1941-yilning kuzida SSSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik, tarix, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat tarixi va boshqa ilmiy tadqiqot institutlari, ko'plab olimlar: akademiklar B.V.Struve, V.D.Grekov, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari E.E.Bertels, B.F.Shigmarov, A.Y.Yakubovskiy, A.A.Mixaylov va boshqalar ko'chib keldilar.

1943-yilning sentabrida O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi tashkil etilishi ham respublika hayotida albatta katta voqea bo‘ldi.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasining tantanali ochilishi marosimi 1943-yil, 4-noyabrda bo‘ldi. Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti qilib taniqli olim T.N.Qori-Niyozov saylandi. Akademiya bevosita Moskvaning buyurtma topshirig‘ini bajardi.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi 1943–1945-yillarda jiddiy ilmiy muvaffaqiyatlarga erishdi, u ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. 1944-yildayoq akademiya tarkibida 23 ilmiy muassasa, shu jumladan 11 ilmiy tadqiqot instituti, 2 laboratoriya, seysmik stansiya, tajriba stansiyalari, botanika bog‘i va 2 muzey faol ishladi. Akademiya institutlarida 3 kishi akademiyaning faxriy a‘zosi, 15 kishi haqiqiy a‘zosi, 20 kishi muxbir a‘zosi, 54 fan doktori, 172 fan nomzodi, jami 1265 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar, tabiiy resurslarini o‘rganishga va jumhuriyat xalq xo‘jaligining eng muhim tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan murakkab muammolarini hal qilish bilan shug‘ullandilar.

Albatta O‘zbekistondagi fan taraqqiyotida, xususan Fanlar Akademiyasi faoliyatida mustamlakachilik siyosati o‘z asoratini qoldirdi. Ilmiy buyurtmalar Moskvadan berilar va tasdiqlanar, ilmiy tadqiqot ishlari faqat rus tilida olib borilar edi.

G‘oyatda og‘ir urush yillarida bo‘lsa xalq maorifi ham o‘z faoliyatini davom ettirdi. Maktab o‘qituvchilarining frontga safarbar qilinganliklari tufayli albatta katta qiyinchiliklar kelib chiqdi. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etishda qisqa kurslarning roli katta bo‘ldi. 1943-yilga qadar bu kurslar 16 ming o‘qituvchi kadrlar tayyorlab berdilar.

Oliy ta‘lim tizimida ham tadqiqotchi olimlarning yirik otryadi ishlardi. Ular o‘quv-tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda samarali, barakali ilmiy tadqiqot ishlari olib bordilar. Oliy o‘quv yurtlarida ham evakuatsiya tufayli kelib qolgan ko‘plab olimlar faoliyat ko‘rsatdilar.

Erkaklarning frontga safarbar qilinganliklarini hisobga olib, xotin-qizlardan o‘qituvchi kadrlar tayyorlashga alohida e‘tibor berildi, ko‘pgina oliy va o‘rta maxsus pedagogika bilim yurtlari xotin-qizlar o‘quv yurtlariga aylantirildi. O‘qituvchilar ta‘lim-tarbiya ishlaridan tashqari mehnatkashlar o‘rtasida ommaviy-siyosiy va tarbiyaviy ishlar olib bordilar. Ular o‘z o‘qituvchilari bilan qishloq xo‘jalik ishlarida, mudofaa fondlariga mablag‘ to‘plashda, shanbalik va yakshanbalik-

larini uyushtirishda, jangchilar va Leningrad blokadasini himoyachilari uchun mablag'lar, sovg'a-salomlar tayyorlash, metall va temir-tersaklar to'plashda, gospitalarni otaliqqa olish va boshqa ishlarda faollik ko'rsatdilar.

O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari va talabalar jamoalari ham urush yillarida katta g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ko'pgina oliy o'quv yurtlarining binolari gospitalarga aylantirildi, O'zbekistonda 29 oliy 52 o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi. 1941-yilning kuzi va 1942-yilning boshida g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya evakuatsiya qilindi.

1944-yilda respublikada yana bir qator yangi oliy o'quv yurti tarmoqlari qad ko'tardi. 1941-yilda vaqtincha yopib qo'yilgan, Samarqanddagi O'zbekiston davlat universiteti yana o'z faoliyatini boshladi. Chimboy va Urgench shaharlarida pedagogika, Namangan va Marg'ilonda o'qituvchilar institutlari, Toshkentda teatr instituti ish boshladi, O'rta Osiyo davlat universiteti (SAGU)da bir qancha yangi fakultetlar (filologiya, sharqshunoslik fakultetlari), Toshkent davlat xotin-qizlar pedagogika institutlarida tabiiy-geografiya fakulteti, Toshkent to'qimachilik institutida, paxtani dastlabki ishlash fakulteti ochildi. Bunday yangi fakultetlar O'rta Osiyo (hozir Toshkent texnika dorilfununi) politexnika instituti, Toshkent qishloq xo'jaligini irrigatsiya va mexanizatsiyalash muhandislari instituti va boshqa oliy o'quv yurtlarida ham tashkil qilindi. 14 oliy o'quv yurtida sirtqi bo'limlar ish boshladi.

Respublika oliy o'quv yurtlari 1941–1945-yillarda evakuatsiya qilingan oliy ta'lim dargohlari bilan birga hisoblaganda fuqarolar va harbiy mutaxassisliklar bo'yicha jami 20 mingga yaqin malakali kadrlar tayyorlab berdilar. Oliy o'quv yurtlari urush davri mobaynida 11.750 nafar yuqori malakali mutaxassis, o'rta maxsus o'quv yurtlari esa 6673 nafar kadr tayyorladi.

Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari ilmiy tadqiqot ishlarida ham faol qatnashdilar. Albatta xalq ta'limi, O'rta Osiyo ta'lim tarmoqlaridagi o'quv-tarbiyaviy va ilmiy jarayonning buyuk rus millatchiligi va kompartiya mafkurasiga batamom bo'ysundirilganligi va unga xizmat qilganligini alohida ta'kidlash zarur.

Ayniqsa tibbiyot fani va xodimlari oldiga g'oyat katta ma'suliyatli vazifalar qo'yildi. Bu sharaflari va og'ir vazifalarni bajarishda O'zbe-

kiston tibbiyot muassasalari va oliy o'quv yurtlarining xodimlari bevosita ishtirok etdilar.

Respublikamizda 1943-yili 22 ming 217 o'ringa ega bo'lgan 400 dan ortiq kasalxona, 128 dan ziyod epidemiya stansiyalari, 36 ta bakteriologiya, 53 ta dizenteriya 162 ta bezgak kasalligi bo'yicha davolash muassasalari ishlab turdi. Bu davolash muassasalarida 500 dan ziyod vrachlar, 900 dan ortiq feldsherlar va shuning singari boshqa tibbiyot xodimlari jon kuydirib ishladilar. Bundan tashqari respublikamizda 113 harbiy gospital joylashtirilgan edi. 750 korxonalar, tashkilot, jamoa va davlat xo'jaliklari bu gospitalari ustidan otaliq yordamini olib bordilar. 1945-yilda urush oxirlab qolgan davrda respublikada 68,6 ming nogironlar hisobda turardi. Ana shu jarayonlarning hammasi birga qo'shib meditsina xodimlariga nisbatan bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

O'zbekiston Kompartiya Markaziy Qo'mitasi Byurosining 1941-yil, 2-avgustda «Vrachlar va o'rta meditsina xodimlarining harbiy dala xirurgiyasi bo'yicha qaytadan tayyorlash haqida»gi qarorining ijrosi sifatida 1945-yilning oxirigacha 1,5 ming vrach 4 ming feldsher qayta tayyorlandi va 5 ming zapasdagi meditsina hamshiralari o'qitildi.

Urush yillarida O'zbekiston adabiyoti va san'ati vakillari ayniqsa fidoyilik ko'rsatdilar. Shoir va yozuvchilar, dramaturg va publitsistlar xalqni fashistlarga qarshi chuqur nafrat va g'alabaga so'zsiz ishonch ruhida tarbiyalaydigan yangi-yangi asarlar ustida ish olib bordilar. Oybekning «Qutlug' qon» romani, H.Olimjonning «O'lim bosqinlarga» kabi asarlari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan. G.G'ulom, Uyg'un, Islom shoir, Fozil Yo'ldosh, Abdulla Qahhor, Zulfiya va boshqalar ham kompartiya mafkurasiga xizmat qiluvchi bir qancha «vatanparvarlik» his-tuyg'usi bilan to'lib-toshgan poemalar, she'rlar va hikoyalar yozganlar.

Yozuvchi va shoirlar o'z asarlari qahramonlarining obrazlarini bevosita frontlarda bo'lib, jang maydonlarida jon berib jon olayotgan jangchilar bilan uchrashib, birga yashab ularning qahramonliklarini ba'zan hayotlarini xavf ostida qoldirib bo'lsada o'z ko'zlari bilan ko'rib undan g'oyaviy ta'sirlanib yaratdilar.

Taniqli adib Oybek Ikkinchi jahon urushining ko'pgina xalqlar taqdirida ulkan rol o'ynashini sezib, u haqda roman yozish ishtiyoqida bo'ldi. U shu maqsadda Moskva ostonalarida jang qilayotgan o'zbek qismlarga borib, bo'lajak qahramonlarining harbiy hayotini yaqindan

o'rgandi, 1942-yil dekabridan 1943-yil martining so'nggi kunlariga qadar frontda bo'ldi, ana shu safar chog'ida urushning achchiq haqiqati bilan to'yingan turkum she'rlarini yozdi.

Afsuski, o'sha yillarda urush haqidagi bor haqiqatni aytishning, yozishning iloji yo'q edi. Shu bois Oybek domla «Quyosh qoraymas» romanini tugatmay, Navoiy romani ustidagi ishini davom ettirdi. Roman 1944-yili nashr etildi. Asar tez orada urush davri o'zbek adabiyotining yuksak namunasi sifatida e'tirof etildi.¹

Rus, ukrain, belorus yozuvchi va shoirlari bilan hamkorlikda urush yillarida juda ko'plab asarlar, almanax va antologiyalar yaratildi: «Biz yengamiz» (almanax), «O'zbekiston shoirlari – frontga» (antologiya) ana shular jumlasidandir. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlari, Boburning lirik she'rlari, Muqimiy, Furqat g'azallari, «Alpomish», «Go'ro'g'li», singari xalq dostonlari, o'zbek baxshilarining asarlari, «o'zbek shoirlari va yozuvchilarining almanaxi» rus tiliga tarjima qilinib chop etildi. Temir Fattoh bilan Volkenshteyn «Alpomish» pyesasini yaratdilar. «O'zbekiston qilichi» nomli lirikali drama N.Pogodin, Uyg'un, H.Olimjon, S.Abdulla tomonidan yaratildi. Asar muzikasini T.Sodiqov, T.Jalilov, M.Burhonov, N.Hasanov, A.Klumov, S.Vaynberg yozdilar.

Urush yillarida o'zbek teatr san'ati ham katta hajmdagi vazifalarni bajardi. Bu davrda O'zbekistonda 36 mahalliy va 14 evakuatsiya qilingan: Moskva Davlat yahudiy teatri, Shevchenko nomidagi Xarkov Davlat teatri, Moskva revolyutsion teatri, Mayakovskiy nomidagi va boshqa teatrlar faoliyat ko'rsatdi. Toshkent, Yangiyo'l va Andijonda yangi teatrlar ish boshladi.

O'zbekiston kompozitorlari 1943-yilning o'zidayoq 400 ga yaqin mudofaa «vatanparvarlik» qo'shiqlarini, kompozitorlar xalqqa manzur bo'lgan mavzuyidagi muzikali drama, opera va balet asarlarini ham yaratdilar.

O'zbekiston san'atkorlarining og'ir urush yillaridagi mehnatlarini baholash nihoyatda qiyin. Faqat 1942–1944-yillar davomida teatrlar jamoalari 203 yangi asarni sahnalashtirdilar. 187568 spektakl va konsert ko'rsatildi. 65 million kishi san'atkorlarning chiqishlarini tomosha qildi².

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... 493-бет.

² Каримов Ш. «Ғаллабага қўшилган ҳисса», 96-бет.

Turli janrlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan 30 ta konsert brigadalarining kuchi bilan harakatdagi jangchilar uchun jumhuriyat shaharlaridagi harbiy kasalxonalarda davolanayotgan jangchilar uchun ham konsert¹ qo'yib berildi.

Urushdagi tarixiy g'alabada o'zbek xotin-qizlari front-konsert brigadasining ham munosib ulushi bor. Brigada ahli 1942-yilning avgustdan 1945-yil may oyiga qadar urushning o'n ikki frontida 1200 marta konsert qo'yib berdilar.

Xalqning katta olqishi va hurmatiga sazovor bo'lgan ulug' san'at yulduzlarimiz Halima Nosirova, Olim Xo'jayev, Razzoq Hamroyev, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Mukarrama Turg'unboyeva, Tamaraxonim, Abbas Bakirov, Lutfixonim Sarimsoqova, Muhiddin Qori Yoqubov, Karim Zokirov, Shukur Burhonov, Gavhar Rahimova, Kommuna Ismoilova, Shahodat Rahimova, Farog'at Rahmatova, Soyib Xo'jayev, Isoxor Oqilov, Roziya Karimova va boshqalarning chiqishlarini urush va mehnat veteranlari hali-hali zo'r mamnuniyat bilan eslaydilar.

Urushdagi g'alabaga o'zbek kino san'ati ham o'z hissasini qo'shdi. Bu sohada K.Yormatov, N.G'aniyev, Y.A'zamov hamda markaziy shaharlar Moskva, Leningrad, Kiyev, Odessadan Toshkentga evakuatsiya qilingan 200 ga yaqin kino ustalarining hamkorligi katta rol o'ynadi. Bu davrda yaratilgan «Nasriddin Buxoroda», «Tohir va Zuhra» «Ikki jangchi», «Suxe Bator» va boshqa badiiy filmlar haqli suratda «O'zbekfilm» oltin fondidan joy oldi.

Bu yillarda O'zbekiston sirk san'ati ustalarining ham xizmatlari beqiyosdir. Faqat 1941-yilning 10-oktabridan 1942-yilning 3 martigacha bo'lgan qisqa muddatli davridagina respublika sirk artistlari 171 tomosha ko'rsatib, 130 ming tomoshabinga o'z san'atlarini namoyish qildilar. Jangchilardan 28 ming kishi O'zbekiston sirk san'ati ustalarining 71 marta² chiqishlarini olqishladilar.

Urush yillarida yuksak baho olgan L.Abdullayev, Shamsiro'y Hasanova, Karsinskaya kabi rassomlar ko'tarinki ruh bilan ishlab, bir qator ajoyib haykallar, portretlar yaratdilar, urush yillaridagi qahramonliklarni asos qilib olib, suratkashlik formalarini ham, kompozitsiya vazifalarini ham yangicha hal qildilar... Ushbu nuqtayi nazardan qara-

¹ O'sha manba.

² Каримов III. «Галабага қўшилган ҳиса», 104-бет.

ganda «Qo'qqisdan berilgan zarba», «Partizanlar» deb nomlangan asarlar diqqatga sazovordir.

Matbuot urush yillarida ommani g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda eng o'tkir qurol bo'ldi. O'sha damlarda O'zbekistonda jami bo'lib 200 gazeta shundan 124 tasi o'zbek tilida chiqarilgan edi. Bundan tashqari jumhuriyatda 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o'zbek tilida chop qilinardi. O'zbekistonda chiqarilgan gazetalarning bir g'allik tiraji 900 ming, o'zbek tilidagisi esa 600 ming nusxa edi. Gazeta va jurnallar sahifalarida frontlardagi vaziyatni muntazam yoritib borish bilan bir qatorda mamlakat ichkarisidagi sanoat va qishloq xo'jaligida, maorif va madaniyat tarmoqlarida mislsiz qiyinchilik va azob-uqubatlarga bardosh berib shonli g'alaba yo'lida qahramonlarcha mehnat qilayotgan kishilar hayoti jurnalistlik mahorat bilan yoritilardi.

Front gazetalarida ishlash uchun O'zbekistondan bir guruh yozuvchi va jurnalistlar turli frontlardagi siyosiy boshqarmalar ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'lqin Rustamov va Rasul Muhammadiy sovet armiyasi bosh boshqarmasida instruktor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmat, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'lchi Bilolov va boshqalar front gazetalarida muharrir o'rinbosarlari, Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoilii, Zinnat Fatxullin, Meli Jo'ra, To'lagan Soatov, Abdulla Sharofutdinov, Adham Hamdam, To'g'on Ernazarov va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida va jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarda ishladilar.

Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilgan. «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Qizil armiya», «Vatan sharafi uchun», «Dushmanga qarshi olg'a», «Sovet jangchisi», gazetasi 1942-yil, 25-dekabrda Janubiy-G'arbiy Frontda tashkil topdi va urushning so'nggi kunlarigacha nashr etildi. Gazeta o'zbek tilidagi boshqa front gazetalari singari «Nemis bosqinchilariga o'lim!» so'zlarini o'ziga epigraf qilib olgandi. Jangchilarning harbiy-siyosiy tarbiyasi, yovuz dushmanga qarshi mohirona jang qilishning sir-asrorlari kabi mavzular gazeta sahifalaridan keng o'rin egallardi. Frontdagi o'zbek jangchilarining kurashi, mardligi va jasorati haqida hikoya qiluvchi materiallar, jangchilarni dushmanga qarshi g'azab-nafrat ruhida tarbiyalovchi, makkor dushmandan shafqatsiz o'ch olishga, qasos olishga da'vat etuvchi shiorlar tez-tez yoritilardi: «Fashistlarni izmaiz quv, botqoqqa botir va qirib tashla!», «Fashistlarni temir halqada bo'g'ib o'ldir!», «Fashistni o'ldirish ulug' savob!» kabi da'vatkor chaqiriqlar shular jumlasidandir.

Gazetaning «Shafqatsiz o‘ch ol jangchi!» sarlavhali bosh maqolasida (1943-yil, 11-avgust, № 54) bu g‘oya yanada chuqurroq va kengroq ochildi, «Olg‘a qarab borar ekansan, – deyiladi bosh maqolada, – ko‘z oldingda qabih nemis-fashist turganini unutm!» Uni behato ot, nayza bilan sanch, to‘p-zambaraklardan ajal urug‘ini yog‘dir. Sening sevgan xotining, jajji bolang, oppoq soqolli otang, yo‘lingga ko‘z tikkan onang sendan xuddi shunday mardlik kutib turibdi¹.

Redaksiya o‘zbek xalqining jangchilariga ularning el-yurtlaridan yo‘llangan va 2 million 412 ming kishi imzo chekkan, maktubini keng tashviqot va targ‘ibot qildi.

Urush yillarida radio xodimlari, madaniy-oqartuv muassasalarining ham xizmatlari katta bo‘ldi. Shu davrda 754 kinoustanovka, 11 muzey, 360 qiroatxona, 1044 klub, 433 kutubxona, 2888² qizil choyxonalar omma orasida ommaviy-siyosiy madaniy-tarbiyaviy ishlarni olib borish markaziga aylandilar.

Xullas, fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g‘alabada O‘zbekiston fani, maorif va madaniyati xodimlari ham o‘zlarining salmoqli ulushlarini qo‘shdilar.

5-§. O‘ZBEKISTON JANGCHILARINING FRONTDAGI JASORATLARI

1941–1945-yillarda urushning barcha jabhalarida o‘zbekistonlik jangchilar qahramonlik va mardlik mo‘jizalarini ko‘rsatdilar. Jami bo‘lib ikkinchi jahon urushiga O‘zbekistondan 1 million 433.230 kishi safarbar qilingan. Bu o‘sha davrdagi O‘zbekistondagi urushga yaroqli aholining 50–60 foizini tashkil etar edi. Fashistlar Germaniyasi sovetlar Ittifoqi hududida urush harakatlari boshlaganidan bir necha kun o‘tar-o‘tmas o‘zbekistonlik mard o‘g‘lonlarning afsonaviy Brest qal‘asini himoya qilishdagi jasoratlaridan guvohlik beruvchi xat-xabarlar birin-ketin yetib kela boshladi. Brest qal‘asini himoya qilishda jasorat ko‘rsatganlar orasida O‘zbekistondan N.Sodiqov, A.Abdulloyev, A.Arslonbekov, S.Boytemirov, A.Aliyev, T.Xidirov, U.O‘tayev va boshqalar bor edi. Mo‘min Karimov va Ismoil Adhamxo‘jayev

¹ «Ёш ленинчи», 1985 йил, 4 май.

² Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 110-бет.

SSSR g'arbiy chegaralarida birinchilar qatorida dushman bilan jangga kirdilar. Mo'min Karimov keyinchalik uch marta Shuhrat ordeni ni shondori bo'ldi.

Butun O'zbekiston Moskva uchun oyoqqa turdi. 1941-yil noyabridan 1942-yil mart oyiga qadar O'zbekistonda harbiy qismlar tashkil etildi. Fashist kallakesarlarini Moskva ostonalaridan uloqtirib tashlashda qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatganlar orasida O'zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar 44-kavaleriya diviziyasi, 21-kavaleriya diviziyasi, 259-o'qchi diviziyasining jangchi va komandirlaridan 106 kishi SSSR ordenlari va medallari bilan mukofotlandi. 21-kavaleriya diviziyasi jangda ko'rsatgan qahramonliklari uchun 14-gvardiya kavaleriya diviziyasiga aylantirildi. 259-o'qchi diviziyasi gvardiyachi diviziya nomini oldi.

Moskva uchun jang qilgan I.V.Panfilov nomidagi mashhur 8-gvardiyachi diviziyaning shaxsiy sostavida o'zbekistonlik bahodirlar Zarif Ibrohimov, G'ulom Abdukarimov va boshqalar jasorat ko'rsatdilar. Yovuz dushmanga nafrat hatto o'zbekistonlik ayollarimizni ham qo'liga qurol olib jangga otlantirdi.

O'zbekistonlik Zebo G'aniyevaning Moskva himoyasi uchun ko'rsatgan jasorati tillarda doston bo'ldi. Zeboxon xalq ko'ngillilari safida Moskva mudofaasiga otlandi. U o'z hayotini bir necha bor xavf ostida qoldirib razvedkachilar safida 12 marta «til» (dushmanning rejaları-planini bilib olish maqsadida tirik asir tutib kelish) operatsiyasida ishtirok etib, shuhrat qozondi. Zebo G'aniyeva jang maydonlarida 28 fashist jallodni yer tishlatdi. Qizil bayroq ordeni bilan mukofotlandi.

Jami bo'lib, Moskva himoyasi uchun olib borilgan janglarda qatnashgan o'zbekistonlik askar va ofitserlardan 1753 kishi SSSR Oliy Sovetining Farmoni bilan «Moskva mudofaasi uchun» medaliga sazovor bo'ldi.

Fashist kallakesarlarining yashin tezligida urush rejasi Moskva ostonalarida sharmandalarcha barbod bo'ldi. Dushman Stalingrad yo'nalishida jangga o'tdi. Minglarning biri sifatida respublika oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboyev Stalingrad jangi arafasida o'zbek jangchilariga quyidagicha murojaat qildi: **«Sovet Ittifoqining Qahramoni, fashistlar istehkomini tanho o'zi zabt etgan Qo'chqor Turdiyevning tarixiy qahramonligi mamlakatimiz xalqlari tilida doston bo'lmoqda. Beshariqlik Sirojiddin Valiyev, toshkentlik kolxozchi**

Rustambekov, to‘qimachilik kombinatining ishchisi chavandoz Ahmad Doliyev, buxorolik Haitov ota-bobolarining mardlik xislatlarini o‘zida gavdalantirgan boshqa yuzlab sher yigitlarimizning nomini xalqimiz hamisha faxr va ehtirom bilan tilga oladi... Besh marta jangga kirganida uch yuzdan ko‘p gitlerchini qirib tashlagan bahodir farzandi Haitovga xalqimiz: «Balli, azamat, dushmanga omon bermay qira ber, yenga ber, yengilma» deydi. Chunki o‘zbek xalqi o‘z farzandlariga «mard bo‘lsang kuchingni maydonda ko‘rsat» deb ta’lim beradi»¹.

Snayperchi Abdujabbor Aliqulov hisobida 13 gitlerchining qirib tashlagani yozib qo‘yilganligi ma’lum. Boshqa bir o‘zbek snayperchisi Xo‘jamatov Stalingrad janglarida 117 nemis askari va zobitlarini qirib tashladi. Pulemyotchi Hamro Ochilov jangda ko‘rsatgan qahramonligi uchun Lenin ordeni bilan taqdirlangandi.

Kichik leytenant Jo‘ra Turdiyev bosh bo‘lgan bo‘linma to‘pchilari katta mahorat ko‘rsatib, 200 dan ortiq fashistlarni yer tishlatdi. Gvardiyachi mayor Ubaydulla Mirzoidovning batalyonidagi jangchilardan Solih G‘ulomov 100 dan ortiq gitlerchini, Temir Xudoyberdiyev dushmanning 50 ta askarini otib o‘ldirdi va 100 dan ortiq fashistlarni asir oldi.²

O‘zbekistonlik jangchilar Stalingrad ostonalarida fashistlar Germaniyasini tor-mor qilishda jangning oldingi saflarida bo‘ldilar. O‘zbekistonning 2788 jangchisiga «Stalingrad mudofaasi uchun» medali³ topshirildi.

Dushman hamon taslim bo‘lishni xayoliga keltirmas edi. Stalingrad jangida «qish qahratonidan yengilgan» dushman yoz jangida g‘alaba qilish ishtiyoqida 1943-yilning iyul oyi boshida 232-diviziya bilan Kursk-Oryol-Belgorod yoyi bo‘ylab hujumga o‘tdi. Ammo dushman bu yerda ham yengilib fashistlar Germaniyasi halokat yoqasiga yaqinlashib qoldi.

O‘zbekistonlik mard jangchilar Ukraina va Belorussiya, Kavkaz va Boltiq bo‘yi yerlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilish, xullas SSSRni dushmandan tozalash, Qar-

¹ Охунбобоев И. Танланган асарлар. Т. Ўзбекистон, 1985.— 427, 430, 431-бетлар.

² Шамсутдинов Р. Ўзбекистонликлар Сталинград жангларида Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси. (1941–1945), Т.: «Фан» 1996. – 108, 111-бетлар.

³ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 120-бет.

dosh Yevropa xalqlariga yordam qo'lini cho'zishda hamda gitlerchilar fashizimni o'z uyasida tor-mor keltirishda qahramonlik namunalari ko'rsatdilar.

Faqat 1944-yilda Kavkaz yerlarini fashistlardan ozod qilishda mardlik va jasurlik namunalari ko'rsatganliklari uchun o'zbekistonlik jangchilardan 1974 kishi sovet Ittifoqining orden va medallari bilan taqdirlangan edi. Qizil armiyaning 1944-yildagi umumiy hujumi davrida o'zbekistonlik jangchilaridan 78 bahodir Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi, bular orasida Farg'ona viloyatidan Abdusalom Dehqonboyev, andijonlik Ostanaqul Shokirov, samarqandlik Elboy Qoraboyev va boshqalar bor edilar. Qahramon o'zbek o'g'loni litvaliklar uchun ayniqsa qadrdon va aziz bo'lib qoldi. Litva tuprog'ini fashistlardan ozod qilishdagi jasurligi hurmati uchun Ostanaqul Shokirovga atab Vilnyusdagi 27-maktab kollektivi muzey tashkil qildilar¹.

O'zbek xalqi fashist gazandalardan Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Albaniya hamda Germaniya xalqlarini ozod qilishda qatnashib, o'zining baynalmilalchilik burchini ado etgan, asl farzandlari bilan haqli suratda faxrlanadi. Bular orasida qizil armiya generallari, Sovet Ittifoqi Qahramonlari Sobir Rahimov, Mullajon Uzoqov va Fayzulla Norxo'jayevlar alohida diqqatga, e'tiborga loyiqdirlar.

O'zbekistonlik mard jangchilardan 1706 kishi «Berlin olinganligi uchun» medali bilan mukofotlangan, Germaniya ustidan g'alaba qilib fashistlar Germaniyasi bu urushda sharmandalarcha yengildi va 9-mayda so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi shartnomaga imzo chekdi. Ammo qonli urush hali tamom bo'lmagan edi. Uzoq Sharqda militaristlar Yaponiyasi ham xavf solib turar edi. Shu boisdan ham SSSR Qurolli Kuchlari 1945-yil, 2-sentabrgacha davom etgan urushda Yaponiyaning Kvantun armiyasini tor-mor keltirib, uni taslim bo'lishga majbur qildi.

Yaponiya imperializmiga qarshi olib borilgan janglarda ham qo'shinlarimiz qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. Jami bo'lib o'zbek jangchilaridan 6770 kishi Yaponiya militarizmiga qarshi kurashda SSSRning ordeni va medallari bilan taqdirlandi.

Fashizm ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda xalq qasoskorlari – partizanlarning xizmatlari ham beqiyosdir.

¹ Каримов Ш. «Галабага қўшилган ҳисса», 120-бет.

Xalq qasoskorlari dushmanning ming-minglab omborlariga o't qo'yar, qurol-yarog'larini o'lja qilib olar, ularning eshelon va relslarini, ko'priklari va mashinalarini portlatar, kutilmaganda qo'qqisdan zarba urar, xullas dushmanning tinkasini quritib qizil armiyaning g'alabasini tezlashtirar edilar.

Umumxalq qasoskorlari harakatida o'zbek o'g'lonlari ham faol qatnashdilar va qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. Belorussiya-ning partizan otryadlari saflarida jang qilgan farg'onalik yigit Sovet Ittifoqi Qahramoni Mamadali Topiboldiyev dushmanning to'rtta mashinasini yakson qildi, harbiy yuk ortib ketayotgan temiryo'l sostavini ishdan chiqardi, yuzlab fashistlarni qirib tashladi. 180 nemis soldat va ofitserini asir oldi. Bugungi kunda Belorussiyadagi Pisaryev qishlog'i Topiboldiyevka deb ataladi, u yerda o'zbek jasur o'g'loni nomiga ko'chalar, maktablar qo'yilgan. Minskda tashkil etilgan 1941–1945-yillar urush muzeyida Mamadali Topiboldiyev surati, hayoti, jangovar faoliyati haqida keng ma'lumotlar bor.

O'zbekistonlik xalq qasoskorlaridan hukumatning orden va medallari bilan taqdirlanganlar orasida G'ofur Hakimov, Dehqonboy Qosimov, Vali Bashirov, Karim Yusupov va Muxtor Galiyevlarning ham nomlari bor. Bundan tashqari o'zbekistonlik partizan jangchilardan 15 kishi «I darajali Vatan urushi partizani», 50 kishi «II darajali Vatan urushi partizani» medallari bilan taqdirlangan.

O'zbekistonlik partizanlardan D.Abduraimov, T.Ismoilov, S.Fayziyev, M.Ahmedov, T.Qo'chqorov, K.Usmonov, I.Soliyev, A.Mamajonov, G'.Toshniyozov, M.Xoliqov va boshqalar Belorussiya, Ukraina, Bolgariya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Italiyada mislsiz qahramonliklar ko'rsatganlar.

Xullas O'zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalari ko'rsatdi, ular kechani kecha, kunduzni kunduz demasdan och-yalong'och holda juda og'ir va qiyin sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan va astoydil mehnat qilib, urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-tuman mahsulotlar ishlab chiqardilar. O'zbekistonlik jangchilar front chiziqlarining oldingi saflarida mardlik va qahramonlik mo'jizalarini namoyish qildilar, dushman o'qiga o'z ko'kraklarini qalqon qilib rus, ukrain, belorus, Boltiqbo'yi yerlarini fashistlar Germaniyasidan ozod qilishda faol qatnashdilar va umumiy dushman ustidan qozonilgan g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilardan 1939–1945-yillardagi ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi va Yaponiya militarizmi kuchlariga qarshi kurashdagi jasorati, mardligi va qahramonligi uchun 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi, 300 dan ortiq kishiga esa Sovet Ittifoqi Qahramoni¹ unvoni berildi. Ammo urushda qo'lga kiritilgan g'alaba O'rta Osiyo xalqlariga juda qimmatga tushdi. Mazkur mintaqa aholisining umumiy miqdori 1940-yildagi 10.906 ming kishidan 1945-yilga kelib 8.982 ming kishiga tushib qoldi, yoki 1.924 ming nafarga qisqardi. Agar 1940–1945-yillarda tug'ilgan yosh go'daklarni ham qo'shib hisoblansa yo'qotish raqami bundan ham ko'proq bo'ladi. Ayniqsa bu urushda O'zbekiston va o'zbek xalqi ko'p narsa yo'qotdi. Respublika aholisi 1,4 million kishiga qisqardi².

Frontga safarbar qilingan 1 million 433.230 kishidan 263.005 kishi halok bo'ldi, 132,670 kishi bedarak yo'qoldi va 60452 kishi o'z o'lkasiga nogiron bo'lib qaytdi³. Bu hisobga urush yillarida ochlik-yalong'ochlikdan qirilib ketgan ming-minglab vatandoshlar ham qo'shiladigan bo'lsa, xalqimizning boshiga tushgan dahshat va fojia-ning nechog'lik og'ir bo'lganligini ko'z oldimizga keltira olamiz.

Shuningdek bu hisobga O'zbekistonda «quloq» qilingan sobiq ittifoqning Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Qozog'istonga, Sibirga badarg'a etilgan, bu joylardagi «mehnat posyolka»larida, «Quloqlar qishloq»larida surgun azobini tortayotganlarida urushga chaqirilgan yurtdoshlar kiritilmagan.

Urushning butun zahridan o'zbek «quloq»lari ham azob-uqubatlar tortganlar, ularning aksariyati o'sha mash'um urush qurboni bo'lganlar. Ammo bular haqida na ko'p jildlik Xotira kitoblarida, O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushidagi ishtiroki haqidagi asar va dissertatsiyalarda hech narsa aytilmagan.

Masalan Xerson viloyatidagi o'zbek «quloq»lari ham shoshilinch ravishda qizil armiyaga safarbar qilina boshlagan. Safarbar qilinishga ulgurmagan 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklarning bir qismi mehnat batalyonlariga olinib, Qarag'anda ko'mir sanoati markaziga ko'chirilgan. Ularning ko'pchiligi shu yerdan, ya'ni Qozog'istondan urushga safarbar qilingan.

¹ Каримов Ш. «Галабага қўшилган ҳисса», 142-бет.

² «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 10-сон, 123-бет.

³ Каримов И.А. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» 3-жилд, 80-бет.

Xerson viloyati Skadovskiyda yashab, shu joydan frontga chaqirilgan va jangohlarda halok bo'lgan o'zbeklardan 87 tasi aniqlandi.

Ularning aksariyati 1943-yilda frontga olingan. Kaxovskiy rayonidan urushga olinib jangohlarda halok bo'lganlardan 46 nafarini, Goloprstan rayonidan esa bundaylardan 29 nafari aniqlangan. Xullas, Xerson viloyati Skadovskiy, Kaxovskiy, Goloprstan rayoni bo'yicha Ikkinchi jahon urushida ishtirok etgan vatandoshlarimizdan 162 nafarining nomi aniqlandi. Ulardan 144 nafari halok bo'lganligi va 18 nafari bedarak yo'qolganligi ma'lum bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi yillari xalqimiz tarixining eng og'ir va qora dog'li davridir. Bu urushni har qanday sharoitda ham xalqimiz chetlab o'tolmas edi. Chunki O'zbekiston ikkinchi jahon urushining asosiy aybdorlaridan biri hisoblangan qizil saltanatning mustamlaka asoratida edi. Bas, shunday ekan xalqimiz chekida bo'lgan va bosib o'tilgan bu tarixiy davrni chetlab ham o'tolmaymiz, uni inkor ham etolmaymiz, tarixiy haqiqat bilan istaymizmi uni yo'qmi bundan qat'i nazar hisoblashishga majburmiz. Shu ma'noda Islom Karimovning quyidagi so'zlari diqqatga loyiqdir: «Takrorlab aytaman: Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz.

Bu achchiq, lekin oliy haqiqatni unitishga hech kimning haqqi yo'q va bunga yo'l ham bermaymiz.

Urush yillari – O'zbekiston tarixining uzviy bir qismidir. Biz tariximizdan biror sahifani ham olib tashlamaymiz. Bu tarix – bizniki uni unitishga hech kimning haqqi yo'q»¹.

Ha, tarixiy haqiqat, tarixiy adolat tarix qanday sodir etilgan bo'lsa xuddi shunday ilmiy yoritishni va undan kelajak uchun to'g'ri xulosa chiqarishni talab qiladi.

¹ *Каримов И.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Тошкент: «Ўзбекистон». 1996 й. – 246–247-бетлар.

6-§. «TURKISTON LEGIONI» – NIMA?¹

Sovetlar davrida yozilgan O‘zbekiston tarixi darsliklari, qo‘llanmalari va hatto tor doiradagi ziyolilar uchun mo‘ljallab chop etilgan monografik ilmiy asarlar va risolalarda ham «Turkiston legioni» haqida hech narsa yozilmagan. Chunki u haqda yozish kommunistik firqa mafkurasi va sovetlar siyosatiga to‘g‘ri kelmas edi. Holbuki, «Turkiston legioni» ham Vatanimiz tarixi ikkinchi jahon urush davri-ning ajralmas tarikibiy bir qismidir. Shunday ekan O‘zbekiston fuqarolari, xususan kelajagi buyuk O‘zbekistonni barpo etadigan yosh avlod Vatanimiz tarixining ikkinchi jahon urushi davridagi to‘laqonli tafsilotini, shu jumladan «Turkiston legioni» haqida ham bor haqiqatni bilmog‘i va unga o‘zining shaxsiy munosabatini bildirmog‘i kerak.

Xo‘sh, «Turkiston legioni» – nima? «Turkiston legioni» 1941-yilning oxiri 1942-yilning boshlarida shakllandi. Uning asosini urushda asir olingan turkistonliklar tashkil qildilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha Sovet Ittifoqi bilan Germaniya o‘rtasidagi urushning ilk yillari (1941–1942)da sovetlarning G‘arbiy jabhasida taxminan 2 millionga yaqin turkistonlik askar bo‘lgan. Urush davrida to‘plangan ma‘lumotlarga qaraganda, 1943-yilda qizil armiyaning faqat 6 harbiy qismida, ya‘ni Minsk, Kiyev, Moskva, Leningrad, Uzoq Sharq va Shimoliy Kavkazda 1.179.802 turkistonlik askar bo‘lgan. Faqat Kiyev va Minsk qismlarida 997.892 nafar² edi. Ana shu turkistonlik qizil armiya askarlarining kattagina qismi nemislar tomonidan asir olindi. To‘rg‘ay shahrida joylashgan Germaniya harbiy asirlari Boshqarmasining 1943-yilda bergan ma‘lumotlariga qaraganda urushning dastlabki yillari-dayoq (1941–1942) sovetlar armiyasidan 1.700.00 ga yaqin turkistonlik asir olindi. 1942-yilning yoziga qadar bulardan faqat 400 ming³ kishi omon qoldi, qolganlari ochlik, kasallik, sovuq tufayli qirilib ketdi, bir qismi otib tashlandi. «Turkiston legioni»ning asosini ana shu asirlar tashkil etdi.

Urushning boshidayoq bunchalik ko‘p sonlik turkistonlikning nemislarga asir tushganligining boisi, sababi nimada? Albatta sabablar ko‘p. Ana shu sabablardan eng birinchisi, turkistonliklar sovetlar

¹ Бу ҳақда қаранг: «Ўзбекистоннинг янги тарихи». Иккинчи китоб. Ўзбекистон совети мустамлакачилиги даврида. 481–484-бетлар.

² «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 152-бет.

³ «Мулоқот», 1992 йил, 3,4-сон, 43-бет.

hokimiyati yillarida muntazam armiyada xizmat qilish malakasidan mahrum etilgan edilar, aniqrog‘i urush boshlangan davrda O‘rta Osiyo respublikalarining biron-tasida muntazam milliy armiya bo‘lmagan. Chunki sovetlar turkiy xalqlarga ishonmas, ularni ikkinchi toifa xalq hisoblar, eng muhimi ulardan qo‘rqar edi. Shu bois turkiy xalqlarning milliy armiyasini yo‘q qildi. 1935-yil oxirlariga qadar turkistonliklar sovetlar armiyasiga safarbar qilinmas edi¹. 1935-yilda qabul qilingan «Sovetlar armiyasiga safarbarlik» qonuniga asosan 1935–1938-yillar ichida turkistonliklar qizil armiya xizmatlariga oz bo‘lsa-da, olingan edi. 1939-yilning oxirlariga kelganda turkistonliklardan armiyaga olish ancha ortdi. Chunki Sovet Ittifoqi bilan Finlyandiya o‘rtasida urush boshlangan edi-da. 1941-yil iyunda Germaniya bilan Sovet Ittifoqi o‘rtasida urush boshlangandan so‘ng esa, turkistonliklar 18 yoshdan 65 yoshgacha yoppasiga urushga safarbar qilindi. Ma‘lumotlarga qaraganda 1941–1943-yillar davomida taxminan 4.847.775 turkistonlik sovetlar armiyasiga safarbar qilingan edi. Ularning aksariyati hech qanday tayyorgarliksiz front jabhasining oldingi chizig‘iga tashlangan edilar. Toshkent, Samarqand, Qarshi, Termiz, va boshqa shaharlarda milliy gvardiya va diviziyalar tashkil qilinib, ularga hech qanday harb ilmidan saboq bermasdan va maxsus tayyorgarlikdan o‘tkazmasdan armiyaga jo‘natildi. Bu ishda ham mustamlakachilikning o‘ziga xos shovinistik maqsadlari o‘z ifodasini topdi. Bu avvalo urush vositasi bilan turkiy musulmonlarni qirib tashlash va jismonan yo‘q qilish bo‘lsa, ikkinchidan, turkiylarni urush olib borishga «yaroqsiz xalq», «ikkinchi sort millat» ekanligini amalda isbotlash va shu asosda turkiy millatlar davlatchiligining asoslaridan biri bo‘lgan muntazam o‘z armiyasiga ega bo‘lishini abadulabad barbod qilish edi. Sovetlar qizil saltanati ma‘lum ma‘noda o‘z maqsadlariga erishdilar ham, konstitutsiyada teng huquqli «suveren respublika» hisoblangan O‘zbekiston sovetlar davrida o‘zining milliy armiyasidan mahrum bo‘ldi. Buning uchun turkiy xalqlarning Germaniya qo‘shinlariga qarshi mustaqil «jang qilishga qodir emasliklari» eng «ishonchli» asos bo‘ldi. Chunki tish-tirnog‘iga qadar zamonaviy qurollar bilan qurollangan nemis qo‘shinlariga qarshi turgan turkistonlik qizil

¹ Тўғри, вактинчалик алдаш йўли билан 1919 йил М.В.Фрунзе Туркистон му- сулмон аҳолисидан армияга сафарбар қақриув эълон қилганди. 1921–1922 йилларда Хоразм ва Бухоро республикаларида ҳам шундай «сафарбарлик» эълон этилганди.

qo'shinlar urushning dastlabki bosqichlarida dushmanga deyarlik qarshilik ko'rsata olmadilar. Nega deganda ular maxsus tayyorgarlikdan o'tmaganliklaridan tashqari umuman quolsiz bir holatda jangga tashlangan edilar. General Sobir Rahimov qo'mondonligidagi mashhur 37-diviziyada xizmat qilgan, generalning tutingan o'g'li, urush yillarida afsonaviy qahramonliklar va mardliklar ko'rsatgan, jasur razvedkachi, vatandoshimiz, urush va mehnat faxriysi, Toshkent shahar Sergeli tumani urush va mehnat faxriylari kengashining raisi polkovnik Xurram Ashurov bergan ma'lumotlarga qaraganda urushning dastlabki bosqichlarida Turkistondan borgan jangchilarning har uchtasidan bittasiga haqiqiy jangovar miltiq, qolgan ikkitasiga esa yog'ochdan tayyorlangan «miltiq» va 15 donadan patron berilgan ekan. Natijada ular dushmanning yopirilib qilgan hujumiga bardosh berolmay gangib qoldilar va yoppasiga asir tusha boshladilar.

Ikkinchisi, urushning dastlabki bosqichlarida turkistonlik qizil askarlarning ma'naviy-ruhiy holatlari ham tushkun bo'lgan. Chunki partiya markaziy qo'mitasi qabul qilgan qaror bo'yicha 1937–1939-yillarda O'rta Osiyo respublikalaridan taxminan 2 millionga yaqin kishi qamoqqa olingan edi¹. Albatta bu hol armiya safiga chaqirilgan askarlarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qilgan edi.

Uchinchisi, fashistlar Germaniyasining tashviqot-targ'ibot mashinasi ham barcha rus bo'lmagan millatlar vakillariga, jumladan turkistonliklarga qarata ham faol ish olib bordi. Mahkamasi Minsk shahrida bo'lgan general Mirshakar boshchiligidagi turkistonliklarning ma'lum bir qismi ko'r-ko'rona shu targ'ibotga ishonib o'z ixtiyori bilan nemislarga asir tushgan vatandoshlar ham bo'ldi. Fashistlar qo'mondonligi asirga olingan turkistonliklarni yoppasiga qirib tashlay boshladi. Mana shunday bir jumboqli va tang vaziyatda o'sha davrda Germaniyada yashab istiqomat qilayotgan vatandoshimiz Vali Qayumxon «Turkiston legioni»ni tuzish g'oyasini ko'tarib chiqdi va uning Prezidenti bo'ldi.

Vali Qayumxon kim? Hozir Turkiyada istiqomat qiluvchi vatandoshimiz Usmonxo'ja o'g'li Temirxo'ja Vali Qayumxon haqida bunday degan edi: «Vali Qayumxon juda kuchli shaxs, unda insonlarni birlashtiruvchi iqtidor, yo'l boshchilik, qobilyati bor. Otamiz o'lgandan

¹ «Шарк юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 152-бет.

so‘ng u bizga ma‘naviy ota bo‘ldi. U ko‘pgina musofirlarning milliy ruhini tarbiyaladi. Bilimdon, ziyarak, notiq, irodali kishi»¹.

Vali Qayumxon asli toshkentlik, 1904-yil, 15-iyulda Pichoqchi mahallasida tug‘ilgan. 1993-yil, 13-avgustda Olmoniyaning Kyoln shahrida vafot etgan. Vali Qayumxonni Germaniyaga Fayzulla Xo‘jayevning shaxsan do‘sti, ustoz va maslakdoshlaridan Fitrat 1921-yilda o‘qishga yuborgan. Uni Germaniyaga jo‘natishdan oldin Fitrat Samarqandga olib boradi. Vali Qayumxonni Samarqandda Amir Temur sag‘anasida qasam ichiradi. Fitrat o‘shanda yig‘lab turib Vali Qayumxonga bunday deydi: «...Sen Vatanningdan uzoqqa ketayapsan, shunday vaziyatlar bo‘ladiki, sen xalqingni, yurtningni esdan chiqarish mumkin. Shuning uchun shu yurtga, shu elga hamisha sodiq qolishga qasam ich. Hozirgi siyosatga aralashma, bu elga ilm kerak, sen unga o‘sha yoqlardan ilm olib kel». Vali Qayumxon o‘z va‘dasida turdi, uni Usmonxo‘ja va Fransiyada «Yosh Turkiston» majmuasini chiqara boshlagan Mustafo Cho‘qay har qancha undashmasin siyosatga aralashmadi, ilm olish bilan band bo‘ldi. Germaniyada Vali Qayumxon iqtisodchi diplomini oldi, doktorlik dissertatsiyasi ustida ishlay boshladi. Ammo O‘rta Osiyoda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi va O‘zbekiston SSR tashkil etilgandan so‘ng mamlakatda Germaniyaga o‘qishga yuborilgan turkistonliklarni chaqirib olib ularni «vatan sotqini» tamg‘asi bilan qamay boshladilar. Vali Qayumxon Fitratning ham qamoqqa olinganligidan xabar topdi. Xabarlar bir-biridan dahshatli edi. Vali Qayumxon anglab yetgan narsa shu bo‘ldiki, uning ilmi endi xalqiga kerak emas. Uning qalbini bezovta qilayotgan va unga tinchlik bermayotgan bitta e‘tiqod shakllangan edi, u ham bo‘lsa, «qarshi kurashish» shiori edi. O‘z yurtida Vali Qayumxonni ham o‘lim kutardi. Shunday bo‘lsada, u doktorlik ishini davom ettirdi. 1941-yilda Rossiya bilan Germaniya o‘rtasida urush boshlanganda Vali Qayumxon Berlinda edi. Doktor Boymirza Hayit ma‘lumotlariga qaraganda o‘sha vaqtda Olmoniyada yashab turgan yagona turkistonlik Vali Qayumxon bo‘lgan. Boshlanib ketgan urush Vali Qayumxonni o‘z girdobiga tortdi, aniqrog‘i – vijdon azobi uni o‘z faoliyatini o‘zgartirishga majbur qildi.

Vali Qayumxonning ko‘z o‘ngida minglab turkistonliklar behuda o‘lib ketayotgan edilar, ular Vali Qayumxonning vatandoshlari, ji-

¹ «Муносабат», 1990 йил, 30 ноябрь.

gargo'shalari edilar. Shunda Vali Qayumxon Parijda yashayotgan Mustaf Cho'qay bilan umumiy til topib, harbiy asirlarni bekordan bekorga qirib tashlaguncha ulardan foydalanish yo'lini taklif qildilar. Bu taklif nemis qo'mondonligiga ma'qul tushdi. Insonning hayotini saqlab qolish hamisha hurmatga sazovor ish bo'lganligini ongli suratda tushungan Vali Qayumxon va Mustaf Cho'qay o'z vatandoshlarining ko'ngilli anketalarini tuzishga kirishdilar. Asirxonalarni kezib yurish chog'ida o'ziga sil kassaligini yuqtirgan Mustaf Cho'qay 1941-yil dekabr oyida vafot etdi. Endi barcha ish Vali Qayumxonning chekiga tushdi va uning yelib-yugurishi tufayli «Turkiston legioni» tashkil etildi.

Vali Qayumxon Turkiston istiqloli uchun kurash shamchirog'i sifatida turkistonlik asirlarga ramziy ma'noda ota bo'lib qolgan edi. Sovet hukumati, harbiy qo'mondonligi butun dunyoga Germaniyada bizning asirlarimiz yo'q deb ma'lumot bergan edi. Aslida baynalmilchilik qoidasiga ko'ra, urushayotgan har bir davlat o'zining dushman qo'lidagi askarlarini oziq-ovqat, kiyim-kechak va dorilar bilan ta'minlashi kerak edi. «Moskvadagilar asirlikdagi o'z askarlariga yordam bermadilar. Vali Qayumxon Olmoniya hukumatiga murojaat qilib, turkistonlik asirlar sovet armiyasining haqiqiy jangchilari emasligini, ularni zambarak uchun yem holidagi tutilganligini, Sovet Ittifoqi bilan Olmoniya orasidagi janglarda qo'llarida qurol o'rniga tayoqlar tutilganligini anglatgan edi.

Olmon hukumati ham Sovet davlatining nohaq harakat qilganligini va turkistonliklar kabi g'ayrirus xalqlardan urushda strategik maqsadda foydalanganligini to'la ravishda anglagan edi. 1942-yilning boshidan e'tiboran Qayumxon bir necha yuz ming turkistonlik asirni lagerdan chiqarib ularni ommaviy ishlarga joylashtirishga muvaffaq bo'ldi. Ochlik, kasallik hukm surgan sovuq oylarda kiyimsiz qolganimiz sharoitlarida biz, turkistonlik asirlar Qayumxonning himmatini ko'rib, uni «Ota» ataydigan bo'ldik. U biz uchun chindan ham otalik qildi»¹.

Ayni shu paytda g'ayrirus millati vakillaridan Armani, Gurji, Shimoliy Qofqoz, Ozarbayjon, Idil-Urol legionlari ham tashkil etilgan edi. 1942-yil avgustida Vali Qayumxon raisligidagi «Turkiston Milliy

¹ *Боймурза Хайит*, Вали Қаяумхон ота Туркистон истиклоли учун курашнинг шамчироғи эди – шахсий архив, 2-бет.

Birlik Qo‘mitasi» tuzildi. 1942–1945-yillarda Berlinda faoliyat ko‘rsatgan «Turkiston Milliy Birlik Qo‘mitasi»da 112 turkistonlik ishladi. Ayni zamonda «Milliy Turkiston», «Milliy adabiyoti» jurnallari va «Yangi Turkiston» gazetasi nashr etila boshlandi. «Milliy Turkiston» jurnalining birinchi soni 1942-yil, 15-avgustda chiqdi. Jurnal «**Bizning yo‘l**» bosh maqolasi bilan e‘lon qilindi va unga «**Bizning yo‘l otalar yo‘lidir, mustaqillik yo‘lidir**», deb bayonot berilgan edi. Germaniya hukumati milliy qo‘mitaning bu siyosiy yo‘lini o‘rganib chiqdi, ammo uning siyosiy niyatiga qarshi chiqmadi. Bu tabiiy edi, albatta. Chunki ayni davrda Milliy qo‘mitaning faoliyati Germaniya foydasiga va Sovet Ittifoqiga qarshi qaratilgan edi. Milliy qo‘mitaning bayonoti biron-bir darajada bo‘lsada Germaniyaning mavqeyiga hech qanday xavf tug‘dirmas edi. «Turkiston legion» tarkibida askar va zobitlarning miqdori 1944-yil oxirlarida 267 ming kishi atrofida bo‘lgan¹. Legion qo‘mondonini tayinlash Germaniya armiyasi qo‘mondonligi ixtiyorida edi. Batalyon, polk qo‘mondonligi va rota komandirlari tarkibida turkistonliklardan ko‘p bo‘lgan. Legionning siyosiy va milliy ishlari Milliy Turkiston Birlik Qo‘mitasi tomonidan idora etilardi. Har bir askar va zobitning so‘l qo‘lida «Turkiston, Oллоh biz bilan» tamg‘asi bor edi. Askariy ont, Qur‘oni karim, qarshisida ikki qilich birlashtirilib, Turkiston bayrog‘i ostida qabul qilingan. «Turkiston legion»ning o‘z madhiyasi bor edi. Bu madhiya «Go‘zal Turkiston» nomi bilan atalardi. Madhiyaga Cho‘lponning «Go‘zal Farg‘ona» she‘ri va uning kuyi asos qilib olingan edi. Turkistonlik muhojirlar hozir ham uni maroq bilan kuylaydilar:

*Go‘zal Turkiston, senga ne bo‘ldi?
Sahar vaqtida gullaring so‘ldi.
Chamanlar barbod, qushlar ham faryod
Hammasi mahzun, bo‘lmasmi dil shod?
Bilmam, na uchun qushlar uchmas boqchalarindingan?
Birligimizni tebranmas tog‘i.
Umidimizning so‘nmas chirog‘i,
Birlash, ey xalqim, kelgandir chog‘i,
Bezansin endi Turkiston bog‘i.
Qo‘zg‘al, xalqim, yetar shuncha jabr-u jafolar.*

¹ «Шарк юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 154-бет.

*Ol bayrog'ingni, qalbing uyg'onsin,
Qullik, asorat – barchasi yonsin,
Qur yangi davlat, yovlar o'rtansin.
O'sib Turkiston, qaddin ko'tarsin!
Yayrat, yashnat, o'z Vataning gul bog'laringda.*

«Turkiston legioni» rus sovetlari qo'shinlariga qarshi jiddiy janglar olib borgan va unga katta talafotlar bergan. «Turkiston legioni»ning birinchi partiyasi 1942-yil 2-mayda Bryansk o'rmonlarida jangga tashlangan edi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki «Turkiston legioni» qoshida «ko'ngillilar»ning yashirin guruhleri ham mavjud bo'lgan. Ular Qarshilik ko'rsatish harakati jangchilari va partizanlar bilan aloqada bo'lganlar. Bu o'rinda 1943-yil yoz faslida 3-Turkiston batalyonining bir guruh askarlari Belorussiyaning Rechitsa shahrida bo'lib, partizanlar bilan aloqa o'rnatganlar va gitlerchilarga qarshi hamkorlikda kurashganlar. Biroq, natsist agentlari yashirin guruhni topishga muvaffaq bo'lganlar. «Ko'ngillilar» batalyoni tarqatib yuborilgan, uning shaxsiy tarkibi Germaniyadagi katorga ishlariga jo'natilgan.

Abdulla Otaxonov boshchiligida to'liq qurollangan, artilleriya yuklari bilan 370 kishidan iborat Turkiston batalyoni 1943-yil sentabrda 74-o'qchi diviziya tomoniga o'tib ketgan¹.

1944-yilning yanvarida «Turkiston legioni» yugoslav partizanlariga qarshi kurashish uchun Chernogoriyaga yuborilgan legionerlarning katta otryadi (ular tarkibida o'zbeklardan 28 kishi bor edi) S. Fayziyevning ishorasi bilan fashistlarni yo'q qilganlar va qurollar hamda o'q-dorilarni otlarga ortib tog'dagi partizanlar huzuriga jo'nab ketganlar².

«Turkiston legioner»lari o'z hayotiy tajribalarida sovetlarning qasos va o'ch olishdan iborat siyosatini bilganliklari, tajribadan o'tkazganliklari bois nemislarga qarshi ochiqdan ochiq qarshi chiqish, qizil

G'ulom Alimov.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. 483-бет.

² O'sha asar, 484-bet.

Aka-uka Abdulhamid va Madaminjonlar (o'ngda) urushga ketish oldidan. Andijonda tushgan surat. Madaminjon SSSRga qaytgach bir necha yil qamoqda bo'lgan, turmadan qaytgach 70-yillarda Andijonda vafot qilgan, akasi Abdulhamid frontda halok bo'lgan.

armiya tomoniga o'tib ketishdan cho'chiganlar. Shunday bo'lsa ham ular fashistlarga qarshi isyonlar qilgan, qarshilik va partizanlik harakatida faol qatnashganlar.

Turkistonlik harbiy asirlarning bir qismi Fransiya, Yugoslaviya, Polsha, Italiya, Slovakiya, hatto Ispaniyadagi partizanlik harakatiga ommaviy ravishda o'tib ketganlar. Asli andijonlik SS Turkiston polki komandiri G'ulom Alimov 1944-yil, dekabrda nemis armiyasidan dizi-zertirlik qilib Venada syezd bo'layotgan davrida, Bratislava yonida turgan ruslar va slovaklar bilan aloqa o'rnatib, besh yuz nafar legioneri hamda partizanlar birgalikda fashizmga qarshi kurash olib borgan.¹ Uning polkida asakalik G'ulomjon Ro'ziboyev (mashhur bastakor), andijonlik (Qizil Karvon ko'chasidan) Madaminjon Isroilov va boshqalar bo'lgan.

Ruslar, Turkiston milliy askarlaridan asir olmas edilar, ularni «qora fashistlar» deb atashardi. Olingan asirlarni ayab o'tirishmas, ularni joyida o'ldirishardi. Hatto yarador askarlarga nisbatan ham

¹ Шамсутдинов Р., Хошимов С. «Уруш ва зулм курбонлари». «Наука. Образование. Техника» № 1. – 2007. 42-бет.

shafqat yo'q edi. «Turkiston legioni» 1944-yilning oxirlariga kelib taxminan 65 ming askarini yo'qotdi, 900 ga yaqin legionchilar sovetlar partizan birliklariga qochgan edilar. «Turkiston legioni» o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va tojik qavmlaridan iborat edi. Ular yillar davomida sovetlarning olib borgan bo'lib tashlash va parchalash siyosatlariga qaramasdan turkistonliklarning «turklik birligini» ko'rsatib qo'yish qobiliyatlarini ham isbot qilgan edilar. Sovetlar targ'iboti «Turkiston legioni»ni ichidan buzish uchun ko'p harakat qildi. Ammo Turkiston Milliy Birligini buzolmadi.

«Turkiston legioni» tuzishda Germaniya hukumati o'z manfaatini birinchi o'ringa qo'yganligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Germaniya davlati 1945-yil, 24-martda bu davrda Germaniya front jabhasida mag'lubiyat ketidan mag'lubiyat alamini tortayotgan bo'lsa, «Turkiston legioni»ni Turkiston Milliy Hukumati sifatida rasmiy bir vasiqa bilan tanidi. Holbuki, yuqorida ta'kid etilganidek sovetlar faqat turkistonliklarning milliy armiyasini tugatish bilan kifoyalanmadi, balki amalda mustaqil diplomatik munosabatlarda bo'lish huquqini bergan edi. Bu tadbir tarixiy nuqtayi nazardan biroz kechikib amalga oshirilgan, ularning milliy davlatchilik an'alarini ham barbod qilgan edilar. Germaniya hukumati Turkiston Milliy hukumatiga barcha do'st davlatlar bilan, shu jumladan Germaniyaning o'zi bilan ham bo'lsada, Germaniya hukumatining tutgan yo'li, o'sha davrda Turkistonning milliy masalaga bildirilgan munosabat tariqasida g'oyatda katta siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqea edi.

«Turkiston legioni»ni tuzishda kim qanday maqsadni o'z oldiga qo'yganligidan qat'i nazar, «Turkiston legioni» minglab turkistonliklarning hayotini saqlab qoldi.

«Turkiston legioni»ning urushdan keyingi taqdiri albatta har bir kimsani qiziqtiradi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Turkiston Milliy Armiyasining hayyotida achchiq bir davr boshlandi. Amerika Qo'shma Shtatlari prezidenti Ruzvelt va Angliya Bosh Ministri Cherchil 1945-yil, 4-fevralda Qrim yarimorolining Yalta shahrida I.Stalin bilan uchrashdilar. Bu yerda bo'lib o'tgan konferensiyada ittifoqchilar asir tushgan o'z vatandoshlarini qaytarib olishga o'zaro kelishdilar. Bu shartnoma ozod va mustaqil vatanga ega bo'lgan davlat uchun g'oyat tabiiy va ahamiyatli bir hol edi. Ammo dunyodagi eng yirik mustamlakachi qizil saltanat bo'lgan Sovet Ittifoqi uchun bu shartnoma ming-minglab kishilarning taqdiri nuqtayi nazaridan fojiali yakunga

ega bo'ldi. Sababi, tuzilgan bitimga asosan 1945-yildan 1947-yilga qadar Sovet Ittifoqidan qochib o'tgan yoki Germaniyaga asir tushgan yuz minglarcha turkistonliklarni ozarbayjon, qrim, qolmiq va boshqa millat vakillarini G'arbiy Ittifoqchilar majburan sovetlarga topshirdilar. Holbuki, ozodlik kurashchilari Amerika, Angliya va Fransiya davlatlariga ishonib o'zlarini taslim etgan, edilar. Chunki, 1941-yil, 14-avgustda «Atlantik Jxorta» e'lon etilgan edi. Unda «Ozodlik, inson huquqi, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi, har bir xalqning mustaqillikka bo'lgan huquqini ta'minlash, mustamlakachilikni bitirish, «Yangi bir dunyo» tashkil etish masalasi ko'rilgan va qarorlashtirilgan edi». «Atlantik Jxorta»ga Amerika, Angliya, Sovet Ittifoqining boshliqlari imzo chekkan edilar. Bu hujjat 1941-yil, 14-avgustda Atlantikada Amerika kemasida Ruzvelt va Cherchil ishtirokida tuzildi va ular urush tamom bo'lgandan keyin yangi, ozod va erkin dunyo ko'rilajagini tashqaridan aralashuvsiz o'zi belgilashini e'lon qildilar.

«Atlantik Jxorta»da ezilgan xalqlar, millatlarning haq-huqulari, istak-orzulari, milliy maqsadlari himoya qilinishi kerak edi. Ammo afsus va nadomatlar bo'lsinki, G'arbiy ittifoqchilar 1945-yil Yaltada to'planib¹, «Yangi dunyo» qurish to'g'risidagi o'z bayonotlariga o'zlari xiyonat qildilar, I.Stalin bilan kelishilgan holda «Yalta bitimi»ni tuzdilar, oxir-oqibatda o'z ozodliklari uchun kurashgan rus millat kishilarini majburan qizil saltanat o'lim tegirmoniga topshirdilar. Jami bo'lib AQSH va Angliya hukumatlari yordamida 2.272.000 kishi² chet eldan SSSRga qaytarilgan edi. Bitimga ko'ra Milliy Turkiston Birlik Qo'mitasiga qarashli 200 ming askar va 300 ming ehtiyotda turgan turkistonliklarni, qo'llariga zanjirlar solib, zo'rlab oilalari bilan yuk tashiladigan vagonlarga tiqib Rossiya tomonga jo'nata boshladilar. Turkistonliklarning ko'pchiligi o'z-o'zlarini o'ldirdilar. Ular «ruslarning qo'liga tushgandan ko'ra, o'lim yaxshiroq», deb qo'llarining tomirlarini kesdilar, beajal halok bo'ldilar. Turkistonliklar arosatda qolgan mana shunday og'ir fojiali bir sharoitda o'z vatandoshlarini qutqarish uchun jon kuydirib, yordam qo'lini cho'zadigan bir davlat topilmadi. Turkistonlik asirlarni Turkiya davlati panohiga olish tashab-

¹ Вторая мировая война. Краткая история. М.: Наука, 1985, стр. 630, 635.

² Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». М., «МИИ», 1996 г., стр. 7.

busini Germaniyada o'qib turgan ikki turk talabasi ko'tarib chiqdi. Ularning himmati bilan 1945-yilda Turkiya Arkon-i Harbiyai Umu-miyasining Bavariyadagi Amerika armiyasi tamsilchisi yuzboshi Ehson Unasonning bevosita sa'y-harakatlari tufayli Turkiyaga jo'natilishi ko'zda tutilgan turkistonliklarning anketalari ikki nusxada tayyorlandi. Bu ishlarda vatandoshimiz Boymirza Hayit jonbozlik ko'rsatdi. Ehsonbey tayyor bo'lgan anketalarning bir nusxasini o'zi oldi, boshqa bir nusxasini esa maxfiy yo'llar bilan Anqaraga jo'natdi. Ehsonboy o'tirgan samolyot Yugoslaviya o'rmonida o'qqa tutildi va samolyot urib tushirildi, uning jomadonidagi anketalar yo'qoldi. Anketalarning maxfiy jo'natilgan boshqa nusxasi Anqaraga yetib kelgan. Anqarada mas'uliyatli xizmatchilar mazkur anketalar asosida Germaniyadan 100 ming turkistonlikning Turkiyaga kelishi masalasini muhokama qilganlarida: «Agar bularning orasida 10 ming sovet josusi bo'lsa nima qilamiz», degan masala ko'tarilgan. Oqibatda Turkistonlik asirlarni Turkiyaga keltirilishi hal bo'lmay qolgan va yordamsiz qolgan vatandoshlarimiz 1945-yil noyabrga qadar qurol kuchi bilan Rossiyaga yuborib turilgan. Faqat 1945-yil noyabrida Duayt Deyvid Eyzexauerning «Rossiyaga biron odam zo'rlik bilan jo'natilmasin!» deb bergan amridan so'ng, 6–7 ming turk, shu jumladan taxminan 800 turkistonlik jonlarini saqlab qola oldilar. Bular orasida Maqsud Bek, Ergash Shermat, Boymirza Hayit (Kyoln shahrida), Qodir Egamqul, Mo'min Bo'ri, Nayim To'ra, Yo'lchi Oxun, Otaxon, M.Mannon (Myunxen shahrida)lar bor edi. Sovet Ittifoqiga zo'rlik bilan jo'natilgan turkistonliklar it azobiga solingan. Sovet jazo qonunlari asosida ularning aksariyati otib tashlangan, qolganlariga 20–25 yil muddat bilan qamoq jazosi berilib, Sibir va boshqa yerlarga surgun qilinganlar.

Sovetlar hukumati rahbarlari, Davlat xavfsizlik qo'mitasi ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin to qizil saltanat parchalangunga qadar ham odam ovlashni davom ettirdilar, Yevropa va Sharq mamlakatlarida tinch va osoyishta yashayotgan muhojirlarni, ularning yosh avlodlarini o'z ta'sirlari ostiga olish, sobiq legionerlarni qo'lga kiritish maqsadida tinmay harakat qildilar. Bunga erishish maqsadida turli-tuman uydirma tashkilotlar tuzdilar, yolg'on-yashiq va'dalar berdilar, soxta afv e'lon qildilar. Bu uydirma va soxtakorliklar qarmog'iga ilinib, aldanib yurtga qaytganlarning sho'ri quridi, ularning aksariyatini yo'ldayoq otib tashladilar yoki jazo lagerlarida qatl

qildilar. Sovetlar tashviqot organlari esa Davlat xavfsizlik qo‘mitasi-ning buyurtmasi asosida «yo‘lda yuragi yorildi», «jigari chirigan ekan», «o‘z ajali bilan o‘ldi» degan yolg‘on axborotlarni tarqatdi. Ana shu tariqa AQSH, Angliya hukmron doiralari va «Atlantik Jxorta» qaroriga ishonib ming-minglab turkistonliklar boshqa xalqlar qatorida qirilib ketdilar. Keyinchalik faqat inglizlar o‘z qilgan xatolarini tushunib, undan pushaymon bo‘ldilar. Chunki ularni vijdon azobi qiynagan edi. Ingliz ma’murlari sovetlarga topshirilgan legionerlar xotirasi uchun London shahrining Kensington qismida haykal o‘rnatdilar. Haykalning tantanali ochilish marosimida 200 dan ortiq rasmiy davlat arboblari ishtirok etdilar. «Turkiston legioni» va «Milliy Turkiston Birlik Qo‘mitasi» faoliyatiga kompartiya, sovetlar mafkurasi, mustamlakachilik siyosati mafkurasi andozasi va o‘lchovlari asosida emas, balki Turkiston xalq larining milliy birligi g‘oyalaridan kelib chiqqan holda baho berilishi kerak.

7-§. OZOD QILINGAN HUDUDLARGA O‘ZBEKISTONNING YORDAMI

Fashistlar Germaniyasining 1941–1945-yillardagi urushda sovet ittifoqi xalq xo‘jaligiga keltirgan moddiy va ma’naviy zararini so‘z bilan ifodalash mumkin emas. Bu zararning barchasini jamlab fashistlar talab ketgan va yo‘q qilib yuborgan 679 milliard so‘mlik moddiy boylikni ham birga qo‘shib hisoblaganda, urush davridagi baholar bo‘yicha keltirilgan zarar 2 trillion 600 milliard so‘mni tashkil etar edi. Buning ustiga 25 million fuqaro urush tufayli boshpanasiz qoldi. Ha, xalq mehnati bilan yaratilgan milliy boylikning deyarlik uchdan bir qismini urush alangasi yutib yubordi.

VKP(b) Markaziy Qo‘mitasi va SSSR xalq komissarlari soveti 1943-yilning, 21-avgustida «Nemis fashistlari okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarda xo‘jalikni tiklash yuzasidan shoshilinch choralar ko‘rish to‘g‘risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda boshqa respublikalar qatorida O‘zbekiston chekiga ham bir qator majburiyatlar yuklandi.

O‘zbekistonning zahmatkash xalqi fashistlar okkupatsiyasidan ozod qilingan hududlarga xalq xo‘jaligini tiklash sohasida yordam ko‘rsatdi, o‘zi och-yalong‘och, qiyin turmush sharoitda yashayotgan bo‘lsada, topgan bir burda nonining yarmisini fashizmdan azob

ko'rgan rus, ukrain, belorus, Boltiqbo'yi xalqlari bilan baham ko'rdi.

Ozod qilingan tumanlarga yordam ko'rsatish harakatini O'zbekistonda firqa va sovet tashkilotlarining rejalashtirishlari asosida birinchi bo'lib Surxondaryo viloyati Sherobod rayoni mehnatkashlari boshlab berdilar. Sherobod MTSining brigada mexanigi Odishi Chexemov yordam fondiga 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziyev 15 ming so'm topshirdi.

Bu harakat respublikamizda tez orada ommaviy tus oldirildi. Faqat 1943-yilning bahorida ozod qilingan rayonlarga O'zbekistondan 2000 dan ortiq traktor, avtomobil va qishloq xo'jaligi mashinalari yuborilgan edi.

Dushman okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarga, yordam ko'rsatish harakatiga «namuna» tariqasida O'zbekiston sanoati ishchilar sinfi vakillari safarbar qilindilar. Bu o'rinda Toshkent parovozremont zavodi jamoasini misol ko'rsatish mumkin. Zavod jamoasi Xarkov va Dnepropetrovsk temiryo'l aloqa korxonalarini tiklash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirdi. Qisqa muddat ichida bu korxonalar Toshkent parovozremont zavodi jamoasidan 20 vagon dan ortiq asbob-uskunalar va yuzlab mutaxassis kadrlar oldi. Toshkent temiryo'l transportini qayta tiklash uchun 40 mingga yaqin yuk vagoni va 35 mingdan ko'proq passajir vagoni qayta tiklandi va ta'mirlab berildi.

Respublikaning yirik sanoat korxonalari okkupatsiyadan ozod qilingan shaharlarning ayrim sanoat tarmoqlarini qayta tiklash bo'yicha otaliq yordami ko'rsatishga safarbar etildilar. Jumladan, «Ташсельмаш» zavodi «Россельмаш» zavodini, O'zbekiston energetiklari Ukraina va Belorussiyada elektrostansiya qurilishini, Angren shaxtyorlari Donetsk shaxtyorlarini, «Текстильмаш» zavodi kollektivi ozod etilgan rayonlardagi to'qimachilik korxonalarini tiklashni otaliqqa oldilar.

O'zbekiston yengil sanoat Xalq Komissarligi ozod qilingan Xarkovga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus fond tashkil qildi. 1943-yilda Toshkent «Qizil tong» tikuv fabrikasi xarkovliklar uchun rejadan tashqari ichki imkoniyatlar hisobiga 2,5 ming paxtalik va 500 ta kalta kamzul, 200 ta paxtalik to'shak, 100 dona yostiq, Toshkent poyabzal fabrikasi esa 1600 juft oyoq kiyimi tikib jo'natdilar.

Jami bo'lib O'zbekiston mehnatkashlari xarkovliklarga 40 million so'm pul, 300 sentner meva-sabzavot, 400 sentner g'alla, 9500 bosh-

dan ziyod qoramol, yana boshqa juda ko‘p oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va asbob-uskunalar yubordilar. O‘zbekistonliklar Kiyev, Krivorojye va Donbassni qayta tiklashda va aholini kiyim-bosh, oziq-ovqat bilan ta‘minlashda ishtirok etdilar. O‘zbekistonlik aloqachilar yordami tufayli Kiyev bosqinchilardan ozod etilgach, bir necha kundan so‘ng pochta, telefon va telegraf ishlay boshladi. 1944-yildan Toshkentdan Kiyevga bir necha o‘nlab tonnalab qurilish materiallari, rangli simlar, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, tikuv mashinalari, stanoklar, oziq-ovqatlar yuborilgan edi. Chirchiqdagi elektorximiya kombinati jamoasi Gorlovkaga 1944-yil davomida qimmatli asbob-uskunalar, shu jumladan elektormotorlar, transformatorlar, nasoslar, 300 ta kontrol-o‘lchov asboblari, 150 ta elektr asboblari, 27 ta yirik elektromotor, o‘nlab og‘ir yuk ko‘taradigan chig‘ir va nasoslar¹ jo‘natdilar.

O‘zbekiston mehnatkashlari Rossiya Federatsiyasi, Belorussiya, Boltiqbo‘yi respublikalarining urush tufayli vayron bo‘lgan korxonalarini qayta tiklashda ham faol qatnashdilar. Faqat Rossiya Federatsiyasining Moskva, Sverdlovsk, Orenburg, Kuybishev, Gorkiy va shuning kabi yirik sanoat korxonalarida respublikamizdan 60 mingdan ortiq kishi jonbozlik ko‘rsatib mehnat qildilar.

Respublika jamoa va davlat xo‘jaliklari ozod etilgan rayonlarga yordam fondlari, «mudofaa sektorlari» tashkil etdilar. Qishloq mehnatkashlarining ozod etilgan tumanlarga qoramollar jo‘natish bo‘yicha qo‘shgan hissasining naqadar salmoqli bo‘lganligini quyidagi raqamlardan ham bilish mumkin: 1943-yilda jami jo‘natilgan qoramollar 182 ming boshni, 1944-yilning faqat 17-martigacha 122 ming 147 boshni tashkil etdi. Bundan tashqari yana 1944-yilning 1-iyuniga qadar aholidan 176 ming 148 bosh chorva mollari sotib olinib, ozod etilgan tumanlarga jo‘natilgan.

O‘zbekiston jamoa va davlat xo‘jaliklari qishloq xo‘jaligi texnikalariga o‘zi muhtoj bo‘lsada, ozod etilgan tumanlarga traktorlar, mashinalar, kombayinlar, mexanizmlar va boshqa xildagi asbob-uskunalar bilan ham yordam berdi.

1943-yilda jumhuriyat qishloq xo‘jaligi mutaxassislaridan 1595 traktorchi, 225 traktor dala brigadalarining brigadirlari, 50 kom-

¹ *Обломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупациясидан зарар кўрган районларга ёрдами. Т.: Фан, 1985. – 15–16-бетлар.*

baynchi, 11 hisoblik Ukraina va Stavropol o'lkasiga yuborildi. Xususan, fan, maorif va madaniyat tarmoqlarining xodimlari Ukraina, Belorussiya va RSFSRning fashizm zulmidan azob ko'rgan tumanlariga maorif va madaniyat shoxobchalarini tiklashda yordam berdilar. Buni quyidagi yorqin dalillarda ochiq-oydin ko'ramiz. Ozod etilgan tumanlarda 1944-yil, 1-yanvariga kelib 28 million o'quvchisi bo'lgan 23 ming 80 maktab ish boshladi, 1944–1945-yilida esa fashistlar SSSR hududidan batamom haydab chiqarilgach 4,8 million o'quvchi ta'lim olgan 35 ming maktab faol suratda o'z faoliyatini olib bordi.

Xullas, 1941–1945-yillardagi urushda qo'lga kiritilgan g'alabada O'zbekiston va uning mehnatkashlar ommasi munosib va salmoqli hissa qo'shdi.

Bu salmoqli hissaga minnatdor bo'lib, bag'ri va qalbi keng o'zbek xalqiga, O'zbekistonga rahmatlar aytish o'rniga urushdan keyingi yillarda Rossiya Federatsiyasi, Moskvadan millatimiz va O'zbekiston sha'niga haqoratimiz tuhmat va bo'xtonlar yog'dirildi. O'zbek «boqimanda xalq», «dotatsiyalar hisobiga yashayotgan jumhuriyat», «kallakesar o'zbeklar», «bosmachi o'zbeklar» kabi so'zlar bilan milliy nafsoniyatimiz oyoqosti qilindi.

Urush O'zbekiston hududida bo'lgani yo'q, u bizdan bir necha ming kilometr narida Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi va RSFSR yerlarida bo'ldi. Bu urush o'zbek xalqining milliy manfaatiga ham zid edi. Ammo nega respublikaning barcha mehnatkashlari SSSRdagi boshqa xalqlar qatorida fashistlar agressiyasini O'zbekistonga qarshi qilingan agressiya deb bildi va ommaviy suratda urushga otlandi. Nega o'zbek xalqi 2 million 600 mingdan ortiq kishi imzo chekkan «o'zbek xalqidan jangchilarga xat»da o'z farzandlariga: «Ey o'zbek jangchisi, ey qo'lga qurol olgan askar!... Oilangdan o'g'lonlarning sarasi bo'l, qardosh xalqlar o'rtasida ham ilg'or bahodirlarning bittasi bo'li!», deb da'vat qildi? Nega xalqning asl farzandi pskentlik Mirza Po'latov, qoraqalpoqlik Xudoybergan Mamutovlar o'z jonlaridan kechib, yonib turgan samolyotlarini dushman kolonnasi ustiga urib, fashistlarga katta talafotlar berib, Gastello jasoratini takrorladilar, o'zbek o'g'lonlari T.Rusmatov va T.Eryigitovlar esa A.Matrosovga o'xshab afsonaviy qahramonlik mo'jizasini ko'rsatdilar. Nima sababdan urush jabhalarida ming-minglab respublikamiz bahodirlari dushmanga qarshi kurashib jon berib jon oldilar! Ulardan qanchadan qancha mard-u maydonlar o'z ona zaminlariga qaytib kelmadilar, qar-

dosh respublikalar yerlarida tuproqqa qorishib ketdilar. Axir ular ham yashashni istar edilar-ku?

Respublika jangchilaridan 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan, 300 dan ortiq kishi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi. Bu fidoyilik va jondan kechib bo'lsa-da, qahramonlikka, mard-u maydonlikka intilish omilining siri nimada, axir?

O'zbekiston xalqi o'zining insoniy, baynalmilal burchini bajardi. Fashizmning millati, vatani yo'q. U qayerda paydo bo'lmasin, unga qarshi kurash dunyodagi barcha erksevar millatlar va xalqlarning insoniyat oldidagi burchidir

Chunki, O'zbekiston mehnatkashlari KPSSning, sovetlarning yolg'on va aldovdan iborat sovet vatanparvarligi, proletar va sotsialistik baynalmilalchilik va xalqlar do'stligi to'g'risidagi amalda esa shovinistik va mustamlakachilikdan iborat tashviqot va targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edilar. Bu balandparvoz va quruq oldi-qochdi g'oya va chaqiriqlar ayyorlik, g'irromlik va sarobdan boshqa narsa emasligiga, KPSSning buyuk saltanatchilik va shovinistik siyosatini xaspo'shlash maqsadida ongli suratda olib borilgan siyosat ekanligiga xalqimiz kechikib bo'lsada ishondi. Hech bo'lgandan ko'ra kech bo'lsada xalqimizning, millatimizning ko'zi ochilgani, bor haqiqatni bilgani yaxshi. Bu hol har bir O'zbekiston fuqarosining milliy istiqbolimiz qadr-qimmatini anglab yetishga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Ikkinchi jahon urushi qanday va qachon boshlandi?
2. Sovet ittifoqining urush girdobiga tortilishi sabablarini qanday tushunasiz?
3. 1939-yil 23-avgustdagi Shartnomada SSSRning buyuk saltanatchilik manfaatlariga qaysi jihatdan javob beradi?
4. Urush yillarida O'zbekiston sanoatida qanday o'zgarish yuz berdi?
5. Farhod GES qurilishi va uning ahamiyatini tavsiflang.
6. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi frontga qanday yordam berdi?
7. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat qanday ahvolda edi?
8. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qanday tashkil bo'ldi?
9. Adabiyot, san'at, matbuotning urushdagi g'alabaga qo'shgan hissasi nimalardan iborat bo'ldi?
10. O'zbekiston jangchilarining frontdagi jasoratlariga sharh bering.
11. «Turkiston legioni» haqidagi eskicha va yangicha qarashlar nimalardan iborat, bu haqda sizning shaxsiy fikringiz qanday?

VI b o b

SOVETLAR ISTIBDODNING YANADA KUCHAYISHI. MILLIY UYGʻONISHNING YANGI BOSQICHI (1946–1991-YILLAR)

1939–1945-yillarni oʻz ichiga olgan dahshatli ikkinchi jahon urushida SSSR gʻoliblar qatoridan joy oldi. Bu urush Oʻzbekiston hududida boʻlmadi, ammo u mamlakatimiz xalqlari boshiga bitmas-tuganmas kulfat va ofatlar keltirdi. Urush dahshatini chetlab oʻtgan bironta xonadon Oʻzbekistonda topilmasa kerak. Uning oʻtli arosatini ona xalqimiz shu kunga qadar ham har qadamda his etib turibdi.

Sovetlar hukumati urushdan keyingi yillarda ham kommunistik firqa rahnamoligida boshqa mustamlaka oʻlkalari qatorida Oʻzbekistonda ham ulugʻ saltanatchilik, shovinistik va milliy zulm siyosatini yanada avjiga mindirdi. Bu borada «buyuk rus xalqi»ning fashizm ustidan qozonilgan gʻalabadagi alohida oʻrni va xizmati boʻrttirilib, «buyuk ogʻa»dan qarzdorlik uni ulugʻlash va unga sajda qilish gʻoyasi ikkinchi toifaga kiruvchi mustamlakadagi xalqlarning mafkuraviy tarbiyalash vositasi sifatida foydalanildi. Mustamlakachi toʻralar milliy tengsizlik, shovinistik siyosatni «lenincha adolatli milliy siyosat» bayrogʻi ostida amalga oshirdilar, ularning balandparvoz dasturiy gʻoyalari amaliy ish uslublariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Natijada, Oʻzbekiston va oʻzbek xalqi ijtimoiy hayotining barcha sohalarida oʻzining milliy haq-huquqidan mahrum boʻldi. Bu hol 80-yillarda mamlakatda kuchli tus olgan milliy uygʻonish va istiqloqlilik harakatining asosiy sabablaridandir.

1-§. XALQNING SOTSIAL-IQTISODIY AHVOLI

Sanoat. Dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar singari sovetlar Rossiyasi ham oʻz faoliyatining birinchi kunidan boshlab Oʻzbekistonni oʻzining xomashyo yetkazib beruvchi oʻlkasiga aylantirish siyosatini yuritdi, ogʻir sanoatni rivojlantirishga ataylab yoʻl bermadi (urush tufayli gʻarbiy oʻlkalardan Oʻzbekistonga chorasizlikdan koʻchirib keltirilgan sanoat korxonalari bundan istisno, albatta).

Chunki O‘zbekiston SSRning 1927-, 1939- va 1978-yillardagi barcha konstitutsiyalarida O‘zbekiston suveren teng huquqli mustaqil respublika ekanligi yozilgan bo‘lsada, amalda u hech qanday milliy mustaqillik huquqiga ega emasdi. O‘zbekiston ijtimoiy hayotning barcha sohalarida batamom Moskvaga qaram – sovet Rossiyasining tipik mustamlaka o‘lkasi edi. Moskvaning buyrug‘i O‘zbekiston uchun amri vojib hisoblangan. Buni biz respublika xalq xo‘jaligining urushdan keyingi taraqqiyotida yorqin ko‘ramiz. O‘zbekiston xalq shoiri Shukrullo «Qasosli dunyo» kitobida yozganidek, xalqimiz urush yillarida bir buxanka non 250 so‘m, yarim kilo shisha bankadagi gurunchni 160 so‘m bo‘lganda ham chidadi, ertangi kun havosi – «bog‘i eram» – «kommunizm» to‘g‘risidagi safsatlarga ishonib tinimsiz mehnat qildi, non o‘rniga paxta kunjarani iste‘mol qilib¹ qirilib ketdi.

Urushdan O‘zbekiston butunlay holdan toyib har tomonlama hilvirab chiqdi. Sovetlar hukumati va kommunistik firqa respublikaga va uning mehnatkashlariga halokat yoqasiga kelib qolgan xalq xo‘jaligini o‘zi mustaqil hal qilishiga yo‘l berdimi? Yo‘q, albatta. SSSR yagona xo‘jalik kompleksi degan almisoqdan qolgan mustamlakachilik sirtmog‘iga asosan birinchi navbatda dushmandan ozod bo‘lgan mintaqalar aholisiga yordam berish va Moskvaning buyuk og‘alik manfaatlariga javob beradigan tarmoqlargagina e‘tiborni qaratish O‘zbekiston hukumati oldiga vazifa qilib qo‘yildi. N.A. Muhitdinovning yozishicha, o‘zi og‘ir vaziyatda yashayotgan O‘zbekiston mehnatkashlari Krasnodar va Stavropol o‘lkalariga, Ukrainaga 2 mingga yaqin traktorlar va avtomobillar jo‘natdilar, yuzlab parovozlar, 40 mingga yaqin yuk vagonlari va 3,5 ming atrofida yo‘lovchilar tashiydigan vagonlarni ta‘mirlab berdilar. Respublika jamoa va davlat xo‘jaliklari Ukrainaga 8 mingta ot va ho‘kiz, 170 ming bosh qo‘y va echki berdilar.

1946–1991-yillarda O‘zbekiston sanoati haqida hikoya qiluvchi sovetlar davrida matbuot yuzini ko‘rgan deyarlik barcha tarixiy ilmiy, o‘quv metodik qo‘llanma, darsliklar, risola va maqolalarda O‘zbekiston zamonaviy og‘ir industriyaga ega bo‘lgan, rivojlangan mamalakat, «sharqda sotsializm va kommunizm» mash‘ali shaklida ifodalandi. To‘g‘ri, hech kim sovetlar hukmronligi davrida, shu jum-

¹ Тарихчилардан, академик А.М.Панкратова «Великий русский народ» иборасини кўкларга кўтариб мактаганини эслаш ўринлидир.

ladan 1946–1991-yillarda ham Oʻzbekiston xalq xoʻjaligi sanoatining rivojlanganligini inkor etmaydi, uning rivojlanmasligi mumkin ham emas edi. Ammo bu yerda gap boshqa xususda ketmoqda. Gap shundaki, sanoat taraqqiyoti deganda biz uning ikki tarmogʻini tushunamiz. **Birinchidan**, sanoatning «A» tarmogʻi ogʻir sanoat vositalarini ishlab chiqaradigan tarmoq boʻlsa, **ikkinchi**, sanoatning «B» tarmogʻi yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqaradigan tarmogʻidir. Har qanday mustaqil davlatining davlat sifatida yashashini qonuniy taqozo etadigan milliy mustaqilligining kafoloti boʻlgan zamonaviy mudofaa qurollari, mashina asbob-uskunalari ishlab chiqarishga qodir boʻlgan ogʻir industriya sanoatiga ega boʻlishga bogʻliqdir. Ana shu boisdan ham, dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar oʻzlari bosib olgan hududlarda ongli suratda zamonaviy industrial sanoatni rivojlanishiga yoʻl bermaydilar va tez foyda beradigan yengil sanoat tarmoqlarini taraqqiy toptirishga eʼtibor beradilar. Rusiya mustamlakachilari ham bundan istisno emaslar. Agar ana shu nuqtayi nazardan turib masalaga baho beradigan boʻlsak Moskov hukumati 1946–1991-yillarda Oʻzbekistonda oʻzi mustaqil va tayyor sanoat mahsuloti ishlab chiqaradigan qanday yirik industrial korxonalar qurdi degan qonuniy savol tugʻiladi. Rossiya anoyi emas, u hech qanaqa yirik sanoat korxonasini Oʻzbekistonda qurmadi va qurishi mumkin ham emas edi. Oʻzbekiston tuprogʻida qurilgan va maʼlum darajada ahamiyatliroq boʻlgan sanoat korxonalarining 30 foizi Ittifoq tasarrufida, 60 foizi respublika, tasarrufida boʻlib batamom Markazga boʻysunar edi. Faqat 10 foizgina¹ sanoat korxonasi bevosita Oʻzbekistonga boʻysungan va u respublika iqtisodiyotida hal qiluvchi oʻrin tutmagan. Sovetlar hukumati sof mustamlakachilik siyosati olib bordi, Oʻzbekistonni oʻzining asosiy xomashyo yetkazib beruvchi mintaqalaridan biriga aylantirdi, yengil va oziq-ovqat sanoati va mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalarini rivojlantirishni oʻzining bosh maqsadi qilib qoʻydi. 1946–1985-yillarda Oʻzbekistonda elektroenergiya sanoatini rivojlantirish maqsadlarini koʻzlab Angren, Navoiy, Chorvoq, Toshkent elektr stansiyalari, umumiy quvvati 300 ming kvtdan oshadigan 19 ta Chirchiq – Boʻzsuv Gidroelektrostansiyalari, quvvati 126 ming kvtgacha boradigan Farhod GES qurilishi poyoniga yetkazildi. Oʻrta Osiyoda eng yirik boʻlgan va umumiy quvvati 3 million kvtgacha yetadigan Sirdaryo Gidroelektrostansiyasi qurib bitkazildi.

¹ «Хаёт ва иктисод», 1990 йил 1-сон, 11–12-бетлар.

Shu yillar mobaynida yengil va oziq-ovqat sanoatining bir qator korxonalari qurilib ishga tushirildi. Chimboy yog‘ zavodi, Toshkent trikotaj fabrikasi, Namangan sun‘iy tola zavodi, Yangiyo‘lda tikuvchilik fabrikasi (1945–1950), Buxoro, Uchqo‘rg‘on va Qo‘qon yog‘ zavodlari, Toshkent farfor korxonasi (1951–1955), Pop rezina mahsulotlari zavodi, Toshkent, Nukus, Xo‘jayli va Olmaliqda katta panelar ishlab chiqarishga moslashgan kombinatlar, Ohangaron sement zavodi, Yangiyo‘l konditer fabrikasi, Namangan konserva zavodi, Shahrisabz go‘sh t kombinati, Urganch, Namangan va Navoiyda sut zavodlari (1959–1965), keyingi yillarda Angren rezina kombinati, Xiva gilam fabrikasi, Buxoro ip gazlama kombinati, Koson yog‘-moy zavodi, Toshkent motor zavodi, Samarqand maishiy muzlatkichlar zavodi, Quvasoy chinni buyumlar zavodi (1966–1985) va boshqalar qurilib ishga tushirildi.

O‘zbekistonda sovetlar hukumatining rangli va qora metallurgiya, ko‘mir ishlab chiqarish, gaz va neft mahsulotlarini qazib olish, transport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirish, kapital qurilish hamda shaharsozlik kabi sohalarga e‘tibor berganligi to‘g‘risida keragidan ortiqcha yozilgan.

Jumladan, O‘zbekistonning poytaxti O‘rta Osiyoning yirik shaharlaridan biridir. Unda 250 dan ortiq sanoat korxonalari bor. 1966-yilda ro‘y bergan tabiiy ofat yer silkinishidan so‘ng shaharda ko‘plab ulkan qurilishlar bunyod etildi. Ular Toshkent shahrining ko‘rkidir. 1946-yildan so‘ng bir qator shaharlar paydo bo‘ldi. Bular Olmaliq, Angren, Guliston, Yangiyo‘l, Yangiyer, Zarafshon, Yangiobod, Shirin, Navoiy, Taxiatosh va boshqalardir. 1946–1991-yillarda O‘zbekistonda yirik va kuchli gaz sanoati kompleksi yaratildi. Jarqoq, Gazli, Uchqir, Saritosh, Muborak, Sho‘rtan, O‘rtabuloq, Yangi Qazgan kabi yirik gaz konlari topildi va ishga tushirildi. Natijada 1940-yilda O‘zbekistonda 0,7 milliard kubometr gaz qazib olingan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1966-yilda – 22,566 million¹ kubometrni, 1970-yilda – 32,1 million 1980-yilda – 34,8 million va 1986-yilda esa 38,6 million² kubometrni tashkil etadi. Bu hol O‘zbekiston yoqilg‘i tizimida gaz hissasining keskin oshishini ta‘minladi. Oqibatda 1960-yilda yoqilg‘i tizimida gaz iste‘mol qilishning hissasi 8,6 foizga teng bo‘lgan bo‘lsa, 1970-yilda bu

¹ Жўрақулов О. Кудратли энергия манбаи. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 112-бет.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник. – Т., «Узбекистан».

daraja 64,6, 1980-yilda – 79,6, 1985-yilda esa 80,2 foizni tashkil qildi. Ammo diqqatni tortadigan eng muhim joyi shundaki, Oʻzbekistonning yer qaʼridan qazib olinadigan bebaho boylik – zangori olov Oʻzbekiston mehnatkashlarining kosasini oqartirishga xizmat qilmadi, balki asosan «ogʻalarimiz»ning goʻshalarini qizdirdi, mustamlakachilarga behisob boylik keltirdi. Chunki Muborak, Shoʻrtan, Gazli va boshqa gaz konlaridan 1–3 kilometr masofada joylashgan qishloqlar, ovullar va aholi punktlarida yashayotgan mahalliy xalq yantoq, gʻoʻzapoya va tezaklarni yoqib qozonini qaynatishga majbur boʻlganda, Oʻzbekistonning zangori olov boyliklari yerosti gaz quvurlari orqali Urolning sanoat markazlariga, Moskvaga, hatto Yevropa davlatlariga bamisoli kanal suvidek oqizildi. Jami boʻlib Oʻzbekiston gazining 70 foizdan ortigʻi mamlakatimizdan tashqariga yuborildi.

Yer ostidan qazib olinib, yuz foiz markazga joʻnatilgan ming-ming tonnalab oltin, uran va boshqa tenggi yoʻq qimmatbaho boyliklar va maʼdanlar toʻgʻrisida gapirmasa ham boʻladi. Ayniqsa, paxtachilikni rivojlantirish manfaatlarini koʻzlab degan bahonada 1946–1991-yillar mobaynida Oʻzbekistonda kuchli kimyo sanoati vujudga keltirildi. Respublika kimyo sanoatining toʻngʻich korxonasi boʻlgan, 1940-yilda qurilib ishga tushirilgan va urush yillarida front manfaatlariga xizmat qilgan Chirchiq elektrokimyo kombinati qayta jihozlantirildi. U mineral oʻgʻitlar ishlab chiqishga moslashtirildi. Urushdan keyingi yillarda Qoʻqon va Samarqand superfosfat, Fargʻona azotli oʻgʻitlar, Olmaliq kimyo zavodlari, Navoiy kimyo kombinati, Andijon gidroliz, Fargʻona furon birikmalari va Yangiyoʻl biokimyo zavodlari qurib ishga tushirildi. Eng dahshatli shundaki, oʻzidan hisobsiz zaharli kimyoviy moddalarni atrofga tarqatuvchi bunday korxonalar necha minglab ajdodlarimizning mehnatlari evaziga obod etilgan va gullab-yashnab turgan aholi zich joylashgan vohalar va shaharlarda ataylab joylashtirildi. Bu korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlari keskin oshib bordi. Buni quyidagi raqamlar ochiq-oydin koʻrsatadi: Agar 1940-yilda respublikada 2 ming tonna mineral oʻgʻit ishlab chiqarilgan boʻlsa, bu koʻrsatkich 1960-yilda – 1120,5 ming tonnani, 1965-yilda – 2145,5 ming, 1970-yilda – 4091,0 ming, 1975-yilda esa 6132 ming tonnani tashkil etdi. Bu hol respublika ekologik vaziyatiga halokatli taʼsir koʻrsatdi. Zaharli va zararli kimyoviy moddalarning atmosferaga chiqarib tashlanishi va ularning qishloq xoʻjaligida keng qoʻllanilishi natijasida tabiatga, oʻsimlik va hayvonot olamiga zarar yetdi, havo, suv, qishloq xoʻjalik mahsulotlari, hatto bogʻdorchilik me-

valari zaharlandi. Kimyoviy korxonalarining ekologik vaziyatga halokatli ta'sirining oldi olinmadi, bu korxonalar ishlab chiqarayotgan zaharli moddalarni yutib, gazlarni tozalaydigan qurilmalar o'rnatilmadi. Oqibatda bu zaharli moddalar odamlar salomatligiga halokatli ta'sir ko'rsatdi, turli xil kasalliklar ko'paydi. Yana bu ham yetmagandek respublika kimyo korxonalarida ishlab chiqarilgan nitron, aseton va kaprolaktam birlamchi xomashyo mahsuloti sifatida O'zbekistondan tashqariga olib chiqib ketilar edi.

Xullas, 1990-yillarga kelganda O'zbekiston og'ir vaziyatga tushib qoldi. Jumhuriyatdan chetga chiqarilayotgan mahsulotning 3/2 qismi xomashyo hissasiga to'g'ri keldi, O'zbekistonga chetdan keltirilayotgan narsalarning 60 foyizini esa mashinalar, asbob-uskunalar, yengil sanoat va oziq-ovqat sanoat mahsulotlari¹ tashkil etdi. Respublika o'zi yetishtiradigan va markazga yetkazib beradigan juda qimmatli xomashyo mahsulotlari – metall, paxta, nitron, kaprolaktam va boshqalarni o'zida tayyor mahsulot tarzida ishlab chiqarish imkoniyati bo'lmaganligidan, uni tayyor mahsulot tovarlari shaklida bir necha barobar qimmat narxlarda markazdan sotib olishga majbur bo'ldi. Natijada hayot uchun g'oyat zarur va qimmatli xom ashyolarni ishlab chiqarayotgan O'zbekiston bu mahsulotlarni yetishtirishdan foyda emas zarar ko'rdi, markazdan dotatsiyalar olib yashaydigan boqimanda jumhuriyatga aylandi. Va aksincha bunday xomashyo mahsulotlarini o'zi yetishtirmasada, uni o'zida qayta ishlab, tayyor sanoat mahsulotlari tarzida sotuvchi Rossiya bundan behisob boyliklar olib foyda orttirdi.

Qishloq xo'jaligi. 1946–1991-yillar mobaynida sovetlar hukumati O'zbekiston qishloq xo'jaligini ilgari yillardagidek bir tomonlama rivojlantirish yo'lida olib bordi va asosan paxtachilik taraqqiyotiga e'tiborni qaratdi. Respublikaning Markazga qaramligini yanada mustahkamlashning sharti bo'lgan bu siyosatni g'oyaviy va nazariy jihatdan asoslash uchun «**Yagona xo'jalik kompleksi**» va «**ixtisoslashtirish**» deb atalmish buyuk davlatchilik ta'limoti ro'kach qilindi. Natijada O'zbekistonda paxta yakkahokimligi mamlakatning istiqboli va taqdiri uchun dahshatli va halokatli kuchga aylandi. Sobiq Ittifoq uchun yildan yilga ko'proq paxta yetkazib berishi lozim bo'lgan O'zbekiston aholisining yashash va hayot kechirishining birinchi darajali sharti bo'lgan boshqa mahsulotlarni tilamchi gadolardek so'rab Moskovning sadaqa beruvchi qo'lga intizor bo'lib, jovdirab qarab

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990 йил, 5 июнь.

turadigan ahvolga tushdi. Paxta yakkahokimligini taʼminlashga qaratilgan sovetlar siyosatining natijalari yuqoridagi fikr-xulosalarni yorqin ifodalaydi.

1946–1991-yillar mobaynida kommunistik firqa va sovetlar hukumati paxtachilikni rivojlantirishga qaratilgan oʻnlab qarorlar qabul qildi, uni rivojlantirish bilan bogʻliq rejalar Moskvada Davlat reja qoʻmitasida ishlab chiqilar va u xalq xoʻjaligini rivojlantirish direktiv hujjatlariga asos qilib olinar edi. Bu rejalarni Oʻzbekistonning qoʻgʻirchoq va hech qanday huquqqa ega boʻlmagan hukumati hamda firqa tashkiloti soʻzsiz bajarishga majbur edi. Oʻzbekiston kommunistik firqasining sobiq birinchi kotibi Inomjon Usmonxoʻjayevning bu xususda quyidagi iqrori gʻoyatda oʻrinlidir: **«Lekin oʻsha vaqtda davr boshqa edi. Oʻylagan narsangni amalga oshira olmasding. Erkin fikr yuritib ishlolmasding. Misoli qoʻgʻirchoq edik... Kichkina bir inshoot qurmoqchi boʻlsak ham yuqoridan ruxsat olishimiz lozim edi. Hamma narsa Gosplanda hal boʻlar edi. Jumhuriyatda oʻtadigan Oliy Kengash sessiyalari shunchaki nomiga oʻtar edi. Chunki hamma narsa oldindan hal qilib qoʻyilardi... Hamma respublika rahbarlari topshiriqni bajarishga majbur edi. Misol uchun paxta plani masalasini olaylik. Planni Moskva belgilardi. Qani I tonna kamaytirib koʻring-chi? Sizni siyosiy koʻrlikda ayblashardi»¹**

Markaziy hukumat Oʻzbekistonda paxtachilikni rivojlantirish maqsadlarini koʻzlab juda katta hajmdagi mablagʻlarni sarfladi va paxtachilikning moddiy-texnika bazasini mustahkamladi. Buni shu fakt-dan ham bilsa boʻladiki, agar 1940-yilda Oʻzbekiston paxta dalalarida 23 ming traktor ishlagan boʻlsa, 1965-yilda – 89,9 ming, 1970-yilda – 121,3 ming, 1975-yilda – 145,2 ming, 1980-yilda – 157,3 ming va 1985-yilda – 188,9 ming traktor ishladi. Paxta terish mashinalarining soni 1960-yilda – 8,3 ming, 1970-yilda 26,1 ming, 1980-yilda – 36,6 ming va 1985-yilda esa 39,6 mingtaga yetdi².

Sovetlar hukumati Oʻzbekistonda suv xoʻjaligi qurilishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini yaxshilash maqsadlari uchun juda katta hajmdagi kapital mablagʻlarni sarfladi. Buni quyidagi aniq raqamlar

¹ «Ёш ленинчи» 1991 йил, 12–13 ва 15 ноябрь сонлари.

² Raqamlar manbai: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. – Т.: Узбекистан, 1984, с.15. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник. – Т.: Узбекистан, 1989, с. 86.

ko'rsatib turibdi. Agar respublikada 1924–1940-yillardagi suv xo'jaligi qurilishi uchun (16 yil mobaynida) 264 million so'm kapital mablag' sarflangan bo'lsa, 1961–1975-yillarda (o'n besh yil) 7 milliard 087 million so'm va 1976–1985-yillarda esa (ya'ni 10 yilda) bu sohada sarflangan kapital mablag' 10 milliard 243 million so'mga teng bo'ldi. Ya'ni keyingi o'n yil mobaynida suv xo'jaligi qurilishiga sarflangan kapital mablag' 1924–1940-yillar o'z ichiga olgan 16 yildagi kapital mablag' hajmidan salkam 39 baravar ko'p bo'ldi. Bu hisobga irrigatsiya va melioratsiya ishlari uchun qilingan sarf-xarajatlar kirmaydi. Faqat 1971–1985-yillarda melioratsiya tadbirlari uchun davlat 19 milliard 881 million so'm mablag' ajratdi. Natijada O'zbekistonda Amu va Sirdaryo havzasi suvlari hisobidan 20 dan ortiq suv omborlari, o'nlab kanallar barpo etildi. Agar 1946-yilda O'zbekiston xaritasida faqat bitta Kattaqo'rg'on suv ombori bo'lgan bo'lsa, keyingi yillarda O'rta to'qay, Janubiy Surxon, Uchqizil, Chimqo'rg'on, Quyimozor, Kosonsoy, Tuyabo'g'iz, Tuyamo'yin, Chorvoq, Ohangaron, kabi suv omborlari paydo bo'ldi.

Sovetlar hukumati nima bo'lsada ko'proq paxta olishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Ana shu niyatda O'zbekiston qishloq xo'jaligiga yetkazib berilgan mineral o'g'itlar yildan yilga oshirildi. Agar 1951-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligi 0,9 million tonna mineral o'g'it olgan bo'lsa, 1980-yilda uning miqdori 5 million tonnadan oshib ketdi. Respublika Davlat agrosanoat qo'mitasi ma'lumotlariga qaraganda 1981–1985-yillarda har gektar paxta maydoniga 241 kg azot, 120 kg fosfor va 51,6 kg kaliy (100 foiz ozuqa modda hisobida) ishlatilib yilda ja'mi 412,6 kg mineral o'g'it tashlangan. Bu Umumittifoq ko'rsatkichidan 3,5 va AQSH dan 4,5 baravar yuqori demakdir. Sarhisobsiz ishlatilgan va turgan-bitgani zahri qotil bu mineral o'g'itlar ona yerimiz tuprog'ining tabiiy holatini buzib, zarar keltirishdan tashqari atrof-muhitga ta'sir o'tkazib, ekologik vaziyatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Ammo bu masalalar mustamlakachi qizil saltanatchilarni qiziqtirmadi. Ularga nima bo'lsada, ko'proq paxta kerak edi. Shu bois besh yilliklar rejalarida respublikada paxta yetishtirish miqdori muttasil oshib boraverdi. O'zbekiston 1946–1950-yillarda davlatga 7 million 729 ming tonna paxta bergan bo'lsa, 1951–1955-yillarda bu ko'rsatkich 12 million 270 ming tonnani tashkil etdi. 1981–1985-yillarda esa qo'li qadoq zahmatkash O'zbekiston mehnatkashlari yetkazib bergan paxta 28 million 617,6 ming tonnaga yetdi. Bu raqam-

lar shuni koʻrsatmoqdaki, Oʻzbekistonda paxta tayyorlash 1946–1950-yillarga nisbatan 1951–1955-yillarda bir yarim, 1981–1985-yillarda qariyb toʻrt baravarga yaqin ortgan. Har bir narsaning ham oʻz oʻlchovi chegarasi bor, albatta. Paxta yetishtirishning Oʻzbekistonda bu darajada katta surʼatlar bilan oʻsishi nimaning hisobidan boʻldi degan qonuniy savol tugʻilishi turgan gap. Balki bu oʻsish koʻp miqdorda ishlab chiqarilgan zaharli mineral oʻgʻitlarning qishloq xoʻjaligida ishlatilishi natijasida yuz bergandir. Yoʻq unday emas ekan. Mutaxassislarning hisob-kitoblari va bergan maʼlumotlariga qaraganda paxtachilikda mineral ximikatlarning beradigan foydasi 40–45 foizdan oshmas ekan. Aksincha, mineral oʻgʻitlarning paxta ekiladigan maydonlarda haddan tashqari koʻp ishlatilishi yerlarning tabiiy holatini oʻzgartirib hosildorlikka halokatli taʼsir koʻrsatdi. Ikkinchidan esa, xoʻjaliklarning iqtisodiyotiga juda katta moddiy zarar keltirdi. Chunki, 1989-yilgi narxlar boʻyicha ammiak selitrining 1 tonnasi 70 soʻm, ammfosning 1 tonnasi 96 soʻm 50 tiyin, kotoran gerbitsidning 1 tonnasi 12 ming soʻm va hokazoni tashkil etgan. Raqamlar shuni koʻrsatadiki, Oʻzbekistonda 1960–1980-yillarda gektar boshiga paxtadan olinadigan hosil koʻpayishi oʻrniga kamayib ketdi. Jumladan agar 1966–1970-yillarda har gektar yerdan oʻrtacha **25,1 sentner**, 1970-yilda esa **26,3 sentner** hosil olingan boʻlsa, **1986–1987-yillarda bu koʻrsatkich 23,7 sentnerga va 1987-yilda esa 23,1 sentnerga¹ tushib qolgan.** Biz aytmoqchimizki, paxta tayyorlash yalpi miqdorining yildan yilga oshib borishi asosan paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi hisobidan amalga oshirilgan. Paxta ekiladigan maydonlarning yil sayin kengayib borganligini quyidagi raqamlar ochiq-oydin koʻrsatadi. Agar 1940-yilda – 923,5 ming gektar yerga chigit qadalgan boʻlsa, bu koʻrsatkich 1960-yilda – 1386,6 ming, 1970-yilda – 1709,2 ming, 1980-yilda – 1877,7 ming va 1987-yilda esa – 2107,7 ming gektarga teng boʻldi. Demak paxta ekiladigan maydonlar 1987-yilda **1 million 184,2 ming gektarga yoki ikki barovardan ham ziyodroq koʻpaydi. Paxta ekin maydonlari hatto aholi tamorqalarigacha kirib bordi, eshik va derazalar atroflarigacha gʻoʻza ekiladigan boʻldi. Paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi qaysi yerlar hisobidan amalga oshdi?**

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. – Т.: Узбекистан, 1988, стр. 89.

Birinchidan, Mirzacho‘l, Markaziy Farg‘ona, Qarshi va Surxon-Sherobod cho‘llarining o‘zlashtirilishi hisobidan amalga oshirildi. **Ikkinchidan**, qadim-qadimdan o‘zining shirin-shakar anorlari, o‘rik-lari, anjir-u olmalari, turli xildagi uzumlari-yu nashvatilari, mazasi tilni yoradigan qovunlari-yu tarvuzlari bilan jahonga mashhur bo‘lgan behisob bog‘-u rog‘larimizni quritib paxtazorlarga aylantirish orqali bo‘ldi. **Uchinchidan**, esa 30–40-yillarda 0,15 gektardan qishloq aholisidan ajratib berilgan tomorqa yer uchastkalarining 1980-yillarga kelib **0,012** va hatto **0,06 gektarga qisqarishi hisobidan amalga oshirildi**. Bu ishlarning hammasi Moskvaning bevosita buyrug‘i bilan bajarildi. Mahalliy qo‘g‘irchoq rahbarlar Markazga yaxshi ko‘rinish ilinjida yuqoridan bo‘lgan buyruqni bajaribgina qolmasdan bu borada, «tashabbuskorlik namunalari»ni ham ko‘rsatganlar. Uni shundan ham bilish mumkinki, Nuriddin Muhiddinov, (O‘zbekiston Kompartiyasi-ning sobiq birinchi kotibi)ning ma‘lumotlariga qaraganda O‘zbekistonda ko‘proq paxta yetishtirish va Mirzacho‘l yerlarini o‘zlashtirish masalasi bilan shaxsan «xalqlar dohiysi» **I.V.Stalin qiziqqan**. Nuriddin Muhiddinov I.Stalin bilan bo‘lgan suhbatda uning ko‘nglini xushlab Mirzacho‘lning «istiqboli» haqida bunday degan: **«Hozir bu yerda 200 ming gektar yerdan foydalanilmoqda, yana 600 ming gektar maydonni sug‘orish mumkin»**¹.

Ish shu darajaga borib yetdiki, hatto gullab-yashnab turgan bog‘-u rog‘lar, poliz ekinlari maydonlari keskin qisqarganligidan mamlakat fuqarolari inson organizmi uchun vitaminlarga boy bo‘lgan meva va savzavotlarni kam iste‘mol qiladigan bo‘lib qoldilar. Yaylovlarning paxta ekiladigan maydonlarga aylantirilganligi natijasida chorva mollari tuyog‘ining umumiy soni keskin qisqarib ketdi. Bu hol o‘z navbatida respublika aholisi uchun juda zarur bo‘lgan go‘sht, sut va sut mahsulotlarini yetishtirishni juda og‘ir ahvolga solib qo‘ydi. Buni biz quyidagi jadval raqamlaridan ko‘rib to‘la ishonch hosil qilamiz.

Ushbu keltirilgan raqamlardan ma‘lum bo‘ladiki, O‘zbekistonda 1960–1986-yillarda 1940-yilga taqqoslaganda aholining o‘shish sur‘atlariga qaraganda paxta tayyorlash bir necha barobar o‘sgani holda sigirlar, qo‘y va echkilarining o‘shish sur‘ati keskin orqada qolgan, qo‘y va echkilar 1971-yilda ko‘payish o‘rniga 1961-yilga nisbatan deyarlik

¹ *Мухиддинов Н.* Кремлда ўтган йилларим. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 78-бет.

Yillar	Aholi umumiy sonining o'sishi (ming kishi)		Paxta yetishtirish		Sigirlar soni		Qo'y va echkilar soni		Otlar	
	Barcha aholi	Foiz hisobida	Ming tonna hisobida	Foiz hisobida	Ming bosh	Foiz hisobida	Ming bosh	Foiz hisobida	Ming bosh	% hisobida
1940	6,551	100	1.385,9	100	621,6 (1941)	100	5.792,0 (1941)	100	465,8 (1941)	100
1960	8,722	133,2	2.823,5 (1960)	203,7	843,9	140,6	6.8901,0	153,6	200,8	43,7
1971	12,147	185,4	4.495,2 (1970)	324,4	1139,7	183,3	7.977,7	137,7	115,5	25,3
1981	16,158	246,6	6.022,4	434,5	1360,2	218,8	8.961,9	154,7	82,2	17,9
1986	18,487	282,2	5.831,8	388,4	1559,4	250,8	9.256,3	159,8	88,0	19,04

16 foizga yaqin kamayib ketgan. Faqat 1981-yilga kelib 1961-yilgi darajaga ko‘tarila olgan, xolos. **Otlar masalasida esa ahvol nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan. Otlarning umumiy soni 1941-yildagi 450,8 mingdan 1981-yilda birdaniga 82,2 ming boshga tushib ketgan, yoki 82,1 foiz kamayib ketgan. Paxta maydonlarining kengayishi Amu va Sirdaryo suvlarining kamayishiga, natijada Orol fojiasining kelib chiqishiga sabab bo‘ldi.**

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining boshqa tarmoqlarida ham sovetlar hukumati markaz manfaatini birinchi o‘ringa qo‘ygan holda siyosat yurgizdi, iloji boricha respublikalardan ko‘proq xomashyo mahsuloti o‘marib olish payida bo‘ldi. Masalan, respublikada davlatga pilla topshirish yildan yilga oshib boraverdi. Agar 1940-yilda O‘zbekiston pillakorlari hammasi bo‘lib 9,8 ming tonna pilla tayyorlagan bo‘lsalar, bu raqam 1960-yilda – 14,6 ming tonna, 1970-yilda – 18,4 ming tonna, 1980-yilda – 30,3 ming tonna va 1990-yilda esa 32,8 ming tonnani tashkil etdi. O‘zbekiston fuqarolari ota-bobolarining qadim-qadimdan iste‘mol qilib kelgan vitamin va darmon dorilarga boy balh va shotut singari mevalardan bahramand bo‘lish, ulardan tutmayiz va shinni qilib, qish paytilari rohatlanishdan butunlay mahrum bo‘ldilar.

Sovetlar hukumati aholidan nihoyatda zarur bo‘lgan sohalar: don mahsulotlari, kartoshka va sabzavot mahsulotlari yetishtirish gektar boshiga o‘shish o‘rniga kamayib bordi. Agar 1980-yilda respublikada har gektar yerdan 21,4 sentner don mahsulotlari, 100 foiz kartoshka va 221 sentner sabzavot olingan bo‘lsa, 1990-yilda bu ko‘rsatkich 20,2 sentner don mahsulotlari, 80 sentner kartoshka va 192 sentner sabzavotga teng bo‘ldi. Buning oqibatida Ollohning qudrati bilan jannatmakon va boy qilib yaratilgan o‘lkamizning Moskvaga qaramligi va tobeligi yanada oshdi.

2-§. MAORIF VA OLIY TA'LIM

Urushdan keyingi yillarda O‘zbekiston sovetlar hukumati maorif, fan va madaniyatni rivojlantirishga e‘tibor bermadi, deyishga hech qanday asos yo‘q. Ammo bu tarmoqlar buyuk davlatchilik siyosati manfaatlariga bo‘ysundirilgan holda olib borildi. Bu siyosatni «baynalmilalchilik» va «shaklan milliy mazmunan sotsialistik» deb atalgan shovinistik g‘oyalar asosida amalga oshirildi. Chunki «baynalmilalchilikka» tashqi shakl va tashviqot-targ‘ibot nuqtayi nazaridan haqiqiy baynalmilalchilik g‘oyasi berilgan bo‘lsada, amalda sovetlar hukm-

ronligi davrida bu gʻoya har qanday milliylik va milliy manfaatni nazar-pisand qilmas, milliylik va milliy manfaat gʻoyasi tarafdorlarini hech ikkilanmasdan iskanja ostiga olar va qatagʻon qilar edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyat gʻoyasi ham aslida mahalliy millatlar ongini zaharlash quroli boʻlgan. Chunki «shakl» shunchaki ishlatilgani holda asosiy maqsad gʻoya mazmun pardasiga oʻralgan boʻlib, u milliy qadriyatlarni gʻorat qilib, «sotsialistik» niqob ostida ruslashtirish manfaatlariga xizmat qilar edi. 1946–1990-yillarda Oʻzbekistonda xalq taʼlimi, oliy va oʻrta maxsus taʼlim rivojini quyidagi raqamlar koʻrsatdi: 1940–1941-oʻquv yilida 5448 umumtaʼlim maktablari boʻlib, ularda 1 million 651,1 ming oʻquvchi taʼlim-tarbiya olgan boʻlsa, 1987–1988-oʻquv yilda 8111 umumtaʼlim maktablarida oʻquvchilar soni 4 million 406,3 ming¹ kishiga yetdi, yaʼni taxminan uch yarim barobarga yaqin koʻpaydi. 1990-yilda umumtaʼlim maktablari soni 9000 taga yetdi.

Shu yillar mobaynida oʻrta maxsus va oliy taʼlim tarmoqlari ham rivojlandi. 1940–1941-oʻquv yilida Oʻzbekistonda 98 ta oʻrta maxsus oʻquv yurtlari mavjud boʻlsa, 1960–1961-oʻquv yilida ularning soni 75 taga tushib qoldi, 1988-yillarda esa 248 tani tashkil etdi. Shu yillar mobaynida ularda oʻquvchilar soni ham oʻsdi: Oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida oʻquvchilar soni 1940–1941-oʻquv yilida 25,1 ming, 1960–1961-oʻquv yilida 292,0 ming kishini tashkil etdi.

Oliy oʻquv yurtlari tarmogʻi ham oʻsdi. 1940–1941 oʻquv yilida Oʻzbekistondagi 30 ta oliy oʻquv yurtida 19,1 ming talaba tahsil koʻrgan boʻlsa, 1960–1961-oʻquv yilda 30 ta oliy oʻquv yurtida 1001,3 ming va 1987–1988-oʻquv yilida 43 ta oliy oʻquv yurtida 300,3 ming talaba oʻqidi.

RSFSR Ukrainadagi pedinstitutlarda rus tili va adabiyoti fakultetlariga Oʻzbekistondan koʻplab talabalarning qabul qilinishi va oʻqitilishi ham ruslashtirishning bir vositasi sifatida namoyon boʻldi.

Shu yillar mobaynida respublikada hunar-texnika bilim yurti tarmoqlari ham kengaydi. Umumtaʼlim, oʻrta maxsus va oliy oʻquv yurtlarida taʼlim tarbiya beruvchi oʻqituvchi-pedagog kadrlar soni ham bir qadar oʻsdi. Ammo sovetlar hukumati oʻzining mustamlaka oʻlkasi hisoblangan Oʻzbekistonda mustaqil davlat manfaati va talablariga

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. – Т.: Узбекистан, 1988, стр. 266.

javob beradigan ta'lim-tarbiya siyosatini olib bormadi. Asosiy e'tibor mustamlakachilarga tez obro' keltiradigan qorni shishirilgan raqamlarning o'sishiga qaratildi, ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy o'zagini tashkil etuvchi mazmun esa mustamlakachilar manfaatiga xizmat qilardi. Milliy manfaat ikkinchi rejaga surildi. Bu borada andak bo'l-sada o'z fikr-xulosalariga ega bo'lgan maorif xodimlari qatag'on qilindilar. Bu sovetlar hukumatining milliy mustamlaka va qaram o'lkalarda yurgizgan siyosati mohiyatining tarkibiy qismidir. Sovetlar maxfiy xizmati milliy mustamlaka va qaram mamlakatlardagi qo'g'irchoq hukumat boshliqlariga yuborgan «mutlaqo maxfiy» (Moskva, 06,1947, K AA-SS 113, IK (003)47) buyrug'ida xalq ta'limi va oliy ta'lim masalasida quyidagicha ko'rgazma bergan edi: **«Boshlang'ich va o'rta maktablarda, bundan ham avval, o'rta va oliy o'quv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomonimizdan belgilanadigan kishilarni qo'yish kerak...»**

Oliy o'quv yurtlariga shunday kishilarni qabul qilishga erishish kerakki, ular xalqning omi qatlamidan bo'lishsin va ularni mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim olish emas, balki faqat diplom qiziqtirsin»¹. Sovetlar hukumronligi yillarida O'zbekistonda ham ana shu ko'rgazmadan kelib chiqqan holda xalq maorifiga, oliy va o'rta maxsus ta'limga rahbarlik qilindi. Bu hol albatta o'zining salbiy natijalarini bermay qolmadi.

O'zbekiston xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari qoldiq prinsipiga asosan mablag' bilan ta'minlanganlar. Shu boisdan ular juda nochor moddiy bazaga ega edi. Respublikada ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag'ning o'sish dinamikasi bu fikrni yaqqol isbotlaydi. **Ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag' hajmi 1960-yilda – 282 million so'm, 1970-yilda – 951 million, 1980-yilda – 1,925 million, 1985-yilda – 2,619 million va 1987-yilda – 2,935 million²** so'mga teng bo'lgan. Boshqacha aytganda fan, madaniyat va xalq ta'limiga sarflanadigan xarajatlarning ja'mini birga qo'shib hisoblaganda ular budjet **mablag'larining 2,7 foizidan** nariga o'tmas edi. Holbuki Amerika Qo'shma Shtatlaridek yuz yillar davomida yuksak

¹ «Муносабат» (Эркин хафталик), 1990 йил, 30 ноябрь.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. – Т.: Узбекистан, 1988, стр. 322.

taraqqiyot darajasida kelayotgan mamlakatda 1989-yilda taʼlim uchun qilingan umumiy xarajatlar **260 milliard dollarga teng boʻldi, AQSH davlat budjetining 6,4 foizini tashkil etdi, demakdir.** Juda koʻpchilik Yevropa mamlakatlari ham taʼlim uchun davlat budjetining 5,5 foizini sarflaydilar. Hatto Afrika qitaʼsida joylashgan mamlakatlar ham taʼlim uchun davlat budjetining 5,4 foizini sarflamoqdalar. Bu Oʻzbekistondagi shu maqsad yoʻlida 80-yillarda sarflangan xarajatlardan ikki barobar koʻp demakdir. Shu boisdan ham 80-yillarga kelib Oʻzbekiston umumtaʼlim, oʻrta maxsus va oliy taʼlim tarmoqlarining moddiy bazasi juda ogʻir va nochor ahvolda edi. 1990-yildagi yozma mambalarning maʼlumotlariga qaraganda respublikadagi har toʻrt maktabdan biri avariya holatida boʻlgan, 2895 sinf xonasi poli, 3302 sinfning shifti boʻlmagan. **50 foiz maktablarda ovqatlanish uchun sharoit, vodaprovod va kanalizatsiya boʻlmagan.** 1 million 200 ming oʻquvchi ikki smenada, Qoraqalpogʻistonda, Toshkent va Fargʻona viloyatlaridagi 35 maktabda darslar **uch smenada olib borilgan.** Maktablarni yillik taʼmirlash va yangi oʻquv yiliga tayyorlash ishlari asosan otaliq tashkilotlari va ota-onalar ajratadigan mablagʻlar hisobidan amalga oshiriladigan boʻlib qoldi. Oliy va oʻrta maxsus taʼlim tarmoqlarining ahvoli ham bundan afzal emas edi. Maorif tarmoqlarining oʻquv-texnika va metodik bazalarining nochorligini gapirmaisa ham boʻladi.

Maktablar va oliy oʻquv yurtlarida oʻqitiladigan fanlarning oʻquv dasturlari Moskvada tayyorlanar va Oʻzbekiston sharoitiga moslashtirilardi va u batamom mustamlakachi sovetlar manfaatiga xizmat qilar edi.

Maktablar, oʻrta maxsus va oliy oʻquv yurti oʻqituvchilarining ustoz, tarbiyachi va pedagog sifatidagi obroʻ-eʼtibori tushib ketdi. Bu jarayon ayniqsa 50-yillarning ikkinchi yarmi va 60-yillardan eʼtiboran kuchaydi. Xususan bu hol 70–80-yillarda keskin tus oldi. 1987-yil may oyida boʻlib oʻtgan Oʻzbekiston oʻqituvchilarning VII syezdida keyingi ikki yil davomida 23 mingga yaqin oʻqituvchi pedagoglik ishini tashlab ketganligi taʼkidlandi. Yosh yigit-qizlar oʻrtasida pedagoglik kasbiga qiziqish havasi soʻnib ketdi. Buni shu fakt isbotlaydiki, oʻzlari pedagoglik kasbi boʻyicha oʻqishga kirgan boʻlsalarda Qarshi, Sirdaryo, Termiz, Xorazm va boshqa joylardagi pedagogika institutlarning 20 foiz birinchi kurs talabalari oʻtkazilgan savol-javoblarda tasodifan mazkur kasbni tanlaganliklarini bildirganlar. Beshinchi kursda esa talabalarning 30 foizdan koʻprogʻi pedagog boʻlib ishlashni

xohlamaymiz deb javob qaytarganlar. Termiz, Qarshi (1983–1987-yillar), Farg‘ona, Xorazm (1984–1988-yillar), Sirdaryo, Jumhuriyat rus tili va adabiyoti pedagogika instituti (1984–1989-yillar)ni bitiruvchi kurs talabalaridan 40 foizi boshqa tashkilotlarda mehnat qilishni xohlaydi, 46,4 foizi esa o‘z ixtisosidan ko‘ngli qolgan. Yettita pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalarining 31 foizi ota-onalar maslahati bilan (1986-yil) pedagoglik kasbini tanlagan. O‘zi tanlagan kasbhunarga mehr-havas va qiziqish bo‘lmagach, tayyorlanayotgan kadrlarning sifat darajasi to‘g‘risida gap yuritish albatta mantiqsizdir. Shu boisdan ham Jizzax, Qarshi, Buxoro pedagogika institutlari bitiruvchilari bilan dastur hajmida yozma ish olinganda ularning teng yarmi qoniqarsiz baho olgan. Farg‘ona institutini bitirib, maktabda matematikadan dars berayotgan **100 nafar o‘qituvchidan maktab dasturi hajmida yozma ish** olinganda ularning 80 foizi, Jizzaxda esa 1988–1989-o‘quv yilida 60 nafar¹ o‘qituvchining hammasi qoniqarsiz baho olgan.

Maktablar va oliy o‘quv yurtlarida o‘qituvchilar obro‘sining tushib ketishiga olib kelgan omillar va sabablar nimalardan iborat?

Birinchidan, moddiy omildir. 50-yillardan e‘tiboran o‘qituvchilik va pedagoglik kasbiga nisbatan sovetlar hukumatining munosabati salbiy tomonga keskin o‘zgardi, ularning mehnatiga to‘lanadigan haq jiddiy kamaytirildi.

Ikkinchidan, moddiy ishlab chiqarish birinchi darajali vazifa degan bahonada va ta‘limni ishlab chiqarish bilan bog‘lab olib borish degan vaj-karson asosida maktab va oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim-tarbiya bo‘shashib ketdi, u ikkinchi rejaga surib qo‘yildi. Maktab o‘quvchilari va oliy o‘quv yurtlarining talabalari bir necha oylab paxtani yagonalash, qator oralariga ishlov berish, terim mavsumiga va chorva uchun yem-hashak tayyorlash kabi ishlarga surunkali safarbar qilingilar. O‘qituvchi-pedagoglar esa jamoa va davlat xo‘jaliklarining qo‘shimcha ishchi kuchiga aylandilar, savodsiz va chalasavod zveno va brigada boshliqlari ular ustidan xo‘jayin bo‘lib oldilar.

Uchinchidan, o‘qituvchi-pedagoglar mehnatiga munosib haq to‘lanmaslik va moddiy yetishmovchilik maktablar va oliy o‘quv yurtlarida tamagirlik illatini keltirib chiqardi. Bu hol o‘z navbatida ildiz otib, har qanday jamiyatni ham ichidan g‘orat qiluvchi, poraxo‘rlik

¹ *Турсунов И.* Халқ таълимининг долзарб муаммолари. – Т.: «Ўқитувчи», 1990, 37–39-бетлар.

deb atalmish vaboni gazak otishiga sabab boʻldi. Natijada «ustoz otangdan ulugʻ» degan muqaddas soʻz oʻz mantigʻini yoʻqotdi, yosh yigit-qizlar koʻzi oldida tarbiyachi murabbiy – ustoz eng taʼmagir va poraxoʻr kimsaga aylandi. Yoshlar bunday «ustozlar» tarbiyasi va taʼlimiga qiziqish u yoqda tursin, undan nafrat va hazar qiladigan boʻlib qoldilar.

Sovetlar hukumati maktab va oliy oʻquv yurtlaridagi taʼlim-tarbiya jarayonida buyuk millatchilik siyosatini avjiga mindirdi, ruslashtirish siyosatini yuritdi. Rus tilini oʻrganish uchun ajratilgan soatlar bir necha barobar oshirilib, taʼlimning barcha tizimlarida bu tilni «ikkinchi ona tili», «dohiy Lenin soʻzlagan til» sifatida oʻrganish majburiy qilib qoʻyildi, u davlat imtihonlari va oliy oʻquv yurtlariga kirish imtihonlariga kiritildi. Aksariyat oliy oʻquv yurtlarida darslar asosan rus tilida olib borildi. Hatto ijtimoiy-gumanitar fanlarni ham rus tilida oʻqitish «tashabbusi»ni koʻtarib chiqqan jamoalar boʻldi.

Maktabdan tortib oliy oʻquv yurtlariga qadar mahalliy millat vakillariga rus tilini oʻrganish majburiyati yuklandi. Rus tilida soʻzlashuvchi millatlarimiz oʻgʻil-qizlariga maktab, oliy oʻquv yurtlarida oʻz istak-xohishlariga koʻra chet tillardan birini tanlab egallashliklari uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan boʻlsa, mahalliy millat vakillari uchun bunday imkoniyat yoʻq edi. Ular oliy maktabda ham faqat rus tilini oʻrganishlari kerak edi. Umumtaʼlim va oliy oʻquv yurtlarida majlislar, yigʻilishlar rus tilida olib boriladigan boʻlib ketdi. Bu majlis va yigʻinlarda ona tilida soʻzlash qoloqlikka va millatchilikka yoʻyilardi. Maktablar, oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida haftada bir marta rus tili kunlari tashkil etish odat tusiga aylandi. Shu kuni yigit-qizlar oʻzaro faqat rus tilida muomala qilishga majbur edilar, oʻz ona tillarida esa gaplashishlari mumkin emas edi. Maktablar, oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlaridagi barcha binolar, xonalar va yotoqxonalar asosan rus tilida tashviqot va targʻibot koʻrgazma qurollari va shiorlar, chaqiriqlar bilan bezatilar edi. Rus filologiya fakultetlarida milliy guruhlariga stipendiya 15 foiz qoʻshib berilishi joriy etilgandi. Bu ish-

Sharof Rashidov.

larning hammasi birga qo‘shilib milliy manfaat va qadriyatlarimizning toptalishi va oyoqosti bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Kompartiya va sovetlar esa munofiqona siyosat yurgizib respublika rahbariyatiga qarshi har xil tuhmat va bo‘htonlar uyushtirib, o‘zlarini O‘zbekiston xalqlarining manfaat va maqsadlari uchun kurashuvchi qilib afkor ommani gantitib, fitnatchilik o‘yinlarini amalga oshirib turdilar. Bu «o‘yinlar» maorif va ta‘lim sohasida ham qo‘llanildi.

Bu o‘rinda Alisher Azizxo‘jayevning «Chin o‘zbek ishi»¹ kitobida keltirilgan dalillarni eslash maqsadga muvofiqdir.

«Paxtakor» o‘yidan keyin boshlangan katta o‘yin davrida V.Smirnov degan kimsa nomidan SSSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi N.V. Podgorniyga, «Правда» gazetasi redaksiyasiga, O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi sekretari Sh.Rashidov nomiga arizalar yo‘llanadi.

Ana shu arizalardan birida dag‘dag‘a ohangida shunday deyilgan: «Hurmatli o‘rtoq Rashidov! Biz aynan siz rahbarlik qilayotgan O‘zbekistonning siyosiy hayotida milliy masalalarda vujudga kelayotgan xavfli tendensiyalardan sizni ogoh qilishimiz zarur». Bu xatda o‘zbek xalqi nafaqat millatchilikda ayblandi, balki milliy kadrlarni, o‘zbek ziyolilarini, yurtimiz olimlarini, o‘zbek talabalarini g‘irt savodsizlikka chiqarib qo‘yilgandi. «Respublikaning barcha oliy o‘quv yurtlaridan o‘zbek bo‘lmagan talabalar siqib chiqarilib, ularning o‘rnini o‘zbek talabalar egallamoqda» degan tuhmat ham bildirilgandi.

Tekshirilganda shu narsa aniqlandiki, Toshkentdagi to‘rt oliy ta‘lim muassasi – Tekstil va yengil sanoat instituti, Xalq xo‘jaligi instituti, Temiryo‘l transporti injenerlari hamda aloqa elektromexanika institutlarining kunduzgi bo‘limlarida hammasi bo‘lib, 11.194 talaba tahsil olayotgani, shulardan 5836 tasi yoki 52,2 % mahalliy millatga mansubligi, qolgan 5358 talaba yoki 47,8 foiz yevropa va boshqa millat vakillari ekani ma‘lum bo‘ldi². Oxirgi to‘rt yil ichida jami 1945 nafar talaba o‘qishdan chetlashtirilgan bo‘lsa, shulardan 793 kishi, yoki 53% mahalliy millat vakillari edi. 1969-yilning, 1-yanvar holatiga ko‘ra, O‘zbekistonning oliy o‘quv yurtlarida jami 12330 nafar ilmiy-pedagogik xodimlar mehnat qilayotgan bo‘lsa, ulardan 6184 nafari,

¹ Азизхўжаев А. Чин ўзбек иши. «Академия» нашриёти. Тошкент, 2003. – 142-бет.

² O‘sha asar. 13-бет.

yaʼni 53,3% mahalliy millat vakillari boʻlgan. Ushbulardan kelib chiqib A.A.Azizxoʻjayev shunday yozadi: «Garchi respublika aholisining yarmini rusiy zabon aholi tashkil qilmagan boʻlsa-da, oʻquv-ilmiy muassasalaridagi salkam 50 foiz ish oʻrinlari ular tomonidan egallanganligini yana qanday izohlash mumkin? (Millionlab oʻzbek xalqining ayni pallada, har jabhada toptalayotgan milliy manfaatlari toʻgʻrisida biron miq etib ogʻiz ochib koʻrsinchi?)»¹.

3-§. FAN

1946–1990-yillarda Sovetlar hukumati Oʻzbekistonda ulugʻ salтанat manfaatlaridan kelib chiqqan holda fanning turli tarmoqlarini rivojlantirishga eʼtiborni qaratdi. Buni biz fan tarmoqlarini rivojlantirish maqsadlarini koʻzlab davlat budjetidan ajratilgan mablagʻlarning oʻsib borishi misolida koʻrishmiz mumkin. Agar 1970-yilda fan uchun ajratilgan mablagʻ 30,1 million soʻmni tashkil etgan boʻlsa, 1980-yilda u 50,3 million, 1985-yilda – 54,7 million va 1987-yilda esa 67,2 million² soʻmni tashkil etgan. Oʻzbekistonda ilmiy xodimlar soni ham oʻsdi. Jaʼmi boʻlib fanning turli sohalarida mehnat qilgan xodimlar 1960-yilda 10 ming 329 kishi boʻlgan boʻlsa, bu raqam 1970-yilda – 25.244, 1980-yilda – 35.288, 1985-yilda – 38.093 va 1987-yilda esa 39.106 kishiga³ teng boʻldi. Shu davrda aspiranturaga qabul qilish ham oʻsdi. Agar 1960-yilda aspiranturada 1.432 aspirant oʻqigan boʻlsa, 1987-yilda ularning soni 3050 taga⁴ yetdi. Ammo tashqi koʻrinishdan kishini oʻziga jalb qiladigan bu chiroyli raqamlar ortida millat va yurt taqdiri uchun dahshatli omillar va mazmunlar yashirin pardaga oʻralgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, sovetlar hukmronligi yillarida oʻzbek tili fundamental ilm-fan tili sifatida Oʻzbekistonda oʻz ahamiyatini yoʻqotdi. Barcha ilmiy ishlar faqat rus tilida olib boriladigan boʻldi. Fan nomzodligi, doktorlik dissertatsiyalari, hatto oʻzbek tili va adabiyoti masalalariga oid dissertatsiyalar ham rus tilida yozilib, rus tilida himoya qilinadigan boʻlib qoldi. Ish shu darajagacha borib yetdiki, Oʻzbekiston oliy oʻquv

¹ Oʻsha asar. 13-bet.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. ежегод. – Т.: Узбекистан, 1988, стр. 20.

³ Oʻsha manba, 17-bet.

⁴ Oʻsha manba, 20-bet.

yurtlarida talabalar ilmiy to'garaklarida o'zbek tilida tayyorlangan ilmiy ishlar tanlov-konkurslarga qabul qilinmas edi.

Ikkinchidan, mahalliy millat ziyolilari o'z ona tillarida erkin ilmiy mushohada va fikrlash asosida ijod qilishdan mahrum bo'ldilar, ular o'z qobiliyat va imkonlarini to'laqonli ko'rsata olmadilar. Bu hol o'z navbatida bir vaqtlar jahon fani va madaniyati beshigini tebratgan Al Xorazmiy, Ibn Sino, Ahmad Farg'oniy, Beruniy, Farobiy, Ulug'bek, Bobur singari behisob qobiliyat sohiblarini bergan yurtga XX asrda ham ularning ishini munosib davomchilarini tarbiyalab yetishtirishga jiddiy to'sqinlik qildi. Ammo shunga qaramasdan urushdan keyingi yillarda ham ilm-fan sohasida barakali ijod qilib millatning shonshuhratini dunyoga tanitgan siymolar xalqimiz orasidan yetishib chiqdi. Tarix va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ijod qilgan Ya.G'.G'ulomov, R.N.Nabiyev, I.Mo'minov, X.Sulaymonova, O.Aminov, E.Yusupov, I.Iskandarov, B.Ahmedov, A.Asqarov, R.X.Aminova, geologlar H.M.Abdullayev, I.H.Hamraboyev, G.Mavlonov, biokimyogar Y.To'raqulov, kimyogarlari O.S.Sodiqov, M.N.Nabiyev, S.Yu.Yunusov, fizik va matematiklar T.N.Qori-Niyoziy, T.D.Sarimsoqov, U.O.Orifov, S.Sirojiddinov, S.Azimov, V.Kobulov, texnika fanlari bo'yicha M.T.O'rozboyev, biologiya va botanikada Z.Qodirov, A.Dadaboyev, A.Imomaliyev, S.Yo'ldoshyev va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zbekistonda ijtimoiy fan taraqqiyotiga, xususan vatan tarixi va arxeologiya fani rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimlardan biri, tarix fanlari doktori, akademik **Yaxyo G'ulomovdir (1908–1977)**. U birinchi o'zbek arxeolog olimlardan hisoblanadi. Yahyo G'ulomov 1943-yilda «Xiva va uning yodgorliklari» mavzuyida dissertatsiya himoya qildi, 1950-yilda esa «Xorazmning sug'orish tarixi, qadimgi zamonlardan hozirgacha» deb nomlangan muammo bo'yicha doktorlik ilmiy darajasini oldi. Tarixchi olim 1936-yildan boshlab Toshkent, Buxoro, Farg'ona va boshqa arxeologik guruhlariga boshchilik qildi. 1938-yildan e'tiboran akademik S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tarkibida ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. U 4 tomlik «O'zbekiston SSR tarixi», 2 tomlik «Samarqand tarixi» kitoblarining mualliflaridan biri. Yahyo G'ulomovning O'zbekistonnig sug'orilish tarixiga doir ilmiy ishlari qadimgi dehqonchilik vohalari (Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqalarning qadimgi o'zanlari)ni aniqlash va undan xalq xo'jaligi maqsadlari

yoʻlida foydalanishda katta yordam bermoqda. Uning Zarafshon va Fargʻona vodiylarida, shuningdek Toshkent vohasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari Oʻzbekistonda tosh davrini oʻrganishda fanga katta hissa qoʻshdi. Bu tabarruk inson, fan zahmatkashini muhtaram yurtboshimiz Islom Karimov mana shunday taʼriflagan edi: **«Men akademik Yahyo Gʻulomovni yaxshi bilardim. U mustaqil fikrga ega boʻlgan, kerak boʻlsa, eng yuqori lavozim egasiga yoqmaydigan toʻgʻri gapni dadil ayta oladigan odam edi. Tarixchilar yaxshi biladilar, odatda tepaliklar qaʼrida tarixiy obidalar, butun bir shahar yastangan boʻladi. Sovet davrida faqat tomlardagina paxta ekilmay qolgan bir paytda ana shunday tarixiy tepaliklarni ham tekislab paxta dalasiga aylantirish siyosati avj olganda bunga qarshi chiqqan olim Yahyo Gʻulomov boʻlganini men yaxshi eslayman. Bu fazilati tufayli tazyiq koʻrganini ham eshitganman. Lekin adolatni hamma narsadan ustun bilgan, vatanparvar odam shunday boʻladi. Ana shunday odamlar hayoti bizga ibrat maktabi boʻlmogʻi lozim»¹.**

Mana hozirda Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Tarix instituti huzurida bu fan kishisi Yahyo Gʻulomov nomidagi «oʻzbek xalqi va davlatchiligi tarixini oʻrganish» respublika ilmiy seminari samarali faoliyat koʻrsatib kelmoqda.

Prezident Islom Karimov farmoni bilan akademik Yahyo Gʻulomov «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

Jamiyatshunoslik fanining ajoyib dargʻalaridan yana falsafa va tarix ilmining bilimdoni akademik **Ibrohim Moʻminov (1908–1974)** boʻlgan. U Oʻzbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning jonkuyar rahbarlaridan biri edi. 50-yillarning oxiri 70-yillarning birinchi yarmida Ibrohim Moʻminov rahbarligida falsafa Oʻzbekiston tarixi, adabiyotshunoslik, madaniyat masalalariga oid juda koʻplab asarlar, oʻquv darsliklari, qoʻllanmalari va toʻplamlar chop etildi. Xususan u oʻtmish tarixiy merosimizni oʻrganish masalalariga alohida eʼtibor berdi. Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alishyer Navoiy, Bobur, Muqimiy, Ahmad Donish kabi ulugʻ siymolar asarlarining keng oʻquvchilar ommasiga yetib borishida Ibrohim Moʻminovning xizmatlari benihoyat kattadir. Bu bejiz emas albatta. Chunki elparvar va

¹ *Каримов И.* Тарихий хотирсиз келажак йўк. «Шарк» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти. 1998. – 27–28-бетлар.

vatanparvar olim yoshlikdan xalqining o'tmish tarixiy merosini o'rganish va uni tashviqot-targ'ibot qilish bilan qiziqdi. 1946-yildayoq allomaning «Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari» asari matbuot yuzini ko'rdi. So'ngra, u «O'zbekistonning XIX asr oxirida va XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixidan» deb nomlangan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

El ardoqlagan va sevgan Ibrohim Mo'minovga 1968-yilda matbuotda bosilgan «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» risolasi katta hurmat va obro' keltirdi. Chunki o'z davri uchun bu ish buyuk jasorat edi. Kommunistik firqa mafkurasi asosida sovetlar tarix fanida Amir Temurni «bosqinchi», «qonxo'r», «jallod», «kesilgan kalla suyaklaridan minoralar qurdirgan johil» bir shaxs sifatida yoritgan bir paytda sohibqironning xalqimiz tarixida tutgan o'rni va roliga haqqoniy baho berdi.

O'z xalqining mard va jasur o'g'loni Ibrohim Mo'minov 1968-yilda «Temur tuzuklari» va 1972-yilda Sharafiddin Ali Yazdiyning XV asrda yozilgan «Zafarnoma» asarining «faksimile» nusxasini nashr ettirish kabi nihoyatda savobli ishlarga ham bosh qo'shib tashkilotchilik qildi. Bu g'oyatda tahsinga sazovor ishlar O'zbekiston keng ilmiy jamoatchiligi va omma tomonidan qizg'in kutib olingan bo'lsada, Ibrohim Mo'minovning dushmanlari va raqiblarining g'ashini keltirdi, ayniqsa bu ish Markazdagi shovinistik buyuk davlatchilik g'oyasi bilan ongi zaharlangan murtdalarga yoqmadi. Olimga qarshi boshlangan xurujga shaxsan KPSS Markaziy Qo'mitasi boshchilik qildi va Ibrohim Mo'minovga «O'tmishga g'ayriilmiy yondoshgan», «O'tmishni ideallashtirgan», «g'oyaviy-siyosiy xatoga yo'l qo'ygan» degan soxta aybnomalar qo'yildi. O'zining sof va musaffo ongi, tarixiy-falsafiy vijdoniga chirkin, axloqiy tuban g'oya va qarashlarini singdira olmagan buyuk olim og'ir, uzoq davom etmagan kasallikdan so'ng 1974-yil, 22-iyulda vafot etgan bo'lsada, uning siymosi xalqining qalbida abadiy tirikdir.

Vatan tarixining eng yosh, hali uncha taraqqiy etmagan tarkibiy qismlaridan biri – bu manbashunoslik fanidir. Bu sohada Ibodulla Odilov (1872–1944), Sodiq Mirzayev (1885–1961), Abdulla Nosirov (1899–1988), Abdulla Juvonmardiyev, Yunusxon Hakimjonov, Abdulfattoh Rasulov, Abdulqodir Murodov, Solih Mutalibov va boshqalar barakali va katta ilmiy qidiruv ishlarini olib bordilar. Manbashunoslik ilmida o'zining serqirra va barakali ijodi bilan shuhrat topgan otaxon

tarixchi olimlardan biri akademik **Boʻriboy Ahmedovdir (1924–2002)**. U Andijon viloyatining Qoʻrgʻontepa tumaniga qarashli Qorasuv qishlogʻida, dehqon oilasida tavallud topgan. Boʻriboy aka yozma tarixiy manbalarni oʻrganish, Vatan tarixining juda koʻplab dolzarb muammoalrini izlash va ommalashtirish boʻyicha qalam tebratdi va xalq hurmatini qozondi. «Oʻzbeklarning kelib chiqish tarixidan» (1962), «Koʻchmanchi oʻzbek davlati» (Moskva, 1965), «Ulugʻbek» (1964), «Xondamir» (1965), «Mahmud ibn Vali» (1966), «Bahr ul-asror» (1977), «Balx tarixi» (1982), «XV–XVIII asrlar Oʻrta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti» (1985), «Ulugʻbek» (1990) va boshqa qariyb 300 nomda eʼlon qilingan ilmiy monografiya, risola va maqolalar olim shuhratini oshirdi. Akademik B.Ahmedov uch jildlik «Oʻzbekistonning yangi tarixi»ni yaratish boʻyicha ijtimoiy-gumanitar kengashga raislik qildi va bu kitoblar 1996–1999-yillari tayyorlanib, 2000-yilda nashr etildi. Boʻriboy Ahmedovning manbashunoslik boʻyicha yozgan asarlari na faqat Oʻzbekistonda hatto bir qator chet mamlakatlarda ham tan olingan. Jumladan olimning «Oʻrta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti»ga xorijiy mamlakatlarda oʻndan ortiq taqrizlar eʼlon qilindi. Darhaqiqat muallif ellikka yaqin yozma obidalarni tahlil qilish va xulosalash asosida shayboniylar, ashtarxoniylar va dastlabki mangʻitlar davrida Oʻrta Osiyo tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayoti haqida fikr yuritadi. Ammo zahmatkash va vatanparvar olimning ogʻir va mashaqqatli ilmiy faoliyati sovetlar davrida qadrlanmadi. Istiqloq tufayli bu olimning qadr-qimmatini yuksak baholanib, u «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni bilan taqdirlandi.

H.M.Abdullayev (1912–1962) buyuk yershunos va maʼdan-shunos olim, oʻzbek xalqining ulugʻ farzandi, mutafakkir va davlat arbobi. U qisqa umr koʻrgan boʻlsada, oʻzidan katta meros qoldirdi. Vafotidan soʻng Habib Abdullayevning yetti jildlik saylangan asarlari chop etildi. Uning birinchi jildida allomaning 1937–1947-yillarda yaratilgan «Sheellitli skari konlari»ga doir maqolalari toʻplangan (1964); ikkinchi jildiga «Oʻrta Osiyoning Sheellitli skari konlari geologiyasi» (1964); uchinchi jildiga «Maʼdanlanishning granitoid intruziyalari bilan genetik bogʻliqligi» (1964); toʻrtinchi jildiga «Daykalar va maʼdan» (1965); beshinchi jildiga «Oʻrta Osiyo magmatizmi va maʼdani» hamda «maʼdanli-petrografik provinsiyalari» nomli monografiyalari (1965); oltinchi jildiga «Maʼdanshunoslik konlarini qidirib topishning nazariy asosi» darsligi (1967) va nihoyat yettinchi

H.M. Abdullayev
(1912–1962).

jildiga Habib Muhammedovichning iqtisod hamda tarixga oid maqolalari, ilmiy publitsistik asarlari kiritilgan (1969)¹. Ja'mi bo'lib buyuk olim 130 dan ortiq ilmiy asarlar yozgan.

Habib Abdullayev faqat olimgina emas, ayni paytda mohir tashkilotchi va davlat arbobi ham bo'lgan. U yigirma yetti yoshida 1941-yilda Politexnika institutida rektorlik lavozimiga ko'tarildi. H. Abdullayev ikki muddatga O'zbekiston FANing prezidenti etib saylandi. Mashhur o'zbek olimini dunyo tan olgan. 1960-yilda Fransiya geologiya va Buyuk Britaniya mineralogiya jamiyatlari uning bilimiga tan berib, haqiqiy a'zolikka qabul qilgan edi-

lar. Dunyoning Meksika, Finlyandiya, AQSH, Fransiya, Hindiston, Italiya, Chexoslovakiya, Xitoy, Shvetsariya va boshqa mamlakatlari bilan uyushtirilgan nazariy-ilmiy anjuman va simpoziumlarida ma'ruzalar bilan qatnashgan Habib Abdullayev o'zbek fanining shuhratini jahonga tanitdi.

1943-yilda Meksikada Jahon geologlarining XX kongressi bo'ldi. Ushbu xalqaro anjumanda o'zbek olimi ham ilmiy ma'ruza bilan qatnashgan edi. «Men minbardan tushishim bilan, – deb eslaydi H. Abdullayev, – Amerika delegatsiyasining boshlig'i yonimga kelib qo'limni siqdida: Janob Abdullayev Siz kim bo'lasiz? – deb so'rab qoldi. Shunda men: ...o'zbek geologi bo'laman, – dedim. U esa: Yo'q. Siz o'zbek emassiz. Siz tayyorlangan (podstavnoy) odamsiz, hali o'zbeklardan Sizdek olimlar yetishib chiqqan emas, – deb qoldi. Shunda men faxr bilan baralla: «Men haqiqiy o'zbek farzandiman», – deb javob berdim»².

Habib Abdullayevning «Rudalanishning granitoid intruziyalar bilan genetik bog'liqligi» va boshqa juda ko'plab asarlari xorijiy tillarda tarjima qilingan. «Bu asar, – deb yozgan edi T.Shoyoqubov, M.Ahmedov, – o'zbek fanini H.Abdullayev siymosida jahonning eng ilg'or fan cho'qqilariga olib chiqdi. Jahon ilm ahli dunyoda O'zbe-

¹ *Асрор Самад*. Олимнинг хаёт йўли. – Т.: Камалак-Хазина, 1994. – 53–79-бетлар.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 30 сентябрь.

kistondek jumhuriyat borligini: Beruniyning vatanida hali ilm soʻnmanini yana bir bor his etdilar»¹.

Habib Abdullayev oʻzbek fanining haqiqiy jonkuyari edi. Shu boisdan ham uning Prezidentlik davrida yuzlab fan nomzodlari va fan doktorlari yetishib chiqdi. Chunki buyuk alloma millatning kelajagi va istiqboli yuqori malakali milliy kadrlarga bogʻliq ekanligini yaxshi bilardi. H.Abdullayev rahnamoligida aspirantlar soni oʻn baravar koʻpaydi va 1000 kishiga yetdi. «Moskvaga, – deb eslagandi yozuvchi, akademik Izzat Sulton, – qisqa muddatda toʻrt yuzdan ortiq oʻzbekni aspirantura va doktoranturaga yuborganda, Habib «toʻgʻri yoʻldan» bormadi, chunki Respublikada eng muhim amallarda oʻtirgan shovinistlarga bu ish yoqmas edi. Shovinistlar gʻaflatda qolib, bu voqeadan ham kech xabardor boʻldilar va alamlaridan «tirsagini tishlab» qoldilar. Shu ishi va oʻzbek xalqining manfaatlarini koʻzlab qilgan koʻpgina boshqa ishlari uchun, Habib Abdullayevdan beshavqat oʻch olib, uni Oʻzbekiston Fanlar Akademiyasi prezidentligi vazifasidan qoʻqqisdan olib tashladilar... Bu Markaziy Qoʻmitada ikkinchi (aslida esa birinchi) kotib boʻlib ishlagan va Habib Muhammedovich tomonidan «tegitmonchi» deb nom berilgan Melnikovning ishi edi. Ashaddiy shovinist, oʻzbek xalqining sodiq farzandidan ana shu yoʻl bilan qasos oladi»².

Noyob qobiliyat egasi, buyuk olim va tashkilotchi davlat arbobi Habib Abdullayevni ishdan olishgach uni hatto Akademiyaning Prezidiumi aʼzolari qatorida ham qoldirmadilar, biror bir ilmiy tadqiqot institutida rahbarlikka ham lozim topmadilar. Albatta bu adolatsizlik va nohaqliklar allomaning salomatligiga oʻz taʼsirini koʻrsatmay qolmadi. U 1962-yil, 20-iyunda vafot etdi.

Buyuk olimning nechogʻlik ulugʻligini uning zamondoshlari soʻzlari bilan tasavvur qilishning oʻzi kifoya deb hisoblaymiz:

«Agar Alishyer Navoiy sheʼriyat dunyosining «xoqoni» boʻlgan boʻlsa, Habib Muhammedovich esa fan sohasida Oʻrta Osiyo metallogenistlarining (maʼdanhunoslari) «sultoni» edi».

Xayrullo Rahmatullayev – geologiya, mineralogiya fanlari doktori.

«Geologiyada faqat ikki kishi K.Satpayev va H.M.Abdullayev Ikkalasi ham ishni oddiy quduq qazishdan boshlab akademik, keyin esa prezident darajasiga koʻtarilgan». (Akademik D.Nalivkin).

¹ Хизр назар қилган олим. (Академик Х.М.Абдуллаев таваллудининг 80 йиллигига бағишланади). – Т.: Фан, 1992. – 4-бет.

² Хизр назар қилган олим», 35-бет.

«Habib Abdullayev o‘z xalqining faxri bo‘lib qoladi. Menga uning harakati negadir bo‘ronni eslatadi!» (Akademik A.Forsman).

«Habib Muhammedovich Abdullayevdek buyuk insonlar har kuni, har yili tug‘ilavyermaydi, balki bunday insonlar 100 va 500 yilda bir marta tug‘iladi». (Akademik Ambartsumyan)¹.

Xullas, o‘zbek xalqining millatparvar, vatanparvar o‘g‘loni akademik Habib Abdullayevning siymosi mustaqil O‘zbekiston yoshlariga yurtga, millatga, fanga, imon va e‘tiqodga sodiqlik namunasi bo‘lib abadiy qoladi.

O‘zbekistonda fizika-matematika fanining yorqin yulduzlaridan biri **Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov** 1915-yilda Andijon viloyatning Shahrixon tumanida tavallud topgan. Toshkent davlat universitetining fizika-matematika fakultetida tahsil ko‘rgan. Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov yirik jamoat va davlat arbobi bo‘lishi bilan birga fizika-matematika fani sohasida O‘zbekiston shuhratini uzoq-uzoq o‘lkalarga taratgan allomadir. U 1938-yilda «Ikkinchi tartibli differensial tenglamalar hollari va ba’zi algebraik tenglamalarning asimptomik yechimi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1941-yilda boshlangan urush tufayli harbiy xizmatga chaqirilgan Toshmuhammad Aliyevich O‘rta Osiyo harbiy okrugining Toshkentdagi meteorologiya qismida xizmat qildi. Bu yerda o‘zi uchun yangi soha bo‘lgan sinoptik xaritani to‘ldirish va uning ustida ishlash bilan shug‘ullandi. 1942-yilda olim «Holatlari sanoqli bo‘lgan tasodifiy protsesslarga oid» mavzuyida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

T.A.Sarimsoqov juda ko‘plab darsliklar va qo‘llanmalar muallifidir. 1968-yilda uning «O‘qituvchi» nashriyotida «Haqiqiy o‘zgaruvchining funksiyalari» darsligi chop etildi. Bunga qadar hali 1954-yilda allomaning «Markov protsesslarining asosi» Moskvada chop etilgan edi. Bu qo‘llanma 1982-yilda qayta nashr etildi. Bundan tashqari zahmatkash olimning «Funksional analiz kursi» darsligi 1980-yilda, «Kvantli ehtimollar nazariyasiga kirish» deb nomlangan yirik monografik asari 1985-yilda bosmadan chiqqan. 1989-yilda matbuot yuzini ko‘rgan «Hayot dovonlari» deb nomlangan asar allomaning hayot xotiraları va esdaliklarni o‘z ichiga oladi.

Toshmuhammad Aliyevich yirik fan arbobi va alloma bo‘lishdan

¹ Келтирилган парчалар. «Хизр назар қилган олим» рисоласидан олинди.

tashqari juda katta tashkilotchilik qobiliyatiga ega edi. 1943-yildan eʼtiboran bir necha bor uzilish bilan Toshkent davlat universitetida rektor, 1946-yildan Oʻzbekiston FA Prezidenti, 1959-yildan esa Oʻzbekiston oliy va oʻrta maxsus taʼlim vaziri lavozimlarida ishladi. U qayerda ishlamasin xalq, millat baxti va ravnaqi yoʻlida halol mehnat qildi.

Oʻzbekistonda kimyo fanining yirik dargʻalaridan biri soʻzsiz akademik **Sodiqov Obid Sodiqovich** edi. Uning rahbarligida Toshkent davlat universitetida oʻsimliklar kimyosi kafedrasida (1946), Paxta sellyulozasi kimyosi va texnologiyasi institutida gʻoʻza kimyosi laboratoriyasi (1954), ToshDUda tabiiy birikmalar kimyosi muammolari laboratoriyasi tashkil etildi. Bu laboratoriyalarda gʻoʻza tarkibidagi moddalar, Oʻrta Osiyo yovvoyi oʻsimliklari tarkibidagi alkaloidlarni muhofaza qilish sohasidagi katta ilmiy muammolar hal etildi. Alloma rahbarligida Oʻrta Osiyodagi alkaloidli oʻsimliklar tekshirilib, 100 dan ortiq alkaloid ajratib olindi, shulardan 70 tasi yangi alkaloid boʻlib, koʻpchiligining tuzilishi va konformatsiyasi aniqlandi. Gʻoʻza bargi, chigiti, qobigʻi, guli va gʻoʻzapoyadan turli yuqori molekulari uglevodorodlar, spirtlar, sterinlar, triterpenlar, uglevodlar, shuningdek A, E, R, Gʻ kabi vitaminlar ajratib olindi. Ptakon kislota olishning arzon usuli ishlab chiqilishi sunʼiy jun (nitron) olish sanoatining rivojlanishiga muhim hissa qoʻshdi. Akademik Sodiqov oʻz shogirdlari bilan bir qancha tabiiy birikmalar: alkaloidlar, polifenollar, yogʻ kislotalari, uglevodorodlar, fosfatidlar va boshqalarni oʻrganishda katta yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, gʻoʻza tarkibidagi moddalar kimyosi va stereokimyosini oʻrganishga katta eʼtibor berildi. Gʻoʻzadan 80 dan ortiq moddalar ajratib tekshirildi, bularning koʻpchiligi ilgari topilmagan yangi moddalar edi. Olimning deyarlik barcha ilmiy tadqiqotlari faqat nazariy jihatdan emas, balki xalq xoʻjaligida ham katta ahamiyat kasb etdi. Limon, olma kislotalari ajratib olishning yangi va arzon usuli yaratilib, ishlab chiqarishga joriy qilindi.

Anabazis oʻsimligi alkaloidlarini ayrim-ayrim ajratib olish texnologiyasi ishlab chiqildi. Ilmiy ishlarning obyektlarini toʻgʻri tanlash, ularga metodik jihatdan yondoshish, zamonaviy fizik-kimyoviy, kvant-kimyoviy usullarni qoʻllash fizik, organik, biologik kimyo sohasida qator masalalarni hal qilishga yordam berdi. Bu kimyo fanining yangi sohasi – biorganik kimyo fanining vujudga kelishiga maʼlum hissa qoʻshdi.

Limon va olma kislotalari olish texnologiyasi sobiq Ittifoq davridagi Xalq Xo'jaligi Yutuqlari ko'rgazmasining oltin medalini olishga sazovor bo'lgan edi. Akademik Obid Sodiqov xalqaro ilmiy anjumanlarda O'zbekiston fani dovrug'ini taratgan olimlardan. U 1956-yilda GDR, 1958-yilda AQSH, 1959-yillarda Bratislava 1960-yil Fransiya, 1964, 1967-yillarda Hindiston va boshqa yerlarda uyushtirilgan konferensiyalarda ma'ruzalar bilan chiqdi.

Akademik Sodiqov Obid Sodiqovich katta tashkilotchilik qobiliyatiga ham ega edi. U qariyb 20-yil davomida O'zbekiston Fanlar Akademiyasini boshqardi.

4-§. ADABIYOT

Sovetlar hukumati 50–80-yillarda ham sotsialistik realizm bayrog'i ostida adabiyot vositasi orqali kommunistik firqa mafkurasini va buyuk rus millatchiligi g'oyasini ilgari surdi. Urushdan keyingi yillarda Kommunistik firqani, «buyuk rus xalqi»ni, sovetlar hukmronligini ko'klarga ko'tarib maqtash masalasi adabiyotning bosh va asosiy vazifasi edi. Shu boisdan ham bu davrda o'zbek ijodkorlaridan G.G'ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G'ulom, A.Qahhor. Mirtemir va boshqalarning ijodida ushbu mavzu Markaziy o'rinni egallaydi. Jumladan G'afur G'ulom (1903–1966) «Mening partiyam», «Lenin chashmasi», «V.I.Leninga», «Partiyaga ming rahmat», «Istiqbol qo'shig'i» kabi she'rlarida Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Navoiy, Ulug'bekday buyuk zotlarning jahoniy ahamiyati Lenin tufayli sodir bo'lganligini yozadi. U Lenin tufayli O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohada olamshumul tarixiy zafarlar quchdi, deb jar soladi. Holbuki, xalqimizning yuqorida nomlari tilgan olingan buyuk siymolarini hali Lenin dunyoga kelmasdan necha-necha asrlar ilgari ham jahon ahli bilar va qadrlar edi. Sovetlar hukmronligi yillarida O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida erishgan muvaffaqiyatlari to'g'risida to'xtalmas ham bo'ladi.

G'ofur G'ulom I.Stalin shaxsiga sig'inishning bevosita guvohi bo'lgan va respublikada amalga oshirilgan qatag'onliklar, adolatsizliklar va nohaqliklarni o'z ko'zi bilan ko'rgan adiblardandir. U o'z millatining bir ijodkor vijdonli vakili sifatida shaxsiga sig'inish yillarida bo'lib o'tgan dahshatli voqealarga munosabat bildirish o'rniga xalq jallodiga bag'ishlab, o'nlab she'rlar bitdi. G'ofur G'ulom shu

darajagacha borib yetdiki, «Oktabr, Partiya, Lenin va rus xalqi boʻlmasa, oʻzbek xalqi uchun «rangu hid qayoqda»¹, deydi.

Shu bilan bir qatorda uning «Vaqt», «Sogʻinish» singari magʻzi toʻq sheʼrlari ham maydonga kelgan edi.

Xuddi shunday yoʻnalish yozuvchi va dramaturg Komil Yashin ijodiga ham xosdir. U oʻzining butun ongli ijodiy umrini Leninni, kompartiyani, sovetlar tuzumini, rus xalqini maqtash, ularga madhiya va hamd-u sanolar oʻqishga sarfladi. Ayni zamonda xalqimizning oʻtmishini rangsiz boʻyoqlarda ifodaladi, mulkdorlar, boylarni faqat bir tomonlama baholab ularni johil, savodsiz, xotinboz va maishiy buzuq kishilar timsolida yoritdi. K.Yashinning «Yoʻlchi yulduz» (1957), «Inqilob tongi» (1974) va boshqa sahna asarlari bu fikrimizning yorqin dalilidir.

Sovetlar hukumronligi davridagi gʻoyatda ogʻir sharoitda ham xalq ijodkorlari degan yuksak nomga dogʻ tushirmagan milliy manfaatga xiyonat qilmagan ulugʻ adiblar, yozuvchi va shoirlar anchagina boʻlgan. Ular xalqimizning oʻtmish tarixini, inqilobiy anʼanalari, sof sevgi muhabbat va milliy udumlarini badiiy ijod vositasi ila tarannum etganlar. Biz bu oʻrinda Oybek, O.Yoqubov, Shuhrat, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzayev, Oʻ.Hoshimov, A.Ibrohimov, X.Toʻxtaboyev, O.Matjon, M.Boboyev, X.Davron, G.Nurullayeva va boshqa oʻnlab yosh ijodkorlarni nazarda tutmoqdamiz. Ularning saʼy-harakatlari tufayli 50–80-yillarda bir qator toʻlaqonli badiiy jihatdan yuksak saviyadagi milliy ruh va gʻurur bilan sugʻorilgan ajoyib asarlar yaratildi. M.Ismoilning «Fargʻona tong otguncha», M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» lirik poemasi, «Mirzo Ulugʻbek» tragedik dramasi, A.Qahhorning «Oʻtmishdan ertaklar», «Tobutdan tovush», O.Yoqubovning «Diyonat», «Ulugʻbek xazinasi» va «Qoʻhna dunyo», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar», X.Toʻxtaboyevning «Qasoskorning oltin boshi», Oʻ.Hoshimovning «Bahor qaytmaydi», «Nur borki soya bor», Sh.Xolimirzayevning «Qora kamar», I.Sultonning «Imon», X.Gʻulomning «Toshbolta oshiq», A.Oripovning «Hakim va ajal», O.Matjonning «Beruniy», «Pahlavon Mahmud», E.Vohidovning «Oltin devor» va boshqa oʻnlab asarlari ana shular jumlasiga kiradi.

¹ Каттабеков А., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Султонов И., Шафиддинов О., Шукуров Н. Ўзбек Совет адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факултетлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 259-бет.

Bu asarlar xalqimizga badiiy zavq-shavq bag‘ishlabgina qolmasdan, ularga juda katta ma’naviy ozuqa ham beradi, yoshlarimiz ongida xalqimizning o‘tmish tarixi, ulug‘ bobokalon avlod-ajdodlarimiz bilan faxrlanish va g‘ururlanish, hamda ona vatanga mehr-muhabbatni, his-tuyg‘usini shakllantiradi.

70–80-yillarda badiiy ijodning she’rxonlik va g‘azalxonlik yo‘nalishida ham buyuk qobiliyat egalari yetishib chiqdi. Oybek, M.Shayxzoda singari qalam sohiblarining ijodlariga yangi mazmun va sayqal bergan A.Oripov, E.Vohidov, O.Matjon, Rauf Parfi, X.Davron, Azim Suyun, Gulchehra Nurillayeva va boshqalar o‘z she’rlarida Vatan va xalqqa sadoqatni, mehnatni ulug‘lab, sof sevgi va muhabbatni tarannum etdilar. Jumladan Maqsud Shayxzoda Vatanni, yurtni ulug‘lab, uning go‘zalligini va buyukligini kuylab:

*Bu yurtning o‘g‘liman, onamdir o‘lkam,
Bu yurtga eng so‘lim qofiya – ko‘klam.
Shunchalik pokiza, shunchalik ko‘rkam,
Unga qancha sochsak she’rda gul – kam,*

degan edi «Yurtim» she’rida.

O‘zining vatanparvar, elparvar va ayni paytda sof sevgi va muhabbatini tarannum etuvchi serqirra lirik ijodi bilan xalq hurmatiga sazovor bo‘lgan g‘azalnafis shoirlardan biri **Erkin Vohidovdir (1936)**. Shoirda she’riyatga havas juda erta, o‘n besh yoshlardan boshlab uyg‘ongan. 1990-yilga qadar Erkin Vohidovning o‘ndan ortiq she’riy va dostonlar to‘plamlari matbuot yuzini ko‘rdi. Bular: «Tong nafasi», (1961), «Qo‘shiqlarim sizga» (1962), «Yurak va aql» (1963), «Mening yulduzim» (1964), «Nido» (1965), «Lirika» (1965), «Palatkada yozilgan doston» (1967), «Yoshlik devoni» (1969), «Chirog‘bon» (1970), «Dostonlar» (1973), «Hozirgi yoshlar» (1971), «Muhabbat», «Tirik sayyoralar» (1980), «Sharqiy qirg‘oq» (1982), ikki jildlik saylanma – «Muhabbatnoma» va «Sadoqatnoma» (1986), «Shoiru she’ru shuur» (1989) va «Kuy avjida uzilmasin tor» kabilar xalqimizning eng sevib o‘qiladigan asarlariga aylandi.

Erkin Vohidov badiiy ijodi o‘zining ikki xususiyati bilan o‘zga ijodkorlardan ajralib turadi. Avvalo u falsafiy fikr yurituvchi ijodkor sifatida xalqimizning ming-ming yillik tarixga ega bo‘lgan klassik adabiyot an‘analariga yangicha jon va yangicha ruh bag‘ishlagan shoirdir. Ikkinchidan esa, inson va jamiyat muammosi shoir she’riya-

ting bosh mavzusidir. Bu mavzusi xoh tabiat haqida, xoh jamiyat muammolari, xoh sevgi-muhabbat haqida boʻlmasin yetakchi oʻrin egallaydi, insoniyat va inson taqdiri, uning kelajagi sheʼriy satrlarda falsafiy mushohada asosida oʻz talqinini topadi. Erkin Vohidovning «Inson» sheʼridagi:

*Sobitu sayyorada Inson oʻzing, Inson oʻzing
Mulki olam ichra bir xoqon oʻzing, sulton oʻzing*

satrlari bu fikrimizga yorqin dalildir.

Erkin Vohidov insonni tirik mavjudotning eng ulugʻ sarvari deb koʻklarga koʻtarar ekan, insonning ulugʻligini, uning baxtini vatan ozodligi bilan bogʻlaydi.

Albatta Erkin Vohidov avvalo oʻzining ishq-muhabbat mavzusida yozgan lirik sheʼr va gʻazallari bilan xalq orasida shuhrat qozondi. Bu borada shoir juda qoʻhna tarixga ega boʻlgan xalqimiz ulugʻ allomalari va ularning sheʼriyat bobidagi anʼanalariga murojaat qiladi, ayniqsa sheʼriyat mulkining sultoni Alishyer Navoiy ijodidan ilhomlanadi va uni davom ettiruvchi ijodkor sifatida kishi koʻz oʻngida namoyon boʻladi. «Yoshlik devoni»ga kirgan «Debocha»dagi quyidagi satrlar ana shu maʼnoda diqqatga loyiqdir:

*Istadim sayr aylamoqni men gʻazal boʻstonida,
Kulmangiz, ne bor senga deb mir Alisher yonida.
Sheʼriyat dunyosi keng, gulzori koʻp, boʻstoni koʻp,
Har koʻngil arzini aytir, neki bor imkonida.*

Ammo shoir ishq-muhabbatni oʻziga xos yangicha uslub va boʻyoqlar berib kuyladi. Uning asarlaridagi bosh qahramon sof va halol muhabbat egasi, u bu yoʻlda hamma va har qanday azob-uqubatlari, jabr-u sitamlarga tayyor, fidoyidir:

*Barcha shodlik senga boʻlsin, bor sitam, zorlik menga,
Barcha dildorlik senga-yu, barcha xushtorlik menga...
Bu jahonning rohatin ol, bor azobin menga ber,
Senga boʻlsin barcha orom, barcha bedorlik menga.*

Ha, shoir Erkin Vohidov noyob falsafiy va lirik qobiliyat egasidir. Uning fikri tiniq, tili haqchil, oddiy va soddadir.

60–80-yillardagi adabiy jarayonda **Omon Matjonning (1943)** ham oʻziga xos munosib oʻrni bor. U 60-yillardan eʼtiboran oʻzining toʻlaqonli va teran sheʼriy ijodi bilan matbuotda koʻrina boshladi.

Shoir Omon Matjon 1970-yilda «Ochiq derazalar». 1973-yilda «Karvon qo'ng'irog'i», 1977-yilda «Yonayotgan daraxt», 1979-yilda «Yarador chaqmoq», «Haqqush qichqirig'i», 1983-yilda «Seni yaxshi ko'raman», 1986-yilda «Gaplashadigan vaqtlar» va 1989-yilda chop etilgan «Ming bir yog'du» she'riy to'plam va dostonlar muallifidir. Omon Matjon asarlarining bosh mavzusi – Vatan, adolat, tenglik, tinchlik, muhabbat, hallollik va imondir. Buni quyidagi satrlar ochiq oydin ko'rsatadi:

*Tenglik yo 'q joylarda yomondir qismat,
Tili omon bo'lsa o'lmaydi millat,
Dunyoda hech bir xil quroldan qudrat
«Tinchlik» so'zin yozgan qalamcha yo 'qdir.*

Yoki:

*«Bu – yolg'on!» – ko'krakka mushtladi kimdir.
«Yolg'on bu...» ingrandi kimdir bag'ri qon.
«Hm-m... yolg'on»... ishshaydi birov nechundir.
Kim «Ha, yolg'on!» dedi. Kimdir «Yo 'q yolg'on!»
Biri «Yolg'on!» deya ketdi erka, to 'q.
Biri «Yolg'onchi!» deb ohista ko'ndi.
Shundoq, bitta rost so'z aytilgunicha
Kim qancha jonlarning umidi so'ndi.*

Xullas, tarixiy an'anaga ko'ra 1946–1990-yillarda ham o'zbek badiiy ijodiyotida qalam tebratgan va o'zining serqirra va sermazmun faoliyati bilan xalqimizning ma'naviy madaniyatiga munosib hissa qo'shgan ulug' farzandalri behisob ko'p bo'lgan. 1993-yilda «Fan» nashriyotida S.Mirvaliyevning «O'zbek adiblari» risolasi bosildi. Unda 123 ijodkor haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi, shundan 109 tasi 40–80-yillarda ham o'z ijodi bilan el va yurtga tanilgan ulug' adiblar va mutafakkirlardir.

Madaniyat

1946–1990-yillarda O'zbekiston teatr va musiqa san'ati va uning ijodkorlari Kommunistik firqa mafkurasi va siyosati ta'siri bosimi ostida faoliyat ko'rsatishga majbur edi. Sahna asarlari va qo'shiqlar repertuarlari ming martalab chig'iriqlardan o'tkazilar va so'ngra xalq hukmiga havola qilinardi. Bu chig'iriqlar, tahlil va xulosalar jara-yonida har bir san'at asarining «partiyaviyligi», «sinfiyligi», «bay-

nalmilalligi», «nechogʻlik rus xalqiga hamd-u sanolar aytib ulugʻlash» hisobiga olinar edi. Har qanday milliylik «millatchilik», «qoloqlik», «milliy cheklanganlik», «eskilikni qoʻmsash» tarzida qoralanar va repertuardan chiqarilar edi. Ammo har qancha siquv, tazyiq, qatagʻon va hujumlarga qaramasdan oʻzbek milliy sanʼati yoʻqolib ketmadi va oʻzining tarixiy anʼanalarini davom ettirdi. Shu yillar davomida oʻzbek teatr va musiqa sanʼati dovrugʻini butun dunyoga tanitgan ajoyib yulduzlar yetishib chiqdi. A.Hidoyatov, S.Eshontoʻrayeva, Sh.Burhonov, M.Turgʻunboyeva, O.Xoʻjayev, N.Rahimov, A.Bakirov, Tamaraxonim, G.Izmailova, K.Otaniyozov, Yu.Rajabiy, K.Ismoilova, R.Hamrayev, S.Xoʻjayev, B.Zokirov yosh ijodkorlardan Sh.Joʻrayev, O.Otajonov, Yo.Ahmedov, E.Komilov, T.Moʻminov va boshqalar shular jumlasidandir. Oʻzbek sahnasi ustalarining mahorati va qobiliyatlariga butun dunyo tan bergan, ular haqida afsona va rivoyatlar toʻqilgan.

Hamza teatrida ingliz yozuvchisi Shekspirning «Otello» tragediyasidagi bosh qahramon Otello obrazini yaratgan va uni 500 martadan ortiq oʻynagan buyuk sanʼatkor va noyob qobiliyat egasi **Abror Hidoyatov** siymosiga quyidagicha baho berilgan edi: «Men Otello rolida oʻynagan koʻp ajoyib aktyorlarni koʻrganman. Lekin Abror Hidoyatovdan ustasini koʻrgan emasman». Reyngold Glier, 1949.

«Shekspir hayot boʻlsa-yu, oʻzi Otello va Dezdemonasini Hamza teatri sahnasida koʻrsa edi, uning ulkan ijrochi sanʼatkorlari bilan haqli suratda faxrlangan boʻlur edi». H. Djonson, ingliz, 1954.

Teatr sahnasida bamisoli oʻchmas yulduz boʻlib chaqnagan **Shukur Burhonovdek** noyob qobiliyat sohiblari har doim dunyoga kelavermaydi. Otaxon shoir Maqsud Shayxzoda Shukur Burhonovning yaratgan betakror obrazlariga qoyil qolib quyidagi toʻrtlikni bitgan ekan:

*Shukurni sahnada bir koʻrgan kishi
U kecha uxlashi mumkinmi? Gumon.
Tomosha ahlining ezgu xohishi:
Koshki Shukrona boʻlsam qahramon...*

Yoki oʻzining maftunkor va betakror nolasi va kuylari bilan oʻzbek qoʻshiqchilik sanʼati dovrugʻini butun dunyoga taratgan, Oʻzbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpogʻiston xalq artisti **Komiljon Otaniyozovni** aytmaysizmi. Yozma manbaʼlarning guvohlik berishicha, u Seylon, Xitoy, Birma, Turkiya, Hindiston, Eron, Afgʻonis-

ton, Rossiya va boshqa juda ko'plab mamlakatlarda Xorazm qo'shiqchilik san'ati tarovatini keng tarqatgan. 1980-yilda qiziq bir ibratli voqea bo'lgan ekan. Taniqli mashhur hind rassomi, jamoat va madaniyat arbobi Amina Bintu Moskva Markaziy televideniyesi bilan muloqot o'tkazgan. Diktor: Siz qanday ovozni, yoqimli ovoz deb hisoblaysiz? O'zingiz yoqimli deb hisoblagan ovoz sohibi kim, deya savol beradi. Amina Bintu: «Ovoz avvalo yoqimli bo'lmog'i darkor... ovozda hissiyot va tuyg'u bo'lishi lozim, ovoz to'laqonli, ya'ni qu-loqni to'ldirib turishi kerak...Men dunyoda bir san'atkorning borligini bilaman, u sizlarning Komiljon Otaniyozovingizdir. Uning ovozi barcha davralar va zamonlar ichidagi eng noyob ovozdir!»¹.

Bu voqea Turkiyaning Istanbul shahrida bo'lgan. Komiljon Otaniyozov shahardagi Hazrat Ali jomi masjidida konsert berganda 20 ming tomoshabin to'plangan. Konsert tamom bo'lgach Hazrat Ali masjidi bosh muazzini boshchiliga maxsus hay'at tuzilib, Komiljon Otaniyozov yoniga keladilar va undan og'zini ochib tomog'i va halqumini ko'rsatishni iltimos qiladilar ...G'ayriodatiy bu taklifdan Komiljon aka dastlab hayratga tushadi, keyinroq esa bu talabning maqsadi oydinlashadi. Ma'lum bo'lishicha, qo'shiq tinglaganlar «bu yanglig' ovoz odam-bandaga nasib o'lmas, balki tomog'ida birorta moslama bordir» degan fikrga kelgan ekanlar. Komiljon aka nim tabassum bilan uning taklifiga rozi bo'ladi va hay'at a'zolari mashhur san'atkor tomog'ida «hech qanday tin moslama yo'qligini» e'tirof etadi... Aslida, turk tinglovchilarini hayratga solgan narsa Komiljon aka ovozidagi bemisl qudrat bo'lgan ekan. Uzunasiga bir necha chaqirimga cho'zilgan yigirma ming nomozxon tiz cho'kib, sajdalik holatiga some' bo'lib o'ltirar ekan, hech qanday ovoz kuchaytirgichlari bo'lmagan sahnada turib kuylangan qo'shiq barcha tinglovchilarga butun mazmundorligi va shiradorligini saqlagan holda yetib borishi mo'jizaday edi-da.

Komiljon Otaniyozovning baxti va abadiyligi mehribonlik va samimiyat bilan u tarbiyalab yetishtirgan hisobsiz shogirdlardadir. Komiljon akaning betakror sozi va ovozi u bu dunyoni tark etgan bo'lsada ustozni jondan sevgan va ardoqlagan shogirdlari O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq artistlari va xushovoz xonandalar Quvondiq Iskandarov, Ortiq Otajonov, Olmaxon Hayitova, Sharif

¹ «Ёшлик», 1987 йил, 12-сон, 49-бет.

Sultonov, Karimboy Jumaniyozov va boshqalarning ijodlarida tobora sayqal topmoqda.

Xullas, respublika maqomchilar, «Lazgi», «Shodlik», «Goʻzal», «Dutorchi qizlar» kabi ansambllar mamlakat mehnatkashlariga xizmat qilishdan tashqari, Oʻzbekiston sanʼatini xorijiy mamlakatlarda ham tarqatib katta obroʻ-eʼtibor qozondilar.

Oʻzbek kino sanʼatining 1946–1990-yillardagi faoliyati shuni koʻrsatdiki, u faqat nomigagina «Oʻzbekfilm» deb yuritildi. Amalda esa unda milliylikdan nishona ham yoʻq edi. Toʻgʻri el-u yurtga tanilgan N.Gʻaniyev («Nasriddin sarguzashtlari»), K.Yormatov («Alisher Navoiy»), «Ibn Sino»), Y.Aʼzamov («Maftuningman», «Furqat») Sh.Boshbekov, I.Ergashev («Temir xotin») va boshqalar tomoshabin didiga mos filmlar yaratdilar. Ammo «Oʻzbekfilm» jamoasi oʻzining Vatan va millat oldidagi burchini halol bajarmadi. Buning sabablari koʻp. Mana ulardan baʼzilari: birinchidan, «Oʻzbekfilm»da milliylikning boʻlmaganligi taʼkidlandi. Buning sababi shundaki, «Oʻzbekfilm» uchun mutaxassis kadrlar asosan sobiq Ittifoqning Markaziy shaharlarida tayyorlanar edi. Ikkinchidan, kino asarlari dastlab rus tilida tayyorlanar va Moskvaga senzuraga yuboriladi. Markaz tasdigʻidan oʻtgan filmlargina ekranlarga chiqarilar va soʻng oʻzbek tiliga tarjima qilinar edi.

Uchinchidan, yuqoridagi sabablarga koʻra, «Oʻzbekfilm»ga asosan rus tilida soʻzlashuvchi xodimlarga ishga qabul qilinardilar.

Bu ishlarning oqibati shunga olib keldiki, «Oʻzbekfilm»da faoliyat koʻrsatuvchi jamoa ahli bilan asosan oʻzbek tilida ijod qiladigan 600 kishidan ortiq adiblar jamoasi oʻrtasida doʻstona ijodiy aloqa boʻlmadi. Bu oqibatda xunuk va achinarli natijalarga olib keladi. «Oʻzbekfilm» uchun mahalliy ijodkorlar asarlar yozib bermadilar, yoki ular oʻzaro umumiy til topolmadilar. «Oʻzbekfilm» jamoasi esa oʻz navbatida «oʻrgangan koʻngil oʻrtansa qoʻymas» deganlaridek oʻzining eski hamtovoqlari bilan yanada mustahkamroq «ijodiy hamkorlik»ni rivojlantirdi. Buni 1985–1990-yillarda suratga olingan filmlar roʻyxatining oʻziyoq yorqin koʻrsatadi: «Boʻlmagan voqea» – senariy muallifi Valentina Tokareva, rejissyor Qamara Kamolova, «Amirning xufyona sayohati» – senariy muallifi Boris Saakov, rejissyor Farid Davletshin, «Buvimni qaytaring» – senariy muallifi Isay Kuznetsov, rejissyor Muxtor Ogʻamirzayev, «Bolalaik stantsiyasidan chiqqan poyezd» – senariy mualliflari Leonid Arkadev, Aleksandr Kovtun,

rejissyor Habibullo Fayziyev, «Hayot mazmuni» – ssenariy muallifi Ramzi Fataliyev, rejissyor Damir Salimov, «Ikkinchi aylana bo‘y-lab», – ssenariy muallifi Aleksandr Goroxov, rejissyori Ravil Boti-rov, «Yovvoyi» – ssenariy muallifi Rustam Ibrohimbekov, rejissyor Qamara Kamolova, «Maysaraning ishi» – ssenariy muallifi Eduard Akonov, rejissyori Melis Abzalov. Bu ro‘yxatni yana V.Jeleznikov, A.Leontyev, V.Xmelnitskiy («Otga mehr» – rejissyori M.Og‘amir-zayev), E.Verigo, B.Turin («Inqilob vakil qilgan» – rejissyori Z.Royz-man) kabi «o‘zbek» dramaturglari bilan to‘ldirish mumkin»¹.

«O‘zbekfilm»ning mavzulari doirasi ham juda tor va asosan «bosmachilik»dan boshi chiqmaganligi natijasida xalq orasida kinoya aralash «bosmachfilm» nomi berildi. 1985-yildan e‘tiboran «qayta qurish» deb atalgan o‘zgarishlar bahonasida «O‘zbekfilm» o‘zbek xalqining milliy qadriyat va an‘analariga yot g‘oyalarni, axloqiy-ma‘naviy buzuq, yalang‘och sahna asarlarini ekranlar vositasi orqali tashviqot-targ‘ibot qilib yoshlar tarbiyasiga mislsiz zarar keltirdi. Damir Salimovning «Yovvoyi itlar», Sanjar Boboyevning «Vijdon azobi», Jahongir Fayziyevning «Siz kimsiz?», Muzrob Boymuham-medovning «Najotsiz qotil», Farid Davletshinning «Amirning xufyona sayohati», Nozim Abbosovning «Samaradagi uchrashuv» kabi filmlar xuddi ana shunday jihati bilan ajralib turadi.

Sovetlar va kompartiya mehnatkash xalqni toat-ibodatda saqlash uchun ommaviy axborot vositalaridan ham keng foydalandi. Muta-xassislarning hisob-kitoblariga qaraganda har bir millat o‘z vakillarini hozirgi zamon axboroti bilan yetarli darajada ta‘minlashi uchun bir yilda 300 tadan 500 tagacha jurnal, 8 mingdan 12 mingtagacha nomda kitob chiqarishi kerak ekan. Busiz na milliy madaniyat, na milliy til ravnaqi to‘g‘risida so‘z yuritish mumkin emas. 1970-yilda O‘zbekistonda 33 nomda jurnal va jurnal tipdagi xabarnomalar nashr etilgan bo‘lsa, 1987-yilda ularning soni ko‘payish o‘rniga 32 taga tushib qoldi. Kitob nashr qilishchi? 1940-yilda O‘zbekistonda 4 million o‘zbek bo‘lib 640 nomda kitob nashr qilingan, ya‘ni har yuz ming nafar o‘zbekka 11–12 tadan kitob to‘g‘ri kelgan. 1985 yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra esa 16 millionli o‘zbek aholisi uchun 982 nomda kitob chop etilgan, ya‘ni har yuz ming o‘zbekka 4–4,5 tadan kitob to‘g‘ri kelgan. Umuman, o‘zbek tilida kitob chop etish yildan yilga ko‘payish o‘rniga

¹ «Мулоқот», 1991 йил, 5-сон, 29–30-бетлар.

kamayib borgan. Masalan, 1979-yilda – 1058 ta, 1985-yilda – 982 ta va 1986-yilda 947 ta nomda kitob oʻzbek tilida chop etildi. Holbuki, 1986-yilda, 1 million 20 ming eston aholisi uchun 1,420 kitob eston tilida¹ chop etilganligini taqqoslasak Oʻzbekiston bu borada qanday ahvolda boʻlganligi yaqqol koʻzga tashlandi. Eng dahshatlisi shundaki, Oʻzbekiston FANing nashriyotida chiqarilgan adabiyotlarning 80 foizi rus tilida, 16 foizi boshqa tillarda va faqat 4 foizi oʻzbek tilida² chop etilgan, xolos.

Xulosa shundan iboratki, 1946–1990-yillarda sovetlar kommunistik firqa mafkurasini, qizil saltanat hukumronligi gʻoyasini Oʻzbekiston mehnatkashlari ongiga turli xildagi maʼrifiy-madaniy vositalar yordamida singdirishga intildi. Xalq milliy maʼnaviyati ogʻir mustamlakachilik zulmi ostida sekinlik bilan boʻlsada rivojlanib bordi.

5-§. SOVETLAR TUZUMINING BUHRONI

Jahon mamlakatlari taraqqiyotining rivojlanishi tarixi shundan dalolat beradiki, zoʻrlilik, bosqinchilik asosida yaratilgan har qanday musatamlakachi saltanat ertadir kechdur inqirozga, parchalanib ketishi va halokatga uchrashi qonuniydir. Lekin u birdaniga amalga oshmaydi. Bu jarayonning roʻyobga chiqishi uchun zarur boʻlgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, yaʼni ham obyektiv, ham subyektiv omillar yetilgan boʻlishi kerak.

1939-yilda boshlangan jahon urushiga qadar sovetlar saltanati oʻz boshidan nisbatan gullash va taraqqiyot davrini kechirdi. Uning jahonga egalik qilish ishtahasi kuchaydi. Fashistlar Germaniyasi bilan birga dunyoni oʻzaro taqsimlab olmoqchi boʻldi. Jahon urushi kelib chiqdi. Bu urushda qizil saltanat gʻolib keldi. Sovetlar Yevropa va Sharqiy Osiyoda oʻz taʼsir doirasini kengaytirdi, dunyo gegemonlaridan biriga aylandi. Ammo taraqqiyot ilgarilab borgan sayin sovetlar tuzumi kapitalizm bilan oʻzaro siyosiy, iqtisodiy raqobatda ojiz va yaroqsiz ekanligi birin-ketin oydinlasha bordi, u oʻz pozitsiyalarini navbatma-navbat qoʻldan chiqara boshladi. Bu jarayonning dastlabki alomatlari 50-yillarning oxirlari va 60-yillarda koʻrina boshlagan

¹ Qarang: «Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.», стр. 396. «Звезда Востока», 1989 г., № 7.

² «Ёш ленинчи», 1989 йил, 28 сентябрь.

bo'lsa 70-yillarda, xususan 80-yillarda ayniqsa halokatli tus oldi. Kommunistik firqa sobiq Bosh kotibi Mixail Sergeyeovich Gorbachyovning quyidagi so'zlari g'oyatda o'rinlidir: «Qaysidir bir bosqichda – bu, ayniqsa, 70-yillarning ikkinchi yarmida sezildi – dastlabki qarashda tushunish qiyin bo'lgan voqealar sodir bo'ldi. Mamlakat harakat sur'atlarini susaytira boshladi, xo'jalik ishida izdan chiqish ko'payaverdi, qiyinchiliklar birin-ketin yig'ilib, keskinlashib boraverdi, hal qilinmagan problemalar ko'paya bordi. Ijtimoiy hayotda biz hozir turg'unlik deb atayotgan holatlar... paydo bo'ldi. Sotsial-iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm vujudga keldi»¹.

M.S.Gorbachyov aytgan tushunish qiyin bo'lgan «voqealar» va «turg'unlik» aslida masalaning tub mohiyati to'g'ri va oqilona ko'z bilan qaralganda zo'rlik va bosqinchilik asosida barpo etilgan va halokatga mahkum sovetlar saltanatining buhroni edi. Bu buhron ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotning barcha sohalarini o'zida qamrab olgandi.

6-§. NAZARIY VA SIYOSIY QASHSHOQLIK VA BUHRONLIK

Nazariy-siyosiy dunyoqarashdagi turg'unlik va qashshoqlik 1960-yillardan e'tiboran kuchaydi va u boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning tamal toshini 20-yillarning boshlarida ko'p partiyaviylikni taqiqlab, kompartiya yakka hukmronligiga asos solgan V.I.Lenin qo'ygan edi. «Xalqlar dohiysi» I.Stalin bu ishni qiyomiga yetkazdi va mamlakatda zo'rlikka tayanuvchi byurokratik davlat boshqaruv tizimi qaror topdi. Ijtimoiy hayotning barcha sohaları va muammolari bo'yicha birdan bir to'g'ri va so'nggi haqiqatni, nazariy ilmiy xulosani kompartiyaning birinchi rahbari – yo'lboshchisigina aytishi qonunqoida va odatga aylantirildi. Ko'pchilik xalq, omma fikri bilan hisoblashish esa umumiy qoida tartibdan chiqarildi. Bu siyosiy-nazariy sohada 60-yillardan e'tiboran kuchli tus olgan qashshoqlik va buhroning asosi edi.

V.I.Lenin 1920-yilda komsomolning III syezdida «Yoshlar soyuzining vazifalari» haqida so'zlagan nutqida: «...Hozir 15 yoshda bo'lgan avlod kommunistik jamiyatni ko'radi...»² deb bashorat qilgan

¹ Горбачёв М.С. Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун.

² Ленин В.И. ТАТ, 41-т., 354-бет.

edi. «Dohiy»ning bu bashorati boshqa xalqlar qatorida oʻzbek xalqining ham aldanib «kommunizm yoʻlida» zahmatli mehnatga chorlagan edi. N.S.Xrushchyov ham «SSSRda 80-yillar boshlarida kommunizm taʼminlanadi», deb jar solgan edi.

1936-yil, 5-dekabrda SSSR va 1937-yil, 12-fevralda qabul qilingan Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyalar mamlakatda sotsializmning jahonshumul tarixiy gʻalabasini «qonun» yoʻli bilan mustahkamladi. 1939-yil martda boʻlib oʻtgan kompartiyaning XVIII syezdida «xalqlar dohiysi» I.Stalin SSSR asta-sekin «kommunizm»ga oʻtish yoʻliga kirganligiga endigi vazifa «eng rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga va AQSHga iqtisodiy jihatdan yetib olish va oʻzib ketish» ekanligiga mamlakat mehnatkashlarini «ishontiradi».

1959-yilning boshida boʻlib oʻtgan KPSSning navbatdan tashqari XXI syezdi «SSSRda sotsializm batamom va uzil-kesil gʻalaba qozonganligi, sovet davlati oʻz taraqqiyotining yangi bosqichiga – kommunizm qurish davriga oʻtganligi»ni ijod qildi.

1961-yil oktabrda kompartiyaning XXII syezdi chaqirildi va unda KPSSning III Dasturi – «kommunizm qurish dasturi» qabul qilindi. Syezdda maʼruza bilan chiqqan N.S.Xrushchyov ikki oʻn yillikda SSSRda «Kommunizm qurilishi»ni bashorat qildi. Bu «nazariy xulosalar» barcha qatori Oʻzbekiston mehnatkashlarini ham quvontirdi, albatta. Ammo bu quvonch uzoqqa choʻzilmadi. 1963–1964-yillarda mamlakatda oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. «Kommunizm qurilishini avj oldirish davriga kirgan xalq birinchi darajali hayotiy ahamiyatga ega boʻlgan oziq-ovqat mahsulotlari talon orqali olish darajasiga tushib qoldi. Mamlakatning juda koʻp shaharlarida namoyishlar va norozilik mitinglari boʻldi. 1962-yil iyunda Novocherkaskda boʻlgan fojiali va qonli voqealar bunga misol boʻla oladi. Goʻsht va yogʻ mahsulotlari narxi oshganligidan norozi boʻlgan mehnatkashlar namoyishi oʻqqa tutildi, 70–80 kishi¹ oʻldirildi».

1964-yil oktabr Plenumi N.S.Xrushchyovni barcha lavozimlardan olib tashladi. Uning oʻrniga L.I.Brejnev saylandi. Kompartiyaning yangi «dohiysi» ham «kommunizm» toʻgʻrisidagi «nazariy gʻoyani» yanada «ijodiy» rivojlantirdi. Uning rahbarligida ishlab chiqilgan va 1977-yil, 7-oktabrda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasida mam-

¹ Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». М., «МИИ», 1996 г., с. 170.

lakatda «rivojlangan sotsializm» qurilganligi qonuniy «mustahkamlandi». Bu xulosa O‘zbekiston SSRning 1978-yil, 19-aprelda qabul qilingan Konstitutsiyasi uchun ham asos bo‘ldi. Albatta kompartiya va sovet hukumati ulug‘ nazariyotchilarining «sotsializm va kommunizm» to‘g‘risidagi cho‘pchak va kashfiyotlari mehnatkashlar ommasining barcha «ishonch va umidlari»ni chilparchin qildi. Ammo bu masaladagi oxirgi haqiqat xulosasiga so‘nggi nazariy nuqtani M.S. Gorbachyov qo‘ydi. U Kompartiya MQning 1985-yil aprel Plenumida mamlakatda Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmaganini, balki u «stalincha model» yo‘lidan borganligini e‘lon qildi. Bu fikrni KPSSning sobiq rahbari keyinchalik yanada aniqroq bayon qilgan edi: «Beg‘araz halol yondashish bizni muqarrar xulosaga olib keldi: mamlakat krizis oldi holatiga tushib qolgan ekan. 1985-yil aprelda bo‘lib o‘tgan Markaziy Komitet Plenumida ana shunday xulosa chiqarildi»¹. Bu xulosa amalda «sotsializm» va «kommunizm» to‘g‘risida safsata va yolg‘ondan iborat «nazariya va g‘oyalar»ning turg‘unlik holatiga, boshi berk ko‘chaga kirib qolganligini ko‘rsatar edi va kompartiya strategiyaviy faoliyatining pirovard yakuniy buhroni edi. Bu buhroning eng asosiy aybdorlaridan biri ayni KPSS MK Siyosiy Byurosi va uning raislari edi. Avvalgidek Siyosiy Byuro tarkibi aksariyat sionistlardan, yoshi o‘tib qolgan nafaqaxo‘rlardan iborat bo‘lib qolgandi. Siyosiy Byuroning 18 a‘zosidan 12 nafari yahudiy, 6 nafari rus edi. Mana ularning chin va niqoblangan ismi shariflari: L.I.Brejnev rus, Dmitriy Fyodorovich Ustinov – yahudiy, chin familiyasi Ulobrikt, Andrey Andreyevich Gromiko – yahudiy, chin familiyasi Kats, Viktor Vasilyevich Grishin – yahudiy, chin familiyasi Grisel, Fedor Davidovich Kulakov – yahudiy, Stavropoldagilar uni David Abramovich Shteynning o‘g‘li deb bilganlar, Andrey Platonovich Krilenko – rus, Arvid Yanovich Pelshe – yahudiy, Aleksandr Nikolayevich Shelepin – yahudiy, chin familiyasi Shen, Vladimir Vasilyevich Sherbitskiy – yahudiy, Pyotr Nikolayevich Demichev – rus, Pyotr Mironovich Mashyerov – yahudiy, Gennadiy Ivanovich Voronov – yahudiy, chin familiyasi Arensshen Abram, Mixail Andreyevich Suslov – yahudiy, haqiqiy familiyasi Zyuss, Yuriy Vladimirovich Andropov – yahudiy, chin familiyasi Liberman, Ivan Vasilyevich Kapitonov – rus, Boris Nikolayevich Ponomaryov – rus, Mixail Sergeyeovich Solomensev –

¹ Горбачёв М.С. «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш», 22-бет.

yahudiy, chin familiyasi Zaloʻman, Nikolay Viktorovich Podgorniy – rus. Ularning oʻrtacha yoshi 70 yoshni tashkil etgan, 93 foizi nafaqaxoʻrlar boʻlgan.

Siyosiy Byuro aʼzoligiga nomzodlarning oʻrtacha yoshi 62 yoshni tashkil qilgan, yaʼni 66 foizi nafaqaxoʻrlar boʻlgan. Markazqoʻm kotiblarining oʻrtacha yoshi 67 yoshni, 80 foizi nafaqaxoʻrlar, Markazqoʻmning 287 aʼzosidan 211 nafari, yoki 77 foizi nafaqaxoʻrlar edi.

Brejnev davrida yetuk mamlakatlarda xizmat qilayotgan elchilarning 90 foizdan koʻprogʻining millati rus boʻlmagan kishilar edi. Boshqa muhim sohalardagi kadrlar tarkibida ham ana shu holat yuzaga kelgan¹.

7-§. IQTISODIY SIYOSATDAGI BUHRON VA TURGʻUNLIK²

Sovetlar tuzumining buhroni iqtisodiy sohani ham chetlab oʻtmadi. Bu jarayon 50-yillarning oxiri va 60-yillarda boshlandi. Buni biz 1956–1960-yillarga moʻljallangan besh yillik va 1959–1965-yillarga moʻljallangan yetti yillik rejalarning juda koʻp yoʻnalishlar boʻyicha bajarilmay qolganligida koʻramiz. Bu ayniqsa 80-yillarda kuchli tus oldi. M.S.Gorbachyovning quyidagi soʻzlari yuqoridagi xulosani tasdiqlaydi: «Biz mamlakatdagi vaziyatni tahlil qilganimizda, eng avvalo ekonomikaning oʻsishiga toʻsqinlik qilinayotganligiga duch keldik. Milliy daromadlarning oʻsish surʼatlari keyingi besh yillik davomida ikki hissadan ziyod pasaydi, 80-yillar boshiga kelib esa bu surʼatlar shunday darajaga tushib qoldiki, u amalda bizni iqtisodiy turgʻunlikka yaqinlashtirib qoʻygan edi. Ilgari dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlarga shitob bilan yetib olgan mamlakat bir pozitsiya ketidan ikkinchisini qoʻldan boy bera boshladi. Buning ustiga ishlab chiqarish samaradorligini va mahsulot sifatini oshirishda, fan-texnika taraqqiyotida zamonaviy texnika va texnologiyani ishlab chiqish va oʻzlashtirishda rivojlangan mamlakatlardan orqada qolish bizning zionimizga koʻpaya bordi»³ Buning eng asosiy sababi ishlab chiqarish

¹ Козенков Ю. Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, массонства и Запада против России (от Сталина до Ельцина). Москва. 2003. «Фонд национальных перспектив». 2003 г., стр. 311–312.

² «Турғунлик» – ўзгармай, ривожланмай, бир жойда туриб қолиш, ҳаракатсизлик, завол.

³ Горбачёв М.С. «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш», 16-бет.

fondlarini o‘stirishning birdan bir asosiy shakli sifatida intensiv yo‘lni emas, balki ekstensiv yo‘lni tanlangani bo‘ldi. Buni biz shu misoldan ham ko‘ramizki, sobiq Ittifoqda 1961–1970-yillarda Milliy daromadning o‘shishi 7,1 foiz va 8,8 foizni tashkil etgani holda, 1971–1980-yillarda bu 5,0 va 8,1 foizga teng bo‘ldi. Sobiq Ittifoqda yagona xo‘jalik kompleksi «bo‘l» degan daqqiyunusdan qolgan iborani bo‘larbo‘lmasga hadeb ishlataveradigan ba‘zi olimlar yana ajab bir tarzda «turg‘unlik» umuman Ittifoqda bo‘lmagan, mabodo Ittifoqda bo‘lgan bo‘lsada, O‘zbekistonga uning hech qanday daxli yo‘q, O‘zbekiston iqtisodiy muttasil rivojlanib doimo cho‘qqilar sari borgan, deb isbotlashga asossiz urindilar. Bu g‘oyaning asossizligi shundaki:

Birinchidan, sobiq Ittifoq yagona xo‘jalik kompleksi bo‘lsa-yu, «turg‘unlik» kasali Ittifoqni o‘z domiga tortib O‘zbekistonni chetlab o‘tadimi? Inson kasallanib vujudining harorati oshib o‘tdi-yu, bu kasallik harorati insonning yo qo‘li, yoki oyog‘iga o‘z ta‘sirini o‘tkazmayapti, deyshlik hech bo‘lmaganda anqovlik emasmi?

Ikkinchidan, O‘zbekiston sobiq Ittifoq yagona xo‘jalik kompleksining bir bo‘lagi bo‘lganda ham, uning oddiy bir bo‘lagi emas, balki mustamlaka asoratiga solingan, hamma tomonlama Markazga qaram va tobe bo‘lagidir. Bas shunday bo‘lgach, Ittifoq turg‘unlik botqog‘iga botgan ekan, O‘zbekiston qanday qilib chetda qoladi? O‘jar dalil va faktlar batamom inkor etadi va O‘zbekistonda ham iqtisodiy buhron va turg‘unlik ayniqsa 80-yillarda o‘zining butun boshli bo‘yibasti bilan amal qilganligini ko‘rsatadi. Biz O‘zbekistondagi vaziyatni yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi jon boshiga milliy daromad taqsimotining Ittifoqdagiga qaraganda hatto bir necha barobar orqada bo‘lganligini ko‘ramiz. Masalan, 1990-yilda O‘zbekiston kishi boshiga yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha Ittifoqda 12-o‘rinda bo‘lgan, aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish bo‘yicha esa Ittifoqdagi **o‘rtacha darajadan ikki hissa¹ past bo‘lgan**. 1976–1986-yillar mobaynida O‘zbekistonning mamlatat milliy daromadiga qo‘shadigan hissasi amalda ko‘paymadi.²

Mehnat unumdorligi masalasiga kelsak, O‘zbekistonda bu ko‘rsatgich Ittifoq darajasining sanoatdagi atigi 40 foiziga teng edi, xolos. **Qishloq xo‘jaligida esa mehnat unumdorligi umum Ittifoqning**

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 5 июнь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил 31 январь.

oʻrtacha koʻrsatkich darajasidan ikki baravar¹ kam boʻlgan. Bu shunga olib keldiki ishlab chiqarish surʼatlari ilgarilash oʻrniga orqaga ketdi. 1981–1985-yillarda Oʻzbekistonda sanoatda ishlovchi har bir ishchi hisobiga mahsulot tayyorlash **29 foiz koʻpayish oʻrniga bor yoʻgʻi 8 foiz koʻpaydi.** Qurilishda mehnat unumdorligi atigi **3 foiz oʻsdi**, qishloq xoʻjaligida esa hatto kamayib ketdi. Bu salbiy holatlarning oqibatlari shu boʻldiki, belgilangan davlat rejalari va topshiriqlari bajarilmadi, sanoat va qishloq xoʻjalik mahsulotlarining sifat koʻrsatkich darajalari xalqaro standartlar u yoqda tursin, ichki bozor talablarini ham qondira olmadi. Natijada keraksiz ortiqcha brak mahsulotlar koʻpaydi, bundan davlat va xalq xoʻjaligi hisobsiz zarar koʻrdi. Faqat 1985-yilda respublika sifatsiz ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun jarimalar toʻplash, ularning nusxalarini pasaytirish hisobidan **700 million soʻm²** zarar koʻrganligi ishonchli manbalarda qayd etiladi.

1981–1985-yillarda Oʻzbekistonda sanoatdagi yangilanish surʼatlari 1980-yildagiga nisbatan ikki baravar kamaydi. 1986-yilda Oʻzbekiston konstruktorlik byurosi ishlab chiqarishga yuborgan mashinalarning 60 foizdan koʻprogʻi zamon talabi darajasida boʻlmagan.

1986-yilda Oʻzbekistonda ishlab chiqarilgan mebel mahsulotlarining 38 foizi, tekshirilgan sharbatlar va ichimliklarning 46 foizi, gillamlarning 95 foizi, shoyi gazlamalarning 49 foizi brak qilingan va narxi pasaytirilgan. 129 korxonaning mahsuloti talab darajasida boʻlmaganligidan savdoga chiqarilmadi. Xuddi shu yili respublikadagi 130 dan ortiq korxonalar mahsulot realizatsiya qilish rejalari, 260 taga yaqin korxonalar³ mehnat unumdorligi rejalari eplay olmadi. «Oʻzbekxlop mash» birlashmasi surunkasiga 14 yil davomida eskirgan nuxadagi razborshiklar va 19 yildan beri eskirgan shamollatgich (ventilator)lar ishlab chiqargan. 1986-yilda esa bu korxonalar ishlab chiqargan paxta tozalagichlarning hammasi – 100 foizi⁴ brak deb topildi.

Qishloq xoʻjaligi va chorvachilikdagi ahvol sanoatdagidan koʻra afzalroq emas edi. Biz yuqorida sovetlar davrida Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi bir tomonlama va asosan ekstensiv yoʻl bilan rivojlantirilganligini taʼkidlagan edik. Ammo bu yaroqsiz usul xususan 80-yillarda Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligini ham turgʻunlik holatiga solib qoʻydi.

¹ «Ўзбекистон санъати ва адабиёти», 1990 йил, 5 июнь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

³ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль: 1987 йил 16 май.

⁴ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль.

1981–1985-yillarda davlat tomonidan belgilangan rejalar, **paxta, don, go'sht, sut, tuxum sotish** kabi sohalarda bajarilmadi. Respublika bo'yicha ja'mi bo'lib 1,3 milliard so'mlik mahsulot kam berildi. Ishlab chiqarish fondlarinig har so'mi hisobiga mahsulot olish kamaydi. 1976–1984-yillarda Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston respublikasi qishloq xo'jaligiga davlat **8 milliard**¹ so'm mablag' sarfladi. Maydonning hajmi jihatidan bu respublikada ishga tushirilgan quruq yerlarning yarmisiga teng bo'ldi. Ammo bu regionlarda paxta yetishtirish ko'payish o'rniga kamayib ketdi.

1985-yilda ja'mi bo'lib respublikadagi tumanlarning yarmi, 2 ming brigada paxta tayyorlash yillik rejalarini bajarmadi. 1986-yilda 424 sovxoz va 22 jamoa xo'jaligi yilni zarar bilan yakunladi. Umuman olganda 1985-yilga nisbatan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish 1986-yilda 2 foiz kamaydi².

Qishloq xo'jaligining boshqa sohalaridagi davlat rejaları ham bajarilmadi. Jumladan, 1986–1988-yillarda kartoshka yetishtirish Buxoro viloyatida 24 foiz, Qoraqalpog'istonda – 35, Andijonda – 50, Qashqadaryoda – 67 va Toshkent viloyatida 68 foiz bajarildi. Shu yillar mobaynida O'zbekiston aholisi Buxoro, Namangan, Samarqand, Andijon va Xorazm viloyatlaridan 375 ming tonna bog'dorchilik mevalari va 185 ming tonna uzum³ kam oldi.

Iqtisodiy turg'unlik yuqorida ta'kidlaganimizdek, ayniqsa chorvachilikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Chunki Moskvaning quruq va'dalariga ishonib, bu sohaga e'tibor talab darajasida bo'lmadi. Chorva mollari tuyoq soni keskin kamaydi. Birgina sigirlar soni 1986-yilda 1981-yildagiga nisbatan 1,2 ming boshga kamaydi. Natija shu bo'ldiki, 1981–1985-yillarda respublika aholisiga rejadagiga qaraganda 70 ming tonnadan ko'proq go'sht, 220 ming tonna sut, 1000 million dona tuxum⁴ yetkazib berilmadi. Aholining shaxsiy chorva xo'jaliklari yanada ayanchli holatga tushib qoldi. 1989-yil, 31-martdagi ma'lumotlarga qaraganda Sirdaryo viloyatidagi 42, Samarqand viloyatidagi 36, Qashqadaryo viloyatidagi 28 xo'jalikda umuman sigirlar bo'lmagan. Qishloqlarda istiqomat qiluvchi xonodonlardan 770 mingtasida yoki 41 foizda⁵ umuman sigir bo'lmagan.

¹ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

² «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 январь.

³ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 январь

⁴ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

⁵ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

Iqtisodiy buhron va turgʻunlikning bosh sababi va uning asosi qayerda, degan qonuniy savol tugʻiladi. **Birinchi** va asosiy sabab, adolatsizlik, haqsizlik, tengsizlik va milliy mustamlakachilikka asoslangan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzumda edi. **Ikkinchi** asosiy sabab, «lenincha adolatli milliy siyosat»ni niqob qilib olib kommunistik firqaning yuritgan byurokratik yakkaboshchilikka, buyruqbozlikka va zoʻrlikka tayanuvchi siyosatida edi. **Uchinchi** asosiy sabab, Ittifoq «yagona xoʻjalik kompleks» degan niqob ostida ishlab chiqarish va rejalashtirishning haddan tashqari Moskov qoʻlida markazlashtirilishi va boʻysundirilishi edi. Soʻzda, qogʻozda «teng huquqli va suveren» boʻlgan Oʻzbekiston hech qanday huquqqa amalda ega emas edi. Barcha direktiv rejalar Moskovda – Gosplanda hal boʻlardi. Oʻzbekiston uchun tuzilgan direktiv reja va topshiriqlarni mamlakatimiz tub joy sharoiti va imkoniyatlaridan mutlaqo bexabar boʻlgan kimsalar tomonidan ishlab chiqilar va asoslab berilar edi. Oʻzbekistonning vazifasi faqat uni soʻzsiz bajarishdan iborat edi. Islom Karimov «Oʻzbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yoʻlida» nomli fundamental asarida bu jarayonni atroflicha tahlil qilar ekan bunday deydi: «**Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yoʻqmi, xalqaro talablarga mos keladimi yoki yoʻqmi, bundan qatʻi nazar, u butun Ittifoq boʻyicha mol yetkazib beruvchilar va isteʼmolchilarga taqsimlanar edi. Biriktirilgan isteʼmolchi esa bu mahsulotni olishi va oʻz navbatida, oʻz mahsulotini boshqa korxonalariga yetkazib berishi shart edi.**

Oʻzaro mahsulot yetkazib berganlik uchun haq mazkur markazlashtirilgan tizim kuchlari bilan amalga oshirilar edi»¹. Bunday sharoitda moddiy manfaatdorlik, raqobat, talab va taklifni bozor asosida mutanosiblashtirish degan tushunchalar boʻlishi mumkin emasdi. Bularning hammasi Markazning qoʻlida va ixtiyorida edi. «**Oqibatda, – deydi Islom Karimov, – yuqori darajada markazlashgan tizim vujudga kelib, u hamma narsani «Ittifoqning cheklangan» tizim doirasida, haqiqiy talabni hisobga olmagan holda, nimani va qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini belgilar edi».**

Bularning hammasi qachondir tugashi kerak edi, chunki xomashyo resurslari cheklangan boʻlib, yopiq tizimda ishlab chiqarishni

¹ *Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.* – Т.: Ўзбекистон. – 210-б.

ichki resurslarga asoslangan holda rivojlantirish uzluksiz davom etishi mumkin emas edi. Bu narsa iqtisodiy hayotda turg'unlikkagina emas, balki texnika taraqqiyoti aynishiga hamda fan va texnika yutuqlarini, ilg'or texnologiyani qabul qila olmaslikka, jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan jarayonlardan orqada qolishga ham olib keldi»¹.

Shunday qilib 80-yillarda mamlakat juda katta va halokatli turg'unlik va buhron iskanjasida edi. Bu hol aholining sotsial-iqtisodiy turmush sharoitiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi, albatta.

8-§. XALQNING SOTSIAL-IQTISODIY AHVOLI

Sovetlar va Kommunistik firqa sotsial-iqtisodiy turmushning barcha sohalarida mustamlakachilarga xos tub yerli aholini har tomonlama tahqirlovchi va kamsituvchi siyosat olib bordi. Ammo bu siyosat «hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» degan bandparvoz shiorlar pardasiga o'ralgan holda amalga oshirildi. Bu bilan biz 1946–1990-yillarda sotsial-iqtisodiy sohada qilingan ishlarni e'tibordan qochirayotganimiz yo'q. Albatta bu yillarda aholining uy-joy bilan ta'minlash, vodoprovod, kanalizatsiya qurilishi, madaniy-maishiy xizmat turlarining qurilishi va hokazo sohalarda ancha ishlar qilindi. Biz bu o'rinda o'quvchi diqqat-e'tiborini sovetlar hukumati-ning O'zbekistonda sotsial-iqtisodiy sohada ko'rsatgan shovinistik davlatchilik faoliyatiga qaratmoqchimiz. Gap Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi, unda hamma respublikalar va xalqlar teng huquqlarga ega deb e'lon qilgan va uni o'z Konstitutsiyasida yozib qo'ygan bo'lsada amalda, hayotda mutlaqo boshqa qonunlar harakatda edi. Jumladan Rossiya Federatsiyasidagi ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va idoralardagi xodimlar bilan O'zbekistondagi xodimlarning ish haqlari bir-biridan keskin farq qilardi. Hatto O'zbekistonning o'zida ham Ittifoq tasarrufidagi (497ta) korxonalar bilan mahalliy korxonalarda ishlaydigan ishchilarning oladigan oylik maoshlari o'rtasida katta farq bo'lardi. Jumladan 1950-yilda Ittifoq tasarrufidagi korxonalaridagi ishchilarning ish haqlari 133 foiz oshgani holda, respublikaga qarashli korxonalaridagi mehnatchilarning ish haqlari faqat 73 foiz oshdi, xolos, 80-yillarning o'rtalariga kelganda O'zbekiston aholisining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari Rossiya Federatsiyasi va boshqa

¹ O'sha manba, 211–212-betlar.

jumhuriyatlarga taqqoslaganda 2–3 barobar kam edi. Ayniqsa, jamoa xoʻjaliklari aʼzolarining oylik ish haqlari juda past edi. 1988-yilda jamoa xoʻjaligi aʼzosining bir oylik ish haqi Ittifoq boʻyicha 181,8 soʻmni tashkil etgan boʻlsa, bu koʻrsatkich RSFSRda – 200,4 soʻmga, Estoniyada – 304,9 soʻmga va Oʻzbekistonda – 149,6 soʻmga teng boʻlgan. Rossiya shaharlaridagi aholining oʻrtacha oyligi esa 250 soʻmga teng edi.

Bu soʻzsiz suratda respublika mehnatkashlari sotsial-iqtisodiy va turmush darajasining gʻoyatda ogʻir boʻlganligini koʻrsatuvchi dalildir va bu narsa mamlakat aholisining yashash tarzi, xarid quvvati, turmush ahvoli, tibbiyot xizmati kabi masalalarda oʻz taʼsirini koʻrsatar edi. Masalan, 1988-yilda shaharda yashovchi har bir kishi boshiga toʻgʻri keladigan tovar oboroti Ittifoqda oʻrtacha 1566 soʻmni, Estoniyada 2339 soʻmni tashkil etgani holda, Oʻzbekistonda u 1201 soʻmga teng boʻldi, xolos. Respublikaning qishloq joylarida esa umuman achinarli ahvolda boʻlib, 451 soʻmni tashkil etardi.

Aholiga tibbiyot xizmati koʻrsatish ham talab darajasida emasdi. Markaziy hukumat Oʻzbekistonda aholi jon boshiga tibbiyot xizmati koʻrsatish maqsadlari uchun oʻrtacha 49 soʻm 77 tiyin mablagʻ ajratdi. Holbuki, bu koʻrsatkich Ittifoq miqyosida qariyb ikki barobar ortiq boʻlib 81 soʻm 85 tiyinga teng edi.

Oʻzbekiston aholini uy-joy bilan taʼminlashda ham eng ogʻir ahvolda boʻlgan. Toʻgʻri har bir kishiga toʻgʻri keladigan foydali yashash joyi m² bilan hisoblaganda mamlakatda 1980-yilda – 10.3, 1985-yilda – 11.0, va 1990-yilda – 12.1 m² oʻsganligini koʻramiz. Ammo 1988 yildayoq bu boradagi taraqqiyot darajasiga SSSRda – 15,5 m² ni, RSFSRda – 15,7 m² ni, Estoniyada – 21.1 m² ni tashkil etardi¹ Bunday vaziyatning asosiy sababi Oʻzbekiston uchun uy-joy qurilishiga ajratilgan kapital mablagʻning kamligida edi. Aholi jon boshiga hisoblaganda uy-joy qurilishi uchun ajratilgan kapital mablagʻ 1987 yilda oʻrtacha SSSR boʻyicha 119,5 soʻmga teng boʻlgan boʻlsa, RSFSR-da – 139 soʻm, Estoniyada – 119 soʻm va Oʻzbekistonda – 78 soʻmni tashkil etgan. Bolalar bogʻchalari bilan taʼminlanish va boshqa madaniy-maishiy ishlar sohasida ham respublikada ogʻir vaziyat vujudga kelgan edi.

¹ Бу мавзуга тегишли рақамлар: «Народное хозяйство СССР в 1987 г.»: Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумот. 1995. 51-бет.: «Ҳаёт ва иқтисод». 1990 йил, 1-сон, 6–8-бетлардан олинди.

80-yillarda aholining 60 foizdan ortiqrog‘i istiqomat qilayotgan o‘zbek qishlog‘ining ahvoli g‘oyatda tang edi. 1989-yilning avgustiga qadar bo‘lgan yozma ma‘lumotlarda qayd etilishicha, O‘zbekiston qishloq aholisining faqat 5 foizi kanalizatsiya va vodoprovod bilan, salkam 50 foizi normal ichimlik suvi bilan, 17 foizi¹ tabiiy gaz bilan ta‘minlangan edi, xolos.

O‘zbekiston eng bolajon respublika bo‘lganligidan aholining yerga va hovli joylarga bo‘lgan ehtiyoji yil sayin oshib bordi. 1950-yildan 1990-yilga qadar O‘zbekiston aholisi 14 million 58 ming kishiga ko‘paydi va ja‘mi bo‘lib 20 million 322 ming² kishiga etdi. Shu boisdan ham 1989-yilgi ma‘lumotlarga qaraganda O‘zbekistonda 240 ming oilaning mutlaqo yeri bo‘lmagan. 1,8 miliondan ko‘proq aholi esa uy-joy qurilishi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun kengaytirishga juda muhtoj edi. Faqat Toshkent shahrining o‘zida 92 ming oila³ yer uchastkasi olish uchun navbat kutardi.

Yuqoridagi aytilgan fikrlarni jamlashtirib xulosa qilinadigan bo‘lsa, O‘zbekiston xalqi 80-yillarning oxirlariga kelib sobiq Ittifoqda og‘ir va nochor iqtisodiy kambag‘al ahvolga tushib qolgan edi. Buni shu dalildan ham bilsa bo‘ladiki, 1989-yilda O‘zbekistonda jon boshiga hisoblaganda o‘rtacha yalpi oylik daromadlari 75 so‘mgacha bo‘lgan aholi soni 45 foizni tashkil etgan. Ittifoq bo‘yicha bu ko‘rsatkich – 12,6, Litvada – 3,6, Latviyada – 3,2, Estoniyada – 3,9 Belorusiyada – 5,9, Ukrainada – 8,1, RSFSRda esa – 6,3 foizni tashkil qilgan. Jon boshiga o‘rtacha 200 so‘mdan ko‘proq yalpi daromad to‘g‘ri keladigan aholining miqdori O‘zbekistonda bor-yo‘g‘i 2,8 foiz bo‘lgani holda, Ittifoq bo‘yicha bu daraja 17,2, Boltiqbo‘yi jumhuriyatlarida 28,5, RSFSRda 22 foizga⁴ teng edi.

O‘zbekistonda paxta yakkahokimligining avj olishi, aholi uchun zarur bo‘lgan qishloq xo‘jalik va chorvachilik mahsulotlarining kam ishlab chiqarilishi, qimmatchilik, narx-navoning oshishi va eng muhim aholi xarid quvvatining nochorligi mamlakatda og‘ir oqibatlarni keltirib chiqardi. Ittifoq bo‘yicha aholining kishi boshiga bir yilda go‘sht iste‘mol qilish o‘rtacha 64 kg, sut 341 l, tuxum 272 dona bo‘lgan bo‘lsa, 1990-yilda O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 32,0 kg

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 25 август.

² Тухлиев Н. Ўзбекистон иқтисодиёти. – Т.: Ўқитувчи, 1994, 9-бет.

³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 25 август.

⁴ «Хаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 55-бет.

goʻsht va goʻsht mahsulotlari, 210,0 l sut, 120,0 dona tuxum¹ga teng boʻlgan. Oʻzbekistonda kartoshka isteʼmol qilish 1989-yilda 1960-yil bilan taqqoslaganda 18 foizga² kamayib ketdi, 1990-yilda u kishi boshiga 25,0 kg ga teng boʻldi. SSSR Statistika boshqarmasining bergan maʼlumotlariga qaraganda 1986-yil, 25-mayda Toshkent shahri bozorlarida karam narxi Belgorod shahridagiga qaraganda ikki barobar qimmat, lavlagi narxi esa Omsk va Tomsk bozorlaridagiga nisbatan bir yarim barobar qimmat boʻlgan. Nukus shahri bozorlarida esa sabzi Tobolsk va Novokuznetsk shaharlaridagi narxda sotilgan³.

Mamlakatdagi ishsizlar armiyasining koʻpayib borishi natijasida busiz ham ogʻir boʻlgan tanglikni yanada kuchaytirdi. 80-yillarning oxirlarida Oʻzbekistonda ishsizlar soni bir millionga yetib qolgan edi. Birgina Andijon viloyatida 1986-yilda 50,5 ming erkak va ayol⁴ ijtimoiy foydali mehnat bilan band boʻlmaganligi aniqlandi.

Mamlakatda sotsial-iqtisodiy ahvolning ogʻirligi va muttasil ishsizlar sonining oshib borishi aholi turli tabaqalari, xususan yoshlar oʻrtasida jinoyatchilikning koʻpayishiga sabab boʻlgan omillardandir.

Ogʻir iqtisodiy turmush sharoiti mamlakatda fojiaiy tus olgan ekologik buhron bilan birga qoʻshilib aholi oʻrtasida turli xildagi kasalliklarni keltirib chiqardi. Arkadiy Marning yozishicha keyingi sakkiz yilda Oʻzbekistonda rak kasali bilan ogʻrish 16.5 foizga ortgan. Har yili respublikada 13.800 kishi rak⁵ bilan kasallanib nobud boʻlgan. Hayot jumboqlaridan toʻygan va unga qarshi kurashda oʻzini oʻjiz va chorasiz deb hisoblagan ayollar oʻzlariga oʻt qoʻyish yoʻli bilan undan qutulishga oʻtdilar. 80-yillarda Oʻzbekistonda har yili oʻrtacha 200–300 ayol oʻziga oʻt qoʻyardi. Natija shu boʻldiki, mamlakatda aholining oʻrtacha umr koʻrish darajasi qisqarib bordi. Jumladan, 1969–1970-yillarda erkaklar 68,5 va ayollar 74,6 yil oʻrtacha umr koʻrgan boʻlsalar 1986–1987-yillarda bu koʻrsatkich erkaklarda 65,6 va ayollarda 71,2 yoshgacha⁶ qisqardi. Bunday ogʻir sotsial-iqtisodiy vaziyat Oʻzbekistonda uzoq davom etishi mumkin emas edi. Insoniy

¹ Аҳмедов Е., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси, 53-бет.

² «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

³ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль.

⁴ «Хаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 76-бет.

⁵ «Саодат», 1990 йил, 7-сон, 13-бет.

⁶ «Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.», стр. 206.

haq-huquq va adolat uchun milliy mustamlakachilik zulmiga qarshi hal qiluvchi kurash pallasi yaqinlashmoqda edi.

9-§. EKOLOGIK QABOHAT

Sovetlar saltanatining O‘zbekistonda olib borgan qabohatli mustamlakachilik siyosati, boylik orqasidan quvish, ishlab chiqarishning ekstensiv yo‘ldan rivojlantirilishi, paxta yakkahokimligi, turli xildagi ximiyaviy zaharli moddalarning ishlab chiqarilishi va ularning qishloq xo‘jaligida haddan ziyod ishlatilishi mamlakatimizda ayniqsa 80-yillarda halokatli tus olgan ekologik buhronni keltirib chiqardi. Nafaqat O‘zbekistonda, balki butun Turkiston o‘lkasida ekologik qabohatning dastlabki tamal toshini V.I.Lenin qo‘ygan edi. Biz bu yerda 1918-yil, 18-mayda V.I.Lenin imzolagan RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining «Turkistonda sug‘orish ishlariga 50 million so‘m mablag‘ ajratish to‘g‘risidagi» dekretini nazarda tutmoqdamiz. Aslida shu pul berilmagan edi. «Inqilob dohiysi» bu ajratilgan summani Mirzacho‘l yerlarini o‘zlashtirishga sarflashni nazarda tutib, o‘tgan asrning 70-yillarda bu hududlarni «ilmiy tadqiqot» qilgan rus olimi N.F.Ulyanov, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy xulosalariga suyangan. V.I.Lenin boshlagan bu «tashabbus»ni Sovetlar hukumati Kommunistik firqa rahnamoligida rivojlantirdi. «SSSRda paxta mustaqilligi uchun kurash» amalda O‘zbekiston xalq xo‘jaligining ekstensiv yo‘l bilan bir tomonlama rivojlanishining bosh omili bo‘ldi va turg‘unlik yillarida ekologik buhronni kuchaytirdi. Ayni paytda Markaziy Osiyo sharoitidagi tog‘ relyefi, dasht zonalarining yaqinligi, yuqori quyosh harorati va boshqa shuning singari geografik va iqlimiy xususiyatlar yildan yilga ortib bordi. Urbanizatsiya jarayoni kuchayib sug‘orma qishloq xo‘jalik ekinlari maydonlari kengaydi, kommunikatsiyalar o‘tkazildi, o‘rmonlar kesib yuborildi, suv resurslaridan oqilona foydalanilmadi, yerosti qazilma boyliklari ochiq usulda qazib olindi. Bu ishlar amalda tabiatga nisbatan shafqatsizlik, zug‘um edi. Tabiat ham albatta insondan o‘ch olishi tabiiy bir holdir. O‘zbekiston ekologiyasining buzilishini quyidagi tabiiy holatlar belgilaydi:

Birinchidan, atmosfera havosining haddan tashqari bulg‘anayotganligidandir. O‘zbekiston shaharlarining deyarlik hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablari darajasidan ancha yomonlashdi. Bu ayniqsa O‘zbekistonning sanoat markazlarida xavfli tus oldi. Jumladan olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda havoga

chiqarilayotgan zaharli gazlar Olmaliq shahri aholisining har biriga 1374 kg, Fargʻonada 676, Navoiyda 606, Angrenda 509 kilogrammdan¹ toʻgʻri kelar ekan. Andijon, Guliston, Qoʻqon, Qarshi, Toshkent, Chirchiq va boshqa shaharlar havosi eng ifloslangan shaharlardan hisoblanadi. 1990-yilda respublika aholisining har biriga hisoblaganda zaharli moddalar chiqiti 203 kilogrammni tashkil etgan. Bu zaharli moddalarning asosiy manbalari sanoat korxonalari va transport vositalaridir. Oʻzbekistonning sanoat korxonalari har yili 1,2 million tonna, avtotransportdan 2,2 million tonna zaharli chiqindilar tarqatgan. Birgina Toshkent shahri transporti yiliga 360 ming tonnadan² ortiq turli chiqindi gazlarni atrofga purkadi. Ular tarkibida 100 xildan ortiq zaharli moddalar mavjud edi.

Zaharlanish faqat shaharlargagina xos boʻlmasdan Oʻzbekiston qishloqlarida ham xavfli tus oldi. Ayniqsa qishloq xoʻjaligida qoʻllaniladigan zaharli ximikatlari tabiatni xarob qildi. 1987–1990-yillarda dehqonchilik maydonlarida pestitsidlardan foydalanish har gektar yerga 19,5–24 kilogrammdan boʻlgani holda 79–84 ming tonnani tashkil etdi. Jami boʻlib qishloq xoʻjaligida 70 xilga yaqin turli zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi. Eʼtiborli joyi shundaki, bu zaharli kimyoviy moddalarning faqat 1 foizigina zararkunanda hasharotga taʼsir qilar ekan, qolgan 99 foizi tuproq, yer, suv, havo, oʻsimlik va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlagan.

Ahvol shu darajada fojiali tus oldiki, gʻoʻzalarni defoliatsiya qilish bahonasida ming-ming tonnalab zaharli ximikatlarni odamlar boshi uzra samolyotlarda sepildi. Bu har qanday fashizmdan ham dahshatliroq fojia edi.

Oʻzbekiston ekologiyasi buzilishining ikkinchi sababi bu suvga boʻlgan munosabat bilan bogʻliqdir. Sovetlar hukumatining ochkoʻzligi, Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon daryolari suvlaridan hisob-kitobsiz foydalanish oxir-oqibatda Orol fojiasini keltirib chiqardi. Ayniqsa, Amu va Sirdaryoga keyingi 20–30-yil davomida kollektor-zovur, sanoat va kommunal xoʻjaliklarning tashlandiq va zaharlangan suvlarning oqizishlari bu fojiani yanada kuchaytirdi. Shu davrda Orolning suv hajmi 60 foizdan ortiq kamaydi, uning quruqlikka aylangan sathi 2 million gektarni tashkil etadi. Ilgari tuz miqdori har

¹ «Мулокот», 1992 йил, 3–4-сонлар, 12-бет.

² «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 12-бет.

bir litr suvda 9 grammgacha bo'lgan bo'lsa, 90-yillar boshlarida u 2,5–3 barobar ortdi. Havoga, yerga sochilayotgan tonnalab qum-tuzlar Orolbo'yi atrofida ham jonli va ham jonsiz tabiatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Aholi dengiz atroflaridagi o'z makonlarini tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Masalan, Mo'ynoq tumanida aholi 50-yillarga nisbatan ikki barobar kamaygan. Orol fojiasi tufayli o'simlik va hayvonot dunyosi ham halokat yoqasiga kelib qoldi. 1970-yillardan keyingi davrda faqat Amudaryo mansabida qamishzorlar maydoni 7 barobar kamaydi, 50 dan ortiq ko'¹ qurib bitdi.

Ekologik qabohatning uchinchi sababi tuproq tarkibining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda 1990-yilga kelib o'rtacha va kuchli sho'rlangan yerlar 853 ming gektarni tashkil etdi. Tuproq tarkibining o'zgarishiga hisob-kitobsiz ishlatilgan mineral o'g'itlarning halokatli ta'siri ham katta bo'ldi. Chunki mutaxassis olimlarning xulosalariga ko'ra fosfor o'g'iti bilan birgalikda tuproqqa fluor, uran, toriy, og'ir metall tuzlar ham o'tar ekan. Ekologiya buzilishining to'rtinchi sababi, respublika hayvonot va nabotot olamining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda yovvoyi hayvonlarning – 99, parrandalarning – 410, baliqlarning – 79 turi mavjud. 1990-yilga kelib 32 hayvon, 31 parranda, 5 baliq respublika «Qizil kitobi»ga kiritilgan. «Qizil kitob»ga kiritilgan o'simliklarning soni esa 163 taga² yetdi.

Mamlakatdagi ekologik qabohat aholi o'rtasida har xil kasalliklarning ko'payishiga olib keldi va katta fojialarga sabab bo'ldi. Katta yoshdagi kishilar va o'smirlar o'rtasidagi umumiy kasallanish 1976-yildagi 2466,5 kishidan 1990-yilda 3598,6 kishiga yetdi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1989-yilning o'zidagina asab sistemasi, teri, teri osti hujayralari kasalliklari 1,4 barobar, qon aylanishi sistemasining kasallanish 1,3 baravar ko'paygan. Faol sil kasalligiga chalinish 3 foiz oshgan³. Oshqozon-ichak, virusli gepatit kasalliklari ko'paydi, har xil shish kasalliklari kelib chiqdi.

Xotin-qizlarda kamqonlik kasalligi avjiga mindi, bolalar o'limi ko'paydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat og'ir bo'lgan mintaqalar – Orolbo'yi, Toshkent viloyati, ayniqsa Angren, Olmaliq, Chirchiq va Toshkent shahrida, Farg'ona vodiysining

¹ «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 14-бет.

² O'sha manba.

³ «Мулоқот», 1992 йил, 3–4 сон, 14-бет.

koʻpgina shaharlarida turli kasalliklarga chalinish yuqori darajadadir. «Orol–88» ekspeditsiyasi aʼzolarining bergan maʼlumotlariga qaraganda Qoraqalpogʻistonning Boʻzatov tumanida har 1000 goʻdakdan 260 tasi nobud boʻlgan. Oʻzbek ayollarining 80 foizi kamqonlik kasalligiga chalingan, har uch nafar oʻzbek yigitlaridan bittasi salomatligi tufayli harbiy xizmatga noloyiq¹ deb topilgan. Oʻzbekistonda har yili ruhiy nuqsonli 6 mingdan ortiq bola² tugʻilardi.

Xullas, 90-yillarda mamlakat boshiga tushgan ekologik qabohat uzoq davom etishi mumkin emas edi. Vujudga kelgan ogʻir vaziyat yaxlit ijtimoiy-adolatli ekologik siyosat yuritishni talab qilayotgan edi.

10-§. IJTIMOY-SIYOSIY TANGLIKNING KUCHAYISHI

Sovetlar hukmronligi 80-yillarga kelib ijtimoiy-siyosiy sohada ham boshi berk koʻchaga kirib qoldi. Bu jarayonning sabablari nimalardan iborat?

Birinchidan, 70 yildan ortiq vaqt mobaynida sovetlar jamiyatida amal qilib kelgan kompartiyaning yakkaboshchilikka asoslangan maʼmuriy byurokratik-buyruqbozlik ish yuritish uslubi hayot sinoviga bardosh bera olmadi. Kommunistik firqa sovetlar uchun kurashdi va ommani oʻz orqasidan ergashtirdi. 1917-yil oktabr toʻntarishi natijasida hokimiyat tepasiga kelgan kompartiya boshqa siyosiy firqalar faoliyatini cheklab qoʻydi, har qanday erkin hur fikrlashlarga barham berdi va proletariat diktaturasi tizimi (sovetlar, partiya, kasaba ittifoqi, yoshlar uyushmalari, kooperativlar va hokazo)larda yagona rahbarlikni daʼvo qilib chiqdi. U endi oʻzining siyosiy partiya sifatidagi qiyofasini batamom yoʻqotdi, u maʼmuriy organga, zoʻrlikka tayanuvchi davlat mashinasini harakatga keltiruvchi eng asosiy richagmotorga aylandi. Kompartiya sovetlar jamiyatining rahbar, tashkilotchi va yetakchi kuchi boʻlib qoldi. Bu hol SSSR Konstitutsiyasining 6-moddasida quyidagicha taʼriflangan: «Sovet jamiyatining rahbar va yetakchi kuchi, sovet sistemasining davlat jamoat tashkilotlarining oʻzagi sovet ittifoqi kommunistik partiyasidir»³. Bu qoida hech qanday oʻzgarishsiz Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonun)ning 6-moddasida

¹ «Ёшлик», 1989 йил, 9-сон, 4–5-бетлар.

² «Мулоқот», 1992 йил, 3–4-сон, 15-бет.

³ СССР Конституцияси (Асосий қонунни). –Т.: Ўзбекистон, 1977. – 6–7 бетлар.

ham yozib qo'yildi.¹ SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarining 2-moddasida «Hokimiyat xalqnikidir», xalq davlat hokimiyatini davlatning siyosiy negizini tashkil etgan, «...xalq deputatlari Sovetlari orqali amalga oshiradi»², deb yozib qo'yilgan bo'lsada, bu amalda deklarativ xususiyatga ega edi. Davlatning asosiy siyosiy negizini tashkil etuvchi «sovetlar» endi amalda ikkinchi darajali qo'g'irchoq rasmiy bir tashkilotga aylanib qolgandi. Davlatning taqdirini hal etuvchi asosiy kuch KPSS, uning Markaziy Qo'mitasi Siyosiy Byurosi edi. Ichki va tashqi siyosatga oid barcha masalalar, yillik va besh yillik rejalar, kadrlar tanlash va joy-joyiga qo'yishlargacha dastlab KPSS MQ Siyosi byurosida hal bo'lardi va so'ng sovetlarning mas'ul organlari uni shunchaki «ko'rib» tasdiqlar edi. Ish shu darajaga yetdiki, KPSS safidan chiqarilgan xodim o'z ish vazifasidan ketishi u yoqda tursin, u albatta qamoqqa olinar va jazolanar edi. Bunday tartib-qoida, ish uslubini va jamiyatga rahbarlik qilishni KPSS jumhuriyatlarda ham o'zining filiallari bo'lgan kompartiyalar orqali amalga oshirar edi. Xullas, KPSS Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosidan tortib, to barcha Ittifoqchi respublikalardagi kompartiya boshlang'ich partiya tashkilotlariga qadar yagona zanjir sifatida bog'lanib ketgan edilar. Sovetlar tuzumining tabiatiga xos bo'lgan kompartiyaning bunday rahbarlik ish uslubi shaxsga sig'inish bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy hodisalarnigina keltirib chiqarib qo'ymasdan, ayni paytda sovetlar jamiyatining ichidan yemirilishini tezlashtirgan omillardan bo'ldi. Buni O'zbekiston misolida ochiq-oydin ko'rish mumkin. Ittifoqning hamma jumhuriyatlarida bo'lgani kabi O'zbekistonda ham birinchi rahbarni ko'klarga ko'tarib maqtash, ulug'lash, unga hamd-u sanolar o'qish kuchaydi. Odam to'g'risida ularning turmush va mehnat sharoitlari, ijtimoiy kayfiyati haqida chinakam g'amxo'rlik qilish o'rniga ko'p hollarda siyosiy tilyog'lamalik, rahbarning ko'nglini ovlash, laganbardorlik kabi ishlar avj oldi, mehnatga haq to'lashda tekislilik kuchaydi, odamlar o'rtasida mehnatga qiziqish so'nib ketdi. Hamma sohada qo'shib yozishlar odat tusiga kirdi. Oshno-og'aynigarchilik, qarindosh-urug'chilik, poraxo'rlik avjiga mindi. Sotsial-adolat buzildi. Ommaviy suratda unvonlar, nishonlar tarqatish odat tusiga kirdi. Odatda bunday unvon, nishonlar odamlarning haqiqiy mehnat natijalariga qarab emas, balki ularning

¹ Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий қонуни). – Т.: Ўзбекистон, 1989. 5-бет.

² СССР Конституцияси, 6-бет.

rahbarlarga, «sadoqati» evaziga berilardi. Dabdababozlik kuchaydi. Hayotda kamchiliklarni, xususan birinchi rahbarlarning xatolarini tanqid qilish amaliyotiga umuman chek qoʻyildi. Ommaviy axborot vositalari: matbuot, radio va televideniya «Sharqda sotsializm va kommunizm mashʼali boʻlgan Oʻzbekistonning» sovetlar davrida erishgan «muvaffaqiyatlari»ni tashviqot va targʻibot qilish bilan band edi. Haqiqiy hayot esa mutlaqo boshqacha edi. Albatta bunday hayot uzoq davom eta olmasdi.

Ikkinchidan, sovetlar amal qilgan kommunistik firqa ishlab chiqqan va asos solgan «lenincha milliy siyosat» boshi berk koʻchaga kirib qoldi. Sovetlar va kompartiyaning milliy siyosatdagi bosh maqsadi rus boʻlmagan boshqa millatlarni umuman millat sifatida yoʻq qilib yuborish, assimilyatsiyalashdan iborat edi. Bu jarayon xususan KPSS XXII syezdining «Kommunizm qurish» dasturi qabul qilingach, bevosita kun tartibiga qoʻyildi. SSSRda «sotsializm toʻla va uzil-kesil gʻalaba» qilgach SSSR xalqlarining yangi tarixiy birligi – sovet xalqi paydo boʻldi. Bu birlik: «Yagona Vatan – SSSR»; «Yagona til – rus tili»; «Yagona maqsad – kommunizm»; «Yagona mafkura – marksizm-leninizm»ga asoslanadi, degan gʻoyalardan kelib chiqib «Yagona xalq – sovet xalqi», «Yagona pasport – sovet pasportini» ilgari surishgacha borib yetdilar. Sovetlar va kompartiya rahbarlari bu masaladagi asl muddao va maqsadlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar. «Bizning pirovard maqsadimiz ravshan, – degan edi KPSS MKning Bosh kotibi Y.V.Andropov, – Bu maqsad, V.I.Lenin soʻzlari bilan aytganda, «Millatlarni bir-biriga yaqinlashtirishgina emas, ularni qoʻshish hamdir»¹ Ammo bu vazifani birdaniga amalga opshirish gʻoyatda qiyin ish edi.

Shu bois kompartiya oʻzining razil maqsadlarini «baynalmilal tarbiya» bayrogʻi ostida sistemali suratda 70 yildan ortiq vaqt mobaynida xaspoʻshlab olib bordi. Ammo xalqimizning koʻzi sekinlik bilan boʻlsada ochilib, bu soxta milliy siyosatning asl mohiyatini tushuna bordi. Chunki milliy siyosatdagi ikkiyuzlamachilik uzoq davom etishi mumkin emas edi. Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyasining 68-moddasida: «Oʻzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi – suveren sovet sotsialistik davlatdir»², deyilgan boʻlsada bu quruq deklarativ xu-

¹ «Совет Ўзбекистони», 1982 йил 22 декабрь.

² «Ўзбекистон ССР Конституцияси», 22-бет.

losadan boshqa narsa bo‘lmaganligini har bir kishi yaxshi biladi. Sovetlar hukumati, kompartiya hech qachon adolatli milliy siyosat olib bormaganlar. Buni biz ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda sovetlar va kompartiya yuritgan amaliy faoliyatda ochiq-oydin ko‘ramiz, ularda so‘z bilan amaliy ish birligi bo‘lmagan, 80-yillarda mamlakatda yangi kuch bilan avj olgan milliy uyg‘onish kompartiya rahbarlarini milliy masalaga jiddiy e‘tibor berishga majbur qildi. Shu yillarda chaqirilgan kompartiyaning, birorta syezdi, konferensiyasi, MQ Plenumi yo‘qki, unda milliy masalaga e‘tibor berilmagan bo‘lsa, 1989-yilda sentabr oyida bo‘lib o‘tgan KPSS MQning Plenumi maxsus milliy masalaga bag‘ishlandi. Milliy respublikalarning huquqlari ma‘lum ma‘noda kengaytirildi ham. Ammo boshqa masala: «millatlarning o‘z taqdirini o‘zi belgilash», «milliy suverenlik» adolat tarozusiga solib hal qilinmadi. Qarorda tenglik, qonunda suveren, so‘zda «metindek do‘stlik», amalda esa mutlaqo teskari qoidalar amal qilaverdi. KPSS MQ Bosh kotibi M.S.Gorbachyovning quyidagi so‘zlari g‘oyatda ibratlidir: «Milliy masalani hal qilishda rus millati juda katta rol o‘ynadi...

Har qaysi milliy madaniyat – qimmatbaho boylik bo‘lib, uni yo‘qotishni tasavvur qilib ham bo‘lmaydi...

Yana bir xavf, bir millat vakillarida boshqa millat kishilariga nisbatan hurmatsizlik yuz berishidan iboratdir...

Millatlarning teng huquqligini e‘lon qilishning o‘zi kifoya emas, hamma xalqlar to‘laqonli hayot kechirishlari kerak... Hatto eng mayda xalqning ham o‘z tilini inkor etib bo‘lmaydi... Unga nisbatan e‘tiborsizlik qilish, uning kamsitilishiga yo‘l qo‘yish mumkinmi, axir?»¹ Juda chiroyli aytilgan iboralar!

Ammo kompartiya rahbarining bu so‘zlari O‘zbekistonda o‘z aksini topdimi? Aslo, kompartiya O‘zbekistonda adolatli milliy siyosat olib borish u yoqda tursin, aksincha «ulug‘ davlatchilik», shovinistik yo‘ldan bordi.

Mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining hamma sohalarida ruslashtirish siyosati olib borildi. Stalin 1929-, 1940-yillarda o‘zbek tilining asosiga zarba bergan bo‘lsa, 1950-yilda uni boshqa milliy tillar qatori o‘limga mahkum etdi. «Xalqlar otasi»ning «Pravda» gazetasidagi hukmnomasida shunday so‘zlar bor: «Ikki tilning bir-biriga

¹ Гorbачёв М.С. Қайта куриш ва янгича фикрлаш. 140–141-бетлар.

qoʻshiluv oqibatida yangi uchinchi bir til paydo boʻladi, deb oʻylash mutlaqo xatodir... Aslida esa qoʻshiluv natijasida bir til gʻolib kelib, oʻz soʻz boyligini saqlab qoladi va kelajakda oʻzining tabiiy oqimi bilan rivojlanadi, ikkinchi til esa asta-sekin oʻz sifatini yoʻqotib borib, oxir-oqibatda oʻlishga mahkum boʻladi». I.Stalin oʻz hukmini: «Rus tili hamisha gʻalaba qozonib kelgan»¹ deb yakunlaydi. Ana shu strategik siyosat til siyosatining yoʻnalishini belgiladi. Davlat, idora ishlari rus tilida yuritildi. Oʻzbek tili esa Oʻzbekistonda ikkinchi darajali tilga, oila tiliga aylanib qoldi. Oʻzbek tilida yozilgan rasmiy hujjatlar, arizalarni korxonah rahbarlari hatto qabul ham qilmas edilar. Milliy qadriyatlar va urf-odatlar eskilik sarqitlari sifatida qoralandi, milliy kiyimlarda yurish qoloqlik koʻrinishi deb eʼlon qilindi. Vatanimiz tarixi oʻqitilmadi. Islom diniga qarshi butun jabha boʻylab hujumga oʻtildi. Umumxalq bayrami «Navroʻz» diniy marosim deb eʼlon qilindi va uni tantana qilish hamma yerda taqiqlab qoʻyildi. «Navroʻz» oʻrniga 1986-yildan boshlab «Xotira kuni» sifatida «Navbahor» bayrami nishonlanadigan boʻldi.

Milliy tahqirlash va kamsitish ayniqsa kadrlar siyosatida yaqqol koʻzga tashlandi. Oʻzbekistondagi respublika, viloyat, shahar va tuman partiya va sovet tashkilotlarining rahbar xodimlari, boʻlim boshliqlari Moskva «nomenklaturasi»da boʻlib KPSS Markaziy Komiteti tomonidan tayinlanar edi. Chunki «birinchi rahbar» faqat nomigagina edi, xolos. Asosiy ish mahalliy boʻlmagan ikkinchi rahbar qoʻlida edi. Bu haqda Inomjon Usmonxoʻjayevning quyidagi iqrori gʻoyatda ahamiyatlidir: «Bir soʻz bilan aytganda hamma narsani markaz hal qilardi. U nima desa, shu boʻlardir. Hattoki obkomning boʻlim boshligʻidan tortib, raykomning birinchi kotibigacha Moskva ixtiyorida turardi. Moskva topshirigʻiga koʻra 40 yoshdan oshgan kishi raykomning birinchi kotibi, 50 yoshdan oshgan kishi esa obkomning birinchi kotibi boʻla olmasdi. U har qancha ishchan boʻlsin, har qancha ishbilirmon boʻlsin, baribir Moskva uning nomzodini oʻtkazmasdi. Masalan, men qanchalik urinmay, oʻzim yaxshi bilgan, qobiliyatli kadrlardan, masalan hozirda davlat narx qoʻmitasi raisi boʻlib ishlagan Qudrat Ahmedovni Toshkent viloyat firqa qoʻmitasi birinchi kotibligiga, koʻp yillar Sirdaryo viloyat ijroiya qoʻmitasi raisi boʻlib ishlagan Ibrohim Qoʻchqorovni viloyat firqa qoʻmitasi birinchi kotibligiga

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 16-июнь.

o'tkaza olmadim. Men ularning har ikkalasini ham juda yaxshi bilaman... Lekin Moskva ko'nmadi. Sababi ular har ikkisi ham o'sha yerlik».

Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy o'lchov sifatida xodimning ish qobiliyati, ishbilarmonligi, saviya darajasi, kasb mutaxassisligi kabi zarur belgilar hal qiluvchi rol o'ynamasdi. Balki birinchi navbatda xodimning rus tilini nechog'lik egallaganligi, uning markazga shaxsan sadoqat va «baynalmilalligi» hisobga olinar edi.

Mustamlakachilik va milliy tahqirlash siyosatining yorqin ko'rishlaridan biri O'zbekiston KP MKning 1984-yil iyunida bo'lib o'tgan XVI Plenumidan so'ng markazda Respublikaga yuborilgan «kadrlar desanti» bo'ldi. «Bu xodimlar O'zbekiston kompartiyasi faoliyatiga oqim baxsh etmoqdalar, eng yirik partiya tashkilotlarining tajribasini jamlab, undan foydalanishga yordamlashmoqdalar», deb maqtangan edi Inomjon Usmonxo'jayev O'zbekiston KPning XXI syezdida hisobot ma'ruzasida. – Bu «desantchilar» respublikada asosan sovet, firqa va huquq-targ'ibot idorlarida rahbarlik lavozimlarida ishladilar va «layoqatsiz» kadrlar o'rnini egalladilar.

O'zbekistondan ham Rossiya Federatsiyasiga xodimlar «rejali» jo'natilgan. Ammo e'tiborli joyi shundaki, O'zbekistonga shimoldan yuborilgan xodimlar, asosan «ish o'rgatish» uchun rahbarlik lavozimlariga o'rnashgan bo'lsalar, O'zbekistondan boruvchilar esa faqat «qora mehnat» talab qiladigan zonalarga «doimiy» yashash va ish o'rganish uchun yuborilganlar. O'zbekiston aholisini Rossiyaning turli o'lkalariga «rejali sohib yuborish» tashabbusi 20–30-yillarga borib taqaladi va «xalqlar dohiysi» I.Stalinning «o'lmas g'oyalari»dan biridir.

O'zbekiston SSR Vazirlari 1973-yilda, «Ko'chirma oilalar uchun yengilliklar» to'g'risida maxsus qaror ham qabul qilgan. Ushbu qarorga asosan har bir ko'chirma oilada albatta ikkita odam ishga yaroqli bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi. Bundan tashqari oilasiz yolg'iz mehnatchilarni ham Rossiyaning turli viloyatlariga rejali yuborish O'zbekiston viloyatlari zimmasiga yuklangan. Masalan, Andijon viloyati Primorye o'lkasiga, Xorazm–Chitaga, Surxondaryo–Xabarovskka, Toshkent–Ivanovaga, Farg'ona–Kalininga, Namangan–Kirov oblastiga, Buxoro–Tomskka ishchi kuchi jo'natishi kerak edi. 1987-yilga qadar O'zbekiston Rossiyaning noqoraturpoq zonasi va Sibir hududlariga jami bo'lib 30 ming fuqaroni jo'natdi. Ko'chiri-

luvchilar soni yildan yilga oshib bordi. Jumladan, oilasizlardan 1981-yilda 4124 kishi Rossiyaga joʻnatilgan boʻlsa, 1987-yilda bu koʻrsatkich 11099 kishiga yetdi. Faqat 1989-yilda 1100 ta oila¹ Rossiya Federatsiyasiga yuborilgan. Rossiyaga joʻnatilgan oilalar va oilasiz fuqarolar iqtisodiy muhtojlikdan shu yoʻlni tanlaganlar va ular asosan jismoniy ogʻir qora mehnat bilan shugʻullanganlar. Mantiqan qiziq bir savol tugʻiladi. Nega endi Rossiyaning noqoraturproq zonalarini oʻzbekistonliklar oʻzlashtirishlari kerak? Rossiyaning oʻzida aholi keragidan ortiqcha toʻlib yotibdiku? Nega rahbar hodimlar Oʻzbekistonga Rossiyadan yuborilishi lozim, Oʻzbekistonning oʻz mutaxassislari yetishmaydimi? Maslalaning asl mohiyati boshqa joyda. Aholini vaqti-vaqti bilan u regiondan bu regionga koʻchirish ulugʻ rus saltanati shovinistik siyosatining tarkibiy qismi boʻlib, kichik millatlarni assimilyatsiya qilib yuborishdan iborat bosh maqsadga xizmat qiladi.

Sovetlar hukumatining Oʻzbekistonda olib borgan milliy mustamlakachilik, shovinistik va adolatsiz siyosatining yana bir koʻrinishi bir-biriga qarama-qarshi demografik siyosatdir. «Yagona suveren respublikalar ittifoqi»ning bir qismi – Rossiyada koʻp bolali oilalarni ragʻbatlantirish, Oʻrta Osiyoda, Oʻzbekistonda esa tugʻilishni kamaytirish masalasi davlat siyosati darajasigacha koʻtarildi. Tarix fanlari doktori, sotsiolog I.Bestujev-Lada bunday deb yozadi: «Ahvolning mushkulligi shuki, mamlakatda bir-biriga qarama-qarshi ikki xil demografik ahvol yuzaga kelmoqda. Birini shartli qilib, «osiyocha» ahvol desa boʻladi (Oʻrta Osiyo kabi qator mintaqalarning tub aholisi – mamlakat aholisining 20 foizi). Ikkinchisi shartli ravishda «ovrupacha» deya qolaylik (qolgan 80 foiz aholi). «Osiyolilar koʻp bolali boʻlib, har 20–30 yilda ikki barobar koʻpaymoqdalar va bu ulkan muammolarni keltirib chiqarmoqda... Bunaqangi ikki xil ahvol ikki xil siyosat yurgizishni taqozo qiladi»².

Bunday ikki xil demografik siyosatning mohiyati va maqsadi nima iborat? Gap shundaki, mustamlakachi maʼmurlar Oʻrta Osiyodagi musulmon turkiy aholining muttasil oʻsib borayotganligidan qoʻrqib vahimaga tushdilar va ayni zamonda rus aholisining kamayib borayotganligidan zorlanib qaygʻurdilar. Tarixchi olimlar M.Geller va A. Nekrich «Rossiya tarixi» asarlarida keyingi oʻn yilliklarda Oʻrta

¹ «Хаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 77-бет.

² «Народный депутат», 1990, № 1, стр. 43.

Osiyoda tub yerli aholi sonining zo‘r sur‘atlar bilan o‘sishi demograflarning barcha hisob-kitoblarini uloqtirib tashladi, deb yozadilar. Demograflar O‘rta Osiyo aholisining 1980-yilda 10 foizga o‘sishini bashorat qilgan bo‘lsalar, 1979-yildayoq bu ko‘rsatkich 27 foizga teng bo‘ldi. 1970–1979-yillar orasida aholining o‘sh sur‘atlari o‘zbeklar va tojiklarda 36% ni, turkmanlarda – 33%, qirg‘izlar – 31% va qozoqlarda – 24% ni tashkil etdi. Aholining o‘sh sur‘atlari shu darajada davom etadigan bo‘lsa, mustamlakachi ma‘murlar XXI asrning boshlarida SSSRning umumiy aholisi 310–320 million bo‘lgani holda O‘rta Osiyo va Qo‘qozning tub yerli aholisining 100 millionga yetishidan xavotirlanadilar. Ana shu boisdan ham bu mintaqalarda oilalarni rejalashtirish sohasida markaziy hukumat katta «g‘amxo‘rlik» qildi.

Tarixchi olim hatto ikki xil demografik siyosatni «asoslab» ham beradi. U quyidagicha yozadi: «Ikki xil demografik ahvol ikki xil siyosatni talab qiladi. Birinchisi – «osiyoliklar»da yoshlarni, ayniqsa qizlarni ish bilan band qilish, ma‘lum malaka talab qiladigan doimiy ishlarga jalb etish kerak. Bu tug‘ishni kamaytirishning dunyo tajribasida sinalgan yaxshi usulidir... Ikkinchisi «ovrupalik» ayollarni aksincha imkon qadar ko‘p qismini ishdan ozod qilish lozim... ya‘ni tug‘ishdan oldingi dam olishni – yarim yil, farzand ko‘rgandan so‘ng – uch yilga yetkaziladi. Kamida yetti yilgacha maoshni to‘liq to‘lab, yarim ish kuni beriladi». Eng dahshatlisi shundaki, bunday fashistik g‘oya sovet davlat ma‘muriyati tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Ommaviy-axborot vositalari orqali targ‘ibot qilindi. Jumladan, SSSR sog‘liqni saqlash vazirligi 1990-yil, 20-avgustda O‘zbekiston tibbiyot vaziriga 02–14 66–14 raqamli xat yubordi. Unda «og‘iroyoqlikning oldini oluvchi dori va uskunalar kam ishlatilayotgani» tanqid qilinadi. «SSSR sorg‘liqni saqlash vazirligi 1990-yilda og‘iroyoqlikning oldini oluvchi preparatlar sotib olishni ko‘paytirdi, ayniqsa garmonli preparatlar 50 million bog‘lam keltirildi. Ular davolovchi muassasalarga yetkazildi». Maktubning so‘nggida SSSR Sog‘liqni saqlash vazirining birinchi o‘rinbosari A. Baranov quyidagi mazmunda buyuradi: «Shularni hisobga olib, aholi orasida, ayniqsa yoshlar o‘rtasida oilani rejalashtirishni tashviqot qilish kuchaytirilsin... Bu ishning o‘tkazilishini alohida nazorat ostiga oling»¹.

Ikki xil demografik siyosat matbuotda ham keng yoritildi. «Правда» 1991-yil, 27-iyunda «Umidimiz yig‘isi» (Нашей надежды

¹ «Саодат», 1991 йил, № 11-сон, 22-бет.

плач) maqolasida Rossiya ayollariga intizorlarcha murojaat qilib: «Faqat bolalar uchungina yashamoq mumkin. Farzand boʻlsa – hayot boʻladi... Ayollar, tugʻinglar! Iltimos! Hayot, garchi ogʻir va nursiz boʻlsa-da, tugamasligi kerak! – deya yozsa, xuddi shu kuni «Народное слово» roʻznomasining «Islom va oilani rejalashtirish» maqolasida kam farzand koʻrishga davʼat qilinadi: «Dunyo aholisining zichligi insoniyat hayot darajasining pastlashuviga olib kelish xavfi kuchaymoqda... Islom dini tugʻishni kamaytirishga qarshi emas»¹.

Xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida sof shovinning mustamlakachilik siyosati olib borildi. «Kasalni yashirsang isitmasi oshkor qiladi» deganlaridek, «milliy adolat» haqida balandparvoz maʼruzalar qiladigan M.S.Gorbachyov singari partiya va davlat arboblardan tortib SSSR Xalq deputatlari-yu Rossiyadagi olim-u fuzololar, jaridalar-u roʻznomalarga qadar Oʻzbekistonga, uning fuqarolariga tosh otib uni «boqimanda jumhuriyat», «dotatsiyalar va qarzlarni hisobiga yashayotgan xalq, respublika» deb jahonga jar soldilar. Emishki, Oʻzbekiston Ittifoqdan har yili 2–3 milliard soʻm «xayriya – sadaqa» olib yashayotgan ekan. Albatta, bunday shovinning ruhdagi tashviqot va targʻibotlar natijasiz qolmadi. Butun mamlakatda «ulugʻ rus» millati vakillari oʻrtasida oʻzbeklarga nisbatan nafrat va millatchilik kuchli tus oldi. Milliy nizolar va fojialar avj olib ketdi. Buni birgina armiya misolida koʻrish mumkin.

Avvalo, shu narsani alohida taʼkidlash kerakki, ikkinchi jahon urushiga qadar va undan soʻng ham Oʻzbekiston oʻzining milliy armiyasiga ega emasdi. Oʻzbeklar milliy armiya tuzishga qodir boʻlmagan ikkinchi darajali millat sifatida mustahkam oʻrin oldilar. Oʻzbekistonlik yigitlar haqiqiy harakatdagi jangovar armiyaga chaqirilmay, ular asosan «stroybat» – qurilish batalyonlariga olinar edilar. Oʻzbek yigitlari xizmatda boʻlgan qismlarda milliy kamsitish va tahqirlash shu darajada kuchayib ketdiki, har yili 300–400 ga qadar temir tobutlarda ularning jasadlari respublikaga keltiriladigan boʻlib qoldi. Buning bosh sababi milliy nizo: «Hozir, – deydi zobit A.Vari-chyev (Olmaota) – armiyada milliy nizolar kuchaydi». Faqat 1989-yilda 430 oʻzbek askar oʻgʻlonlarining jasadlari temir tobutlarda keltirildi. 1990-yilning 6 oyi davomida hayotdan kaltaklanish azobidan koʻz yumgan oʻgʻlonlarimiz soni 100 dan oshdi.

¹ «Народное слово», 1991 г., 27 июня.

Xullas, mamlakatda miliy va millatlararo nizolar shu darajada kuchaygan ediki, u zudlik bilan hal etilmasa, dahshatli portlashning sodir bo'lishi hech gap emasdi.

11-§. QATAG'ONLIKNING YANGI BOSQICHI

Sovetlar hukumati O'zbekistonda vaqti-vaqti bilan bir necha marta milliy qatag'onliklarni uyushtirdi. 1946–1990-yillar orasida bunday dahshatli qatag'onliklardan ikki marta ongli suratda tashkil etilgan. Birinchisi, 40-yillarning oxiri 50-yillarning boshlarida uyushtirilgan bo'lsa, ikkinchisi 80-yillarda tashkil etildi. Sovetlar tomonidan uyushtirilgan bunday qatag'onliklarning bosh maqsadi va muddaosi nimadan iborat edi? **Birinchidan**, vaqti-vaqti bilan xalq orasidan yetishib chiqadigan ongli, fidoyi, ilmi va tashkilotchi olimlar, rahbar xodimlarni yaganalab borish va xalqni qorong'ilik, zabunlikda saqlash: **Ikkinchidan** esa qatag'onlik uyushtirish orqali xalqlarni doimo qo'rquv va itoatkorlikda tutish hamda shu yo'l bilan milliy mustamlakalarning bosh ko'tarishiga izn bermaslikdir. «...**Xalqni bo'y-sundirish uchun**, – deydi O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad, – **vahimada tutish kerak bo'lgan. Bu ishda repressiya qo'l kelgan... Men qamoqda yotib ularni asta-sekin tushuna boshladim**»¹.

Urushdan keyingi davrda SSSR qamoqxonalari qancha mahbuslar bo'lganligi haqida G'arb matbuotida har xil raqamlar beriladi: eng kami 8 million, eng ko'pi 15 million. Angliya hukumatining 1950-yil, 15-avgustda BMTning Iqtisodiy va sotsial Kengashidagi majlisida bergan ma'lumotlarga qaraganda SSSR qamoqxonalari 10 million mahbus bo'lgan² (SSSRning o'zida bunday ma'lumotlar berilmas edi).

1959-yil, 1-yanvardagi ma'lumot bo'yicha (ITK) mehnat tuzatuv kolonnalari va (ITL) mehnat tuzatuv lagerlarida O'zbekiston SSRdan 60326 kishi qamoq jazosini o'tayotgan edi. 1959-yil, 1-sentabriga kelib ular 73396 kishini tashkil etgan. Qamoq jazosini o'tayotganlarning milliy tarkibiga ko'ra o'zbeklar 1956-yilda 1,1 foizni, 1957-yilda 1,2 foizni. 1960-yilda 1,2 foizni tashkil qilgan³.

¹ «Шарк юлдузи», 1989 йил, 4-сон, 174-бет.

² Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». М., 1996 г., стр. 54.

³ ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960. – М., 2002, стр. 446.

Urush tamom boʻlishi bilanoq ilm-fan, maʼrifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qatagʻonliklarning boshlanishi tasodifiy emas, albatta. Mamlakat uzoq davom etgan urushdan holsizlanib chiqdi. Ijtimoiy hayotning hamma sohalarida, avvalo, iqtisodiy jabhada qiyinchiliklarning boʻlishi tabiiy edi. Albatta bu ijtimoiy-iqtisodiy hayot qiyinchiliklariga nisbatan xalqning koʻzini ochadiganlar birinchi navbatda ziyolilar edi. Shu boisdan ham sionist va massonchilar boshliq partiya markaziy komiteti va uning Sionosiyosiy Byurosi oʻziga xos «donolik» va «nazariy jabhada yetuklik» bilan, ziyolilarga «markscha-lenincha toʻgʻri yoʻlni» koʻrsatib qoʻyishga qaror qildi. Siyosiy Byuroning koʻrsatmasi bilan VKP(b) Markaziy Komitetining 1946-yilda «Звезда» va «Ленинград» jurnallari haqida», «Dramatik teatrlarning repertuarlari va uni yaxshilash choralari haqida», «Katta hayot kinofilmi haqida», 1948-yilda «Ulugʻ doʻstlik operasi haqida» va boshqa qarorlari eʼlon qilindi. Bu qarorlarda va «Правда» gazetasi va «Kommunist» jurnalida oʻsha kezlarda eʼlon qilingan rasmiy maqolalarda adabiyot, sanʼat va madaniyatning boshqa sohalarida bir qator yutuqlar bilan birga «jiddiy kamchiliklar» ham sodir boʻlayotganligi, badiiy jihatdan past va hatto «umidsizlik», kelajakka ishonchsizlik ruhi bilan «sugʻorilgan, gʻoyaviy jihatdan «zararli» asarlar paydo boʻlganligi tanqid qilingan edi. 1947-yilda – falsafa, 1948-yilda – biologiya, 1950-yilda – fiziologiya, 1950-yilda – tilshunoslik va 1951-yilda – siyosiy iqtisod masalalari boʻyicha oʻtkazilgan munozaralarga bevosita VKP(b) MQning oʻzi boshchilik qildi. Bu munozaralarda fanning barcha sohalarida partiya ilgari surgan «qimmatli va noyob nazariy xulosalari» asosida ish koʻrishlik lozimligi talab qilindi.

Kommunistik firqa gʻoyaviy va mafkuraviy qarashlariga «yot» boʻlgan «burjuacha fikrlash va qarashlar»ning suqulib kirishiga qarshi olib borilgan kurash tezda oʻzining «natijalari»ni bera boshladi. «Leningrad ishi», «Gruziya ishi» kabi toʻqima ishlar sunʼiy suratda yaratildi.

Ayniqsa, bu «ish» Oʻzbekistonda ogʻir kechdi. Taniqli tarixchi olim Islomjon Tursunov Oʻzbekiston ziyolilaridan 1939–1953-yillarda jami boʻlib 61 ming 799 kishi qamalanganligi, shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinganligi, 7 ming 100 kishi¹ esa otib tashlanganligini yozadi. Bular orasida fan

¹ Турсунов И. Истиклолга интиланган қалблар нидоси. – Т.: 1993. 33-бет.

va madaniyatimizning haqiqiy jonkuyar va fidoyi arboblari bor edi. O‘zbekiston xalq shoiri Shukrullo hikoya qiladi: «Urushdan keyingi paytda Oybek uyushma raisi, men esa maslahatchi edim. Mamarasul Boboyev, Komil Yoqubovlar «Sharq yulduzi»da mehnat qilishardi. Kunlardan bir kun ular mendan oynomada e‘lon qilish uchun she‘r so‘rab qolishdi. 1939-yilda Qoraqalpog‘istonda o‘qituvchilik qilgan kezlirimda Orolga bag‘ishlab yozilgan «Dengizda bir tun» sarlavhali she‘rimni berdim. Baxtga qarshi u e‘lon qilinishi bilan naq baloga qoldim. Ayrim siyosatdonlar uchun bu asar «g‘oyasizlik va kosmopolitizm» haqidagi qarorga mos kelib qoldi. Ular unda mehnat ko‘rsatilmay, quruq dengiz manzarasi maqtalgan deb ayb qo‘yishdi. Qarorning joylardagi «ijro»si uchun o‘sha paytda mening asarimga o‘xshagan she‘rlar kerak bo‘lgan. Bu 1948–1950-yillarda yana asossiz qamoqqa olishlar uchun tayyorgarlikning debochasi ekan»¹.

1946-yil, sentabrda Toshkentda O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Konferensiyasi bo‘lib o‘tdi. Bu anjuman O‘zbekiston KP(b) Markaziy Qo‘mitasi rahnomoligida chaqirilgan edi. Konferensiya qarorida quyidagi jumlar yozilgandi: «Yozuvchi Xurshid tarafdin Navoiy dostoniga asoslanib yozilgan «Farhod va Shirin» operasining lebrettösi burjuacha-millatchilik mafkurasi bilan sug‘orilgandir. Yozuvchilar yig‘ilishi hisoblaydiki, yozuvchilar Xurshid va G‘ayratiy sovet yozuvchisi qiyofasini yo‘qotdi, ular sovet yozuvchilari uyushmasi a‘zosi, degan unvonga isnod keltirdi va shuning uchun ham uning saflarida qolishga noloyiqdir»².

Xurshid ana shu soxta va maxsus uyushtirilgan ayb bilan «millatchi» tamg‘asini uning peshonasiga yopishtirilib, yozuvchilar uyushmasidan chiqarildi. U sakkizta farzandi bilan xor-zorlikda hayot kechirdi. Ish shu darajaga borib yetdiki. Xurshidning «Farhod va Shirin» asaridagi bosh rol ijrochisi xalqning olqish va tahsinlariga sazovar bo‘lgan mashhur san‘atkorlar Sa‘dulla Norxonov mahv etildi. Nazira Inog‘omovanning umri ham fojiali yakun topdi. Xurshidning «Farhod va Shirin» asari o‘sha davrda nafaqat respublikamizda, balki boshqa respublikalarda ham, jami ellikdan ortiq teatrlarda tomoshabinlar bilan to‘la zallarda namoyish etilardi, davlat undan million-million so‘mlab foyda ko‘rardi.

¹ Усмонов И. Катафон қурбонлари. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 205–206-бетлар.

² «Ватан» 1993 йил, 6-сон.

Xurshid domla 50-yillar oxirlarida oʻzining achchiq qismatidan zorlanib: «Alisher Navoiy dostonlari asosida oʻziga xos sahna «Xamsa»sini yaratmoqchi edim, batollar aslo qoʻymadilar... Yangi ijodiy parvozlar etishga sira qoʻymadilar, tuhmat va haqorat oʻtini sepi, qanotimni kuydirdilar»¹ degan edi.

Bu davrda oʻzbek ijodkor adiblari boshiga tushgan dahshatli va qora kunlarni filolog olim Naim Karimov «Fan va turmush» oynomasida juda kuyunchaklik bilan ishonarli dalillar asosida ochib beradi.

40-yillar oxirlaridan boshlab ziyolilarga qarshi uyushtirilgan quvgʻinlar va qatagʻonliklarga Moskovning koʻrgazmasi va soyasida mansab va lavozim uchun oʻzini tomdan ham tashlashga tayyor turgan, milliy oʻzligini yoʻqotgan kompartiyaning rahbarlari va ularning gumashtalari rahnamolik qildilar. Respublikaga in qurib olgan shoviniist va sionistlar bu mudhish qatagʻonlarni tashkil etishga bosh-qosh boʻlib turdilar. Butun qalbini mahalliy xalqlar va ularning ziyolilariga qarshi shoviniistik nafrat his-tuygʻusi qoplab olgan unsurlar foydalandilar. Ana shunday shaxslardan biri 40-yillarning oxirlarida Davlat Xavfsizlik Qoʻmitasi tomonidan Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasiga maxsus yuborilgan Vladimir Andreyevich Milchakovdir. U 1910-yilda Gorkiy viloyatiga qarashli qishloqlarning birida tugʻilgan, 1938-yilda Toshkentga koʻchib kelgan. Armiya xizmati (1942–1946) tamom boʻlgach, 1946-yildan eʼtiboran «Фрунзевец» roʻznomasida adabiy xodim boʻlib ishga kirgan. Oʻrta Osiyo davlat dorilfununi tarix fakultetining bor-yoʻgʻi uch kursini tamomlagan bu chalasavod mulla yuqori «idora»ning yoʻllanmasi bilan respublika Yozuvchilar uyushmasi firqa tashkilotiga kotib muovini boʻlib ishga keladi. Oradan bir oy oʻtgach firqa tashkiloti kotibligiga tayinlanadi. Tez orada amalparast va shoviniist V.A.Milchakov firqaviy mansabidan voz kechmagan holda uyushma masʼul kotibining yordamchisi, «Звезда Востока» oynomasining muharriri, rus shuʼbasi oʻrinbosari kabi lavozimlarni egallab uyushmaning oliy hayʼatiga ham saylanib oladi. Milchakov 1946-yil, 5-noyabrda Yozuvchilar uyushmasiga nomzod boʻlib kirdi. Ikki oy oʻtar-oʻtmas 1947-yil yanvarda unga homiylik qilgan idoralarning tazyiqi bilan uyushmaga haqiqiy aʼzo boʻldi. Oʻsha paytda Yozuvchilar uyushmasiga Oybek rahbarlik qilardi. Ulugʻ adib V.A.Milchakovga tavsianoma berish bilan birga uning xarakteridagi nuqsonlar va yovuz

¹ Oʻsha manba.

niyatlarni ham xuddi oldindan ko'ra bilganday ogohlantirgan edi: «Biz hammamiz Milchakovning Yozuvchilar uyushmasida partorg va mas'ul kotib yordamchisi sifatida ishlayotganini yaxshi bilamiz, unda ba'zi nuqsonlar ham yo'q emas, ammo biz ularni bartaraf etadi, deb umid qilamiz... U turli-tuman ishlar bilan band. Biz uning aniq vazifalarini, mas'ul kotib va uning yordamchilarining huquq va burchlarini belgilab, unga sharoit yaratishimiz zarur. Biz shunday qilamiz, o'shanda u o'z asarlari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi». Af-suski adibning bu so'zlari sarob edi. Yozuvchilar uyushmasida yuqori lavozimlarda mustahkam o'rnatilgan V.A.Milchakov orqasida turgan qudratli idoralarga tayanib «O'zbek adabiyotining jallodi» sifatida faoliyat ko'rsatdi. Birin-ketin o'zbek adabiyotining atqili vakillariga yasama tuhmat va bo'htonlar yog'dirilib, ular yomon otlig' qilinib siquv va hibsga olina boshladilar. 50-yillarning boshlarida «qora ro'yxat»ga tushgan adiblar soni N.Muhitdinov bergan ma'lumotlarga qaraganada 60 kishidan¹ iborat edi. Bular: M. Shayxzoda, Oybek, Abdulla Qahhor, M. Boboyev, U. Rashidov, Mirtemir, Shuhrat, Hamid Sulaymon, Said Ahmad, Mirzakalon Ismoiliy, Meli Jo'ra, Yong'in Mirzo, aka-uka Abdunabi va Abdurahmon Alimuhamedovlar, Ne'mat Toshpo'lat, Mahmud Murodov va boshqalardir. Siquvga olingan va qatag'on qilinganlarga har xil «aybnoma»lar qo'yishdi. Jumladan, Maqsud Shayxzodaga «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati» ko'rsatgan, degan tavqila'natni yopishtirgan edilar. V.Milchakov «dirijyorligi»da tayyorlangan M.Shayxzodaning millatchiligi va sovetlarga qarshi faoliyati to'g'risida g'irt tuhmat va uydirmadan iborat hujjat (aslida hukm) O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi hay'atining 1952-yil, 31-yanvardagi yig'ilishida muhokama qilindi. Unda ajoyib shoir yozuvchilar uyushmasi a'zolidan o'chirildi. Insoniy imon va e'tiqod, vijdonni qarangki Maqsud Shayxzoda bilan hamnafas, hamkasb bo'lib uzoq yillar yelkadosh sifatida ishlagan shoirni yaxshi bilgan 31 hay'at a'zosidan birontasi bu g'ayriqonuniy va adolatsiz qarorga e'tiroz ham bildirmadi, qarshi ham chiqmadi. Bu nafaqat maslakdosh hamkasbga, do'stga qolaversa milliy manfaatga ham sotqinlikning yorqin ko'rinishi edi.

Ajoyib inson, vatanparvar shoir M.Shayxzodaning «millatchiligi» va «sovetlarga qarshi» faoliyatini «isbotlovchi» xabar Milchakov

¹ *Мухитдинов Н.* «Кремлда ўтган йилларим» 58-бет.

muharrir boʻlgan «Звезда Востока» oynomasi (1952-yil, 2-son)da eʼlon qilindi. Shoirning oyoq-qoʻliga zanjir solgan oʻsha qora va shum xabarni toʻla keltiramiz: «Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining hayʼati OʻzYoUning sobiq aʼzosi M.Shayxzoda ijodidagi gʻoyaviy nuqsonlar va uning jamoatchilikka qarshi qaratilgan xulq-atvorini muhokama qildi.

Shayxzoda qator yillar davomida oʻz adabiy faoliyati bilan oʻzbek sovet adabiyotiga zarar keltirib, uning oʻsishi va taraqqiyotini har tomonlama toʻxtatib keldi.

Uning past gʻoyaviy va badiiy saviyadagi, mazmunan qashshoq va shaklan zaif koʻplab asarlari feodal oʻtmishni ideallashtirib, tarixiy voqealarni millatchilik nuqtayi nazaridan talqin etib, tarixiy haqiqatni buzib keldi.

Xususan, oʻzining «Jaloliddin Manguberdi» nomli zararli va chirkin pyesasida M.Shayxzoda Oʻrta Osiyo va Kavkaz xalqlarining jallodi Jaloliddin xonni milliy qahramon sifatida taqdim qilmoqchi boʻldi. Shayxzoda «Oqsoqol» dostonida sovet davlatining taniqli arbobi, OʻzSSR Oliy Kengashi Hayʼatining raisi oʻrtoq Oxunboboyevni qoloq qarashlar va kayfiyatlar sirtmogʻida qolgan, mutaassib inson sifatida tasvirlab, uning obraziga tuhmat qildi va buzdi.

Shayxzoda buyuk rus minbar shoiri Vladimir Mayakovskiy sheʼrlarini oʻzbek tiliga tarjima qilishda ularni qasddan buzib, davrimizning eng isteʼdodli shoirini oʻzbek xalqi nazarida badnom etishga urindi...

M.Shayxzodaning ijodiy faoliyati uni maʼnaviy jihatdan buzilgan, gʻoyasiz va pasportsiz daydi kosmopolit sifatida baholaydi». Bu keltirilgan misol ortiqcha tafsilot talab qilmaydi.

V.Milchakov buyuk oʻzbek romanshunos adibi Oybekka oʻtkazilgan barcha tuhmat, zugʻum va taʼqiblarning ham tashkilotchisidir. U bir guruh eʼtiqodsiz va farosatsiz oʻzbekistonlik laganbardor yozuvchilarni yoniga olib Oybek ustidan SSSR Yozuvchilar Uyushmasiga shikoyat xati uyushtirdi. Bu xatda Oybekning «millatchi»lik qiyofasi inkor etib boʻlmaydigan «hujjatlar» bilan asoslangan edi va Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasini bu aksilsovet unsuridan tozalash soʻralgan edi. Mazkur arizani tekshirish uchun Moskva oʻzbek xalqining jallodi Apresyaning qondoshi va kommunistik mafkuraning «sodiq himoyachisi» M.Shaginyanni yuborgan edi. U 1949-yil, 1-iyunda Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi rayosati majlisida boʻlib, Oy-

bekka qarshi uyushtirgan kompaniyaga boshchilik qildi va bir guruh jiplashgan hasadchi koʻrnamaklarni yetaklab respublika firqa Markaziy Qoʻmitasiga chiqadi. Shu kundan eʼtiboran Oybekka qarshi boshlangan xurujga A.E.Niyozov boshchiligidagi Markaziy Qoʻmita rahnamolik qila boshladi. Xuddi shu yili oʻsha paytda OʻzKP MQSida «Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining faoliyati toʻgʻrisida» shoshilinch suratda qaror qabul qilindi. Unda Yozuvchilar uyushmasi faoliyatida yoʻl qoʻyilgan barcha xato va kamchiliklarga Oybek sababchi deb xulosa qilindi. Darhol 9–10-iyul kunlari Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining III Plenumi chaqirilib Oybek uyushma raisi va «Sharq yulduzi» jurnali muharrirligidan olib tashlandi. Ammo muxoliflar bu bilan ham qanoat hosil qilmadilar. Ular 1950–1951-yillar davomida Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining Plenum majlislarida, «Kommunist», «Sharq yulduzi» jurnallari va «Qizil Oʻzbekiston» gazetasida Oybekka ming bir aybni soxtakorona va riyokorlik bilan yasab uni rosa savaladilar. V.Milchakov, M.Melkumov, M.Sheverdin, E. Samaxvalova, S.Somonova singari shovinistlar, imon, eʼtiqoddan bebahra, millati yoʻq firqa rahbarlarining oʻzbek ziyolilariga, Oybek domladek ulugʻ zotlarga qarshi boshlangan yalpi hujum va qatagʻonliklarga shuhratparast, ichi qora, milliy ong va vijdondan begona ijodkorlar laganbardorlarcha xizmat qilib millat dushmanlarining tegirmonini qullarcha aylantirdilar, oʻnlarcha sof vijdonli ijodkorlar umriga zavol boʻldilar. 1951-yil boshlarida V.Milchakov rahbarlik qilgan partiya tashkiloti Oybekni firqa safidan oʻchirdi. Oʻsha yili 30-noyabrda esa Yozuvchilar uyushmasi uni uyushmaning boshqaruv hayʼatidan ham chiqardi. Hayotning bu azob va koʻrguliklari ulugʻ adibning tinka-madorini quritdi. U dastlab mikroinsult kasaliga chalinib oʻng qoʻli shol (falaj) boʻlib ishlamay qoldi.

1951-yilda Moskva milliy oʻlkalarda uygʻonib kelayotgan yangi fikr va qarashlarni boʻgʻish maqsadida bir qator tadbirlar dasturini ishlab chiqdi. Xususan bu borada «Kommunist» (Moskva) oynomasida Kavkazdagi muridizm harakati mohiyatining «ochilishi», «Правда» gazetasida esa adabiyotdagi millatchilik koʻrinishlarini fosh etishga bagʻishlangan bosh maqola alohida diqqatga loyiqdir. Ushbu hujjatlar munosabati bilan kompartiyaning tartib-qoidalari asosida uning Oʻzbekistondagi malaylari mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda «oʻz tadbirlari»ni ishlab chiqdilar.

1952-yil, 21–22-fevral kunlari Moskvaning koʻrgazmasiga javoban Oʻzbekiston kompartiyasining X plenumi chaqirildi. Unda A.E.Niyozov «Respublikadagi mafkuraviy ishlarning ahvoli va ularni yaxshilash toʻgʻrisida» maʼruza qildi. Maʼruza boshdan oyoq ogʻir xasta, kasalikka chalinib yotgan Oybek nomini badnom qilishga qaratildi. Oybek direktorlik qilayotgan Til va adabiyot institutida oʻzbek adabiyoti tarixining yetarli darajada oʻrganilmayotganligi, «Alpomish» xalq dostoniga yetarli darajada markscha-lenincha pozitsiyada turib baho berilmaganligi, oʻzbek adabiyoti tarixidan 8–9 sinflar uchun chiqarilgan Gʻulom Karimovning Oybek muharrir boʻlgan darsligida jadidizmning – «oʻzbek xalqi ashaddiy dushmanlari»ning ijobiy roli toʻgʻrisida shunchaki soʻzlab oʻtilganligi, «Oʻzbek poeziyasi antalogiyasi»ga yozilgan soʻz boshida «xalqqa qarshi qaratilgan», «zararli» «Doda Qurqut» eposini qahramonlik dostoni sifatida tilga olingani, «Navoiy» romanida tarixiy oʻtmishni idealashtirgani, asarda «keng xalq ommasiga tushunarsiz boʻlgan arabchaforscha soʻzlarni keng qoʻllangani» uchun adibning taʼzirini bermoqchi boʻlishgandi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Oybek muxoliflari qoʻshni Tojikiston respublikasidagi maslakdoshlari bilan oʻzaro til topishib, «Коммунист Таджикистана» gazetasining 1952-yil, 7-dekabr sonida filologiya fanlari nomzodi Abdulgʻani Mirzayevning «Tarixiy haqiqatni buzishga qarshi» maqolasini chop ettirdilar. Maqola muallifi keyinchalik Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi unvoni bilan sharaflangan edi. Mazkur maqolada muallif Oybekning «Navoiy» romanidagi ayrim tarixiy nuqtalarni asossiz tanqid qilgan boʻlib, uning asosiy maqsadi Stalin mukofotiga sazovar boʻlgan va jahondagi bir qator tillarga oʻgirilgan asarni chippakka chiqarishdan iborat edi. «Navoiy» romanining chippakka chiqarilishi esa buyuk adibning halokati bilan barobar edi. Ana shu niyatda Oʻzbekiston Kompartiyasining mafkuraviy ishlar boʻyicha kotibi H.Tursunov koʻmagida Oybek ijodini yaxshi bilgan kuchlar «Navoiy» romaniga qarshi maqola tayyorladilar. Ammo bu maqola 1953-yil, 16-mayda «Qizil Oʻzbekiston» gazetasida aspirant Botir Fayziyev nomidan eʼlon qilindi.

Oybekni qamoqqa olish pishib qolgan shu kezlarda qozoq adibi Muxtor Avezov Toshkentga kelganida H.Tursunov huzuriga kirib, Oybekning koʻp millatli sovet adabiyotining atoqli siymolardan biri va iftixori ekanligi, uning ijodida ham, xatti-harakatida ham millatchilik

va aksilingilobiylikdan zarracha asar yo‘qligini aytganlar. «Markaz-qo‘m kotibi ular keltirgan dalillarni mutlaqo to‘g‘ri deb topib Oybekni saqlab qolishning mutlaqo iloji yo‘qligini aytgan»¹.

Bu g‘oyatda diqqatga loyiq misol milliy qatag‘onlik kaliti O‘zKP MQ dan ham yuqoriroq Moskvadagi tashkilotlar qo‘lida bo‘lganligini ko‘rsatadi. Boshi toshdan bo‘lgan, ming jabr-u jafu chekkan ulug‘ adib hayot hasratlarini quyidagi satrlarda ifodalagan edi:

*Tosh ekan boshim,
Hech yorilmadi –
Yog‘ildi ming tosh.*

*Qalam hamdardim,
Bir sirqimadi,
Ko‘zdan qatra yosh.*

*Gar qoldim nonsiz,
Va boshpanohsiz –
Darz ketmadi qalb.*

*Dilda haqiqat
Bir on so‘nmadi
Go‘yo zo‘r quyosh.*

Quvg‘in va qatag‘on balosiga giriftor bo‘lganlar faqat badiiy ijod vakillarigina emas edi. Jamiyatshunos olimlardan qomusiy bilim egasi, sharqshunos Hamid Sulaymon, tarixchi A. Boboxo‘jayev, iqtisodchi O. Aminov, tilshunos olim A. G‘ulomov va boshqa yuzlab kishilar mil-latchilik va antisovet qarashlar azobini tortdilar. O‘zbekiston fanining otashin fidoyilaridan biri, haqiqiy vatanparvar olim sifatida o‘zidan so‘ng nom qoldirgan ulug‘ alloma Hamid Sulaymondur (1912). Olimning elga, yurtga baxshida faoliyati yosh avlod uchun ibrat namunasidir. Birgina Navoiyshunoslik bobida ulug‘ allomaning ko‘rsatgan jasorati bu fikrimizga yorqin dalil bo‘la oladi. Turli davrlarda ko‘chirilgan devonlarning 200 dan ortiq nusxalarini birma-bir sinchiklab o‘rganish natijasida Hamid Sulaymon Navoiyning o‘zbek tilida yaratgan 3132 she‘ri turli hajmdagi o‘nlab devonlarga tarqalib ketganligini aniqladi. Navoiy devonlarini atoqli olim tekstologik tadqiqotda yangi metodni – qo‘lyozmalarni qiyosiy o‘rganish metodini qabul qildi, shoirning o‘zbek tilida yaratgan lirik merosining XV–XIX asr qo‘l-

¹ «Фан ва турмуш», 1992 йил, 9–10-сонлар, 25-бет.

yozma yodgorliklari asosida tuzilgan katta qiyosiy jadvalni yaratdi. Bu esa, Navoiy merosini oʻrganishda gʻoyat muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga molik natijalar berdi.

Hamid Sulaymon mashaqqatli izlanishlar natijasida Alisher Navoiyning fanda maʼlum boʻlmagan «Badoyi ul Bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarining nusxalarini yuzaga chiqardi. Tinib-tinchi-mas olimning saʼy-harakatlari tufayli oʻz milliy kutubxonalarimizda boʻlmagan Navoiyning fors-tojik tilidagi 12 ming misradan ortiq sheʼriy devoni – «Devoni Foniy» Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi ikki qoʻlyozma asosida Toshkentda chop etildi.

Sharq xalqlari miniatura sanʼati namunalarini nashr qildirishda ham alloma Hamid Sulaymonning xizmatlari cheksizdir. Uning tashabbusi bilan Moskvada nashr ettirilgan («Fan» nashriyoti orqali) ««Boburnoma»ning rasmlari» 1971-yilda Leypsigda oʻtkazilgan xalqaro koʻrgazmada kumush medal bilan taqdirlandi.

XVI–XVII asrda miniaturlari hozirgacha tarixda eski anʼanaga «Buyuk moʻgʻullar miniatursasi» deb kelingan. Allomaning «Buyuk moʻgʻullar» termini oʻrniga «Boburiylar davri miniatursasi» degan yangi termini qoʻllashi jahonshumul ahamiyatga molik ish boʻldi va uni olim tarixan asoslab berdi.

Hamid Sulaymon Oʻrta Osiyo xalqlari tarixiga oid materiallarni toʻplash maqsadida jahonni kezdi, Afgʻoniston, Hindiston, Angliya, Fransiya va boshqa mamlakatlarga bordi. Bu ekspeditsiyalar natijasida kitob fondlarida saqlanayotgan 138305 jild arab, fors, oʻzbek, ozarbayjon tillaridagi qoʻlyozmalardan 397 tasiga qisqa tavsif berilib, 41 qoʻlyozmaning mikrofilmi, kitobat sanʼati va Sharq miniaturlari mingdan ortiq¹ nodir namunalarining rangli slaydlari olib kelindi.

Hamid Sulaymondek millatparvar alloma nima sababdan qatagʻon qilindi? U Toshkentdagi kechki pedagogika institutida direktor muovini edi. Tashkilotchiligi, ishchanligi tufayli olimni fakultet dekanligiga qoʻymoqchi boʻladilar. Bu lavozimda Georgiy Petrovich Vladimirov ishlar edi. Hamid Sulaymonni oʻz raqibi deb bilgan shovinist Vladimirov alloma ustidan 14 varaqli ariza yozadi va uni millatchilikda «ayblab» har xil tuhmatlar yogʻdiradi. Bu ayblar nimalardan iborat boʻlgan? Hamid Sulaymonning umr yoʻldoshi adabiyotshunos olimi Fozila Sulaymonova bergan maʼlumotlarga qaraganda alloma-

¹ «Ўзбекистон адабиётит ва санъати», 1987 йил, 1 январь.

ning «o‘zbek talabalariga chet el adabiyotini 1–2-kurslarda o‘zbek tilida o‘qitish kerak», imtihonlarda «o‘zbek talabalariga savollar o‘zbek tilida tuzilsa yaxshi bo‘larkan», «o‘zbek bolalarini hamma vaqt qo‘llab-quvvatlaydi» degan «dalillar» millatchi sifatida qoralanib qamoqqa olinishiga asos bo‘lgan.

1951-yil, 21-iyulda O‘zbekiston SSR Davlat Xavsizlik qo‘mitasi raisi, general leytenant Drozdetskiy tasdiqlagan Hamid Sulaymonga qo‘yilgan aybnomada quyidagilarni o‘qiymiz: «...Sulaymonov A. Alimuhamedov bilan birgalikda oliy o‘quv yurtlarining boshqaruv va ta’lim ishlarida o‘zlariga yoqmaydigan shaxslarni (xususan millati o‘zbek bo‘lmagan shaxslarni) chetlashtirishning amaliy choralarini qo‘llab, ularni o‘rniga o‘z odamlarini qo‘yishgan.

...1947–1949-yillar Sulaymonov Alimuhamedov bilan birgalikda, o‘zining millatchilik qarashlariga tayangan holda, O‘zSSJ maorif vazirligining oliy o‘quv yurtlarida o‘zbek talabalarini uchun rus va chet el adabiyoti kursidan ma’ruzalarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilib o‘qish haqidagi qaroriga qarshi chiqqan»¹.

Xullas, «millatchi», «antisovetchi» kabi to‘qima ayblar yopishtirilib alloma 25-yil ozodlikdan mahrum etildi va Uzoq Sharqdagi Chuna degan joyga surgun qilindi. Faqat 1956-yil fevralda oqlandi.

To‘g‘ri, biz ko‘p sohalarda asossiz qatag‘on qilingan ming-minglab vatandoshlarimizni 1956-yilda oqlandilar, deb o‘zimizga o‘zimiz tasalli beramiz. Siyosiy ishlar bo‘yicha oqlanishning boshlanishi 1955-yilga to‘g‘ri keladi va 1989-yilga qadar 1850 kishi oqlangan. Ammo xalqimizda «hayitdan keyingi xinani tovoningga qo‘y» degan naql bor. Axir asosiy aybi milliy mustamlaka o‘lkasida tug‘ilgan, guldek toza va beg‘ubor, millatim, vatanim deb xazon bo‘lgan va qatag‘onlik qurbonlari yozuvchi, shoir-adiblar, olim-u fuзалolar va boshqa aziz jonlar ham yashash uchun dunyoga kelgan edilar-ku. Ularning xuniga kim javob beradi? Asossiz hibsga olingan va qatag‘on qilingan vatandoshlarimizning oilalari, qarindosh-urug‘lari uzoq yillar davomida «xalq dushmani»ning avlodlari sifatida bosh ko‘tarib yuraolmadilar, ular qalbdan ezilib ma’naviy jarohatlandilar. Bu ma’naviy jarohatlar o‘rnini nima bilan, qanday qilib to‘ldirish mumkin? Yo‘q, xalqimiz millatimiz buyuk rus shovinistlarining, sitamlari, qirg‘in va qatog‘onliklarini biz hech qachon unutmaymiz, unutishga haqqimiz ham yo‘q.

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 11-сонлар, 10-бет.

50-yillardagi qatagʻonlik 60-yillarda ham davom etdi, Taniqli olim A.Azizxoʻjayev «Hozirga qadar tarixchilarimiz, jamiyatshunoslari-mizning eʼtiboridan chetda qolib kelayotgan, turli mish-mishlar oʻro-vida qolgan muhim voqealarga» diqqatni jalb etadi¹.

Bu voqea 1969-yil aprelida yuz bergan «Paxtakor» futbol koman-dasi bilan Moskvaning «Torpedo»si oʻrtasida oʻyin boʻlib, bunda «Paxtakor» magʻlubiyatga uchraydi. Oʻsha vaqta hamma sohalarda boʻlganidek sport sohasida ham Markaz milliy respublikalarni ochiq-oshkora kamsitardi. Ustiga-ustak hakam bu oʻyinda adolatsizlik qiladi. Alamga toʻlgan yoshlarning bir qismi stadiondan chiqib Navoiy koʻchasidagi va Komsomol koʻli atrofidagi doʻkonlar oynalariga tosh otishadi, avtomobillarga shikast yetkazishadi, koʻchada ketayotgan ayollarga tegajogʻlik qilishadi. Oʻshanda atayin uyushtirilmagan, avvaldan rejalashtirilmagan va aksariyat qismi balogʻatga yetmagan oʻsmirlarning beboshligi millatchilikka yoʻyildi va bu voqealarga mil-latchilik tamgʻasini bosishga urinuvchilar koʻpayib ketadi. Kremlda-gilarga yaxshi koʻrinish uchun koʻplab majlislar va yigʻilishlar oʻtkazildi, «pashshadan fil yasaldi». Shu vaqtdagi ideologiya sekretari R.N.Nishonovning tutgan pozitsiyasi «Chin oʻzbek ishi»da odilona shunday tavsiflangan: «Rafiq Nishonovichning vazifasi «ogʻir» edi. Avvalo u, Markazning Toshkentdagi vakillari koʻziga yaxshi koʻri-nishi, demak boʻlib oʻtgan hodisalarga «partiyaviy, sinfiy nuqtayi nazardan baho berib, millatchilik ildiziga bolta urishda» oʻz tashab-buskorligini namoyish etishi lozim edi. Biroq «respublikada millatchi-lik barq uryapti» degan gapni Markaz oldida tan olish ideologiya sekretari sifatida uning taqdirini bir zumda hal qilishga olib kelishini ham Nishonov yaxshi bilardi. Demak, ikki front boʻylab harakat qilish, iloji boʻlsa, bir oʻq bilan ikki quyonna ovlash kerak edi.

R.Nishonov xuddi shu yoʻlni tutdi.

...R.Nishonov «millatchilikka qarshi kurash»ga shu qadar berilib ketdiki, uning imzosi bilan qabul qilingan hujjatlarda «uch-toʻrt oʻspirinning beboshligi millatchilikning oliy koʻrinishi – shovinizm sifatida baholandi»².

Oʻzbekiston SSR Oliy Sudining raisi S.Poʻlatxoʻjayev, «katta ogʻalar»ning nogʻorasiga oʻynamay, «Paxtakor»dagi voqea ishtirok-

¹ Qarang: *Azizxўjayev A.* Чин ўзбек иши...

² *Azizxўjayev A.* Кўрсатилган адабиёт. 15–16-бетлар.

chilarining qilmishiga siyosiy ayb yopishtirishdan bosh tortdi va u qo'lg'a tushganlarga nisbatan qonun doirasida, adolatli hukm chiqardi.

Tez orada Markaz O'zbekistonga o'nlab tergovchilarni yubordi, bu yerda navbatdagi «tozalov» o'tkazildi. 1975-yil O'zbekiston Oliy sudi, viloyat va rayon sudlari tizimidagi o'ttizdan ortiq rahbar qamoqqa olindi. O'zSSR Oliy Sudi raisi S.X.Po'latxo'jayev – 10 yilga, uning o'rinbosari M.Siddiqov – 9 yilga, Oliy Sud a'zolari D.Sulaymonov – 15-yilga, T.Umarov – 8 yilga, T.Abdullayev – 15 yilga, Buxoro viloyat sudi raisi M.Rahimov – 6 yilga, Toshken shahar sudi raisi A.Mutalov – 10 yilga, uning o'rinbosarlari S.Dadajonov – 9 yilga, Xorazm viloyat sudi raisi B.Razzoqov – 10 yilga ozodlikdan mahrum qilindilar.¹

Qatag'onlikning navbatdagi yangi bosqichi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu qatag'onlik sovetlar hukumatining yana bir navbatdagi nayrangi bo'lib, «O'zbek ishi», «paxta ishi», «O'zbek mafiyasi», «qo'shib yozish» kabi izohli lug'atimizga mustamlakachilar tomondan kiritilgan yangi so'zlar bilan bog'liq. «O'zbek ishi, – deb yozadi O'tkir Hoshimov – 30- va 50-yillardagi qatag'onlarning mantiqiy davomidir. Sovet siyosati har 10–15-yilda kalla olib turmasa ko'ngli joyiga tushmagan. To'g'ri, o'sha paytlar O'zbekistonda qo'shib yozishlar, poraxo'rliklar bo'lgan. Buni inkor qilmaymiz. Ammo bunday harakatlar butun sobiq Ittifoqda avj olgan edi. Unday bo'lsa, nima uchun markaz ayni O'zbekistonni tanladi, degan savol tug'iladi. Buning sababi oddiy. Biz anchagina loqaydmiz, darrov qovusha qolmaymiz»².

Ha, juda adolatli va to'g'ri aytilgan gaplar. Aslida «O'zbek ishi» degani nima o'zi va qachon paydo bo'ldi. Bu «ish» aslida 80-yillarda O'zbekiston Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi (DXQ)ning raisi bo'lib ishlagan Melkumov (millati arman) bilan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi Sh.Rashidov o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklardan boshlangan. O'sha kezlarda Buxoro viloyati BXSS boshlig'i Muzaffarov va Buxoro shahar savdo idorasining direktori Quدراتovlarning poraxo'rlikiga taalluqli ma'lumotlar DXQda bo'lgan. Bu shaxslar Buxoro viloyati firqa qo'mitasining birinchi kotibi A.Karimov himoyasida bo'lgan va unga «oshirib» turishgan. A.Karimov esa o'z nav-

¹ O'sha asar, 22-bet.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил, 19 апрель.

batida Sh.Rashidov bilan yaqin aloqada boʻlgan. Shu bois Melkumov va uning gumashtalari oʻz oldilariga Muzaffarov va Qudratovni fosh qilish orqali A.Karimovga chiqish va soʻngra u orqali Sh.Rashidovni «nishonga» olishni moʻljallab harakat qilganlar. 1983-yilda Buxoroda ilgari oʻylab rejalashtirilgan va amalga oshirilgan «operatsiya» tufayli Muzaffarov va Qudratovlar qamoqqa olindilar. Ular xalqqa maʼlum boʻlgan birinchi oʻzbek millionerlari boʻlib chiqdi. Bu ish darhol Moskvaga oshirildi va markazda ana shu tariqa «oʻzbek ishi» paydo boʻldi.

SSSR Prokuraturasining tergov qismi boshligʻi G.P.Karakozov darhol tergov guruhi tuzib, unga boshqa bir armani – T.X.Gdlyanni rahbar qilib tayinladi. Tergovchilar guruhiga kiritilgan vakillarining deyarlik hammasi Gdlyan bilan yaqin va hamtovoq boʻlgan shaxslar edi.

«Paxta ishi», «qoʻshib yozishlar» masalasi ham aslida 1983-yilda boshlangan. OʻzK partiya MQning XVI plenumi va unda Inomjon Usmonxoʻjayevning Markazdan Oʻzbekistonga kadrlar bilan «yordam berish»ni soʻrab qilgan murojaatidan soʻng bu ish avj oldi. Oʻzbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bu «kadrlar desanti» tarkibida oʻzbek xalqi, turkiylar va musulmonlarga qalbida nafrat va shovinizm gʻoyalari burqsib turgan jallod-fashistlar koʻp edi. Bular Anishev, Ogaryuk, Klepikov, Satin, Nesterenko, Buturlin, O.Gaydanov, E.Didorenko, Lyubimov, Ivanov, Galkin, Kartashyan va boshqalardir. «Paxta ishi» boʻyicha juda koʻp guruhlar tashkil qilindi. «Barcha Konstitutsiyaga koʻra Oʻzbekiston suveren davlat sanalsa ham uning prokurori, respublika rahbariyati bilan maslahatlashilmagan holda SSSR Bosh prokurori tomonidan tayinlanardi.»

Qisqa muddat ichida Oʻzbekiston SSR prokuraturasining eng yuqori, eng muhim lavozimlaridan tortib, oblast, rayon prokurorlarigacha Markazdan doimiy ishlashga yuborilgan vakillar bilan almashtirildi. Oʻzbekistonga tashlangan bu «sotsialistik desant»ning soni esa yuzdan ortiq edi.

1984-yilda Oʻzbekiston SSR prokurori, uning muovinlaridan uch-tasi, eng katta boshqarmalarning boshliqlari lavozimlariga Markazdan kelgan odamlar qoʻyildi. Bu bilan cheklanilmasdan, asta-sekin oblast darajasidagi prokurorlar – Buxoro oblasti prokurori (Matyushov G.N) Samarqand oblasti prokurori (Yeremenko V.I.), Xorazm oblasti prokurori (Titarenko A.D.), Navoiy oblasti prokurori (Suxaryev A.P.)

Surxandaryo oblasti prokurori (Jetkov V.M), Qoraqalpog‘iston ASSR prokurori (Donsov V.V.) va Toshkent shahar prokurori (Fillipenkov G.P) ham Moskva tomonidan yuborildi. Keyingi bosqichda esa rayon prokurorlari lavozimi ham «mehmonlar» uchun bo‘shatildi.¹

Ana shunday «mehmonlar» Respublika Ichki ishlariga ham joylashtiriladi. O‘sha paytdagi Ichki ishlar vazirining o‘rinbosari general G‘afur Rahimovning dalillariga ko‘ra, vazirlik tarkibidagi 27 boshqarma va bo‘limdan bor-yo‘g‘i ikkitasinigina o‘zbek millatiga mansub kishilar boshqargan. U ham bo‘lsa, xo‘jalik va tibbiyot boshqarmalari edi.²

Mahalliy xalqning «xarakter va psixologiyasi»ni yaxshi bilgan jallodlar bu guruhlariga tub yerlik prokuror va tergovchilarni bosh qilib, ularga «yaxshi konsultatsiya»lar berdilar va shu tariqa o‘z sopini o‘zidan chiqardilar. Yuqori saviyada «maslahat va konsultatsiya» olgan guruh a‘zolari amaliy ishga tushib ketdilar. Ular 70–80-yillarda mamlakatda keng tus olgan qo‘shib yozishlar bo‘yicha jinoyatchilarni aniqlab berishlari kerak edi. Haqiqatdan ham shu yillarda paxta, chorva va boshqa sohalar bo‘yicha qo‘shib yozishlar davlat rejalarini sun‘iy ravishda bajarish usuli bo‘libgina qolmay, million so‘mlab davlat va jamoat mablag‘larini suiiste‘mol qilish va talon-taroj etish bilan bog‘liq bo‘lib, hamma yerda poraxo‘rlik avjiga mingan edi. Bunday qo‘shib yozishlar poraxo‘rliklarning asosiy ilhomchisi va tashkilotchisi Moskovning o‘zi bo‘lib, respublika, viloyat, tuman rahbarlari, davlat xo‘jaligi direktorlari, jamoa xo‘jaligi raislari, paxta tayyorlash korxonalarini va paxta tozalash zavodlari rahbarlari bu ish bilan bog‘liq edilar. Ular asosli ravishda jinoiy javobgarlikka tortildilar va sudlandilar. Shu bilan bir qatorda, qo‘shib yozishlarga bevosita aloqador bo‘lmagan, bu ishga ongsiz suratda yoki tasodifan o‘ralashib qolgan, rahbarlarning ta’siri va tazyiqi ostida qo‘shib yozishlarga, noiloj qo‘shilib qolgan, undan hech qanday moddiy manfaatdor bo‘lmagan yuzlab va minglab gunohsiz kishilar ham jabr ko‘rib, aziyat chekdilar. «O‘zbeklar ishi», «Paxta ishi» bo‘yicha qancha odamning qamoqqa olinganligi to‘g‘risida turlicha ma’lumotlar bor. Ba’zi manbalarda 22 ming, boshqasida 30 ming, hatto 48 ming³ odam hibsga

¹ Азизхўжаев А. Кўрсатилган адабиёт. 31-бет.

² О‘sha asar. 48-bet.

³ «Совет Ўзбекистони», 1987 йил, 16 февраль.

olinganligi koʻrsatiladi. «Oʻzbeklar ishi» ayni quturgan va avjiga chiqqan paytda OʻzKP MQning birinchi kotibi I.Usmonxoʻjayev yozuvchilar bilan uchrashuvda respublikada qoʻshib yozish va poraxoʻrlik avj olib ketgani tufayli yigirma uch ming kishi qamoqqa olinganini aytgan edi. Shu damlarda Kompartiya fidoyisi oʻzining ham taqdiri yaqin kelajakda ne ahvollarga tushajagini albatta tasavvur ham qila olmagan, albatta. Chunki I.Usmonxoʻjayev Qomfirqaning soʻzsiz itoatkor qoʻgʻirchoq rahbari sifatida OʻzKP MQning IV plenumida soʻzlab «1986-yilda rahbar xodimlardan salkam 750 kishi, shu jumladan 8 obkom sekretari, shahar, rayon partiya komitetlarining 10 sekretari, shahar rayon partiya komitetlarining 10 sekretari, shahar va rayon ijroiya komitetlarining 40 raisi, ministrlklar va idoralarning 18 rahbari...»ni almashtirganligi bilan koʻkrak kergan edi. Xullas necha ming odam qamoqqa olinganligidan qatʼi nazar oʻzbek xalqi boshiga 80-yillarda ommaviy kulfat tushgan edi. Gdlyan va Ivanovlar guruhi Oʻzbekistonda bilgan va bilmagan barcha nomaʼqulchiliklarni qildilar. 70–80-yillarda Oʻzbekistonda Kompartiya va sovetlar hukumatining I.Usmonxoʻjayev, Xudoyberdiyev, Aytmurotov, Salimov, R.Abdulayeva, Tursunov, Musaxonov, Yahyoyev, Norov, Sattorov, B.Rahimov, A.Karimov, X.Norboʻtayev singari rahbarlari qamoqxonalarda mislsiz qiynoq va azoblarga solindilar.

Insoniylik qiyofasini yoʻqotgan Gdlyan boshliq vahshiylar guruhi mahbuslarni soʻroq qilish davomida hatto fashistlar ham yetti uxlab tushiga kirmagan dahshatli, eng qaltis va taʼsirli usullarni ishga solganlar: «Hozir bolalarini qamoqqa tiqamiz, retsedevistlar xotiningni zoʻrlaydi, qizingni badnom qiladi, sen esa eshikdan tomosha qilib turasan» kabi. Yaxshisi mahbuslarning baʼzi bir deganlariga eʼtibor qarataylik. Sobiq militsiya general-mayori (u Nijniy Tagil qamoqxonasida saqlangan) Xushvaqt Norboʻtayevning arzonmasidan: «Hech natija chiqmaganidan keyin meni 3-hibsonaga – oʻta xavfli jinoyatchi Sayfulin Shavkat, muttaham Gʻafurov Oqil (laqabi «Doktor»), qartaboz Igorlar ichiga qoʻshib qoʻyishdi. Odamiy qiyofani yoʻqotgan bu unsurlar odam bolasi bardosh bera olmaydigan azob-uqubatli usullarni oʻylab topisharadi, bu haqorat, kaltaklashlar, hatto fashistlar oʻylab topmagan odamga oʻz axlatini yedirish, erkaklik nomusiga zoʻrlik qilish, ogʻzingdagi ovqatni tortib olish... Kimga nola qilasan, kimdan yordam soʻraysan, xudodan boshqa. Bu aytganlarimga, ehtimol, ishonishmas, lekin baribir hammasi rost, hammasi shunday

bo'lgan, 90 yoshga kirgan otam bolalarim haqqi-hurmati, hammasi rost...

Yana bir kuni Gdlyan ovi baroridan kelgan yirtqichdek xursand bo'lib, ikki qo'lini ishqalar ekan: «Bilishimcha qizing juda ketvorgan emish, Qarshilik bezorilarga «hadya» etsam mendan hursand bo'lishar-a, nima deysan» dedi. Bunday tahqirlarga qanday ota bar-dosh bera oladi-ya!»¹. Birgina Inomjon Buzrukovichning ishi yuzasi-dan uning qarindosh-urug'laridan 23 kishi qamoqqa olingan. U bunday deydi: «Urishganda mayliydi. Lekin, qarindosh-urug', xotin, bola-chaqaga azob berishsa qiyin bo'lar ekan»².

Inomjon Usmonxo'jayev sovetlar sudlov organlari ishining na-qadar chirkin, adolatsiz va dahshatli ekanligini fosh etib, quyidagilarni yozadi: «Tergov ham, sud ham nohaqlikdan iborat bo'ldi. Odam qi-yofasidagi vahshiy tergovchilar tirik jonni emas, balki temirni ham eritishga va singdirishga qodir ekanliklarini o'z boshimdan kechirdim. Men mana shunda birinchi bor sovet tuzumi naqadar aldoqchi ekan-ligini, uning tergov organlari o'z muddaosi uchun har qanday vahshiy-lik ham qilishi mumkinligini his qildim. His qildim-u, butun umr mana shu tuzum, mana shu jamiyat, mana shu partiya uchun e'tiqod qo'y-ganimga, bor hayotimni shu yo'lda baxshida qilganimga achinib o'kinib-o'kinib yig'ladim. Kaltakdan bir joyingiz sinsa, buning azobi o'tib ketadi. Lekin bir umrlik e'tiqodingiz sinsa, bunga chidab bo'lmas ekan... Ular bilan uchrashib suhbatdosh bo'lmagan odam buni tasavvur eta olmaydi».

Mahbuslarni tergov chog'ida ko'z ko'rib quloq eshitmagan qiynoq usullariga solish va vahshiyliklar qilishda SSSR prokuraturasining mas'ul xodimi Viktor Ilyuxinning yozishicha Kartashyan va Pirsxalava kabi tergovchilariga teng keladigani bo'lmagan. Pirsxalava ayniqsa dahshatli bo'lgan ekan. U Gdlyanning eng suyuqli shogirdi bo'lgan va qilgan «xizmatlari» evaziga uning yordamida amal pil-lapoyasidan shiddat bilan ko'tarilib borgan. Ammo SSSR prokura-turasi «o'zbeklar ishi» masalasini qaytadan ko'rib, Pirsxalavani qamoqqa olish haqida hukm chiqarganida Gurjistondan xat va tele-grammalar yog'ilib ketgan. Hatto Gdlyan va Pirsxalavalarni himoya qiluvchi mahsus guruhlar tuzilgan. Oxir-oqibatda Gruziya prokurori

¹ «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 25-бет.

² «Ёш ленинчи», 1991 йил, 15 ноябрь.

ham SSSR Prokuraturasiga norozilik maktubi yoʻllagan. Xatda prokuraturada xodimlarning majlisi boʻlganligi va bu majlisda quyidagi qaror qabul qilinganligi aytilgan edi:

«1. SSSR Bosh Prokurori oldiga SSSR Bosh Prokurori oʻrinbosari I.I.Abramovni va boshqarma boshligʻi V.I.Ilyuxinni Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi bilan uchrashish uchun xizmat safariga yuborish masalasi qoʻyilsin.

2. K.A.Pirsxalava zudlik bilan qamoqdan ozod qilinsin, unga nisbatan qilayotgan jinoiy taʼqiblar toʻxtatilsin.

3. SSSR Prokuraturasi kollegiyasidan Gruziya SSR Prokuraturasining ushbu talablarini muhokama etish soʻralsin. Bunda keltirilgan talablarning rad etilishi respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni jiddiylashtiribgina qolmasdan, balki Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi yigʻilishida taʼkidlanganidek, bu hol respublika huquqni himoya qilish organlari tomonidan SSSR Prokuraturasi rahbarligiga qarshi bir qator norozilik harakatlarining boshlanishiga sabab boʻlishi ham nazarda tutilsin»¹.

V.Ilyuxin ushbu maʼlumotni keltirar ekan, qonuniy va haqli savolni qoʻyadi. Gurji xalq boʻlganida oʻzbek xalqi xalq emasmi? Nima sababdan oʻn minglab, oʻttiz, qirq minglab oʻzbekni qamoqqa olishlarda bu xalqning nafasi chiqmaydi? Buning sababi shundaki, sovetlar saltanati yillarida oʻzbeklarda millat, milliy ong, milliy vijdon, milliy birlik tushunchalari soʻnib ketdi. «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan tushunchalardan begonalashdik, «oʻzingni bil oʻzgani qoʻy» asosiy shiorimiz boʻldi. Faqat jigʻildonni, oʻz choʻntagimizni oʻylaydigan boʻlib qoldik, Oʻzbekiston hukumati-chi, fuqarolarning insoniy haq-huquqlarini himoya qilish lozim boʻlgan davlat organlari, ularning rahbarlari-chi? Nega ular ham Gurjiston Prokuraturasi xodimlari singari oʻz fuqarolari toʻgʻrisida oʻylamadilar. Albatta Oʻzbekiston rahbarlari ham oʻyladilar. Faqat ular oʻz shaxsiy manfaatlarini oʻyladilar, oʻzlarining mansablari va lavozimlaridan ketib qolishdan qoʻrqib, Gdlyan va Ivanovlar singari gazandalarning koʻnglini olishni oʻyladilar. Ularga baribir edi. Necha ming odam hibsga olinib, qirilib qatagʻon qilinsada ularning oʻzlari mansab kursisida omon qolsalar boʻlgani, Chunki rahbar ham oʻz xalqiga munosib boʻladi. «Qozi muttahaam boʻlsa, oʻgʻri peshgir boʻladi»,

¹ «Шарк юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 56-бет.

degan xalq maqoli juda to'g'ri aytilgan. «Аргументы и факты» haftanomasining 1988-yil, 30-sentabr sonida bosilgan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi R.N.Nishonovning quyidagi qarorini o'qigan har bir kimsa yuqorida qo'yilgan qonuniy savollarga aniq javob topa oladi. O'zbekiston taqdiri, millat va xalq taqdiri uning qo'liga ishonib topshirilgan mamlakatning birinchi odami nimalar bilan «faxrlangan» ekan? «Respublikada jamiyat hayotining barcha jabhalarini sog'lomlashtirish uchun turg'unlik davri merosiga qarshi qattiq, og'ir kurash ketmoqda. KPSS Markaziy Komiteti keyingi to'rt yilda O'zbekistonga yuzlab tajribali kadrlar yubordi... Avvalo respublikaga shunday ko'lamli yordam keyingi 30 yil mobaynida birinchi marta amalga oshirilganini ta'kidlamoqchiman. Yangi xodimlarning kelishi bizning chinakam baxtimiz bo'ldi... Respublikada so'nggi to'rt yil ichida 58 ming mas'ul xodim vazifasidan bo'shatildi. Men o'zim shaxsan Telman Xoreonovich Gdlyan gruppasining ishini g'oyatda ijobiy baholayman. Biz SSSR Prokuraturasining xodimlari bilan qo'lni qo'lga berib ish olib bormoqdamiz, ular Respublikada adolat o'rnatish, Rashidov atrofidagi yaqin odamlarni javobgarlikka tortishda jon kuydirib ishlamoqdalar. Keskin kurash ketmoqda. Shuni ro'y-rost aytishim kerakki, Gdlyan gruppasi respublika partiya organlari tomonidan qattiq qo'llab-quvvatlanmaganida va har tomonlama yordam ko'rsatmaganida edi, ular bu qadar samarali ishlay olmasdilar, albatta».

Bu misol «O'zbeklar ishi» Moskvaning topshirig'i va ko'rgazmasi bilan amalga oshirilgan bo'lsada, uning asosiy jaholat izi va o'zagi O'zbekistonning o'zida bo'lganligini aniq isbotlaydi.

«O'zbeklar ishi» kampaniyasi davrida O'zbekistonda xalqni talab olib ketilgan summa miqdori to'g'risida ham turlicha raqamlar tilga olingan. Jumladan Gdlyanning o'zi O'zbekistondan 140 million so'm topdik, deb maqtangan. Keyinchalik «100» raqami noma'lum sabablarga ko'ra 40 millionga tushirilgan. Biroq bu pullar sinchiklab tekshirilganda xalqdan o'marilgan pul atigi 15 million so'm chiqqan, xolos. Qolgan pullar O'zbekistonda «samarali» ishlaganlarning o'p-qonlariga tushib ketgan bo'lsa ne ajab? 80-yillarda «desantchilar guruhi» O'zbekistonda «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» bahonasida ijtimoiy hayotning deyarlik barcha sohalariga o'z burunlarini tiqib «poklik» va «adolat» o'rnatmoqchi bo'ldilar. Hatto ular O'zbekiston fani rivojiga ham «munosib hissa» qo'shganlar. Akademik Vosil Kobulov ma'lumotlariga qaraganda O'zbekiston birinchi rahbarlarining yo'l

qoʻyib berganligidan foydalangan «desantchilar» respublika Markaziy Qoʻmitasida «pinhona kabinet» tuzib olgan edilar va shu kabinet tavsiyasi bilan FAning «Kibernetika birlashmasi»ni 80-yillarda tekshiraverib ilma-teshik qilib yubordilar. Tekshirish uchun esa birlashmada «iqtisodiy samara», «qoloq loyiha» va «yemakxona» (коммушка) kabi masalalar asos qilib olindi. Birinchi va ikkinchi masalalardan ish chiqmadi. «Yemakxona»ning asosi ham topildi. Bu tekshirish boshlanganga qadar «Kibernetika birlashmasi»da 628 kishining¹ doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganliklari va ular aksariyatining yerli millat vakillari boʻlganida edi. Shovinist va alchoq Anishev bilan Ogaryok akademik V.Kobulovning bunday «shakkokligi» uchun uning «koʻzini ochib» qoʻymoqchi boʻlganlar.

Shoir Sulton Akbariy «Qatagʻon» dostonida haqiqatni kuylab yozadi:

*Millatchi dedilar sayron qushni,
Patriot dedilar vatanfurushni.
Feodal dedilar qizil gulni,
Proletar dedilar qulni.
Panturkist dedilar tugʻma soʻzni,
Marksist dedilar olakoʻzni.*

Qatagʻonlik yillarida Oʻzbekistonda sodir etilgan bunday dahshatli yovuzliklar, adolatsizlik va bedodliklarni oʻz koʻzi bilan koʻrib, unga guvoh boʻlgan jurnalist va publitsist Komil Holmuhammad faryod soladi, qalamidan oʻt chaqnaib mamlakatda boʻlayotgan voqealarga oʻz munosabatini izhor etib yozadi: «tarixchilar oʻn yillardan keyin 1980-yillarning ikkinchi yarmida Oʻzbekiston jumhuriyatida yana 30–50-yillarning sovuq dahshatli qora koʻlankasi kezib yurganligini jurʼat etib yozishar, lekin shu narsa aniqki, 1983-yilning sentabridan Oʻzbekistonda ish boshlagan va had-hududsiz vakolat bilan SSSR Bosh Prokurori nomidan kelgan Gdlyan va Ivanovlar oʻzbek xalqi farzandlarini, milliy kadrlarimizni qirib tashlashni asosiy maqsad qilib olishgan. Xoʻsh, butun bir xalqning taqdirini belgilashga ularga kim bunchalik huquq berdi. Axir, Oʻzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi «mustaqil suveren» respublikami oʻzi?»² Ha, hamma gap,

¹ «Ёш ленинчи», 1990 йил, 1 декабрь.

² «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 24-бет.

balo va fojia yolgʻonchi Konstitutsiyada Oʻzbekistonning mustaqil, suveren respublika, amalda esa u ilgorigidek Rossiyaning hech qanday huquqqa ega boʻlmagan mustamlaka oʻlkasi boʻlib qolayotganligida edi. Bu nohaq berilgan qurbonlar, ona xalqimizning gunohsiz farzandlari boshlari uzra oʻynagan azob va jahannam gurzilari uchun tarix oldida, Ollohu Karim oldida kimlardir ertadir-kechdir javob berishlari kerak-ku. Oʻzbekiston Prezidenti Islom Karimov: «**Oʻzbekiston jamoatchiligi oʻzining eng yaqin tarixidagi Gorbachyov, Ligachyov komandasi xalqni jilovda tutib turish, uning oʻsib kelayotgan milliy va siyosiy ongini boʻgʻish niyatida «paxta ishi», «oʻzbeklar ishi» deb atalmish tuhmatlarni toʻqib chiqargan, biz oʻzbeklarga turli-tuman sharmandali tamgʻalar yopishtirilgan fojiali sahifalarni hech qachon unutmaydi**»¹, degan edi. Xullas, ona tariximiz oʻtmishining sovetlar saltanati davri, xususan 80-yillardagi qatagʻonlik yillari dardli, alam va motamsaro voqealarga toʻla xalqimizning millat sifatida qaddi bukilgan, xoʻrlangan va oyoqosti qilingan davridir. Kelajakdan umidi boʻlgan inson va millat sifatida yashayman degan avlodlarimiz tariximizning yaqin oʻtmishdagi achchiq saboqlaridan hayotiy xulosalar chiqarmoqlari ham qarz ham farzdir.

12-§. MILLIY UYGʻONISHNING YANGI BOSQICHI. SSSRNING PARCHALANISHI

Oʻzbek xalqining milliy ozodlik kurashi 30-yillarning oʻrtalariga kelib sovetlar saltanati kuchlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan boʻlsada, xalqimizning qalbida, uning ongi shuurida istiqlol uchun, mustaqillik uchun mustamlakachi, kelgindi zolimlarga qarshi kurash gʻoyasi zarracha boʻlsada soʻngan emas. Bu kurash dahshatli jahon urushi yillari (1939–1945)da ham, urushdan keyingi davrda ham turli koʻrinish, shakl va usullarda, goh ochiqchasiga, goh yashirincha olib borildi. Ayniqsa bu kurash 80-yillarda oʻzining yangi bosqichiga kirdi.

Vatan tarixining shu davrga qadar bosib oʻtilgan oʻtmish shundan dalolat beradiki, istiqlol uchun kurash hamma vaqt Oʻzbekistonda bir-biridan mustaqil ikki yoʻnalishda olib borilgan. **Birinchisi**, diniy-islomiy yoʻnalishda boʻlsa, **ikkinchisi** umummaʼrifiy-siyosiy va demokratik yoʻnalishdadir. Bu har ikkala yoʻnalishning umum-

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил, 13 апрель.

mushtarak maqsad yoʻlida mustaqillik uchun kurashda birlashib harakat qilmaganligi, koʻp hollarda esa ikkinchi darajali muammo va masalalar atrofida kelisholmasdan biri-birini inkor etib kelganligi har ikkala yoʻnalishning ham zaif tomonlaridan boʻlib, undan mustamlakachi kuchlar ustalik bilan foydalanganlar. 80-yillarda ham bu jarayonda aytarlik oʻzgarishlar boʻlgan emas.

1960-yilda Fargʻonada «sochli eshonlar» guruhi nomi bilan katta shov-shuvga sabab boʻlgan harakat albatta koʻpchilikka maʼlum emas. Chunki sovetlar davrida bunday harakatlar oshkor qilinmas va xalqdan sir saqlanar edi. «Sochli eshonlar» guruhining boshligʻi Hotamxon Eshon boʻlgan. Hotamxon Eshon soch qoʻyib yurgani uchun guruhga «sochli eshonlar» nomi berilgan. Bu guruh faoliyatini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, guruh aʼzolari oddiy va tor doirada boʻlmasdan oʻz atroflariga yuzlab kishilarni birlashtirganlar va faqat diniy sekta boʻlib qolmaganlar. Bu guruhning muridlari na faqat Fargʻona vodiysida balki, Oʻrta Osiyoning boshqa shahar va tumanlarida ham boʻlgan. Guruh aʼzolari Oʻzbekistonni Rossiyadan ajratib olish, Turkistonda islom dini mavqeyini tiklash maqsadlarini koʻzlab, ish olib borganlar. 1960-yilda guruh aʼzolaridan 30 kishini¹ sovetlar qamoqqa oladi. Sud guruh boshligʻi Hotamxon Eshonni otib oʻldirishga va qolganlarini esa uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qiladi.

60-yillarning oxirlaridan eʼtiboran Oʻzbekistonda hukmron kommunistik mafkuraga qarama-qarshi oʻlaroq diniy islomiy harakat keng quloch yoydi. Bu harakat yoshlarga eski oʻzbek yozuvini oʻrgatish, islom dini asoslarini ular ongiga singdirish, xalqimizning qadimiy urf-odatlarini va qadriyatlarini tiklash asosida ularning milliy his-tuygʻusini uygʻotish va milliy tafakkurini shakllantirishni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻydi. Bu harakat ayniqsa Fargʻona vodiysida keng quloch yoyib rivoj topdi. 60–70-yillarda bu yerda eski oʻzbek yozuvini oʻrgatadigan yuzlab maktablar faoliyat koʻrsatdi. Oltiariq tumanining oʻzida 20 dan ortiq bunday maktablar boʻlgan. Bu maktablar odatda keksa, fozil va donishmand mullalarning uylarida ochilar va dars mashgʻulotlari kommunistik firqa rahbarlarining koʻzlaridan yiroq joylarda yashirincha va kechalari oʻtkazilar edi. Sovet va kompartiya rahbarlari doimo bu maktablarni taʼqib qilar, uning tashkilotchilariga nisbatan shafqatsiz choralar koʻrardi. Masalan, margʻilonlik Hokim qori VosiyeV maktab

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 февраль.

ochgani uchun vatanidan quvgʻin qilindi. Namanganlik Abulqosim eshon, andijonlik Hamro otin va boshqa oʻnlab din fidoyilari oʻzbek farzandlariga eski oʻzbek tilini oʻrgatganliklari, Qurʻoni karim oyatlaridan ularni bahramand etganliklari uchungina turmaga tashlanganlar.

Sovetlar va kommunistik firqa Islom diniga qarshi «din xalq uchun afyundir» degan qoidani asos qilib oldi, milliy qadriyatlarimizga qarshi tinimsiz kurashdi.

I.B.Usmonxoʻjayev OʻzKP XXI syezdida hisobot maʼruzasida bunday degan edi: «Namangan viloyatida noxush diniy vaziyat hamon davom etib kelmoqda. Shu viloyatning shahar va rayonlarida roʻyxatga olinmagan diniy birlashmalar qonunga xilof ravishda ish koʻrib kelmoqda, oʻsmirlar va ayollarga gruppа-gruppа qilib diniy aqidalarni oʻrgatish faktlari aniqlandi...

Din millatchilik va shovinizmga yoʻl ochishini, ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial rivojlanishga, sotsialistik turmush tarzini, kommunistik axloqni qaror toptirishga juda katta gʻov boʻlishini doimo esda tutish kerak. Diniy sarqitlarda, qoloq urf-odatlar va rasm-rusumlarda turmushimizdagi oʻzgarishlarga qarshilik, mayda burjuaziya stixiyasi va xususiy mulkchilik psixologiyasi, koʻpdan koʻp salbiy holatlar bir-biri bilan chambarchas bogʻlanib ketgan»¹. Shu boisdan ham u bu borada oʻz fikrini yanada aniqroq va ochiqroq bayon qiladi: «Dinga toqat qilish, murosasozlik, loqaydlik, din bilan tilyogʻlamalik qilish kabi har qanday koʻrinishlar partiyaga aʼzo boʻlishga toʻgʻri kelmaydigan hol, deb qaralishi kerak»².

Oʻzbekiston milliy mustaqilligi uchun kurashning ikkinchi yoʻnalishi – umummaʼrifiy harakat, siyosiy va demokratik erkinliklar uchun kurash tarafdorlaridir. Bu yoʻnalishning asosini Oʻzbekiston ziyolilarining ilgʻor taraqqiyparvar soʻl qanoti tashkil etadi.

Mamlakatda hukm surgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, xususan ruslashtirishdan iborat vaboga qarshi, kompartiya yuritgan yakkaboshchilikdan iborat maʼmuriy buyruqbozlik ish uslubi, mamlakatda avj olib ketgan oshna-ogʻaynichilik, tanish-bilishlik, qarindosh-urugʻchilik, yulgʻichlik, poraxoʻrlik, tilyogʻlamalik, laganbardorlik va boshqa shu singari yaramas illatlarga qarshi ijodkorlar oshkora va pinhona kurash olib bordilar, jamoatchilikni bunday illat-

¹ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 5 октябрь.

larga qarshi kurashga chorladilar. Bunday yaramas illatlarning taʼsiri ijodiy tashkilotlar, fan, madaniyat va maorif tarmoqlarida ham chuqur ildiz otgan edi. Shu boisdan ham istar-istamas ijodkor ziyolilar siyosat maydoniga chiqishga majbur boʻlgan edilar. 60–80-yillardagi xalqning ogʻir qismati va dard-u hasratlari bir qator yozuvchilarning ijodlarida oʻz aks-sadosini topdi. T.Qaipberganovning koʻp rejali «Koʻz qorachigʻi», S.Ahmadning «Jimjitlik», Murod Muhammad Doʻstning «Lolazor», Nurali Qobilning «Unitilgan sohillar», Omon Muxtorning «Egilgan bosh», Shukur Xolmirzayevning «Qora kamar», «Yoʻlovchi», Sharof Boshbekovning «Temir xotin», «Eski shahar», Oʻtkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» va boshqalar bunga misol boʻladi.

Juda koʻplab ijodkorlar mustamlakachilik va turgʻunlik davri illatlariga qarshi badiiy ijodning hikoya, sheʼr, publitsistika, kabi usullaridan foydalandilar va ommani bu illatlarga qarshi kurashga chorladilar. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Shukrullo, Omon Matchon, Jamol Kamol, Rauf Parpi, Oydin Hojiyeva, Gulchehra Nurillayeva, Marif Jalil, Miraziz Aʼzam, Choʻlpon Ergash, Usmon Azimov, Xurshid Davron, Sobit Madaliyev, Shavkat Rahmon, Abdulla Sher, Muhammad Ali, Mirza Kenjaboyev, Yoʻldosh Eshbek, Tojiddin Seytjonov, Toʻliboy Kobulov, Tilovbergan Jumamuradov, Pirlepes Tlaganov, Ergash Muhammad, Shamsi Appazov va boshqalarning asarlari bu fikrimizning dalilidir. Xususan bu borada Erkin Vohidovning «Oʻzbekim», Abdulla Oripovning «Qachon xalq boʻlasan, elim», Mirza Kenjabekning «Oʻzbekiston» kabi sheʼrlari eʼtiborlidir. Oʻzbek shoirlari oʻz sheʼrlarida hayot muammolari, xalqning dard-hasratlariga befarqlik, loqaydlik, kabi qusurlar satirik misralarda fosh etildi.

Abdulla Oripov «oʻzbeklar ishi» deb atalmish tavqi laʼnatni butun millat, butun boshli xalq boʻyniga «ilib» ming-minglab begunoh vatandoshlarimizni qatagʻon qilgan mushtumzoʻr mustamlakachilarga qarata yozgan «javob» sheʼrida quyidagi satrlarni bitadi:

*Oʻzbekning yeridan joʻnagan neʼmat
Sening ham umringga yetgulik qadar.
Ayt, kimning mehridir bu ulugʻ davlat,
Endi himmatimdan qildingmi hazar?*

*Tosh bersa yutguvchi ey, nafs yoriq,
Hayru ehsonimni mayli unutgin.
Yelkang toʻn koʻrmasin, oyogʻing choriq,
Doʻstga xor boʻlgin-u biri kam oʻtgin.*

*O, xalqim, ochiq qo'l hotamsan azal,
Atoyi xudo de mayli mehmonni.
Lekin nonko 'rlarni uchratgan mahal
Og'ziga tiq endi tipratikonni.*

Jangovar va tezkor adabiy janr – publitsistika vositasida o'zbek ijodkor ziyolilari vatan va xalq manfaatlari yo'lida fidoyilik qildilar. Ijodkorlar Temur Po'latov, Murod Muhammad Do'st, Norboy Xudoyberganov va boshqalar Ittifoq matbuoti sahifalarida O'zbekiston hayotining dolzarb muammolarini ko'tarib chiqdilar.

Shoir Shukrullo, jurnalistlar Islom Usmonov, Nabijon Boqiy, Fayzulla Qilichyevlar Vatan tarixidagi «oq» va «qora» dog'lar mohiyatini ochdilar. Pirmat Shermuhammedov, Erkin Yusupov, Ma'ruf Jalil, Xurshid Do'stmuhammedov, Botir Norboyev, Akram Ziyovutdinov va boshqalar mamlakatdagi ekologik fojia to'g'risida bong urdilar. Isfandiyor, Habibullo Olimjonov, Shomurod Siddiqov, Sodiqjon Yigitaliyevlar huquq masalalari xususida, Mirza Kenjaboyev, Shodmonbek Otaboyev, Shodi Karimov, Xurshid Davron, Said Murod, Zohir A'lam, Ahmad A'zam kabilar O'zbekistonning davlat mustaqilligi, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish masalalariga bag'ishlangan maqolalar bilan chiqdilar. 1989-yil, 21-fevralda «Yosh leninchi» gazetasida Sh.Karimov, T.Karimov, U.Amirov, H.Hamidovlarning «Til haqida mulohazalar» maqolasi bosilgan edi. Ushbu maqola yuzasidan gazeta tahririyatiga faqat bir oy davomida 200 dan ortiq xat keldi.

Xullas ijodkor ziyolilar o'zlarining to'laqonli ijod durdonalari, badiiy-publitsistik asarlari, she'rlari va maqolalari bilan keng xalq ommasining qalblariga yetib bordilar, ularni razolat va g'aflat uyqusidan uyg'otdilar. Ana shu milliy uyg'onish jarayonida 1988-yil, 11-noyabrda O'zbekiston tabiati, ma'naviyati va moddiy boyliklarini muhofaza etish «Birlik» xalq harakati tashkiliy jihatdan uyushdi. O'z tarkibiga keng jamoatchilikdan tashqari O'zbekistonning ko'zga ko'ringan bir guruh shoir va yozuvchilari, olimlari va jamoat arboblari: Erkin Vohidov, Shukur Xolmirzayev, Shukrullo, Xurshid Davron, Jamol Kamol, Gulchehra Nurillayeva, Mirza Kenjabek, Ahmad A'zam, Bek Toshmuhammedov, Rahimjon Bekjonov, Sodiqjon Yigitaliyev, Mirzaali Muhammadjonov, Olim Karimov va boshqalarni birlashtirgan «Birlik» xalq harakati o'z davrida so'zsiz suratda O'zbekistonning milliy davlat mustaqilligi uchun, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish uchun kurashda ma'lum darajada ijobiy rol o'ynadi. «Birlik» xalq

harakatining tashabbusi bilan Toshkentda va Oʻzbekistonning barcha viloyatlarida oʻnlab mitinglar va majlislar uyushtirildi. Ularda ijtimoiy hayotning gʻoyatda dolzarb muammolari koʻtarildi: Orol muammosi, oʻzbek tiliga davlat tili maqomini berish, Oʻzbekistonning milliy davlat mustaqilligi, paxta yakkahokimligiga qarshi kurash, paxtakor ayollarning ogʻir va qismatli hayoti, bolalar oʻlimi muammolari, oilani rejalashtirish masalalari, askarlar oʻlimining asosiy sabablari, Fargʻona, Parkent, Oʻsh-Oʻzgan voqealariga munosabat, Turkiston xalqlari birligi kabilar ana shular jumlasidandir. «Birlik» xalq harakati bazasida «Toʻmaris» xotin-qizlar xalq harakati, «Turkiston birligi» xalq harakati va «Erkin yoshlar uyushmasi» toshkil topdi.

1989-yildan eʼtiboran Islom Karimov hokimiyat tepasiga kelgach, uning siyosiy jasorati va kuchli vatanparvarlik, millatparvarlik his-tuygʻulari tufayli bir qator ijobiy oʻzgarishlar roʻyobga chiqarildi va bu mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy tanglikni maʼlum darajada boʻlsada yumshatdi. Islom Karimovning quyidagi soʻzlari bu borada eʼtiborlidir: «Umuman, men birinchi kotib etib saylanganimda, Oʻzbekiston xalqi ruhiy shikasta holatida edi. Demak, ishni ruhiyatni tuzatishdan boshlash kerak.

Xalq – bu til, demak, qancha yillar mobaynida oʻzbek tili oʻz yerida ikkinchi toifadagi, isteʼmolchi uchun majburiy hisoblanmagan til boʻlib keldi, necha yillar davomida oʻzbek rusning yonida oʻzining tengsizligini, «katta ogʻa»ga qaramligini his etib keldi. Nima uchun bunga chidash kerak? Biz davlat tili toʻgʻrisidagi qonunni qabul qildik, bu esa koʻz oʻngimizda oʻzbeklarning milliy oʻzini oʻzi anglashini yaxshiladi»¹.

Ha, Oʻzbekiston Oliy Kengashi tomonidan 1989-yil, 21-oktabrda «Oʻzbekiston SSRning davlat tili haqida»gi Qonunning qabul qilinishi va oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi mamlakatdagi barcha demokratik va vatanparvar kuchlarning uzoq yillardan beri orziqib kutgan tarixiy gʻalabasi boʻldi.

Oʻzbekiston hukumati qishloq mehnatkashlarining iqtisodiy turmush sharoitlarining yaxshilashga qaratilgan bir qator tadbirlarni ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi.. Faqat 1990-yilning boshlariga qadar respublikada 381 ming oila, yoki muhtoj boʻlganlarning deyarlik hammasini birinchi marta tomorqa uchastkalariga ega boʻldi, 872 ming

¹ Халқ сўзи», 1991 йил, 15 август.

oila shu paytga qadar bo'lgan yerlarini ancha kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun ja'mi 150 ming gektar yer yoki talab qilingan miqdorning 95 foyizi ajratib berildi. Aholiga 21 ming bosh buzoq, 312 ming bosh qo'zi va uloq, 10 milliontadan ko'proq jo'ja sotildi¹. Bu ish keyinchalik yanada davom ettirildi. Aholiga qo'shimcha ajratilgan sug'oriladigan yer 500 ming gektarga yetkazildi. Ana shu tariqa aholiga tomorqa uchun berilgan yer miqdori 700 ming gektarni² tashkil etdi. Bu yerlardan 9 milliondan ortiq odam foydalandi. Tomorqa yerlarining o'rtacha hajmi 0,2 gektardan ortiqqa yetkazildi. Bu tadbirlar mustamlakachilikka asoslangan buyruqboz sovetlar tuzumi sharoitida so'zsiz dadil qo'yilgan qadam edi. Qishloq mehnatkashlariga qo'shimcha yerlarning ajratib berilishi bir qator keskin hayotiy muammolarni hal qilishga yordam berdi. Ular nimalardan iborat edi?

Birinchidan, ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minladi, ishsizlikning kuchayishini oldi olindi.

Ikkinchidan, aholining real daromadlari oshdi, shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirayotgan mehnatkashlar mehnat daftarchalari olish va qariganda nafaqa olib ijtimoiy kafolatlanish huquqiga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdek keskin muammoga barham berildi.

To'rtinchidan, qishloq mehnatkashlarini uy-joy bilan ta'minlashdek sotsial muhim masala ham o'z yechimini topdi.

Beshinchidan, respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat bir qadar barqarorlashdi va yaxshilandi.

O'zbekistonning yangi rahbari Islom Karimov «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» bahonasi bilan tahqirlangan o'zbek millatining g'ururini tiklashni, yurt va elni haqiqiy mustaqillikka olib chiqishni o'zining asosiy vazifasi etib belgilaydi.

Islom Karimov respublika prokurori lavozimiga Usatovdan keyin milliy kadr tayinlanishini Markazdan talab qiladi va buni uddasidan chiqadi 1990-yil, 31-oktabrda Oliy Sovetning 12-chaqiriq uchinchi sessiyasida O'zbekiston Prezidenti tavsiyasi bilan respublika prokurorining ittifoq prokuroriga qaramligiga barham berish va bu tizimning mustaqilligini ta'minlash maqsadida B.Mustafoyev O'zbekiston Bosh

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 август.

² «Тошкент ҳақиқати», 1990 йил, 27 февраль.

prokurori etib tasdiqlandi. Bu yurt tarixida birinchi marta respublikada prokurorning respublika Oliy organi tomonidan tasdiqlanishi edi. Prezident tashabbusi bilan amalga oshirilgan bu ish respublika prokuroriga mustaqil faoliyat yuritish, prokuratura organlarini nomunosib kadrlardan tozalash imkoniyatini yaratdi. Prezident tomonidan respublika Bosh prokurori zimmasiga Gdlyan–Ivanovlarga nisbatan jinoiy ish qoʻzgʻatish, bu jinoyatlarni Oʻzbekistonda sodir etganlarini asos qilib, jinoiy ishni koʻrib chiqishni Oʻzbekiston ixtiyoriga topshirish yuzasidan SSSR Bosh prokuraturasi bilan aloqani sekin-asta uzish va bu holatga uzil-kesil barham berish vazifasi qoʻyildi¹.

«Oʻzbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalmish xalq shaʼni va shuhratiga qora dogʻ sifatida yopishtirilgan ishning qayta koʻrilishi va 1991-yil martiga qadar 2 ming kishining oqlanishi, Stalincha qatagʻonliklar tufayli 20–50-yillarda tuhmat bilan nohaq ayblanganlardan gardanidagi tavqi-laʼnat gunohlarning olib tashlanganligi Oʻzbekistondagi ijtimoiy-siyosiy va maʼnaviy muhitning sogʻlomlanishiga albatta ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Oʻzbekiston rahbariyati kadrlarni tanlash, tarbiyalash va joy-joyiga qoʻyishida ham oʻzining mustaqil yoʻlini belgilab oldi. Bu borada asosiy eʼtibor mahalliy xalq vakillariga qaratildi. Albatta bu hol ham xalqning ruhiy kayfiyatini koʻtarishda katta ahamiyatga ega boʻldi.

Oʻzbekiston hukumatining dinga va diniy tashkilotlarga boʻlgan munosabti keskin oʻzgardi. Chunki Islom Karimov haqli surʼatda taʼkidlaganidek «...Musulmon madaniyatidagi xalqni ruhiy tanazzuldan chiqarish mumkin boʻlgan asosiy yoʻnalish din erkinligini, islom bilan chambarchas bogʻliq milliy urf-odatlariga rioya qilish erkinligini yaratib berishdan iborat edi. Biz uzoq va orziqib kutilgan ana shu erkinlikni soʻzda emas, amalda taʼminladik».

Xalqimizning eng qadimiy tarixiy anʼanalaridan biri va doimo eʼzozlab kelgan bayrami «Navroʻz» qaytadan tiklandi va dam olish kuni deb eʼlon qilindi. Roʻza hayit va Qurbon hayitlariga yangi hayot baxsh etildi. Oʻzbekistondan harbiy xizmatga chaqiriladigan yigitlar, respublika hududida oʻz burchlarini oʻtaydigan boʻldilar. Albatta bu tadbirlar Oʻzbekiston hukumatiga xalqning munosabatini ijobiy tomonga oʻzgartirdi va mamlakatda ijtimoiy-siyosiy muhitni barqarorlashtirdi.

¹ Азизхўжаев А. Кўрсатилган адабиёт... 36–37-бетлар.

1990-yil, fevral–aprel oylarida O‘zbekiston Oliy Kengashi va Mahalliy Kengashlariga saylovlar bo‘lib o‘tdi. Bu saylovlarning ilgari davrdagi saylovlardan farqi shunda ediki, mamlakat tarixida birinchi marta ko‘pgina okruglarda saylovlar bir necha nomzodlar davogarliligida o‘tkazildi. Ammo O‘zbekiston Oliy Kengashiga nomzod ko‘rsatgan 500 okrugdan 174 tasida muqobil nomzodlar ko‘rsatilmadi. Saylovni tashkil etish va o‘tkazish jarayoni demokratik talablar darajasida bo‘ldi, deb aytoilmaymiz, nomzodi ko‘rsatilgan vakillarning hammasiga bir xil sharoit va imkoniyatlar yaratilmadi. Bu va boshqa sabablar taqozosiga ko‘ra saylangan nomzodlarning 95 foizini kommunistik firqa a‘zolari tashkil etdilar. «Yangi shakllangan 12-chaqiriq O‘zbekiston Oliy Kengashi 1-sessiyasining respublika istiqboli uchun katta ahamiyatga molik va sobiq Ittifoq doirasida birinchi bo‘lgan siyosiy qarori – O‘zbekistonda Prezidentlik boshqaruvini joriy etishi bo‘ldi. 1990-yil, 24-martda respublika kompartiyasining birinchi kotibi Islom Karimov O‘zbekistonning birinchi Prezidenti etib saylandi.

Islom Karimov – davlat va siyosat arbobi, O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentidir. U 1938-yilda Samarqandda tug‘ilgan. O‘rta Osiyo Politexnika instituti va Toshkent Xalq xo‘jaligi institutlarini tamomlagan. 1960-yildan «Tashselmash» zavodida avval master yordamchisi, so‘ngra master, texnolog bo‘lib ishlagan. 1961-yildan V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlash-

**Islom Abdug‘aniyevich
Karimov.**

masida muhandis, yetakchi muhandis-konstruktorlik qildi. 1966-yildan O‘zbekiston Davlat Plan Qo‘mitasida fan va yangi texnikani joriy etish bo‘limining bosh mutaxassisi, so‘ngra Respublika Davlat Plan qo‘mitasi raisining birinchi o‘rinbosari lavozimlarida ishladi. 1983-yildan O‘zbekiston Moliya vaziri, 1986-yildan O‘zbekiston Ministrlar Soveti raisining o‘rinbosari, Respublika Davlat Plan Qo‘mitasining raisi vazifasini bajardi. 1986-yil dekabrda Qashqadaryo viloyati partiya ko‘mitasining birinchi kotibi, 1989-yil iyunidan O‘zbekiston KP Markaziy Qo‘mitasining birinchi kotibi, 1990-yil, 24-martdagi O‘zbe-

kiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti etib saylandi. Islom Karimov 1991-yil, 29-dekabrda birinchi bor muqobillik asosida oʻtkazilgan umumxalq saylovida Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 89-moddasiga muvofiq u ayni vaqtda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining raisi hamdir. I.A.Karimov 1991-yil, 31-avgustda Toshkentda Oʻzbekiston Respublikasining mustaqilligini eʼlon qildi. Oʻzbekistonning mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, maʼnaviy va xalqaro maydonda erishgan muvaffaqiyatlari va yutuqlari Islom Karimov nomi bilan bogʻliq.

1995-yil, 26-martda umumxalq ovozi (referendumi) bilan Islom Karimovning Prezidentlik vakolati 1997-yildan 2000-yilgacha uzaytirildi. I.A.Karimov «Oʻzbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura», «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin», «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir», «Bunyodkorlik yoʻlidan», «Barqarorlik va islohotlar», «Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida» «Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch» kabi koʻpgina asarlar muallifidir. Islom Karimov Oʻzbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, «Oʻzbekiston Qahramoni», «Mustaqillik», «Amir Temur» ordenlari bilan taqdirlangan.

Oʻzbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Abduqʻanievich Karimov Oliy Kengashda Oʻzbekiston xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, grajdanlar huquq va erkinliklariga kafolat berishga, Oʻzbekiston Konstitutsiyasiga qatʼiy rioya etishga, zimmaga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyodini bayon etdi.

Oʻzbekistonda prezidentlik boshqaruvining joriy etilishi tasodifiy emasdi. Chunki Oʻzbekistonda va oʻsha davrdagi Ittifoqning boshqa jumhuriyatlarida 80-yillarning oxirlarida kuchayib ketgan milliy uygʻonish oxir-oqibatda dunyoning eng yirik va soʻnggi mustamlakachi saltanatlaridan biri SSSRning parchalanish jarayonini boshlab berdi. Bu borada Boltiqboʻyi jumhuriyatlari yalovbardorlik qildi. Bu jumhuriyatlarda mustaqillik masalasida kompartiya rahbariyati bilan xalq ommasi oʻrtasida mushtarak birlik qaror topdi. Bu hol albatta boshqa jumhuriyatlarga ham taʼsir koʻrsatdi va ular birin-ketin oʻz mustaqilliklarini eʼlon qila boshladilar. 1990-yil, 21-iyulda Oʻzbekiston Oliy Kengashining 2-majlisi mamlakatning istiqboldagi taqdiri uchun gʻoyatda muhim boʻlgan tarixiy hujjatni –

Mustaqillik Deklaratsiyasini qabul qildi. Bu tarixiy hujjatda shunday yozilgan edi: «O‘zbekiston bugun o‘z hududiga mutloq ega va unda yagona hukmron emasligini tan olib, tashqi muloqotlarda mustaqillik huquqidan mahrum ekanligini e’tirof etib, jumhuriyat xalqining tub manfaatlarini, uning erki va irodasini ifodalab, hokimiyat manbai xalq ekanligini e’tirof etib, xalq taqdiri va mulkiga egalik huquqi faqat uning o‘zigagina berilganligini qayd etib taraqqiyot yo‘lini tanlash faqat xalqning ixtiyorida ekanligini ta’kidlab, xalqaro huquq qoidalari, umuminsoniy qadriyatlar va demokratik prinsiplariga asoslanib, Jumhuriyat Oliy Kengashi O‘zbekistonni suveren davlat deb e’lon qiladi.

O‘zbekiston suveren davlati:

– o‘z hududining barcha tarkibiy qismlari – yer, suv, havo, yer usti, yerosti boyliklariga va ulardan olinadigan barcha mahsulotlariga mutlaq egadir;

– o‘z hududining barcha tarkibiy qismlarida – yerosti va yer ustida, suvda, havoda mutlaq hukmronidir:

– siyosiy va iqtisodiy sistemalarining tarkibi va tuzilishini xalq manfaati va ehtiyojidan kelib chiqib – o‘zi belgilaydi;

– suveren huquqlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha qonun va farmonlarni o‘zi ishlab chiqadi va ularning ijrosini o‘zi tashkil qiladi;

– barcha tashqi aloqalarni o‘zi o‘rnatadi;

– fuqarolik masalalariga oid qonunchilikni o‘zi aniqlaydi;

– aholisi tarkibidagi millatlar va elatlar bilan munosabatda ularning teng huquqliligi va o‘z taqdirini o‘zi belgilashi prinsipiga amal qiladi».

Albatta, O‘zbekistonda Prezidentlik boshqaruvining joriy qilinishi, ko‘p vaqt o‘tar-o‘tmas Mustaqillik Deklaratsiyasining e’lon qilinishi respublika hayotida mislsiz tarixiy voqealar edi, amalda bu bizdagi ma’naviy mustaqillikni bildirdi. O‘zbekistonda kechayotgan bunday voqealarga M.S.Gorbachyov boshchiligida Markaz albatta, befarq qaramasligi ayon edi. Binobarin, Moskva O‘zbekistondagi bunday «o‘zboshimchalik»lardan tashvishda edi va uni tezda «jilovlab» qo‘yish chorasini izladi. Vaziyat shu darajada keskin tus oldiki, M.S.Gorbachyov O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimovdan qutulish uchun tazyiq o‘tkazishning barcha choralarini ishga soldi.

Markaziy Hukumat O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni

beqarorlashtirishga harakat qildi, bu mintaqada ham Ozarbayjon va Armaniston, Gurjiston va Abxaziya, Moldova va Pridnestrovyedagi qonli fojialarni keltirib chiqarmoqchi boʻldi. Qirgʻizistonning Oʻsh, Oʻzgan va Jalolobod muzofotlaridagi millatlararo qonli nizolar bu fikrni ochiq-oydin tasdiqladi. Faqat Oʻzbekiston rahbariyatining, birinchi navbatda Prezident Islom Karimovning siyosiy jasorati, kurashchanligi, oʻta tadbirkorligi, oʻzbek xalqining donoligi, sabr-toqati va andishaliligi, bu qonli voqealarning davlatlararo fojia alan-gasi tusini olishiga yoʻl bermadi, mustamlakachilarning qora va razil niyatlari amalga oshmadi.

Oʻzbekiston hukumati Mustaqillik Deklaratsiyasi asosida 1990-yilda dadillik bilan respublika manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator tadbirlar majmuasini amalga oshirdi. «Oʻzbekiston SSRdagi ijro etuvchi va farmoyish beruvchi hokimiyat tuzilmasini takomillashtirish va Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni)ga oʻzgartirishlar va qoʻshimchalar kiritish toʻgʻrisida» (noyabr)gi qonun, «Yer toʻgʻrisida»gi (iyul) qonun, Oʻzbekiston Prezidentining respublika fuqarolariga yakka tartibda turar-joy qurish va shaxsiy tomorqa xoʻjaliklari uchun yer uchastkalari ajratish toʻgʻrisidagi, aholi punktlarini gazlashtirish toʻgʻrisidagi farmonlari, Vazirlar Mahkamasi-ning paxta xomashyosi, boshqa turdagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining xarid narxlarini koʻp martalab oshirish toʻgʻrisidagi, shu-ningdek qishloq xoʻjaligidagi mehnatga toʻlanadigan haqni oshirish toʻgʻrisidagi qarorlari va boshqalar ana shular jumlasiga ki-radi.

1991-yilga kelib sobiq Ittifoqda millatlararo munosabatlar shu darajada keskin tus oldiki, SSSRning batamom parchalanish xavfi koʻzga yaqqol tashlanib qoldi. Bu davrda Litva, Latviya, Estoniyadan soʻng Gruziya va Ozarbayjon xalqi oʻz davlat mustaqilligini eʼlon qil-gan edi. Mana shunday ogʻir bir paytda markaz SSSRni saqlab qolish niyatida ayyorlik bilan turli xildagi tuzoqlarni ishlab chiqqan edi. Ana shunday tuzoqlardan biri 1991-yil aprelida Moskvaga yaqin Novo-Ogorova degan joyda SSSR Prezidenti va 9 ta ittifoqchi jumhuriyatlar rahbarlari imzolagan bitim edi. Bu bitim «mamlakatdagi vaziyatni bar-qarorlashtirish va inqirozni yengishga doir kechiktirib boʻlmaydigan chora-tadbirlar toʻgʻrisida qoʻshma bayonot» deb ataladi. Bu bayonot «9Q1» (toʻqqizta respublika va markaz) degan nom oldi. Ammo bu bayonot ham bajarilmadi va quruq qogʻozda qolib ketdi. Mana shun-day sharoitda KPSS Markaziy Komiteti va Sovetlar hukumatining bir

guruh rahbarlari 1991-yil, 19–21-avgustda Moskvada davlat to‘ntarishi tayyorladilar. Ularning asl maqsad-muddaolari mamlaktda harbiy diktatura o‘rnatish va zo‘rlik vositasi bilan SSSRni saqlab qolishdan iborat edi. Natija esa teskari yakunga olib keldi. Tarixga GKCHP nomi bilan kirgan davlat to‘ntarishi voqeasi dunyodagi so‘nggi mustamlakachi saltanat – SSSRning batamom parchalinishini tezlashtirgan asosiy omil sifatida xizmat qildi. Shunday qilib 74 yil umr ko‘rgan qizil mustamlakachi saltanat erk va milliy ozodlik kurashlari ta’siri ostida parchalandi.

Nazorat savollari

1. Urushdan keyingi sanoat va qishloq xo‘jaligining ahvoli qanday edi?
2. Urushdan so‘nggi maorif va oliy ta‘limning ahvoli-chi?
3. Qaysi omillar va sabablar o‘qituvchilar obro’sini tushirib yubordi?
4. Urushdan keyingi yillarda fan taraqqiyotini Yahyo G‘ulomov, Ibrohim Mo‘minov, Bo‘ribov Ahmedovlar misolida tavsiflang.
5. Habib Muhammedovich Abdullayevning hayoti va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov haqida nimalarni bilasiz?
7. Kompartiya va buyuk rus millatchiligi g‘oyasi bilan sug‘orilgan qanday asarlarni bilasiz?
8. G‘ofur G‘ulom va Komil Yashinlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
9. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Omon Matchonlar ijodi haqida nimalarni bilasiz?
10. O‘zbek teatri va musiqa san‘ati dovrug‘ini dunyoga tanitgan «yulduz»lardan kimlarni bilasiz?
11. O‘zbek kino san‘atining 1946–1990-yillardagi faoliyatini sharhlang.
12. Sovetlar tuzumining buhroni haqida nimalarni bilasiz?
13. Nazariy va siyosiy qashshoqlikni sharhlang.
14. Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmagani, balki u «Stalincha model» yo‘lidan borganligi qachon va qanday e‘lon qilindi?
15. Buhronning eng asosiy aybdorlari KPSS MK Siyosiy Byurosi va uning raislari ekanligini sharhlang.
16. Iqtisodiy siyosatdagi buhron va turg‘unlikni qanday tushunasiz?
17. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini tavsiflab bering.
18. Ekologik qabohat haqida nimalarni bilasiz?
19. Urushdan so‘ng ilm-fan, ma‘rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qilingan qatag‘onni sharhlang.
20. «O‘zbeklar ishi», «Paxta ishi» va ularning oqibatlari haqida nimalarni bilasiz?
21. Islom Abdug‘aniyevich Karimovning hokimiyat tepasiga kelishini sharhlab bering.

XOTIMA

Aziz va talabchan o'quvchi! Vatanimiz tarixining 1917-yil oktabr to'ntarishidan to 1991-yil avgustigacha O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'rnatilishiga qadar bo'lgan davrini qisqacha tafsiloti bilan tanishdingiz. Albatta vatanimiz tarixining mazkur qisqacha bayoni u bilan oshno bo'lgan barcha kitobxonlarni yuz foiz qanoatlantirdi, degan fikrdan yiroqmiz. Chunki jamiyatimiz a'zolarining dunyoqarashi va ilmiy saviyalari darajasi har xil bosqichda. Shu boisdan ular vatan tarixining turli taraqqiyot davrlaridagi voqea va hodisalarga har xil yondoshib, baho berishlari tabiiy jarayondir. Ammo mazkur kitobni mutolaa qilish jarayonida vatan tarixining hikoya qilinayotgan davridagi voqea-hodisalar o'ylashga, fikrlashga majbur etsa qo'llanma mualliflari o'z muddaolarini amalga oshganligidan xursand bo'ladilar.

Xullas, Vatanimizning sovetlar hukmronligi davri tarixi kelajagi buyuk O'zbekiston uchun jon fido qilib kurash olib boradigan vatanparvarlar avlodini tarbiyalashda saboq va o'rnak oladigan tarbiya maktabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 1996 й.

Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3-жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 1996 й.

Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 1996 й.

Каримов И.А. Стабильность и реформы. Статья и выступления. Серия «Вожди народов – XX век». 1996. Составитель: Р.Ш. Шагулямов. Поля. Москва, 1996 г.

Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1996 й.

Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008 й.

Абдакимов Абдижапар. История Казахстана. Алматы: Қазақстан, 2003.

Абдуллох Ражаб Бойсун. Туркистон миллий ҳаракатлари. Истанбул 1943-1945.

Абдумўмин Абдураҳмон. Турон тарихига ёғдулар. Истанбул, 1994 й.

Абдулла Авлоний. Ўсон миллати. Тошкент: Шарқ, 1993 й.

Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Тошкент: Шарқ, 1997 й.

Азизхўжаев А. Чин ўзбек иши. Тошкент: Академия, 2003 й.

Али Бодомчи. 1917–1934 йиллардаги Туркистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар пошо. Қўрбошилар. Истанбул, 1975 й.

Алиев А. Махмудхўжа Беҳбудий. Тошкент: Ёзувчи, 1994 й.

Алимова Д.А., Каримов Р.Х., Акилов К.А., Раджабов К.К., Алимов И.А., Маврулов А.А. История Узбекистана (1917–1991 гг.). Учебник

для учащихся 10 классов общеобразовательных школ. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Ташкент: Шарк, 2005.

Алексеев П. Кокандская автономия. Ташкент, 1930 г.

Алексеев П. Что такое басмачество. Ташкент, 1931 г.

Алексей Литвин. Красный и белый террор в России 1918–1922 гг. Москва: «ЯУЗА», 2004 г.

Амир Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент: Фан, 1991 й.

Асанканов А.А. История Кыргызстана. (С древнейших времён до наших дней). Учебник для вузов. Бишкек, 2009.

Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун. Тошкент: Фан, 1995 й.

Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Тошкент: Маънавият, 2000 й.

Аъзамходжаев С. Из истории борьбы за автономию Туркестана. Ташкент: Фан, 1996 г.

Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти: озодлик ва мустақиллик учун кураш. (1917–1918). Диссертация. Тошкент, 1996 й.

Аҳмад Закий Валидий. Бугунги турк эли. (Туркистон ва яқин тарихи) Истанбул, 1981 йил 2-нашри.

Аҳмедов Э., Сайдаминов З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. Тошкент: Ўзбекистон, 1995 й.

Ахметов Марат. Сталин. Разгадка Сфинкса. «Учебная книга». Караганда, 2006 г.

Берский Лев. Сталин: портрет без ретуши. Москва: УРСС. 2007 г.

Борев Юрий Сташницада. Мемуары по чужим воспоминаниям с систематическими анекдотами и размышлениями автора. Москва: Олимп, 2003 г.

Боймирза Ҳайит. Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари. Анқара, 1971 й.

Боймирза Ҳайит. Туркистон қисқача тарихи. Берлин, 1944 й.

Боймирза Ҳайит. Коммунизм ва турк дунёси. Анқара, 1975 й.

Боймирза Ҳайит. «Босмачилик». Туркистонда 1917–1934 йиллардаги миллий кураш. Кёлн, 1992 й.

Боймирза Ҳайит. «Босмачилик». Туркистон Миллий Мужода-ла тарихи (1917–1934). Туркия диёнат вақфи нашрлари. Анқара, 1997 й.

Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Илмий-тадқиқий мақолалар. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

Боқий Набижон. Қатлнома. Тошкент, 1992 й.

Бушков Александр. Сталин – Красный Монарх. Хроника великого и ужасного времени. Москва: Олиа медиа группа, 2008 г.

Вторая мировая война. Короткая история. Москва: Наука, 1985 г.

Гафуров А.М. Ревкомы Таджикистана (1917–1924 гг.). Душанбе, 2008 г.

Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Том второй; «Утопия у власти», книга вторая «Мировая империя». Москва: МИИ, 1996 г.

Геллер М., Некрич А. История России, книга третья, четвертая. Москва: МИИ, 1996 г.

Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения. 1917–1937 г. Ташкент: Фан, 1992 г.

Генис Владимир. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорских революций. Москва: МИИ, 2001 г.

Горбачёв М.С. Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун. Тошкент: Ўзбекистон, 1988 й.

Диманштейн С. Революция и национальный вопрос. Москва, 1930 г.

Жуков Юрий. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. Москва: Вагриус, 2005 г.

Жўрақулов О. Қудратли энергия манбаи. Тошкент: Ўзбекистон, 1982 й.

Зиёева Д.Ҳ. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Тошкент: Ғофур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.

Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашлар тарихи (милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). Тошкент: Шарк, 2001.

Из архивов. ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ ¼ Сфера. 1998 спецвыпуск.

Иброҳим Карим. Мадаминбек. Тошкент: Ёзувчи, 1993 й.

Иброҳим Ёрқин. Мухтор Туркистон ва Алаш Ўрда ҳукуматлари билан босмачилик ҳаракати ҳақида. Анқара, 1964 й.

Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Тошкент: Ўзбекистон, 1996 й.

Икромов Акмал. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Тошкент: Ўзбекистон, 1972–1975 йиллар.

Иноятов Х.Ш. Ўзбекистонда Октябрь революцияси. Х.Т. Турсунов таҳрири остида. Тошкент: Ўздавнашр, 1956 й.

Иноятов Х.Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. Москва: Мысль, 1984 г.

Иноятов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестане. Москва, 1978 г.

Иноятов Х.Ш. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и в Казахстане. Ташкент: Узбекистан, 1976 г.

Ислом Усмон, Алихон Шермат. Ҳижрон. Тошкент: Меҳнат, 1993 й.

История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент: Узбекистан, 1997 г.

Исо Юсуф Алптегин. Асир Туркистон учун. Истанбул, 1958 й.

Каримов Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса. Тошкент: Ўзбекистон, 1990 й.

Каримов Ш. Қафасдаги куш орзуси. Тошкент: Фан, 1991 й.

Каримов Наим. Чўлпон. Тошкент: Шарк, 2003 й.

Карпов Владимир. Генералиссимус. Книга первая. Москва: Вече, 2003 г.

Каттабеков А., ва бошқалар. Ўзбек совет адабиёт тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1990 й.

КПСС съездлари, конференцияси ва МК пленумларининг резолюция ва қарорларида. Тўртинчи жилд. 1927-1991 й. Тошкент: Ўқитувчи, 1983 й.

Кожинов Владимир. Загадка 1937 года. Правда Сталинских репрессий. Москва: Алгоритм, 2008 г.

Козенков Юрий. Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, массонства и Запада против России (от Сталина до Ельцина). Москва: Фонд национальных перспектив, 2003 г.

Крючков В.А. Личное дело. Часть первая. Москва: Олимп, АСТ, 1996 г.

Крючков В.А. Личность и власть. Москва: Просвещение. 2004 г.

Куманев Г. Говорят Сталинские наркомы. Смоленск: Русич, 2005 г.

Ленин В.И. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. Тошкент, 1960 й.

Ленин В.И. ТАТ 35–43 жилдлар. Тошкент: Ўзбекистон, 1991 й.

Маҳмудов М. Қатағон курбонлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1991 й.

Мубошир Косоний. Ўрта Осиё тарихи (3-жилд). Мадина, 1989–1993 йиллар.

Мусаев М.М., Ўрмонов Р.К. Ўзбекистон ССР тарихи. Ўрта мактабнинг 9–10 синфлари учун ўқув кўлланма. Тошкент: Ўқитувчи, 1966–1975 йиллар.

Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожиаси. 2-жилд. Мадина, 1978 й.

Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. Научно-историческое расследование. Москва, 2002.

Муҳитдинов Нуритдин. Кремлда ўтган йилларим. Тошкент: Ўзбекистон, 1995 й.

Набиев.Ф.Ҳ. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсат эволюцияси. Ўқув-услубий кўлланма. Самарқанд, 2006 й.

Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник. Ташкент: Узбекистан, 1988 г.

Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный статистический ежегодник.

Наумов Леонид. Сталин и НКВД. Москва: «ЯУЗА», «ЕКСМО». 2007 г.

Непесов Р. Из истории Хорезмской революции. 1920–1924 гг. Тошкент, 1962 г.

Новиков М.П., Турсунов Х.Т. Идеино-организационное укрепление Компартии Туркестана 1921–1924 гг. Тошкент: Узбекистан, 1972 г.

Обломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупациясидан зарар кўрган районларга ёрдами. Тошкент: Фан, 1985 й.

Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Тошкент: Узбекистан, 1985 г.

Осуществления ленинских идей социалистического интернационализма в Узбекистане. Ташкент: Узбекистан, 1984 г.

Петров Никита, Марк Янсен. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. Москва: РОССПЭН, 2008 г.

Пихалов Игорь. За что Сталин влиял на народы? Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? Москва: «ЯУЗА-ПРЕСС». 2008 г.

Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Москва-Жуковский: Кучково Поле, 2006 г.

Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920). Оксфорд. 1985 г.

Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Москва: РОССПЭН. 1999 г.

Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Книга 2. Москва: РОССПЭН, 2004 г.

Поляков Ю.А. Этот противоречивый век. К 80-летию со дня рождения академика РАН Ю. А. Полякова. Москва: РОССПЭН, 2001 г.

Поляков Ю.А. Историческая наука: Люди и проблемы. Книга 3. Москва: РОССПЭН, 2009 г.

Прудникова Елена. 1953 – Роковой год советской истории. Москва: «ЯУЗА», «ЕКСМО». 2009 г.

Радзинский Эдвард. Сталин: жизнь и смерть. Москва: АСТ, 2007 г.

Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. (1918–1924 й.). Номзодлик диссертацияси. Тошкент, 1995 й.

Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш (1920–1924 йиллар). Тошкент: Маънавият, 2002 й.

Ражабов Қ. Туркистон минтақасида совет режимига қарши кураш ҳаракат. (1918–1924 й.). Докторлик диссертацияси. Т.: 2005. 330 бет.

Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи. Тошкент: Университет, 2002 й.

Раунов Ражаббой. Машхур кишилар ҳаёти. УСТУН. Роман-хотира (иккинчи тўлдирилган нашри). Тошкент, 2005 й.

Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив манбаларидан фойдаланиш. Тошкент: Ўқитувчи, 1985 й.

Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 1. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Каримов Н.Ф., Юсупов Э.Ю. Ташкент: Шарк, 2005.

Репрессия. 1937–1938 гг. Документы и материалы. Выпуск 3. Жертвы Большого террора из Узбекистана. 1937 год, ноябрь. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Юсупов Э.Ю., Мамажонов А., Дусматов Э.П. Ташкент: Шарк, 2007.

Репрессия. 1937–1938 годы. Документы и материалы. Выпуск 4. 1937 год, декабрь. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Абдуллаев М., Дусматов Э.П., Курбанов Х.Р. Ташкент: Шарк, 2008.

Садиков А.С. Россия и Хива в конце XIX – начале XX века. Ташкент, 1972 г.

Север Александр. Загадка 37 года. Тайна Сталинской репрессии. Москва: Алгоритм, 2007 г.

Север Александр. Загадка 37 года. Великая сила НКВД. Москва: Алгоритм, 2008 г.

Сироткин Владлен. Почему Троцкий проиграл Сталину? Москва: Алгоритм, 2004 г.

Среднеазиатский кишлак в годы Большого террора. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Юсупов Э.Ю., Хошимов С., Дусматов Э.П. Андижон: Университет, 2007.

Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. Тошкент: Шарк, 2005.

Тарихнинг ўқилмаган саҳифалари. проф. Н.Каримов масъул муҳаррирлигида. Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929–1955 гг. Документы и материалы. Т. I-II-III. Сост: Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Под ред. Д.А. Алимовой. Ташкент: Шарк, 2006 г.

Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). Тошкент: Академия, 2000.

Фиспатрик Шейла. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Москва: РОССПЭН, 2001 г.

Холбоев Сотимжон. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси (тарихи, тақдири, таҳлили). Тошкент: Фан, 2008 й.

Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон Советлар истибдоди даврида). Иккинчи китоб. 2-қисм. Андижон, 1998 й.

Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари. Тошкент: Шарк, 2001 й.

Шамсутдинов Р. Ўзбекистонликлар Сталинград жанглирида. – Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси (1941–1945 йиллар). Тошкент: Фан, 1996 й.

Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи. (XIX аср охири – XX аср бошлари). Андижон, 1995 й.

Шамсутдинов Р.Т. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского госпединститута. Ташкент: Узбекистан, 1989 г.

Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. Андижан: Мерос, 1994 г.

Шамсутдинов Р.Т. Истиклол йўлида шаҳид кетганлар. Тошкент: Шарк, 2001 й.

Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ фожиаси: жамоалаштириш кулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида). Тошкент: Шарк, 2003 й.

Шамсутдинов Р.Т., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи XVI–XX аср бошлари. Иккинчи китоб. Тошкент: Шарк, 2003 й.

Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургунидаги юртдошлар қисмати. – Т.: Шарк, 2005 й.

Шамсутдинов Рустам. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. Тошкент: Шарк, 2007 й.

Шамсутдинов Р.Т. Катта террор айбдорлари ҳақида янги талқинлар. Университет. Андижон. 2007й.

Шамсутдинов Р., Акбарова М. Шимолий Қозоғистон сургунидаги юртдошлар қисмати. Тошкент: Шарк, 2009 й.

Шахобиддин Ясавий. Туркистон ачиқ ҳақиқатлари. Истанбул. 1984 й.

Шокир Турон. Туркистон библиографияси. Анқара, 1972 й.

Шукрулло. Қасосли дунё. Тошкент: Ўзбекистон, 1994 й.

Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент: Шарк, 2001.

Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртларининг номутахассис факультетлари учун дарслик) проф. Р.Х.Муртазаева раҳбарлигида. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003 й.

Ўзбекистон ССР тарихи. 3-жилд. Бош муҳаррири И.М.Мўминов. Тошкент: Фан, 1971 й.

Ўзбекистон ССР қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача. Тошкент: Фан, 1974 й.

Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Маърузалар тўплами. Ш. Каримов раҳбарлиги ва таҳрири остида. Тошкент: Ўқитувчи, 1992 й.

Ўзбекистон тарихи. Умумтаълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик. Академик А. Асқаров таҳрири остида. Тошкент: Ўқитувчи, 1994 й.

Ўзбекистон тарихидан давлат имтиҳони топширувчиларга умумий маърузалар тўплами. Тошкент, 1995 й.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1–12 жилдлари. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000–2006 й.

Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. № 2. Тошкент: Шарқ, 1999 й.

Ўзбекистон Республикаси: Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. Тошкент: Ўзбекистон, 1992 й.

Ўзбекистон ССР тарихи. 4-том. Тошкент: Фан, 1971 й.

Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 1969 й.

Ўқтой А. Туркистон миллий мухторияти ҳукумати. Мюнхен. 1964 й.

Қатағон қурбонлари. (1938 йил февраль, сентябрь). Бешинчи китоб. Тузувчилар: Шамсутдинов Р.Т., Қурбонов Х.Р., Расулов Ж.М., Эгамбердиев Ф., Бекиметов У. Тошкент: Шарқ, 2009.

Қатағон қурбонлари. Хотира (Бухоро вилояти). Тузувчилар: Шамсутдинов Р.Т., Дўсматов Э.П., Қурбонов Х.Р. Бухоро, 2009.

Қориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маъданияти тарихидан очерклар. Т., ЎзССР «Фан» нашриёти. 1956 й.

Қосимов Ф. Драма револуции и правда истории. Бухара, 1996 г.

Қосимов Йўлчи. Қора кўзойнак билан ёзилган тарих. Наманган, 1993 й.

Хизр назар қилган олим (Академик Х.М. Абдуллаев таваллудининг 80 йиллигига бағишланади). Тошкент: Фан, 1992 й.

Jurnal va to‘plamlarda e’lon qilingan maqolalar

Аминова Р.Ҳ. Ўзбекистонда коллективлаштириш: у қандай бўлган эди? «Ўзбекистон коммунисти», 1989. 9-сон.

Аминова Р.Ҳ. Коллективлаштириш – қашшоқлаштириш демак. «Шарқ юлдузи», 1992. 12-сон.

Аъзамхўжаев С. «Шўройи Исломия» асли қандай эди. «Фан ва турмуш», 1992. 5–6 сонлар.

Аҳмад Закий Валидий. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993. 4–5, 6–7, 8–9-сонлар.

Аҳмад Сирожиддин. Мунавварқори. «Шарқ юлдузи», 1992. 5-сон.

Баранов В. Басмачество, его происхождение и меры борьбы с ним. Еженедельник политработника, 1922. № 35.

Баранов В. Басмачество в Хорезме. Красная казарма, 1924. № 14.

Берёзин Н. Басмачество в Бухаре. Военный работник Туркестана. 1922. № 7.

Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати. «Шарқ юлдузи», 1991. 3-сон.

Истиклолимизнинг тарихий илдизлари. «Шарқ юлдузи», 1995. 11–12-сон.

Каримов Ш. Тил билмаган дил билмас. «Шарқ юлдузи», 1989. 7-сон.

Каримов Ш. Тақдир изтироби. «Мулоқот», 1991. 4-сон.

Каримов Ш. ва бошқалар. Мустақилликнинг узок йўли. «Фан ва Турмуш», 1990. 6-сон.

Каримов Ш. Тарихий ҳақиқат муқаддасдир. «Мулоқот», 1992. 2, 3, 4-сонлар.

Каримов Ш. Пантуркизм нима? «Мулоқот», 1994. 3, 4, 5, 6-сонлар.

Мустафо Чўқраев. Туркистон советлар ҳокимияти даврида. «Эрк» газетаси, 1990. 17 сентябрь.

Норқулов Н. Мухториятнинг тугатилиши. «Фан ва Турмуш», 1990. 8-сон.

К некоторым итогам и перспективам культурного строительства в УзССР. Социалистическая наука и техника. 1934. № 5.

Сафурди А. К некоторым итогам политехнизации национальных школ. Революция и национальности. 1932. № 7.

Содиқов Х. Ҳурриятдан мухториятгача. «Фан ва Турмуш», 1993. 2-сон.

Турсунов И., Узоқов Х. Ғози Олим Юнусов. «Шарқ юлдузи», 1992. 2-сон.

Холбоев С. Мунавварқори. «Фан ва Турмуш», 1991. 4-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистон деҳқонларининг Шимолий Кавказга сургун қилиниши. «Ўзбекистон тарихи», 2003. 1-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Муҳожирликдаги қулоқлар. «Мулоқот», 2003. 4–5 сонлар.

Шамсутдинов Р.Т. Мудҳиш ҳукмлар, фожиали тақдирлар. «Жамият ва бошқарув», 2003. 2-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Русские демократы. Туркестанские джадиды: их совместная борьба в книге: «История: проблемы объективности и нравственности». Материалы научной конференции. Ташкент, 2003.

Шамсутдинов Р.Т. Парпибек ва Охунжон кўрбоши. «Фан ва Турмуш», 1996. 2-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Жадинчилик: уйдирма ва ҳақиқат Т., «Мулоқот» 1991, 11–12-сонлар.

Шамсутдинов Р.Т. Босмачилик ҳақида ўйлар. «Мулоқот», 1993. № 5, 6, 7, 8-сонлар.

Шамсутдинов Р.Т. К вопросу об особенностях становления и развития Советов в Средней Азии и Казахстане. (1917–1925). «История СССР», М., 1985, № 5.

Шамсутдинов Р.Т. Создание деятельности Советов трудящихся мусульман (по материалам Андижанского Моссовдела). «Советские архивы». М., 1986, № 6.

Шамсутдинов Р.Т. Советы и образование национальных республик Средней Азии (1917–1925). «Вопросы истории». М., 1986, № 5.

Шамсутдинов Р.Т. Делегаты Туркестана на Всероссийском и Союзных съездах Советов. «История СССР». М., 1987. № 1.

Шамсутдинов Р.Т. Мусульманские Советы – специфическая форма Советского строительства в Туркестане (1917–1919 гг.) В кн.: Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Ташкент: «Фан», 1991 г.

Шамсутдинов Р.Т. Эркака чорлаган эрксизлик. «Шарқ юлдузи».

Шамсутдинов Р.Т., Қодиров А. Шермухаммадбек ҳаётига чизгилар. «Фан ва турмуш». 1999. 2, 3, 4-сонлар.

Шамсутдинов Р.Т., Убайдуллаев Ў. Хурлик туйғуси билан яшаган эди... «Ўзбекистон матбаа», 2002. 5-сон.

Шамсутдинов Р.Т., Худоёров Н. Қулоқлар сургуни. «Мулоқот» 2002, 3–4-сонлар.

Шамсутдинов Р.Т. Қулоқлар сургуни (1932 йилги сургун). «Мулоқот», 2002. 6-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Қулоқлар сургуни. «Жамият ва бошқарув», 2002. 4-сон.

Шамсутдинов Р.Т. «Бочмачилар» ким бўлган? «Фан ва Турмуш», 1997. 1-сон.

Шамсутдинов Р.Т. Фарғона кўрбошилари. «Фан ва Турмуш», 1997. 2-сон.

Шамсутдинов Р., Қурбонов Х. Айбсиз айбдорлар. АнДУ, Илмий хабарнома, 2008. № 1.

Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ деҳқонларининг сургун қилиниши тарихидан (Андижон тумани мисолида). АнДУ, Илмий хабарнома, 2009. № 1.

Шамсутдинов Р., Юсупов Э. «Миллий контингентлар» – оммавий қатағон қурбонлари. АнДУ, Илмий хабарнома, 2009. № 3.

Қосимов Б. Жади́дчилик. Айрим мулоҳазалар. «Ёшлик», 1990. 7-сон.

Ҳасанов М. Туркистон мухторияти. «Фан ва Турмуш», 1990. 8, 12-сонлар.

Ҳасанов М. Кокандская автономия и некоторые её уроки. Общественные науки в Узбекистане. 1990. № 2.

Холбоев С. Мунавварқори. «Фан ва Турмуш», 1991 й., 4-сон.

MUNDARIJA

Muqaddima	4
O'rganilayotgan davrning qisqacha mohiyati	9

I b o b.

Turkistonda sovetlar mustamlakachiligi.

O'lka xalqlarining milliy istiqlol va ozodlik kurashlari

1-§. Turkistonda sovetlar istibdodining o'rnatilishi arafasidagi tarixiy vaziyat	10
2-§. Oktabr to'ntarishi. Turkiston o'lkasida sovetlar istibdodining o'rnatilishi	29
3-§. Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi, faoliyati, bolsheviklar tomonidan tugatilishi	46
4-§. Turkistonda ocharchilik, siyosiy buhron, bolsheviklarning yakka-boschilik tizimining o'rnatilishi	81

II b o b.

Milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash jabhasida

1-§. Milliy ozodlik va istiqlolchilik harakatining boshlanishi, mohiyati, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari	108
2-§. Qo'lda qurol, qalbda Vatan tuyg'usi	112
3-§. Farg'ona vodiysida harbiy diktatura	126

III b o b.

Buxoro amirligi va Xiva xonligini sovetlar

Rossiyasi tomonidan bosib olinishi.

Sovetlar istibdodiga qarshi xalq ozodlik harakatlari

1-§. Buxoro va Xiva sovetlar bosqini arafasida, jadidchilik harakati. Yosh xivaliklar faoliyati	135
---	-----

2-§. Qizil armiya kuchlari tomonidan Xivaning bosib olinishi va unga qarshi xalq harakatlari	148
3-§. «Yosh buxoroliklar» harakati. F.Kolesovning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishi	161
4-§. «Yosh buxoroliklar»dagi bo‘linish, Buxoro kommunistik partiya-sining tashkil etilishi	173
5-§. Buxoroda amirlik tuzumining ag‘darilishi va Buxoro «Xalq» Sovet Respublikasining tashkil etilishi	176
6-§. Istiqlol chorlagan qalblar. Milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar	186

IV b o b.

O‘zbekistonda 1920–1930-yillarda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy va ma’naviy hayot

1-§. O‘rta Osiyo Respublikalarida sovetlarning 20–30-yillarda yuritgan mustamlakachilik siyosati, uning mohiyati va maqsadlari	246
2-§. O‘zbekiston – orzudagi sotsializm rejasi yo‘lida, sanoatlashtirish, kollektivlashtirish, quloqlashtirish siyosati. Xalqning moddiy ahvoli	258
3-§. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik». Sovetlar hukumatining islom diniga munosabati	283
4-§. 20–30-yillarda qatag‘onliklar. Mantiqqa zid xulosalar	310

V b o b.

O‘zbekiston ikkinchi jahon urushi davrida (1939–1945)

1-§. Jahon urushining boshlanishi. O‘zbekistonning bu urushga qat-nashish sabablari	336
2-§. Urush yillarida O‘zbekiston sanoati	342
3-§. Urush yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi	345
4-§. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat	349
5-§. O‘zbekiston jangchilarining frontdagi jasoratlari	356
6-§. «Turkiston legioni» – nima?	363
7-§. Ozod qilingan hududlarga O‘zbekistonning yordami	374

VI b o b.**Sovetlar istibdodining yanada kuchayishi.****Milliy uygʻonishning yangi bosqichi (1946–1991-yillar)**

1-§. Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli	379
2-§. Maorif va oliy taʼlim	390
3-§. Fan	397
4-§ Adabiyot	406
5-§. Sovetlar tuzumining buhroni	415
6-§. Nazariy va siyosiy qashshoqlik va buhronlik	416
7-§. Iqtisodiy siyosatdagi buhron va turgʻunlik	419
8-§. Xalqning sotsial-iqtisodiy ahvoli	424
9-§. Ekologik qabohat	428
10-§. Ijtimoiy-siyosiy tanglikning kuchayishi	431
11-§. Qatagʻonlikning yangi bosqichi	440
12-§. Milliy uygʻonishning yangi bosqichi. SSSRning parchalanishi . .	460
Xotima	473
Adabiyotlar roʻyxati	474

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	4
Суть сущности изучаемой эпохи	9

Г л а в а.

Утверждение Советского тоталитарного колониализма в Туркестане. Борьба народов края за свободу и национальную независимость

§ 1. Исторические условия становления советского тоталитаризма в Туркестане	10
§ 2. Октябрьский переворот. Установление тоталитарного совет- ского строя в крае	29
§ 3. Образование Туркестанской автономии (Туркистон мухто- рияти), кровавая ликвидация	46
§ 4. Голод в Туркестане, политический кризис в Туркестане и установление единоличной системы правления большевиков в крае	81

Г л а в а.

На фронтах борьбы за национальное освобождение и независимость

§ 1. Начало, сущность, причины и движущие силы национально- освободительных движений за независимость	108
§ 2. С оружием в руках, на сердце чувство Родины	112
§ 3. Военная диктатура в Ферганской долине	126

Г л а в а.

Захват советской Россией территории Бухарского эмирата и Хивинского ханства

§ 1. Бухара и Хива накануне захвата Советами, движения джа- дидов, деятельность «младохивинцев»	135
§ 2. Захват силами Красной армии Хивы и народное движение против Советов, бесчинства красноармейцев	148

- § 3. Движения «младобухарцев», военные походы Ф. Колесова против Бухарского эмирата 161
- § 4. Раскол «младобухарцев». Образование Бухарской коммунистической партии 173
- § 5. Свержение эмиратского строя в Бухаре и образование Бухарской «Народной» советской республики 176
- § 6. Борцы за независимость, политические партии и организации, борющиеся за свободу и национальную независимость 186

IV г л а в а.

Социально-экономическая и культурная жизнь Узбекистана 20–30-х годов

- § 1. Сущность и цель колониальной политики Советской власти, проводившейся в республиках Средней Азии в 20–30-х гг. XX века. «Разделяй, властвуй!» 246
- § 2. Узбекистан на пути реализации плана «утопического социализма», политика индустриализации и коллективизации, материальное положение народа 258
- § 3. «Национальная по форме и социалистическая по содержанию». Отношение советского государства к религии ислам 283
- § 4. Репрессия 20–30-х годов. Выводы, несовместимые с логикой . . 310

V г л а в а.

Узбекистан в период Второй мировой войны. (1939–1945 гг.)

- § 1. Начало мировой войны. Причины участия Узбекистана в этой войне 336
- § 2. Промышленность Узбекистана в годы войны 342
- § 3. Сельское хозяйство Узбекистана в годы мировой войны 345
- § 4. Наука, просвещение и культура в годы мировой войны 349
- § 5. Доблесть узбекских воинов на фронтах 356
- § 6. Что такое «Туркестанский легион» 363
- § 7. Гуманитарная помощь Узбекистана на освобождённых территориях 374

VI г л а в а.**Усиление советского гнета.****Новый этап национального возрождения (1946–1991 гг.)**

§ 1. Народнохозяйственное положение Узбекистана	379
§ 2. Просвещение и высшая школа	390
§ 3. Наука	397
§ 4. Литература	406
§ 5. Кризис советского строя	415
§ 6. Теоретическая и политическая нищета	416
§ 7. Кризис и застой в экономической политике	419
§ 8. Социально-экономическое положение народа	424
§ 9. Экологическая катастрофа	428
§ 10. Усиление общественно-политического кризиса	431
§ 11. Новый этап репрессии	440
§ 12. Новый этап национального пробуждения. Распад СССР	460
Заключение	473
Использованные источники и литература	474

THE CONTENT

Introduction	4
Uzbekistan during domination of Soviets (1917–1991years)	9

Chapter I.

The statements of the Soviet totalitarian colonization in Turkistan. Struggle of the people of this land for freedom and national independence

1-§. Historical conditions of Soviet totalitarian in Turkistan	10
2-§. October revolution. The establishment at Soviet totalitarian system in this land	29
3-§. The formation of Turkistan's autonomy, bloody liquidation of Turkistan's autonomy	46
4-§. Famine in Turkistan, political crisis in Turkistan and establishment of sole system of government by rolling Bolsheviks in this land	81

Chapter II.

Fighting for national freedom and independence on fronts

1-§. Beginning, essence, reasons and the moving power of national libratory moving of movements for independence	108
2-§. With the weapon in hands, on the heart of feeling of the native land	112
3-§. Military dictatorship in the Fergana valley	125

Chapter III.

In capture by Soviet Russia the territory of Bukhara emirate and Khiva Khans

1-§. Bukhara and Khiva eve capture Khiva Khans by Soviet, jadid action in Bukhara and Khiva, activity of «Young Khivians»	135
2-§. Capture by forces of Red army Khiva and national movement against Soviet	148

3-§. Movement of «Young Bukhara», military action F. Kolesova against Bukhara emirate	161
4-§. Spilt «Young Bukhara». The formation of Bukhara communist party	173
5-§. Overthrow emirate system in Bukhara and the formation of Bukhara «National» Soviet republic	176
6-§. The fighters for independence, political parties and organizations struggling for freedom and national independence	186

Chapter IV.

Social-economic and cultural life of Uzbekistan in 20–30-years

1-§. Essence and purpose colonial politics of the Soviet government which spent in republics of Central Asia at 20–30-year XX th century. «Divide and dominate!»	246
2-§. Uzbekistan on ways of construction «socialism», politics of industrialization and politics of collectivization, material situation of the people	258
3-§. «National by the form and socialist by the contents». The attitude of Soviet state for Islam	283
4-§. Repression in 20–30-years. Conclusions, incompatible in logic	310

Chapter V.

Uzbekistan during the Second World War (1939–1945 years)

1-§. Beginning of world war. The reasons of participation of Uzbekistan in this war	336
2-§. Industry of Uzbekistan in years of world war	342
3-§. Agriculture of Uzbekistan in years of world war	345
4-§. Science, education and culture in years of world war	349
5-§. Brave of Uzbek soldiers on fronts	356
6-§. What is the «Turkistan legion»	363
7-§. Humanitarian helps of Uzbekistan the released territories	374

Chapter VI.**Enhancing of the soviet oppression.****A new stage of national revivol (1946–1991 years)**

1-§. Economic situations of Uzbekistan	379
2-§. Education and higher school	390
3-§. Science	397
4-§. Literature	406
5-§. Crisis of Soviet system	415
6-§. Theoretical and political poverty	416
7-§. Crisis and stagnation in economic politics	419
8-§. Social-economic position of people	424
9-§. Ecologic disaster	428
10-§. Improving social-political crisis	431
11-§. New stage of the repression	440
12-§. New stage of national awakening. Disintegration USSR	460
The conclusion	473
The used sources and literature	474

RUSTAMBEK SHAMSUTDINOV, SHODI KARIMOV

VATAN TARIXI
(O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida)

Uchinchi kitob

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2010

Muharrir *G. Haitova*
Badiiy muharrir *M. A‘lamov*
Texnik muharrir *D. Gabdraxmanova*
Sahifalovchi *L. Batseva*
Musahhihlar: *M. Ziyamuhamedova, J. Toirova*

29.03.2010 sahifalashga berildi. 20.05.2010 bosishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90^{1/16}.
«Times New Roman» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog‘i 32,5.
Nashriyot-hisob tabog‘i 34,5. Adadi 3000 nusxa. 1021-sonli buyurtma.
Bahosi shartnoma asosida.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon, 41.**